KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MİMARLIK ANABİLİM DALI

TRABZON KIRSAL CAMİ MİMARİSİ

DOKTORA TEZİ

Mimar Emriye KAZAZ

MART 2016
TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MİMARLIK ANABİLİM DALI

TRABZON KIRSAL CAMİ MİMARİSİ

Emriye KAZAZ

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsünce
"DOKTOR (MİMARLIK)"
Unvanı Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 05 / 02 /2016
Tezin Savunma Tarihi : 03 / 03 /2016

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ömer İskender TULUK

Trabzon 2016

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalında
Emriye KAZAZ tarafından hazırlanan

TRABZON KIRSAL CAMİ MİMARİSİ

başlıklı bu çalışma, Enstitü Yönetim Kurulunun 20/02/2016 gün ve 1554 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından yapılan sınav sonunda

DOKTORA TEZİ
olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

Başkan : Prof. Dr. Haşim KARPUZ …….

Üye : Doç. Dr. Ömer İskender TULUK …….

Üye : Prof. Dr. Abdulkadir DÜNDAR …….

Üye : Doç. Dr. Filiz TAVŞAN …….

Üye : Yrd. Doç. Dr. Aysun AYDIN ÖKSÜZ …….

Prof. Dr. Sadettin KORKMAZ

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Tez çalışmamda planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında şekillendiren sayın hocam Prof. Dr. Ömer İskender TULUK'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Trabzon'un bütün coğrafyasındaki kırsal cami mimarisini içine alan bu geniş kapsamlı çalışmanın şekillenmesine fikir ve önerileriyle katkıda bulunan tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Ayşe SAĞSÖZ ve Doç. Dr. Filiz TAVŞAN'a teşekkür ederim. Atatürk Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Hasan YILMAZ'a vermiş olduğu desteklerden dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nin önemli bir bölümünün alan çalışmasında yardımlarını esirgemeyen öğretmen Mustafa ÇAPOĞLU'na, Solaklı Deresi Vadisi'nde Dernekpazarı'nda rehberlik eden Dernekpazarı Müftüsü Abdullah AKSOY'a, Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kesiminde rehberlik eden Çaykara Müftülüğü'nden Muhammet Emin AYAN'a, Yomra Özdil'de Özdil Merkez Camisi müezzini Seyfittin ALTINKAYNAK'a, Değirmendere Vadisi'nde Esiroğlu Merkez Camisi imamı Harun BIYIK'a, Değirmendere Vadisi'nde Hikmet KARAGÖZ'e ve Adnan DURMUŞ'a, Ağasar Deresi Vadisi'nde Beşikdüzü Müftülüğü'nden Hasan AYDIN'a ve Şalpazarı'nda Necati MUHCU'ya ve adlarını burada sayamadığım ama alan çalışması sırasında verdikleri değerli bilgilerle çalışmaya katkı sağlayan onlarca kişiye teşekkürü borç bilirim.

Envanter çalışması sırasında tüm arşiv dosyalarını açan Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu ve Vakıflar Bölge Müdürlüğü çalışanlarına sonsuz teşekkürler ederim.

Akademik çalışmanın zihinsel yorgunluğunu ve zorluğunu dikkate aldığınızda, şüphesiz en büyük fedakârlığı yapan ve o zorlu süreçte size karşılıksız destek sunan aile bireyleriniz en büyük övgü ve teşekkürü hak eder. Alan çalışmasının gerçekleşmesinden tezin son anda formatlanmasına kadar yanımda olan eşim İlker KAZAZ başta olmak üzere, sevgili annem Ayşe MUHCU, babam Aşkı MUHCU, kardeşlerim ve özellikle alan çalışması sırasındaki desteğinden dolayı kardeşim Ömer'e şükranlarımı sunarım.

Emriye KAZAZ
Trabzon 2016

TEZ ETİK BEYANNAMESİ

Doktora Tezi olarak sunduğum "Trabzon Kırsal Cami Mimarisi" başlıklı bu çalışmayı baştan sona kadar danışmanım Doç. Dr. Ömer İskender TULUK'un sorumluluğunda tamamladığımı, verileri/örnekleri kendim topladığımı, deneyleri/analizleri ilgili laboratuarlarda yaptığımı/yaptırdığımı, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallara uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 03/03/2016

Emriye KAZAZ

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖNSÖZ III
TEZ ETİK BEYANNAMESİ IV
İÇİNDEKİLER V
ÖZET XV
SUMMARY XVI
ŞEKİLLER DİZİNİ XVII
TABLOLAR DİZİNİ XLI
1. GENEL BİLGİLER 1
1.1. Giriş 1
1.2. Sorunun Belirlenmesi 4
1.3. Tezin Amacı ve Kapsamı 5
1.4. Araştırma Alanı ve Sınırları 6
1.5. Yöntem 8
1.5.1. Mevcut Literatür 15
1.5.2. Arşiv Kaynaklarının Taranması 26
1.5.3. Alan Çalışması 36
1.5.4. Verilerin Analiz ve Değerlendirilmesi 36
1.6. Tarih /Coğrafya / Kültür Bağlamında Doğu Karadeniz / Trabzon 42
1.6.1. Genel Tarihi Arka Plan 42
1.6.2. Coğrafya 49
1.6.3. Sosyal, Kültürel ve Etnik Yapı 54
1.7. Kırsal Yapı Geleneği Bağlamında Doğu Karadeniz 56
1.7.1. Malzeme ve Yapım Tekniği 59
1.7.2. Mekân Organizasyonu 70
1.8. Osmanlı Dönemi Cami Geleneği Üzerine Genel Bir Değerlendirme 73
1.8.1. Erken Dönem Osmanlı Camileri 74
1.8.2. Klasik Dönem Osmanlı Camileri 77
1.8.3. Batılılaşma Dönemi 80
2. YAPILAN ÇALIŞMALAR 87
2.1. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri Kırsal Cami Mimarisi 87

2.1.1. Tarihi Arka Plan 87
2.1.2. Coğrafik Yapı 88
2.1.2.1. Geçitler 90
2.1.2.2. Ticaret Yolları 90
2.1.2.3. Pazar Yerleri 91
2.1.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri 93
2.1.4. İdari Yapı ve Sınırlar 101
2.1.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri 104
2.1.5.1. Yerleşim Durumu 107
2.1.5.2. Plan Şeması 109
2.1.5.3. Üstörtü / Tavan 114
2.1.5.4. Mahfil 117
2.1.5.5. Mihrap 119
2.1.5.6. Kapı Açıklığı 124
2.1.5.7. Minare 129
2.1.5.8. Pencere Açıklığı 131
2.1.5.9. Sütun Düzeni 137
2.1.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 140
2.1.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri 142
2.1.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi 142
2.1.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi 143
2.1.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi 144
2.1.7. Bölüm Değerlendirmesi 146
2.2. Fol Deresi Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi 147
2.2.1. Tarihi Arka Plan 147
2.2.2. Coğrafik Yapı 148
2.2.2.1. Geçitler 149
2.2.2.2. Ticaret Yolları 150
2.2.2.3. Pazar Yerleri 150
2.2.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri 152
2.2.4. İdari Yapı ve Sınırlar 156
2.2.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri 157
2.2.5.1. Yerleşim Durumu 162
2.2.5.2. Plan Şeması 162

2.2.5.3. Üstörtü / Tavan 163
2.2.5.4. Mahfil 165
2.2.5.5. Mihrap 166
2.2.5.6. Kapı Açıklığı 169
2.2.5.7. Minare 171
2.2.5.8. Pencere Açıklığı 172
2.2.5.9. Sütun Düzeni 175
2.2.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 177
2.2.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri 177
2.2.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi 177
2.2.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi 179
2.2.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi 180
2.2.7. Bölüm Değerlendirmesi 181
2.3. Kalanima Deresi Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi 183
2.3.1. Tarihi Arkaplan 183
2.3.2. Coğrafik Yapı 184
2.3.2.1. Geçitler 187
2.3.2.2. Ticaret Yolları / Yollar 188
2.3.2.3. Pazar Yerleri 189
2.3.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri 190
2.3.4. İdari Yapı ve Sınırlar 197
2.3.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri 198
2.3.5.1. Yerleşim Durumu 201
2.3.5.2. Plan Şeması 202
2.3.5.3. Üstörtü / Tavan 207
2.3.5.4. Mahfil 210
2.3.5.5. Mihrap 213
2.3.5.6. Kapı Açıklığı 216
2.3.5.7. Minare 219
2.3.5.8. Pencere Açıklığı 222
2.3.5.9. Sütun Düzeni 224
2.3.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 228
2.3.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri 231
2.3.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi 231

2.3.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi 233
2.3.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi 237
2.3.7. Bölüm Değerlendirmesi 238
2.4. Sera Deresi Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi 239
2.4.1. Tarihi Arkaplan 239
2.4.2. Coğrafik Yapı 239
2.4.2.1. Geçitler 240
2.4.2.2. Ticaret Yolları / Yollar 241
2.4.2.3. Pazar Yerleri 241
2.4.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri 242
2.4.4. İdari Yapı ve Sınırlar 245
2.4.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri 245
2.4.5.1. Yerleşim Durumu 249
2.4.5.2. Plan Şeması 249
2.4.5.3. Üstörtü / Tavan 252
2.4.5.4. Mahfil 252
2.4.5.5. Mihrap 255
2.4.5.6. Kapı Açıklığı 256
2.4.5.7. Minare 258
2.4.5.8. Pencere Açıklığı 258
2.4.5.9. Sütun Düzeni 260
2.4.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 262
2.4.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri 263
2.4.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi 263
2.4.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi 265
2.4.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi 266
2.4.7. Bölüm Değerlendirmesi 267
2.5. Değirmendere Vadisi ve Kolları Cami Mimarisi 267
2.5.1. Tarihi Arkaplan 267
2.5.2. Coğrafik Yapı 270
2.5.2.1. Geçitler 272
2.5.2.2. Ticaret Yolları 273
2.5.2.3. Pazar Yerleri 280
2.5.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri 284

2.5.4. İdari Yapı ve Sınırlar 302
2.5.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri 309
2.5.5.1. Yerleşim Durumu 313
2.5.5.2. Plan Şeması 315
2.5.5.3. Üstörtü / Tavan 315
2.5.5.4. Mahfil 316
2.5.5.5. Mihrap 316
2.5.5.6. Kapı Açıklığı 317
2.5.5.7. Minare 323
2.5.5.8. Pencere Açıklığı 323
2.5.5.9. Sütun Düzeni 324
2.5.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 328
2.5.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri 330
2.5.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi 330
2.5.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi 333
2.5.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi 333
2.5.7. Bölüm Değerlendirmesi 338
2.6. Yomra Deresi Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi 348
2.6.1. Tarihi Arkaplan 348
2.6.2. Coğrafik Yapı 348
2.6.2.1. Geçitler 348
2.6.2.2. Ticaret Yolları 348
2.6.2.3. Pazar Yerleri 349
2.6.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri 349
2.6.4. İdari Yapı ve Sınırlar 350
2.6.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri 350
2.6.5.1. Yerleşim Durumu 351
2.6.5.2. Plan Şeması 351
2.6.5.3. Üstörtü / Tavan 353
2.6.5.4. Mahfil 354
2.6.5.5. Mihrap 355
2.6.5.6. Kapı Açıklığı 356
2.6.5.7. Minare 357
2.6.5.8. Pencere Açıklığı 358

2.6.5.9. Sütun Düzeni 359
2.6.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 360
2.6.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri 362
2.6.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi 362
2.6.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi 362
2.6.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi 362
2.6.7. Bölüm Değerlendirmesi 363
2.7. Yanbolu Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi 364
2.7.1. Tarihi Arkaplan 364
2.7.2. Coğrafik Yapı 364
2.7.2.1. Geçitler 364
2.7.2.2. Ticaret Yolları 364
2.7.2.3. Pazar Yerleri 364
2.7.3. İdari Yapı ve Sınırlar 365
2.7.4. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri 365
2.7.4.1. Yerleşim Durumu 365
2.7.4.2. Plan Şeması 366
2.7.4.3. Üstörtü / Tavan 367
2.7.4.4. Mahfil 370
2.7.4.5. Mihrap 372
2.7.4.6. Kapı Açıklığı 374
2.7.4.7. Minare 377
2.7.4.8. Pencere Açıklığı 377
2.7.4.9. Sütun Düzeni 379
2.7.4.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 381
2.7.5. Vadi İçi Dağılım Analizleri 383
2.7.5.1. Kırsal Cami / Usta İlişkisi 383
2.7.6. Bölüm Değerlendirmesi 384
2.8. Karadere Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi 384
2.8.1. Tarihi Arkaplan 384
2.8.2. Coğrafik Yapı 385
2.8.2.1. Geçitler 386
2.8.2.2. Ticaret Yolları 387
2.8.2.3. Pazar Yerleri 388

2.8.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri 389
2.8.4. İdari Yapı ve Sınırlar 392
2.8.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri 392
2.8.6. Yerleşim Durumu 396
2.8.6.1. Plan Şeması 397
2.8.6.2. Üstörtü / Tavan 398
2.8.6.3. Mahfil 400
2.8.6.4. Mihrap 404
2.8.6.5. Kapı Açıklığı 406
2.8.6.6. Minare 410
2.8.6.7. Pencere Açıklığı 411
2.8.6.8. Sütun Düzeni 413
2.8.6.9. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 415
2.8.7. Vadi İçi Dağılım Analizleri 418
2.8.7.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi 418
2.8.7.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi 419
2.8.7.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi 421
2.8.8. Bölüm Değerlendirmesi 422
2.9. Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi . 423
2.9.1. Tarihi Arkaplan 423
2.9.2. Coğrafik Yapı 423
2.9.2.1. Geçitler 425
2.9.2.2. Ticaret Yolları 425
2.9.2.3. Pazar Yerleri 428
2.9.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri 431
2.9.4. İdari Yapı ve Sınırlar 438
2.9.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri 439
2.9.5.1. Manahos Deresi Vadisi Kırsal Camileri 445
2.9.5.1.1. Yerleşim Durumu 445
2.9.5.1.2. Plan Şeması 446
2.9.5.1.3. Üstörtü / Tavan 449
2.9.5.1.4. Mahfil 452
2.9.5.1.5. Mihrap 454
2.9.5.1.6. Kapı Açıklığı 455

2.9.5.1.7. Minare 458
2.9.5.1.8. Pencere Açıklığı 458
2.9.5.1.9. Sütun Düzeni 461
2.9.5.1.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 465
2.9.5.1. Küçükdere Vadisi Kırsal Camileri 465
2.9.5.1.1. Plan Şeması 465
2.9.5.1.2. Üstörtü / Tavan 468
2.9.5.1.3. Mahfil 470
2.9.5.1.4. Mihrap 474
2.9.5.1.5. Kapı Açıklığı 477
2.9.5.1.6. Minare 480
2.9.5.1.7. Pencere Açıklığı 482
2.9.5.1.8. Sütun Düzeni 483
2.9.5.1.9. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 486
2.9.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri 488
2.9.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi 488
2.9.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi 490
2.9.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi 491
2.9.7. Bölüm Değerlendirmesi 491
2.10. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi 493
2.10.1. Tarihi Arkaplan 493
2.10.2. Coğrafik Yapı 494
2.10.2.1. Geçitler 499
2.10.2.2. Ticaret Yolları 502
2.10.2.3. Pazar Yerleri 502
2.10.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri 507
2.10.4. İdari Yapı ve Sınırlar 525
2.10.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler Yapısal Analizleri 526
2.10.5.1. Solaklı Deresi Vadisi Kırsal Camileri 534
2.10.5.1.1. Yerleşim Durumu 534
2.10.5.1.2. Plan Şeması 535
2.10.5.1.3. Üstörtü / Tavan 546
2.10.5.1.4. Mahfil 548
2.10.5.1.5. Mihrap 552

2.10.5.1.6. Kapı Açıklığı 557
2.10.5.1.7. Minare 560
2.10.5.1.8. Pencere Açıklığı 560
2.10.5.1.9. Sütun Düzeni 564
2.10.5.1.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 566
2.10.5.2. Baltacı Deresi Vadisi Kırsal Camileri 572
2.10.5.2.1. Yerleşim Durumu 578
2.10.5.2.2. Plan Şeması 578
2.10.5.2.3. Üstörtü / Tavan 582
2.10.5.2.4. Mahfil 586
2.10.5.2.5. Mihrap 587
2.10.5.2.6. Kapı Açıklığı 591
2.10.5.2.7. Minare 594
2.10.5.2.8. Pencere Açıklığı 595
2.10.5.2.9. Sütun Düzeni 598
2.10.5.2.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 601
2.10.1. Vadi İçi Dağılım Analizleri 603
2.10.1.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi 603
2.10.1.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi 606
2.10.1.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi 607
2.10.2. Bölüm Değerlendirmesi 610
3. BULGULAR VE İRDELEME 613
3.1. Kırsal Cami, Coğrafik Yapı, Geçitler, Ticaret Yolları ve Pazar Yerleri 613
3.2. Kırsal Camiler, Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri Açısından 614
3.3. Kırsal Camiler ve Usta Hareketleri İlişkisi 616
3.4. Yerleşim Durumu 620
3.5. Plan Şeması 622
3.6. Üstörtü / Tavan 629
3.7. Mahfil 639
3.8. Mihrap 652
3.9. Kapı Açıklığı 655
3.10. Minare 661
3.11. Pencere Açıklığı 662
3.12. Sütun Düzeni 670

3.13. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği 677
4. SONUÇLAR ve ÖNERİLER 680
5. KAYNAKLAR 691
EKLER (YAPI KİMLİK KARTLARI)
EKLER (1 ADET CD)
ÖZGEÇMİŞ

Doktora Tezi

ÖZET

TRABZON KIRSAL CAMİ MİMARİSİ

Emriye KAZAZ

Karadeniz Teknik Üniversitesi
Fen Bilimleri Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalı
Danışman: Doç. Dr.Ömer İskender TULUK
2016, 703 Sayfa, 1 Adet Ek CD

Doğu Karadeniz sıradağlarına dik olarak denize doğru yan yana uzanan vadilerin oluşturduğu coğrafi yapı, vadiler içindeki yerleşimi, bölgenin sosyal ve kültürel yapısını şekillendiren en önemli etken olmuştur. Bu durum Trabzon kırsal cami mimarisini de etkilemiştir. Topoğrafik yapı, cami yapan ustaların ya da usta gruplarının vadiler içinde faaliyet göstermesine ender durumlarda komşu ya da başka vadilere gitmelerine neden olmuştur. Doğu Karadeniz'in vadilerden oluşan kendine has coğrafi yapısı ve bu yapı ile özdeşleşen sosyal ve kültürel yapının Trabzon kırsal cami mimarisi ile olan ilişkisinin ortaya konması tezin amacını oluşturmaktadır. Doğuda Baltacı Deresi Vadisi'nden batıda Ağasar/Akhisar Deresi Vadisi'ne kadar geçen on üç vadi çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda çalışma; "Genel Bilgiler", "Yapılan Çalışmalar", "Bulgular ve İrdeleme" ve "Sonuçlar ve Öneriler" olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır. Genel Bilgiler bölümünde bölgenin coğrafik yapısı ve tarihi arkaplanı araştırılmış, bölgenin konut mimarisi, Osmanlı cami mimarisi ile ilgili bilgi verilmiştir. Yapılan Çalışmalar bölümünde her vadinin ayrı ayrı tarihi arkaplanı, pazar yerleri ve ticaret yolları gibi coğrafik özellikleri ortaya konmuş, vadiler sosyal yapı/nüfus hareketleri bağlamında araştırılmış ve kırsal cami mimarisi analiz edilmiştir. Sonrasında bu unsurların cami mimarisi ile ilişkisi usta hareketleri de dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Bulgular ve İrdeleme bölümünde, kırsal cami, pazar yeri ve ticaret yolları ilişkisi, sosyal yapı /nüfus hareketleri ilişkisi ve usta hareketleri ilişkisi vadilerin hepsi göz önünde bulundurularak toplu olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra vadilere göre gruplanan kırsal camiler; yerleşim durumu, plan şeması, tavan/üstörtü, mahfil, mihrap, kapı açıklığı, minare, pencere açıklığı, sütun düzeni, malzeme ve yapım tekniği başlıkları altında tüm vadilerin görsel tabloları hazırlanarak değerlendirilmiştir. Sonuçlar ve Öneriler bölümünde, çalışmanın amaç ve kapsamı başlığı altında belirlenen hedeflerin cevapları aranmış ve başka çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Kırsal Cami Mimarisi, Plan Şeması, Tavan/Üstörtü, Mahfil, Mihrap, Kapı Açıklığı, Minare, Pencere Düzeni, Sütun Düzeni, Malzeme, Yapım Tekniği, Trabzon Vadileri

PhD. Thesis

SUMMARY

RURAL MOSQUE ARCHITECTURE IN TRABZON

Emriye KAZAZ

Karadeniz Technical University
The Graduate School of Natural and Applied Sciences
Architecture Program
Supervisor: Assoc. Doç. Dr. Ömer İskender TULUK
2016, 703 Pages

The valleys extending alongside vertically the Eastern Black Sea mountain ranges form the region's unique geographical characteristic. This geographical structure has been the most important factor in shaping the settlement in the valleys, the region's social and cultural structure. This situation has also affected the rural mosque architecture in Trabzon. Topographical structure has caused craftsmen or the groups of craftsmen who construct mosques to operate in the valleys or in rare occasions go to neighbor valleys. Revealing the relationship between the rural mosque architecture in Trabzon and this unique geographical structure formed by the valleys and the social and cultural structure identified with the geography is the aim of the thesis. Thirteen valleys were identified as workplaces from Baltacı River Valley in the East to the Ağasar/Akhisar Deresi Valley in the West. The study was divided into four groups as "General Information", "Previous Studies", "Results and Analysis", "Conclusions". In the General Information section, region's geographical structure and the historic background were identified and information about Ottoman mosque architecture and the vernacular architecture was given. In the Studies section, historical background, market places and trade roads of each valley were separately revealed. Valleys were analyzed in the context of structure/population movements and rural mosque architecture. In the Results and Discussion section, rural mosque, market place and trade route relation, social structure/ population movement's relations, craftsmen relations were assessed totally considering all valleys. Mosques grouped according to valleys were evaluated by preparing visual tables of all valleys under the headings of residential status, plan scheme, ceiling/top cover, loge, niche, doorway, minaret, window opening, column layout, materials and construction technique. In the conclusion and recommendations section, the answers of identified targets were searched under the heading of the thesis objective and context and suggestions were made for further studies.

Key words: Trabzon, Rural Mosque Architecture, Social Structure, Historic Background, Geographical Structure, Plan Scheme, Ceiling/Top Cover, Loge, Niche, Doorway, Minaret, Window Opening, Column Layout, Materials, Structure Technique, Valley

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa No

Şekil 1. Kırsal cami envanteri oluşturulurken takip edilen adımlar 9

Şekil 2. Vadi içlerinde kırsal cami mimarisi /geleneğinin incelenmesi 13

Şekil 3. Dernekpazarı Güneykondu Camisi genel görünüş ve iç mekân (VGM arşivinden)..... 22

Şekil 4. Arsin Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi (VGM arşivinden) 22

Şekil 5. Dernekpazarı Yukarı Kondu Camisi genel görünüş ve iç mekan (VGM arşivinden)..... 25

Şekil 6. Beşikdüzü Dolanlı Köyü Camisi genel görünüş (VGM arşivinden)..... 26

Şekil 7. Beşikdüzü Dolanlı Köyü Camisi iç mekan (VGM arşivinden)..... 26

Şekil 8. Kırsal camilerin vadilere göre dağılımı..... 35

Şekil 9. Doğu Karadeniz tarihi kronolojisi..... 48

Şekil 10. 1904 tarihli Trabzon ve çevresinin haritası (URL-2, 1995) 49

Şekil 11. Doğu Karadeniz Yeryüzü Şekillerini Gösteren Harita (URL-4: 1995)..... 50

Şekil 12. Trabzon ili havza sınırları haritası (URL-6: 2014)..... 51

Şekil 13. Ahşap yığma duvarda yatay ve düşey geçme biçimleri (Sümerkan;1990: 71) 62

Şekil 14. Ahşap iskeletli duvar tipleri (a,b,c; ahşap dolgulu, d,e,f;göz dolma, g: muskalı dolma) (Sümerkan;1990: 70-74) 63

Şekil 15. Arıkaya Köyü'nden bazı ev örnekleri, Galyan Deresi Vadisi..... 65

Şekil 16. Bahçekaya Köyü'nden bir serander, ev ve konak, Galyan Deresi Vadisi..... 65

Şekil 17. Çayırlar, Cinali Köyü'nden bir ev, Taşalan Köyü'nden bir konak, Galyan Deresi Vadisi..... 65

Şekil 18. Güzelce Köyü'nden bir ev (Hamsiköy Deresi Vadisi), Temelli Köyü'nden bir ev (Galyan Deresi Vadisi), Yazlık Köyü'nden bir ev (Altındere Vadisi) 66

Şekil 19. Yomra Vadisi'nden bazı ev örnekleri 66

Şekil 20. Çamlık Deresi Vadisi'nden bir ev örneği..... 66

Şekil 21. Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bir serander ve kapısı üzerindeki bezeme..... 66

Şekil 22. Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bazı kırsal ev örnekleri..... 66

Şekil 23. Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısmından bazı kırsal ev örnekleri..... 67

Şekil 24. Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bir serander örneği..... 67

Şekil 25. Baltacı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bazı ev örnekleri..... 67

Şekil 26. Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmından bir ev örneği 67
Şekil 27. Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmından bir ev örneği 68
Şekil 28. Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmından bir ev örneği 68
Şekil 29. Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmından bazı ev örnekleri 68
Şekil 30. Akhisar Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bazı ev örnekleri 68
Şekil 31. Akhisar Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bir serander ve ahşapları üzerindeki bezemeler 69
Şekil 32. Manahos Deresi Vadisi'nin orta kısmından bazı ev örnekleri 69
Şekil 33. Manahos ve Solaklı Deresi Vadileri arasındaki kıyı şeridinde Memiş Ağa konağı 69
Şekil 34. Memiş Ağa Konağı tavan örnekleri 69
Şekil 35. Memiş Ağa Konağı iç kapı örnekleri 70
Şekil 36. Küçükdere Vadisi'nden bazı ev örnekleri 70
Şekil 37. Küçükdere Vadisi'nden bazı ev örnekleri 70
Şekil 38. Salonlu tip, Basit aşhaneli tip ve hayatlı-aşhaneli tip (soldan sağa). (Sümerkan, 1990: 81) 71
Şekil 39.Tonya ilçe merkezi geleneksel konut plan şeması. (URL-11: 2015) 72
Şekil 40. Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kesimlerinden bazı ev örnekleri 72
Şekil 41. Akçaabat- Orta mahalle evlerinden bir örnek. (Öztekin, 1989) 73
Şekil 42. Bursa Alaaddin Bey Camisi ve İznik Hacı Özbek Camisi. (Kuran, 1964) 75
Şekil 43. İznik Yeşil Cami, Bilecik Orhan Gazi Camisi. (Kuran, 1964) 76
Şekil 44. Bursa Emir Sultan Camisi, Edirne Sultan Beyazid Camisi. (Kuran, 1964) 76
Şekil 45. Bursa Ulucami ve Edirne Eski cami. (Kuran, 1964) 76
Şekil 46. Edirne Üç Şerefeli cami, İstanbul Eski Fatih Cami, İstanbul Atik Ali Pasa Camisi, Manisa Hatuniye Camisi. (Kuran, 1964) 77
Şekil 47. Dört, altı ve sekizgen ayaklı baldaken. (Tuluk, 2006) 78
Şekil 48. Osmanlı camilerinde dört ayaklı baldaken varyasyonları (Tuluk, 2006) 78
Şekil 49. Sultan Ahmet Camisi. (URL-15, 2015) 80
Şekil 50. Hekimoğlu Ali Paşa Camisi (1734). (URL-18, 2015) 81
Şekil 51. Nur-u Osmaniye Camisi'nin fotoğraf ve planı. (URL-18, 2015) 82
Şekil 52. Üsküdar Ayazma Camisi ve Laleli Camisi (URL-18, 2015) 82
Şekil 53. Fatih Camisi. (URL-18, 2015) 83
Şekil 54. Yozgat Çapanoğlu Camisi. (URL-18, 2015) 83
Şekil 55. Safranbolu İzzet Paşa Camisi (URL-19, 2015) 83
Şekil 56. İzmir Kemeraltı Camisi (URL-20, 2015) 84

Şekil 57. Ortaköy cami planı. (URL-22, 2015) 85
Şekil 58. Ortaköy Camisi (URL-23, 2015) 85
Şekil 59. Akhisar/Ağasar ve Çamlık Derelerini gösteren harita. (Brendemoen'dan işlenerek, s: 12) 88
Şekil 60. Akhisar Deresi ve Çamlık Deresi Vadileri üzerindeki yollar, pazar yerleri, kaleler, çeşmeler ve köprüler 93
Şekil 61. Ağasar Deresi ve Çamlık Deresi Vadileri'nde köylerin kuruluş tarihlerini gösteren harita. (Emecen'den işlenerek, 2010: 297) 102
Şekil 62. Dorukkiriş Köyü'ndeki medrese binası (Karaman ve Durmuş: 2009) 106
Şekil 63. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal cami dağılımları 108
Şekil 64. Dolanlı Köyü Camisinin son cemaat yerinde duvarlar içinde kalan taş sütunlar. (VGM arşivinden) 109
Şekil 65. Türkelli ve Vardallı Köyü Merkez Camileri son cemaat yeri ve harimde dört sütunla taşınan gizli ahşap kubbeleri 110
Şekil 66. Dolanlı Köyü Camisi gizli ahşap kubbesi 110
Şekil 67. Hünerli Köyü Camisinin ahşap direkli son cemaat yeri 111
Şekil 68. Akçiriş Köyü Camisinin yıkılan doğu duvarının parçası ve doğu yönünde genişleyen harimi 111
Şekil 69. Akçiriş, Çarlaklı ve Dolanlı Köyü Camileri'nin girişleri. 112
Şekil 70. Akhisar ve Çamlık Dereleri Vadileri'ndeki kırsal cami plan şemaları 113
Şekil 71. Kalegüney, Akçiriş ve Çarlaklı Köyü Camileri üstörtüleri 114
Şekil 72. Akkese köyü, Doğancı köyü ve Pelitcik-Güdün-Lüküt Merkez Camileri'nin kademeli ahşap üstörtüleri 114
Şekil 73. Dolanlı Köyü, Türkelli Köyü Merkez ve Vardallı Köyü Camileri'nin gizli ahşap kubbeleri 115
Şekil 74. Düzköy Köyü ve İskenderli Merkez Camisi üstörtüleri 115
Şekil 75. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri üstörtü ve tavan şemaları 116
Şekil 76. Doğancı Köyü Camisi mahfili 117
Şekil 77. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri mahfil şemaları 118
Şekil 78. Dolanlı Köyü ve Merkez Eski Camileri'nin mihrapları 119
Şekil 79. Merkez eski ve Türkelli Merkez Camileri mihrap nişleri 120
Şekil 80. Akkese Köyü Camisi mihrabı ve Seyidahmet Köyü Camisi mihrap nişi üzerindeki kitabe. 120
Şekil 81. Seyidahmet köyü ve Dereköy Mahallesi Merkez Camisi mihrapları 121
Şekil 82. Düzköy Merkez Camisi mihrabı 121
Şekil 83. Doğancı Köyü Camisi mihrabı 122
Şekil 84. Kozluca ve Duygulu Köyü Camileri mihrapları 122

Şekil 85. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri mihrap şemaları 123
Şekil 86. Adacık ve Dereköy Merkez Camileri'nin harim kapıları..... 124
Şekil 87. Adacık, Seyidahmet köyü, Akkese köyü ve Dereköy merkez camileri (üst sıradakiler), Merkez eski, Türkelli merkez, Kalegüney köyü ve Korkuthan Köyü Camileri'nin kapıları (alt sıradakiler) 125
Şekil 88. Düzköy Merkez Camisi ve Doğancı Köyü Camisi kapıları 125
Şekil 89. Aksaklı Köyü Camisi (1875), Vardallı köyü ve Çamlık Yukarı mahalle camileri kapıları 126
Şekil 90. Duygulu (1846) ve Kozluca (Dağlıca) (1865) Köyü Camileri giriş kapıları 127
Şekil 91. Sayraç Köyü ve İskenderli Merkez Camileri harim giriş kapıları..... 127
Şekil 92. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri kapı şemaları..... 128
Şekil 93. Seyidahmet Köyü Cami ve minaresi 129
Şekil 94. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal cami minare şemaları..... 130
Şekil 95. Türkelli merkez ve Merkez eski caminin pencereleri 131
Şekil 96. Dolanlı köyü, Kalegüney köyü ve Düzköy camileri pencereleri 131
Şekil 97. Seyidahmet Köyü Camisi pencereleri 132
Şekil 98. Akkese köyü ve Dereköy Mahallesi Merkez Camileri pencereleri..... 132
Şekil 99. Doğancı Köyü Camisinin penceresi 132
Şekil 100. Vardallı Köyü Merkez Camisi pencereleri..... 133
Şekil 101. Hünerli ve Kozluca (Dağlıca) Köyü Camileri'nin pencereleri 133
Şekil 102. Duygulu Köyü (a,b) ve Çamlık Köyü Yukarı Mah. (c) Camileri pencereleri 134
Şekil 103. Sayraç Köyü Camisi altlık ve üstlük pencereleri 134
Şekil 104. Kalınçam (Kumyatak) Köyü Camisi cephesi..... 135
Şekil 105. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri pencere açıklığı şemaları..... 136
Şekil 106. Çarlaklı, Akçiriş, Dereköy ve Doğancı Köyü Camileri ahşap sütun ve destek yastıkları 137
Şekil 107. Vardallı Köyü Camisinin mahfili taşıyan yekpare taş sütunu..... 138
Şekil 108. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri sütun düzeni şemaları 139
Şekil 109. Çamlık Köyü Yukarı Mahalle Camisinin taş yığma ve ahşap karkaslı giriş cephesi 140
Şekil 110. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği şemaları 141
Şekil 111. Kırsal camiler, pazar yerleri, çeşmeler, köprüler ve kalelerin ilişkisini gösteren harita 142

Şekil 112. Kırsal camiler ve yerleşimlerin kuruluş yıllarına göre dağılımını gösteren harita 143
Şekil 113. Doğancı köyü (1871) ve Düzköy merkez (1947) camileri kapı kemeri kilit taşları 144
Şekil 114. Hacıemiroğulları Beyliği'nin İlk Merkezinde Mezar Taşı (Kaleköy-Mesudiye) (Demir, 2012) 144
Şekil 115. Aksaklı Köyü Camisi harim giriş kapısı, Dolanlı Köyü Camisi mihrabı nişinin iki tarafında yuvarlak rozet, Duygulu Köyü Camisi pencere nişindeki yuvarlak rozet 145
Şekil 116. Sayraç Köyü ve İskenderli Merkez Camileri harim giriş kapılarının kilit taşları 145
Şekil 117. Vardallı ve Türkelli Merkez Cami planları 147
Şekil 118. Trabzon il sınırları içinde Fol Deresi'ni gösteren harita (Brendemoen'dan işlenerek, 2002) 149
Şekil 119. Fol Deresi Vadisi pazar yerleri, yol diğer yapı kalıntıları 151
Şekil 120. Fevziye Köyü Yukarı Mahalle Camisi giriş kapısı üzerindeki ve solundaki kitabeler ve transkripsiyonu 159
Şekil 121. Eski Kalınçam Köyü Camisi 160
Şekil 122. Köprücek Köyü Bıçaklı Mahallesi Camisi 160
Şekil 123. Fol Deresi Vadisi'nde bulunan kırsal camiler 161
Şekil 124. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri plan şemaları haritası 163
Şekil 125. Açıkalan köyü, Yıldız köyü ve Büyük Mahalle Tomaslı Camileri'nin ahşap tavan göbekleri 164
Şekil 126. Karşular Köyü Camisi harim, mahfil üstörtüleri ve mahfil köşkü altındaki ahşap göbekler 164
Şekil 127. Karatepe Köyü Camisinin gizli ahşap kubbesi 165
Şekil 128. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri üstörtü ve tavan şemaları haritası 165
Şekil 129. Kayacan Köyü I., Karşular Merkez, Karatepe Köyü Merkez ve Açıkalan Köyü Eski Camileri'nin mahfilleri 166
Şekil 130. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil şemaları tablosu 167
Şekil 131. a. Yıldız Köyü Camisi b. Açıkalan Köyü Camisi c. Fevziye köyü yukarı mahalle Camisi mihrabları 168
Şekil 132. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap şemaları haritası 168
Şekil 133. Karşular Merkez Camisinin harim kapısı ve Kayacan köyü I. Camisinin son cemaat yeri kapısı 169
Şekil 134. Ortaköy Camisinin kuzey, batı cephelerindeki ve Açıkalın köyü eski Camisinin kapıları 170
Şekil 135. Açıkalan Köyü ve Karatepe Köyü Camileri'nin kapıları üzerinde yer alan dairesel rozet 170

Şekil 136. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklığı şemaları haritası 171
Şekil 137. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri minare şemaları haritası 172
Şekil 138. Açıkalan Köyü Eski ve Büyük Mahalle Tomaslı Camileri'nin kaş kemerli pencereleri 173
Şekil 139. Açıkalan Köyü Eski Camisinin pencereleri kilit ve duvar üzerindeki taşçı işaretleri 173
Şekil 140. Ortaköy, Fevziye Köyü Yukarı Mahalle ve Karatepe Köyü Merkez Camileri yuvarlak kemerli pencereleri 173
Şekil 141. Kayacan Köyü I. Camisinin altlık ve üstlük pencereleri 174
Şekil 142. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklığı şemaları haritası 174
Şekil 143. Ortaköy Camisinin son cemaat yerindeki taş sütunlar 175
Şekil 144. Karatepe Köyü Camisinin mahfili taşıyan sütunlarındaki bezemeler 176
Şekil 145. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri sütun düzeni şemaları haritası 176
Şekil 146. Karşular Merkez Camisinin iki renkli kesme taştan almaşık duvarları ve Büyük Mahalle Tomaslı Camisinin açık renkli ince yonu taşlı duvarları 177
Şekil 147. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği şemaları haritası 178
Şekil 148. Kırsal camiler, yollar, pazar yerleri ve diğer tarihi yapıların ilişkisi 179
Şekil 149. Karşular Merkez Köyü Camisinin mahfil köşkü altındaki ahşap göbek ve Kayacan Köyü I. Camisinin ahşap tavan göbeği 180
Şekil 150. Kalanima Deresi Vadisi; Kalanima deresi ve kolları 185
Şekil 151. Kireçhane, Kavaklı, Darıca, Zeytinlik, Çatalzeytin, Akçakale ve İskefiye Dereleri 187
Şekil 152. Kalanima Deresi Vadisi ve çevre vadilerdeki yol güzergâhları, kale, kilise ve Pazar yerleri 190
Şekil 153. Kalanima Deresi Vadisi ve yakın kollarında bulunan kırsal camiler 200
Şekil 154. Vakıf kaydı olan ve bugünkü kırsal camilerin karşılaştırması 201
Şekil 155. Nefs-i Pulathane Camisi kuzey cephesi ve harimin kuzey doğu köşesi 202
Şekil 156. a. Şinik Mahallesi Camisi kuzey cephesinde önceden varolan son cemaat yerinin izleri Şinik Mahallesi Camisi yıkılmış olan son cemaat yeri. (Sümerkan ve Okman, 1999) 203
Şekil 157. Aydın Mahallesi Camisinin kapalı son cemaat yerinin doğu ve kuzey cepheleri, içten son cemaat yeri ve harimle son cemaat yeri arasındaki duvar 203
Şekil 158. Dürbinar Mahallesi, Orta Mahalle, Demirci Köyü Merkez, Kayalar Mahallesi, Kuruçam Köyü Merkez, Işıklar Beldesi Orta Mahalle, Gökçeler, Taşocağı ve Çayırbağı Zeliha Mahallesi ve Çilekli Köyü Camileri son cemaat yerleri 204

Şekil 159. Kayalar Köyü Camisinin 2006 yılına ait fotoğrafları. (KTVKK Arşivi'nden) 204
Şekil 160. Çilekli Köyü Camisinin doğu yönündeki son cemaat yeri 205
Şekil 161. Çilekli Köyü Camisi harimindeki ahşap sütunlar 205
Şekil 162. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin plan şeması dağılımlarını gösteren harita 206
Şekil 163. Dürbinar Mahallesi Camisinin restore edilmeden önceki (Sümerkan ve Okman; 1999) ve bugünkü durumu 207
Şekil 164. Orta Mahalle ve Demirci Köyü Camileri'nin üstörtüleri 207
Şekil 165. Işıklar Beldesi Orta Mahalle ve Gökçeler Köyü Merkez Camileri üstörtüleri 208
Şekil 166. Çayırbağı Doğankaya, Orta, Zeliha Mahallesi Camileri üstörtüleri 208
Şekil 167. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin üstörtü/tavan dağılımlarını gösteren harita 209
Şekil 168. Demirci Köyü Merkez Camisi'nin mahfilini alttan ve üstten destekleyen sütunlar. 210
Şekil 169. Işıklar Beldesi Orta Mahalle ve Gökçeler Merkez, Orta Mahalle ve Çilekli Köyü Camileri'nin mahfilleri 211
Şekil 170. Çayırbağı Doğankaya, Çayırbağı Zeliha, Çayırbağı Orta Mahalle ve Taşocağı Köyü Merkez Camileri mahfilleri 211
Şekil 171. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin mahfil dağılımlarını gösteren harita. 212
Şekil 172. Nefs-i Pulathane Mahallesi Camisi mihrabı 214
Şekil 173. Söğütlü Merkez Camisi mihrabı 214
Şekil 174. Kayalar Mahallesi, Demirci Köyü ve Çayırbağı Zeliha Mahallesi, Çayırbağı Orta Mahalle Çilekli Köyü ve Söğütlü Merkez Camileri mihrapları. 214
Şekil 175. Işıklar Orta Mahalle, Kuruçam Köyü Merkez, Gökçeler Köyü Merkez ve Taşocağı Köyü Merkez Camileri mihrapları. 215
Şekil 176. a. Orta Mahalle Camisi mihrabı, b. Aydın Köyü Camisi mihrabı 216
Şekil 177. Orta ve Dürbinar Mahallesi Camileri'nin kapıları 216
Şekil 178. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin mihrap dağılımlarını gösteren harita 217
Şekil 179. Söğütlü, Demirci Köyü Merkez ve Kayalar Mahallesi Camileri kapıları 218
Şekil 180. Kuruçam Köyü, Işıklar Orta Mahalle, Çilekli Köyü Camileri kapıları 218
Şekil 181. Gökçeler Köyü Merkez, Çayırbağı Doğankaya, Zeliha Mahallesi Camileri kapıları 219
Şekil 182. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin kapı açılığı dağılımlarını gösteren harita. 220

Şekil 183. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin minare dağılımlarını gösteren harita 221
Şekil 184. Söğütlü Merkez (1870), Nefs-i Pulathane (1750), Kayalar Mahallesi (1850), Şinik Mahallesi (19.yy ikinci yarısı), Gökçeler Köyü Merkez (1899), Taşocağı Köyü Merkez (1902), Orta Mahalle (1868) ve Zeliha Mahallesi (1910), Çayırbağı Doğankaya (1963) Cami pencereleri..... 223
Şekil 185. Dürbinar Mahallesi (19.yy), Kavaklı Sahil (1922), Orta Mahalle (1800), Demirci Köyü (1902), Kuruçam (1900), Aydın Mahallesi (1952), Işıklar Orta Mahalle (1785) Camileri pencere tipleri 223
Şekil 186. Çilekli Köyü Camisi penceresi (1955) 224
Şekil 187. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklıkları dağılımı..... 225
Şekil 188. Yeni, Orta Mahalle, Işıklar Orta Mahalle camileri son cemaat yerlerindeki taş sütunlar..... 226
Şekil 189. Demirci Köyü Merkez, Orta Mahalle, Şinik Mahallesi, Çayırbağı Doğankaya Mahallesi ve Zeliha Mahallesi Camilerinde kullanılan ahşap sütunlar 226
Şekil 190. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin sütun düzeni dağılımlarını gösteren harita 227
Şekil 191. Dürbinar Mahallesi Camisi'nin güney, kuzey ve doğu cepheleri 228
Şekil 192. Kayalar ve Şinik Mahallesi Camileri kaba yonu ve moloz karışımı duvar teknikleri..... 229
Şekil 193. Işıklar Orta Mahalle, Kuruçam Köyü Merkez, Söğütlü Merkez, Yeşiltepe Güneşli Mahallesi, Çayırbağı Doğankaya ve Çayırbağı Zeliha Mahallesi Camileri duvar yapım teknikleri..... 229
Şekil 194. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin malzeme kullanımı ve yapım tekniği dağılımlarını gösteren harita..... 230
Şekil 195. Kalanima Deresi Vadisi ve çevresindeki vadilerin, yol ve pazar yerleri ile ilişkisini gösteren harita..... 232
Şekil 196. 1847 arşiv kayıtlarına etnik nüfusun yerleşkeye göre dağılımı ile Vakıf, varolan ve yıkılan camilerin ilişkisini gösteren harita..... 236
Şekil 197. Minber ustasının mezarı 237
Şekil 198. Yapı üzerindeki kitabeler 238
Şekil 199. Sera Deresi Vadisi; Sera Deresi ve kolları 240
Şekil 200. Sera Deresi Vadisi yol güzergâhları ve pazar yerleri 242
Şekil 201. Sera Deresi Vadisi'nde bulunan kırsal camiler 247
Şekil 202. Sera Deresi Vadisi'nde vakıflarda kaydı olan camiler, varolan ve yerinde eski cami olan yapılar..... 248
Şekil 203. Dumankaya Merkez, yıkılan eski Akçaköy Merkez, Demirtaş Köyü, Karaman-Derecik- Demirtaş Köyleri, Maden Köyü Camileri 250
Şekil 204. Demirtaş Köyü Camisi doğu ve güney cepheleri. 250

Şekil 205. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri plan şeması dağılımlarını gösteren harita 251
Şekil 206. Dumankaya Merkez, Maden Köyü, Karaman-Derecik-Demirtaş Köyleri Camileri'nin üstörtüleri. 252
Şekil 207. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri üstörtü / tavan biçimleri dağılımı 253
Şekil 208. Dumankaya Merkez Camisi mahfilinin eski (VBM Arşivi'nden) ve yeni hali 254
Şekil 209. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil dağılımlarını gösteren harita 254
Şekil 210. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap dağılımlarını gösteren harita 255
Şekil 211. Karaman-Derecik- Demirtaş Köyleri Merkez, Dumankaya Merkez, Maden Köyü Camileri'nin mihrapları 256
Şekil 212. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklığı biçimleri dağılımını gösteren harita 257
Şekil 213. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri minare dağılımlarını gösteren harita..... 258
Şekil 214. Dumankaya Merkez Camisi cephesi 259
Şekil 215. Yıkılan Akçaköy Merkez Camisi cephesi (URL-40, 2015) 259
Şekil 216. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklığı dağılımını gösteren harita 259
Şekil 217. Dumankaya Merkez Camisi son cemaat yeri sütunları, başlık ve kaide kısımları 260
Şekil 218. Akçaköy Merkez Camisi (yıkılan) (URL-40, 2015) ve son cemaat yeri sütunlarının kaide ve başlıkları 261
Şekil 219. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri sütun düzeni analizi 261
Şekil 220. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği dağılımını gösteren harita 262
Şekil 221. Demirtaş Köyü, Karaman-Derecik-Demirtaş Köyleri Merkez, Maden Köyü Camileri'nin duvar yapım teknikleri. 263
Şekil 222. Sera Deresi Vadisi yol güzergahları ve kırsal camiler 264
Şekil 223. Sera Deresi Vadisi kırsal camiler ve 1847 kayıtlarına göre nüfus yapısı..... 266
Şekil 224. Değirmendere Vadisi ve kollarını gösteren harita. (Brendemoen 'den işlenerek, 2002: 12) 271
Şekil 225. Değirmendere Vadisi ve kollarının "google earth" üzerinde görünümü..... 272
Şekil 226. Onbinlerin izlediği yol (Ksenophon, 2011)..... 273
Şekil 227. İpek Yolu ve Baharat Yolunun geçtiği güzergâhları gösteren harita. (URL-48, 2015)..... 274
Şekil 228. 19.yy başlarında Değirmendere Vadisi ve çevresinde kervan yolunun geçtiği güzergâh. (Meeker, 2002)..... 274

Şekil 229. Durmuş ve Bryer'ın tarifine göre Değirmendere Vadisi ve kollarından geçen eski kervan yollarını gösteren harita 279
Şekil 230. Kervan yolları ve Pazar yerlerini gösteren harita 282
Şekil 231. Kervan yolları, Pazar yerleri ve kırsal camileri gösteren harita 283
Şekil 232. Ksenephon'un dönüş yolunda Değirmendere Vadisi ve koları için tarif ettiği halklar. (Durmuş, 2011: 147) 292
Şekil 233. 1515 yılında Maçka Nahiyesi'ne bağlı köyler (Kırmızı işaretliler müslüman hanelerin bulunduğu köyleri göstermektedir) (Lowry'den işlenerek, 1982: 98) 296
Şekil 234.1515 ve 1842-45 nüfus verilerine göre Müslüman ve Hristiyan hanelerin bulunduğu köyler 299
Şekil 235: 1530 Yılı 387 nolu Muhasebe-İcmal defteri kayıtlarına göre Maçuka/Maçka nahiyesi. (Durmuş; 2010: 5) 304
Şekil 236: Değirmende Vadisi ve kollarındaki kırsal camilerinin yerlerini gösteren harita 309
Şekil 237. 1842 yıllarında Değirmende Vadisi ve kollarında Müslüman, Hristiyan yerleşim yerleri ile cami ve mescitlerin karşılaştırılması 312
Şekil 238. Maçka kırsal camileri plan şemalarının harita üzerindeki dağılımı 318
Şekil 239. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal cami üstörtülerinin şematik dağılımını gösteren harita 319
Şekil 240. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal cami mahfillerinin şematik dağılımını gösteren harita 320
Şekil 241. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal cami mihraplarının dağılımını gösteren harita 321
Şekil 242. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camilerinde kapı açıklıklarının dağılımını gösteren harita 322
Şekil 243. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal cami minarelerinin harita üzerinde dağılımı 325
Şekil 244. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camilerin pencere açıklıklarının dağılımını gösteren harita 326
Şekil 245. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal cami sütunlarının şematik dağılımını gösteren harita 327
Şekil 246. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camilerin yapım tekniklerinin harita üzerinde dağılımı 329
Şekil 247. Ticaret Yolları, Pazar yerleri ve 1842'de varolan camilerin karşılaştırılması 331
Şekil 248. Çatak Camisi'nin kapalı son cemaat yeri üzerindeki kitabede yer alan tarih .. 332
Şekil 249. 1842-45 nüfus defterlerine göre Müslüman ve Gayr-i Müslim bölgedeki dağılımı ve 1842 kayıtlarına göre Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan camilerin karşılaştırılması 334

Şekil 250. 1842 nüfus sayımına göre Müslüman ve Hristiyanların yaşadıkları köyler ve bugünkü kırsal camilerin karşılaştırılması 335
Şekil 251. Akmescit, Oğulağaç, Alaçam, Anayurt Köyü Camileri planları 340
Şekil 252. Bahçekaya Köyü Camisi'nin sövelerindeki üzüm ve palmet kabartmalar 341
Şekil 253. Akmescit Camisi'nin sövelerindeki saksılı üzüm ve ışınsal kabatma motifleri 341
Şekil 254. Kaynarca ve Işıklar Köyü Camileri pencereleri 341
Şekil 255. Oğulağaç ve Gürgenağaç Köyü Camileri üstörtüleri 342
Şekil 256. Kaynarca, Karşıyaka, Akmescit ve Oğulağaç Köyü Camileri'nin kapı açıklıkları ve kapı kanatlarındaki benzerlik 344
Şekil 257. Bahçekaya Köyü Camisi'nin taçkapılı girişi 345
Şekil 258. Işıklar ve Bahçekaya Köyü Camileri'nin planları 346
Şekil 259. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami plan şemalarının alandaki dağılımı 352
Şekil 260. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami üstörtü ve tavan biçimlerinin haritadaki dağılımı 354
Şekil 261. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami mahfil şemaları dağılımı 355
Şekil 262. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami mihrap biçimlerinin haritadaki dağılımı 356
Şekil 263. Yomra Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklıkları dağılımı 357
Şekil 264. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami minareleri biçim ve konumlarının haritadaki dağılımı 358
Şekil 265. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami pencere açıklıklarının haritadaki dağılımı 359
Şekil 266. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami sütun düzenlerinin haritadaki dağılımı 360
Şekil 267. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami malzeme ve yapım tekniklerinin haritadaki dağılımı 361
Şekil 268. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri plan şeması dağılımlarını gösteren harita 367
Şekil 269. Çiçekli (1959) ve Işıklı (1902) Köyü Camileri gizli kubbeli tavanları 368
Şekil 270. Yolüstü Köyü ve Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camisi üstörtüleri 368
Şekil 271. Atayurt Mahallesi Merkez ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camileri tavanları 369
Şekil 272. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri tavan ve üstörtü biçimleri dağılımı 369
Şekil 273. Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Işıklı Köyü Merkez Camileri mihrapları 370
Şekil 274. Çiçekli Mahallesi Merkez ve Ortaköy Merkez Camileri mahfilleri 370
Şekil 275. Atayurt Mahallesi Merkez ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camileri mahfilleri ve ahşap işçilikleri 371
Şekil 276. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil dağılımı 372
Şekil 277. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap dağılımı 373

Şekil 278. a. Çiçekli Mahallesi Merkez Camisi mihrabı b. Ortaköy Merkez Camisi mihrabı c. Güneyce Köyü Orta Mahalle Camisi mihrabı 374
Şekil 279. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklıkları dağılımı 375
Şekil 280. Yolüstü Köyü Camisi taçkapısı 376
Şekil 281. Çiçekli Mahallesi Merkez, Işıklı Köyü Merkez Güneyce Köyü Büyük Mahalle ve Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camisi Camileri kemerli kapıları ve kilit taşları 376
Şekil 282. Işıklı Köyü Merkez ve Güneyce Köyü Orta Mahalle camileri kapı kemerleri arasındaki benzerlik 376
Şekil 283. Çiçekli Mahallesi Merkez, Güneyce Köyü Büyük Mahalle ve Atayurt Mahallesi Merkez Camileri kapı kanatları 377
Şekil 284. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri minare dağılımları 378
Şekil 285. Işıklı Köyü Merkez, Güneyce Köyü Orta Mahalle, Güneyce Köyü Büyük Mahalle ve Atayurt Mahallesi Merkez Camileri pencereleri 379
Şekil 286. Çiçekli Mahallesi Merkez ve Yolüstü Mahallesi Merkez Camileri pencereleri 379
Şekil 287. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal pencere açıklıkları dağılımları 380
Şekil 288. Ortaköy Merkez, Atayurt Mahallesi Merkez ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camileri son cemaat yerleri sütun düzenleri 381
Şekil 289. Atayurt Mahallesi Merkez Camisinde mahfili destekleyen ahşap ve taş sütunlar 381
Şekil 290. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri sütun şemaları dağılımları 382
Şekil 291. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım teknikleri dağılımları 383
Şekil 292. Karadere Vadisi'ndeki dere kollarını ve vadi sınırını gösteren harita (Google Earth'den işlenerek) 386
Şekil 293. Karadere vadisi yol güzergahları, Pazar yerleri ve han yapılarının dağılımını gösteren harita 390
Şekil 294. 1583 ve 1878 yılı kayıtlarına göre vadide bulunan köyler 392
Şekil 295. Caminin sağ yanında yıkılan eski medresenin yerinde yeni lojman yapısı 394
Şekil 296. Kükürtlü Köyü Camisi 394
Şekil 297. Karadere Vadisi kırsal camileri plan şeması dağılımını gösteren harita 398
Şekil 298. Merkez Büyük Cami (üstte) ve Kalecik Mahallesi Camileri (altta) tavanı 399
Şekil 299. Turnalı Köyü Camisi iç içe geçmiş sekizgen kademeli tavanı 399
Şekil 300. Karadere Vadisi kırsal camileri üstörtü ve tavan biçimi dağılımını gösteren harita 400
Şekil 301. Merkez Büyük Camisi mahfili 401
Şekil 302. Kalecik Mahallesi Camisi'nin üçlü dairesel çıkmalı mahfili. 401

Şekil 303. Hacı Hasan ve Konakönü Camileri mahfilleri 402
Şekil 304. Turnalı ve Keçikaya Köyü Camileri mahfilleri..... 402
Şekil 305. Köprüüstü Köyü Camisi mahfili 403
Şekil 306. Karadere Vadisi kırsal camileri mahfil biçimi dağılımını gösteren harita 403
Şekil 307. Hacı Hasan ve Konakönü Camileri mihrapları 404
Şekil 308. Merkez Büyük Cami ve Kalecik Mahallesi Camisi mihrapları 405
Şekil 309. Keçikaya ve Köprüstü Köyü Camileri mihrapları..... 405
Şekil 310. Turnalı Köyü Camisi mihrapları 405
Şekil 311. Karadere Vadisi kırsal camileri mihrap dağılımını gösteren harita 406
Şekil 312. Hacı Hasan ve Konakönü Camileri kapı kilit taşlarındaki kabartma çiçek motifi 407
Şekil 313. Turnalı Köyü Camisi kapısı (a), Keçikaya Köyü Camisi kapısı (b) 408
Şekil 314. Merkez Büyük, Konakönü ve Turnalı Köyü Camileri taçkapıları 408
Şekil 315. Keçikaya Köyü Camisi mahfil girişi, Turnalı ve Köprüüstü Köyü Camileri ana girişleri 409
Şekil 316. Karadere Vadisi kırsal camileri kapı açıklığı dağılımını gösteren harita..... 410
Şekil 317. Karadere Vadisi kırsal camileri minare dağılımını gösteren harita..... 411
Şekil 318. Merkez Büyük Cami ve Kalecik Mahallesi Camileri (üstte), Hacı Hasan ve Konakönü Camileri'nin (altta) pencere açıklıkları ve cephe düzenleri 412
Şekil 319. Turnalı ve Keçikaya Köyü ve Hacı Hasan Camileri pencereleri 412
Şekil 320. Çukurçayır Köyü Camisi mihrap duvarı 413
Şekil 321. Karadere Vadisi kırsal camileri pencere düzeni dağılımını gösteren harita..... 414
Şekil 322. Turnalı Köyü Camisinde mahfili alttan ve üstten destekleyen sütunlar..... 414
Şekil 323. Karadere Vadisi kırsal camileri sütun düzenlerini gösteren harita..... 415
Şekil 324. Merkez Büyük Camisi ve Kalecik Mahallesi Camisi kesme taş duvarları 416
Şekil 325. Hacı Hasan ve Konakönü Camileri'nin ince ve kalın moloz taşlı duvarları 416
Şekil 326. Turnalı ve Keçikaya Köyü Camileri kesme taş duvarları 417
Şekil 327. Karadere Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği dağılımını gösteren harita 417
Şekil 328. Karadere Vadisi kervan yolu, han, Pazar yerleri ve kırsal camilerini gösteren harita 418
Şekil 329. Turnalı Köyü Camisi (1), Türbe (2), Sıbyan Okulu (3), Çesmesi ve Kuran kursu (4)..... 419
Şekil 330. Köprüüstü Köyü Camisi, doğusunda eski medrese ve medresenin giriş kapısı..... 419
Şekil 331. Yiğitözü (URL-59, 2015), Yeşilce (URL-60, 2015) ve Taştepe (URL-61, 2015) Köyü Camileri..... 420

Şekil 332. Taşönü Köyü'nde heyelandan dolayı yıkılan eski köy camisi ve köyün yeni camisi (URL-63, 2015) 420
Şekil 333. 1583, 1878 yılları nüfus kayıtları ve kırsal camilerin karşılaştırılması 421
Şekil 334. Manahos Deresi ve Küçükdere Vadilerinin sınırları ve akarsuları 424
Şekil 335. Solaklı, Manahos, Küçükdere, Karadere Vadilerinin kıyı kesimlerinde yer alan kale yapıları (Bilgin, 1990: 34) 431
Şekil 336. Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri'nden geçen ticaret yolları, Pazar yerleri, han, kale ve kilise yapıları 432
Şekil 337. 1583 ve 1878 yıllarına göre Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri'nde bulunan köyler 436
Şekil 338. Aşağı Çavuşlu Köyü Camisi'nin kıyıdan yukarı kesimlere doğru inşa edildiği yerleri gösteren harita (Bilgin'den işlenerek, 1990: 45) 440
Şekil 339. Manahos Deresi Vadisi kırsal camilerinin dağılımı 443
Şekil 340. Küçükdere Vadisi kırsal camileri dağılımı 444
Şekil 341. Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi ve yanındaki Kuran Kursu 445
Şekil 342. Yukarı Ovalı Köyü Camisi ve yanındaki taş yapı 446
Şekil 343. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri plan şemalarını gösteren harita 448
Şekil 344. Dirlik Köyü Camisi harim ve son cemaat yeri üstörtüsü 449
Şekil 345. Yeniay Baştımar Mahallesi Camisi'nin gizli kubbesi 450
Şekil 346. Çamburnu Kuşluca Mahallesi ve Yokuşbaşı Köyü Camileri üstörtüleri 450
Şekil 347. Karacakaya ve Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camileri'nin tavanları 451
Şekil 348. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri üstörtü şemalarını gösteren harita 451
Şekil 349. Yokuşbaşı, Yağmurlu köyleri ve Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camilerindeki mahfil çıkmaları 452
Şekil 350. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil şemalarını gösteren harita 453
Şekil 351. Yeniay Kuleli Mahallesi Camisi mihrabı 454
Şekil 352. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap şemalarını gösteren harita 455
Şekil 353. Çamburnu Kuşluca Mahallesi, Yokuşbaşı Köyü, Yağmurlu Köyü, Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camileri'nin kapıları 456
Şekil 354. Yağmurlu ve Gündoğan Yeşil Mahallesi Camileri giriş kapıları 457
Şekil 355. Manahos Deresi Vadisi kırsal cami kapı açıklıkları dağılımı 457
Şekil 356. Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi ahşap minaresi 458
Şekil 357. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri minare şemalarını gösteren harita 459
Şekil 358. Dirlik köyü (ilk dört fotoğraf) ve Karacakaya Köyü Camileri'nin (sağdaki) pencereleri. 460
Şekil 359. Beşköy Yılmazlar ve Yağmurlu Köyü Camileri cephe ve pencereleri 460

Şekil 360. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklıklarını gösteren harita 461
Şekil 361. Yokuşbaşı Köyü (1), Yokuşbaşı Köyü (2) ve Yılmazlar Beşköy Mahallesi (3,4,5) Camileri'nin sütun başlık veya kaidelerindeki ahşap oyma motifler ... 462
Şekil 362. Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camisi mahfilindeki sütun 463
Şekil 363. Yılmazlar Beşköy Mahallesi ve Gündoğan Yeşil Mahallesi Camileri'nin harimlerindeki sütunlar 463
Şekil 364. Karacakaya Köyü ve Dirlik Köyü Camileri'nin son cemaat yerlerindeki sütunlar 464
Şekil 365. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri sütun düzenlerini gösteren harita 464
Şekil 366. Yeniay Kuleli Mahallesi, Karacakaya Köyü, Dirlik Köyü Camileri malzeme ve yapım teknikleri 465
Şekil 367. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği dağılımını gösteren harita 466
Şekil 368. Konak Köyü (a) ve Gültepe Köyü Camileri (b,c) son cemaat yerleri 467
Şekil 369. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi ve Yukarı Ovalı Köyü Camisi harim kısmındaki iki ahşap sütun 467
Şekil 370. Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi kuzey cephesi (a), çok işlevli odası (b,c) ve harim kısmı (d) 468
Şekil 371. Küçükdere Vadisi kırsal cami plan şemalarını gösteren harita 469
Şekil 372. a. Petekli Köyü Camisi kademeli tavan göbeği b. Kefeli Mahallesi Camisi kademeli tavan göbeği c. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi kademeli tavan göbeği d. Yeşilköy Camisi kademeli tavan göbeği 470
Şekil 373. Küçükdere Vadisi kırsal camileri üstörtü/tavan şemalarını gösteren harita 471
Şekil 374. Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi II, Petekli Köyü Camisi, Yukarı Ovalı Köyü Camileri'nin sade mahfil yüzleri 472
Şekil 375. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi, Konak Köyü Camileri mahfilleri 472
Şekil 376. Gültepe Köyü Camisi mahfili 472
Şekil 377. Yeşilköy Camisi mahfili 473
Şekil 378. Küçükdere Vadisi kırsal camileri mahfil şemalarını gösteren harita 473
Şekil 379. Petekli Köyü, Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi II, Gültepe Köyü ve Kefeli Mahallesi Camileri mihrapları 474
Şekil 380. Yeşilköy Camisi mihrabı 475
Şekil 381. Aşağı Ovalı Köyü ve Yukarı Ovalı Köyü Camileri mihrapları 476
Şekil 382. a. Konak Köyü Camisi mihrabı b. Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi'nin mihrabı 476
Şekil 383. Küçükdere Vadisi kırsal cami mihraplarını gösteren harita 477

Şekil 384. Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi ana giriş ve çok amaçlı giriş kapıları 478
Şekil 385. Petekli Köyü ve Gültepe Köyü Camileri kapıları 479
Şekil 386. Kefeli Mahallesi Camisi ve Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi II kapıları 479
Şekil 387. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi ahşap kapı kanatları 479
Şekil 388. Küçükdere Vadisi kırsal camileri kapı açıklıklarını gösteren harita 480
Şekil 389. Gültepe Köyü ve Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi mihrapları 481
Şekil 390. Küçükdere Vadisi kırsal camileri minare düzenlerini gösteren harita 481
Şekil 391. Küçükdere Vadisi kırsal camileri pencere açıklıklarını gösteren harita 483
Şekil 392. Kefeli Mahallesi Camisi'nin mahfilini alttan ve üstten destekleyen ahşap sütunlar 484
Şekil 393. Gültepe Köyü Camisi mahfil katındaki sütun 484
Şekil 394. Konak Köyü, Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi, Yeşilköy Camileri sütun başlıkları 485
Şekil 395. Küçükdere Vadisi kırsal camileri sütun düzenini gösteren harita 485
Şekil 396. a. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi duvarları b. Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi II duvarları 486
Şekil 397. Konak Köyü, Gültepe Köyü, Kefeli Mahallesi Camileri duvarları 487
Şekil 398. Petekli Köyü Camisi duvarları(a), Yukarı Ovalı Köyü Camisi duvarları (b) 487
Şekil 399. Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi ahşap yığma duvarlar (a) ve ahşap iskeletli kagir duvar (b) 487
Şekil 400. Küçükdere Vadisi kırsal camileri yapım tekniği 488
Şekil 401. Kırsal camiler, ticaret yolları ve pazar yerleri ilişkisi 489
Şekil 402. Kırsal camiler ve zaman içinde Manahos deresi ve Küçükdere Vadileri'ndeki nüfus hareketleri 490
Şekil 403. Dirlik Köyü ve Gültepe köyü Kefeli Mahallesi Camileri sütunları (a), Dirlik Köyü ve Karacakaya Köyü Camileri sütunları (b) 492
Şekil 404. Solaklı Deresi Vadisi üzerindeki başlıca dere kollarını ve vadileri gösteren harita (Brendemoen'den işlenerek, 2002) 494
Şekil 405. Baltacı Deresi ve kollarını kollarını gösteren harita 495
Şekil 406. Solaklı Deresi Vadisi üzerindeki başlıca dere kollarını gösteren harita (Brendemoen'den işlenerek, 2002). 497
Şekil 407. Solaklı deresi ve kollarını gösteren harita 499
Şekil 408. Baltacı Deresinin doğusundaki İyidere vasıtasıyla güneyden kıyıya ulaşımı gösteren harita (Bryer ve Winfield, 1985: 16) 501
Şekil 409. Faik Yeni'nin Hadialtı pazarı, işlevler ve çevresindeki yol bağlantılarını gösteren harita. 1. Kamalı köprüsü, 2. Hadi deresi, 3. Mescit, 4. Cami, 5.

Değirmen, 6. Karakol, 7. Çarşı, 8. Memsislilerin Mahallesi, 9. Ataköy yolu, 10. Abdurrahmanların Mahallesi, 11. Derelikler, 12. Kemer taş köprü, 13. Şose, 14. Solaklı'nın ortasında oluşan ada, 15. Karaçam yolu, 16 Çebnili Mahallesi, 17. Solaklı deresi, 18. Koldere yolu 505
Şekil 410. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri yollar ve pazar yerleri 508
Şekil 411. Çakıroğulları aile mezarlığı, Sıraağaç köyü 510
Şekil 412. Solaklı Deresi Vadisi'nde yerleşimlerin kuruluşuna göre dağılımı.(Bostan'ın verilerini kullanarak) 525
Şekil 413. Solaklı Deresi Vadisi; Yeşilalan ve Baltacılı Köyleri Merkez Camisi ve yanındaki Kuran kursu 527
Şekil 414. Uğurlu Merkez Camisi, Uğurlu medresesi, kütüphanesi (üst sıra), caminin son cemaat yerindeki mihrap ve harimdeki vaaz kürsüsü (alt sıra) 530
Şekil 415. Solaklı Deresi Vadisi'nde incelenen kırsal camiler 533
Şekil 416. Ballıca Beldesi Büyük mahalle Camisi 535
Şekil 417. Bölümlü Mithat Paşa (solda) ve Gürpınar Hacı Bayramlı camileri (sağda) 536
Şekil 418. Gürpınar Hacı Bayramlı ve Ballıca Beldesi Merkez Mahalle Yıldız Camileri harim sütunları 537
Şekil 419. Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi'nin zemin (soldakiler) ve birinci (sağdakiler) katındaki ocaklı mekanlar 537
Şekil 420. Uğurlu Beldesi Hacı Ömerli Camisi'nin cephe, giriş, harim ve oda fotoğrafları 538
Şekil 421. Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi'nin cephe, harim, harime bitişik oda ve aradaki parmaklıklı pencerenin fotoğrafları 538
Şekil 422. Dernekpazarı Kondu Camisi 539
Şekil 423. Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camisi cephe, giriş, harim ve oda fotoğrafları (soldan sağa) 540
Şekil 424. Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi cephesi, son cemaat yeri dıştan ve içten görünüşü 541
Şekil 425. Uzungöl Filak Mahallesi Camisi'nin açık ve kapalı son cemaat yerleri (üstte). Bodrum katta yer alan odalar (altta) 542
Şekil 426. Akpınar Köyü Mescidinin cephe ve son cemaat yeri 542
Şekil 427. Akpınar Köyü Mescidinin harim ve bitişiğindeki oda 543
Şekil 428. Soğanlı Üçdirek Mahallesi Camisi'nin cephe (üstte), görevli odası (ortada), ocaklı okuma odası (alt solda) ve harimin önündeki sofa (alt sağda) 543
Şekil 429. Taşlıgedik (solda) ve Ormancık (sağda) Köyü Camileri cephe ve zemin altında bulunan odaları 544
Şekil 430. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri plan şemalarını gösteren harita 545

Şekil 431. Zincirlitaş Köyü Camisi'nin orijinal çatısı ve bugünkü görünümü (soldaki fotoğraf VGM arşivinden) 546
Şekil 432. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri üstörtü ve tavan biçimlerini gösteren harita 547
Şekil 433. Bölümlü Mithat Paşa Camisi mahfil çıkması 549
Şekil 434. Akköse, Güney Mahallesi, Günebakan, Kondu, Taşçılar Köyü mahfil çıkmaları ahşap işçiliği 550
Şekil 435. Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi Camisi (en üst), Uzungöl. Filak Mahallesi Camisi (ikici sıra solda), Kabataş Köyü Merkez Camisi ((ikici sıra sağda), Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi Camisi (üçüncü sırada), Taşlıgedik Köyü Camisi (en alt solda), Taşkıran Köyü Camisi (en alt sağda) mahfilleri 551
Şekil 436. Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi ve Yukarı Kumlu Köyü Camileri mahfil çıkmalarının ve döşeme altındaki ışınsal motiflerin benzerliği 551
Şekil 437. Gürpınar Hacı Ömerli Camisi'nin mahfil çıkmaları 552
Şekil 438. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil biçimlerini gösteren harita 553
Şekil 439. Uzungöl Filak Mahallesi ve Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camileri (sağda) mihrap ve mihrap duvarları 554
Şekil 440. Akköse Köyü Merkez, Kondu, Taşçılar Köyü Merkez, Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi ve Taşkıran Köyü Camileri mihrapları 555
Şekil 441. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap biçimlerini gösteren harita 556
Şekil 442. Taşçılar Köyü Merkez Camisi 557
Şekil 443. Kondu Camisi'nin giriş kapısı 557
Şekil 444. Üçdirek Köyü Camisi giriş kapısı 558
Şekil 445. Cumapazarı Serindere Camisi'nin ana girişi (üstte), Kondu Camisi'nin mahfil girişi (altta) 558
Şekil 446. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklıklarını gösteren harita 559
Şekil 447. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri minare biçimleri ve konumlarını gösteren harita 561
Şekil 448. Cumapazarı Serindere Camisi 562
Şekil 449. Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi penceresi üzerindeki hafifletme kirişi 562
Şekil 450. Bölümlü Fatih Mahallesi Kaban ve Kondu Camileri'nin ahşap pencere parmaklıkları 562
Şekil 451. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklıklarını gösteren harita 563
Şekil 452. Taşçılar Köyü Merkez Camisi'nin harim ortasındaki iki sütunu 564
Şekil 453. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri sütun düzenini gösteren harita 565
Şekil 454. Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi, Merkez Güney Mahallesi Camisi, Uzungöl Filak Mahallesi Camisi 566

Şekil 455. Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camisi'nin göz dolma ahşap karkas cephesi 566
Şekil 456. Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisi, Ballıca Beldesi Merkez Mahalle Yıldız Camisi, Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi, Tüfekçi Köyü Merkez Camisi, Bölümlü Büyük Mahalle Camisi, Akdoğan Köyü Camisi, Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi, Ormancık Köyü Merkez Camisi, Akpınar Mescidi, Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi Camisi, Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi ve Taşlıgedik Köyü Camisi (soldan sağa sırayla) 567
Şekil 457. Bölümlü Mithat Paşa Camisi, Cumapazarı Serindere Mahallesi Camileri, Taşçılar Köyü Merkez Camisi, Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi Camisi ve Taşkıran Köyü Camisi 568
Şekil 458. Akköse Köyü Camisi'nin bugünkü ve eski hali (VBM arşivi) 568
Şekil 459. Bölümlü Büyük Mahalle Camisi'nin kuzey cephesi 569
Şekil 460. Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi'nin kuzey, doğu (solda) ve güney cepheleri 569
Şekil 461. Kondu Camisi'nin kuzey (solda), doğu, güney (ortada) ve batı cepheleri (sağda) 569
Şekil 462. Uğurlu Kasabası Molla Ömerli Mahallesi Camisi (en üstte), Günebakan Camisi (ortada), Zincirlitaş Köyü Merkez Camisi (en altta) 570
Şekil 463. Akpınar mescidi (üstte), Akdoğan Köyü Büyük Mahalle Camisi (altta) 570
Şekil 464. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniğini gösteren harita 571
Şekil 465. Ağaçseven Köyü Camisi yanındaki eski medrese (Korkmaz'dan işlenerek, 2006) 574
Şekil 466. Ağaçseven köyü Orta Mahalle Camisi (Haliloğlu, 2007:23) 574
Şekil 467. Dağönü Köyü Camisi, 1875 (VBM arşivi) 576
Şekil 468. Baltacı Deresi Vadisi'nde incelenen kırsal camiler 577
Şekil 469. Kireçli, Kurtuluş, Sarmaşık, Sugeldi, Dereyurt ve Keler köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) Camileri'nin son cemaat yerleri 579
Şekil 470. Sıraağaç Köyü Camisi harim kısmındaki sütunlar 580
Şekil 471. Sarmaşık (üstte) ve Dereyurt (altta) Köyü Camileri'nin medrese ve görevlinin kaldığı odalar 580
Şekil 472. Dağönü Köyü Eski Camisi'nin hariminde kuzey cephesi üzerindeki ocaklı bölüm (fotoğraflar: VGM'den) 581
Şekil 473. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri plan şemalarını gösteren harita 582
Şekil 474. Dağönü Köyü Eski Camisi'nin iki yönde kırma çatısı ve çevredeki konutlar 583
Şekil 475. Sugeldi Köyü Camisi üstörtüsü 583
Şekil 476. Sarmaşık ve Dağönü Köyü Camileri kademeli ahşap üstörtüleri 584

Şekil 477. Keler Köyü Camisi (Hüseyin Hoca Köyü sahil Camisi) üstörtüsü 584
Şekil 478. Ağaçseven, Kurtuluş (üstte) ve Kireçli köyü (altta) Camileri'nin üstörtüleri 585
Şekil 479. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri üstörtü ve tavan şemalarını gösteren harita 585
Şekil 480. Ağaçseven, Sıraağaç, Kireçli, Sarayköy, Sugeldi, Keler (Hüseyin Hoca), Dereyurt, Sarmaşık, Dağönü Köyü Camileri mahfilleri. 586
Şekil 481. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil şemalarını gösteren harita 588
Şekil 482. Dereyurt Köyü (a, b) ve Keler Köyü Camileri'nin (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) (c, d) ahşap mihrapları 588
Şekil 483. Büyükdere Vadisi'nden Sarayköy, Sıraağaç, Sarmaşık, Sugeldi ve Baltacı Deresi Vadisi'nden Dağönü Köyü Camileri mihrapları 589
Şekil 484. Ağaçseven, Kurtuluş ve Kireçli Köyü Camileri mihrapları 590
Şekil 485. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap şemalarını gösteren harita 590
Şekil 486. Ağaçseven, Sarayköy, Sugeldi, Dağönü Köyü Camileri'nin harime giriş kapıları 591
Şekil 487. Sugeldi Köyü Camisi kapısının bezemeli kemer açıklığı ve ahşap kapı kanatları 592
Şekil 488. Keler (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) (a), Sugeldi Köyü Camileri'nin harim ve mahfil kapıları (b,c), Dereyurt Köyü Camisi'nin harim ve medrese kapıları (d,e) 592
Şekil 489. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklıklarını göstren harita 593
Şekil 490. Ağaçseven Köyü Camisi ve minaresi 594
Şekil 491. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri minare şemalarını gösteren harita 595
Şekil 492. Sugeldi ve Sıraağaç Köyü Camileri'nin pencere biçimleri 596
Şekil 493. Sarmaşık Köyü Camisi'nin karimindeki pencere açıklıkları 597
Şekil 494. Sarmaşık Köyü Camisi kuzey doğu yönünde cephedeki kapı, pencereler ve kitabe 597
Şekil 495. Sugeldi (ilk üç pencere), Sarmaşık (dördüncü), Keler (ikinci sıradakiler), Sarmaşık (üçüncü sıranın birincisi), Dağönü (ikincisi), Sugeldi (üçüncüsü) Köyü Camileri pencere tipleri 597
Şekil 496. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklıkları şemalarını gösteren harita 598
Şekil 497. Sugeldi Köyü Camisi mahfili (üst solda) ve mahfili destekleyen sütunun başlık ve gövde kısmı (üst ortada), bezemesiz sütunlar (üst sağda), batı yönünde mahfili destekleyen sütun (alt solda), Keler Köyü Camisinde (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) mahfili taşıyan sütunlar (alt sağda) 599
Şekil 498. Dereyurt Köyü Camisi mahfilini taşıyan sütunlar ve doğu yönünde mahfili destekleyen sütun 600

Şekil 499. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri sütun düzeni şemalarını gösteren harita 600
Şekil 500. Keler Köyü Camisi (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) 601
Şekil 501. Dağönü köyü eski Camisi ahşap hatıllı taş yığma duvarları 602
Şekil 502. Sarayköy Camisi kuzey cephesi alt kat taş yığma üzeri ahşap karkas 602
Şekil 503. Sugeldi Köyü Camisi'nin taş ve üzerine ahşap yığma olarak karma yapım tekniği 602
Şekil 504. Dereyurt Köyü Camisi batı, kuzeybatı ve kuzeydoğu cepheleri 602
Şekil 505. Sarmaşık Köyü Camisi kuzeydoğu, doğu, güneybatı ve kuzey batı köşelerinin fotoğrafları 603
Şekil 506. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği şemalarını gösteren harita 604
Şekil 507. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri ile Pazar yerleri, anıtsal yapılar ve yolların çakıştırılması 605
Şekil 508. Solaklı Deresi Vadisi yerleşimlerin zamana bağlı dağılımı ve kırsal camiler 608
Şekil 509. Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisi üzerindeki usta kitabesi 610
Şekil 510. Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi üzerindeki usta kitabesi 610
Şekil 511. Fol Deresi Vadisi; Kayacan köyü I. Camisi, Yomra Deresi Vadisi; Özdil Merkez Camisi 623
Şekil 512. Uzungöl Filak Mahallesi Camisi 625
Şekil 513. Küçükdere vadisi; Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi dış görünüş, plan, harim ve çok amaçlı oda 628
Şekil 514. Solaklı Deresi Vadisi; Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi dış görünüş, plan, çok amaçlı oda ve harim kısmı 628
Şekil 515. Solaklı Deresi Vadisi; Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi dış görünüş, plan, son cemaat yeri ve çok amaçlı odalar 629
Şekil 516. Doğancı Köyü Camisi tavanı 630
Şekil 517. Akhisar Deresi Vadisi; Dolanlı Köyü ve Türkelli köyü Merkez Camileri, Çamlık Deresi Vadisi; Vardallı Köyü Camisi, ilçe merkezi; (Beşikdüzü) Eski Merkez Camisi gizli kubbe tavanları 631
Şekil 518. İskenderli Merkez Camisi (Çamlık Deresi Vadisi), Düzköy Merkez Camisi (Akhisar Deresi Vadisi) tavan biçimleri 633
Şekil 519. Sera Deresi Vadisi; Karaman, Derecik ve Demirtaş Köyleri Merkez Camisi ve Yomra Deresi Vadisi; Tepeköy Köyü Camileri gizli kubbeleri 633
Şekil 520. Değirmendere Vadisi; Oğulağaç Köyü Camisi, Çamlık Deresi Vadisi; İskenderli Merkez Camisi 634

Şekil 521. Değirmendere vadisi; Akmescit (1873), Işıklar Köyü (1870) Camileri, Sera Deresi Vadisi; Dumankaya Köyü Merkez (1902) Camileri sekizgen kademeli tavanları 635

Şekil 522. Ormaniçi Köyü Camisi'nin kalemişi bezemeli tavanı 635

Şekil 523. Manahos Deresi Vadisi; Yeniay Baştımar Mahallesi Camisi, Solaklı Deresi Vadisi; Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisi, Baltacı Deresi Vadisi; Ağaçdeven Mahallesi Camisi, Kireçli Köyü, Kurtuluş Mahallesi Camisi 637

Şekil 524. Solaklı Deresi Vadisi; Şahinkaya Gülveren Mahallesi Camisi gizli kubbesi .. 637

Şekil 525. Akköse Köyü ve Kabataş Köyü Camileri'nin kalemişi bezemeli tavanları 638

Şekil 526. Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi tavan göbeği 638

Şekil 527. Akhisar Deresi Vadisi; Akçiriş Köyü Camisi, Fol Deresi Vadisi; Açıkalan Köyü Camisi, Kalanima Deresi Vadisi; Demirci Köyü Camisi, Küçükdere Vadisi; Aşağı Ovalı İrfanlı Mahallesi Camisi, Solaklı Deresi Vadisi; Çambaşı Köyü Orta Mahalle Hacı Ömerli, Taşlıgedik Köyü, Uzungöl Filak Mahallesi Camileri, Baltacı Deresi Vadisi; Hüseyin Hoca Köyü Sahil, Sarmaşık Köyü Camileri 638

Şekil 528. Manahos Deresi Vadisi, Karacakaya Köyü Camisi açık ve kapalı mahfil kısımları 641

Şekil 529. Manahos Deresi Vadisi, Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi'nin üç yönde devam eden mahfili 642

Şekil 530. Solaklı Deresi Vadisi, Günebakan Köyü Camisi mahfil girişi ve doğu cephesindeki son cemaat yeri 642

Şekil 531. Solaklı Deresi Vadisi, Güney Mahallesi Camisi doğu yönündeki son cemaat yeri, güney cephesindeki mahfil girişi, mihrap aksı ve doğu yönünde son cemaat yeri üzerindeki mahfil kısımları 642

Şekil 532. Solaklı Deresi Vadisi, Çambaşı köyü Ömerli Mahallesi Camisi mahfil girişi ve mahfil katı 643

Şekil 533. Manahos Deresi Vadisi, Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi ve Karacakaya Köyü Camisi 644

Şekil 534. Solaklı Deresi Vadisi; Gürpınar Hacı Bayramlı, Kondu ve Kabataş Köyü Camileri 644

Şekil 535. Baltacı Deresi Vadisi, Sugeldi ve Keler (Hüseyin Hoca) Köyü Camileri 644

Şekil 536. Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kesiminden bir ev 644

Şekil 537. Akhisar Deresi Vadisi; Doğancı Köyü Camisi, Çamlık Deresi Vadisi; Sayraç Köyü Camisi, Fol Deresi Vadisi; Karatepe Köyü Camisi mahfilleri ... 646

Şekil 538. Karadere vadisi; Turnalı ve Keçikaya Köyü Camileri 646

Şekil 539. Manahos Deresi Vadisi; Çamburnu Kuşluca Mahallesi ve Yeniay Kuleli Mahallesi Camileri 647

Şekil 540. Solaklı Deresi Vadisi, Akdoğan Kovacık Mahallesi Camisi mahfili 647

Şekil 541. Yanbolu Deresi Vadisi; Ortaköy ve Çiçekli Köyü Camileri'nin üçlü dairesel çıkmaları 647
Şekil 542. Karadere Vadisi'nin kıyı kesimi; Kalecik Camisi (VGM) 647
Şekil 543. Küçükdere vadisi; Gültepe Kefeli Mahallesi-II ve Yukarı Ovalı Köyü Camileri 648
Şekil 544. Solaklı Deresi Vadisi; Gürpınar Hacı Bayramlı Köyü, Tüfekçi Köyü Merkez, Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi ve Yukarı Kumlu Köyü Camileri 648
Şekil 545. Baltacı Deresi Vadisi, Sarayköy ve Kireçli Köyü Camileri 648
Şekil 546. Akhisar Deresi Vadisi camilerinde mahfil biçimleri 649
Şekil 547. Fol Deresi Vadisi mahfillerinden örnekler 650
Şekil 548. Galyan Deresi Vadisi; Ormaniçi Köyü Camisi 650
Şekil 549. Galyan Deresi Vadisi; Arıkaya Köyü Camisi 651
Şekil 550. Bölümlü Mithat Paşa Camisi 651
Şekil 551. Akhisar Deresi Vadisi; Türkelli Köyü Merkez Camisi, Değirmendere Vadisi; Işıklar Köyü Camisi 653
Şekil 552. Düzköy Merkez Camisi mihrabı 653
Şekil 553. Konak Köyü Camisi 654
Şekil 554. Turnalı ve Gültepe Köyü Cami ana giriş kapıları 657
Şekil 555. Yağmurlu, Gündoğan Yeşil, Kondu, Gülveren, Taşlıgedik, Soğanlı-Üçdirek Mahallesi Camileri kapıları 658
Şekil 556. Baltacı Deresi Vadisi; Dağönü Köyü Camisi, Manahos Deresi Vadisi; Dirlik Köyü Camisi (kiliseden dönüşme) 659
Şekil 557. Cumapazarı Serindere Mahallesi, Kondu ve Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camileri'nin bezemeli ahşap giriş kapıları 660
Şekil 558. Değirmendere Vadisi; Akmescit, Kaynarca, Karşıyaka Köyü Camileri, Sera Deresi Vadisi; eski Akçaköy Merkez Camisi kapısı 661
Şekil 559. Çilekli Köyü Camisindeki kaş kemer ve dairesel pencere uygulaması 664
Şekil 560. Sera Deresi Vadisi; Eski Akçaköy Merkez Camisi (1), Değirmendere Vadisi; Akmescit Köyü Camisi (2), Çamlık Deresi Vadisi; Çamlık Yukarı Mahalle (3) ve Dugulu Köyü Camileri (4), Karadere Vadisi; Turnalı Köyü (5), Keçikaya Köyü (6) Camileri, Küçükdere Vadisi; Petekli Köyü Camisi (7), Solaklı Deresi Vadisi; Şahinkaya Gülveren Mahallesi (8) ve Taşlıgedik Köyü Camileri (9) 666
Şekil 561. Oymalı Tepeköy Köyü Camisi (Yomra Deresi Vadisi) ve Çayırbağı Doğankaya Mahallesi (Kalanima Deresi Vadisi) Camisi pencere biçimleri 667
Şekil 562. Konakönü, Kalecik Merkez ve Merkez Büyük Camileri pencere açıklıkları 667
Şekil 563. Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi pencere üzerindeki düz lento ve üzerinde hafifletme kirişi 669

Şekil 564. Sarmaşık Köyü Camisi taş duvarları içindeki ahşap parmaklıklı pencereler ... 669
Şekil 565. Küçükdere Vadisi; Gültepe Köyü Camisi (1), Solaklı Deresi Vadisi; Bölümlü Mithat Paşa Camisi (2), Kabataş Köyü Camisi (3), Baltacı Deresi Vadisi; Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi (eski Keler Köyü Camisi) (4), Sugeldi Köyü Camisi (5) sütunları ... 672
Şekil 566. Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi hariminde bulunan kare kesitli ahşap sütunlar. ... 672
Şekil 567. Akhisar Deresi Vadisi; Dolanlı Köyü Camisi, Türkelli Köyü Merkez Camisi, Vardallı Köyü Merkez Camisi, Çamlık Deresi Vadisi; Sayraç Köyü Camisi, Sol Deresi Vadisi; Açıkalan Köyü Eski Camisi, Kayacan Köyü I. Camisi ... 673
Şekil 568. Kalanima Deresi Vadisi; Işıklar Beldesi Orta Mahalle Camisi, Gökçeler Köyü Merkez Camisi, Taşocağı Köyü Merkez Camisi ... 674
Şekil 569. Yanbolu Deresi Vadisi; Atayurt Mahallesi Merkez Camisi mahfili destekleyen ahşap ve taş sütunlar birarada ... 674
Şekil 570. Manahos Deresi Vadisi; Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi (üst sıra), Solaklı Deresi Vadisi; Çambaşı Köyü Orta Mahalle Hacı Ömerli Camisi (orta sıra), Taşçılar Köyü Merkez Camisi (alt sıra) sütunlarındaki ahşap oyma ve kalemişi bezemeler ... 675
Şekil 571. Karacakaya Köyü Camisi ve Dirlik Köyü Camisi (kiliseden dönüşme) son cemaat yeri sütunları ... 675
Şekil 572. Şinik Mahallesi Camisi ve Kefeli Mahallesi Camisi ahşap sütunları ... 676

TABLOLAR DİZİNİ

Sayfa No

Tablo 1. Yapı kimlik kartlarına örnek 11
Tablo 2. Çalışma adımları ve kurgusu 14
Tablo 3. Vadilerde yer alan kırsal camiler 28
Tablo 4. Yapıların plan şeması analizi 37
Tablo 5. Yapıların tavan & üstörtü biçimleri analizi. 38
Tablo 6. Yapıların sütun düzeni analizi 39
Tablo 7. Yapıların minare özellikleri analizi 39
Tablo 8. Yapıların mihrap biçimleri analizi 40
Tablo 9. Yapıların mahfil biçimleri analizi 40
Tablo 10. Yapıların kapı açıklıkları analizi 41
Tablo 11. Yapıların pencere açıklıkları ve cephe düzeni analizi 41
Tablo 12. Yapıların malzeme & yapım tekniği analizi 42
Tablo 13. Akhisar/Ağasar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri 105
Tablo 14. Metinde geçen ve alan çalışmasında incelenen kırsal cami köylerinin eski ve yeni adları (Uzun, 2007) 107
Tablo 15. 1876 tarihli Trabzon vilayet salnamelerine göre Tonya'daki nüfus dağılımı 155
Tablo 16. Sicil defterlerinde vakıf kaydı olan camiler 158
Tablo 17. Sicil defterlerinde nukut vakfı kaydı olan camiler (URL-37,2015) 159
Tablo 18. Vadide bazı köylerin eski ve yeni yer adları 160
Tablo 19. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri 161
Tablo 20. Kalanima Deresi Vadisi'nde Yer Alan Kırsal Camiler 199
Tablo 21. Kalanima Deresi Vadisi'nde bazı köylerin eski ve yeni yer adları (Uzun, 2007), (Lermioğlu, 2011: 451) 199
Tablo 22. 1847 nüfus sayımına göre Sera Deresi Vadisi'ndeki nüfus dağılımı 244
Tablo 23. Kırsal camilerin bulunduğu köylerin eski adları (Uzun, 2007), (Lermioğlu, 2011) 246
Tablo 24. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri 247
Tablo 25. 1515 yılında Maçka nahiyesinde müslüman hanelerin yaşadığı köyler 296
Tablo 26. 1842-45 tarihli nüfus bilgilerine göre Müslüman ve Hristiyan halkın yaşadıkları köyler (Bostan'dan işlenerek, 2012: 323-324) 298
Tablo 27. 1842 yılında Değirmende Vadisi ve kollarındaki eski camiler (Durmuş, 2010) 311

Tablo 28. Değirmende Vadisi ve kolları üzerinde eski camilerin bulunduğu köylerin eski ve yeni isimleri (Karagöz, 2006) 313
Tablo 29. Değirmendere Vadisi ve kollarında kırsal cami dağılımı 314
Tablo 30. Yomra Deresi Vadisi'nde incelenen kırsal camiler 351
Tablo 31. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri 365
Tablo 32. 1583 Tahrir Defterlerine göre Karadere Vadisi'nde bulunan köyler 391
Tablo 33. Karadere Vadisi'nde alan çalışmasıyla incelenen kırsal camiler 395
Tablo 34. Karadere Vadisi yerleşimleri eski ve yeniyer adları 395
Tablo 35. 1583 yılında Manahos ve Küçükdere Vadileri'ndeki köyler ve etnik yapıları 434
Tablo 36. Manahos ve Küçükdere Vadileri'nde bulunan kırsal camiler 442
Tablo 37. Küçükdere Vadisi'nde kırsal camilerin bulunduğu köylerin eski ve yeni adları 443
Tablo 38. Manahos Deresi Vadisi'nde kırsal camilerin bulunduğu köylerin eski ve yeni adları 444
Tablo 39. 16. yy. arşiv kayıtlarına göre Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin aşağı ve yukarı bölgelerinde Müslüman ve Hristiyan nüfus sayıları (Meeker, 1971: 338) 519
Tablo 40. 16. yy. boyunca Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'ndeki Müslüman ve Hristiyan nüfusun oranları (Meeker, 1971) 519
Tablo 41. 17. Yy'da Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde Hristiyan nüfusun bulunduğu köyler 522
Tablo 42. Solaklı Deresi Vadileri kırsal camileri 531
Tablo 43. Baltacı Deresi Vadisi'nde incelenen kırsal camiler 577
Tablo 44. Doğu Karadeniz kırsal camileri plan şemalarının biçim, giriş, son cemaat yeri, sütun düzeni ve çok işlevli olup olmamalarına göre şematik değerlendirilmeleri 623
Tablo 45. Tavan ve üstörtü uygulamalarının şematik gösterimi 630
Tablo 46. Mahfillerin konumuna göre plan ve kesitlerde şematik gösterimi 639
Tablo 47. Kapı açıklıklarının şematik gösterimi 655
Tablo 48. Pencere açıklıkları ve düzeninin şematik gösterimi 663
Tablo 49. Sütun biçimlerinin konum, kesit, malzeme ve bezeme özelikleri açısından değerlendirilmesi 671
Tablo 50. Yapım Tekniği ve malzeme kullanımının şematik gösterimi 678

1. GENEL BİLGİLER

1.1. Giriş

Doğu Karadeniz bölgesi, Karadeniz sıradağlarının coğrafi olarak doğal bir sınır oluşturması sebebiyle ulaşılması zor ve korumalı bir bölge olmasının yanı sıra iklimi ve bereketli toprakları nedeniyle de hep cazibe merkezi olarak tarih boyunca çeşitli etnik grupların yerleştiği bir yer olmuştur. Tarih boyunca bölgedeki Hristiyan Rum nüfusun baskın etkisi Osmanlı döneminde azalsa bile genel olarak uygulanan politikalar sebebiyle yakın tarihe kadar devam etmiştir. Osmanlı döneminde Müslüman nüfusun oluşması ile birlikte Doğu Karadeniz'de cami mimarisi de ortaya çıkmıştır. Malzeme, boyut, oran ve dış cephe olarak geleneksel Doğu Karadeniz evlerine benzeyen bu camiler Osmanlı döneminin merkezi pratiklerinin dışında kendine özgü bir karakter sergilerler.

Doğudan batıya doğru Kaçkar, Soğanlı, Zigana, Canik dağlarının tepe noktalarından geçirilecek bir hat bölgenin kabaca sınırlarını belirler. Bu sınır yalnızca fiziki bir rol oynamasının ötesinde bölge ile daha güneydeki yerleşmeler arasında sosyo-kültürel ve etnik yapı bakımından da bariyer olmuştur. Ayrıca denize dik ve yan yana uzanan vadiler, iç kesimlerle sahil arasında tek bağlantı akslarını oluştururlar. Acun, tarih boyunca bölgede yaşayan toplulukların sosyal, kültürel ve etnik bakımdan çeşitliğini hem de farklı toplulukların birbirleri ile kaynaşarak kendine has özellikler barındıran yeni bir toplumsal yapı oluşturmalarını bölgenin coğrafyası ile ilişkilendirmektedir (Acun, 1999: 33-34). Bölge tarihi ile ilgili birçok çalışma bu ilişkiyi vurgulamaktadırlar.

Şalpazarı-Beşikdüzü ilçelerini içine alan ve bir vadi boyu yerleşmesi olan Ağasar (Akhisar) Vadisi'ni tarihi, coğrafi, kültürel ve demografik açıdan inceleyen Emecen'de (Emecen, 2010: 15-16), vadilerin sadece fiziki-coğrafi bir karakter değil aynı zamanda sosyal bir aktivitenin yaratıcısı olduğunu tespit eder. Bu nedenle bölgedeki vadi yerleşkelerinin tarihi, sosyal ve kültürel boyutunun coğrafi özelliklerle derinlemesine incelenmesi gerektiğini belirtmektedir. 14. yy.'ın başından itibaren Beşikdüzü ve Şalpazarı'nın bulunduğu Ağasar (Akhisar) Vadisi ve doğu yanında Vakfıkebir ve Tonya ilçelerini içine alan Fol Deresi Vadisi Doğu Karadeniz bölgesini sosyal, kültürel ve etnik yönden tamamen etkileyecek olan Çepni Türkleri'nin etki alanındaydı. Bu durum, güneyde iç tarafta kalan ve Çepni yurdu olarak bilinen Kürtün bölgesi ile Şalpazarı ve Fol Deresinden güneye doğru coğrafi koşulların sağladığı ulaşım ile sağlanmıştır. Güney ya da

iç kesimlerle vadiler arasındaki sosyo-kültürel ilişki geçiş yolları üzerinde bulunan yapılarla da desteklenmektedir. Bryer ve Winfield Fol Deresinden 23 km güneye doğru madenlerin bulunduğu Tonya'nın güneyinde Fol Madeninde bulunan kilisenin yanında bir han ve küçük bir hamam yapısından bahsetmektedirler. Han'ın varlığından buranın eski bir dağ geçiş güzergâhı olduğu anlaşılmaktadır (Bryer ve Winfield, 1985: 153).

Bugünkü Of ilçesini oluşturan Solaklı ve Baltacı vadileri, tarihte, sosyal-kültürel-etnik ayrışmanın belirgin hissedildiği yerlerdendir. Meeker'ın bölge ile ilgili tespitleri ilginçtir. Bölge Müslüman nüfus, Türk, Laz, Kürt, Rum ve Ermenileri içine alan çeşitli gruplardan oluşuyordu. Bu etnik gruplardan her birinin etkisi bölgenin değişik yerlerinde, vadiler arasında, hatta bir vadinin aşağı ve yukarı kesimlerinde farklılıklar gösteriyordu (Meeker, 2005: 33). Aynı zamanda güneydeki iç kısımlarla bağlantıyı sağlayan yolların geçtiği vadilerde sosyal, kültürel ve etnik yapı önemli ölçüde etkilenmiştir. Meeker, Of'un doğu vadisi Türkçe konuşup, işlek olan Erzurum-İspir yolu üzerinde bulunurken, Rumca konuşan batı vadisi köylüleri Bayburt ili ile zor bir ulaşım sağlamasından dolayı, daha eskilere dayanan, Türklere ait olmayan geleneklere ve pratiklere sahip olduklarını belirtilir (Meeker, 2005: 33). Bir başka çalışmada Umur, çocukluğuna ait bir gözlemi anlatırken Solaklı ve Baltacı Vadileri'nde yaşayan halkın eğlence ve kültürel açıdan farklılığına dikkat çekmektedir (Umur, 1949: 90). Hart yolundan Bayburt'a gitmek üzere yola çıktığında haftanın farklı günlerinde yaylaya çıkma günleri düzenleyen Solaklı deresi halkının yayla yolunda düzenledikleri şenliklere Baltacı deresinde rastlanmadığını, üstelik kendi vadisinde bu derece kız ve erkeklerin toplanıp bir arada eğlenmelerinin alışılmadık ve kabul edilemez olduğunu belirtmektedir. Bu tespitlerden yola çıkarak toplumsal yapıdaki çeşitliliğin yapı kültürü ile ilişkisinin kurulması son derece anlamlıdır.

Sümerkan, bu çeşitliliğin ev, yapı ve plan tiplerine de yansıdığını tespit etmiştir (Sümerkan, 1989, 82-86). Bunun yanında Trabzon'un Osmanlı döneminde farklı yörelerden göçlere sahne olmasının yanında doğu ve batısındaki Rize ve Giresun topraklarındaki yerleşik etkili kültürlerle etkileşimi sonucu bir geçiş bölgesi niteliği kazandığını tespit etmiştir. Bu nedenle merkez konumundaki Maçka'nın geleneksel yapı kültürü için belirgin bir sınır görevi gördüğünü ve Maçka'nın doğu ve batısında mimari karakteristiğin farklılaştığı gözlemlenmiştir. Maçka'nın doğusu ve batısı için hem mimari hem de kültürel etnik açıdan görülen bu farklılıklar sebebiyle Trabzon'un bariyer görevi gördüğünden bahsedilebilir. Bu durumun kırsal cami geleneği için de sorgulanması, bölgenin geneli ile ilgili bir bütün çerçeve oluşturmak açısından önemlidir.

Bryer ve Winfield'ın Bizans dönemi anıtlarını inceleyen çalışmasında yöntem olarak Pontus olarak adlandırılan Doğu ve Orta Karadeniz bölgesini oluşturan vadilerin coğrafi yapısı ilk sırada ele alınır (Bryer ve Winfield, 1985). Vadiler aynı zamanda Komnenos İmparatorluğu döneminde idari bir birim (bandon) olarak nitelendirilmektedir. Açıkça görülmektedir ki bölge ile ilgili araştırmalarda vadilerin belirleyici bir rol oynadığı açıktır.

Dahası ise, yine Sümerkan'ın da ortaya koyduğu gibi söz konusu vadiler, kırsal konut yerleşiminin ayrışmasına neden olan en belirgin fiziki etkenlerin başında gelirler. Buna göre, kırsal konut geleneğinde ustalar, vadi içlerinde dolaşım halindedirler. Gerektiğinde varsa o köyden, yoksa civardaki köylerden çağrılırlar. Ender durumlarda ise bir vadiden ötekine hizmet götürürler. Bunun yanında, özellikle ağa konakları için bölgenin farklı bölgelerinden de maharetli ustaların çağrıldığı bilinmektedir. Böyle bir mobilasyonun kırsal konut geleneğinde, teknoloji, malzeme, tipoloji vb. konularda bir transfere neden olduğu açıktır.

Tuluk[1], benzer bir durumun kırsal cami geleneğinde de olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca ona göre, vadi boyunca hizmet veren yapı ustalarının kendi uzmanlık alanlarına göre iş yaptıkları düşünülebilir. Ev/konak inşa eden ustalarla, cami/mescitte maharetli ustalar ayrı olmalıdır. Ya da yapının karkası üzerine deneyimli olanlarla bunları bezeyenler farklı ustalardır. Öte yandan ev/konakların aksine bölgenin kırsal cami geleneğinde yapı üzerine düşülen usta isimleri bu konuda daha fazla fikir verir. Bölgedeki pek çok camide yapıyı inşa eden usta grubunun ismi herhangi bir ayrım yapılmaksızın, birlikte zikredilmiştir. Ender durumlarda yapının hem karkas hem de bezemesi aynı kişi elinden çıkabilir. Usta isimlerinin yapı yüzeyinde aynı yerde, bir arada bulunması ekip olarak dolaştıklarını düşündürür. Yapı türü her ne olursa olsun benzer motiflerin görülmesi ise, ustaların yapı türü ayrımı yapmadan çalıştıklarını da akla getirmektedir.

Bryer, Santa bölgesindeki kiliselerin yapı malzemesi, plan, konstrüksiyon ve program bakımından birbirinin hemen hemen kopyası sayılabilecek kadar benzeyen ancak ayrıntıda bazı farklılıklar gösteren yapılar olmalarından hareketle bunların aynı ustaların elinden çıktığını iddia etmektedir (Gündüzalp, 1991: 57) . Burada tespit edilen durum ise her köyün kendi içinde bir usta grubunun olduğunu ve bu nedenle aynı ya da benzer yapım tekniği ve mimari özelliklere sahip yapılar ortaya çıktığıdır. Bu durum tipoloji oluşturmak

[1] Tuluk, Ö. İ., "Of'un Mimarlık Mirasının Kökenleri Üzerine Yorumlar", s: 7-8, (Basılmamış makale)

ve bulunduğu yere göre farklılaşan tipolojileri sosyal yapı ile ilişkilendirmenin mümkün olabileceğini göstermektedir.

Bahsedildiği gibi fiziksel olarak vadilerin yerleşim yerlerini sınırlandırmaları usta hareketlerinde de belirleyici bir rol üstlenmiş olabilir. Bununla bağlantılı olarak vadiler arasında mimari ve yapısal farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Vadilerin fiziki olarak belirleyiciliğinin yanı sıra vadi içindeki yerleşimlerin tarihi, kültürel etnik köklerinin ve sahip oldukları yapı becerilerinin ilişkisi önemlidir ve mimari açıdan ayırt edici olabilir. Geleneklerin kuşaktan kuşağa aktarıldığı veya kültürler arası etkileşim düşünüldüğünde bir bölgede hakim olan uzun süreli, köklü kültür ve geleneğin daha sonra gelen farklı etnik kimlikteki toplumlara aktarılması veya onları etkilemesi oldukça mümkündür. Doğu Karadeniz gibi birçok farklı kültürü tarih boyunca içinde barındıran bir bölge ele alındığında bu ilişkinin göz ardı edilmesi mümkün değildir. Sümerkan'da Doğu Karadeniz evlerinde birbirine çok yakın ve benzer fiziki koşulları yaşayan bölgeler arasındaki mimari farklılığı sonunda bölgenin tarihi bağlarında aramak gerektiğini tespit etmiştir.

"Geçmişte ve günümüzde dış etkenler ve malzeme açısından görünür farklara sahip olmayan iki köy arasında duvar konstrüksiyon farkını (muskalı-göz dolma) fiziksel etkenlerle açıklamak güçtür. Öteki benzer saptamalar bu farklılaşımın ancak yapıyla somuta dönüşen yapıcılık gelenekleri, yapı kültürünün kaynakları ve bölgenin geçirmiş olduğu tarihi süreçlerle açıklanabilmektedir (Sümerkan, 1990: 243)."

Doğu Karadeniz kırsalındaki konut ve cami mimarisinin benzerliği düşünüldüğünde Doğu Karadeniz'de kırsal konut mimarisi için tespit edilen bu gerçekliğin kırsal cami mimarisini de etkilemiş olması mümkündür. Açıkçası cami mimarisinin de bir vadiden diğerine değişebileceğinin ipuçlarını vermektedir. Bu yapıların mimari, malzeme ve yapım tekniklerinde farklılıklar görülebilir. Bunların ortaya koyulması bölgesel dini mimarinin farklılıklarını belirlemek açısından önem taşımaktadır. Ayrıca yapı ustalarının vadi içi ve vadiler arası hareketlilikleri de yapı sürecini tanımlamak açısından önem kazanan diğer bir konudur.

1.2. Sorunun Belirlenmesi

Doğu Karadeniz bölgesinin kırsaldaki cami mimarisi geleneğinin ortaya konulması sorunun kaynağını oluşturmaktadır. Buradan hareketle araştırma konumuzla ilgili olarak Doğu Karadeniz'in kendine has coğrafi yapısı ve bu yapı ile özdeşleşen sosyo-kültürel ve

etnik farklılıklarının kırsal cami mimarisi ile olan ilişkisinin ortaya konması sorunun belirlenmesinde anahtar rol oynamaktadır.

Trabzon'un ilçe ve köylerindeki kültürel varlıklar üzerine araştırma yapan Sümerkan ve Okman (1999: 11), cami mimarisinin plan ve yapı özelliklerinin, detaylarının ve değişimin izlerinin ancak bölgenin doğusundaki Of'tan batısındaki Beşikdüzü'ne ya da doğusundaki Hayrat ve Köprübaşı'ndan batısındaki Şalpazarı'na kadar adım adım izlemekle mümkün olabileceğini belirtmektedirler. Burada adım adım ifadesiyle hem Doğu Karadeniz'in kendine özgü coğrafi yapısındaki ayrık vadi sistemlerindeki yerleşim alanları hem de bu vadilerin kıyı ve güney kısımlarındaki sosyal, kültürel ve fiziki yapıdaki değişimlere dikkat çekilmek istenmiştir.

Yerli ve yabancı araştırmacılara konu olan bölge tarihi ile ilgili pek çok çalışma vardır. Tarih öncesi çağlara kadar uzanan bölge tarihi hakkında bölgede yaşamış olan toplumlarla ilgili belgelere dayalı kesin bilgi veren kaynaklar ise oldukça azdır. Birçoğu yer ve bir takım zayıf iddialara temellendirilmiştir. Bölgede tarih içinde farklı din, dil ve milletten birçok topluluk yaşadığı ve zaman içinde yer değiştirmiş ya da dönüşmüş oldukları gerçeği ise kesindir. Bugün o toplumlardan neredeyse hiçbir iz kalmamıştır. Anadolu'nun tarihi ile kıyaslandığında Türklerin büyük kitleler halinde bölgeye gelişleri daha geç dönemlere rastlar. Bölgedeki Hristiyan dinin Müslümanlıkla yer değiştirmesi bölge içinde büyük bir oranda coğrafyaya bağlı olarak farklılık gösterir.

Bu bağlamda bakıldığında Doğu Karadeniz Vadileri'nde yüzyıllar boyunca Türk, Rum, Ermeni gibi farklı toplulukların Hristiyan olarak yaşadıktan sonra başka toplulukların gelmesi veya bölgede yaşayan halkın ihtida (din değiştirme) ederek Müslümanlaşması ile yeni yeni oluşan bu din fiziksel mekâna nasıl yansımıştır? Bu konu ile ilgili kapsamlı bir çalışma olmaması sorunun kaynağını teşkil etmektedir.

1.3. Tezin Amacı ve Kapsamı

Bu bağlamda, Trabzon'un kırsal cami mimarisinin ortaya konması, bölgenin karakteristik coğrafi yapısından kaynaklanan ayrık vadi sistemi ve bu vadilerin içe dönük kapalı yapısında kendilerine güvenli yaşam alanı bulmuş çeşitli sosyal, kültürel ve etnik toplulukların yapı geleneklerindeki farklılıkların dini mekâna ya da cami mimarisine nasıl yansıdığı ile ilgili sorunsalın önemli bir bölümüne yanıt bulacaktır. Buna bağlı olarak,

"Trabzon Kırsal Cami Mimarisi" olarak başlıklandırılan çalışmanın amaçları şu şekilde zikredilebilir:

- Trabzon'un kırsal yaşamını oluşturan vadilerdeki sosyal, kültürel ve etnik yapılanmayı ortaya koyarak tarihsel bağlamda vadilerin bu altyapısıyla kırsal cami mimarisini ilişkilendirmek,
- Gayr-i Müslim nüfusun 1924 yılında mübadele ile gönderilmesinin ardından inşa edilen kırsal camilerde olası değişikliklerin izlenmesi,
- Komşu vadiler arasında kırsal cami mimarisi açısından benzerlik ve farklılıkları tespit etmek,
- Vadilerin, Trabzon'un doğusu ile batısı arasında kırsal cami mimarisinde bir ayrışmaya neden olup olmadığını belirlemek; bunların izlerini sürmek; bu bağlamda Trabzon kentinin bir bariyer görevi görüp görmediğini ortaya koymak,
- Tipoloji, biçim, malzeme, yapım teknolojisi vb. ayrışmaları belirlemek,
- Tipolojilerden hareketle vadi içlerinde ve vadiler arasında olası usta hareketlerini izlemek,
- Vadi içlerinde, kıyı ile yüksek kesim arasında bir ayrışmanın olup olmadığını belirlemek; varsa, nedenlerini ortaya koymak,
- Merkezi mimarlık pratikleriyle örtüşen, sıra dışı uygulamalar olup olmadığını belirlemek; varsa, nedenlerini ortaya koymak,
- Olabildiğince Trabzon kırsal cami envanteri oluşturmak.

1.4. Araştırma Alanı ve Sınırları

Araştırma alanı; Doğu Karadeniz bölgesi örneklemi olarak Trabzon il sınırları seçilmiştir. Trabzon kenti bağlamında doğuda Baltacı Deresi Vadisi'nden, batıda Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi'ne kadar yayılan alanda ilçe ve köyleri içine alan bölge olarak sınırlandırılmıştır.

Doğu Karadeniz bölgesi ve dolayısıyla Trabzon il sınırları için karakteristik olan vadi sistemi, her vadinin hem fiziksel hem de sosyal kültürel açıdan kendine has özelliklere sahip olmasına neden olmuştur. Çalışma alanın batısında yer alan Akhisar, Çamlık ve Fol Deresi Vadileri konum itibariyle güneyde Kürtün bölgesiyle kurduğu ilişki ve bu ilişki vasıtasıyla Trabzon'un fethinden çok daha önce Oğuzların bir kolu olan Çepnilerin bir uç beyliği haline gelmesi bu vadilerdeki sosyal kültürel ve etnik yapısını etkileyen en önemli

etkenlerden biri olmuştur. Özellikle Akhisar Deresi Vadisi'nde kökleri yüzyıllara dayanan köklü Çepni kültürü varlığı günümüze kadar taşınmıştır.

Diğer taraftan doğuya ilerledikçe Trabzon merkeze en yakın Kalanima ve Sera Deresi Vadileri coğrafi olarak bakıldığında nispeten daha düz alanlara sahip olmaları hem de batı yönünden merkeze en yakın vadiler olmaları sebebiyle yüzyıllar boyunca yerleşim için tercih edilen bir bölge olmuştur. Trabzon Komnenos Devleti döneminde de Çepni Türkleri'nin doğuya ya da merkeze ilerleyişlerine karşı koyabilmek için güçlü bir tampon bölge olmuştur.

Trabzon'un güneyinde ya da merkezinde yer alan Değirmendere Vadisi kervan ve ticaret yolları üzerinde olmasından dolayı sahip olduğu stratejik öneminin yanı sıra Meryemana, Vazelon ve Kuştul gibi üç büyük manastırı barındırması yüzyıllar boyunca Ortodoks Hristiyan dünyası için hac görevinin yerine getirildiği önemli dini merkezlerden biri olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu tarafından bölgenin fethedilmesine rağmen yakın tarihe kadar en fazla gayr-i Müslim nüfusun yaşadığı vadilerden biri olmuştur.

Doğuya doğru ilerlendiğinde birbirine komşu olan Yomra Deresi, Yanbolu Deresi ve Karadere; yine merkeze yakın konumları, vadi içleri ve sırtlarındaki kervan yolları vasıtasıyla güneyde Gümüşhane, Santa ve diğer önemli yerleşim merkezleriyle kurdukları fiziksel ilişki ve bu ilişkinin sosyal ve kültürel yapıya olan etkisi ve tarihsel süreçte bölgeye hâkim olan Devletlerin kıyı ile iç kesimler arasında güvenliği sağlamak amacıyla belli bazı stratejik askeri üstleri barındırmaları gibi nedenlerden dolayı bölgede kendine has özellikler barındıran yerleşim vadileri olmuşlardır.

Küçükdere ve Manahos Deresi Vadilerinin ortak sırtından geçen kervan ve ticaret yolları, bu yolun belli noktalarında iki vadiyi fiziksel olarak bağlayan yol güzergâhları birbirleri arasındaki ulaşımı rahatlatan güzergâhlar oluşturmuşlardır. Bu fiziksel bağlantı güzergâhları aynı zamanda iki vadinin sosyal ve kültürel olarak da etkileşimde bulunmalarına neden olmuştur. Aynı zamanda Manahos deresi ağzına yakın tarihi limanı, ticari olarak vadinin güçlü etkisi ve bölge için farklı devirlerde önemine dikkat çekmektedir.

Çalışma alanının en doğusundaki Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri, Demirkapı ve Soğanlı gibi Doğu Karadeniz Sıradağları'nın önemli geçitleri vasıtasıyla Bayburt ve güneydeki merkezlerle kurdukları ilişki ve tarih boyunca yine bu vadilerin farklı etnik kültürel yapılanmaları bu bölgeyi her zaman önemli kılmıştır. Fetihten sonra bölgenin

Müslümanlaşma sürecinde Solaklı, Baltacı Deresi Vadileri ve kollarının korunaklı coğrafi yapısından dolayı vadilerin aşağı ve yukarı kesimlerinde nüfus hareketleri meydana gelmiştir. Hem iki vadi arasında hem de vadilerin farklı bölümlerinde çeşitli etnik ve dini toplulukların gruplandığı çok kültürlü bir yapı oluşmuştur. Dolayısıyla kendine özgü karakteristik yapısından dolayı kaynaklara da sıkça konu edilen bölge Trabzon'un zengin sosyo-kültürel vadileri arasında farklılaşan ve ön plana çıkan bir yapıya sahiptir.

Sonuç olarak; çalışma alanı içindeki tüm vadilerin coğrafi konumlarından dolayı farklı stratejik roller üstlendikleri anlaşılırken her birinin farklı sosyal, kültürel ve etnik yapıya sahip oldukları da anlaşılmaktadır. Homojen bir yapıdan bahsetmek mümkün değildir. Bu durumda, tüm bu vadiler içindeki kırsal camilerin hem kendi içlerindeki oluşumları ve bütünlükleri hem de birbirine komşu, ilişkili ve alan içindeki tüm vadilerdeki yapılanmayı bir arada görmek bu çeşitliliğin yansımasını kırsal camiler bağlamında değerlendirmek açısından son derece önemlidir.

1.5. Yöntem

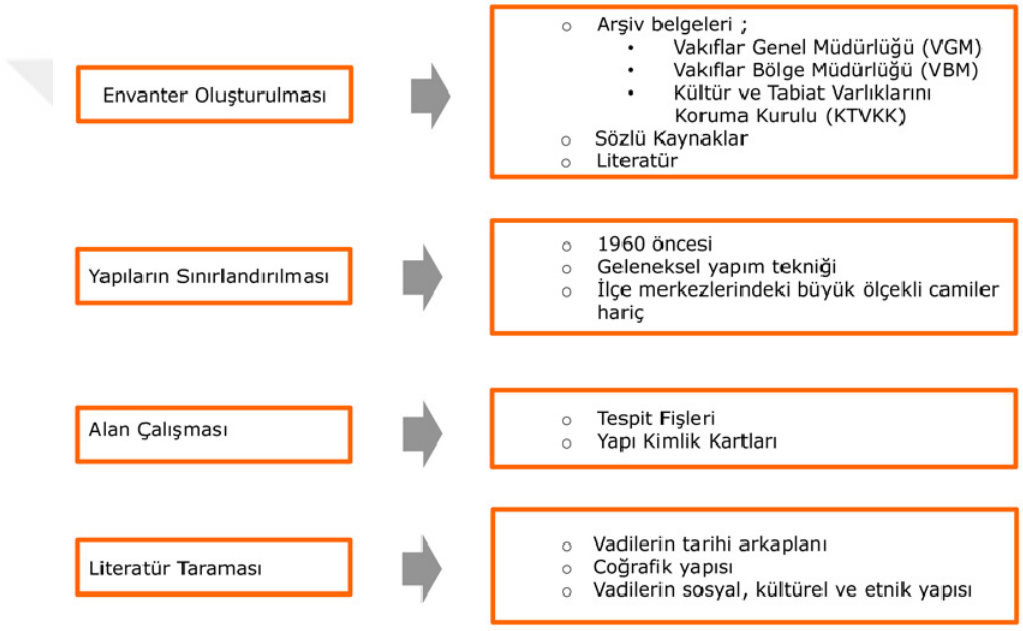
Tezin ana hedeflerinden biri olan Trabzon ili kırsal cami mimarisi ile tarihsel bağlamda bölgenin sosyal, kültürel ve etnik yapısının ilişkilendirilmesi Doğu Karadeniz bölgesi dolayısıyla Trabzon yöresi coğrafi yapısı için son derece karakteristik olan vadiler[2] özelinde ele alınacaktır. Vadilerin her biri Doğu Karadeniz'de yerleşim havzası olmalarının yanı sıra aynı zamanda sosyal- kültürel yaşamın kaynağı ve farklılıkların sebebidirler. Bunlar; doğudan başlayarak Baltacı, Solaklı, Sürmene (Manahos), Küçükdere, Karadere, Yanbolu, Yomra, Değirmendere, Sera, Kalanima, Fol, Çamlık (Kumyatak) ve Ağasar (Akhisar) Deresi Vadileridir.

Tez konusu gereği, kaynak araştırma ve alan çalışmasının birlikte yapıldığı ve ikisinin bir arada analiz ve değerlendirmesini gerektiren bir çalışmadır. Kapsam olarak Doğu Karadeniz'de Trabzon il sınırları içindeki vadiler ile sınırlandırılan çalışmada takip edilen sıra şu şekilde özetlenebilir (Şekil 1);

---

[2] Doğu Karadeniz geleneksel konut mimarisi üzerine değerli çalışmaları olan Sümerkan Doğu Karadeniz'in irili ufaklı akarsularının oluşturduğu vadileri, akarsuyun denize doğru elverişli kıldığı ulaşım aksı nedeniyle aynı zamanda birer yerleşim havzası olarak tanımlamaktadır. Yerleşimler, akarsuların vadi oluşturma niteliğini yitirinceye kadar sahilden içerilere kadar uzanmaktadırlar. Bkn. M. R. Sümerkan, "Doğu Karadeniz'de Kırsal Kesim Geleneksel Ev Plan Tiplerinin Yöresel Dağılımı", *Türk Halk Mimarisi Sempozyumu Bildirileri*, 173-184, Ankara 1991, s. 176.

- Trabzon ili sınırları içinde vadilerdeki tüm eski camilerin bulunduğu bir envanter çalışması,
- Bölgede fetihten sonra oluşmaya başlayan kırsal camiler için belli bir çalışma aralığı belirlenmemekle beraber kırsalda; taş, ahşap malzeme ve geleneksel inşa tekniklerinin terk edilerek çağdaş kabul edilen betonarmenin yaygınlaşmaya başladığı 1960'lı yıllara kadar olan zaman dilimi seçilmiştir. Günümüz betonarme teknolojisi ile inşa edilmiş ve daha çok ilçe merkezleri ve beldelerdeki büyük ölçekli ve programlı olan camiler kapsam dışında bırakılmıştır.

Şekil 1. Kırsal cami envanteri oluşturulurken takip edilen adımlar

- Camilerin tarihlendirilmesi için yapı üzerindeki özgün ya da modern kitabeler, Müftülük beratları, varsa vakfiye veya diğer belgeler kullanılmış; çalışmanın amacını aştığı için yapım yılı belli olmayan veya çelişkili bilgilere sahip camilere ilişkin bir tarihlendirme denemesine girişilmemiştir. Aynı yerde ikici kez inşa edildiği bilinen yapılar için, bilgiye ulaşılması halinde her iki yapı için de tarih bilgisi verilmiştir. Yapı yüzeyinde birden fazla özgün tarih bilgisi olan camiler için her iki bilgi de zikredilmiştir.
- Çalışma kapsamına giren yapılar hakkında hem Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Vakıflar Bölge Müdürlüğü (VBM), Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu (KTVKK) arşivleri, Diyanet İşleri Bölge Müdürlüğü'nün resmi web sitesi hem de

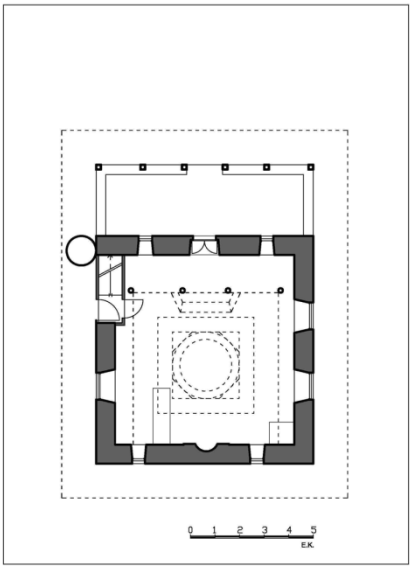
yayınlara konu olan yapılarla ilgili yazılı kaynaklardan yararlanarak envanter oluşturulmuştur.

- Alan çalışmasında yapılar hakkında bilgi toplamak üzere tespit fişleri / kimlik kartları oluşturulmuştur (Tablo 1). Kimlik kartlarında yapının inşa tarihi, bulunduğu vadi, rakım, ilçe merkezine, il merkezine uzaklığı gibi konum bilgileri, mülkiyet durumu, kitabesi, haziresi, medresesi ve/veya külliye içinde yer alıp/almadığı gibi kimlik bilgileri, plan ve biçime ilişkin tanım, malzeme, yapım tekniği, süsleme gibi özellikleri yanı sıra dış cephe, iç mekân ve mimari öğelerine ilişkin görsel belgeleme yer almaktadır. Ayrıca yerel halkla yapılan görüşmelerde yapı ustaları ve yapının geçirdiği müdahalelerle ilgili sözlü bilgiler yer almaktadır. Çalışmada adı geçen tüm kırsal camilerin kimlik kartları "EKLER" bölümünde yer almaktadır.
- Yayınlara konu edilen kırsal camiler için literatür araştırması yapılmıştır.

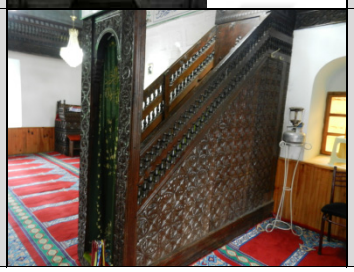
Çalışmanın bu aşaması ile birlikte alan, zaman ve yapılar açısından belli bir çerçeve çizilmiş olmaktadır. Bundan sonraki aşamada yapıların incelenmesinde kısaca şu yol izlenmiştir. Tek tek vadiler özelinde camilerin konumlarına ve varlık sebeplerine ilişkin bilgi edinebilmek için vadinin tarihi arka planı ve vadideki geçitler, yol güzergâhları ve pazar yerleri açısından coğrafi özellikleri yanında sosyal, kültürel, etnik yapısı/nüfus hareketleri yazılı kaynaklardan yararlanılarak ayrıntılı bir biçimde ortaya konulmuştur. Bu kısımla ilgili çalışma yöntemi şu şekilde sıralanabilir;

- Vadideki geçitler, yol güzergâhları ve pazar yerleri coğrafi özellikleriyle kırsal camilerin konumları arasındaki ilişkisinin ortaya konularak analiz edilmesi,
- Bölgede Roma, Bizans, Kommenos, Osmanlı gibi birçok devlet hüküm sürmüştür. Burada yaşayan nüfusun kökenleri tartışmalı olmakla birlikte hala araştırmalar sürmektedir. 1461'de Osmanlı Devleti'nin Trabzon'u fethinden sonra belli aralıklarla oluşturduğu Tahrir ve Cizye Defterleri gibi nüfus bilgilerini veren resmi kayıtlar kullanılarak bölgenin demografik yapısı hakkında bir çerçeve çizilmesi,
- Kırsal camilerin plan özellikleri, tavan/üstörtü biçimleri, mahfil, mihrap, kapı, pencere, minare gibi özelliklere ilişkin analiz yapmak üzere her bir başlığa uygun kriterlerin belirlenerek tabloların oluşturulması,
- Vadiler özelinde bu analizlerden elde edilen şemaların haritalara işlenerek görsel dağılımlarının ortaya konması ve varsa bu özelliklere ilişkin bir tipoloji oluşturulması,

Tablo 1. Yapı kimlik kartlarına örnek

<table>
<tr><td colspan="2">OF</td><td colspan="2">SOLAKLI DERESİ VADİSİ</td><td colspan="2">Bölümlü Mithat Paşa Mahallesi Camisi</td><td colspan="2">1318 (M. 1900-01), 1262 (M. 1845-46), 1264 (M. 1847-48)</td></tr>
<tr><td rowspan="4">Yapı Kimlik ve Konum Bilgileri</td><td>Bani</td><td>Usta/ Mimar</td><td>Kitabe</td><td>Vakfiye</td><td>Bodrum Kat</td><td>Hazire</td><td>Külliye</td></tr>
<tr><td>---</td><td>---</td><td>var</td><td>yok</td><td>yok</td><td>var</td><td>Çeşme, imam evi, WC</td></tr>
<tr><td>Rakım</td><td>İl Merkezine Uzaklık</td><td>Merkeze Uzaklık</td><td>Mülkiyet Durumu</td><td>Orijinal İşlev</td><td>Bugünkü İşlev</td><td>Koruma Durumu</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td>Vakıflar Genel Müdürlüğü</td><td>Cami</td><td>Cami</td><td>A B C</td></tr>
<tr><td colspan="8">A- yapısal durumu iyi/orta/kötü, orijinalliği bozulmamış. B- yapısal durumu iyi/orta/kötü, geri döndürülebilir değişiklikler var. C- yapısal durumu iyi/orta/kötü, orijinalliği bozulmuş.</td></tr>
<tr><td>Plan Özellikleri</td><td colspan="7">
Vadinin orta kısmına yakın doğu yakasında avlu içinde bulunan yapının alt katı taş olup üst katı ahşap yığmadır. Dikdörtgen biçimli yapı dört omuzlu kırma çatı ile örtülü olup kuzey batı cephesine bitişik ahşap minaresi bulunmaktadır. Mihrap aksı üzerinde beş açıklıklı son cemaat mahalli bulunmaktadır. İki katlı kullanılan bu bölümün üzeri kapalıdır. Mihrap aksı üzerinde kemerli açıklık içindeki iki kanatlı ahşap kapıdan 730*773 cm boyutlarındaki harim kısmına girilmektedir. Giriş üzerinde ve diğer tüm cepheler boyunca devam eden mahfil kısmına kuzey batı duvarı içine yerleştirilmiş merdivenle çıkılmaktadır. Caminin batı cephesi üzerinde, merdivene yakın konumda dıştan kemerli ahşap kapı bulunmaktadır. Mahfili taşıyan ahşap sütunlar, mahfil önyüzü ve dikdörtgen çıkması özenli ahşap işçiliğine sahiptir. Kare ve sekizgen kademeli ahşap tavanın bir kısmı yenilenmiş olup göbek ve bir parça yüzeyinde orijinal ahşap işçiliğini görülmektedir. Mihrabın ve girişin her iki yanında birer, doğu cephesinde iki batı cephesinde biri kapı olmak üzere iki adet altlı üstlü dikdörtgen açıklıklı pencere bulunmaktadır.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Cephe Özellikleri</td><td>Son Cemaat Yeri</td><td colspan="2"> </td><td>Pencere Açıklıkları</td><td colspan="2"> </td><td>Kitabe

Giriş kapı kanadında</td></tr>
<tr><td>Giriş / Kapı</td><td colspan="2"> </td><td>Çatı</td><td colspan="2"> </td><td>Minare
  </td></tr>
</table>

Tablo 1'in devamı

İç Mekân Özellikleri	Harim		Tavan		Kürsü	
			Mihrap		Pencereler	
	Mahfil		Minber		Kitabe	 Mihrap nişinin üstünde sağlı ve sollu bulunmaktadırlar.

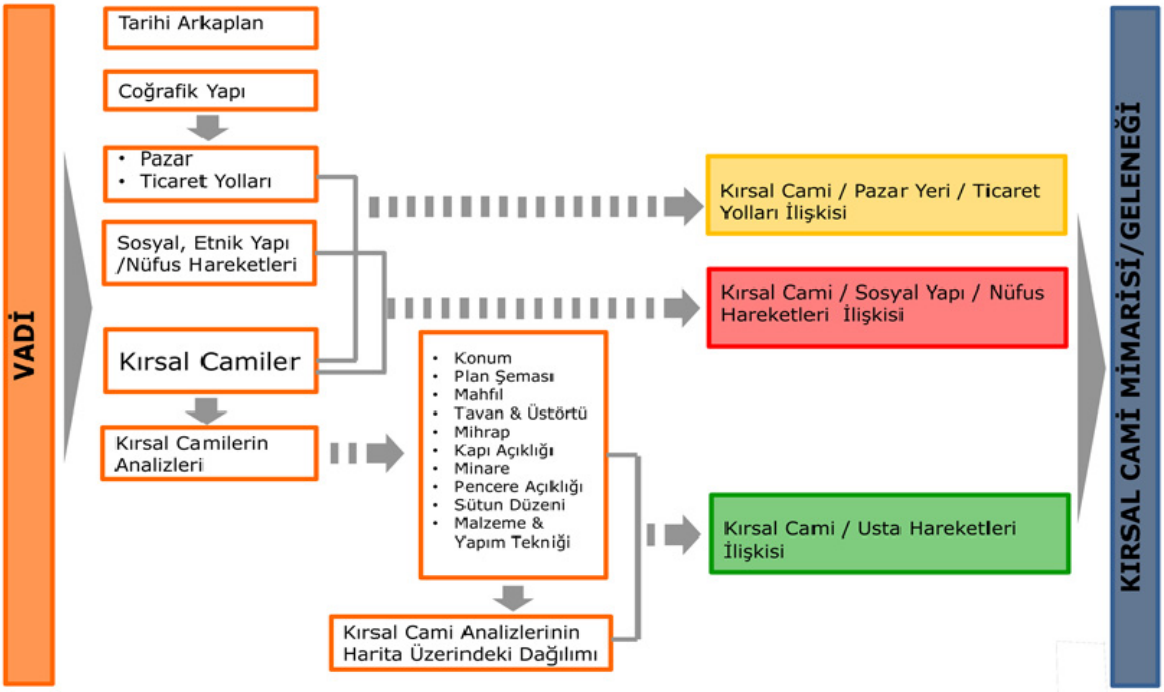
Malzeme ve Yapım Tekniği			
Duvarlar	Taş yığma & ahşap yığma	Mihrap	Taş
Son Cemaat Yeri	Beş açıklıklı düz ahşap tavanlı	Minber	Ahşap
Mahfil	Ahşap	Kürsü	Ahşap
Tavan/ Üstörtü	Kademeli ahşap tavan	Minare	Ahşap
Sütun / Son Cemaat Yeri	Ahşap	Sütun / Harim	Ahşap

Süsleme			
Son Cemaat Yeri	Yok	Mihrap	Yok
Cephe	Yok	Minber	İç içe geçmiş bitkisel dallar ve lale motifli ahşap kabartma
Pencere Söveleri	Yok	Mahfil	Bitkisel ve sarmal motifli ahşap kabartma
Giriş Portali	Yok	Sütunlar	Bitkisel ve sarmal motifli ahşap kabartma
Kapı	Bitkisel dallar ve çiçek ve lale motifleri kabartmalı	Tavan	Ahşap çıtakari ve bitkisel motifli ahşap kabartma
İç Duvarlar	Yok	Kürsü	Ahşap kabartma lale ve çoklu yay motifleri

Özgünlük Durumu	
Diğer	

- Tipolojilerdeki ayrışmalardan hareketle vadinin aşağı ve yukarısında ayrışmalar olup olmadığının tespit edilmesi ve buradan hareketle vadi içindeki olası usta hareketleri ve farklılaşan sosyal, kültürel yapının fiziki mekâna yansımasının izlerini sürmektir (Şekil 2).

Her bir vadi için ayrı ayrı yapılan tespit, analiz ve değerlendirme çalışmalarının sonunda vadilerin kendi içindeki karşılaştırmasının yanında vadiler arası olası usta hareketleri, vadiler arası değişen sosyal, kültürel, etnik yapının izlerini de sürmek mümkün olacaktır. Kırsal camilerin ticaret yolları, pazar yerleri gibi coğrafi yapıyla ilişkisi, vadiler içinde olası usta hareketleri izlerinin sürülmesi ve kırsal camilerle sosyal yapı ilişkisinin kurulması mümkün olacaktır. Sıralanan çalışma adımları tablodan takip edilebilir (Tablo 2).

Şekil 2. Vadi içlerinde kırsal cami mimarisi /geleneğinin incelenmesi

Tablo 2. Çalışma adımları ve kurgusu

1. BÖLÜM	GENEL BİLGİLER	• Giriş • Sorunun Belirlenmesi • Tezin Amacı ve Kapsamı • Araştırma Alanı ve Sınırları • Yöntem • Tarih/Kültür/Coğrafya Bağlamında Doğu Karadeniz ve Trabzon • Kırsal Yapı Geleneği Bağlamında Doğu Karadeniz • Osmanlı Dönemi Cami Mimarisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme
2. BÖLÜM	YAPILAN ÇALIŞMALAR	• ALAN ÇALIŞMASI, LİTERATÜR TARAMASI VE ANALİZLER • Akhisar (Ağasar) ve Çamlık Deresi Vadisi Kırsal Cami Mimarisi • Fol Deresi Vadisi Kırsal Cami Mimarisi • Kalanima Deresi Vadisi Kırsal Cami Mimarisi • Sera Deresi Vadisi Kırsal Cami Mimarisi • Değirmendere Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi • Yomra Deresi Vadisi Kırsal Cami Mimarisi • Yanbolu Deresi Vadisi Kırsal Cami Mimarisi • Karadere Vadisi Kırsal Cami Mimarisi • Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri Kırsal Cami Mimarisi • Solaklı ve Baltacı Deresi Vadisi Kırsal Cami Mimarisi
3. BÖLÜM	BULGULAR ve İRDELEME	• LİTERATÜR BULGULARININ İRDELENMESİ • Kırsal Cami, Pazar yerleri ve Kervan/Ticaret Yolları İlişkisi • Kırsal Camiler ve Nüfus/Etnik Yapı İlişkisi • Kırsal Camiler ve Usta Hareketleri İlişkisi • ALAN ÇALIŞMASI BULGULARININ İRDENMESİ • Konum • Plan Şeması • Tavan ve Üstörtü Biçim • Mahfil • Mihrap • Kapı Açıklığı • Minare • Pencere Açıklığı • Sütun Düzeni • Malzeme ve Yapım Tekniği
4. BÖLÜM	SONUÇLAR	• Araştırma Genel Sonuçlarının Verilmesi

1.5.1. Mevcut Literatür

Doğu Karadeniz'le ilgili önemli sayıda literatür birikimi vardır. Kaynaklar incelenirken, tezin amaç ve kapsamına yönelik şu başlıklar altında sınıflandırılmışlardır;

- Bölge tarihi ve coğrafi yapısı ile ilgili kaynaklar,
- Bölgenin sosyal, kültürel, etnik, demografik ve idari yapısı ile ilgili kaynaklar,
- Bölgenin kırsal kültür varlıkları; kiliseler, hanlar, kaleler, konutlar…,
- Bölgenin kırsal cami mimarisi,

Bölgenin tarih ve coğrafyası ile ilgili kaynaklar ele alındığında Ksenephon'un "Anabasis Onbinlerin Dönüşü" adlı kitabı bölge tarihi ile ilgili en eski yazılı kaynaklardan biri olması nedeniyle son derece önemlidir (Yarlıgaş, 2011). M.Ö. 400'lü yıllarda topluluklar halinde bölgede yaşayan halkları, o dönem bölgede yaşadıklarından yola çıkarak anlatmaktadır.

Mahmut Goloğlu'nun "Trabzon Tarihi Fetihten Kurtuluş'a Kadar" (2013) başlıklı kitabı bölgenin Osmanlı imparatorluğu dönemine ağırlık vererek bölge tarihini anlatmaktadır. Trabzon tarihine damgasını vuran en yakın dönemlerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu dönemini sosyal, kültürel, siyasi ve idari birçok açıdan ele alarak bölge tarihini yazan bu kitap son derece kıymetlidir.

Osman Emir'in "Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi" (2011) başlıklı çalışması bölge tarihinin ilk çağlardan itibaren bölge halklarının kimler oldukları, nerelerde yerleştikleri ve aynı zamanda sosyal, ekonomik yaşam biçimleri hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır.

İlyas Karagöz'ün "Tarihsel Süreçte Trabzon Halkı" (1998) adlı kitabı yine bölgede yaşayan halklar ve bölge tarihine farklı açılardan ışık tutmasıyla önemli bir kaynaktır.

Bryer ve Winfield'ın "The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus" (1985) adlı iki ciltlik kitabı hem bölgenin vadiler halinde coğrafi yapısını betimlemekte hem de Bizanslılar döneminden kalma kilise, şapel, kale, gözetleme kulesi ve çeşme vb. mimari eserler hakkında bilgi vermektedir.

İnan'ın "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi" (1999) adlı makalesi 15. yy'da fetih öncesi Doğu Karadeniz'in siyasi ve idari durumu hakkında, Fatih ve komutasındaki diğer birliklerin fetih için güneydeki iç kesimlerden kıyıya ulaşmak için izlemiş olduğu güzergâhlar hakkında bilgi vermektedir.

Mehmet Yavuz Erler'in "Pont Ahşaena (Karadeniz) Mirası Karşısında Türk Stratejisinin Tarihi Zemini Üzerine Bir Değerlendirme" adlı makalesinde Doğu Karadeniz'in yüzyılar öncesinde bir iskân yeri olarak seçilmesinin arkasındaki coğrafi ve stratejik sebepleri ortaya konulmakta, bölgedeki yerel halklar, Türkler ve ticaret sebebiyle gelen koloni gruplardan bahsedilmekte ve bazı devletlerin kendi emelleri doğrultusunda bölge üzerine oynadıkları oyunların arka planları irdelemektedir (Erler, 2009).

Adem Işık'ın "Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi" adlı kitabında bölge ile ilgili antik kaynaklarda yer alan tüm metinler konularına ve krolonojik sıraya göre düzenlenerek çevrilmiştir (Işık, 2001). Konular arasında bölgenin tarihi coğrafyası ve şehirlerin yerleşim düzeninden bölgede yaşayan topluluklar, sosyal, kültürel, siyasi ve idari hayata kadar yazılar bulmak mümkündür. Ahmet Mican Zehiroğlu'nun "Antik Çağlarda Doğu Karadeniz" adlı kitabında yine bölgede yaşamış ya da bölgede bulunmuş olan tarihçi, seyyah, coğrafyacı ve yazarların notlarına göre bölgede yaşayan etnik gruplar, tarihi olaylar yorumlamıştır (Zehiroğlu, 1999).

Zafer Şen'in "Başlangıcından Trabzon'un Fethine Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Yerleşim Tarihi" adlı makalesinde ilk iskân yerleşimlerinden fetihe kadar bölgede yaşayan halklar, bunların etnik farklılıkları, kökenleri ve yaşadıkları coğrafya hakkında bilgi verilmektedir (URL-1, 1995).

Osman Emir'in "Eskiçağ'da Doğu Karadeniz Bölgesinin Jeopolitik Önemi" adlı makalesinde bölgenin coğrafi koşullarının zor şartlarına rağmen sağlamış olduğu doğal güvenlik ve savunma ortamı ve bölgenin Asya ve Avrupa arasında önemli ticaret yolları üzerinde olması nedeniyle sahip olduğu jeopolitik öneme dikkat çekilmektedir (Emir, 2012). Ayrıca makale eskiçağda bölgede yaşayan toplululukları incelemek bölgedeki yerleşim yerlerinin nedenini irdelemek açısından önemlidir.

Murat Keçiş'in "Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404" başlıklı doktora tez çalışmasında Trabzon Rum İmparatorluğunun kuruluşunu hazırlayab siyasi olayları ve Komnenos devleti olarakda adlandırılan İmparatorluğun toprakları çevresinde sürekli varlıklarını artıran Türk grupları ve beylikleri ile olan ilişkileri tüm yönleriyle ele alınmıştır (Keçiş, 2009).

Necati Demir'in "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinin Tarihi Alt Yapısı" adlı kitabında bölgedeki ilk yerleşimlerin kaynağı ve bölgedeki Türk topluluklarının tarihsel süreçteki varlıkları ve bölgenin bugünkü yapılanmasında oynadıkları tarihi rol incelemektedir. Ayrıca bölgenin dil yapısı özellikleri incelenmekte, kemençe ve horon'un

kökeni tartışılmakta ve bölgedeki ahşap camiler hakkında bilgi verilmektedir. Ahşap cami geleneğinin bölgede eskiden beri var olan serander yapı geleneğinden geldiği düşünülmekte ve bu yapı geleneğinin kaynağı irdelenmektedir (Demir, 2005).

Melek Öksüz'ün "Kuruluşundan 19.yy'la kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış" başlıklı makalesi bölge tarihini eski çağlardan Osmanlı İmparatorluğu'nun fethine ve fetihten 19.yy.'a kadar olan dönemi iki bölüm halinde ele almıştır (Öksüz, 2005: 11-25). Bölge tarihi ile ilgili kaynakların derlenerek bir araya getirildiği toplu bir çalışma olması açısından önemlidir.

Muhammer Gül'ün "XIII. ve XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri ile Trabzon İmparatorluğu Arasındaki İlişkiler" başlıklı makalesinde Trabzon ve çevresinin 15.yy'da Osmanlılar ancak Osmanlı topraklarına katılmasına rağmen bölgedeki Türk unsurlarının 1071 Malazgirt muharebesinden bile eskilere dayandığı açıklanmakta ve Trabzon Rum İmparatorluğu üzerine çok sayıda düzenlenen Selçuklu ve Türkmen Beyliklerinin akınlarından bahsedilmektedir. Bölgedeki Türk varlığının Dede Korkut destanlarında bile yer aldığından bahsetmektedir (Gül, 2203: 421-437). Bölgedeki Türk varlığının kökenlerini ve tarihi olayları inceleyen bu çalışma bölge tarihi açısından oldukça önemlidir.

İbrahim Tellioğlu'nun "Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)" ve "Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler" adlı kitapları bölge tarihini aydınlatan önemli çalışmalardandır (Tellioğlu, 2009).

Fatma Acun'un " Tarih Boyunca "Pontus" adlı makalesi bölge tarihini coğrafi yapısıyla birlikte ele alarak burada yaşayan halkları ve zaman içinde bölgede yaşanan sosyal, idari, dini ve demografik dönüşüm değişimleri toplu olarak değerlendiren kıymetli bir çalışmadır (Acun, 1999).

Bölge tarihinde önemli bir yeri olan Pontus meselesi ile ilgili yine çok sayıda kitap ve makale vardır. Bunlar bazı yabancı kökenli iddialara karşı bölgedeki etnik, sosyal, kültürel ve siyasi gerçekleri ortaya koyarak bu iddiaların yersiz olduğunu kanıtlama amacındadırlar. İbrahim Tellioğlu'nun, "Pontus Meselesini Çözümsüzlüğe İten İddia ve Talepler" ve "Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Rum Varlığı'na Dair Görüşler" adlı makaleler bunlardan bazılarıdır.

Mehmet Okur ve Veysel Usta'nın "Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme" başlıklı makaleleri XIX. Yy başında Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemi ele almaktadır. Bölgede Pontusçuluk iddialarının başladığı ve hız kazandığı bu

süreçte bölgenin idari ve nüfus yapısı hakkında bilgi vererek yabancı kaynaklardaki verilerle kıyaslama yapmaktadır (Okur ve Usta, 2009: 35-70).

P. Minas Bıjişkyan'ın "Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası" adlı kitabı Karadeniz bölgesi coğrafyasını tarifleyen önemli eserlerden biridir (Bıjişkyan, 1969).

Mehmet Zaman'ın "Trabzon İlinin Turizm Coğrafyası Potansiyel-Alternatifler-Planlama" adlı kitabı Trabzon ve çevresinde turizm potansiyeli olan yerleri sosyal, kültürel olarak ortaya koyarken bölge coğrafyasını da analiz eden önemli bir çalışmadır (Zaman, 2012).

Bölgenin sosyal, kültürel, etnik, demografik ve idari yapısı ile ilgili kaynaklar ele alındığında; Haşim Albayrak'ın "Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus" isimli kitabı hem bölge tarihi, hem bölgedeki Türk kökenli topluluklar, etnik kökenleri, ilçelerdeki nüfus yapısı ve hareketleri konularında genel bir çerçeve çizerek derli toplu bir değerlendirme olmasıyla son derece değerlidir (Albayrak, 2003).

Hanefi Bostan'ın "Arşiv Belgeleri'ne Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı" (Bostan, 2012) ve "XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'ında Sosyal ve İktisadi Hayat" (Bostan, 2002) başlıklı kitaplar bu çalışmanın amaçları doğrultusunda başvurulan en önemli kaynaklar arasındadırlar. Kitapta yer alan bölümler arşiv kaynaklarına dayanarak bölgenin nüfus hareketlerini incelerken hem değişikliklerin sebebini irdelemekte hem de nüfusun etnik yapısı ile ilgili bilgi vermektedir

Mehmet Bilgin'in Doğu Karadeniz Tarih-Kültür-İnsan" (Bilgin, 2007) ve "Karadeniz Dünyası" (Bilgin, 2013) başlıklı kitapları bölge tarihi, sosyal, kültürel, etnik yapısı, siyasi ve idari gelişmeleri hakkında başvurulabilecek kıymetli çalışmalar arasındadırlar.

Michael Meeker'ın Doğu Karadeniz bölgesi ile ilgili çok sayıda akademik çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan "The Black Sea Turks: Some Aspects of Their Ethnic and Cultural Background" adlı makale Doğu Karadeniz toplumunu hem güneyinde yer alan Doğu Anadolu hemde doğusunda komşusu olan Kaflas toplulukları ile sosyal, kültürel açıdan benzerlik ve farklılıklarını kaşılaştırmalı olarak incelemekte ve bölgenin sosyal, siyasi ve kültürel yaşam biçiminin detaylarını sunmaktadır. Ayrıca bölgedeki etnik köken farklılıklarına dikkat çekerken fetihten sonra Of bölgesinin müslim ve gayr-i müslim nufus hareketlerini ve buradan hareketle Türklerin bölgedeki artışını irdelemektedir (Meeker, 1971).

Doğu Karadeniz bölge tarihini konu edinen kitaplar, çalışma kapsamında başvurulacak diğer kaynaklar arasındadır. Yerleşme tarihi çok eskilere dayanan bölgede

Roma, Bizans, Osmanlı dönemleri ile günümüzde vadiler içindeki topluluklar açısından hep bir hareketlilik ve değişim söz konusu olmuştur. Böyle bir kimlik değişiminin ve farklı kimliklerin biraradalığının fiziksel çevreye etkiside muhakkaktır. Bu çalışmalar arasında Meeker'ın "İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası" adlı kitabı bu çalışmaya ilham veren kaynaklardan biri olması açısından önemlidir. Hovannisian'ın "Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities"; Öztürk'ün "Pontus: Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi"; Bilgin'in "Doğu Karadeniz: Tarih, Kültür, İnsan"; Bryer'ın "The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos" ve Emecen'in "Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü" adlı kitapları bunlardan yalnızca birkaç tanesidir.

Meeker'ın "İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası" adlı kitabı bu çalışmaya ilham veren kaynaklardan biri olması açısından önemlidir. Doğu Karadeniz Bölgesinde yer alan Of'u yakın coğrafyası ile birlikte sosyal, tarihi, kültürel ve birçok farklı yönden ele alan antropolojik bir çalışma yapmıştır. Çalışmasında yörenin sosyal, kültürel, siyasi yapısı yanında yapı türleri, mimarisi ile ilgili değerlendirmeler de bulunmaktadır. En önemlisi ise, bu yapılar ve sosyal yaşam arasında kurulan bağların ortaya çıkarılmasıdır. Of, coğrafik açıdan Solaklı ve Baltacı derelerinin oluşturduğu iki ayrı vadiye ayrılır. Bu vadilerin köylüleri, öteki vadiden daha çok kendi vadilerinin köylüleriyle etkileşim içindedirler. Her vadinin kendine ait başlıca bir çarşı merkezi ve mevsimsel göç yolları vardır (Meeker, 2005: 171). Of'un doğu ve batı vadisi arasındaki etnik çeşitlilik ve bu bölgelerin daha güneydeki iç kesimlerle ilişkisi, kıyıdan iç kesimlere ulaşan yolların geçtiği vadilerin yapısal anlamda farklı kimliklere sahip olmalarına neden olmuştur. Of'un doğu vadisi Türkçe konuşup, işlek olan Erzurum-İspir yolu üzerinde bulunurken, Rumca konuşan batı vadisi köylüleri Bayburt ili ile zor bir ulaşım sağlamasından dolayı, daha eskilere dayanan, Türklere ait olmayan geleneklere ve pratiklere sahip oldukları belirtilir (Meeker, 2005: 173). Göçebe halkların yaşamış olduğu Of kazasının kendi yerel kültürlerinin sürekliliği, fiziki ortamla birlikte dini ibadet merkezleri olan camilere de yansımış olabilir. Bu durum farklı etnik kültürleri içinde barındıran Trabzon ve ilçeleri için de geçerli olabilir. Bu faktörün göz önünde bulundurularak cami mimarisinin her boyutu ile incelenmesi önemlidir.

Emecen'in "Ağasar vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü" adlı kitabı Doğu Karadeniz'in batısında yoğun olarak yerleşen Çepnilerin tarihini anlayabilmek ve Doğu Karadeniz'deki bir vadi boyu yerleşiminin sosyal, kültürel, siyasi ve idari yapısını anlayabilmek için son

derece kıymetli bir çalışmadır. Trabzon pek çok yönüyle Karadeniz bölgesindeki diğer yerleşimlerden ayrılır. Bu farklılığın en önemli sebeplerinden biri, Trabzon'u çevreleyen vadilerde birbirinden farklı kültürlerin ortaya çıkmasıdır. Bu farklılık bazen o dereceye ulaşır ki kimi araştırmacılar "Trabzon medeniyetinden" bahsederek kültürlerin birleşiminden oluşan bir yapının şehre hâkim olduğundan dem vururlar: Altındere Vadisi'ndeki kültür birikimiyle Ağasar Vadisi'ndekinin farklılığı, mesafeler arasındaki kısalığa rağmen yaşayış biçimleri arasındaki uzaklığa bağlanır (Emecen, 2010: 9).

Necmettin Aygün'ün "XIX.yy'lın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı" başlıklı makalesi Tanzimat fermanıyla birlikte yerel yönetimlerde yapılan büyük değişikliğin bölgeye sosyal ve iktisadi yönden etkisi ve bütün kazalar özelinde durumun incelendiği son derece önemli bir çalışmadır (Aygün, 2008).

Bernt Brendemoen'in "The Turkish Dialect of Trabzon I-II" adlı iki ciltlik kitabı Doğu Karadeniz bölgesinin dağlık ve vadi sistemli coğrafi özellikleri ve yalıtılmış bir bölge olmasından kaynaklı olarak diğer bölgelerden tamamen farklı bir diyalektiği olduğunu ve kendi içinde de son derece farklılaştığını ortaya koymaktadır. Bölgenin etnik yapısındaki çeşitliliği ortaya koymak ve bu dağılımı görmek açısından son derece önemli bir çalışmadır (Brendemoen, 2002).

Yerel yönetimlerce çıkarılan dergiler o yörenin tarihi, coğrafi yapısı, sosyal, kültürel, siyasi yapısı ile ilgili son derece önemli yazılar çıkarmaktadırlar. Bunlardan Of- Ağaçseven Merkez Camisinde yayına hazırlanan "Samimiyet" dergisi, yine Of merkezli "Cemre" dergisi, artık çıkarılmayan "Çaykara Bülteni" ve Çaykara Belediyesinin çıkarmış olduğu "Her Yönüyle Çaykara", Şal-Fed (Şalpazarı Dernekler Federasyonu)'in çıkartmış olduğu "Ağasar Kültür Dayanışma Derneği Dergisi"bunlardan bazılarıdır.

Antony Bryer ve Heat Lowry'nin editörlüğünü yaptıkları "Continiuty and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society" adlı kitap, fetihten önceki Komnenos devletinin bulunduğu coğrafya ile ilgili sosyal, kültürel, siyasi ve idari olarak bilgi vermesinin yanında özellikle bu dönemde Ortodoks Hristiyanlığın önemli bir merkezi olan Maçka'nın sosyal, siyasi, idari ve ekonomik durumu hakkında yapılan detaylı analizler tez çalışması için önemlidir (Bryer ve Lowry, 1986).

Bölgenin kırsal alandaki geleneksel mimari ile ilgili de çok sayıda çalışma vardır. Bu anlamda yapılan tez çalışmalarına bakıldığında konular kısaca şu şekilde özetlenebilir: Doğu Karadeniz kırsal konut mimarisi, biçim, malzeme, yapım teknikleri, süsleme ve yerleşim dokusu, kırsal konut mimarisinin sürdürülebirliğine yönelik model arayışları,

seçilmiş belli bir yerleşmedeki mimari yapı envanteri, kırsal ya da kıyı yerleşimleri için koruma modelleri, yayla ya da kırsal yerleşimlerde turizm. Yapılan tez çalışmaları değerlendirildiğinde Doğu Karadeniz bölgesinde ahşap, taş veya bu malzemelerin karışımı biçiminde oluşmuş geleneksel mimarlık ürünleri ile ilgili tezler malzeme ve yapım tekniğinin olanaklarını incelemek açısından bu çalışma kapsamında kullanılabilecek kaynaklar arasındadır. Sümerkan'ın "Biçimlendiren Etkenler Açısından Doğu Karadeniz Kesiminde Geleneksel Evlerin Yapı Özellikleri" başlıklı tezi hem yapım tekniklerini sınıflandırması, hem de vadi yerleşimleri arasında değişen yapısal özelliklerin sebeplerini irdelemesi açısından son derece önemlidir. Çalışma alanı dışında olsa da yöntem açısından başvurulabilecek kaynaklardan biri de Taşkan'ın "Artvin İli Borçka ve Hopa İlçeleri Camilerinde Ahşap Süslemeler" başlıklı çalışmasıdır.

Sümerkan'ın "Biçimlendiren Etkenler Açısından Doğu Karadeniz Kırsal Kesiminde Geleneksel Evlerin Yapı Özellikleri" başlıklı doktora tez çalışması, Doğu Karadeniz bölgesinde doğu batı istikameti boyunca yer yer mimari biçim ve öğelerin nitelik ve nicelik yönünden farklılaştığını ve bu farklılıkların belli lokasyonlarda gruplaştığını ifade eder. Vadilerin aşağı ve iç kesimlerinde de bir ayrışmadan sözeder. Bu farlılaşmanın sebeblerini tarihsel, kültürel ve topografik engellerde aramanın gerekliliğini vurgular. Bunun yanında Doğu Karadeniz bölgesinde her akarsu vadisinin ölçek, yapım tekniği açısından kendi içinde uyumlu olduğunu ve kültürel bir havza oluşturduğunu ifade etmiştir (Sümerkan,1990: 242). Bir diğer önemli bulgu ise benzer topografik özelliklere, malzeme ve iklim koşullarına sahip bölgelerde farklı biçim, boyut ve yapı tekniği ile karşılaşılmasıdır. Bunun sebebini farklı kültürlere sahip toplulukların geçmiş yapı geleneklerindeki ayrışmalar olarak açıklamaktadır (Sümerkan, 1990: 130).

Doğu Karadeniz kırsal mimarisini konu edinen kitaplar yine önemli başvuru kaynakları arasındadır. Sözen'in "Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari: Kars Ani-Kağızman, Ardahan Çıldır, Erzurum Oltu-Şenkaya, Rize Hemşin-Çamlıhemşin"; Karpuz'un "Rize" ve "Trabzon"; Eruzun'un "Ahşabın Kimlik Bulduğu Doğu Karadeniz Mimarisi"; Sümerkan ve Okman'ın "Kültür Varlıklarıyla Trabzon" ve Özgüner'in "Köyde Mimari: Doğu Karadeniz" başlıklı kitapları bunlardan en önemli birkaç tanesidir.

Sümerkan ve Okman'ın "Kültür Varlıklarıyla Trabzon" başlıklı kitapları Trabzon ilçe ve köylerindeki cami, çeşme konut, konak, köprü, kilise ve mezarlar gibi birçok başlık altında ele aldıkları çalışma bölgenin kültür varlıklarına toplu bir bakış sağlaması açısından son derece değerlidir (Sümerkan ve Okman, 1999).

Doğu Karadeniz kırsal mimarisini konu edinen makale ve bildiriler yine çalışma kapsamında başvurulacak önemli kaynaklar arasındadır. Tuluk'un "Of'un Mimarlık Mirasının Kökenleri Üzerine Yorumlar" adlı yayınlanmamış makalesi yöre tarihinde önemli sosyal ve kültürel değişimlerin mimari yapılanmaya etkisini inceleyen özgün bir çalışmadır. Çalışma sınırları içinde yer alan Of'u ele alması ve bölgenin kültürel mirasının oluşumunu ortaya çıkarırkan kullanılan yöntem olarak başvurulacak önemli kaynaklardan biridir.

Başkan, Doğu Karadeniz evleri ile ilgili çalışmasında, bölgede bulunan ahşap ve taş malzemeden inşa edilen Doğu Karadeniz evlerinin temelden çatıya kadar yapım aşamaları anlatılmaktadır. Yöredeki sivil mimari ile uyumlu inşa edilen camilerde de benzer yapım teknikleri söz konusu olduğundan yine yapım teknikleri açısından başvurulabilecek önemli bir kaynaktır (Başkan, 2008), (Şekil 3).

Şekil 3. Dernekpazarı Güneykondu Camisi genel görünüş ve iç mekân (VGM arşivinden)

Şekil 4. Arsin Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi (VGM arşivinden)

Düzenli'nin Temel'e atıf yaparak Trabzon'un Dernekpazarı ilçesindeki Gülen Köyü (Visir) yapı ustalarını konu edindiği yazısı, yörenin yerel usta geleneğini, ahşap malzeme çeşitlerini, bu malzemenin yapının neresinde, nasıl ve neden kullanıldığını anlamak

açısından önemli bir kaynaktır. Yörede bilinen yerel ustalardan Hacışerifun Yusuf Usta'nın kendi cümlelerinden köydeki ustaların kendi içlerinde ev, serander, cami gibi farklı yapılarda uzmanlaştıkları ve gerekli durumlarda bu ustaların farklı köylerde çalıştıkları anlaşılmaktadır (Düzenli, 2006: 18-29).

"Holali (Dernekpazarı'nın bir köyü) Kungaveleoğulları 6 gözli evleri yaptiler (75-100 sene önce). Kungaveller varidi iki kardaş. Bi dane varidilara Alesman (Ali Osman) Usta. Esas usta o idi. Bu köye peş on tane evleri varidi. Onlardan kalan habu Mollasalih'un evidur, başka kalmadi. Sefer'unkini yapti Molla Şaban'lan Güvecun Mehmet Ali. Kungaveleoğullari serander yapamazdiler… Seranderleri Molla Şaban oğrendi Konduli (Dernekpazarı'nın bir köyü) Kahraman Usta'dan, pira penzetturirdi oğa. Kahraman ustanun seranderini hiç kimse yapamaz idi. Fakat saçak Şaban kibi yapamaz idi" (Düzenli, 2006: 21).

Yusuf Usta'nın anlattığı gibi her yapı tipinde uzmanlaşmış ustaların bilgi, beceri açısından birbirlerine göre farklılıkları vardır. Bu açıdan bakıldığında cami ya da mescit yapan ustaları cami ustası yapan sebepler/kriterler nelerdir? Muhtemelen cami / mescite özgü mihrap, minber, kürsü, sütunlar, kapı, tavan, mahfil gibi mimari elemanlar ve ahşap, taş oyma ve bezeme gibi işler ustaların bilgi ve becerilerini göstermelerinde belirleyici rol oynamışlardır.

Düzenli'nin Sümerkan'dan aktararak yine ustaların farklı köylerde ve vadilerde yapı yapmaları sonucu gerek biçimsel gerekse yapım tekniği olarak farklı kültürlerin ustalar aracılığı ile birbirlerine aktarıldığı anlaşılmaktadır. "Köylerde yakın çevreye de hizmet veren ustalar bulunmaktadır ve talep olduğunda vadi konumundaki yerleşme havzasının sahil ile en yüksek köyleri arasında görev yapmaktadırlar. Ender durumlarda sırtlarla ayrılmış komşu vadilere çağrıldıkları görülmüştür. Zengin evleriyle ağa konakları için, bölgenin her yöresinden ünlü ustaların getirildiği de bilinmektedir. Bu olgu plan ve teknik bakımından homojen olan belli bir yerleşim havzası ve özelliklerinin ustalar aracılığıyla başka yörelere taşınması sonucunu doğurmaktadır" (Düzenli, 2006: 20-21).

Sümerkan'ın bir başka söylemi, kıyı bölgesindeki ev inşası tekniklerinin, her on beş yirmi kilometrede bir değişiklik göstermesinin, buraya yerleşen insanların kökenlerinin ve yeteneklerinin farklılığına işaret ettiğidir. Ve kıyının bütün Vadileri'nde görülen bazı gereçler ve yapılar, kıyının bütün halkları için bilinen şeyler olsalar bile, her yerde farklı bir terimle farklı bir adla adlandırılırlar (Meeker, 2005: 117). Son derece önemli olan bu söylemler, cami mimarisinin de bir vadiden diğerine değişebileceğinin ipuçlarını

vermektedir. Bu yapıların mimari, malzeme ve yapım tekniklerinde farklılıklar görülebilir. Bunların ortaya koyulması bölgesel dini mimarinin farklılıklarını belirlemek açısından önem taşımaktadır. Ayrıca yapı ustalarının vadi içi ve vadiler arası hareketlilikleri de yapı sürecini tanımlamak açısından önem kazanan noktalardan biridir.

Bölgenin kırsal cami mimarisini konu edinen çalışmalar hiç şüphesiz bu çalışma için son derece kıymetlidirler. Bunlar arasında; Karpuz'un "Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler", "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Ahşap Camiler" (Karpuz, 1990), Karpuz ve Özen'in "Trabzon ve İlçelerindeki Osmanlı Camileri İçin Bir Tipoloji Denemesi" (Karpuz ve Özen, 2006) başlıklı makaleleri sayılabilir.

Karpuz, camilerin zengin ahşap süsleme programlarındaki motiflerden yola çıkarak camilerin yapımında yerli ve başka bölgelerden gelmiş ya da dışarıda yetişmiş ustaların çalıştığını tespit etmiştir. Bu ustaların bazıları Artvin, Hopa tarafından gelirken bir kısmı da Doğu Anadolu ve İstanbul ile ilişkili ustalar grubu olup bazıları gruplar halinde çalışmaktadırlar. Ayrıca bölge cami mimarisinin son cemaat yeri, hoca odaları, üstörtü ve saçak biçimleri bakımından geleneksel konut mimarisi ile olan benzerliğine dikkat çekmektedir (Karpuz, 1990).

Tuluk ve Durmuş, Araklı'daki tarihi camileri inceleyen çalışmasında Osmanlı klasik baldaken strüktüründen farklı olarak içte ahşap strüktürlü ve bağdadi sıvalı gizli kubbeleri olan, dışta kırma çatılı ilginç bir yerel uygulamayı ve bu uygulamanın sebeplerini araştırmıştır. Sonuç olarak Karadeniz'li yerel ustaların Osmanlı cami geleneğine son derece özgün "bağdadi kubbeli, çok üniteli sakıflı cami tipi"ni kazandırmış olduğunu tespit etmiştir (Tuluk ve Durmuş, 2010: 205). Bu çalışma mimarlık tarihi araştırmalarında genel olarak "Osmanlı dönemi yerel mimari uygulamaları" biçiminde adlandırılabilecek önemli bir konuya dikkat çekmektedir. Başka bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu döneminde siyasetin, bürokrasinin merkezi olan İstanbul ve çevresinde gelişen mimari pratiklerinden farklı olarak yerelde sosyal, kültürel, etnik ve ekonomik yapı doğrultusunda bölgenin ihtiyaç ve olanaklarından şekillenen farklı bir mimari ortaya çıkabilmektedir.

Doğu Karadeniz kırsal mimarisinde camilerin; iklim, topografya ve yaşama kültürüyle belirgin bir uyum sergileyen köy evleriyle büyük benzerlik içerdiklerini ifade ederler. Özellikle ahşap strüktürlü camiler malzeme, yapım tekniği ve plan tipolojisindeki yakın ilişkiler nedeniyle herhangi bir köy evinden işlevi dışında çok da farklı bir görünüm sergilemez. Hatta bazı kırsal camilerin özellikle son cemaat yerlerinin, evlerin "hayat"ları gibi manzaraya yönelik ve -bu mahallin bilindik işlevinin ötesinde- sohbet ve ders

yapmaya elverişli bir düzenle inşa edildikleri dikkati çekmektedir (Tuluk ve Durmuş, 2010: 205). Bunun yanı sıra dış görünüm olarak oldukça sade olan bu camilerin genellikle renkli iç mekan bezemesine sahip olduklarını da vurgulamaktadırlar (Şekil 5).

Şekil 5. Dernekpazarı Yukarı Kondu Camisi genel görünüş ve iç mekan (VGM arşivinden)

Mehmet Yavuz'un "Çaykara ve Dernekpazarı'nda Geleneksel Köy Camileri" başlıklı kitabı bölgedeki tarihi camileri plan özellikleri, malzeme, yapım tekniği ve bezemeleriyle detaylı bir biçimde tanıtan son derece kıymetli bir çalışmadır (Yavuz, 2009a).

Yavuz[3], Doğu Karadeniz köy camilerinde kullanılan bezemeler üzerine yaptığı incelemede camilerin iç duvar, minber, mahfil, kapı kanatları ve ahşap tavan göbekleri gibi mimari elemanlarında kullanılan bezeme çeşitlerini ikiye ayırır (Şekil 7). Bunlar ahşap veya taş üzerine işlenen plastik bezemeler ve duvar üzerine boya ile çizilen bitkisel veya Kur'an desenlerinden oluşan kalemişi bezemelerdir. Bu çalışma, ahşap, taş veya bu iki malzemenin karışımı şeklinde inşa edilen köy camilerinin basit ve sade dış görünümlerine karşın oldukça renkli ve zengin bezemeli iç mimariye ve mimari elemanlara sahip olabildiklerini görmek açısından önemlidir (Şekil 6) (Yavuz, 2009c).

Sonuç olarak özetlemek gerekirse Doğu ve Orta Karadeniz'in farklı yerlerinde bulunan ahşap camileri konu edinen çalışmalar olmakla birlikte, bunlar ya daha önce literatüre geçmemiş bir yapıyı ya da bir köy genelinde bulunan kırsal camileri mimari açıdan tanıtım amaçlıdır. Doğu Karadeniz'in kendine özgü coğrafi yapısından kaynaklanan vadi boyu yerleşimlerindeki mimari yapıyı o yerin sosyal, kültürel ve coğrafi yapısı ile bir arada sorgulayan çalışmalar enderdir. Daha öncede belirtildiği gibi bu çalışmada, Trabzon

[3] Yavuz, Mehmet, "Doğu Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi", Cilt: 2/6, 2009.

kırsal cami mimarisi sosyal, kültürel, demografik değişimler ve yerleşimin kendine özgü coğrafi özellikleriyle birlikte tartışılması hedeflenmektedir.

Şekil 6. Beşikdüzü Dolanlı Köyü Camisi genel görünüş (VGM arşivinden)

Şekil 7. Beşikdüzü Dolanlı Köyü Camisi iç mekan (VGM arşivinden)

1.5.2. Arşiv Kaynaklarının Taranması

Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Vakıflar Bölge Müdürlüğü (VBM), Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (KTVKBK) arşivleri ve Diyanet İşleri Bakanlığı İlçe Müftülükleri'nin (DİB) resmi siteleri kırsal cami envanteri oluştururken esas alınan kaynaklar olmuşlardır.

Oluşturulan envanter içinde DİB'den gelen yapı listesi içinde tarihi ve yeni camiler için ayrım yapmaksızın hepsi bulunmaktadır. DİB'nın siteleri karşılaştırma yapmak için başvurulurken VBM ve KTVKBK'nın arşivleri bölgeye ait bilgilerin en güncel halini içerdiklerinden ağırlıklı olarak başvurulan kaynaklar olmuşlardır. VGM arşivinden yapılara ilişkin dijital verilere ulaşmak mümkün olduğundan VBM ve KTVKBK'nın arşivleriyle karşılıklı çakıştırma yapılarak kullanılmıştır.

VGM'nin arşivlerinde dijital olarak her yapıya numara ve isim verilerek bir dosya oluşturulmuştur. Bu dosyalar içinde yapılarla ilgili verinin ayrıntısına bağlı olarak

“Fotoğraf”, “Genel İdari” ve “Teknik” başlıklarıyla üç dosya açılarak bilgiler bu dosyalar altında sınıflanmıştır. Yapıların bir kısmına ilişkin sadece idari yazışmalarla ilgili kayıtlar mevcutken bir kısmı fotoğraf ya da proje gibi daha detaylı bilgiler içermektedir.

VBM ve KTVKK arşivlerinde ise Trabzon’un ilçelerine göre tüm kültür varlıklarının yer aldığı uzun listelerden tek tek camilerin dosya numaraları kaydedilerek ilgili dosyalardaki bilgiler incelenmiştir. Dosyalarda genellikle kurumsal yazışma ve yapıya ilişkin fotoğraf bilgileri yer alırken birkaç tanesinde basılı olarak restorasyon projeleri bulunmaktadır. Bu durum bölgedeki tarihi camilerin sadece bir kısmının belgelendiğinin de göstergesidir. Ayrıca yayınlara konu edilen camiler de göz önünde bulundurularak liste güncellenmiştir.

Arşiv belgeleri ve literatür kullanılarak çalışma alanında vadilere göre batıda Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi’nden doğuda Baltacı Deresi Vadisi’ne kadar yer alan kırsal camiler listelenmiştir. Her vadiye ait kırsal cami listesi alan çalışması sırasında yerel halktan edinilen sözlü bilgiler ve bölgeyi yakından tanıyan İlçe Müftülükleri’nin verdiği bilgilere göre yeniden gözden geçirilmiştir. Bu durumda listeye yeni eklenen camiler olduğu gibi yapılan müdahale ve/veya eklemelerle orjinalliği tamamen bozulmuş ya da yıkılıp yerine yeni yapılan camiler olduğu anlaşılarak listeden çıkarılmıştırlar. Sonuç olarak vadiler özelinde oluşturulan kırsal camiler aşağıdaki gibi listelenmiştir (Tablo 3).

Arazi çalışması sırasında gidilen camilerin ilçelere göre dağılımına bakıldığında;

- Akhisar Deresi Vadisi: 15
- Çamlık Deresi Vadisi: 8
- Fol Deresi Vadisi: 8
- Kalanima Deresi Vadisi: 18
- Sera Deresi Vadisi: 5
- Değirmendere Vadisi: 20
- Yomra Deresi Vadisi: 4
- Yanbolu Deresi Vadisi: 8
- Karadere Vadisi: 8
- Küçükdere Vadisi: 9
- Manahos Deresi Vadisi: 9
- Solaklı Deresi Vadisi: 29
- Baltacı Deresi Vadisi: 10 olmak üzere toplam 152 cami incelenmiştir.

Tablo 3. Vadilerde yer alan kırsal camiler

Yapının Adı	İlçe	Bilginin Kaynağı			
		VGM	VBM	KTTVKK	Sözlü Kaynak/ Yerel yöneticiler
AKHİSAR/AĞASAR DERESİ VADİSİ					
Adacık Mahallesi Camisi	Beşikdüzü				
Akkese Köyü Camisi	Beşikdüzü				
Türkeli Köyü Merkez Camisi	Beşikdüzü				
Resüllü Köyü Aşağı Mahalle Camisi	Beşikdüzü				
Dolanlı Köyü Camisi	Beşikdüzü				
Aksaklı Köyü Camisi	Beşikdüzü				
Kalegüney Köyü Merkez Camisi	Beşikdüzü				
Seyitahmet Köyü Camisi	Beşikdüzü				
Korkuthan Köyü Camisi	Beşikdüzü				
Pelitcik-Güdün-Lüküt Merkez Camisi	Şalpazarı				
Dereköy Mahallesi Merkez Camisi	Şalpazarı				
Akçiriş Köyü Camisi	Şalpazarı				
Carlaklı Köyü Camisi	Şalpazarı				
Doğancı Köyü Merkez Camisi	Şalpazarı				
Düzköy Merkez Camisi	Şalpazarı				
Anbarlı Köyü Camisi[4]	Beşikdüzü				
Takazlı Köyü Camisi[5]	Beşikdüzü				
Bozlu Köyü Yeni Mahalle Camisi[6]	Beşikdüzü				
ÇAMLIK DERESİ VADİSİ					
Çamlık Köyü Büyük Mahalle Camisi	Vakfıkebir				
Vardallı Köyü Merkez Camisi	Beşikdüzü				
Hünerli Köyü Merkez Camisi	Beşikdüzü				
Duygulu Köyü Camisi	Beşikdüzü				
Kozluca (Dağlıca) Köyü Camisi	Tonya				
İskenderli Merkez Camisi	Tonya				
Kozluca Köyü Hola Mevkii Camisi	Tonya				
Sayraç Köyü Camisi	Tonya				

[4] KTTVKK arşiv kayıtlarına göre 1998'de yıkım talebi isteği üzerine "tesciline gerek yoktur" şeklinde karar verildi.
[5] KTTVKK arşiv kayıtlarına göre 2007 yılında "korunması gerekli kültür varlığı olmadığına" karar verildi.
[6] 2004 yılında KTVKK tarafından "kültür varlığı olarak tescilinin uygun olmadığına" karar verilmiştir..

Tablo 3'ün devamı

FOL DERESİ VADİSİ					
Ortaköy Köyü Camisi	Vakfıkebir				
Yıldız Köyü Camisi	Vakfıkebir				
Açıkalan Köyü Eski Camisi	Vakfıkebir				
Fevziye Köyü Yukarı Mahalle Camisi	Vakfıkebir				
Karatepe Köyü Merkez Camisi	Vakfıkebir				
Köprücek Köyü Bıçaklı Mahallesi Camisi[7]	Vakfıkebir				
Karşular Camisi	Tonya				
Kalınçam Köyü Camisi	Tonya				Yıkıldı
Büyük Mahalle Tomaslı Camisi	Tonya				
Kayacan Köyü Camisi	Tonya				
İSPENDAM DERESİ VADİSİ					
Çilekli Köyü Camisi	Akçaabat				
Aydın Mahallesi Camisi	Akçaabat				
KALANİMA DERESİ VADİSİ					
Söğütlü Merkez Camisi	Akçaabat				
Demirci Köyü Merkez Camisi	Akçaabat				
Kayalar Mahallesi Camisi	Akçaabat				
Yeşiltepe, Güneşli Mahallesi Camisi	Akçaabat				
Şinik Mahallesi Camisi	Akçaabat				
Kuruçam Köyü Merkez Camisi	Akçaabat				
Işıklar Beldesi Orta Mahalle Camisi	Akçaabat				
Nefs-i Pulathane Mahallesi Camisi	Akçaabat				
Dürbinar Mahallesi Camisi	Akçaabat				
Kavaklı Sahil Camisi	Akçaabat				
Orta Mahalle Camisi	Akçaabat				
Gökçeler Köyü Merkez Camisi	Düzköy				
Taşocağı Köyü Merkez Camisi	Düzköy				
Çayırbağ-Gülcan Mahallesi Eski Medrese Camisi	Düzköy				Sadece fotoğraflandı
Çalköy-Çeşmeler Mah. Resullü Camisi	Düzköy				İçine girilemedi. Fotoğraflandı.
Çayırbağ-Doğankaya Mahallesi Camisi	Düzköy				
Çayırbağ-Orta Mah. Mahmudiye Camisi	Düzköy				
Çayırbağ-Zeliha Mahallesi Camisi	Düzköy				

[7] Mimari özelliği bozulmuş olduğundan sadece fotoğraflandı.

Tablo 3'ün devamı

SERA DERESİ VADİSİ					
Demirtaş Köyü Camisi	Akçaabat				
Karaman, Derecik ve Demirtaş Köyleri Merkez, Camisi	Akçaabat				
Dumankaya Merkez Camisi	Akçaabat				
Akçaköy Merkez Eski Camisi[8]	Akçaabat				Yıkıldı.
Maden Köyü Camisi	Akçaabat				
DEĞİRMENDERE VADİSİ					
Esiroğlu Beldesi Merkez Camisi	Maçka				
Akmescit Köyü Camisi	Maçka				
Anayurt Köyü Kilise Camisi	Maçka				Kiliseden dönüşme
Arıkaya Mahallesi Camisi	Maçka				
Bahçekaya Köyü Merkez Camisi	Maçka				
Gürgenağaç Köyü Kilise Camisi	Maçka				Kiliseden dönüşme.
Güzelce Köyü Camisi	Maçka				
Işıklar Mahallesi Camisi	Maçka				
Kaynarca Köyü Merkez Camisi	Maçka				
Konaklar Mahallesi Camisi	Maçka				
Oğulağaç Köyü Camisi	Maçka				
Temelli Köyü Camisi	Maçka				Yıkıldı. Yenisi yapıldı.
Temelli Köyü Kilise Camisi	Maçka				Harabe
Yazlık Köyü Küçük Livera Mahallesi Camisi[9]	Maçka				Harabe
Yazlık Köyü Büyük Livera Mahallesi Camisi	Maçka				Kiliseden dönüşme
Hamsiköy Köyü Camisi	Maçka				Kiliseden dönüşme
Alaçam Köyü Camisi	Maçka				Kiliseden dönüşme
Başar Köyü Camisi	Maçka				
Çayırlar Köyü Camisi	Maçka				
Çatak Camisi	Maçka				
Cinali Köyü Camisi	Maçka				
Esiroğlu Karşıyaka Mahallesi Camisi	Maçka				
Ormaniçi Köyü Camisi	Maçka				

[8] Kaynaklardan elde edilen görselleri kullanıldı.
[9] Kiliseden Dönüşme. Kullanılmıyor.

Tablo 3'ün devamı

YOMRA DERESİ VADİSİ					
Özdil Beldesi Camisi	Yomra				
Tepeköy Köyü Camisi	Yomra				
Kayabaşı Köyü Dereiçi Camisi	Yomra				
Sancak Mahallesi Merkez Camisi	Yomra				
Oymalıtepe-Düz Mahalle Camisi[10]	Yomra				Harabe
YANBOLU DERESİ VADİSİ					
Atayurt Beldesi Camisi	Arsin				
Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi	Arsin				
Işıklı Köyü Merkez Camisi	Arsin				
Güneyce Köyü Orta Mahalle Camisi	Arsin				
Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camisi	Arsin				
Gölgelik Köyü Camisi	Arsin				Yıkıldı. Yanına yenisi yapıldı.
Yolüstü Mahallesi Merkez Camisi	Arsin				
Çilekli Mahallesi Merkez Camisi	Arsin				
Ortaköy Merkez Camisi	Araklı				
KARADERE VADİSİ					
Kalecik Mahallesi Camisi	Araklı				
Keçikaya Köyü Merkez Camisi	Araklı				
Konakönü Mahallesi Camisi	Araklı				
Köprüüstü Köyü Merkez Camisi	Araklı				
Küçük (Hacı Hasan) Camisi	Araklı				
Merkez (Büyük-Çarşı) Camisi	Araklı				
Taşönü Köyü Camisi[11]	Araklı				Yıkıldı.
Turnalı Köyü Merkez Camisi	Araklı				
Kükürtlü Köyü Camisi	Araklı				Yerine yenisi yapıldı.
Çukurçayır Köyü Camisi	Araklı				

[10] Boş olarak duruyor. Yanında yenisi yapıldı
[11] Toprak kaymasından dolayı yıkıldı. Sadece mihrap duvarı kalıntısı görülebiliyor.

Tablo 3'ün devamı

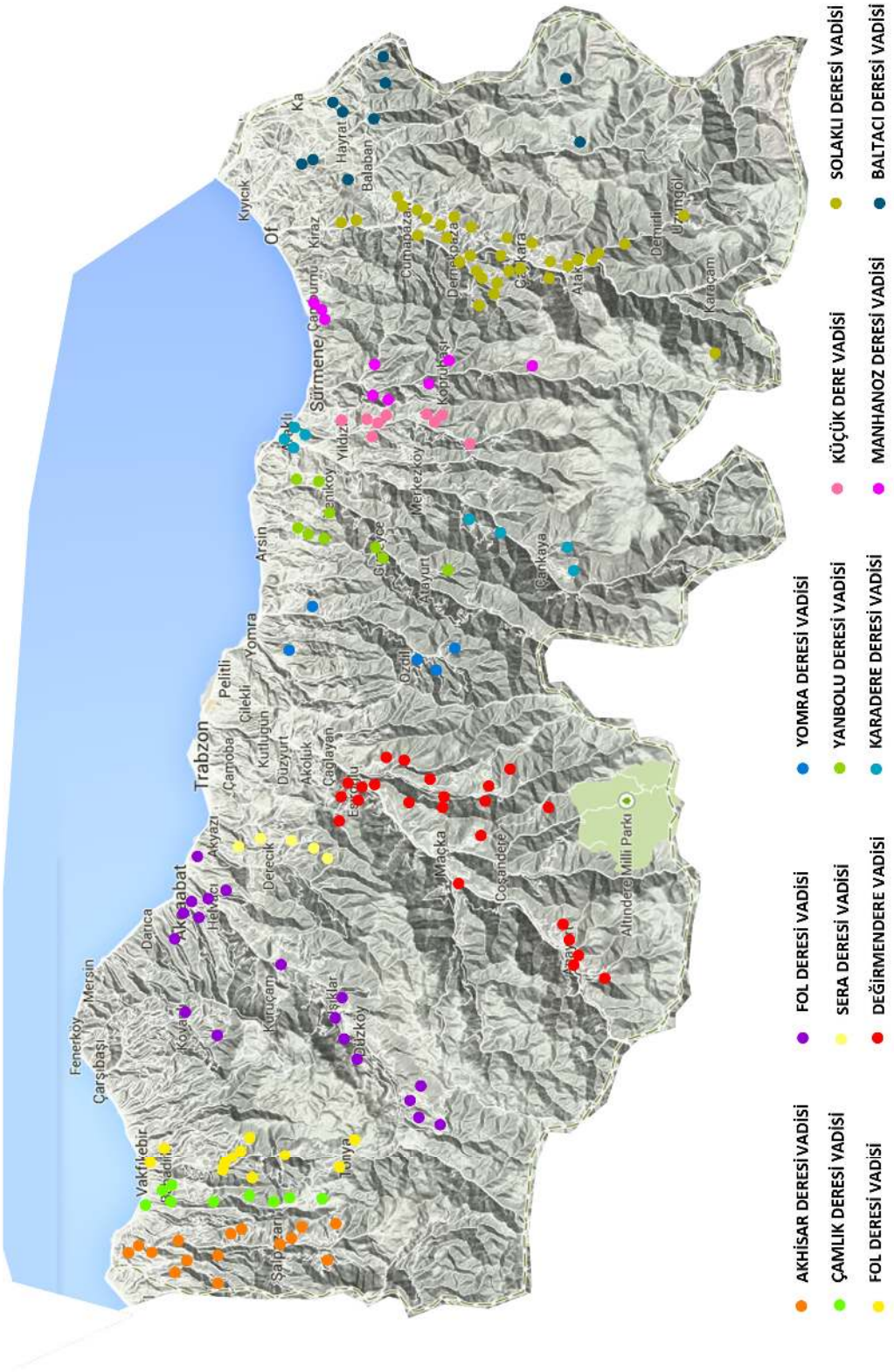
KÜÇÜKDERE VADİSİ					
Aşağı Ovalı İrfanlı Köyü Camisi	Sürmene				
Gültepe Köyü (Perdos) Kefeli Mahallesi Camisi-2	Sürmene				
Gültepe Köyü (Perdos) Kefeli Mahallesi Eski Camisi-1	Sürmene				
Gültepe Köyü Camisi	Sürmene				
Konak Köyü Camisi	Sürmene				
Petekli Köyü Camisi	Sürmene				
Yeşilköy Camisi	Sürmene				
Yukarı Ovalı Köyü Camisi	Sürmene				
Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi	Araklı				
MANAHOS DERESİ VADİSİ					
Çamburnu Beldesi Kuşluca Camisi	Sürmene				
Dirlik Köyü Camisi	Sürmene				Kiliseden dönüşme.
Karacakaya Köyü Camisi	Sürmene				
Yeniay Beldesi Baştımar Mahallesi Camisi	Sürmene				
Yeniay Beldesi Kuleli Mahallesi Camisi	Sürmene				
Yokuşbaşı Köyü Camisi	Sürmene				
Yağmurlu Köyü Camisi	Köprübaşı				
Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi	Köprübaşı				
Gündoğan Mahallesi Yeşil Camisi	Köprübaşı				
SOLAKLI DERESİ VADİSİ					
Ağaçlı Köyü Camisi	Of				Yıkıldı.
Ballıca Köyü Büyük Mahalle Camisi	Of				
Ballıca Yıldız Mahallesi Camisi	Of				
Bölümlü Büyük Mahalle (Siliman) Camisi	Of				
Bölümlü Fatih (Kaban) Mahallesi Camisi	Of				
Bölümlü Köyü Mithat Paşa Camisi	Of				
Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi	Of				
Gürpınar Beldesi Hacı Bayram Camisi	Of				
Uğurlu-Molla Ömeroğlu Camisi	Of				
Uğurlu Merkez Camisi	Of				Yıkıldı. Yenisi yapıldı.
Akköse Köyü Merkez Camisi	Dernekpazarı				
Günebakan Köyü Merkez Camisi	Dernekpazarı				
Güney Mahalle Camisi	Dernekpazarı				

Tablo 3'ün devamı

Kondu Mahallesi Camisi	Dernekpazarı				
Taşçılar Köyü Merkez Camisi	Dernekpazarı				
Tüfekçi Köyü Camisi	Dernekpazarı				
Zincirlitaş Köyü Merkez Camisi	Dernekpazarı				
Ormancık Köyü Merkez Camisi	Dernekpazarı				
Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Mahallesi Camisi	Dernekpazarı				
Akdoğan Köyü Camisi	Çaykara				
Akpınar Mescidi	Çaykara				
Çambaşı köyü Ömerli Mahallesi Camisi	Çaykara				
Uzungöl Filak Mahallesi Camisi	Çaykara				
Kabataş Köyü Merkez Mahallesi	Çaykara				
Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi Camisi	Çaykara				
Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi	Çaykara				
Taşkıran Köyü Camisi	Çaykara				
Taşlıgedik Köyü Camisi	Çaykara				
Taşören Köyü Camisi					Yandı.
Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi	Çaykara				
Yukarı Kumlu Köyü Camisi	Çaykara				
Uzuntarla Köyü Camisi	Çaykara				
BALTACI DERESİ VADİSİ					
Ağaçlı Köyü Camisi	Of				Yıkıldı.
Ağaçseven Köyü Merkez Camisi	Of				
Sıraağaç Köyü Merkez Camisi	Of				
Sugeldi Köyü Camisi	Of				
Sarayköy Camisi	Of				Harabe. Yakınında yenisi yapıldı.
Kireçli Köyü Camisi	Of				
Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi[12]	Of				Keler Köyü Camisi.
Sarmaşık Köyü Camisi	Hayrat				
Dereyurt Köyü Merkez Camisi	Hayrat				
Kurtuluş Mahallesi Camisi	Hayrat				
Dağönü Köyü Eski Camisi	Hayrat				

[12] Bugün Rize sınırları içinde bulunan yapı orjinalde Baltacı Deresi Vadisi (Of)'nin Keler köyünden taşınmıştır. Bu nedenle çalışmaya dahil edilmiştir.

Listelenen yapılar içinde Çamlık Deresi Vadisi'nde Kozluca Köyü Camisi, Yanbolu Deresi Vadisi'nde Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi, Güneyce Köyü Orta Mahalle Camisi, Solaklı Deresi Vadisi'nde Uzuntarla Köyü Camisi ve Baltacı Deresi Vadisi'nde Dağönü Köyü Camileri hariç 152 caminin 147'si alan çalışmasıyla yerinde incelenerek basit plan rölevesi alınmış ve fotoğrafik belgelemeleri yapılmıştır. Yerinde incelenemeyen beş camiye ilişkin var olan fotoğrafik belgeler ve çizimler VGM ve VBM'nün arşivlerinden temin edilmiştir. Listelerden de anlaşılacağı üzere arşivlerde bilgisi olmayan bazı yapılar alan çalışması sırasında edinilen bilgiler ışığında listeye eklenmiştir. Vadilerde yer alan kırsal camilerin harita üzerindeki dağılımı aşağıdaki gibidir (Şekil 8).

Şekil 8. Kırsal camilerin vadilere göre dağılımı

1.5.3. Alan Çalışması

Arşiv kaynakları veya yazılı kaynakların incelenmesi sonucu oluşan camiler listesinde yapıların hepsi bulunduğu ilçelere göre sınıflandırılmıştır. Oysaki bu çalışmanın amacı kırsal camileri bulundukları vadi içinde değerlendirmektir. Bu nedenle ilçelere göre oluşan listelerde yer alan camilerin konumları dikkate alınarak listeler vadilere göre yeniden yapılandırılmıştır. Arazi çalışmasında vadiler temelli oluşan liste dikkate alınarak camiler yerinde incelenmiştir. İnceleme sırasında plan çizimi için gerekli basit röleve ölçümleriyle beraber fotoğrafik belgeleme yapılmıştır. Aynı zamanda eğer mümkünse cami görevlisinden, yaşlılardan veya yapı hakkında ve/veya yerleşke tarihi hakkında bilgisi olan halkla caminin yapım tarihi, yapı ustaları, daha eski yıkılmış camiler ve yerleşke tarihi gibi konular üzerine sohbet şeklinde soru cevap tekniğiyle görüşmeler yapılmıştır.

Şüphesiz arazi çalışması sırasında dağlık ve zorlu coğrafi yapıya sahip vadilerde, adres ve yol bulmak da son derece zor ve sabır gerektiren bir durumdur. Bazı vadilerde İlçe Müftülüklerinden camilerin yer tespiti ve izlenecek güzergâh konusunda destek sağlamak amacıyla arazi çalışmasına eşlik eden görevliler olmuştur. Bu durum hiç şüphesiz bölgeyi bilen insanlarla çalışmanın sağlamış olduğu zaman kazancıyla arazi çalışmasını en verimli hale getirmiştir.

1.5.4. Verilerin Analiz ve Değerlendirilmesi

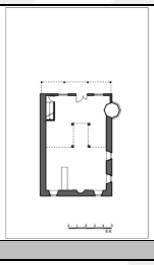
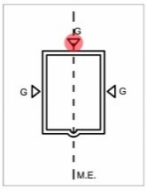
Vadiler bağlamında toplanan verilerin sistematik bir biçimde analiz edilebilmesi için belli başlıklar altında veriler gruplandırılmıştır. Bunlar plan özellikleri, mahfil, üstörtü/tavan biçimleri, mihrap, kapı, minare, pencere açıklıkları, sütun düzeni ve malzeme/yapım tekniği başlıkları altında toplanmıştır. Her bir başlık kendi özelliğini dikkate alacak şekilde tablolar oluşturularak analiz edilmiştir. Tablolarda yapılar kıyıdan başlayarak vadilerin iç kesimlerine doğru konumları dikkate alınarak sıralanmıştır.

Tablolardan elde edilen analizler, vadi içindeki dağılımını görmek ve değerlendirebilmek için haritalara işlenmiştir. Topoğrafya haritaların kullanılması hem vadilerin fiziki yapısını hem de yapıların dağlık ve engebeli coğrafya içindeki konumunu görebilmeye imkân sağlamıştır. Ayrıca görsel olarak vadi içindeki yapıların tümünü bir arada görmek benzerlik ve farklılıkları takip etmeyi mümkün kılmıştır.

Tablolarda plan özellikleri üç başlık altında incelenmiştir (Tablo 4).

- Biçim ve girişler
  - Kare /Kareye Yakın
  - Dikdörtgen; kuzey-güney ya da doğu batı ekseninde
  - Hariminde sütun olan
- Son cemaat yeri (Açık/Kapalı)
- Bütünleşik işlev

Tablo 4. Yapıların plan şeması analizi

PLAN ŞEMASI		Vadinin Adı (KALANİMA DERESİ VADİSİ)		
		Yapının Adı	Nefs-i Pulathane Mahallesi Camisi	Yapının Adı
		Plan		Plan
BİÇİM & GİRİŞ/LER	Kare/ Kareye Yakın			
	Dikdörtgen / Kuzey Güney veya Doğu/Batı Ekseni Boyunca			
	Hariminde Sütun Olan			
SON CEMAAT YERİ	Açık/Kapalı			
BÜTÜNLEŞİK İŞLEV				

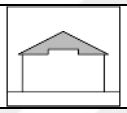
"Tavan ve üstörtü" özellikleri üç başlık altında incelenmiştir (Tablo 5).

- Kırma Çatı
  - Düz Tavan
  - Kademeli Tavan
  - Gizli Kubbe

- Gizli Kubbe & Tonoz
- Kubbemsi & Tonozumsu
- Beşik Tonozlu

- Kubbe
- Kubbe & Tonoz

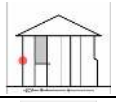
Tablo 5. Yapıların tavan & üstörtü biçimleri analizi.

TAVAN&ÜSTÖRTÜ		Vadinin Adı (KALANİMA DERESİ VADİSİ)		
		Çayırbağı Doğankaya Mahallesi Camisi	Yapının Adı	Yapının Adı
			Fotoğraf	Fotoğraf
KIRMA ÇATI	Düz Tavan			
	Kademeli Tavan			
	Gizli Kubbe			
	Gizli Kubbe & Tonoz			
	Kubbemsi & Tonozumsu			
	Beşik Tonozlu			
KUBBE				
KUBBE & TONOZ				

"Sütun düzeni" dört başlık altında incelenmiştir (Tablo 6).

- Konum
- Kesit
  - Başlık
  - Gövde
  - Kaide
- Malzeme
- Bezeme

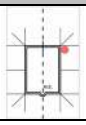
Tablo 6. Yapıların sütun düzeni analizi

SÜTUN DÜZENİ		Vadinin Adı (KALANİMA DERESİ VADİSİ)		
		Orta Mahalle Camisi	Yapının Adı	Yapının Adı
			Fotoğraf	Fotoğraf
KONUM				
KESİT	BAŞLIK			
	GÖVDE			
	KAİDE			
MALZEME		Taş		
BEZEME		Başlık		

"Minare" özelliği üç başlık altında incelemiştir (Tablo 7).

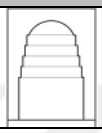
- Konum
- Kaide
- Malzeme

Tablo 7. Yapıların minare özellikleri analizi

MİNARE	Vadinin Adı (KALANİMA DERESİ VADİSİ)		
	Taşocağı Köyü Merkez Camisi	Yapının Adı	Yapının Adı
		Fotoğraf	Fotoğraf
KONUM			
KAİDE			
MALZEME	Betonarme		

"Mihrap" özelliği mihrap nişinin yan yüzeyindeki kademe sayısına göre incelemiştir (Tablo 8).

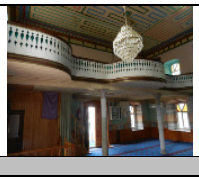
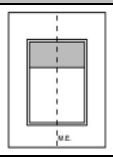
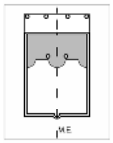
Tablo 8. Yapıların mihrap biçimleri analizi

MİHRAP	Vadinin Adı (KALANİMA DERESİ VADİSİ)		
	Kuruçam Köyü Merkez Camisi	Yapının Adı	Yapının Adı
		Fotoğraf	Fotoğraf
MİHRAP NİŞİ YAN YÜZEY BİÇİMLERİ			

"Mahfil" özelliği üç başlık altında incelenmiştir (Tablo 9).

- Plan
- Kesit
- Taşıyıcı & Çıkma

Tablo 9. Yapıların mahfil biçimleri analizi

MAHFİL	Vadinin Adı (KALANİMA DERESİ VADİSİ)		
	Işıklar Beldesi Orta Mahalle Camisi	Yapının Adı	Yapının Adı
		Fotoğraf	Fotoğraf
PLAN			
KESİT			
TAŞIYICI & ÇIKMA			

"Kapı açıklığı" üç başlık altında incelenmiştir (Tablo 10).

- Ahşap duvarlarda kapı biçimi
- Taş duvarlarda kapı biçimi
- Konum

Tablo 10. Yapıların kapı açıklıkları analizi

KAPI AÇIKLIĞI	Vadinin Adı (KALANİMA DERESİ VADİSİ)		
	Dürbinar Mahallesi Camisi	Yapının Adı	Yapının Adı
		Fotoğraf	Fotoğraf
Ahşap Duvarlarda Kapı Biçimi			
Taş Duvarlarda Kapı Biçimi			
Konum	Ana Giriş		

"Pencere açıklığı ve cephe düzeni" dört başlık altında incelenmiştir (Tablo 11).

- Taş yapılarda pencere açıklığı ve söve biçimi
- Ahşap duvarlarda pencere biçimi & yapım tekniği
- Lento yapım tekniği
- Cephe düzeni

Tablo 11. Yapıların pencere açıklıkları ve cephe düzeni analizi

PENCEREAÇIKLIĞI	Vadinin Adı (KALANİMA DERESİ VADİSİ)		
	Demirci Köyü Merkez Camisi	Yapının Adı	Yapının Adı
		Fotoğraf	Fotoğraf
Taş Yapılarda Pencere Açıklığı ve Söve Biçimi			
Ahşap Duvarlarda Pencere Biçimi & Yapım Tekniği			
Lento Yapım Tekniği			
Cephe Düzeni			

"Malzeme & yapım tekniği" özelliği üç başlık altında incelenmiştir (Tablo 12).

- Ahşap yığma (Çantı) / Ahşap karkas
- Taş Yığma / Ahşap Hatıllı Taş Yığma
- Karma (Ahşap & Taş Yığma & Ahşap Karkas)

Tablo 12. Yapıların malzeme & yapım tekniği analizi

MALZEME & YAPIM TEKNİĞİ		Vadinin Adı (KALANİMA DERESİ VADİSİ)		
		Kayalar Mahallesi Camisi	Yapının Adı	Yapının Adı
			Fotoğraf	Fotoğraf
Ahşap Yığma (Çantı) / Ahşap Karkas				
Taş Yığma / Ahşap Hatıllı Taş Yığma				
Karma (Ahşap&Taş Yığma & Ahşap Karkas)				

1.6. Tarih /Coğrafya / Kültür Bağlamında Doğu Karadeniz / Trabzon

1.6.1. Genel Tarihi Arka Plan

Doğu Karadeniz Bölgesi konumu, coğrafi özellikleri, iklimi ve ekonomik koşulları nedeniyle arkaik dönemlerden itibaren farklı din, dil ve etnik kökene sahip halkların önemli yerleşim merkezlerinden biri olmuştur (Erler, 2009: 224). Karadeniz'in güneyi olarak tarif edilen kıyılarda yer alan Trabzon, Giresun, Samsun, Sinop gibi liman şehirlerinin ticaret olanakları ve dağlardaki gümüş, demir, bakır, çelik gibi zengin maden yataklarının sunmuş olduğu imkânlar ve ormanlık bir bölge olması sebebiyle odun ve kerestenin bolluğu bölgenin tarih boyunca cazibesini korumuştur.

Doğu Karadeniz Bölgesi'ni; dar kıyı şeridi ve dağlık iç kesim olarak ikiye ayırabiliriz. Bu iki kesim arısındaki iletişimi, kıyıya: paralel ve çok yakın olarak uzanan Doğu Karadeniz Dağları büyük ölçüde engellemektedir. Yine bu dağ sırası, bölgeyi daha iç taraftaki Anadolu platolarından ayırır ve iletişimi imkânsızlık derecesinde zorlaştırır. Bölge yalnız batı ve doğu kesimlerinden Anadolu'ya ve Kafkaslara açıktır. Dağlık iç kesim,

ırmaklar ve onların vadileri ile bölünmüştür. Eski çağlardan beri buralara gelip yerleşen milletler, bölgenin coğrafyasıyla uyumlu bir şekilde belli sahaları, örneğin yalnızca kıyıları veya dağlık kesimleri tercih ederek, yerleşim yerlerini buralara kurmuşlardır. Bölgedeki akarsuların etrafındaki vadiler ve ovalar, tarıma uygun verimli topraklar sağlamalarının yanı sıra Anadolu'nun içlerine uzanan yolların geçtiği yerler olmuştur. Kerestelik ağaçlar kıyı boyunca bol miktarda mevcut olup, Eski çağlarda ve Osmanlı döneminde gemi yapımında kullanılmıştır. Gümüş, şap, demir gibi madenler de bölgede Eski ve Orta Çağlarda çıkarılmakta idi. Eski çağlardan beri değişik pek çok tarım ürününün yetiştirildiği Doğu Karadeniz, belirgin coğrafi özellikleri ve fırtınalı denizi ile dikkate değer maddi zenginliğin bulunduğu, çeşitlilik arz eden bir bölge durumundadır. Tabiattaki bu zenginlik ve çeşitlilik, burada yerleşen insanlara da yansımış, bölge, tarih boyunca değişik milletlerin yerleştiği, kaynaştığı bir saha olmuştur (Acun, 1999: 19-20).

Bazı araştırmacılar Karadeniz tarihini Grek kolonistlerle başlatmalarına rağmen bölgedeki ilk yerleşimlerin tarih öncesi çağlara dayandığı gerek yazılı kaynaklardan gerekse bölgedeki bir takım yer ve aile isimlerinden bilinmektedir. Bilgin, İskitlerin Kuzey Karadeniz Bölgesinde yaşayan bir boyu olan Kolatların (Heredot'ta Skolat) adı, Kolatlar /Kolatoğulları, yine İran kaynaklarında geçen İskit/Sakaların adının Saka / Sakaoğulları biçiminde, bölgede bugün bile yaygın olarak yaşayan ailelerin olmasının bunun en önemli kanıtlarından biri olduğunu belirtmektedir (Bilgin, 2000: 13).

Doğu Karadeniz bölgesinin iskân tarihi M.Ö. III. bin ile II. binli yıllara kadar dayandırılmaktadır. Araştırmalar ilk olarak Oğuzların öncü kollarından biri olarak kabul edilen "Gas/Kas" ve "Gud/Gutiler"[13] in ve daha sonra M.Ö. 675 yılından itibaren Kimmerler'in yerleşmeye başladıklarını ve bunların Anadolu ve Azerbaycan'da ilk Bozkır kültürünü yaşayan Proto-Türkler olduğu ifade edilmektedir (İnan, 2003: 71). Kimmerler'in yöreye gelişiyle birlikte Karadeniz bölgesi göç almaya başlamıştır. Kimmerler'in bu hâkimiyetine, yine Orta Asya kökenli olan İskitler son vermiştir. İskit hâkimiyeti sırasında başlayan yeni ancak mahiyeti öncekilerden farklı bir göç dalgası, Karadeniz bölgesinin stratejik konumunu önemli ölçüde değiştirmiştir (Tellioğlu, 2009: 1-2).

---

[13] Gaşka'lar olarak da isimlendirilen ve Hititlerin çağdaşı olan bu topluluk, M.Ö. XVI. Yüzyıldan M.Ö. VIII. Yüzyıla kadar Karadeniz bölgesinin orta ve doğu kesimine hakim olmuştur. Bkn. Tellioğlu, İbrahim, Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461), Serander Yayınları, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon, 2009.

Doğu Karadeniz bölgesinin en önemli merkezi ve liman kenti olan Trabzon, Anadolu'nun kuzey-doğusunda, Doğu Karadeniz bölgesinde önemli bir vilayet olarak tarih boyunca varlığını korumuştur. Trabzon'un daha ilkçağlardan itibaren Doğu Karadeniz kıyılarının hemen hemen tek önemli limanı olması, buranın öteki iskelelerden farklı olarak, Anadolu'nun içlerine, hatta Doğu Anadolu üzerinden Güney Kafkasya ve İran'a ulaşan dolambaçlı ve oldukça güç takip edilen bir yol vasıtası ile geniş bir hinterlanda sahip olmasından ileri gelmiştir. Öyle ki, Trabzon-Bayburt-Erzurum-Tebriz hattı bütün ortaçağlar boyunca önemini koruyan bir ticaret yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun bu konumunu ön plana çıkaran husus, Boğazlar ve Ege yoluyla Akdeniz'e ve Avrupa'ya bağlandığı gibi doğrudan doğruya Karadeniz üzerinden de Rusya'ya ve diğer Avrupa ülkelerine giden yolların kavşak noktasında bulunmasıdır. Karadeniz bütünlüğü içerisinde Yakın doğuyu da içine alacak şekilde önemli bir ithalat ve ihracat limanı olan Trabzon, sınırlarının darlığına rağmen zengin topraklara sahiptir (Gül, 2003: 421).

Ege'den ve Yunanistan'dan ticaret yapmak amacıyla bölgeye gelen Miletli, Foçalı ya da Atina göçmeni çeşitli topluluklar, M.Ö. VII. yy.'dan itibaren Sinop ve Trabzon'dan başlamak üzere Karadeniz'in güney sahiline çeşitli koloniler kurmuşlardı. Onlar bölgeye geldiklerinde Karadeniz'in adı kaynaklarda İskit denizi (Pont Aşkenaz) adıyla anılmaktaydı (Tellioğlu, 2009: 1-2). Buradan da anlaşılmaktadır ki bölgede kolonizasyon döneminden çok önce Türk asıllı halklar ve topluluklar yaşamaktaydı.

Trabzon Bölgesi hakkında bilgi veren ilk kaynak M.Ö. 400'lerde bölgeden geçen Ksenophon ve onun askerlerinin dönüş yolculuğunu anlatan "Onbinlerin Dönüşü" adlı kitabı vermektedir. Bölgenin coğrafi konumu ve bölgede yaşayan yerli halklar hakkında geniş bilgi veren bu eser, araştırmacıların temel kaynağını oluşturur. Tarihi coğrafyasının yanı sıra bölgede yaşayan yerli kavimlerden Makronlar, Mossiyonikler, Tibarenler, Kohlar, Khalbyler ve onların yaşayışları hakkında çok özel bilgiler anlatır. Bunlardan özellikle Mossiyonikler ve Khalbyler'in madencilikte oldukça ileri bir seviyede olduğu, kolonistlerle özellikle bu maden ticareti açısından yakın ilişkide bulundukları tahmin edilmektedir. Anadolu'nun maden ustası olarak bilinen Urartuların özellikle bu yerli halklarla bir şekilde iletişim sağladıkları ve ticaret yolu güzergâhı ile Trabzon limanını bu amaçla kullandıkları birçok araştırmacı tarafından savunulan bir tezdir (Emir, 2009: 99). Makronlar, bugünkü Of ve Sürmene ilçelerinin sakinleri olarak kabul edilmektedirler (Emir, 2011: 70). Ksenophon (Anabasis)'da Yunanlıların Thekhes ya da Madur dağından üç günde on fersenk ilerleyerek Makronlar'ın bölgesine ulaştıkları anlaşılmaktadır. Daha

sonra Makronlar eşliğinde üç gün sonra Yunanlılar Kolhlar'ın bölgesine girdiler. Buradan Ksenophon ve 85.000 kadar asker, iki günde yedi fersenk yol aşıp deniz kıyısındaki Trabzon'a ulaştılar. Buradan ordunun bir kısmının yiyecek temin etmek için Driller'in ülkesine gittikleri öğrenilmektedir (Bilgin, 1980: 62). Driller'in bugün Gümüşhane/Torul ile Trabzon/Maçka arasında bir bölgede yaşadıkları tahmin edilmektedir (Emir, 2011: 74). Karayoluyla batıya hareket eden Ksenophon ordusunun Kerasus/Giresun civarında yaşayan ve madencilikte çok iyi olan Mossynoikler'in ülkesine, oradan Tibarenler'in egemenliği altında yaşayan Khayb/Chalıbesler'in ülkesine ve oradan da Giresun ile Ordu arasında bir yerde yer alan Tibarenler'in ülkesine ve iki günlük mesafeden sonra Kotyora/Ordu'ya ulaşmışlardır (Bilgin, 1980: 63-64).

Özsait, Karadeniz'in güneyinde yaşayan bu halklarla ilgili edebi kaynaklarda ilk bilginin destan şairi Homeros'un İliad adlı eserinde yer aldığını belirtmiştir. Bu eserde Troialılar'a yardıma gelen ulusları sıralarken Alizonlar için "….ta uzaklardan gelirler, gümüşün yurdu Alybe'den…" ifadesi bulunmaktadır. Bu ifadeden, Giresun ile Trabzon'un çevresinde yaşadıkları söylenen ve çeliğe (Khalyps) adlarını veren Khalbeler anlaşılmıştır. Bunlara M.Ö. 400'de bu bölgeden geçen Ksenophon'da (Anabasis) Khalybe ve Khaldia isimleri verilmiştir. Strabon'da "Bugünkü Khaldai kavmine eskiden Khaybes denirdi…" kaydı bulunmaktadır (Özsait, 2000: 37).

M.Ö. 360 yılında Perslerin Kapadokya satraplığını kuzey ve güney diye ikiye ayırmaları sonucu zaman içinde Karadeniz yani Pontus da kuzey satraplığı "Pontus Kapadokya'sı" olarak anıldı. Bir süre Makedonya hakimiyetinden sonra M.Ö. 298 yılında Pontus devleti kurulmuştur (Özsait, 2000: 35-45). M.Ö 169-150 yılları arasında Pontus krallarından 4. Mihradates zamanında Yunan kültürü Pontus sarayında hakim olmuş ve Romalılarla dostane ilişkiler kurulmuştur. M.Ö. 129 dolaylarında Romalılar Anadolu'ya iyice yerleşmiştir ve Pontus'un güç kaybettiği bu dönemde V. Mihradates'in tahta çıkmasıyla Pontus tekrar güçlenerek Anadolu'daki Romalılara karşı birçok sefer yapmıştır. Trabzon ve çevresini de ele geçirerek Pontus Krallığı'nın sınırlarını Kırım'dan Abaza sahillerine, güney Karadeniz sahillerinden İstanbul Boğazı'na kadar genişletmiştir. Anadolu'da birçok defa Romalılara karşı mücadelelerinde kazanç elde etmesine rağmen Roma'nın doğu sınırlarını güçlendirme politikası sonucu merkezden atadığı yetenekli kumandanlarla giriştiği mücadelelerde V. Mihradates güç kaybederek M.Ö. 70-60'larda bölge Romalıların eline geçmeye başlamıştır. M.S.64 yıllarında Trabzon Roma'ya bağlanır ve dönemin tarihçisi Tacitus ve Mela Trabzon'dan ünlü ve zengin bir şehir olarak

bahseder. M.S.117'de bugün Gümüşhane'nin Sadak köyü olarak bilinen Satala'nın o zamanlar Roma'nın doğu sınırlarını kontrol altında tutmak için Roma Lejyonlarına ait büyük bir karargâh olduğu ve buranın kıyı ile bağlantısının Hyssus (Sürmene)'un Karadere Vadisi'nden geçen bir yol ile sağlandığı anlaşılmaktadır (Bilgin, 1980: 66-72).

Eski çağlardan bu yana birçok topluluk bölgeye yağma ya da sığınma amacıyla gelip yerleşmişti. Yeni gelen topluluklar kalabalık ve güçlü oldukları zaman bölgede daha önce yaşayan toplulukları bulundukları vadiden ya komşu vadilere sığınmak ya da vadilerin içine ve yüksek kesimlerine çekilmek zorunda bırakmışlardır. Bazen sığındıkları vadilerdeki topluluklarla karışmış yeni topluluklar meydana getirmişlerdi. Fakat Roma'nın bölgede hâkimiyeti ve yerleşmesinden sonra bu durum yavaş yavaş, bir imparatorluk siyaseti ve gücü bölgedeki kavimleri şekillendirmeye başlamıştı. Artık bölgeye gelip yerleşmeler kavimlerin göç hareketlerinin sonucu olarak değil de imparatorluğun uyguladığı doğu sınırlarını emniyet altına alma politikalarına göre şekillenmeye başlamıştı. Bu durum Roma/Bizans döneminde olduğu gibi Osmanlı dönemi için de söz konusudur (Bilgin, 2000: 49-50).

Bölgedeki hâkimiyetin zayıfladığı ve istikrarın sağlanamadığı dönemlerde Doğu Karadeniz bölgesinde bağımsız yerleşmeler güvenlik sebebiyle daha çok vadilerin derinliklerine ve yüksek yerlerine olmuştur (Bilgin, 2000: 50). Böylece merkezdeki yönetimin siyasi, dini her türlü değişim ve baskıdan en az etkilenenlerin, vadilerin korunaklı coğrafyasında yaşayan bu gruplar olduğu söylenebilir.

Trabzon tarihinin dönüm noktalarından biri M.S. 257 yılında Gotlar'ın şehri yağmalamasıdır. Zosimus, şehri koruyan iki duvara rağmen Gotlar'ın şehre girdiğini evleri, tapınakları yıktıklarını yazmıştır(Öztürk, 2005). Romalıların bölgedeki en önemli merkezindeki izleri de yok olmuştu. Nihayet Avrupa Hunları'nın başlattığı Kavimler Göçü neticesinde 395'te Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Karadeniz bölgesi, XI. yy.'ın üçüncü çeyreğine kadar Bizans İmparatorluğu'nun (Doğu Roma[14]) sınırları içerisinde kalacaktır (Tellioğlu, 2009: 4).

Bizans hâkimiyeti sırasında Doğu Karadeniz bölgesi değişmeye ve gelişmeye başlamıştır. İdari bakımdan bölgenin öneminin artmasına binaen yeni bir düzenleme

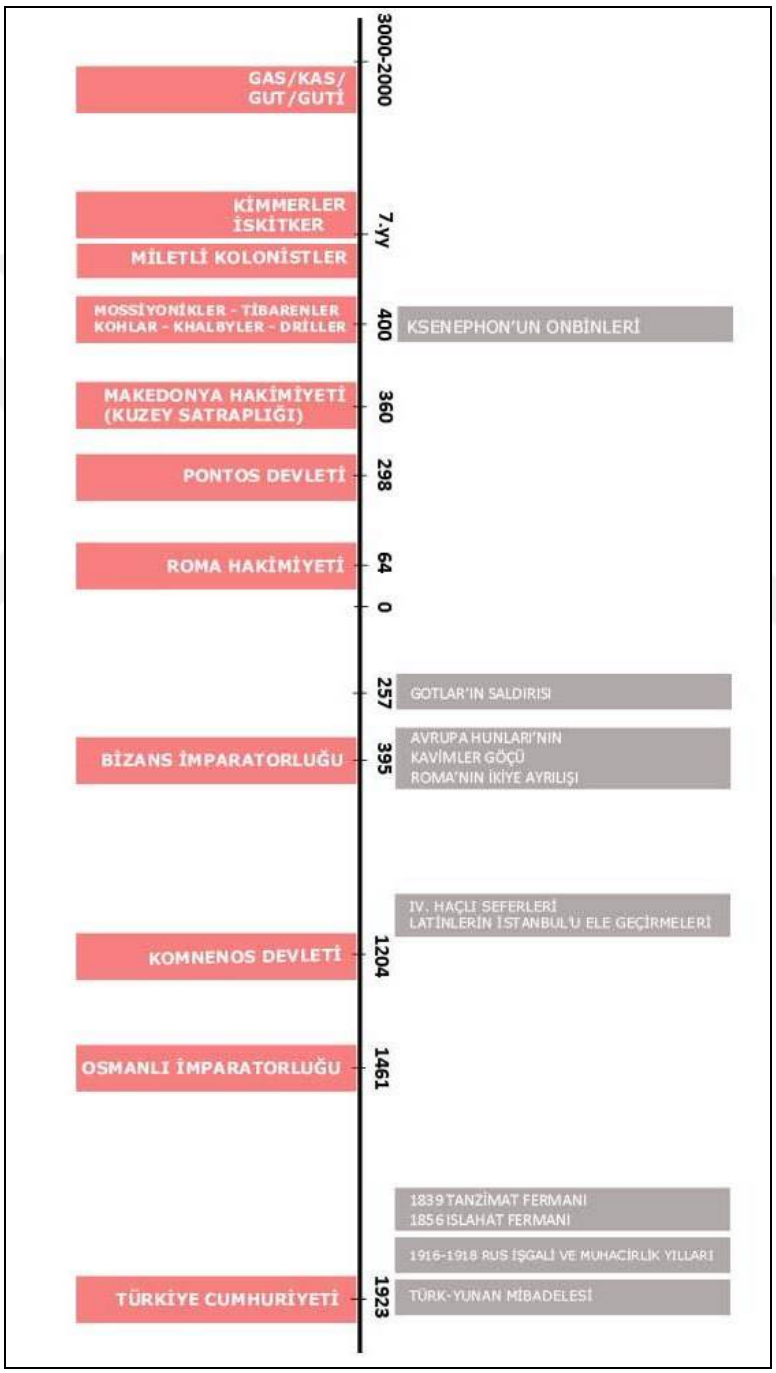
[14] Bilgin, Bizans olarak adlandırılan bu devletin aslında kendilerini Romalı olarak tarif ettiğini, bu ismin onlara daha sonradan verildiğini, imparatorlarını Roma'nın halefleri olarak gördüklerini tespit etmiştir. (bkn. Bilgin, Mehmet, Sürmene Tarihi, Damla Ofset, İstanbul 1980, s: 80).

yapılması gerekli görülüp İmparator Theophilos (829-842) zamanında merkezi Trabzon olmak üzere Chaldia (Kaldia/Chaldea/Haldiya) adıyla yeni bir tema tesis edilmiştir. Böylece Karadeniz bölgesinde Bizans nüfuzunun artırılmasına yönelik tedbirler alınmaya başlandığı dikkati çeker. VI. yy.'ın ortalarındaki Pers savaşlarının ardından Bizans'ın bölgeye yönelik dini ve sosyo-kültürel faaliyetleri de başlamıştır. VI. yy.'da bölge halklarını devlete bağlamak için Hristiyanlığı resmi din, Grekçeyi de ibadet dili haline getirmesi bölgenin etnik yapısında mühim değişmelere yol açmış, Grek kökenli olmayan, içinde Türklerin de bulunduğu çeşitli topluluklar, Ortodoksluk bünyesi içerisinde kimliklerini yitirerek Greklerle karışmışlardır. Sonuçta Grek etnisite ve kültüründen farklı, Rum adı verilen bir topluluk ortaya çıkmaya başlamıştır. Tellioğlu, Yunanlılığın eş değeri olarak kullanılan "Rum" adıyla Doğu Karadeniz araştırma alanında kullanılan "Rum" adlarının anlamlarının birbirinden oldukça farklı olduğunu vurgulamaktadır (Tellioğlu, 2009: 5-6). Bilgin, Bizans'ın yerel halkları asimile etmek için Hristiyanlığı resmi din, Yunancayı konuşma dili olarak kabul ettirip, onları kendilerine sadık hale getirmek ve doğu topraklarını emniyet altına almak amacı güttüğünü, bu hedefe ulaşmak için Bizanslıların birçok asılsız hikayeler ortaya attıklarını belirtmektedir. Bunlardan biri Doğu Karadeniz'de Hristiyanlığı yaymak için yollara çıkan yedi azizleri Diocletianus'un birer birer öldürttüğü ve öldürüldükleri yerleri ise din uğruna şehit düşmüş aziz toprakları olarak kutsayarak buralara stratejik askeri istasyonların yapıldığını belirtmektedir (Bilgin, 1980: 80-81).

Doğu Karadeniz bölgesindeki Komnenos varlığı, IV. Haçlı seferi sonrasında Latinlerin İstanbul'u ele geçirmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Bizans İmparatorluğu'nu yaklaşık 106 yıl idare etmekle bu devletin tarihinde haklı bir ün kazanan Komnenos ailesine mensup iki genç, Aleksios ve David, o sırada yanında bulundukları akrabaları Gürcü Kraliçesi Tamara'nın askeri desteğiyle Nisan 1204'te, Samsun ve Sinop şehir merkezleri hariç, Trabzon'dan Karadeniz Ereğlisi'ne kadar olan yerleri ele geçirmişlerdi. Böylece Haçlıların ele geçirmiş oldukları Bizans İmparatorluğu toprakları üzerinde, İznik ve Tesalya-Epirus'un yanı sıra Karadeniz bölgesinde de bağımsız bir siyasi teşekkül ortaya çıktı (Tellioğlu, 2009: 143).

Türklerin Malazgirt Zaferi'yle Anadolu'ya girmelerinden itibaren Komnenoslar Türklerin baskı ve saldırılarına sık sık maruz kalmışlardır. Ticari açıdan son derece önemli kavşak noktası olan Karadeniz'e ulaşmak için Komnenoslar'ı geçmek gerektiğini bilen Selçuklular 1206'da şehri baskı altına almışlar ve 1206-1243 yılları arasında

Komnenoslar'ın Selçuklu tabiiyeti dönemi olarak geçmiştir. Daha sonra 1243 yılında Moğollar ve Selçuklular arasında geçen Kösedağ muharebesinde yenilen tarafın Selçuklular olmasından dolayı Trabzon ordusu da yenik duruma düşerek bundan sonraki dönemde Komnenoslar Moğol hâkimiyetini benimsemişlerdir (Tellioğlu, 2009: 144-146) (Şekil 9).

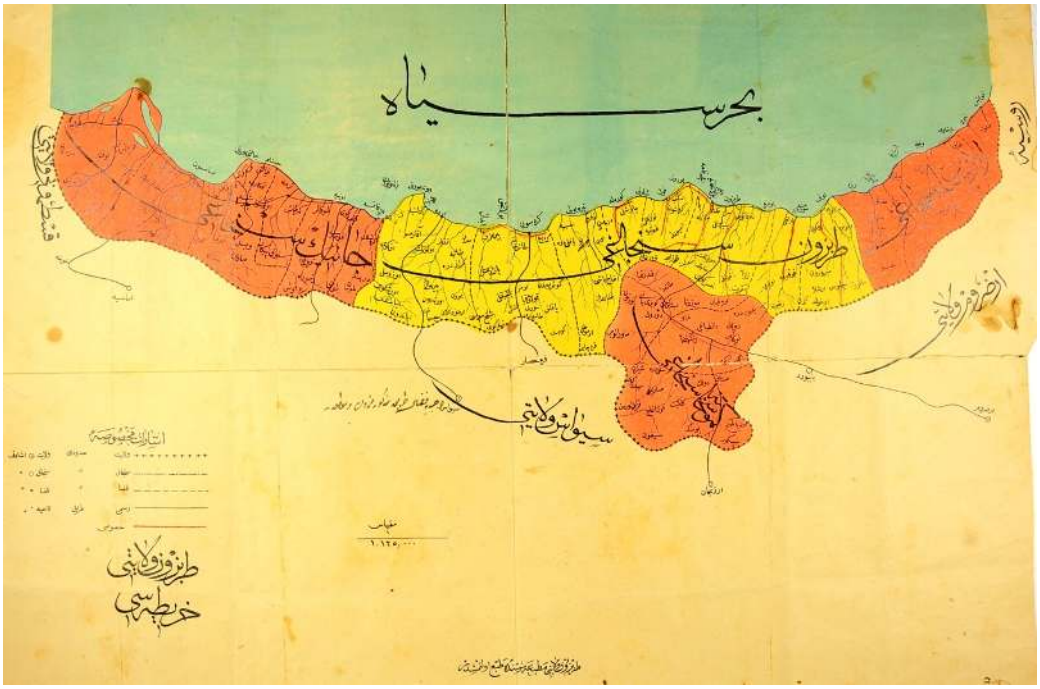

Şekil 9. Doğu Karadeniz tarihi kronolojisi

1461'de Fatih'in Trabzon'u fethi sonucu Trabzon Rum İmparatorluğu devri sona ermiştir. Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılan Trabzon ve çevresinde nüfus yapısında değişiklikler gerçekleşmiştir. Anadolu'nun Amasya, Tokat gibi çeşitli illerinden Müslüman aileler bölgeye yerleştirilirken Hristiyan nüfusun bir kısmı İstanbul ve Balkanlara gönderilmiştir. Trabzon'un doğu ve batısında yaşayan nüfusta da yer değişiklikleri olmuştur.

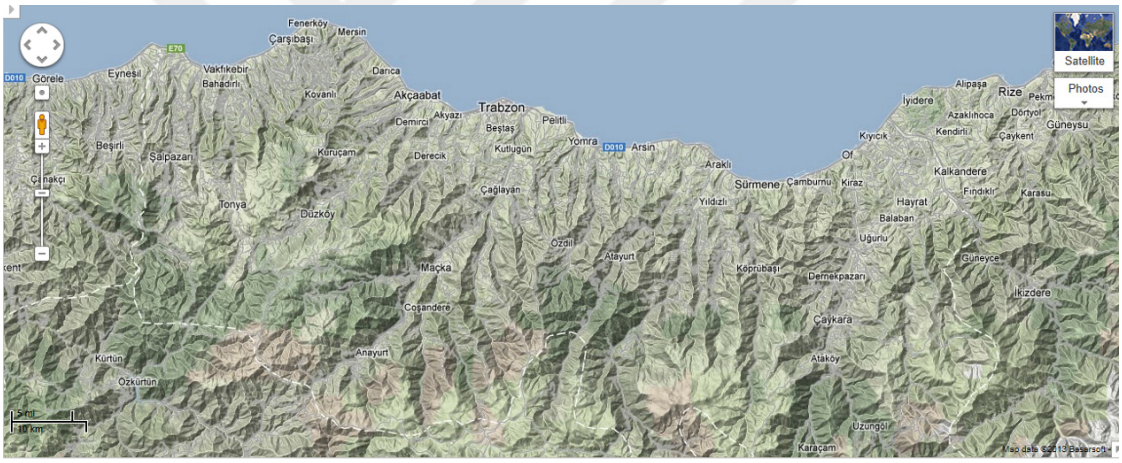
1.6.2. Coğrafya

Doğu Karadeniz dağları bilindiği gibi kıyıya paralel uzamakta ve yabancı kaynaklarda Pontic dağları olarak adlandırılmaktadırlar. Kıyıya paralel uzanan Doğu Karadeniz dağları zirveleri 3000-4200m'lere kadar çıkmaktadır ve denizden uzaklığı sadece 32 km ile 67,5 km arasında değişmektedir (Meeker, 1971: 318-345). 4664 km2 yüzölçüme sahip Trabzon ili, Doğu Karadeniz dağlarının oluşturduğu yayın ortasındaki Kalkanlı dağlık kütlesinin kuzeye bakan yamaçlarında yer almaktadır (URL-1, 1995). Osmanlı İmparatorluğu'nun H-1304, M-1904 yılında Trabzon ve çevresine asker sevkiyatı yapmak üzere hazırlattığı haritada Trabzon il sınırları ve vadilerden geçen akarsuların konumları ve biçimleri görülmektedir (Şekil 10).

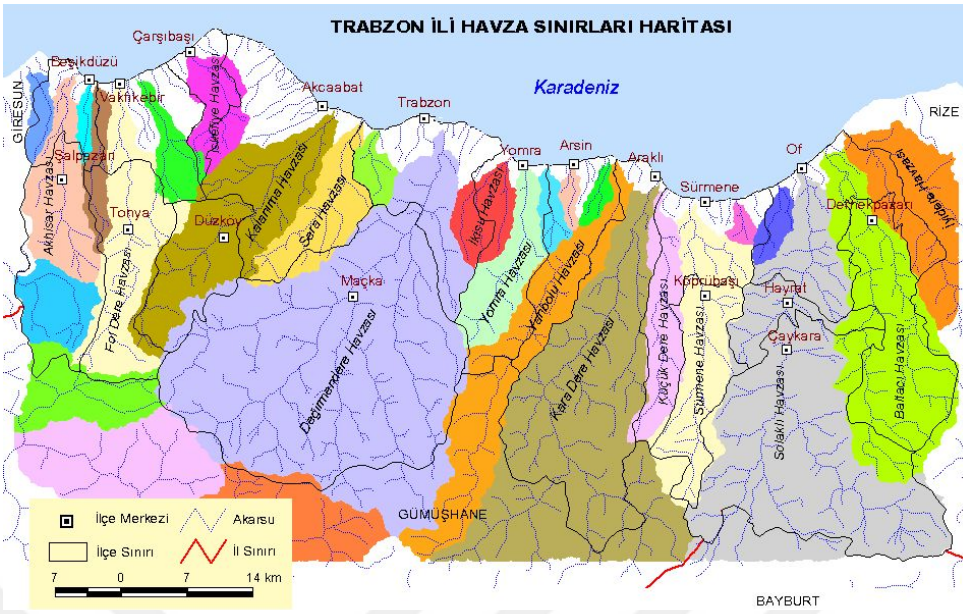
Şekil 10. 1904 tarihli Trabzon ve çevresinin haritası (URL-2, 1995)

Trabzon'un güneyinde yükselen bu dağların üzerinde gelişmeye başlayan akarsular, kuzey yamaçta derin vadiler meydana getirmiştir (Meeker, 2005: 95). Akarsuların oluşturduğu vadiler özellikle ikinci dereceden kolların ve onlara karışan yan derelerin bulundukları kısımlarda oldukça dardırlar (Şekil 11). Bu özellik sahanın büyük kısmında hâkimdir (URL-3: 1995). Dağların hemen kıyının gerisinden başlaması ve eğim değerlerinin kısa mesafelerde değişiyor olması, dağların zirvelerinden kaynağını alan akarsuların ve vadilerin birbirine paralel özellikte denize uzanmasını sağlamıştır (Demir, 2005: 89-90). Bir vadiden diğerine geçmek, dar ve derin dereler ve çalılar yüzünden oldukça zordur. Bunun yerine, sahile inip kıyı boyunca ilerlemek ve daha sonra ki vadiye tırmanmak daha kolaydır (Meeker, 2005: 97). Yerleşim olarak bakıldığında evlerin bir kısmı bir vadi üzerinde ya da yüksek bir burun üzerinde toplanmıştır, bazıları da dağın yamacında dağınık bir şekilde dağılmış durumdadır (Meeker, 2005: 95).

Şekil 11. Doğu Karadeniz Yeryüzü Şekillerini Gösteren Harita (URL-4: 1995)

Trabzon ilinin batısındaki Foldere ve Değirmendere'nin doğusunda kalan Karadere ve Solaklı dereleri kaynaklarını Horos, Soğanlı ve Haldizen Dağları'ndan almaktadır. Foldere, Değirmendere, Karadere ve Solaklı Deresi'nin yukarı havzaları güneyde birbirleriyle kavuşurken, daha küçük havzalar halindeki Kalanima Deresi, Yanbolu Deresi, Küçükdere ve Manahos Deresi, kısa boyları ve hızlı akışlarıyla oldukça dar vadiler meydana getirirler (Şekil 12) (URL-5, 2015).

Şekil 12. Trabzon ili havza sınırları haritası (URL-6: 2014)

Dağlık alanlar Doğu-Batı doğrultusunda uzanmakta olup su bölümü hattının en yüksek bölümü doğudaki Haldizen Dağları'dır. Bu dağlar aynı zamanda Doğu Karadeniz Dağları'nın en yüksek bölümü olan Kaçkarlar'ın batıya doğru olan son uzantılarıdır (URL-1: 2015). Doğuda Hayrat ve Of ilçelerinin bulunduğu coğrafyanın güneyinde; kaynağını, Doğu Karadeniz dağlarından alan Büyükdere ve Baltacı deresi birbirini sırtlarla ayırarak güneyden kuzeye doğru paralel akış göstermektedir (Demir, 2005: 89-90). Solaklı Deresi'nin doğudaki önemli kolu olan Haldizen Deresi Demirkapı, Holo, Sağ ve Multat derelerinin katılımıyla kuzeyde 1150 m seviyelerinde Uzungöl'e ulaşır. Buradan itibaren Solaklı Deresi tek bir kol halinde Of yakınlarından Karadeniz'e karışır (URL-1: 2015).

Solaklı Deresi'ni oluşturan Büyük Dere ile Haldizen Deresi arasında ortalama 2500 m yüksekliğinde çok geniş bir plato düzlüğü yer almakta Soğanlı Dağları'nın alçaldığı bu kesimlerde kıyıyı iç kesimlere bağlayan Of-Çaykara-Bayburt karayolu geçidi bulunmaktadır. Su bölümü hattı batıya doğru Kemerlik Dağı (2746 m) ve Ziyaret Tepesi (2850 m) ile devam eder. Bu hat aynı zamanda Karadere'nin güneyindeki su bölümü çizgisini de teşkil etmektedir. Karadeniz sahil yolundan güneye Karadere boyunca ayrılan Araklı-Dağbaşı karayolu bu bölgede Taşköprü civarında alçalan su bölümü hattından güneye doğru Gümüşhane'ye ulaşır (URL-7: 1995).

Küklüce deresi Köprübaşı'nda Mirgandoz çayına katılır ve Sürmene yakınlarından denize dökülür. Gümüşhane topraklarından doğan Küçükdere, Araklı'nın doğusunda

denizle buluşmuştur. Yine Gümüşhane sınırları içinden büyüyerek gelen Karadere, Araklı'nın hemen doğusundan denize dökülmektedir.

Salıncakgürgen tepesinin kuzeyinden kaynağını alan Kocaoba deresi boyunca gelişen yerleşimler, Arsin ilçesinde, denize döküldüğü yere kadar devam etmektedir. Harmanlı, Kocaoba ve Bademli dereleri boyunca yerleşimler birbirine paralel bir görünüm kazanmıştır. Yomra yakınlarında denizle buluşan Yomra deresi, kaynağını güneyde çoğunlukla Maçka topraklarından almaktadır. Yomra'nın köyleri çoğunlukla bu dere vadisi üzerindedir (Demir, 2005: 89-90).

Su bölümü çizgisi Değirmendere Havzası güneyi boyunca Kostan Dağı (2582 m) üzerinden Deveboynu (3082 m) ve Kolat Dağları'nı alçalan bir şekilde aşarak Zigana Dağları'nda bir omuz oluşturur. Burası 2000 m Seviyesi Karadeniz kıyılarını iç bölgelere bağlayan önemli bir jeo-stratejik geçit olan Trabzon-İran transit karayoluna zemin oluşturur. Trabzon ili sınırları bu bölümde dağ zirvelerinden güneye doğru girinti yapmıştır (URL-8, 2005).

Dağlık alanların batı kısmını Kalkanlı ve Horos Dağları oluşturmakta ve genel yükselti seviyesi giderek düşmektedir. Viran Kilise Tepesi (1784 m) Taşoluk Tepesi (2420 m) Ayeser Tepesi (2423 m) yayın batı kanadını Kalkanlı Tepesi (2193 m) ise doğu kanadını meydana getirir. Bu yaya bütünüyle Kalkanlı Dağları adı verilir (URL-1:2015).

Ayeser Deresi Horos Dağları'nın su bölümü hattından doğarak kuzeye doğru derin olmayan "V" şeklindeki bir vadi ile Uçurum (2349 m) ve Ayeser tepelerini birbirinden ayırır. Bu dağlık kütlenin tamamı 2000 m'nin üzerindedir. İl sınırları bu bölgede yaklaşık 2000 m seviyelerinden geçer Horos Dağları zirvelerinden batıya doğru giderek alçalan bu hat Erikbeli Yaylası'na kadar devam eder (URL-1: 2015).

Maçka'nın belli başlı dağları Zigana, Kulin, Kuştul dağlarıdır. Zigana geçidi İran transit yolu üzerinde olup Türkiye'nin önemli geçitlerinden biridir. Bundan başka Galyan deresini Bayburt iline bağlayan Gümüşki, Maçka ile Akçaabat ilçelerini birbirine bağlayan Haçka ve Maçka yaylalarının Torul bağlantısını sağlayan Meryemana geçitleri bulunmaktadır. Harşit çayının bir kolu olan güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzayan Zigana Deresi'ne sırasıyla Hamsiköy, Meryemana, Mulaga ve Galyan derelerinin Esiroğlu mevkiinde katılmasıyla Değirmendere adı altında Karadeniz'e dökülmektedir (Demir, 2005: 90).

Akçaabat ile Trabzon arasında, Akyazı yakınlarında denize karışan ve güneyde Mayer deresinin uzantısı olan Sera deresi, güneye doğru fazla uzamamaktadır Burası son

zamanlarda büyük toprak kaymaları sonucu güzel bir göl oluşmuştur. Sera deresinin batısında yer alan Kalanima deresi ise Harşit ve Değirmendere vadilerinin tersine korunaklı ve izole olmuş bir coğrafi yapısı vardır. Fol ve Malakara tepelerinin ulaşılması zor tepeleri dışında buraya güneyden sızmak oldukça zordur. Akçaabat ve Düzköy içinden geçen Kalanima deresi batıda üzerinde muhteşem yazlık yaylaları olan Karadağ'ın sarp kayalıkları ile korunmakta ve güney kısmına geçit vermemektedir (Demir, 2005: 90).

Vakfıkebir içinden geçen Fol deresi (Kumandere), bir vadi yatağında akış göstermektedir. Eğilimin kısa mesafede değiştiği bu sahada yer şekilleri engebeli bir görünüm arz etmektedir (Demir, 2005: 89-90). Fol Deresi'nden 23km güneye doğru demir madenlerinin bulunduğu Tonya'ya ulaşılır. Winfield ve Bryer deniz seviyesinden 750m yukarıda düzensiz bir çanak gibi duran Tonya'nın güneyinde bir kilisenin yanında bir han ve küçük bir hamam yapısından bahseder. Han'ın varlığından buranın eski bir dağ geçiş güzergâhı olduğu anlaşılmaktadır. Bu geçit aracılığıyla birçok yere bağlanmak mümkündür. Kürtün ve Harşit Vadisi'ne geçişin yanı sıra Kelkit (Lykos) Vadisi'ne, Erikbeli geçidinin güneydoğu yönündeki Zigana geçidine ulaşmak mümkündür. Ayrıca daha kolay bir güzergah olan "Visera"nın (Akçaabat'ın bir köyü) doğusundaki Karadağ tepelerine ve Akçaabat Kalanima Vadisi'ne ulaşmak mümkündür.) Ayrıca Şeyh Cüneyd'in Doğu Karadeniz bölgesine girmek için burayı bir "arka kapı" gibi kullandığı belirtilmektedir. Akçaabat Kalanima deresinin batısındaki Fol Deresi ve Tonya, güneydeki iç kesimler ve deniz arasında uygun bir geçiş oluşturur. Tonya'nın aşağı tarafında gerçekten çok zorlu geçitler vardır (Bryer, 1985: 153-155).

Fol Deresinin doğusunda ve Trabzon il sınırının en batısında yer alan Ağasar vadisi Trabzon ilinin Şalpazarı ve Beşikdüzü ilçelerinin sınırları içerisinde yer alır. Sis dağının eteklerinden başlayıp Beşikdüzü ilçesinden Karadeniz'e dökülen Ağasar deresine yataklık eden vadidir. Vadi coğrafik özelliğinin yanı sıra, kültürel ve folklorik açıdan da farklılık gösteren Çepni Türklerinin yoğun olarak yaşadığı bölgedir. Çepniler bu bölgede Şalpazarı ve Beşikdüzü ilçesinin Şalpazarı'na yakın köylerinde 29 kadar köyde yaşamakta olup en eski Türkmen geleneklerini hala sürdürmektedirler (URL-9: 2015).

Bölgede doğudan batıya doğru Haldizen ile Karadere akarsuları arasındaki Mador Tepesi (2742 m), Polot Tepesi (2880 m), Ziyaret Tepesi (2829 m), Seslikaya Tepesi (2117 m), Gümüşki Tepesi (2375 m), Karadağ Tepesi (1946 m), Oba Tepesi (1951 m), Güzelyayla Tepesi (1945 m) ve Yankaya Tepesi (1410 m) vadilerin iç kısımları ile akarsu

kolları arasına doğru sokulan bir dağılış göstermektedirler. Batıdaki akarsu kollarının az oluşu bu alanın daha az parçalanmasına neden olmuştur (URL-3: 2015).

1.6.3. Sosyal, Kültürel ve Etnik Yapı

Doğu Karadeniz bölgesi çeşitli sebeplerden dolayı çok farklı toplulukların iskân yerlerinden biri olmuştur. Bu yüzden bölgenin sosyal, kültürel tarihi oldukça karışıktır. Fakat M.Ö. II. binlere dayanan bölgenin iskân tarihinden günümüze bu topluluklardan geri pek bir şey kalmamıştır. Zaten bu çalışmanın kapsamı dışında kalan bu konu araştırmaya daha geniş bir açıdan bakmak için çalışmada gerektiği kadar kullanılacaktır. Bunun yanında Trabzon ve çevresinin Osmanlı İmparatorluğu fethinden sonraki dönem, bölgenin Türkleşmesi ve Müslümanlaşması, önemli nüfus hareketleri yaşanması ve Osmanlı Devleti'nin tutmuş olduğu resmi kayıtlardan dolayı daha somut bilgilere ulaşmaya imkân sağladığı için kullanılacaktır.

Anadolu'dan farklı olarak Doğu Karadeniz bölgesinin Müslüman Türk yurdu haline gelmesi 15-16. yy.'ları bulur. 1071 Malazgirt Savaşı Türkmenlerin Anadolu'ya giriş ve yayılmaları için başlangıç olarak alınırsa Anadolu, 11.yy'dan itibaren büyük oranda Türklerin etkisi altına girmiştir. Doğu Karadeniz'in bu durumdan uzun zaman çok fazla etkilenmemesinin bir takım sebepleri vardır. Meeker'a göre bunlar şöyle sıralanmaktadır. İlk olarak, Türkmen göçebeleri bölgeye ulaşmadan önce bile İç ve Doğu Anadolu bölgeleri perişan haldeyken, Doğu Karadeniz bölgesi önemli ölçüde Türk olmayan nüfusa sahipti. İkincisi, Doğu Karadeniz bölgesi kırsal yöre insanının dövüşçü yapısı, onu yeni gelenlere karşı topraklarını savunmaya eğilimli yapmıştı. Üçüncüsü, düz Anadolu steplerinin tersine kıyı bölgesi savunma için uygundu ve birçok izole olmuş yüksek dağ vadileri mükemmel bir sığınak olmuştular. Dördüncüsü, Doğu Karadeniz dağlarının oluşturduğu bariyer ve yükseklerdeki sık ormanlık yapı Doğu Karadeniz dağlarından içeri göçebe kabilelerin geniş kitleler halinde ani ve hızlı bir biçimde sızmalarına engel olmuştur (Meeker, 1971: 340). Dolayısıyla Anadolu, 11.yy'dan itibaren birçok Türkmen Beyliğinin ve 13. yy.'dan itibaren büyük oranda Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinde Müslüman devletlerce idare edilmiştir. Diğer yandan ise Doğu Karadeniz bölgesi 15.yy ortalarına kadar Pontus Rum Devleti'nin himayesinde Ortodoks Hristiyan olarak yaşamıştır. Anadolu'ya göre Müslümanlığın bu bölgeye oldukça daha geç dönemlerde geldiği görülmektedir.

Bugün birçok kaynakta yer alan hem bölgedeki yer isimleri ve hem de bazı sülale adlarından Türklerin Doğu Karadeniz'e Grek ve Miletli kolonistlerden çok daha önce yerleştiğini ispatlamaktadır. Bölgenin uzun süre Roma, Bizans ve Bizans'ın bir kolu olan Pontus Rum Devletinin himayesinde kalmasıyla bölgede yaşayan halk zaman içinde dönüşmüş ya da yer değiştirmiştir. Resmi din olarak Ortodoks Hristiyanlık, Türkler de dâhil olmak üzere bölge halkının dini haline gelmiştir.

Trabzon ve çevresi 1461 Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedildikten sonra Trabzon'un bir kültür kenti olma özelliği sürmüş (Emir, 2011: 9). Bunun yanı sıra Türklerin etkisinin bölgenin farklı yerlerinde yavaş yavaş arttığı görülmektedir. Bununla paralel olarak Müslüman nüfusta artmıştır. Doğu Karadeniz'in Osmanlılar tarafından fethi ile birlikte Trabzon ve çevresinde başka yerlerden getirilen Müslümanlar yerleştirilmeye başlanmıştır. Özellikle 1520'den itibaren hız kazanan Çepni ve Hemşin'li Müslüman grupların ve bazı Akkoyunlulara bağlı oymakların da Trabzon ve çevresine yerleşmesiyle Müslüman nüfusta artışlar gözlenmiştir (Tellioğlu, 2004: 2).

Fetihten sonra Müslüman Türklerin bölgedeki varlıkları artış göstermekle beraber Müslüman olmayan Rum, Ermeni… gibi tüm etnik grupların uzun süre bölgede yaşadıkları bilinmektedir. Yapılan nüfus incelemelerinden anlaşılmaktadır ki Osmanlı Devleti halkı dinlerine göre Müslüman ve gayri Müslüman olarak ayırmaktadır. Buradan Müslüman olanlar Türk olarak nitelenirken olmayanlar çoğunlukla Rum ve Ermeni olarak nitelenmektedir. Bu nedenle Müslüman olmayan Türklerin Osmanlı farklı bir değerlendirmeye tabi tutulduğu anlaşılmaktadır.

Trabzon'u çevreleyen dağlarda birbirinden ayrı aşiretler halinde yaşayan çok sayıda Türkmen grubu vardı. Bunlar Trabzon'u çevreleyen dağlarda yayla yapıp ara sıra Trabzon topraklarına giriyor ve Trabzon şehrini çevreleyen surlara kadar dayanıp etrafı yakıp yıkıp ganimet aldıktan sonra geri çekiliyorlardı (Bilgin, 1980: 106-107). 13. yy.'da Maçka'da meydana gelen bir olay bu durumu doğrulamaktadır. Bahar ve yaz aylarında yüksek yaylalardan vadiye inen Türklerin köydeki erkekleri kaçırdığı ya da öldürdükleri söylenmektedir (Meeker, 1971: 339) .

14. yy.'ın ilk yarısında Trabzon'un batı yanına düşen dağlar genellikle Çepni Türkmenlerine mensup gruplar tarafından iskân edilirken, güney doğu tarafı da Akkoyunlu Türkmen grupları tarafından iskân edilmiştir (Bilgin, 1980: 107).

Osmanlı Devleti'ne katıldığı dönemde, Trabzon vilayetinde bulunan etnik grupların dağılımı şöyleydi: Rumca konuşan gruplar, Trabzon'un doğusundaki ve batısındaki

vadilere yerleşmişlerdi. Bunlar Rize'nin doğusundaki vadilerde yaşayan ve Gürcü dil ailesi dillerini konuşan gruplar ile Giresun'un batısındaki vadilerde yaşayan Türkçe konuşan gruplarla komşuydu. Ermenice konuşan gruplar, Gürcü dil ailesi dillerini konuşan ve "Hemşin" olarak adlandırılan grupların bulunduğu doğu yönündeki vadilerin üst kısımlarına yerleşmişlerdi. Rumca konuşan grupların bazıları, Türkçe konuşan grupların bulunduğu batı yönündeki vadilerin üst kısımlarına yerleşmişlerdi. Bu yerleşim düzeni Osmanlı döneminde daha da karmaşık hale geldi. 16. yy.'ın sonlarından 17. yy.'ın sonuna kadar, çoğu Türkçe konuşan çok sayıdaki Müslüman yerleşimci ki bunların tümü Çepni Türklerinden oluşmuyordu, doğu kıyısının çeşitli yerlerine dağılmıştı. Bu kitlenin bölgeye göçü, Hristiyan nüfusun bazı kesimlerinin yer değiştirmesine ve din değiştirmesine yol açmış görünüyor; bu da yerel grupların karışıklığını ve kaynaşmışlığını arttırmış olmalı. Türk kökenli bazı pastoral grupların Ortodoksluğu kabul etmiş olması gibi, daha sonraki dönemde Bizans'ın eski halkının pek çoğu Müslümanlığı kabul etmiş olmalı (Meeker, 2005: 101-102). Bölgedeki yerel Ortodoks Hristiyan inancına sahip yerel halkların din değiştirerek Müslüman olup olmadıkları, olduysa ne kadarının ve hangi bölgedekilerin olduğu hala tartışılmaktadır.

1.7. Kırsal Yapı Geleneği Bağlamında Doğu Karadeniz

İnsanoğlu başlangıçtan itibaren ihtiyaçları doğrultusunda doğanın kendine sağladığı imkânlarla çevresini düzenleme, yapma eğiliminde olmuştur. Bunu yaparken yaşadığı yerin topoğrafik, iklimsel, yönlenme gibi doğal ve coğrafi koşullara uygunluğunu göz önünde bulundururken yaşam biçimini yansıtan kültürel etkileri de oluşturduğu fiziki mekâna yansıtmıştır. Uzun süren deneme yanılma süreçleri sonucunda yavaş yavaş ilerleyerek oluşan bu yapılı çevre doğal ve kültürel faktörlerin etkisiyle bulunduğu bölgeye, alana, yöreye ya da yere özgü bir nitelik, kimlik kazanmıştır. Mimarlık tarihinde bu tür yapılar geleneksel mimarlık ürünleri olarak kabul edilmiştir.

Araştırmalarda, bir bakıma modernin karşıtı olarak geleneksel tekniklerle üretilmiş anlamında kullanılan ve çok geniş bir alanı kapsayan geleneksel mimarlık konusu, bir takım başlıklar altında daha spesifik olarak ele alınmıştır. Bu başlıklar geleneksel, vernaküler, halk, sivil, anonim, kırsal mimari olarak sıralanabilir.

Rudofsky, 1964'te Modern Sanat Müzesi'nde " Architecture without Architects" başlıklı sergisinde adından da anlaşılacağı gibi mimarsız mimarlık ürünlerine dikkat

çekmek istemiştir. Bilindik mimari akımların, konseptlerin dışında olan ve vernaküler, anonim, spontane, yerli gibi isimlerle nitelenen bu yapıların bir adının bile olmadığına dikkat çekerek bu konuya merak uyandırmıştır (Rudofsky, 1965: 17).

Oliver'ın vernaküler mimari üzerine yaptığı çalışmalar doğa, malzeme, coğrafi koşulların yanında bu yapıların kültürün önemli bir bileşeni ve simgesel değerlerinin olduğunu vurgulamaktadır. Bu alanda yapılacak çalışmaların önemini ortaya koymaktadır. Popüler mimari ile ilişkilendiren vernaküler mimari için "insanların yaptığı", popüler için ise sokakta, banliyöde, kamu binalarında… yaşayan "insanlar için mimari" ayrımını yaparak aradaki farkı belirtmiştir (Oliver, 2006: 17).

Vernaküler terimi Latince yerli, yerel, yöreye özgü anlamına gelen "vernaculus" (Oliver, 2006: 4) kelimesinden türemiştir. "verna"nın anlamı "esir" veya "belirli bir ülke kökenli olan" anlamlarına gelmektedir. Kelime muhtemelen eski Etrüsk dilinden kaynaklanmaktadır. Vernaküler mimari, yerel ihtiyaçlara ve yapı malzemesine dayanan ve yerel gelenekleri yansıtan bir mimarlık biçimidir. Vernaküler mimari, içinde bulunduğu çevresel, kültürel, teknolojik ve tarihi bağlamı yansıtmak için zaman içinde yavaş yavaş gelişme eğilimindedir (URL-10: 2005).

Sümerkan, kırsal kesim ile ilgili literatürde var olan kavramları halk mimarlığı, sivil mimari, anonim mimarlık, mimarsız mimari, yöre mimarisi (vernaküler mimari) ve geleneksel mimari olarak sınıflandırmıştır. Bu sınıflama sonunda geleneksel malzeme ve tekniklerle üretilen geleneksel mimarinin diğerlerinin sınırlı tanımlarına karşılık daha genel fakat mimari kullanım olarak daha genel ve yerinde bir terminoloji olacağını belirtmektedir (Sümerkan, 1990: 6-9).

Davulcu, "halk mimarisi" kavramını kullanarak şöyle tanımlamaktadır; estetik ve lüksten çok işlevsel kaygıların ve rasyonel çözümlerin ağır bastığı; ev, ambar, samanlık, köyodası, çeşme, kuyu, türbe, değirmen, cami, mescit gibi anıtsallıktan uzak; yapılışları itibarıyla içerisinde yer aldığı iklim, coğrafya ve doğa ile uyumlu eserleri kapsamaktadır. Herhangi bir mimari eserin halk mimarisi kategorisi içerisinde yer almasını sağlayan kıstas onun adı, tipi, büyüklüğü ya da fiziki olarak bulunduğu yer değildir. Kıstas, o yapıtın üretilmesi sürecine hâkim olan felsefi düşünce ile yaratıcılarının dünyaya bakış açısıdır. Bundan dolayı halk mimarisi ürünleri merkezi idarenin ya da toplumun ortak eğilimlerinden kopuk elitist sınıfların otorite, güç, zenginlik ve ihtişamlarını simgeleyen; bir parça da olsa "ölümsüzlük iksirinden" pay almayı uman mimari yapıtlardan kesin olarak ayrılır. Endüstriye dayalı yapay malzemelerden ziyade yakın çevrede kolaylıkla

ulaşılabilen doğal malzemelerin kullanılmasından dolayı (ormanlık alanlarda ahşap, volkanik bölgelerde taş, bozkırda çamur) ortaya çıkan ürünler de içerisinde yer aldıkları doğaya ve iklime uyumludur (Sümerkan, 1990: 6-9).

Geleneksel yapı sistemlerini ve yapı formunu etkileyen unsurlar çeşitli çalışmalarda incelendiğinde benzer etkilerden söz edilmektedir.

Sümerkan geleneksel ev mimarisini incelediği çalışmasında yapı formunu etkileyen etmenleri üç başlık altında toplamıştır.

- Kültür (Yaşayış, ekonomi, üretim biçimi, din, sosyal çevre; teknik, strüktür ve konstrüksiyon gelenekleri)
- Malzeme (geleneksel, çevresel yapı malzemeleri, malzemeye bağlı geleneksel eleman ve strüktürler)
- Fiziksel Çevre Koşulları (tüm iklim parametreleri, arazi dokusu, topografya, örtü, yönlenme)

Başkan, yapı sistemlerini ve yapıyı etkileyen önemli etkenleri; iklim, topografya, yöresel yapıcılık deneyimi, yerleşme zorunlulukları, gelenek-görenek, halkın sosyo-ekonomik düzeyi, kültürel ve tarihsel ilişkiler şeklinde ifade etmiştir. Doğu Karadeniz bölgesinde en çok kullanılan yapı malzemesi taş ve ahşap olduğundan kullanılan yapım tekniklerini de bu malzemeler belirlemiştir. Sahip oldukları özellikler açısından birbirlerine benzemekle birlikte yapım tekniklerinin oluşmasında etkili olan bu malzemelerin belli uygulama alanları söz konusudur (Başkan, 2008: 42-43).

Vernaküler mimarlık ya da diğer adıyla geleneksel mimarlık; halkın kendi çevresinden sağladığı malzemeyle, geleneksel teknikleri ve biçimleri kullanarak gerçekleştirdiği bir çeşit anonim mimarlık olarak tanımlanmaktadır. Bir bölümü günümüze kadar ulaşabilen geleneksel mimarlık ürünleri, halk içinden çıkıp kendini eğiten mimarların, asırlar boyunca deneme yanılma yöntemiyle bulundukları yörenin iklim ve doğa koşullarına uygun bir takım çözümler üretmeleriyle gelişmiştir (Aktuna, 2007: 40).

Doğu Karadeniz bölgesindeki geleneksel ya da vernaküler yapı geleneğinin oluşmasında iklim, topoğrafya ve bölgede bulunan yapı malzemelerinin son derece önemli etkisi vardır. Bu fiziki etmenler yanında sosyo-kültürel farklılıklar bu mimarinin çeşitlenmesinde önemli bir role sahiptir. Yaşam biçiminin gereklilikleri ve kültürel ihtiyaçlar sonucu oluşan geleneksel ev tipleri, malzemelerin sağladığı olanakların benzerliği nedeniyle diğer yapı tiplerine de yansımıştır. Doğu Karadeniz mimarisinde geleneksel camiler, malzeme, boyut ve dış görünüş bakımından geleneksel evlerle

benzerlik gösterirler. Tuluk'a göre özellikle ahşap strüktürlü camiler malzeme, yapım tekniği ve plan tipolojisindeki yakın ilişkiler nedeniyle herhangi bir köy evinden işlevi dışında çok da farklı bir görünüm sergilemez. Hatta bazı kırsal camilerin özellikle son cemaat yerlerinin, evlerin "hayat"ları gibi manzaraya yönelik ve -bu mahallin bilindik işlevinin ötesinde- sohbet ve ders yapmaya elverişli bir düzenle inşa edildikleri dikkati çekmektedir (Tuluk ve Durmuş: 2010, 205-214).

Vernaküler yapı geleneği güçlü bir biçimde iklim, coğrafya, yapı malzemeleri ve kültürden etkilenmektedir (Zhai ve Previtali, 2010: 357).

Sonuç olarak, geleneksel ya da kırsal mimari varolduğu çevre içinde doğa, topografya, sosyo-kültürel yapıyla bütünleşmiş hatta iç içe geçmiş yaşam veya kültür ile kaynaşmış bir çevre oluşturmaktadır. Bugün endüstri devrimi sonrası yapım tekniklerinin betonarme, çelik gibi yapım sistemlerine dönmesi, hızlı yapım süreci, nüfus artışı, usta ve zanaat gruplarının yok olması gibi birçok nedenden dolayı kırsal ile özdeşleştirilen bu mimari yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Günümüz yapıları, geleneksel yapım teknik ve malzemeleri tamamen terk ederek tekdüze, bir yere ait olmayan kimliksiz bir çevre oluşturmaktadırlar. Aslında yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğini yaşadığımız şu günlerde geleneksel mimari konseptinden farklı da olsa yapının bulunduğu çevreden malzeme tedariki ve bunun yine yerli usta ve işçiler tarafından uygulanması gibi birçok yerel kaynakların kullanılmasını şart koşan LEED (Leadeership in Energy and Environment Design) geleneksel mimarinin içinde var olan ve yüzyıllar boyunca deneme yanılma sonucunda en uygun çözümleri kendi içinde üreten bir sistemden ilham kaynağını almıştır denilebilir. Bunlar arasında sürdürülebilir ve yeşil mimari gibi birçok kavramda yer almaktadır.

1.7.1. Malzeme ve Yapım Tekniği

Doğu Karadeniz bölgesinde geleneksel yapılarda kullanılan malzeme ahşap ve taştır. Bu malzemeler ayrı ayrı kullanılabildiği gibi karma olarak da kullanılmıştır.

Bölgede bulunan ahşap malzeme son derece sert ve dayanıklı ağaçlardan elde edilir. Bunlar neme ve sıcaklığa karşı yüksek mukavemetli ve uzun ömürlü malzemelerdir. Bölgede yapı gereci olarak kullanılan ağaç cinsleri kestane, dişbudak, karaağaç, kayın ve ladin olarak sıralanabilir. Ahşap; taşıyıcı duvar, dikme, dolgu elemanı, bölücü duvar ve kaplama olarak duvarlarda, kiriş ve döşeme olarak zeminlerde, kapı, pencere ve balkon

korkuluğu olarak çerçevelerde, bütün çatı yapımı ve kaplaması olarak üstyapıda ve her türlü mobilya yapımı gibi birçok farklı alanlarda kullanılan yapı gerecidir. Başka bir deyişle yapının subasman kısmı hariç her yerinde ahşap kullanılmaktadır (Özen ve Keleş, 2008: 2).

Taş malzeme de bölgede yerel olarak bulunan birçok taş ocağından dolayı kolaylıkla elde edilebilen bir malzemedir. Bu ocaklardan genellikle kireç taşı, bazalt ve andezit gibi yaygın kullanılan taş cinslerini elde etmek mümkündür. Yapıların temelinde ve zemininde rutubete karşı kullanılabilecek çok uygun bir malzemedir. Aynı zamanda ahşap gibi organik malzemelerle iyi geçiş sağlaması açısında da kullanışlı bir malzemedir (Özen ve Keleş, 2008: 2).

Tarihi kaynaklardan da eski yapım geleneğinin bölgede bolca bulunan ormanlıklardan dolayı ahşaba dayandığı anlaşılmaktadır. Vitruvius'tan alıntı yapan Zehiroğlu bölgedeki ahşap yapım tekniğini anlamak açısından önemlidir.

"…Karadeniz'deki Kolhi kavmi, bol kereste kaynaklarına sahiptir ve onların yapı teknikleri de bu kaynaklara bağımlıdır. Onlar, iki ağacı zeminin üzerine paralel bir şekilde yatırarak aralarında bir ağaç boyu mesafe bırakırlar, sonra da bunları; üzerlerine, uç kısımlarından karşılıklı iki ağaç daha koyarak birleştirirler. Bu belirlenmiş alan içinde kalan yer evin iç kısmı olur. Bu dört kenardaki duvar aynı şekilde üst üste ağaçlar koyarak, yukarıya doğru yükseltilir. Böylece köşelerde, her ağaç bir diğerini düşey olarak desteklemiş olur. Ağaçların kalınlıklarına bağlı olarak arta kalan karşılıklı boşluklar, çamurla ve küçük parçalarla kapatılır. Çatının yapımı için de aynı yöntem uygulanır. Ağaçların uzunlukları aşamalı olarak azaltılarak, köşeler arası mesafe gitgide daraltılır ve böylece piramite benzer bir çatı formu elde edilir. Çatının üzerini de dal parçaları ile örterler ve üzerini balçıkla sıvarlar. Böylece onların bu dört kenarlı çatıları, kabaca bir tonoz şeklini almış olur" (Zehiroğlu, 1999: 19).

M.Ö. 400'lerde bölgeden geçen Ksenephon, bölgenin yerel halklarından biri olan Mossynoiklar'i tarif ederken "ağaç kule, ağaç kalede oturanlar" şeklinde onları tarif etmiştir (Ksenephon, 2011). Muhtemelen ağaçların üst üste yığma biçiminde yerleştirilmesiyle oluşturulmuş teknik o zamanlardan beri var olan bir yapı geleneği olarak bölgede devam etmiştir.

Sümerkan, hem birçok devlet ve imparatorluk kurularak tarihte birçok farklı etnik kültür tarafından iskan yeri olmuş hem de Rize ve Giresun gibi daha yerleşik ve baskın kültürlerin etkileşim alanında kalan Trabzon'u bir geçiş bölgesi olarak tanımlamaktadır.

Bu nedenle Trabzon-Maçka aksından doğuya ya da batıya gidildikçe yapı karakterinin değiştiğini ifade etmektedir (Sümerkan, 1989: 82-83). Buradan yola çıkarak Maçka'nın bulunduğu Değirmendere Vadisi'nin Trabzon'un doğusu ve batısı arasında bir bariyer görevi gördüğünden bahsetmek mümkündür.

Kaynaklardaki bu ifadelerden ahşap yığma ve ahşap iskeletli yapı geleneğinin bölgede nesilden nesiler aktarıldığı ve günümüze kalabilmiş geleneksel yapı geleneğine bakıldığında zaman içinde deneme yanılma süreçleriyle mimari ve estetik olarak geliştirildiği anlaşılmaktadır. İklim, coğrafya ve/veya farklı kültürlerin etkisiyle yapı geleneğinde bölgesel farklılıklar ortaya çıkmıştır. Doğu Karadeniz bölgesinde bölgesel olarak gruplaşan ya da benzeşen yapı geleneğinin oluşmasında vadiler içinde hareket halinde olan usta gruplarının büyük etkisi vardır. Böylece vadiler içinde benzer bir yapı geleneğinden söz etmek mümkün olurken, fiziki olarak bağlantısı zor ya da mümkün olmayan vadilerde farklı bir yapı geleneğiyle karşılaşılabilmektedir.

Sümerkan yan yana köylerde bile farklı yapım geleneğine rastlanabildiğini ve bunun nedenlerini bölgenin kültürel farklılığında aramak gerektiğini söylemektedir.

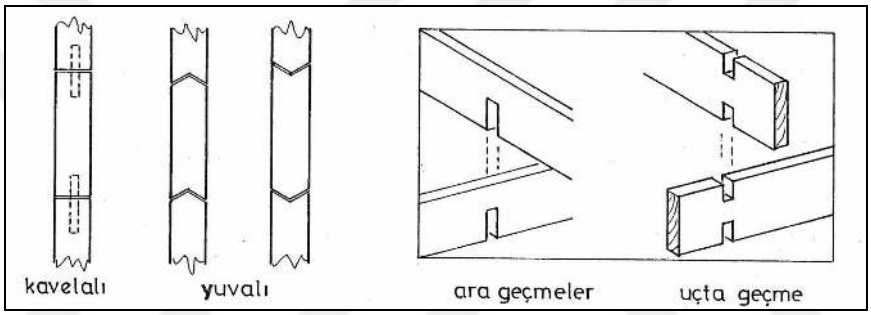
"Geçmişte ve günümüzde dış etkenler ve malzeme açısından görünür farklara sahip olmayan iki köy arasında duvar konstrüksiyon farkını (muskalı-göz dolma) fiziksel etkenlerle açıklamak güçtür. Öteki benzer saptamalar bu farklılaşımın ancak yapıyla somuta dönüşen yapıcılık gelenekleri, yapı kültürünün kaynakları ve bölgenin geçirmiş olduğu tarihi süreçlerle açıklanabilmektedir" (Sümerkan, 1990: 131).

Sümerkan'ın bir başka söylemi, kıyı bölgesindeki ev inşası tekniklerinin, her onbeş yirmi kilometrede bir değişiklik göstermesinin, buraya yerleşen insanların kökenlerinin ve yeteneklerinin farklılığına işaret ettiğidir. Ve kıyının bütün Vadileri'nde görülen bazı gereçler ve yapılar, kıyının bütün halkları için bilinen şeyler olsalar bile, her yerde farklı bir terimle farklı bir adla adlandırılırlar.

Sümerkan, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde kırsal konutlarında karakteristik özelliğe sahip olan dış duvarları yan ve aşağı duvarlar olarak belirledikten sonra duvar tiplerini kısaca kagir yığma, ahşap yığma ve ahşap iskeletli dolma duvarlar olarak sınıflandırmıştır. Bu duvar tipleri yapının bir duvarında tek başına kullanılabildiği gibi birden fazla duvar tekniği bir cephe yüzeyinde kullanılabilmektedir. Ayrıca farklı cephelerdeki duvar teknikleri de değişebilmektedir (Sümerkan, 1990: 131).

Ahşap yığma duvar sistemi iki başlık altında özetlenebilir.

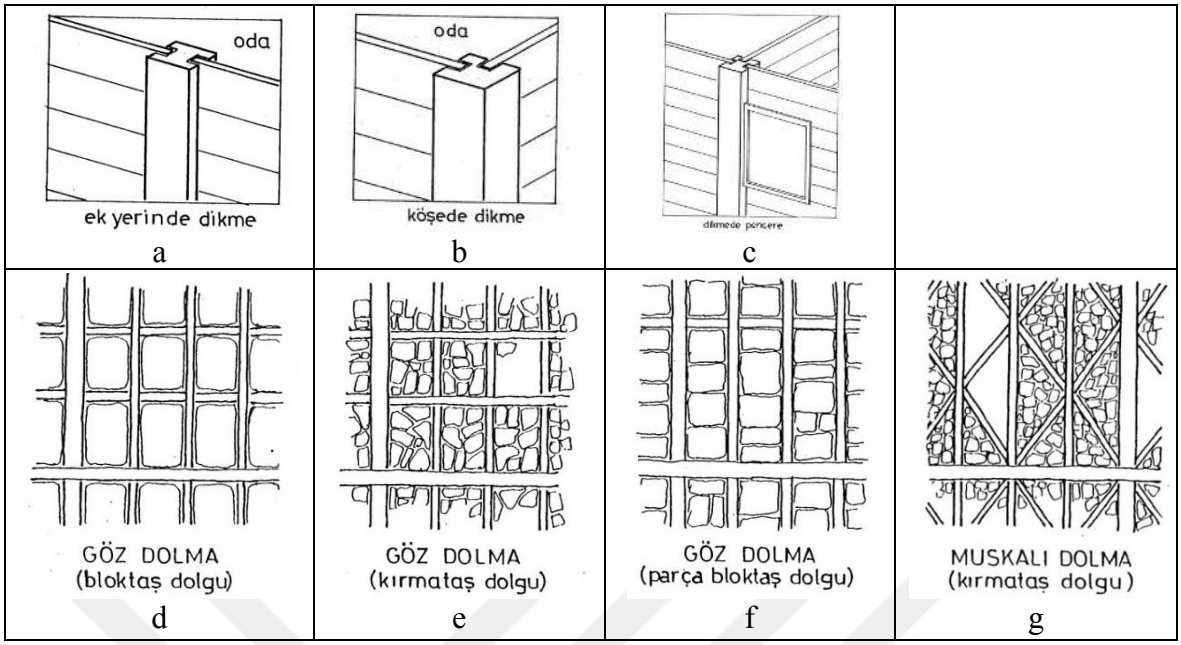
Ahşap yığma;	Ağaç ve tomruk yığma;
Ahşap malzemenin birbiri üzerine yatay biçimde bindirilmesiyle kurulur. Her ahşap elemanın taşıyıcı olarak görev aldığı sistemdir. Genellikle 4-6cm kalınlığında 20-30cm genişliğinde ve oda boyundaki tahtalar kullanılarak oluşturulur. Bu sisteme dayanıklı ağacın bol olduğu Of'un yukarı bölgelerinde rastlanmaktadır. Üst üste binen tahtalar, ağaç kavelalarla tutturulur (Şekil 13) (Sümerkan, 1990: 68).	25-35cm çapında yuvarlak kesit ya da kabaca dikdörtgen kesit verilmiş tomrukların üst üste yığılmasıyla oluşturulur.

Şekil 13. Ahşap yığma duvarda yatay ve düşey geçme biçimleri (Sümerkan;1990: 71)

Ahşap iskeletli duvarlar ise üç başlıkta özetlenebilir;

Ahşap Dolma;	Göz Dolma Duvarlar;	Muskalı Dolma Duvarlar;
Taşıyıcı ahşap dikmeler arasında ahşap dolgu olarak kullanılmıştır.	Daha sık olarak yerleştirilen düşey taşıyıcılara karşılık kesitleri daha küçük tutulur. Düşey taşıyıcıların arası 15-30cm arasında olup daha küçük elemanlarla yatayda da bölünüp cephede kareler şeklinde bölünmüş bir yüzey elde edilir. Göz adı verilen bu karelere taş kırıkları veya derelerden toplanan taşları kenarlarına biçim vererek yerleştirilir. Bağlayıcı malzeme olarak "kil" kullanılır (Şekil 14) (Sümerkan, 1990: 71).	Göz dolma sistemindeki düşey taşıyıcılar 45 açıyla çapraz olarak yerleştirilerek cephede üçgen boşluklar elde edilir. Üçgenlerin içine yalnızca taş kırıkları doldurulur (Sümerkan, 1990: 75).

Şekil 14. Ahşap iskeletli duvar tipleri (a,b,c; ahşap dolgulu, d,e,f;göz dolma, g: muskalı dolma) (Sümerkan;1990: 70-74)

Eğimli araziye oturan Doğu Karadeniz evleri; moloz ya da kaba yonu taş duvarla örülmüş temel ve ahır katı ve "dolma tip" denilen hımış duvar tekniği ile örülen yaşama katı olarak iki farklı işleve bölünebilir. Ahşap iskeletli (çatma)[15] duvar tekniği olarak da ifade edilen "dolma tip" ahşap dolma, göz dolma ve muskalı dolma olmak üzere üç ayrı biçime sahip olabilmektedir.

Bu sistemlerin bölgedeki dağılımına bakıldığında Akçaabat, Araklı ve Maçka vadilerinin iç kesimlerinde tümüyle taş yığma duvar teknikleri kullanılırken Of ve Çaykara'nın yüksek kesimlerinde ahşap yığma sistemlerle karşılaşılmaktadır. Kesitleri küçük aralıkları sık olarak yatay ve düşeyde yerleştirilen ahşapların arasına taş koyularak oluşturulan taş dolma duvar tekniğinde Trabzon'un doğusunda ahşaplar arasının daha sık oluşturulurken batısında daha seyrek aralıklar kullanıldığı tespit edilmiştir. Taş duvarların kalitesi ve yapıdaki kullanımına göre Trabzon'un doğusuyla batısı arasında farklılıklar vardır. Batı yöndeki vadilerde taş duvarlar genellikle eğimin aşağı yönü dışındaki üç duvarda kullanılırken, doğu yönündekilerin yan duvarlarında taş yüzeyler daha küçük örülmüştür. Ayrıca işçilik açısından doğu yönündeki vadilerde ince yonu taş duvarlar

[15] Doğu Karadeniz bölgesine özgü yapı sözlüğü belli yörelerde belirli yapı sistemini tanımlar. Bölgenin bir kesiminde Çatma olarak adlandırılan yapı sistemi, başka bir kesimde İskelet ya da "Karkas" olarak adlandırılabilir. Bkn: (Başkan, 2008:43-44).

kullanılırken batı yönünde daha çok moloz ve kaba yonu taş duvarlar tercih edilmiştir (Sümerkan, 1989: 84-85).

Düzenli Gülen köyü (Solaklı Deresi Vadisi'nde Dernekpazarı'na bağlı bir köy) yapım geleneğini dört başlık altında toplamaktadır;

1. Yapılacak evin büyüklüğüne göre ihtiyacın ve kullanılacak malzemenin yerinde tespiti,

2. Malzemenin elde edildiği yerdeki işlemler,

3. Taşıma,

4. Uygulama.

Uygulama aşamasında ilk ahırbağı denilen ahır duvarlarının altındaki taş duvar örülür. Bu aşamada evin sınırları da kesinleştirilmiş olur. İkinci olarak ahır duvarları örülür. Eğimli arazi ne kadar oyulabilirse ahır da o kadar derin olur. Sonraki aşamada taban denilen ağaçlar ahır duvarının üzerine, evin eni doğrultusunda (sokağa dik doğrultuda) yerleştirilir. Taban ağaçları sert ve çürümeye dayanıklı pelit ağacının iç kısmından (ablak kısmından) yapılır. Evin büyüklüğüne göre taban bir veya iki tane olabilir ve taban ağacının altına bir veya iki direk konulabilir. Daha sonra evin büyüklük biçim kurgusuna göre asıl mekân (zemin kat) yapılır. Bu katın taşıyıcı iskeleti kurulduktan sonra çatı kapatılır. Dış duvardaki göz dolmalar en son yapılır (Düzenli, 2006: 24-26).

Doğu Karadeniz evlerini inceleyen Başkan'da yapım tekniğini ahşap çatma/iskelet/karkas yapı, Bağdadi ya da Çakatura ve ahşap yığma sistem olmak üzere üç başlık altında toplamıştır. İlkinde ana kural, yapının tüm yükünü temel duvarlarına ileten taşıyıcı elemanların, ahşap yığma sistemin tersine düşey olarak kullanılmasıdır ve subasman seviyesine kadar olan kısmın taş örgü, takip eden diğer kısımların ağaç iskeletli çatkı sistemli veya yığma sistemli olmasıdır (Şekil. Bu tür yapılarda genellikle yarım metre civarı kalınlıkta moloz taşla yapılan temel duvarları yükseltilerek yapının arazideki konumuna göre zemin veya bodrum kat elde edilmiştir. Çatma yapı strüktürü de, temel duvarların belirli düzeyde bitiminden sonra kurulur. İkinci Bağdadi diye adlandırılan Artvin ve civarında ise Çakatura denilen, ahşap çatkılı duvar örgüsünün temel ve subasman uygulamasına benzer bir temel kat üzerine, yatay ve dikey doğrultuda birbirleriyle birleştirilen duvar taşıyıcı direklerinin arasına sık aralıklarla çıtalar çakılarak oluşturulan, ızgara aralarının çamurdan taşa kadar çeşitli malzeme ile dolgulandıktan sonra üzerlerinin sıvanması ile oluşturulan tekniktir. Bağdadi duvarların iç ve dış yüzüne tahta kaplamanın uygulandığı örnekler de mevcuttur. Doğu Karadeniz bölgesinde konut mimarisinde yoğun

olarak uygulanan üçüncü duvar tekniği ise ahşap yığma yapı sistemidir. Taş temel üzerine üst üste kütüklerin (tomruk) oturtulduğu ahşap yığmalı bu sistem, Karadeniz'in daha çok kırsalında köy ve yüksek rakımlı yerleşmelerde kullanılmıştır (Başkan, 2008: 51-52).

Farklı yapım tekniklerini barındıran çalışma alanı içinde taş yığma, ahşap yığma (çatkı), ahşap karkas, bağdadi, göz dolma, muskalı dolma gibi çok zengin yapım teknikleriyle karşılaşmak mümkündür (Şekil 15-37).

Şekil 15. Arıkaya Köyü'nden bazı ev örnekleri, Galyan Deresi Vadisi

Şekil 16. Bahçekaya Köyü'nden bir serander, ev ve konak, Galyan Deresi Vadisi

Şekil 17. Çayırlar, Cinali Köyü'nden bir ev, Taşalan Köyü'nden bir konak, Galyan Deresi Vadisi

Şekil 18. Güzelce Köyü'nden bir ev (Hamsiköy Deresi Vadisi), Temelli Köyü'nden bir ev (Galyan Deresi Vadisi), Yazlık Köyü'nden bir ev (Altındere Vadisi)

Şekil 19. Yomra Vadisi'nden bazı ev örnekleri

Şekil 20. Çamlık Deresi Vadisi'nden bir ev örneği

Şekil 21. Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bir serander ve kapısı üzerindeki bezeme

Şekil 22. Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bazı kırsal ev örnekleri

Şekil 23. Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısmından bazı kırsal ev örnekleri

Şekil 24. Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bir serander örneği

Şekil 25. Baltacı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bazı ev örnekleri

Şekil 26. Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmından bir ev örneği

Şekil 27. Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmından bir ev örneği

Şekil 28. Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmından bir ev örneği

Şekil 29. Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmından bazı ev örnekleri

Şekil 30. Akhisar Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bazı ev örnekleri

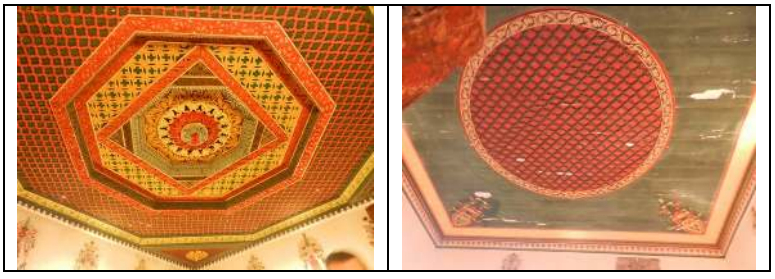
Şekil 31. Akhisar Deresi Vadisi'nin yukarı kısmından bir serander ve ahşapları üzerindeki bezemeler

Şekil 32. Manahos Deresi Vadisi'nin orta kısmından bazı ev örnekleri

Şekil 33. Manahos ve Solaklı Deresi Vadileri arasındaki kıyı şeridinde Memiş Ağa konağı

Şekil 34. Memiş Ağa Konağı tavan örnekleri

Şekil 35. Memiş Ağa Konağı iç kapı örnekleri

Şekil 36. Küçükdere Vadisi'nden bazı ev örnekleri

Şekil 37. Küçükdere Vadisi'nden bazı ev örnekleri

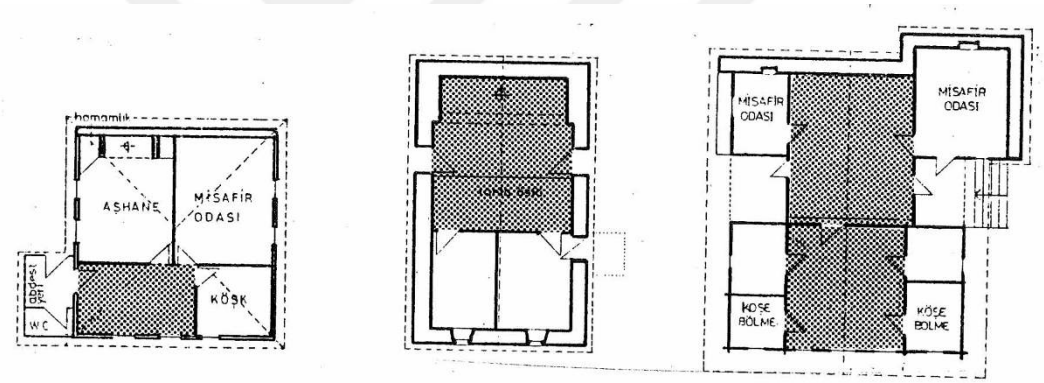
1.7.2. Mekân Organizasyonu

Özgüner, Doğu Karadeniz evini "hayatlı" ve "salonlu" olmak üzere iki tipe ayırmaktadır. "Hayat", evin ilk girilen kapalı mekânıdır. Ocağın bulunduğu bu mekân tüm aile fertlerinin bir araya geldiği, yemek pişirilip yendiği ve pişirme eylemine paralel olarak ambar, depo gibi mahallerin buraya açıldığı bir mekândır. Evin diğer kısımlarına buradan geçilir. "Salonlu" tipte ise "Hayatlı"dan farklı olarak ocak olmadığı için yemek pişirme eylemi burada yapılmaz. Mutfak ayrıdır. Salan evin çaprazında köşede yer almaktadır.

Sümerkan; Doğu Karadeniz bölgesi evlerini bölgesel olarak oluşturdukları birlik ve farklılıklardan yola çıkarak plan şemalarını üç başlık altında sınıflandırmıştır (Sümerkan, 1990: 80-81), (Şekil 38).

- Salonlu Evler; Tirebolu-Bulancak arasında, Giresun'a özgü salon adı verilen ve diğer odalara eş büyüklükte ahşap döşemeli ortak bir mekâna sahip evler.
- Basit Aşhaneli Evler; Görele (Giresun)-Yomra (Trabzon) arasında toprak zeminli aşhaneye sahip evler.
- Hayatlı-Aşhane Evler; Trabzon'un doğu ilçelerinde izleri belirginleşmeye başlayıp Rize-Artvin illerinde olgunlaşan; aşhane dışında ahşap zeminli bir oturma ve servis mekânına, yani "hayat" a sahip evler.

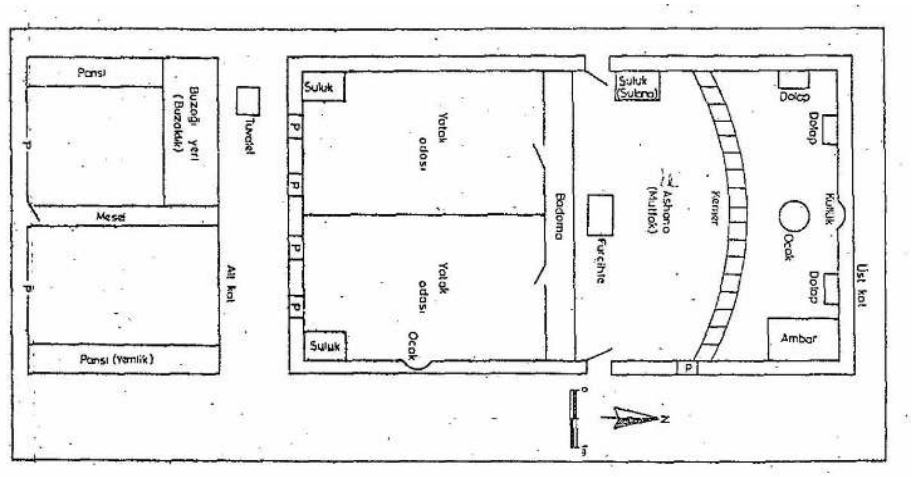
Trabzon il sınırları içinde bakıldığında Yomra Vadisi'nin batısında "basit aşhaneli evler" görülürken doğusunda "hayatlı-aşhaneli evler" görülmektedir.

Şekil 38. Salonlu tip, Basit aşhaneli tip ve hayatlı-aşhaneli tip (soldan sağa). (Sümerkan, 1990: 81)

Doğu Karadeniz bölgesinde iklim ve yağışın etkisiyle çatı biçimi, eğimi, kullanılan kaplama malzemesi ve saçak biçiminde ciddi farklar ortaya çıkmıştır. Zaman, Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kesimindeki geleneksel evlerde iki ya da üç yönde kırma çatı kullanıldığını belirtmektedir. Yörede çatı aralarına ışık alması için açılan küçük pencere açıklıklarına "ayı gözü" denmektedir. Plan organizasyonu olarak bakıldığında evlerin alt katları araziye oturacak şekilde yarım kat inerek ahır olarak düzenlenmiştir. Ahırın aşhane ile bağlantısı aşhanenin zeminindeki yatay ahşap bir kapı ile sağlanmaktadır. Yeme, içme ve pişirme eyleminin yapıldığı aşhanenin bir tarafında büyük bir kemerle ayrılmış ocaklık kısmı bulunur. Karşı yönde 25-30cm yükseklikte 50-100cm genişliğinde yatak odaları ile aynı kotta "bodama" denilen bir seki bulunur. Buradan yatak odalarına geçilir. Evin

duvarları genellikle 50-80cm kalınlığında değişen taş yığma olarak inşa edilir (URL-11: 2005), (Şekil 39, Şekil 40).

Şekil 39.Tonya ilçe merkezi geleneksel konut plan şeması. (URL-11: 2015)

(URL-12: 2015)

(URL-13: 2015)

Şekil 40. Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kesimlerinden bazı ev örnekleri

Kalanima deresinin batısında kıyı şeridine yakın olan Akçaabat Orta Mahalle evleri en fazla üç katlıdırlar ve plan şeması olarak iç sofalı "karnıyarık" plan tipine girerler. Geniş sofalar doğu yönünde ve manzaraya açıktır. Alt katta yaşama mekânları, kiler, depo, servis mekânları, üst katta ise sofaya açılan yatak odaları yer almaktadır. Üst kattaki sofa iki sütunla taşınacak şekilde girişin üzerine çıkma yapmakta ve cephede oluşturduğu üçgen alınla bölgedeki evlere karakteristik bir özellik kazandırmaktadır. Yapım tekniği olarak zemin kat dış duvarları taş yığma örülürken iç ve üst katlar ahşap çatkı ve bağdadi tekniğiyle yapılmaktadır (Öztekin, 1989: 68-69), (Şekil 41).

Şekil 41. Akçaabat- Orta mahalle evlerinden bir örnek.
(Öztekin, 1989)

Özgüner, evin taş ve ahşap kısımlarının farklı ustalar tarafından tamamlandığını ifade etmektedir. Taş duvarları ve ahşap iskeleti bitirilen evin çatısı tamamlandıktan sonra evin iç bölmeleri, kapısı ve parmaklıkları gibi kısımları tamamlanır (Özgüner, 1970: 59).

Sümerkan, yapı ustalarının Doğu Karadeniz'de vadiler içinde çoğunlukla çalıştıkları, ihtiyaç durumunda komşu vadilerden çağrılabileceklerini ifade etmektedir. Kırsal yapılarda ustaların belli yapılar üzerinde uzmanlaştıkları anlaşılmaktadır. Düzenli'nin Solaklı Deresi Vadisi'nde bulunan Gülen Köyü'nde ustalarla yapmış olduğu görüşmelerden bu durum oldukça net anlaşılmaktadır; "Holali (Dernekpazarı'nın bir köyü) Kungaveloğulları 6 gözli evleri yaptiler (75-100 sene önce). Kungaveller vairidi iki kardaş. Bi dane varidilara Alesman (Ali Osman) Usta. Esas usta o idi. Bu köye beş on tane evleri varidi. Olardan kalan habu Molasalih'un evidur, başka kalmasi. Sefer'unkini yapti Molla Şaban'lan Güvecun Mehmet Ali. Kungaveloğullari serander yapazdiler… Seranderi Molla Şaban öğrendi Konduli (Dernekpazarı'nın bir köyü) Kahraman Usta'dan, pira penzeturdi oğa. Kahraman ustanın seranderini hiç kimse yapamaz idi. Fakat saçak Mola Şaban kibi yapamaz idi" (Düzenli, 2006: 21).

1.8. Osmanlı Dönemi Cami Geleneği Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Doğu Karadeniz kırsal cami geleneğinden bahsederken örneklerin 19. yy. öncesine gidemediği görülmektedir. Sözlü kaynaklara dayanarak anlatılanlar 18. yy.'da da bazı yapıların varlığına işaret etse de yapıların mevcut fiziki durumları daha geç dönemlidir. Çalışma, kapsam olarak Osmanlı İmparatorluğunun geç dönemi ve Cumhuriyet döneminin bir kısmını içine almaktadır. Bu nedenle merkez dışında yürütülen bu yapı biçimini

döneminin geleneği içinde değerlendirebilmek için özellikle Osmanlı cami mimarisinin ana hatlarını ortaya koymak gerekir.

Bu bağlamda, camiler ya da genel olarak dini mimari bir dönemin plan, konstrüksiyon, sosyal, ve kültürel gelişmelerinin rahatlıkla takip edilebileceği önemli yapı biçimleri olmuşturlar.

"Büyük mekan konstrüksiyonları kudretli ve zengin memleketlerde, sosyal ve dini fikirlerin teşvik edici tesirleriyle meydana gelmişlerdir. Rönesans'a gelene kadar ve hatta ondan sonra da, en önemli yapılar dini olanlardır. İslam memleketlerinde de cami, yanındaki külliyelerle beraber cemiyetin konstrüktif kudretinin tezahür ettiği başlıca yapı olmuştur. Osmanlı mimarisinin kıymet ve ehemmiyetini bu sahadaki gelişmenin mahiyetini tespit etmekle ortaya çıkarabiliriz" (Kuban, 1958: 15).

Camilerde mekânın gelişimini irdelerken namaz kılmak için cemaatin toplanmasına en elverişli mekân meselesi ortaya çıkmaktadır. Genel olarak hareket istikametine göre üç tip mekân ayırt edilebilir: a) boyuna gelişmiş mekân, b) enine gelişmiş mekân, c) merkezi mekân. Hristiyan mimarisinin boyuna mekânı tercih etmesine karşılık ilk İslam camileri enine gelişmiş mekânlar gösterirler (Kuban, 1958: 15).

Osmanlı mimarisinde camilerin mekân bakımından gelişimi genel olarak incelendiğinde, boyuna olmaktan ziyade merkezi olmaya yönelmiştir. Merkezi mekân fonksiyonel sebeplerin ötesinde strüktürel ve estetik endişelerle meydana gelmiştir. Merkezi planlı bu tür yapılara Osmanlılardan çok önce Roma'da, Bizans'ta, Anadolu'da ve Suriye'deki Hristiyan mimarisinde rastlanmaktadır. Osmanlılar ne Anadolu'da rastladıkları planları kopya ederek, ne de teorik esaslardan hareket ederek merkezi planlı yapılara varmıştırlar. Her safhası ayrı ayrı tespit edilebilecek bir mimarlık tarihi süreci sonunda merkezi planlı yapıya ulaşmıştırlar (Kuban, 1958: 16).

1.8.1. Erken Dönem Osmanlı Camileri

Osmanlı mimarisi ilk inşa eylemlerinden itibaren yayıldıkları ya da fethettikleri coğrafyaların mimari birikimi ve kültürünü kendi geçmiş yapı gelenek ve kültürleriyle sentezleyerek daima gelişme eğiliminde olmuşlardır. Bu nedenledir ki her dönem farklı üsluplar dini mimaride kendini göstererek başta İstanbul olmak üzere birçok merkezde anıtsal biçimde hayat bulmuştur. Erken dönem Osmanlı mimarisi, bulundukları coğrafya olan Batı Anadolu ve daha sonra Balkanlar bölgelerinin mimari üslubunu yansıtır

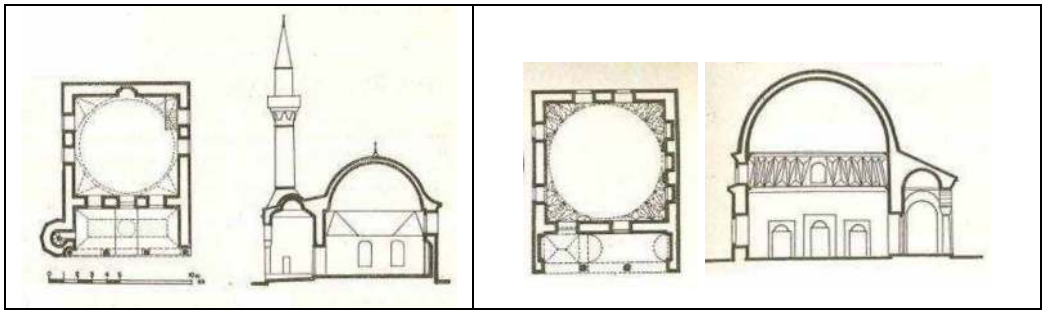
niteliktedir. Bu nedenle Selçuklu mimarisi ile plan ve süsleme bakımından farklılıklar gösterir. Selçuklu mimarisinde taç kapılarda yoğunlaşan mimari anlatım tarzına karşılık Osmanlı'da bu etki genele yayılmaya çalışılarak yapıda bütünsel bir etki verilmeye çalışılmıştır. Gerçi taç kapılara verilen önem Osmanlı erken döneminde de devam etmiş fakat Selçuklular'da görüldüğü gibi ana yapının önüne geçen bir etkiden sıyrılmıştır (Göncüoğlu ve Kumbasar, 2006: 147).

Göncüoğlu, Osmanlı erken dönem camilerini plan tiplerine göre Bursa Ulu Camisinde olduğu gibi "çok ayaklı cami", Murad Hüdavendigar Camisinde olduğu gibi "ters T planlı camiler", Edirne Üç Şerefeli Camisinde olduğu gibi "merkezi planlı camiler" ve İstanbul Firuz Ağa Camisi'nde (1490) olduğu gibi "kare planlı camiler" olarak gruplandırmaktadır.

Kuran, aynı dönem olan erken Osmanlı mimarisinde camileri plan tiplerine göre şu başlıklar altında gruplandırmaktadır.

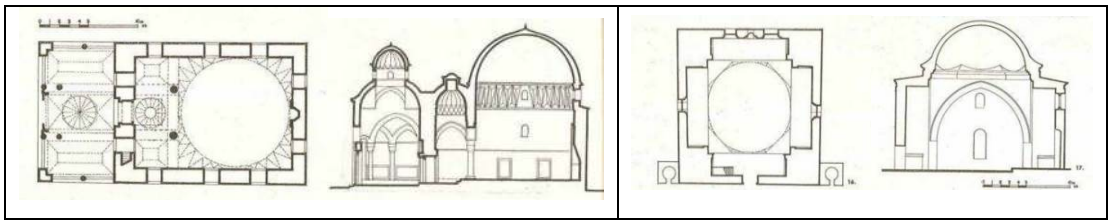
a) Tek Üniteli Cami

Üzeri kubbe ile örtülü dört köşe mekândır. Kubbeye geçiş ögesi olarak pandantif, üçgenli kuşak ve azda olsa tromp kullanıldığı görülmektedir… "Tek üniteli" yapı ünitesine plan karakteri bozulmadan son cemaat yeri ilave edilmektedir. Bursa Alaaddin Bey Camisi ve İznik Hacı Özbek camileri bu gruba örnek verilebilir (Şekil 42).

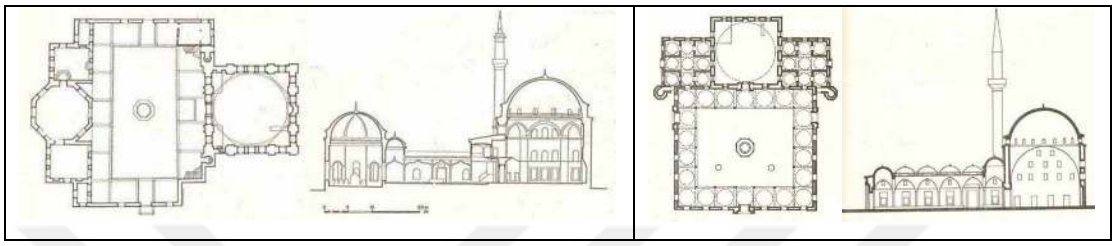

Şekil 42. Bursa Alaaddin Bey Camisi ve İznik Hacı Özbek Camisi. (Kuran, 1964)

Tek üniteli camiler kendi içinde bazı farklılıklar gösterirler. İç mekân kurgusu bakımından değişiklik gösteren "Tek üniteli camilere" örnek Şekil 43'te verilmiştir. "Tek üniteli camiler" dış kütle kurgusu bakımından da değişiklik gösterirler (Şekil 44).

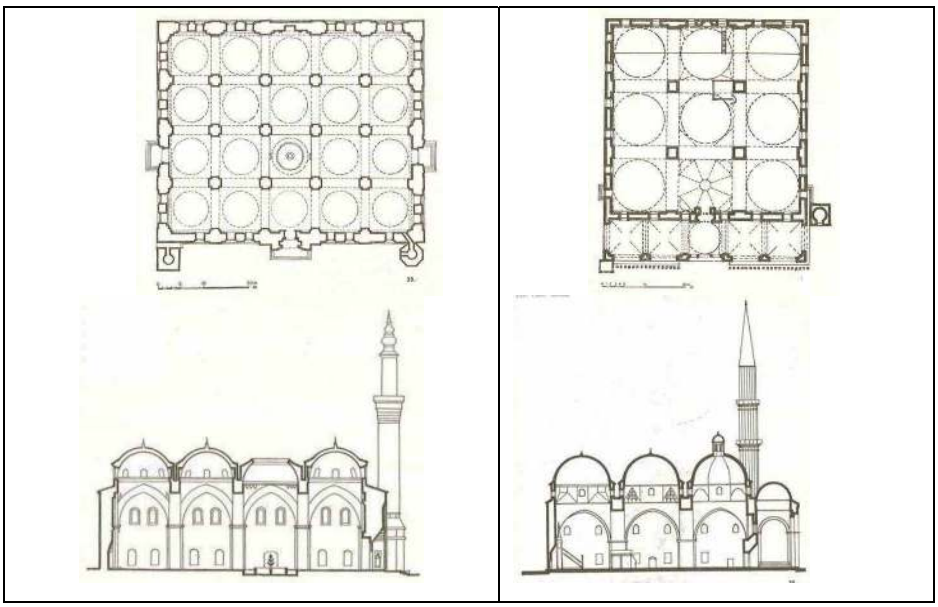
Şekil 43. İznik Yeşil Cami, Bilecik Orhan Gazi Camisi. (Kuran, 1964)

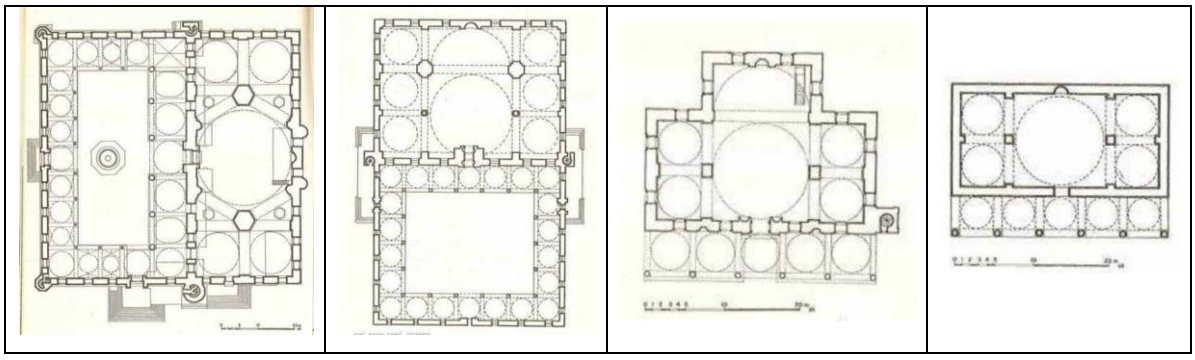
Şekil 44. Bursa Emir Sultan Camisi, Edirne Sultan Beyazid Camisi. (Kuran, 1964)

b) Çok üniteli cami

Orijinalde Selçuklu Ulu camilerine benzemekle birlikte iç mekân kurgusu bakımından tam bir sistematiği olmayan Selçuklu camilerinden farklı olarak Osmanlı cami mimarisindeki bölüntülerin "eş büyüklükte" çok üniteli (Şekil 45), ya da "merkezi kubbeli" çok üniteli oldukları görülmektedir (Şekil 46).

Şekil 45. Bursa Ulucami ve Edirne Eski cami. (Kuran, 1964)

Şekil 46. Edirne Üç Şerefeli cami, İstanbul Eski Fatih Cami, İstanbul Atik Ali Pasa Camisi, Manisa Hatuniye Camisi. (Kuran, 1964)

c) Çapraz mihverli cami

XIV. yy.'da Bursa'da tek üniteli ya da çok üniteli camilerden farklı bir tip ortaya çıkmıştır. Bu camiler kaynaklarda "Bursa tipi", "ters T" planlı, "iki fonksiyonlu" veya "çok fonksiyonlu" ve son olarak "zaviyeli cami" gibi isimlerle de anılmıştır. Mekân kurgusunu daha iyi ifade etmek açısından "çapraz mihverli" olarak adlandırılmıştır.

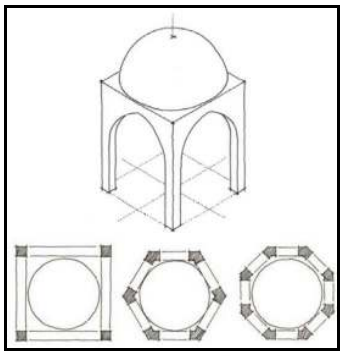
1.8.2. Klasik Dönem Osmanlı Camileri

Osmanlı İmparatorluğu kendisini Kanuni Sultan Süleyman çağında sadece politik yaşamda değil, bütün yaşamsal etkinlik alanlarında ve sonrasında dünyanın en büyüğü olarak görmüştür. İmparatorluk'un en geniş politik egemenlik sınırlarına varması, idarenin bütün nitelikleriyle kurulması, ekonomik olanakların en üst düzeye ulaşması, toplum kültürünü sınırlayan ve yönlendiren kurumların yerleşmesi, sanat ve mimaride en belirleyici üretimin yapılması, Osmanlı Klasik Çağı'nı tanımlar. Ayrıca Kuban, Klasik dönem Osmanlı mimarlığını Mimar Sinan' la eşleştirerek onun anıtsal eserleriyle bu dönemi tanımlar (Kuban, 2007: 251).

Kuban, Osmanlı anıtsal mimarisinde tasarım ölçütünün kubbe olduğunu ifade etmektedir. Yalın yarım küre ile kapanan mekânı "kubbeli çardak" olarak tanımlayarak bunun kare, altıgen ve sekizgen tabanlı olmak üzere üç varyasyonu olduğunu belirtir. Sinan tüm mekân kurgusunu bu üç temel çardak biçimi üzerine inşa etmiştir (Kuban, 2007: 257).

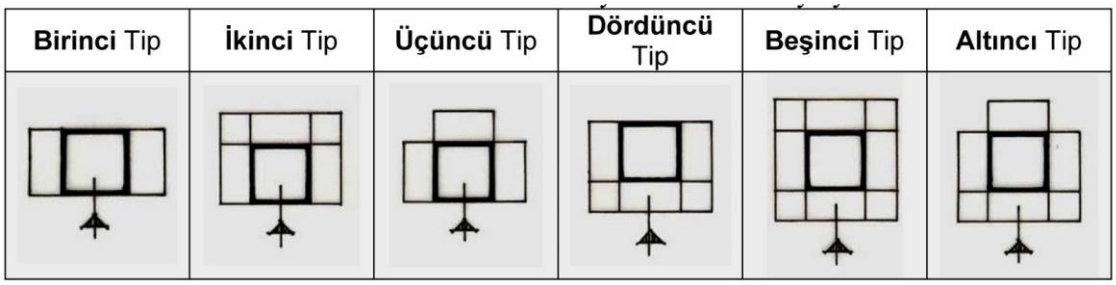
Strüktürel sisteminden yola çıkarak Klasik dönem Osmanlı kubbesini inceleyen Tuluk, bu sistemi "baldaken" olarak tanımlamaktadır. Bu sistem: ana kubbenin, birbirine askı kemerleriyle bağlanan ayakların oluşturduğu strüktüre oturulmasıyla meydana getirilmiştir. Bu tür camilerde mekân, bu baldaken strüktürün etrafında gelişmiştir. Dört,

altı veya sekiz ayaktan meydana gelebilen bu sistem Osmanlı mimarisinde son derece özgün ve zengin bir cami geleneğinin oluşmasına ve Klasik çizgilerine kavuşmasına neden olmuştur (Tuluk, 1996: 275), (Şekil 47).

Şekil 47. Dört, altı ve sekizgen ayaklı baldaken. (Tuluk, 2006)

Tuluk, Osmanlı camilerinde dört ayaklı baldaken yapıları altı başlık altında gruplamaktadır (Şekil 48). "Birinci tip" plan şemasında orta mekân iki yana doğru genişlemektedir. Mut'taki Lal Ağa Camisi (1444), Manisa'daki Hatuniye Camisi (1488), İstanbul'daki Şeyh Vefa Camisi (1490), Manisa'daki Sultan Camisi (1522), İstanbul-Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camisi (1562-65) ve Lüleburgaz'daki Sokullu Camisi (1568) birinci gruba örnek olarak verilmektedir. Bütün bu yapılarda merkezi mekân kubbe ile örtülürken yan hacimlerin üstörtüleri farklılık gösterir. Baldakeni saran yan mekânlar ya yarım kubbe ile ya da küçük kubbelerle örülmüştür. Küçük kubbelerle örtülen yan mekânlar diğer örtü sistemine göre orta mekânla bütünleşmeyen bir iç mekân etkisi yaratmışlardır. Lüleburgaz Sokullu Camisi'nde, orta mekânın yanlara genişlemesi diğerlerinden farklı olarak askı kemer derinliklerinin artmasıyla gerçekleşirken Mut'taki Lal Ağa Camisi'nde ise yan mekânlar yarım kubbemsi tonozlarla örtülmüştür (Tuluk, 1996: 276).

Şekil 48. Osmanlı camilerinde dört ayaklı baldaken varyasyonları (Tuluk, 2006)

“İkinci Tip” mekân kurgusu, orta mekânın doğu, batı ve güneye doğru genişletilerek köşelerdeki mekânların da kullanıldığı bir plan şemasıdır. Çankırı Ulu Camisi (1522-58), İstanbul-Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi (1548) ve Konya Selimiye Camisi (1566) “ikinci tip” plan şemasına örnek olarak verilmektedir. Mihrap önündeki yan mekânların örtüsü yarım kubbe iken, doğu ve batı yönündeki yan mekânlar yarım kubbe ya da küçük kubbelerle örtülü olabilmektedir (Tuluk, 1996: 278-279).

“Üçüncü Tip” camiler, İstanbul’da Çemberlitaş Atik Ali Paşa (1496) ve Manisa’da Muradiye Camileri (1583), kubbeli orta mekânın doğu, batı ve güney olmak üzere üç yönde geliştirilip köşe mekânların kullanılmadığı ters “T” biçimli bir mekân kurgusuna sahiptirler. Çemberlitaş Atik Ali Paşa Camisi’nde yan mekânlar ikişer küçük kubbe ile örtülüp, mihrap önü mekânı yarım kubbe ile örtülü iken, Sinan’ın yapısı olan Manisa Muradiye Camisi’nde yan mekânlar ve mihrap önü mekânı yarım manastır tonozlarla örtülmüştürler (Tuluk, 1996: 279-280).

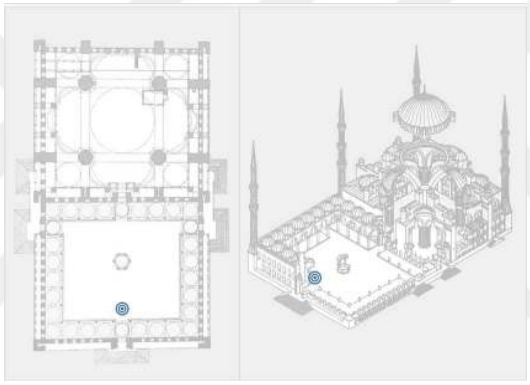
“Dördüncü Tip” plan şeması, orta mekânın doğu, batı ve kuzeye doğru üç yönde genişletilip yan mekânların aralarında kalan köşe mekânların da ana mekâna katıldığı mekân kurgudur. Kargı Oğuz Köyü Camisi (XVI. yy ilk çeyrek), İstanbul, Eyüp Zal Mahmud Paşa Camisi (1566-68) bu tip plan şemasına örnek olarak verilmektedir. Oğuz Köyü Camisi’nde orta mekân üç yönde yarım kubbemsi tonoz elemanlarla, köşelerde ise oval küçük küçük kubbelerle örtülürken Zal Mahmud Paşa Camisi’nde orta kubbe yine üç yönde tekne tonozlarla ve köşelerde küçük kubbelerle desteklenmiştir (Tuluk, 1996: 280).

“Beşinci Tip”te Baldaken çeşitlemelerinin en gelişmiş tipleri, orta mekânın dört yönde genişlediği ve köşe mekânlarında ana mekâna katıldığı kurguya sahip yapılar oluşturur. İstanbul’da Beyazid Camisi (1500-05), Diyarbakır, Fatih Paşa Camisi (1520-26), Elbistan Ulu Camisi (1522), İstanbul Şehzade Camisi (1544-48), İstanbul Süleymaniye Camisi (1550-57), Erzurum, Lala Mustafa Paşa Camisi (1562-63), İstanbul Tophane Kılıç Ali Paşa Camisi (1580), İstanbul Eminönü Yeni Camisi (1597), İstanbul Sultanahmed Camisi (1609-19), Konya Şerafeddin Camisi (1639) ve İstanbul Yeni Fatih Camisi (1767-71) “beşinci tip” plan şemasına örnek olarak verilmektedir (Tuluk, 1996: 279-282).

“Altıncı Tip” mekân kurgusunu, orta mekânın dört yönde genişlediği fakat mihrap duvarı üzerindeki köşe mekânların çıkarıldığı plan şemasına sahip yapılar oluşturur. Payas’ta Sokullu Mehmed Paşa (1574) ve Tosya’da Abdurrahman Paşa Camileri (1584) örnek olarak verilmektedir (Tuluk, 1996: 279-283).

1.8.3. Batılılaşma Dönemi

XVI. yüzyılda Mimar Sinan'ın ölümü ile "Osmanlı mimarisinde "Klasik Dönem" diye adlandırılan çağ kapanmış ama büyük ustanın izleri XVII. Yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir[16]. Bu etki özellikle cami planlarında çok etkili ve kalıcı olmuştur. Mimar Sinan'ın Şehzade Camisi'nde geliştirdiği dört yarım kubbeli şema, birçok camide tekrarlanmıştır. Bunlardan en önemlisi Sultan Ahmet Camisi'dir (Şekil 49). I. Sultan Ahmet'in mimar Sedefkâr Mehmed Ağa'ya yaptırmış olduğu bu külliye Sinan'ı takip eden, onun ekolünü sürdüren en önemli yapılardan biridir. 17. yy.'ın ilk yarısına ait olan Eminönü'ndeki Yeni Cami'de yine dört yarım kubbeli cami sisteminde inşa edilmiş bir yapıdır (URL-14, 2015).

Şekil 49. Sultan Ahmet Camisi. (URL-15, 2015)

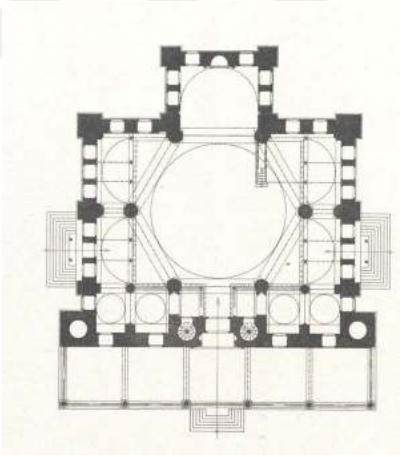
17. yüzyıl sonlarında bu üslupta bir duraklama söz konusu olmuştur. Bu yüzyıldan sonra Osmanlı mimarisine yeni bir anlayış hâkim olmuştur. 17. yüzyıl boyunca klasik Osmanlı klasik mimari çizgisi korunup zengin süslemeler bu biçimlere katılırken (Eyice, 1992: 171), 18. yüzyıl Osmanlı sanatına Batı etkilerinin girdiği, başka bir deyişle Batılılaşmanın başladığı dönemdir. Bu dönemde özellikle süslemede Barok, Rokoko gibi Batı kaynaklı süslemeler görülür. Fakat bu üslupların Osmanlı sanatındaki uygulamasında geleneksel Türk motifleri ve yapı tiplerinden vazgeçilmemiştir (URL-14, 2015) Ampir üslup, "empire style" olarak da adlandırılan bu dönem sözlük anlamıyla "imparatorluk üslubu" anlamında kullanılmaktadır.

---

[16] Semavi Eyice, "Mimari", Batılılaşma maddesi, 171-181, s: 171.

II. Mahmut döneminde ülkeye getirilen Batılı ampir stil, uygulamada ciddi biçimde Osmanlı mimarlığının süzgecinden geçmiştir. Ampir mimarlıkta yer alan antik Roma ve Yunan mimarlığından gelen bezeme ve cephe öğelerini, klasik Osmanlı mimarlık geleneğini sürdüren Hassa Mimarlar Ocağı'ndan yetişen mimarların yorumlayarak oldukça sade biçimde uyguladıkları göze çarpmaktadır. Ayrıca 18. yüzyıl sonunun gözde stili olan Osmanlı baroğunun elemanlarının da bu uygulamanın içinde bulundukları göz önüne alındığında, ortaya dünyadaki ampir uygulamalardan farklı karakterde bir mimarlığın çıktığını söylemek gerekir. Bu farklı ele alış nedeniyle birçok kaynakta söz konusu stil Osmanlı-Türk ampiri olarak tanımlanmıştır (URL-16, 2015).

Klasik Osmanlı mimarisindeki plan tiplerinin uygulanmasına 18.yüzyılda da devam edilmiştir. İstanbul'daki Hekimoğlu Ali Paşa Camisi (1734), Osmanlı klasik altıgen baldakenli plan şemasına bir örnek olmasına karşın üst yapı ve süslemelerde farklı bir dönemin izleri görülür. Yapının yüksekliği artmış, mimariye yeni oranlar girmiş, içerisi daha aydınlık bir görünüm kazanmış ve mavimtırak ve sarı tonlu çinilerin fazlaca kullanıldığı görülmüştür (URL-17, 2015), (Şekil 50).

Şekil 50. Hekimoğlu Ali Paşa Camisi (1734). (URL-18, 2015)

Nur-u Osmaniye Camisi ise mimaride Batılı üslupların belirginleştiği bir yapıdır. Avluda kullanılan oval formun kullanılması Barok üslubun belirgin özelliklerini yansıtır. Barok özellikler yapının dışında da kendini gösterir. Kıvrık yuvarlak kemerler, oval pencereler, "S" biçimindeki payandalar bu türden ayrıntılardır. Zaten bu üslup, Türk sanatında kendini daha çok ayrıntılarda hissettirmiştir. Oval plan, yapının iç avlusunda da ilginç bir biçimde uygulanmıştır. Üslup değişimlerinden en kolay etkilenen elemanlar olan

sütun başlıkları ve kemerler, doğal olarak bu yeni üslubun özelliklerini taşımaktadırlar. Bu üslup değişiminden yapının portali de etkilenmiştir. Ana hatlarıyla klasik portalleri andırmakla birlikte mukarnasın yerini almış olan Barok kıvrımlı kavsara dolgusu, adeta "Türk Baroğu"nun simgesidir (URL-17, 2015), (Şekil 51).

Şekil 51. Nur-u Osmaniye Camisi'nin fotoğraf ve planı. (URL-18, 2015)

Üsküdar Ayazma Camisi (1760) ve Laleli Camilerinde (1763) Barok üslubun mimari biçimlenmeden çok ayrıntılarda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Cephelerdeki kabartmalar, kıvrık hatlar, yuvarlak kemer ve pencereler, kubbeyi "S" biçiminde destekleyen payandalar, minber ve vaaz kürsüsündeki Barok kıvrımlı süslemeler bu üslubun özelliklerini yansıtmaktadır (URL-17, 2015), (Şekil 52).

Şekil 52. Üsküdar Ayazma Camisi ve Laleli Camisi (URL-18, 2015)

Depremde yıkılan Fatih Camisi yerine Hassa mimarı Mehmed Tahir Ağa tarafından 1767-1771 yılları arasında inşa edilen ikinci Fatih Camisi plan olarak klasik dönemde uygulanan dört yarım kubbe ile desteklenen ana kubbe sistemini tekrar etmekle birlikte büyük taşıyıcı ayaklarla (pilpayeler) caminin içini çepeçevre dolaşan silmeler Barok üslubun başlıca belirtileridirler (Eyice, 1992: 173), (Şekil 53).

Şekil 53. Fatih Camisi. (URL-18, 2015)

İstanbul dışındaki taşra camilerinde de bu döneme has üslup özellikleri kendini gösterir. Yozgat'ta Çapanoğulları, Aydın'da Cihanoğlu Camisi'nde batı etkisi açık bir biçimde kendini gösterir (Şekil 54).

Şekil 54. Yozgat Çapanoğlu Camisi. (URL-18, 2015)

Safranbolu'da İzzet Paşa, İzmir'de Kemeraltı camileri 18.yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olup, özellikle iç mekânda Batılılaşma döneminin izlerini açık bir biçimde yansıtmaktadırlar (Eyice, 1992: 173), (Şekil 55,Şekil 56).

Şekil 55. Safranbolu İzzet Paşa Camisi (URL-19, 2015)

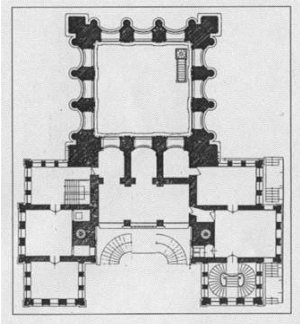

Şekil 56. İzmir Kemeraltı Camisi (URL-20, 2015)

19. yüzyıl Batı'da hâkim olan neo-Klasik üslubun tesiri altında geçmiştir. Antik Roma ve Yunan mimarisine dönüş olarak da tanımlanabilen neo-Klasik üslup Napolyon döneminin karakteristik sanatı olduğu için buna "empire" sanat üslubu da denmiştir. Bizde ise Tanzimat (1839) ile birlikte yaygınlaştığından "Tanzimat üslubu" da denmiştir. Barok, gotik, empire ve Klasik dönem mimarisinin birbirine karıştırıldığı bu dönemde belli bir akımdan ziyade karma bir dönem yaşanmıştır (Eyice, 1992: 172).

19. yüzyıl boyunca mimaride batı kökenli biçimlerin ağırlıkta olmasından dolayı 20. Yüzyıl başlarında Türk ulusçuluğunun da etkisiyle, geleneksel Türk kimliğini yeniden kazanmaya yönelik adımlar atılmıştır. Kurallarını Mimar Kemalettin ve Mimar Vedat Bey gibi genç Türk mimarlarının oluşturdukları bu yeni üslûp, Ulusal Türk mimarlığı olarak bilinen ve Cumhuriyet'in ilk on yılında da etkisini sürdüren bir biçimleme yöntemidir ve bilinçsizce kullanılan eklektik Doğu ve Batı mimari öğelerine karşı, Klasik Çağ Osmanlı mimarisinin yapı öğelerini savunur. Ancak, Vedat ve Kemalettin Bey'lerin Batı kökenli eğitimleri ve biçimleme yöntemlerinin 19. yüzyıl anlayışına uygun tarihe dönüklüğü nedeniyle, bu yeni üslûp da kendisini seçmeci olmaktan kurtaramaz (URL-21, 2015).

19. yüzyıl ortalarındaki Osmanlı cami mimarisinin durumunu açıkça gösteren Ortaköy Camisi ilginç bir örnektir. Tek kubbeli yapı, aşırı ölçüde saydam bir nitelik kazanmıştır. Duvar yüzeyleri parçalanmış, adeta yok olmuştur. Yapının dışında da düzlem olarak nitelenebilecek bir bölüm kalmamıştır. Bu nedenle de caminin içi çok aydınlıktır. Yapı adeta deniz manzaralı bir saray pavyonu gibidir. Renkli taş minber dönemin karakteristik formunu taşımaktadır. Kubbe içinde ise, havali bir mimari görünüm veren renkli nakışlarla güçlü bir derinlik izlenimi yaratılmıştır (URL-17, 2015) (Şekil 57, Şekil 58).

Şekil 57. Ortaköy cami planı. (URL-22, 2015)

Şekil 58. Ortaköy Camisi (URL-23, 2015)

Ortaköy Camisi ile aynı yıllara ait olan 1853 tarihli Dolmabahçe Camisi ise daha ağırbaşlı bir görünüştedir. Batı sanatının klasik motifleri, bu yapıda da karşımıza çıkar. Ampir üslubun egemen olduğu bu camide çok aydınlık ve dışarıya açık bir mekân yaratılmıştır. İç mekânın insana ferahlık veren bir görüntüsü vardır. Caminin minberinde kakma tekniğinde renkli mermer süsleme bu dönem için karakteristik bir durumdur. Yapının minaresi de antik sanattan alınmış bir eleman gibidir. Bu minare adeta başlığıyla birlikte kullanılmış bir korint sütununu andırmaktadır (URL-17, 2015).

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Batı modelinde demokratikleşme ve çağdaşlaşma çabalarını yoğunlaştıran Türk toplumunda, hızlı çevresel değişim, yetmiş yıllık Cumhuriyet tarihinde zaman zaman kimlik sorununun gündeme gelmesini sağlamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında süregelen Ulusal Mimarlık çabalarından sonra ikinci bir ulusçuluk hareketinin İkinci Dünya Savaşı ile birlikte Almanya'nın etkisinde başladığı bilinmektedir(URL-21, 2015).

Sonuç olarak; dini yapılar, Osmanlı mimarisi içinde geniş bir yer tutmaktadırlar. Mekânsal ve strüktürel anlamda hep arayış içinde olunmuş ve gelişme göstermişlerdir. Osmanlı dini mimarisi söz konusu olduğunda Sinan'ın yaptığı merkezi mekânlı, kubbeli büyük anıtsal yapılar akla gelmektedir. Dini mimari üzerine yapılan araştırmalarda bu

yapılar ve bu yapılarla benzerlik gösteren yapılar üzerine yapılan araştırmalar ağırlık kazanmaktadır ve Osmanlı dini mimarisini bu yapıların oluşturduğu izlenimi edinilmektedir.

Oysaki imar işlerinin yoğunluk kazandığı Osmanlı başkentleri ve sancakları dışında kalan bölgelerde de dini yapılar yapılmaktadır. Bunlar bilindik dört, altı ya da sekiz ayaklı merkezi kubbeli baldakenin dışında yöresel ihtiyaçlara cevap veren daha mütevazı ölçeklerdeki yapılardır. Osmanlı dini mimarisi ele alınırken bu yapıların göz ardı edilmesi eksik bilgi vermektedir. Osmanlı dini mimarisine çok yönlü bakarak sağlıklı bir değerlendirmesini yapmak için merkez(ler)de yapılan anıtsal bilindik şema dışındaki yerel ve farklı uygulamaları da bilmek ve bunları da değerlendirme çerçevesinde doğru yere oturtmak gerekir.

2. YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri Kırsal Cami Mimarisi

2.1.1. Tarihi Arka Plan

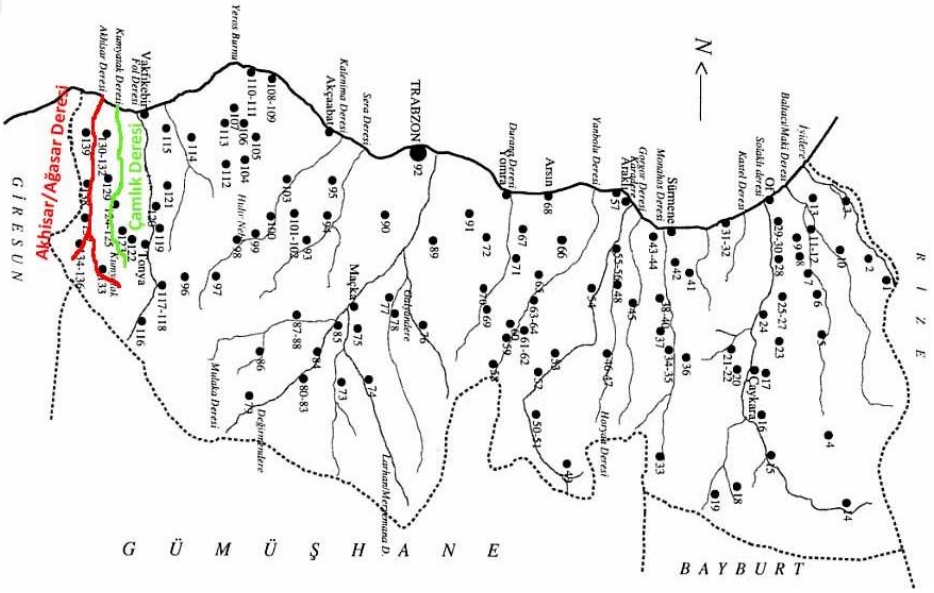
Ağasar Deresi Vadisi birçok kaynakta da üzerinde durulduğu gibi Çepni Türklerinin tarihi ile yakından ilişkilidir. Anadolu'ya gelen Türk boylarının en eskilerinden biri olduğu kabul edilen Çepnilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerden biri de Ağasar Deresi Vadisi'nin orta bölümünden yukarı olan bölge yani Şalpazarı ilçesidir. Çepnilerin bu bölgeye ne zaman geldikleri tam olarak bilinmemekle beraber XIII. yy.'da bu bölgeye hakim oldukları ve Trabzon Rum Devleti hükümdarı Giorgi'yi yenebilecek kadar güçlü oldukları bilinmektedir (Çelik, 2000: 609).

Çepniler, Türkiye Türklerinin ataları olan Oğuzlar'ın 24 boyundan birinin adı olup Çepnilerden söz eden en eski kaynak, Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı Divan-ü Lugati't-Türk'tür. Çepni boyu, Kaşgarlı Mahmut'un 22 bölüğe ayırdığı Oğuzlardan yirmi birincisidir. Bu boy, Anadolu'nun ve bölgenin Türkleşmesinde büyük rol oynamıştır. Çepniler, Giresun'dan Batum'a kadar uzanan Doğu Karadeniz bölgesinde de Türklüğü hâkim kılan bir boydur (URL-24, 2015). Fakat Çepnilerin daha sonra yerleştikleri Trabzon'un doğu tarafında Araklı, Sürmene, Of, Rize gibi yerlerde homojen bir Çepni nüfusuna ve Çepni kültürüne rastlamak mümkün değildir. Bu bölgelerde Çepniler diğer Türk boylarıyla kaynaşmıştırlar. Çepniler Anadolu'da İzmir, İzmit, Adapazarı ve Balıkesir'e gitmelerine rağmen en yoğun yerleştikleri, varlıklarını bugüne kadar devam ettirdikleri ve kültür mirasını en iyi muhafaza ettikleri bölge Doğu Karadeniz bölgesi, bu bölgede de Asar/Ağasar/Akhisar yöresi olmuştur (Çelik, 2009: 26).

Çepniler yalnızca "Çepni Vilayeti" olarak anılan bölgede değil Trabzon sancağında yaşayan Müslüman Türk nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktaydı. XV. asrın coğrafyacılarından Mehmed Aşık da bu durumu doğrulayarak Trabzon Sancağında batı ve güneydeki dağların Çepni Dağları adıyla anıldıklarını belirtmektedir (Bostan, 2012: 373).

2.1.2. Coğrafik Yapı

Ağasar Dersi Vadisi coğrafi olarak sahilden itibaren yükselen bir özellik gösterir. 35 km uzunluğundaki vadi, deniz kıyısındaki Beşikdüzü'nden 15 km içe doğru 270 m yüksekliğindeki Şalpazarı'na ulaşır (Şekil 59). Şalpazarına kadar vadinin her iki yanında köyler Akçiriş (Çamkiriş) köyüne kadar uzanır. Burası Beşikdüzü ile Şalpazarı'nı ayıran sınır özelliği taşımaktadır. Şalpazarı'na bağlı bulunan Akçiriş ilçe merkezine uzaklığı 7 km. hemen yanında ki Çarlaklı Köyü'nün ki ise 6 km'dir. Vadi sonundaki platolara kadar devam eden sınır aynı zamanda Şalpazarı'nın da sınırı olmuştur ve vadi sonundaki en uzak yerleşme yeri ilçe merkezine 26 km. uzaklıktaki Gökçeköy'den ayrılmış olan Kuzuluk Köyüdür (Emecen, 2010: 28).

Şekil 59. Akhisar/Ağasar ve Çamlık Derelerini gösteren harita.
(Brendemoen'dan işlenerek, s: 12)

Ağasar Deresi Vadisi ve doğuda Vakfıkebir'in içinden geçen Fol Deresi Vadileri arasında sınır oluşturan Çamlık Deresi yer almaktadır. Sınır hattında Vardallı, Zemberek, Hünerli (Kefli) ve Kadahor yerleşkeleri bulunmaktadır. Çamlık Deresini Ağasar vadi boyu yerleşkesinin bir parçası olarak kabul eden Emecen, burayı Fol Deresi Vadisi ile basit fiziki bir sınırın ötesinde kültürel bir bariyer olarak ta nitelendirmektedir. Sahil yerleşkesinin adını belirleyen buradaki Beşikdağı'nın dağlık alanlarında, Gürgenli (Kadahor), Kancuma, Korkudan gibi köyler bulunmaktadır. Dağın arka kısmında Ağasar Dersi Vadisi'nin orta bölgesinden başlayan Şalpazarı başlamaktadır. Ağasar Deresi

Vadisi'nin batı sınırı Görele kalesinden başlayarak Ağasar Deresi'nin batı yamacında sıralanan köylerle devam etmektedir (Emecen, 2010: 28).

Ağasar Deresinin doğusunda yer alan Çamlık Deresi, Güneyde Tonya'nın Sayraç köyü sınırları içinden doğarak Vakfıkebir ve Beşikdüzü ilçe sınırlarından ya da Ağasar ile Fol Deresi Vadileri arasında yer almaktadır, yer yer Beşikdüzü ve Vakfıkebir sınırları içinde kalmaktadır. Çamlık Deresi'nin başlangıç bölgesinde Akhisar ve Fol derelerinin başlangıç kolları birbirlerine oldukça yaklaşmaktadırlar. Bu nedenle Ağasar ve Fol Deresi Vadileri arasında kalan Çamlık Deresi Vadisi vadiler arası geçiş niteliği taşımaktadır.

Ağasar ve Çamlık Dereleri arasındaki dar alanda uzunluğu çok fazla olmayan ve aynı zamanda iki vadiye de bağlantısı bulunan yerleşimlere sahip Kurbağalı Dere yer almaktadır.

Ağasar Deresi Vadisi'nde 2000m'yi geçen iki dağ silsilesi 2182 m rakımlı Sis dağı ve 2168 m. rakımlı Alacadağ'dır. Bunlar vadinin güneyindeki yaylalık alanlardan hemen önceki yükseltilerdir. Ağasar Deresi Vadisi boyunda vadinin aşağı kısmındaki Beşikdüzü ilçesi yukarı kısmındaki Şalpazarı ilçesini yükseltilerle birbirinden ayıran fiziksel bariyerler vardır. Bu yükseltiler Beşikdüzü'nün bitiminden başlayarak yaylalık alanlara doğru iki kol halinde devam etmektedir. İlk sıra Tonya ya da Fol Deresi Vadisi ve Kürtün'le sınır oluşturan güneydeki Alaca yaylasıdır. Bu kolda tepeler kuzeyden itibaren İzmiş (1014 m), Sivritaş ve Evliya tepesi (1125 m), İnciktepe (1138 m), Savruktepe (1362 m), Tahtalı Tepe (1354 m) ve Karakısrak (1900 m) Tepesi'dir. Vadinin batısındaki ikinci kol Beşikdüzü sınırından itibaren Görele sınırını takip ederek Kürtün'de sonlanır. Bu kolu Kabalak Tepesi (1074 m), Ağa Konağı (1030 m), İnişdibi (1042 m), Şahin Tepe (1090 m) Konak Tepe (1823 m) ve Sis Dağı oluşturur. Vadi sonu Şıhkıran (1382 m), Alaca yaylaları ve Evliya Tepesi (2168 m) ve Çakılı Tepe (2100 m) ile biter. Şıhkıran ve Sisdağı eteklerinden çıkan Dip suyu, Parlaklık suyu, Simenli Deresi ve Timara Deresi Ağasar Deresinin ana kaynağını oluşturur ve vadi boyunca birçok küçük akarsu kolu ana Ağasar Deresine katılır. Ağasar Deresinin uzunluğu bu durumu ile 42 km'ye ulaşmaktadır (Emecen, 2010: 28).

Ağasar Deresi Vadisi, aynı adlı Ağasar Deresinin adıyla anılmaktadır Osmanlı arşiv belgelerinde yöre ve vadiyi oluşturan dere "Akhisar" adıyla anılmıştır[17].

[17] "Ağasar" kelimesinin anlamı için bkn: Feridun Emecen, Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü, Eser Ofset Matbaacılık, Serander Yayınları, Trabzon, 2010, s: 25-26.

Ağasar Deresi Vadisi sahilden başlayarak Beşikdüzü ve sahilden 15 km içeride Ağasar Deresi ile Küçükdere'nin buluştuğu noktada Şalpazarı ilçe merkezi özelliği taşıyan iki kasabayı bünyesinde barındırmaktadır. Şalpazarı'na bağlı Geyikli de kasaba özelliği taşıyan bir yerdir (Emecen, 2010: 25).

H.921-M.1516 tarihli belgede Şalpazarı'nın ismi "Akhisar Deresi" olarak zikredilmektedir. Daha sonraki kayıtlarda yine ya "Akhisar Deresi" ve ya "Akhisar Deresi Nahiyesi" olarak kaydedilmiştir. Halk arasında bilinen ismi "Ağasar" dır (Küçük ve Atalar, 2008: 5).

2.1.2.1. Geçitler

Tarihi kaynaklarda bölge ile ilgili Capanium Boğazı ve Meliares Geçidi diye anılan yerlerden bahsedilmektedir. Bunların yerleri ile ilgili birçok görüş bulunmaktadır. Emecen, Chalkokondyles'ten aktararak; Safevi tarikatına mensup olup Şah İsmail'in atası olan Şeyh Cüneyd'in 1456 yılında Trabzon üzerine yaptığı seferde "Şeyh Cüneyd'in batıdan hareket ederek Capanium boğazını kontrol etmek için Meliares adlı yere gelip yerleştiğini; Trabzon İmparotoru İonnes'in da aynı boğaza daha önce ulaşabilmek için karadan sahil boyunca batıya ilerlediğini, kendisine donanmanın da eşlik ettiğini" belirtir. Hamilton ve Fallmerayer, bu adı geçen yerlerin Eski Görele'den sonraki Beşikdüzü ve Vakfıkebir köyü olduklarını düşünmüşlerdir.

Emecen, tarihi kaynaklardan hareketle "Kampanion" geçidinin Tonya ve Fol Deresi hattında bulunduğunu, buranın Trikoma'nın batısında hem güneye hem de denizi erişimi olan ilk bölge olduğunu, Tonya'nın alt taraflarında Sivridağ'ın altında geçit veren yerlerden birinin "Kampanion" adlı Meliares geçidi olabileceğini aktarmaktadır (Emecen, 2010: 44).

2.1.2.2. Ticaret Yolları

Ağasar Deresi üzerindeki eski köprü ve kaleler eski yolların veya ticaret yollarının geçtiği hattın en önemli izleri olarak değerlendirilmektedirler.

Kireç Köyü ve Kalecik adıyla anılan Şalpazarı buradaki kalenin çok eskilere gittiğinin işareti olup konum olarak stratejik bir noktada yer almaktadır. Şalpazarı 1571'de buraya yerleştirilen bir aile tarafından ilk olarak yerleşime açılmıştır (Emecen, 2010: 91).

Ağasar Deresi Vadisi'nin Şalpazarı merkezli güney yerleşimleri dere boyunu izleyen yollarla birbirine bağlanmıştır. Özellikle 14. yy.'ın ikinci yarısı sonlarına doğru nakliyata büyük önem verildiği için Ağasar üzerindeki geçit yerleri ve köprüler bakıma alınmış, yenileri inşa edilmiştir. Bu kesimde zamanımıza ulaşıp tespit edilen kemerli tek gözlü köprüler, Simenli köyü, Sugören-Ağırtaş köyü, Üzümözü-Çarlaklı köyü, Dorukkiriş-Geyikli köyü, Gökçeköy, Güdün-Pelitçik köyü, Düzköy-Dereköy, Çetrik köyü, Dereköy ve merkezde bulunmaktadır. Bugüne kadar gelen on köprüden dokuzu Ağasar Deresi üzerindedir (Emecen, 2010: 150).

Bölgede bulunan çok sayıdaki tarihi çeşme yol güzergâhlarını ve bir bakıma toplanma merkezlerini göstermeleri bakımından önemlidir. Ağasar Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında batı yamacında yer alan Oğuz beldesinde yer alan Acak, Fosüllü-Soğukoluk, Ellezli, Karabuz, Araplı ve Palaklı (VGM arşivinden) gibi birçok çeşmenin bu yörede yer alması daha önce de belirtildiği gibi Türkeli / Oğuz beldesinin önemli bir merkez ve geçiş veya yol güzergâhı üzerinde olduğunu göstermektedir. Bunların yanında Resullü, Anbarlı, Beşikdüzü, Duygulu, Nefs-i Şarlı, Şahmelik ve Vardallı da çoğu XIX. yy.'ın sonlarında yapılmış çeşmeler bulunmaktadır (Emecen, 2010: 157).

1583 tarihinde Şalpazarı'nda, Alakafir-mea Dereköy ve Sazaklı (Düzköy)'de birer değirmen bulunmaktadır (Küçük ve Atalar, 2008: 6). Bunlar dere üzerindeki yapılar oldukları kadar hem de yol güzergahı ile ilişkileri olan yapılardırlar.

2.1.2.3. Pazar Yerleri

Ağasar Deresi Vadisi, konum olarak yükseklerdeki yaylaları ile güneydeki Kürtün ve dolayısıyla Gümüşhane, Erzincan ve iç kesimlerle sürekli ilişkili olmuş ve bu özelliğiyle sahil ve iç kısımlar arasında geçiş hattı özelliği taşımıştır.

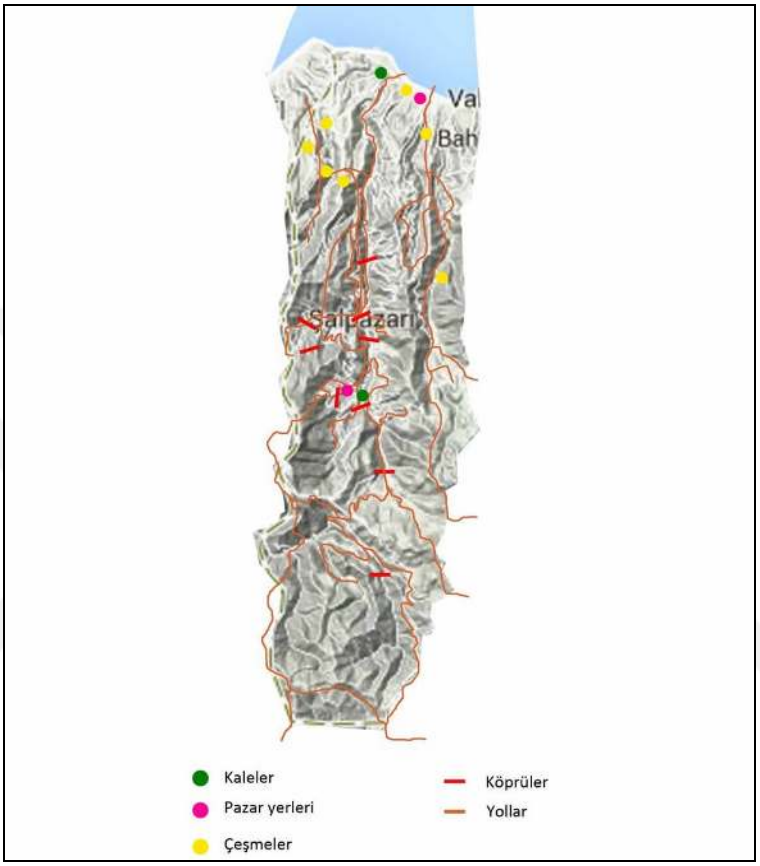
Coğrafyanın engebeli ve zor yapısı, düzgün ve standart bir yerleşmeyi hemen hemen imkânsız bırakmış ve birbiriyle fiziki yakınlığı bulunmayan, dağınık şekilde evlerden oluşan köylerin ortaya çıkışını zorunlu kılmıştır. Bu dağınık yerleşime karşın pazar yerleri sosyal ve ekonomik ihtiyaçlardan dolayı bir araya gelinen toplanma yerleri olmuştur. Emecen, pazar yerleri gibi toplanma yerlerinin oluşumunun çok uzun zaman dilimi gerektiren bir süreç gerektirdiğini ve vadi içlerinde düzlük alanlarda meydana gelen kasaba merkezlerinin tarihi arka planlarında benzer biçimde bu sürecin yaşandığını ifade etmektedir (Emecen, 2010: 15).

20 Recep 1278 (20 Ekim 1837) tarihli bir vakıf kaydında "Vakf-ı Cami-i şerif-i İskele-i Şarlı, der-kaza-i Akçaabad" şeklindeki ifadeye göre Akçaabat kazasına bağlı Şarlı iskelesindeki caminin vakıfları söz konusu edilmekte ve camiye Hafız Mehmed oğlu Ahmed'in yerine Hafız Osman oğlu Molla Mehmed'in tayini istenmektedir. Emecen, bu caminin Beşikdüzü Merkez Camisi olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmektedir. Ayrıca 1874 tarihli bir kayıtta Şarlı'da hükümet konağı, çarşı ve pazarın bulunduğu ifadeleri yer almaktadır (Emecen, 2010: 128-129). Şarlı/Beşikdüzü merkezde yer alan cami, pazar yeri, çarşı ve iskele yeri buranın hem yakın çevresi hem de Ağasar Deresi Vadisi için sosyal, ticari ve ekonomik anlamda önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.

Emecen, kayıtlarda "Kalecik" ya da daha çok "Kireç" adıyla anılan bugünkü Şalpazarı'nın coğrafi konumu, yakın bir tepede kalesi ve muhtemelen burada bir köprü bulunması gibi sebeplerden dolayı buranın bir pazar yeri konumu kazandığını ifade etmektedir. "Şar Yeri" adıyla anılan Pazar yeri sebebiyle zamanla Kireç Köyü'nün adı "Şarpazarı" adını almıştır. Ayrıca eski bir caminin varlığı Kireç'in Ağasar Deresi Vadisi üzerinde önemli bir toplanma yeri olduğunu göstermektedir (Emecen, 2010: 141). Ayrıca vadideki konumuna bakıldığında Şarpazarı'nın vadinin ortasında üç yol ağzında, merkezi bir konumda ve aynı zamanda kıyı ve iç kesimler arasında geçiş güzergâhı üzerinde yer aldığı görülmektedir. Kayıtlarda da Şarpazarı'nın Şarlı nahiyesinden iç bölgelere uzanan üç yoldan birinin üzerinde olduğundan bahsedilir. Bu yollardan biri güneye doğru üç saat mesafede Tonya sınırına, altı saat uzakta Karakısrak bölgesi, diğeri yedi saat mesafede Sisdağı yaylasına ve üçüncüsü de Şarpazarı yoluyla on iki saat mesafede Kürtün sınırına ulaşmaktadır (Anonim, 1869). Emecen, hem Kürtün yaylasına gidenlerin hem de yazlık yaylara çıkanların muhtemelen önce burada toplandıkları ve daha sonra yeniden yola devam ettiklerini belirtmektedir. Yine Çarşamba günü kurulan Şarpazarı ve ardından Perşembe günü kurulan Şarlı/Beşikdüzü pazarına halkın sırayla gitmesi mümkündür. Şalpazarı'nda bulunan merkezdeki camiden ayrı olarak Kalecik'te de bir cami olduğu 1900 yıllarına ait bir vakıf kaydından anlaşılmaktadır. Bu durum Kireç ve Kalecik'in birlikte iki Camisi ve bir mektebi olan Pazar yerine sahip birbiriyle organik bağı olan yerleşme alanı olduğunu göstermektedir (Emecen, 1990: 142).

Çamlık Deresi Vadisi'nde bulunan İskenderli'de de pazar yeri bulunmaktadır (URL-25, 2015).

Ağasar Deresi Vadisi üzerinde bulunan tarihi Pazar yerleri, çeşmeler ve köprüler vadinin hem coğrafi olarak kullanımının şekillenmesi hem de ileride kırsal camilerin konumlarına ilişkin analiz yapma konusunda son derece önemli altlık oluşturacak bilgiyi sağlayacaktır (Şekil 60).

Şekil 60. Akhisar Deresi ve Çamlık Deresi Vadileri üzerindeki yollar, pazar yerleri, kaleler, çeşmeler ve köprüler

2.1.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri

Çepni köylerinin sosyal yaşantıları hakkında bilgi veren Çelik, Çepnilerin darı ektikleri bal ürettikleri, meyve yetiştirdikleri köylerin çoğunda doğan şahin atmaca yuvalarının bulunduğu, palazlanan yavruların satılması suretiyle gelir elde edildiği ve bu gelirlerden devlete vergi ödendiği ilk zamanlarda köylerde fazla koyun bulunmadığı ancak sonraları birçok köyün koyun vergisi de ödediği ve buğday ekilmeye başlandığını ifade etmektedir (URL-26, 2015).

1870 tarihli salnamede bu durumu destekler nitelikte "Yanbolu koyun kırkımı panayırı" kaydı bulunmaktadır (Anonim, 1870: 15).

Emecen'e göre; "Vadiler fiziki ve coğrafi bir oluşum olarak dereler veya tabi suyollarının çetin coğrafyaya karşı üstünlüklerinin de bir emaresidir. Bu durum insan mahiyetini belirlediği için vadiler sadece fiziki-coğrafi bir karakter değil aynı zamanda sosyal bir aktivitenin de bir bakıma yaratıcısıdır; insan unsurunun devreye girişine müsait bir zemin hazırlayıcısıdır" (Emecen, 2010: 15-16).

Vadinin fiziki ve coğrafi yapısı yanında yaşanan tarihi olaylarla bölgenin sosyal yapısı şekillenmiştir. Trabzon ve çevresinde fetihten önce yaşanan uzun Komnenos hâkimiyetine karşılık buranın batıda bir uç hat niteliğinde Çepni Türkmenleri tarafından Türk yurdu haline getirilişi bölgenin tarihi, sosyal kültürel durumunu etkileyen en önemli unsurlardan biridir.

Daha öncede belirtildiği gibi fetihten önce Hacıemiroğulları Beyliği'nin sınırları içinde bulunan Ağasar Deresi Vadisi Çepni Türkmenlerinin elindeydi (Demir, 2012: 97) ve fetih sırasında Osmanlı devletine yardım ettikleri bilinmektedir. Fetihten sonra Osmanlı Devleti bunların hemen hepsine zeamet ve tımar gibi dirlikler vererek onları hizmetine almıştır. Ayrıca Çepni halkının büyük bir kısmı müsellem olarak hizmette alınmış cami ve zaviyelerde görevlendirerek vergiden muaf olmuşlardır (URL-27, 2015).

Fetihten sonra Türkmenlerin yaşadığı bir uç hat olarak derebeylerine bölgenin asayişi ve denetimi için önemli görev ve sorumluluklar verilmiştir. 18. yy.'dan itibaren ayan olarak adlandırılan bu grupların sivrilerek yerel güç odakları haline gelmişlerdir. Sosyal ve ekonomik sebepler nedeniyle artan eşkıya olaylarında, ayanların insan kaynağı sağlamak için bunlara destek oldukları belgelerden anlaşılmaktadır. Bölgede artan huzursuzluk önemli sayıda halkın kaçması ve yerleşimlerin boşalmasıyla sonuçlanmıştır (Emecen, 2010: 53).

Bayraktar, askeri gücü, yetkisi olan ayanların bölgedeki Çepni Türklerinden olduklarını ve "Ocaklı Boy" olarak örgütlendiklerini belirtmektedir. Doğu Karadeniz Çepnilerinin bu varlıklarını 1877/1878 Osmanlı Rus savaşına kadar canlı bir biçimde sürdürdükleri, bu savaştan sonra bütün Karadeniz yöresine trajik bir göçle dağıldıklarını yaptığı alan çalışmasına dayanarak ifade etmektedir (URL-24: 2015).

Ağasar Deresi Vadisi Komnenos İmparatorluğu'nun batı sınırında yaşayan Türkmen hattı olması dolayısıyla fetihte oynadıkları önemli rol ve sonrasında doğuya doğru Müslümanlığın yayılışında oynadıkları etkin rol önemlidir. Fakat bölgede yaşanan bir takım olaylar sosyal olarak vadiyi etkilemiştir. Bunlardan birincisi bölgedeki bir grubun Şah İsmail yanlısı olması sebebi ile İran'la olan sıkı ilişkileri ve bölgeden birçok insanın

İran'a göç etmeleri, ikincisi Osmanlı'nın Safevilerle ciddi savaşa girdikleri ve Sünniliği egemen kılmaya çalıştıkları dönemde bölgedeki Alevi inancına karşı girişilen önemli mücadeledir.

Ağasar Deresi Vadisi ve çevresindeki Çepni Türkmenlerinin varlığı bölgeyi sosyal açıdan hep hareketli kılmıştır. Bu sosyal olaylar yerleşim karakterinin şekillenmesi ve bölgedeki dini eğilim farklılıkları olarak özetlenebilir. Birincisinde; I: Selim'in kardeşleri ile mücadele ettiği sırada vuku bulan "Kızılbaş Fetreti"nde, Trabzon sancağında Çepniler'in yaşadığı bölgelerden biri olan Harşid Deresi çevresinde büyük karışıklıklar çıkmış ve bölgedeki halkın bir kısmı zorla alınıp götürülmüştür (Bostan, 2012: 361-362). XVI. yy. boyunca dini inançlarından dolayı Şah İsmail'in yanında yer almayı tercih eden kalabalık bir grup vadi ve çevresinde yerleşimlerin boşalmasına ve İran'a göç etmelerine neden olmuştur. Bunun yanı sıra bölgede tırmanan eşkıya olayları sonucu Osmanlı Devleti'nin bu bölge üzerinde bir takım askeri, siyasi, idari ve dini önlemler almasını gerektirmiştir. Emecen, Ağasar Deresi Vadisi'nin Oğuz köyü merkez olmak üzere yerleşme alanlarının yayılmasını bu alınan tedbirlerle ilişkilendirmektedir (Emecen, 2010: 47-48).

İkincisin de Osmanlı Devleti'nin bölgedeki Aleviği kaldırıp Sünniliği egemen kılma çabaları sonucu Safevilerle ciddi mücadelelere girişmiştir. Yavuz Sultan Selim'in 1514 'te Trabzon'da idareciliği sırasında meydana gelen Çaldıran Savaşı ve 1578'deki Osmanlı-Safevi savaşının başlamasında bölgedeki Şah İsmail'in dini-sosyal bütünlüğü bozacak dereceye gelen bölgedeki propagandaları etkili olmuştur. Savaş nedeniyle önemli bir üs olan Trabzon yanında Ağasar Deresi Vadisi'nde de önemli ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeler yaşanmıştır. Fakat aradan geçen yüzyıllara rağmen Sünnileştirme çabalarının tam başarıya ulaşılamamış olduğu bazı kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1719 tarihli bir kayıtta Gümüşhane maden emini İsmail'in Devlet merkezine yolladığı bir şikayette, içinde Ağasar Vadisi'nin sahil kesimine yakın Oğuz, Şahmelik, Akçahisar köylerinin de yer aldığı ve reisleri Ali Şah olan bir grup insan tarafından karışıklıklar çıkardıkları bildirilmiştir. Adı geçen köy halkının "Çepni", "Kürtünlü" olarak adlandırılması ve liderlerinin "Şah" unvanıyla anılması sonucu Emecen, bu durumu Osmanlı'nın Sünnileştirme politikalarının üzerinden geçen yaklaşık iki yüzyıla rağmen dini temelli olduğunu ifade ederek, bu durumun zamanla bölge halkının "folklorik bir unsuru olarak varlığını bir takım inanış ve geleneklerde sürdüreceğini" ifade etmektedir. Ayrıca bölgeden farklı yerlere göç eden bu

gruptaki insanların çıkardıkları karışıklık ve dini eğilimlerinden dolayı gittikleri yerlerde kabul edilmemeleri ve geri dönmelerine neden olmuştur (Emecen, 2010: 51-52).

Bölgede geçen tarihi olaylar vadideki yerleşimlerin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Fallmerayer, Şeyh Cüneyd ve yanındaki Çepni gruplarının bugünkü Ağasar Vadisi'ni de içine alan bölgede toplandıkları ve kaldıklarını düşünmektedir. Buradan hareketle Şeyh Cüneyd'in dolaştığı yerin bugünkü Eynesil Deresiyle Ağasar/Akhisar Deresi arasında kalan Akkise, Aksaklı, Seyyitahmed, Anbarlı, Türkelli, Resullü çizgisi olduğunu belirtmektedir. Nitekim Ağasar Vadisi'nin ilk Türkmen nüfus potansiyelinin Şeyh Cüneyd'in maiyetindeki Türkmen/Çepni boyları olduğu ileri sürülebilir. Türkelli adıyla bilinen Oğuz adlı köyün varlığı bu konuda önemli bir ipucu temin eder ve vadinin yerleşme tarihinde vadi içi iskanın ana "dağıtım merkezi" özelliği kazandığı arşiv belgelerinden ortaya çıkmıştır. Hem Şeyh Cüneyd'in bu çevrede bulunmuş olması hem de 14.-15. yüzyıllar boyunca vadinin geçiş hattı olarak sürekli kullanılması Ağasar vadisi yerleşimlerinin vadinin batı yakasında yoğunlaşmasının sebebi olarak açıklanmaktadır (Emecen, 2010: 44-46).

Türkler bu vadiyi doğuya geçmek için geçiş bölgesi olarak kullanmış ve yerleşimler bu eksende şekillenmiştir. Hristiyanlar sahil kesiminde Yavabolu çevresine çekilirken Türklerin Oğuz köyü merkez olmak üzere çevresinde yerleşmesiyle zaman içinde vadinin yerleşim karakteri şekillenmiştir.

Ağasar Deresi Vadisi coğrafik özelliğinin yanı sıra etnik, kültürel ve folklorik açıdan da farklılık gösteren Çepni Türkleri'nin yoğun olarak yaşadığı bölgedir. Çepniler bu bölgede Şalpazarı ve Beşikdüzü ilçesinin Şalpazarı'na yakın köylerinde 29 kadar köyde yaşamakta olup en eski Türkmen geleneklerini hala sürdürmektedirler (URL-28: 2015).

Türkmenlerin Ağasar Deresi Vadisi'ne yerleşmelerinden önce bu bölgede mezra düzeyinde cılız yerleşim yerleri mevcuttur. Bölgede yaşayan Rumlar, Türkmenlerin gelmesi ile doğuya doğru çekilmişlerdir. Türkmenlerden önce bölgede Rumların yaşadığının işaretleri hala günümüzde kullanılan bölge isimlerinden de anlaşılmaktadır. Dereköy'de "Kise Yanı"(Kilise Yanı) Düzköy'de ise "Kise Kıranı"(Kilise Kıranı) adları hala kullanılmaktadır (Küçük ve Atalar, 2008: 5).

14. yy.'ın ilk yarısında Trabzon'un batı yanına düşen dağlar genellikle Çepni Türkmenlerine mensup gruplar tarafından iskan edilirken, güney doğu tarafı da Akkoyunlu Türkmen grupları tarafından iskan edilmiştir (Bilgin, 1980: 107). Vadi yerleşimlerinin durumu incelendiğinde Çelik, vadi içlerindeki köylerde Çepnilerin yaşadığını kıyıya yakın

Giresun, Tirebolu ve Görele kalelerinde ise Hristiyanların yaşadığını belirmektedir (URL-27: 2015).

Bölge ve yakın çevresi ile ilgili kaynaklarda Çepni Türklerinin Alevi ya da Sünni oldukları ile ilgili birçok tartışma vardır.

Mehmet Âşık'ın ifadesine göre Trabzon bölgesindeki Çepniler Rafızi (Alevi) olup, "Şah-i Revafızı" (İran Şahlarını) mabut gibi tanımaktaydılar. M. Fuad Köprülü'de Memed Aşık'ın verdiği bilgileri doğru kabul ederek Trabzon Çepnilerinin Sünni Beylerinin nüfuzu ile sonradan Kızılbaşlığı bıraktıklarını, ancak Trabzon'un batısında bulunan yüksek köylerde "hala kızılbaşlık bakiyelerine tesadüf " edildiğini belirtmektedir (Bostan, 2002: 363).

Kaynaklarda Alevi oldukları ifade edilen Çepni Türkmenlerine karşılık Ağasar Deresi Vadisi halkının sonradan Sünnileştiğini ifade eden kaynaklar da vardır.

Ağasar Deresi Vadisi'nde yaşayan Çepnilerle ilgili saha araştırmaları yapan Bayraktar, 16. ve daha sonraki yüzyıllarda, gerek Çepniler arasında gerek komşuları olan diğer Türkler arasında Alevi inancını taşıyanların bulunabileceğini fakat Ömer, Osman, Bekir isimlerinin onlardan pek çoğunun Sünni olduğunu kanıtladığını ifade etmektedir. Aynı zamanda beş-on haneli Çepni köylerinde camilerin bulunduğunu belirtmektedir (URL-24: 2015). Buradan yeni yerleşime açılan köylerin kurulma esası olarak mutlaka cami ya da bir mescidinin bulunması gerektiği düşünülebilir.

Halk arasında 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Çepniler üzerinde büyük bir darbe olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti'nin, Doğu Karadeniz yöresinin güvenliğinden sorumlu tuttuğu ve yetkilerle donattığı Çepniler doğal olarak Ruslara karşı büyük bir direniş içine girmişler, bu direniş başarılı olamayınca büyük bir göç faciası yaşamışlardır. Bu göçün ilk durak noktası Trabzon-Şalpazarı olmuştur (Emecen, 2010: 71-73).

Tarihi kaynaklarda kıyıdaki Kiliye/Gilida (Kaleköy), Görele kalesi gibi kıyı boyu yerleşimler haricinde Ağasar vadisi boyunca herhangi bir yerleşme kaydına rastlanmamaktadır. Vadi içi yerleşimlerle ilgili kayıtlara Osmanlı arşiv defterlerinde rastlanmaktadır. Emecen, bu kaynaklardan yararlanarak Ağasar Deresi Vadisi boyunca ortaya çıkmış olan yerleşimlerin tarihini ve bunların ortaya çıkış sebeplerini ortaya koymaktadır. Bunun için 1486, 1515, 1554, 1571 tarihli Tahrir kayıtları, 1583 tarihli Avarız Tahriri ve 19. yy.'da belli aralıklarla yapılan nüfus kayıtlarını kullanmıştır. Bu defterlerde adı geçen yer isimlerinin ve kayıtlı nüfusun kronolojik olarak takip edilmesiyle

eski ve yeni açılan yerleşim bölgeleri ve yerleşimlerdeki nüfus hareketleri takip edilebilmektedir.

Bu veriler vadi içi eski ve nispeten daha sonraları yeni yerleşime açılmış yerleri, büyük olasılıkla birbirleriyle akraba bağlılığı olan bu yerler arasındaki kültürel etkileşimin devamlılığı ya da kopukluğu ve kırsal cami mimarisindeki gelişim, değişim, benzerlik ve farklılıkların bu yerleşimlerin iskân tarihi ile olan bağlarını takip etmek açısından son derece önemlidir.

Emecen arşiv kaynaklarından yararlanarak 15. yy. ve daha sonra sırayla kronolojik olarak yerleşime açılan köylerin bir haritasını oluşturmuştur. Bu haritaya göre vadinin batı yakasının aşağı kısmında yer alan Oğuz/Türkelli ve kıyıdaki Yavabolu/Yobul yerleşimleri 1486 yılı Tahrir kayıtlarında var olan yerleşimlerdi.

1486 tarihli defterlerde ortaya çıkmış olan Oğuz köyü, Türkmen gruplarınca bir sınır yerleşkesi olarak ortaya çıkmıştır. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmese de fetihten önce 1450'lerde Şeyh Cüneyd'in bu mevkide kaldığı ve askeri bir grubun Şeyh Cüneyd'e destek verdiği bilinmektedir. 1486 tarihli kayıtta 43 hane olan köyün nüfusu 220-230 arasındadır. Köyde vergiden muaf olan kesim içinde dini bir grubun olduğu ve Mehmed Fakih ve kardeşi Yusuf 'un köyün imamı olduğundan bahsedilmektedir. Bu durum Müslüman Türk yerleşkesi olan bu köyde bir caminin varlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca 15. yy.'da vadideki ilk ve tek Müslüman yerleşimi olarak Oğuz Köyü'nün bölge için son derece önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlarda adı geçen diğer Yavabolu, Ortaçağ'dan beri yerleşime açık olup Hristiyan nüfusun yaşadığı bir bölgedir (Emecen, 2010: 71-73).

15. yy.'da vadinin batı yakasında Oğuz Köyü'nden başka yerleşke olmaması vadinin sürekli bir geçiş alanı ve çatışmalara sahne olan bir yer olmasına bağlanmaktadır. Vadi ve yakın çevresinde emniyetin sağlanmasıyla şüphesiz yerleşim vadi içlerine doğru yayılmıştır. Önceleri Oğuz Köyü'nün mezrası konumundaki yükseklerdeki boş yerler zamanla yerleşime açılarak birer köy halini almışlardır.

1515 tarihli Tahrir kayıtlarında Oğuz Köyü'nde nüfus artmasına rağmen halkın 1/3'ü kayıtlara kayıp anlamına gelen "gaib" olarak kaydedilmiştir. Yöredeki Çepni Türkmenlerinden Safevilere hala destek verenler olduğu ortaya çıkmaktadır (Emecen, 2010: 77).

1486 yılında vergiden muaf olan imam grubunun vergi muafiyeti kaldırılmıştır ve İmam Mehmed Fakih'in yerine oğlu Ümmet geçmiştir (Emecen, 2010: 79).

Tamamı Hristiyan nüfus olan Yavabolu yerleşkesinde 1515 tarihli kayıtta bir 1554 tarihli kayıtta altı kişi Müslüman olarak kaydedilmiştir. Bu durumda 16. yy.'ın ortalarından itibaren Yavabolu'da Müslüman nüfusun arttığı söylenebilir (Emecen, 2010: 87)

1571 tarihli kayıtta Vamenli, Seyitahmetli, Anbarlı köylerinin iskana açılmış ve bu köyler konum olarak geçit/derbent özelliği taşımaktadırlar. Bu yöre halkının Görele kalesinin bakımı ve onarımı ile görevli olup kale ile vadi arasındaki yolu gözetlemekle yükümlüdürler ((Emecen, 2010: 107). Köylerin bir kısmı önceleri otlaklık ekinlik olarak kullanılırken daha sonra birçoğu Oğuz köyü merkezli olmak üzere sülale mensupları tarafından iskana açılmışlardır. Ağasar Deresi Vadisi akraba bağları olan grupların vadi içine yayıldığı bir yerleşim yeri olma özelliği göstermektedir. 16. yy.'ın en geniş sınırlara ve en büyük nüfusa ulaşan Oğuz köyü; Yavabolu sahil yerleşmesinin üst kesimlerinde batı bölümünü oluşturan ve çoğu bugüne ulaşan irili ufaklı köy birimlerini kapsamaktadır. Coğrafi olarak bu sınır Hoblu, Şahmelik, Resullü köyleri, mezraları ise Ağasar vadisi boyunca Kireç ve Alagavur/Geyikli kesimine kadar ulaşmaktadır. Emecen, bu durumun vadi içi dağınık yerleşimine örnek teşkil eden en uç örneklerden biri olduğuna ve bu durumun Ağasar Vadisi'nin eski uç hattı olma özelliğinden kaynaklandığına dikkat çekmektedir (Emecen, 2010: 103). Bunların yanı sıra vadinin aşağı kısımlarında doğu yakasında Kadahor, biraz yukarıda batı yamaçta Kızılüzüm/Karagürgen, vadinin ortasına doğru Şalpazarı/Kireç/Kalecik, Çamkiriş, Dereköy, Sazaklı/Karağaç/Turaliuşağı ve vadinin yukarı kesiminde Alagavur köylerinin 16.yy.'da kurulduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Çarlaklı Köyü bitişiğindeki Çamkiriş Köyü'ndeki caminin imamı için 8 Mayıs 1911'de köyden Usta Alioğlu Molla Ali tarafından 800 kuruş vakfedilmiştir (Emecen, 2010: 146). Bu bilgiden köydeki caminin bir vakıf kaydı olduğu anlaşılmaktadır.

17. yy.'da iskânların kıyı kesimi ve yakınlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlar; Akkilise, Aksaklı, İstilli, Şarlı/Beşikdüzü, Şahmelik, Korkudan, Vardallı ve Kefli köyleridirler. 18 ve 19. yy.'da yerleşimlerin tüm vadiye yayıldığı görülmektedir. Kıyıdan başlayarak bunlar; Hoblu, Takazlı, Bolanise, Abdallı, Bayır, Zemberek, Hancuma, Çarlaklı, Çamkiriş, Karakaya, Bozlu, Güristan, Tımara, Çetrik, Karasakal, Dereköy/Menteşe, Tepeağzı/Musaali, Düzköy, Gavurkıran, Kasımağzı, Pehliçukur, Dorukkiriş, Doğancı, Simenli, Kıran ve Seyvançatağı olarak sıralanmaktadırlar.

Ali Çelik'in Düzköy'den Ali Osman Öztin ile yapmış olduğu görüşmeden vadinin orta kesimlerinde yer alan Dereköy'ün merkezi, en eski yerleşim olduğu ve yakın

çevredeki birçok köyün kuruluşunda öncü olduğu anlaşılmaktadır. Ali Osman Öztin'in aktardıkları şöyledir;

"Bu nahiyenin en eski kurulduğu köy Dereköy'dür. Dereköy'de üç kardeş varmış. Yetişip ayrılacakları zaman birisi orada kalmış, birisi buraya Düzköy'e gelmiş ötekide yukarı köylere çıkmış. Geyikli, Doğancı, Kasımağzı, Dorukkiriş, Sayvançatak, Sütpınar hepsi bu köyden ayrılmıştır. Kabasakal, Tepeağzı, Güdün hep Dereköy'den ayrılmış. Düzköy'ün kuruluşu tahminen üç yüz senelik…." (Çelik, 2009: 38).

Yine yöre halkıyla yapılmış bir görüşmeden Lügütlü Köyü'nün iki veya üç yüzyıllık bir geçmişi olduğu fakat bazı kiremit kırıkları, ev temelleri ve değirmen yatakları gibi kalıntılardan dolayı daha önce de burada bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır. Lügütlü Köyü'nden (Hacı) Kadir Demirbaş'ın anlattıklarına göre;

"Bizim mesela bu köyüm yerleşimi artuk gaç yüz seneye dayaniği, üç yüz seneğe, üçten ileri diğil, ama ondan önce burada bi nesil yaşamış, amma Türk, amma Rum, amma artuk kimise… Değirmen yatakları, ev yatakları ve de ekseriyetle de kiremit gırukları yani çok eskiye dayaniyu ama kim yaşadı, Türk yaşadı, Rus yaşadı, bunu bilemiyoruz" (Çelik, 2009: 33).

Köylerin çoğunluğu Ağasar Deresi Vadisi'nin kendi içindeki nüfus hareketleriyle meydana gelmiş olsa da bazıları vadi dışından gelen nüfusla oluşmuştur. Şalpazarı'nın kuzeyinde merkeze 6 km mesafedeki Üzümözü Köyü'nün Görele'nin Ziva Köyü'nden gelenlerce oluşturulduğu öne sürülmektedir (Emecen, 2010: 151). Kurbağalıdere ile Ağasar Deresi arasında kalan Zemberek Köyü'ne 18. yy.'da Erzincan'dan gelenler olduğu bildirilmektedir (Emecen, 2010: 156).

Diğer taraftan daha geç tarihlerde oluşan köylerin muhtemelen daha önce Oğuz, Alagavur ve Kireç köyleri nüfuslarının ekinlik alanları iken daha sonra gerek yaylalık alanlardan gerekse sahil kesiminde buraya yerleşen ailelerle birer yerleşke haline gelmiştirler. Bir rivayete göre Tepeağzı köyü Musaoğulları tarafından kurulmuştur. 1835 tarihlerinde Tepeağzı köyü, köyün kurucularından Musa Ali adıyla birlikte anılırken daha sonraları Tepeağzı ve Kabasakal olarak iki birime ayrılmıştır. Bir başka rivayete göre Beşikdüzü-Şalpazarı yolunun doğu yakasında ve ilçe merkezine 6 km mesafede bulunan Çarlaklı Köyü'nün kuruluşunun çok eskiye dayandığıdır. Köy burada yaşayan Bahadıroğlu, Hacı İslamoğlu ve Uzunoğlu adlı üç ağadan Hacı İslamoğlu'na ait olduğu ve köye Kıdıkoğlu ve Veripoğlu aileleri yerleştirilmiştir. Ağasar Deresi Vadisi'nin güney kesiminde büyük bir yerleşim olan Dorukkiriş köyü daha sonra kurulan Doğancı,

Sayvançatak ve Kıran köylerinin oluşumunda merkez rolü görmüştür. Emecen, 1835 yılında Dorukkiriş'te kayıtlı Kılıçoğlu ve Çakus/Çakıroğulları'nın Sayvançatak'ta bugün rastlanan Kılıç ve Çakır soyadlı ailelerle bağlantılı olduğunu düşünmektedir (Emecen, 2010: 144-145).

Açıkça görülmektedir ki; Ağasar Deresi Vadisi'nde vadinin aşağı ve yukarı kesiminde ve iki yamaçta birbirleriyle akrabalık bağı olan aileler yaşamaktadırlar. Yeni yerleşime açılan yerlerde bir mescit ya da cami ve mektep/okul yapıldığı, böylece bu yerleşimlerin müstakil köy olma hakkı kazandıkları kayıtlardan anlaşılmaktadır.

1894'te yapılan bir müracaatta merkez kazaya bağlı olduğu belirtilen Şarlı nahiyesinin Düzköy, Kasımağzı ve Dorukkiriş köylerinden 31 hanenin Sayvançatağı'na yerleştikleri, burada evler, bir mescit ve iki mektep yaptıklarını belirterek müstakil bir köy olmayı talep etmişlerdir. Bazı karışıklıklar çıksa da birçok köye ve merkeze yakınlığı, iki taraftan Ağasar Deresine inen bir konumda olması, içinde cami, mektep, değirmen ve mezarlık bulundurması gibi sebeplerden dolayı istekleri merkez tarafından kabul edilmiştir (Emecen, 2010: 144-145).

Ağasar Vadisi'nin fetihten önce Çepni Türkmenleri tarafından yerleşime açılarak fetihten sonra zaman içinde vadide nasıl bir yerleşim düzeni ortaya çıktığı anlaşılmış olmaktadır. Yerleşimlerin arşiv kayıtlarından hareketle yüzyıllara göre dağılımını Emecen, harita üzerinde göstermiştir. Bu harita ileride vadi içindeki kırsal cami geleneğinin birçok yönden araştırılmasında son derece önemli bir altlık oluşturacaktır (Şekil 61).

2.1.4. İdari Yapı ve Sınırlar

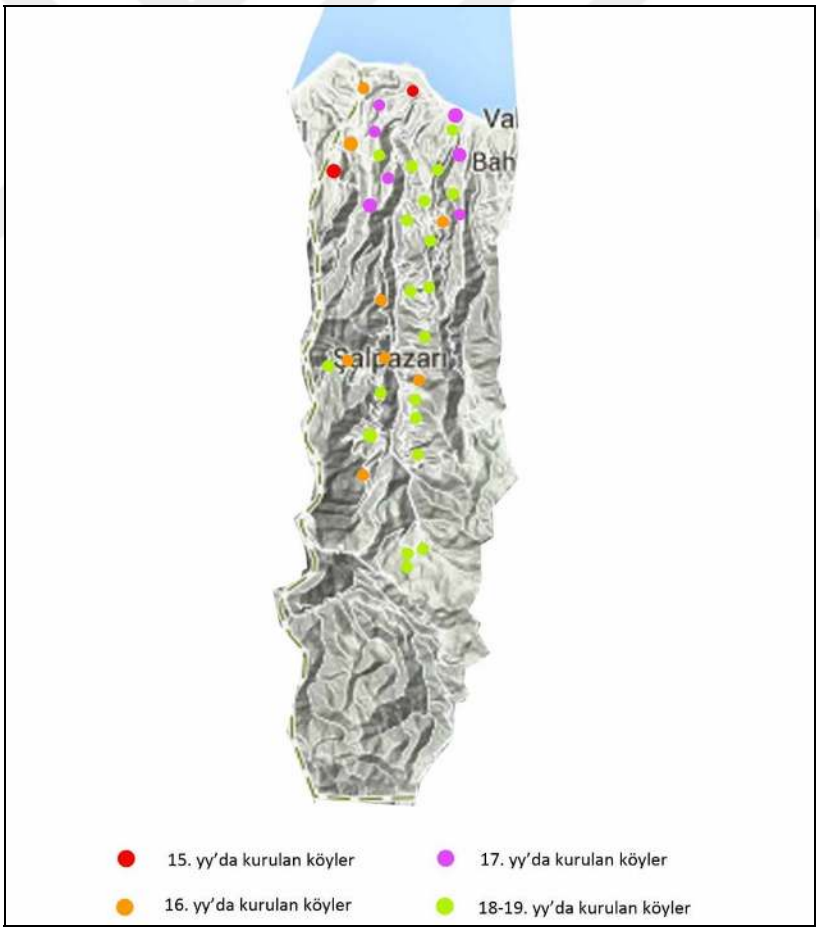
Osmanlı vergi sistemi ile ilgili Tahrir kayıtlarına göre Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi Trabzon sancağına bağlı olsa da idari olarak Giresun yöresiyle ilişkilendirilebilecek Çepni /Kürtün vilayeti ve sınırları içinde yer almıştır (Emecen, 2010: 15).

Çepniler, 15. yy.'ın birinci yarısında Kürtün-Eynesil-Dereli-Giresun arasındaki geniş sahaya hakimdiler. Burası 1486 tarihli arşiv kaynaklarında "Zeamet-i Kürtün", 1515 ve 1536 tarihleri arasındaki kayıtlarda "Vilayet-i Çepni", 1583 tarihli tahrir katırlarında ise Giresun, Çepni Nahiyesi XVIII. Yy. Ahkam kayıtlarında ise Çepni nahiyesi veya Kadılığı olarak adlandırılmıştır (Emecen, 2010: 368).

Ağasar Deresi Vadisi içinde yer alan Beşikdüzü ve Şalpazarı'nın idari durumları fetihten Tanzimat dönemine kadar yakın çevredeki Gümüşhane ve Torul maden

ocaklarının işletilmesi ve bir kısmının vakıf arazi toprakları içinde yer almaları gibi çeşitli sebeplerle sürekli değişiklik göstermiştir. Tanzimat'ın ilanından sonra yerel yönetimlerde yapılan değişikler sonucunda Ağasar Deresi Vadisi kapsamında bulunan Şarlı ve köyleri bağımsız kaza olma, Görele'ye ya da Vakfıkebir kazasına bağlı nahiye konumunda olma arasında sürekli gidip gelmiştir.

1835 yılında yapılan nüfus tahrirlerinde Akhisar vadi köyleri ve Şarlı, Vakfıkebir kazası içerisinde gösterilmiş, Yobol ise Görele'den ayrılarak Vakfıkebir'in köyüne dönüştürülmüştür. 1848–49 yılına ait vergi paylaşımı listesinde bu havzada Şarlı, Oğuz ve Akhisar Deresi "nahiye" olarak Akçaabad/Yomra kazası altında kayda alınmışlardır. 1869–1875 yılları arasında Şarlı'nın nereye bağlı olduğu ile ilgili bir kayıt olmamasına rağmen Vakfıkebir'e bağlanmamak için mücadele verdikleri belgelerden anlaşılmaktadır (Aygün, 2010: 45-47).

Şekil 61. Ağasar Deresi ve Çamlık Deresi Vadileri'nde köylerin kuruluş tarihlerini gösteren harita. (Emecen'den işlenerek, 2010: 297)

1880'lere gelindiğinde Trabzon'un batısında yer alan Görele ve Vakfıkebir kaza konumunda iken Akçaabat, Tonya ve Şarlı'nın *nahiye* olma durumu devam etmektedir. Trabzon Vilâyeti'nden devlete gönderilen 24 Haziran 1890 tarihli bir yazıda Şarlı ahalisinin kaza olmak için vermiş oldukları, ancak uygun bulunmayan iki adet dilekçeden bahsedilmekte, müstakil kaza yapılmamaları durumunda Görele kazasına bağlı nahiye olmayı talep ettikleri görülmektedir. Aygün, Şarlı ahalisinin Vakfıkebir'e bağlanmak yerine Görele kazasını tercih etmesinin sebebini Şarlı ve vadi boyu art alanının sosyo-kültürel yapısıyla ilgili olduğunu düşünmektedir. Nitekim Şarlı, Ağasar Deresi Vadisi'nin batı yakasındaki Oğuz merkezli Türkmen/Çepni kökenli nüfusun vadi boyu yayılarak 17. yy.'da Şarlı merkezini oluşturan bir geçmişe sahiptir (Aygün, 2010: 56-63).

Rus ilerleyişi karşısında Trabzon şehrinin Osmanlılar tarafından boşaltıldığı 15/16 Nisan 1916 tarihinde, yani şehrin Rus işgaline girmesine birkaç gün kala Osmanlı hükümeti Şarlı nahiyesini Vakfıkebir kazasına bağlama kararını çıkartmıştır. Aygün bu durumun düşündürücü olduğunun altını çizmektedir. Şarlı, 1940 yılı nüfus sayımlarıyla birlikte Beşikdüzü nahiyesi adı altında kayda girmiştir. Beşikdüzü ise 1987 yılında Vakfıkebir ilçesinden ayrılarak ilçe olma imkânı bulmuştur (Aygün, 2010: 72).

Şalpazarı ise 1809 yılına kadar Çepni Vilayeti sınırları içinde ve Görele'ye bağlı kalmış ve bu tarihte gönderilen bir fermanla Görele'den ayrılarak Vakfıkebir'e bağlanmıştır, 1914 yılında bucak durumuna getirilmiş, daha sonra bu uygulama kaldırılarak 1927 yılında Vakfıkebir'e bağlı olarak yeniden kurulmuştur. 1968 yılında Belediye teşkilatına kavuşmuş ve 1987 yılında ilçe olmuştur. Ağasar Vadisi'nin aşağı kısmında Beşikdüzü'ne bağlı birer kasaba (belediye) özelliği taşıyan en eski ve önemli yerleşme yeri bugün Türkelli olarak bilinen Oğuz köyü ve Yeşilköy olarak bilinen Abdallı köyü yerleşmeleridir (Emecen, 2010: 27).

Akhisar Deresi Vadisi içindeki köylerin nereye bağlı olduğu ve hangilerinin Hatuniye vakfına ait olduğu konusunda sürekli tartışmalar ve anlaşmazlıklar olmuştur. Tanzimat uygulamalarıyla Ağasar bölgesi köyleri idari olarak Akçaabat kazası bünyesinde anılmaktaydılar. Tanzimat'a göre 1264 (1842-49) yılı vergi paylaşımıyla ilgili hazırlanan bir listede, Akçaabad/Yomra kazası belirli mali bölgelere ayrılmıştır. Bunlar; Nefs-i Polathane, Nefs-i Kalanima Deresi, Sera Deresi, Ayagorgor Nahiyesi, İskefye nahiyesi, Fol nahiyesi, Şarlı Nahiyesi, Oğuz Nahiyesi ve Akhisar Deresi nahiyesi olmak üzere dokuz bölgeden oluşmaktaydılar. Burada Akhisar Deresini Vadisi'ni ilgilendiren Şarlı, Oğuz ve Akhisar Deresi nahiyeleri olmak üzere üç birimdir. Bunlardan Şarlı kendisine bağlı 14

köyle birlikte kıyıdaki Beşikdüzü kasabasının temelini oluştururken, Akhisar Deresi nahiyesi olarak anılan yer bugün Şalpazarı'nın merkezini oluşturan Kireç ve buraya bağlı 19 köy biriminden oluşmaktadır. Oğuz köyü ve çevresindeki yerleşimleri kapsayan Oğuz nahiyesi adlı birim ise idari olarak uzun süreli olmamıştır. Daha sonraki tarihlerde düzenlenen vergi kayıtlarında bu bölge ilgili Vakfıkebir adı altında geçse de bu durum "Vakfıkebir" diye nitelenen Hatuniye vakfına ait köy birimlerinin içlerinde Ağasar Deresi Vadisi köylerinin de bulunmasından kaynaklanmıştır. Vakıf dolayısıyla İskefye, Fol, Şarlı, Oğuz ve Akhisar Deresi nahiyeleri Vakfıkebir ile birlikte anılmakta ise de idari olarak aslında Akçaabat nahiyesi içinde yer almışlardır (Emecen, 2010: 125-127).

Vakıf arazilerine hariçten yapılan tecavüzler neticesinde farklı kazalarda yer alan ancak birbirlerine komşu olan vakıf arazilerinin bir kazada toplanarak idare edilmesi gerekmişti. Bu amaç doğrultusunda Anadolu kazaskeri tarafından Trabzon kadısına gönderilen bir mektup ile Trabzon'daki Hâtuniye Vakfı köylerinden Görele kazasına bağlı beş köy (Korkudan, Aksaklı, İstil, Akkilisa, Yobol/Yavabolu) haneleri ile birlikte komşu konumdaki Trabzon merkez kazasına bağlı Akçaabat nahiyesine ilhak edilmişti. Bu gelişmenin arkasında ayrıca, bölgede bu dönemde hızlanan eşkıyalık hareketlerinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen köyler günümüzde Trabzon'un Beşikdüzü (Şarlı) ilçesine bağlı olup Giresun ili sınırında yer almaktadırlar (Aygün, 2010: 40).

İskenderli, Sayraç, Yakçukur ve Kozluca köyleri Çamlık Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde bulunmaktadırlar (URL_29, 2015).

2.1.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri

Akhisar/Ağasar ve Çamlık Deresi Vadileri'nde tespit edilen kırsal camiler Tablo 13'te listelenmiştir ve harita üzerinde dağılımları Şekil 63'te gösterilmiştir. Metinde geçen ve alan çalışmasında incelenen kırsal cami köylerinin eski ve yeni adları Tablo 14'te verilmiştir (Uzun, 2007).

Günümüzde Akhisar Deresi Vadisi'nde 15, Çamlık Deresi Vadisi'nde 8 kırsal cami tespit edilmiş olsa da yıkılan, günümüze ulaşamamış ya da varlıkları hakkında ipucu veren yapılar hakkında kaynaklardan bazı bilgilere ulaşılmaktadır. Vadilerin kırsal cami mimarisi ya da geleneğinin önemli bir parçası olan bu yapılara o nedenle burada yer verilmiştir.

Çamlık Deresi Vadisi'nde Beşikdüzü'ne bağlı olan Dağlıca (Mesopliye) Köyü'nde Kupalı mevkiinde yer alan bugün Kozluca olarak bilinen Dağlıca Köyü Camisinin[18] yanında medrese, imam evi ve eski bir mezarlıktan oluşan külliye vardır. 1912 yılında yapılan Oğuz/Türkelli Köyü Merkez Caminin yerinde daha eski tarihli bir mescit vardır (Emecen, 2010: 157).

Tablo 13. Akhisar/Ağasar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri

Akhisar/Ağasar Deresi Vadisi		
1	Dolanlı Köyü Camisi; 1955, 1880	Kısmen müdahale görmüş.
2	Türkelli Köyü Merkez Camisi; 1912	ÖZGÜN
3	Resüllü Köyü Aşağı Mahalle Camisi; 1928	Kapsamlı müdahale
4	Aksaklı Köyü Camisi; 1291 (M. 1874-75)	Kapsamlı müdahale
5	Seyitahmet Köyü Camisi; 1251 (M.1835-36), 1288 (M. 1871-72)	Kısmen müdahale görmüş.
6	Akkese Köyü Camisi; 1305 (M. 1887-88)	Kapsamlı müdahale
7	Kalegüney Köyü Camisi; 1964, 1965	Kısmen müdahale görmüş.
8	Korkuthan Köyü Camisi; 1894	Kısmen müdahale görmüş.
9	Akçiriş Köyü Camisi; 1910	Kapsamlı müdahale
10	Çarlaklı Köyü Camisi; 1954	Kısmen müdahale görmüş.
11	Dereköy Camisi; 1935	Kısmen müdahale görmüş.
12	Düzköy Camisi; 1947	Kısmen müdahale görmüş.
13	Doğancı Köyü Camisi; 1935, 1288 (M. 1871-72)	Kısmen müdahale görmüş.
14	Pelitcik-Güdün-Lüküt Merkez Camisi; 1288 (M. 1871-72), 1859	Kapsamlı müdahale görmüş.
15	Adacık Camisi; 1231 (M. 1815-16)	Kısmen müdahale görmüş.
Çamlık Deresi Vadisi		
1	Hünerli Köyü Merkez Camisi; 1279 (M. 1862-63), 1823	ÖZGÜN sayılabilir.
2	Vardallı Köyü Camisi; 1957, 1958	ÖZGÜN sayılabilir.
3	Çamlık Köyü Yukarı Mahalle Camisi; 1926, 1860	ÖZGÜN sayılabilir.
4	Duygulu Köyü Camisi; 1846	ÖZGÜN
5	Kozluca Köyü (Dağlıca) Camisi; 1283 (M. 1866-67)	ÖZGÜN
6	Kozluca Köyü Hola Camisi; 1960/1372	ÖZGÜN sayılabilir.
7	İskenderli Merkez Camisi; 1946/1362, 1226	Kapsamlı müdahale
8	Sayraç Köyü Camisi; 1325 (M. 1907-08), 1337 (M. 1918-19)	Kısmen müdahale görmüş.

[18] VBM'nün kayıtlarında burası Közluca Köyü Camisi olarak geçmektedir.

Dorukkiriş Köyü'nde Osmanlı Döneminden kalma bir medrese, mahalledeki caminin yanında bulunan ve şu anda keşkek pişirme yeri olarak kullanılan tek katlı binanın yerinde iki katlı bir bina olarak inşa edilmiştir. Taştan yapılmış olan medresede 20, 30 civarında oda olduğu, çeşitli köylerden gelen öğrencilerin bazıları medresede yatılı olarak kalırken, bazıları ise sabah gelip akşam evlerine döndükleri ifade edilmektedir. 1924 yılına kadar acık olan medresede hem hafızlık yapılırmış, hem de Arapça, Tefsir, Kelam ve antik ilimleri okunduğu belirtilmektedir (Karaman ve Durmuş, 2009: 35). Medresenin varlığı burada eskiden var olan köy camisinin külliye içinde tasarlandığının da göstergesidir (Şekil 62).

Şekil 62. Dorukkiriş Köyü'ndeki medrese binası (Karaman ve Durmuş: 2009)

Ali Çelik'in yöre halkı ile yapmış olduğu görüşmelerden Lügütlü Köyü'nde bir kısmı yıkılarak genişletilmiş eski bir cami ve yıkılan bir medrese olduğu anlaşılmaktadır.

"Medreseyi yıktılar. Cami duriği da, cami tarih camısı da, camının bi gatını yıkamadılar, e hanı tarih diyi de diğer yerini yıktılar da yaptılar haşindi böyüttüler camıyı. Uriği şindi u medresiği u yıktılar da Gıran'a daşıdılar dışını da pansuman (pansiyon) yaptılar... Bizim köyün medresesi uradağidi. Diğer çevre köyler de gelürümüş, herkesin odası varıdı yapulu herkesin, diğer köylerden gelüler, okurlarımış yani değelim ki şindi mesela şindi, çevre köylerden medresede Arapça okullarmış Arapça. Urda mesela büyük alimler varıdı. Onlar hocalık yapiyudu."(Çelik, 2009: 35-36).

Eski adı Alagavur olan Geyikli Köyü sakinlerinden biri ile yapılan görüşmeden Geyikli Köyü'nde on kadrolu cami olduğu anlaşılmaktadır (Çelik, 2009: 37). Tarihi oldukça eskilere dayanan ve büyük bir yerleşim yeri olan Geyikli Köyü'nden 68 yaşındaki Niyazi Beldüz ile görüşme sonucu hangisi olduğu hakkında tam olarak bilgi olmasa da

köyde bir cami yanında eski bir medrese yapısı olduğu öğrenilmektedir (Çelik, 2000: 629). Örneklerin sayısı dikkate alındığında vadide yer alan eski kırsal camilerin önemli bir kısmının medrese yapısı ile birlikte inşa edildiği ya da cami ve hemen yanında bir medrese inşa etme geleneğinin olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 14. Metinde geçen ve alan çalışmasında incelenen kırsal cami köylerinin eski ve yeni adları (Uzun, 2007)

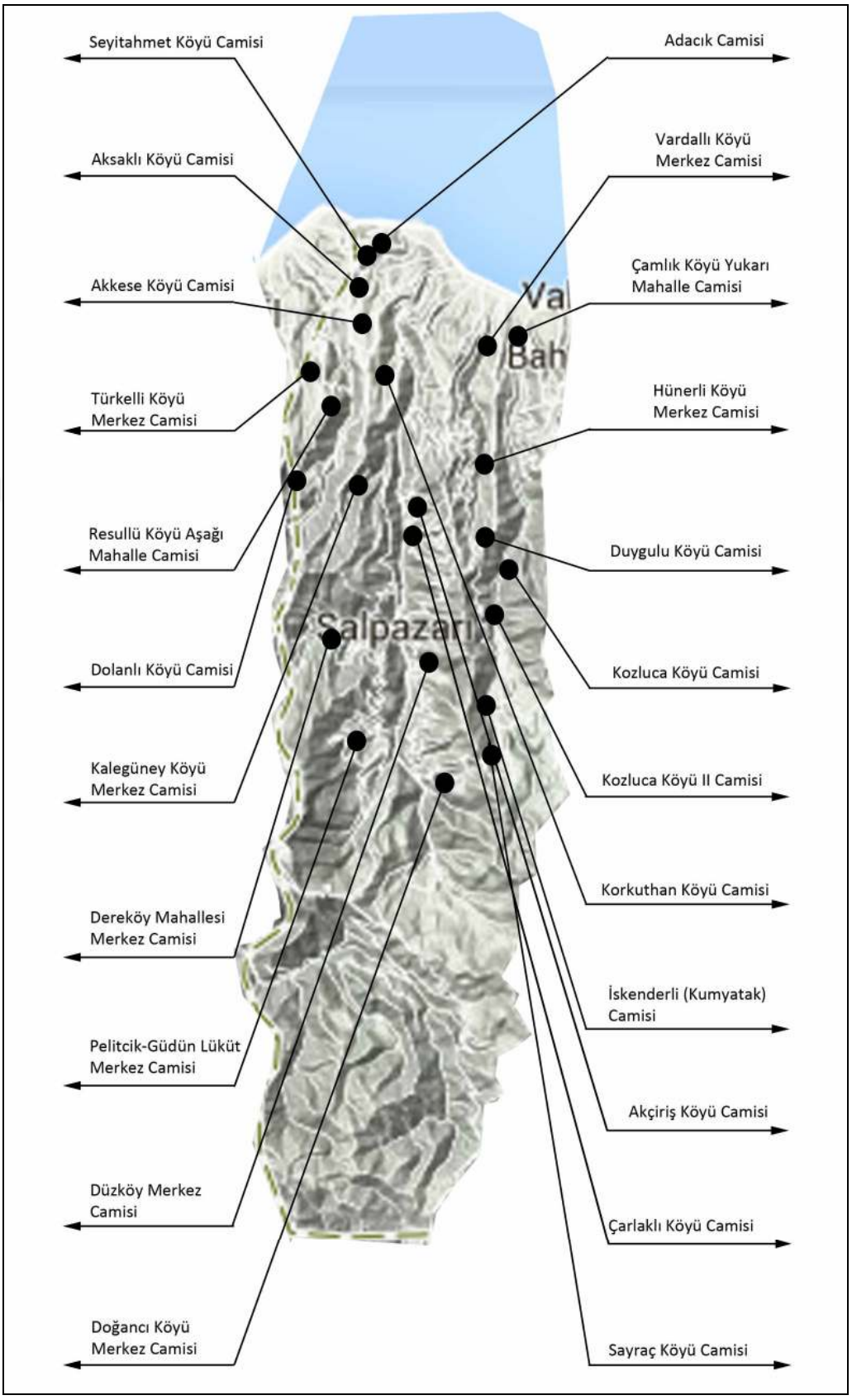
Eski adı	Yeni Adı	Eski adı	Yeni Adı
Abdallı	Yeşilköy	Kefli	Hünerli
Huplu/Hoplu	Kutluca	Korkutan	Ağılbaşı
İstil	Sayvancık	Oğuz	Türkelli
Kadahor	Gürgenli	Yobol[19]	Çeşmeönü, Adacık ve Denizli
Alağavur	Geyikli	Pehliçukur	Pelitçik
Kızılüzüm	Üzümözü	Semenli	Çimenli
Tımara	Fidanbaşı		

2.1.5.1. Yerleşim Durumu

Akhisar Deresi Vadisi'ndeki kırsal camiler genellikle köyün en düz, etrafı açık ve manzaralı yerine konumlandırılmışlardır. Hemen hemen hapsinin yanında hazire alanı olup bazılarında tarihi çeşme ve medreseler de yer almaktadır. Çoğu yıkılmış olduğundan çok az sayıdaki medrese yapısı günümüze ulaşmıştır. Yıkılanların bazıları bilinmekle beraber bazılarının varlığı bile bilinememektedir. Çamlık Deresi Vadisi'nde medreseli camiler olarak Kozluca (Dağlıca) Köyü, Sayraç Köyü Camileri sayılabilir.

Çamlık Deresi Vadisi'nde bulunan Akkese Camisinin yanında iki katlı tekke yapısı bulunmaktadır. Üzerindeki iki sütun üç satırdan oluşan kitabesine göre camiden 5 yıl sonra H-1310, M-1895 yılında inşa edilmiştir. Banisi Bahriye nazırı Hasan Paşa olup cami ve tekkesi Gülbahar Hatun vakfiyesindendir. Tekkenin alt katında şeyh mezarları bulunmaktadır. Cami, sonradan yapılan çeşme, tekke ve büyük hazire alanı ile köyün düz bir alanında yer almaktadırlar.

[19] Yobol : Günümüzdeki Çeşmeönü , Adacık ve Denizli Mahallelerinin ortak ismidir.

Şekil 63. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal cami dağılımları

2.1.5.2. Plan Şeması

Akhisar Deresi Vadisi'nde geçirdiği müdahaleler sonucu değişmiş olan Akçiriş Köyü Camisi ve Çamlık Deresi Vadisi'nde kareye yakın Kayacan Köyü I. Camisi dışında tüm kırsal camilerin mihrap ekseni boyunca dikdörtgen planlı oldukları görülmektedir. (Ek Tablo 1 ve 2) (Şekil 70).

Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri'nde bulunan kırsal camilerin bir kısmının son cemaat yerleri sonradan eklenmiş olsa da Akçiriş ve Çarlaklı Köyü Camileri hariç hepsinin mihrap aksı üzerinde kapalı ya da açık son cemaat yerleri bulunmaktadır.

Vadinin aşağı bölgesinde batı yakasında bulunan Dolanlı Köyü Camisi'nin, üç bölmeli kapalı son cemaat yeri abdestlik olarak kullanılmaktadır. Bölücü duvarların uç kısımlarında hala görülebilen taş sütunlardan son cemaat yerinin orijinalinde açık olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 64).

Şekil 64. Dolanlı Köyü Camisinin son cemaat yerinde duvarlar içinde kalan taş sütunlar. (VGM arşivinden)

Akhisar (Ağasar) Deresi Vadisi'ndeki Türkelli Köyü Merkez Camisi bölgede incelenen yapılar arasında boyut olarak en büyük camidir. Bunun yanı sıra sütunlu son cemaat yeri, harimdeki gizli kubbeyi taşıyan dört taş sütun gibi plan özellikleri ile komşu ve yakın vadilerdeki kırsal camiler arasında ön plana çıkan görkemli bir yapıdır.

Akhisar Deresi Vadisi'nin batı yamacında kıyıya yakın kesimde yer alan Aksaklı ve Seyitahmet Köyü Camileri plan şemaları ve boyut olarak birbirine son derece yakın olup vadilerdeki en küçük boyutlu camilerdirler.

Söz konusu alan içinde plan şeması olarak birbirine çok benzeyen camiler vardır. Ağasar Deresi Vadisi'nin aşağı kesiminin batı kanadında Türkelli Köyü Merkez Camisi ve yine kıyıya yakın olan Çamlık Deresi Vadisi'ndeki Vardallı Köyü Merkez Camisi mihrap

aksı boyunca uzunlamasına dikdörtgen planları, kemerlerle birbirine bağlanan sütunlu son cemaat yerleri ve harim kısmında dört sütunla desteklenen gizli ahşap kubbeli üstörtüleriyle birbirlerine son derece benzer plan şemasına sahiptirler (Şekil 65). Dolanlı Köyü Camisi üç açıklıklı son cemaat yeri ve hariminin üstörtü biçimleri Türkelli Köyü Merkez Camisiyle benzer olmakla beraber, hariminde Türkelli de olduğu gibi üstörtüyü taşıyan sütunlar bulunmamaktadır (Şekil 66). Bu durum harim ve üstörtünün boyut olarak daha küçük olmasıyla ilgisi olmalıdır.

Şekil 65. Türkelli ve Vardallı Köyü Merkez Camileri son cemaat yeri ve harimde dört sütunla taşınan gizli ahşap kubbeleri

Şekil 66. Dolanlı Köyü Camisi gizli ahşap kubbesi

Hünerli Köyü Merkez Camisindeki son cemaat yerinde çatıyı taşıyan ahşap direkler vardır. Oysaki diğer örneklerde çoğunlukla birbirine kemerlerle bağlanan taş sütunlar vardır (Şekil 67).

Şekil 67. Hünerli Köyü Camisinin ahşap direkli son cemaat yeri

Akçiriş Köyü Camisi giriş kapısının dairesel olmasıyla diğer camilerden farklılaşmaktadır. Girişinin batı duvarından olması genelde mihrap aksı üzerinde olan girişlere göre farklılık göstermektedir. Harim kısmında mahfille ve mihrap duvarı arasındaki bölüm doğu cephesinin bir bölümü yıkılarak doğu yönünde genişletilmiştir. "L" biçimindeki harim vadideki plan şemalarından farklı gibi görünse de bu durumun geçirdiği müdahaleler sonucunda oluştuğu anlaşılmaktadır (Şekil 68).

Şekil 68. Akçiriş Köyü Camisinin yıkılan doğu duvarının parçası ve doğu yönünde genişleyen harimi

Akhisar (Ağasar) Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında batı yakasındaki Dolanlı Köyü ve Türkelli Köyü Merkez Camileri gizli ahşap kubbeleri, mahfil biçimleri ve son cemaat yerleriyle oldukça benzer olup Türkelli Köyü Merkez Camisi daha büyük ölçeklidir ve harimin merkezinde dört adet dairesel taş sütun yer almaktadır. Ayrıca Dolanlı Köyü Camisinin hem mihrap aksı hem de doğu cephesi üzerindeki çift girişi farklı uygulamalardan biridir.

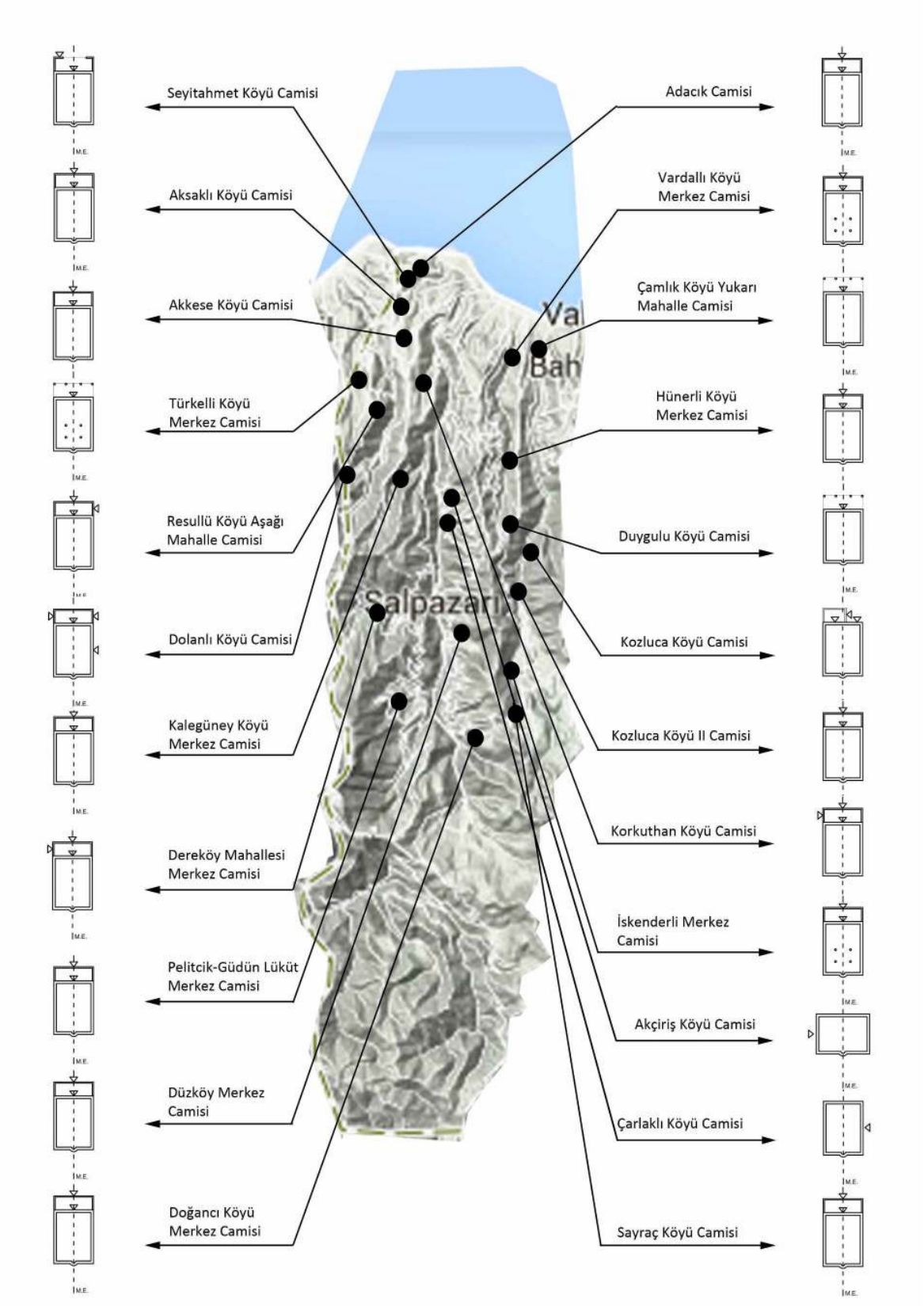
Akhisar Deresi Vadisi'nin aşağı kısmına yakın olan Çarlaklı ve komşu köydeki Akçiriş Köyü Cami girişlerinin diğerlerinde olduğu gibi mihrap ekseni yerine doğu ve batı cephesi üzerinde olması farklı bir durum olarak karşılaşılmaktadır. Dolanlı Köyü

Camisinin doğu cephesinde bir girişi olması benzer bir durum olsa da mihrap ekseni üzerinde bir başka giriş kapısı daha vardır (Şekil 69).

Şekil 69. Akçiriş, Çarlaklı ve Dolanlı Köyü Camileri'nin girişleri.

Çamlık Deresi Vadisi'nin orta kısmında yer alan Kozluca (Dağlıca) Köyü Camisi'nin mihrap aksı üzerinde son cemaat yerine çapraz olarak yerleştirilmiş medrese yapısı bulunmaktadır. Külliye içinde yer alan bu caminin de yine mihrap aksı üzerinde ve doğu cephesinde iki girişi bulunmaktadır.

Şekil 70. Akhisar ve Çamlık Dereleri Vadileri'ndeki kırsal cami plan şemaları

2.1.5.3. Üstörtü / Tavan

Akhisar Deresi Vadisi'ndeki kırsal camileri kırma çatılı olup üstörtüleri genellikle düz bir kısmı ise kademeli ve gizli kubbeli ahşaptır. Düz ve kademeli olan üstörtülerde birçoğunun ahşaplarının yenilenmiş olduğu görülmektedir (Ek Tablo 3). Çamlık Deresi Vadisi'ndeki üstörtüler düz ya da gizli ahşap kubbeli olmaktadırlar (Ek Tablo 4) (Şekil 75).

Düz ahşap üstörtüler iki vadide de genellikle sade olup sadece ortada sade göbekli, ortada ve köşelerde aynı boyut ve desende göbekli ya da ortadaki daha büyük olmak üzere dört bir köşede ortadakinin daha küçüğü olacak şekilde göbeklerle bezemeli olmaktadırlar (Şekil 71).

Şekil 71. Kalegüney, Akçiriş ve Çarlaklı Köyü Camileri üstörtüleri

Kademeli ahşap tavanlı üstörtüler iç içe geçmiş kare ya da dikdörtgen kademeli ve sade olmakla beraber Doğancı Köyü Camisinin kalem ve ahşap işçiliği en dikkat çekici örnektir. Bunun yanı sıra Pelitcik-Güdün-Lüküt merkez Camisinin üstörtü ahşapları yenilenmiş olsa da büyük boyutlu ortadaki dikdörtgen biçimli tek kademesi ile diğerlerinden farklılık göstermektedir (Şekil 72).

Şekil 72. Akkese köyü, Doğancı köyü ve Pelitcik-Güdün-Lüküt Merkez Camileri'nin kademeli ahşap üstörtüleri

Gizli kubbeli ahşap üstörtülüler, Türkelli Köyü Merkez ve Vardallı Köyü Camilerinde olduğu gibi dört taş ayakla taşınabildiği gibi Dolanlı Köyü Camisindeki gibi ayaksız da olabilmektedirler. Üçünde de ahşap kirişlerle kare bir taban elde edilerek, dairesel tabanı bu kareye oturan bir kubbe oluşturulmuştur. Akhisar Deresi Vadisi'nin batı yamacında bitişik köylerde yer alan Türkelli ve Dolanlı Köyü Camileri üstörtülerinde ahşap bezemelerin birbirlerine oldukça benzer oldukları görülmektedir (Şekil 73).

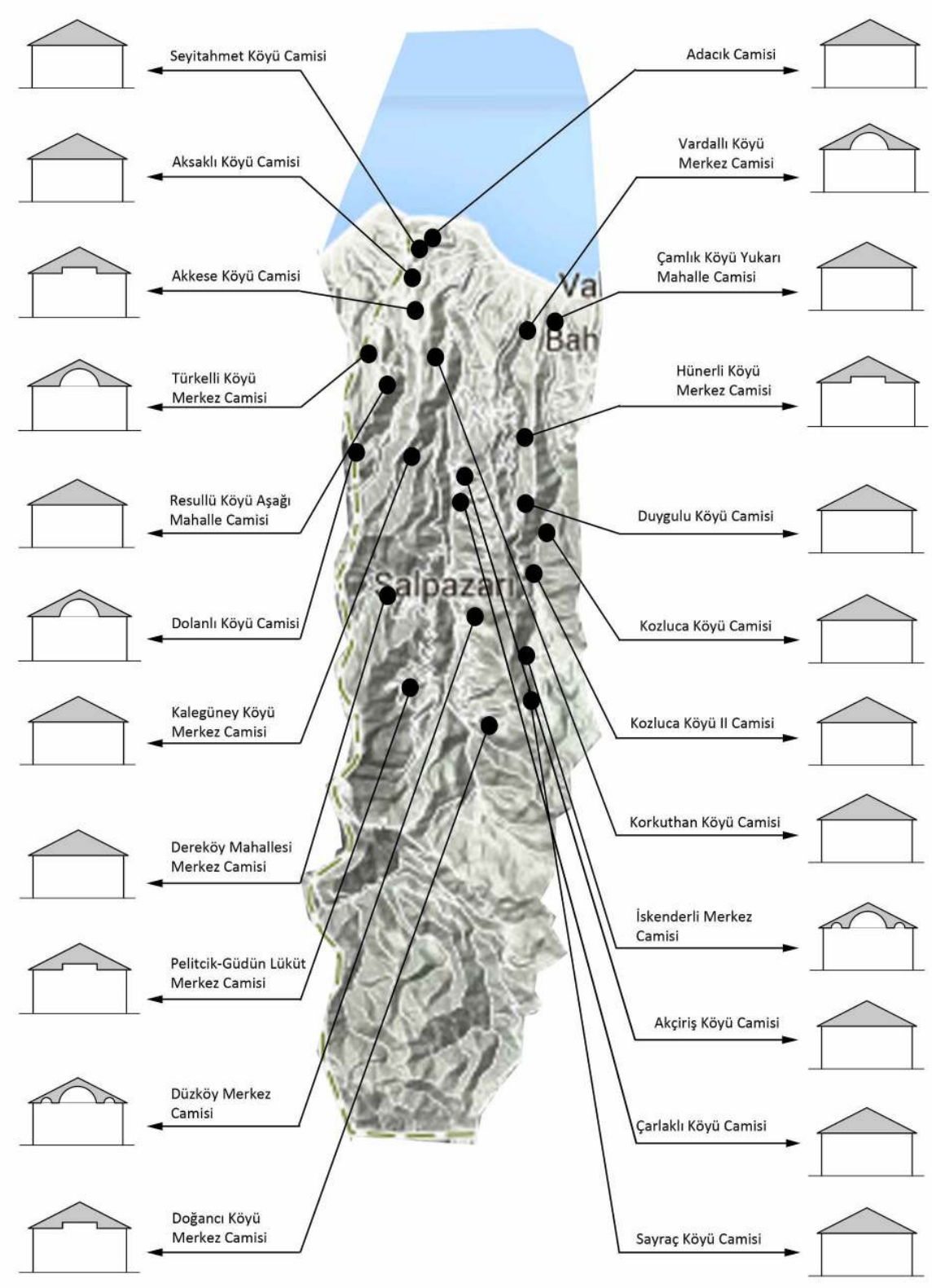

Şekil 73. Dolanlı Köyü, Türkelli Köyü Merkez ve Vardallı Köyü Camileri'nin gizli ahşap kubbeleri

Akhisar Deresi Vadisi'nin orta kısımlarında yer alan Düzköy Köyü Camisinin gizli kubbeli üstörtüsü vadi içindeki en sıra dışı uygulamadır. Simetrik ve ortadaki parça en büyük olacak şekilde tavan dokuz parçaya ayrılmıştır. Merkezdeki parça gizli kubbe ile örtülü iken karşılıklı dikdörtgen parçalar tonozlarla ve köşelerdeki küçük kare parçalar kubbelerle örtülüdür. Çamlık Deresi Vadisi'nin orta yerinde yer alan İskenderli Merkez Camisi'nin üstörtüsü Düzköy Köyü Camisi ile benzer olup İskenderli'de taş malzeme kullanıldığından merkezdeki kubbe, pandantiflerle dört taş sütun üzerine oturmaktadır. İskenderli Merkez Camisi de vadideki sıra dışı uygulamalardan biridir (Şekil 74).

Şekil 74. Düzköy Köyü ve İskenderli Merkez Camisi üstörtüleri

Şekil 75. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri üstörtü ve tavan şemaları

2.1.5.4. Mahfil

Akhisar Deresi Vadisi kırsal camileri mahfilleri mihrap aksı üzerinde tek yönde bulunmaktadırlar (Ek Tablo 5), (Şekil 77).

Resullu, Aksaklı, Seyidahmet, Akkese, Kalegüney, Korkuthan, Doğancı köyleri ve Pelitcik-Güdün-Lüküt Merkez camilerinde mahfil kısmı sonradan eklenen son cemaat yeri ile birlikte büyütülmüştür. Dolanlı Köyü Camisinde ise son cemaat yerinin önüne ek yapılarak mahfile dıştan ayrı bir giriş yapılmıştır.

Adacık, Düzköy merkez, Dereköy ve Türkelli merkez camilerinde olduğu gibi son cemaat yeri iki kat yüksekliğinde devam edip mahfil katı sadece harim üzerinde olan örneklerde vardır.

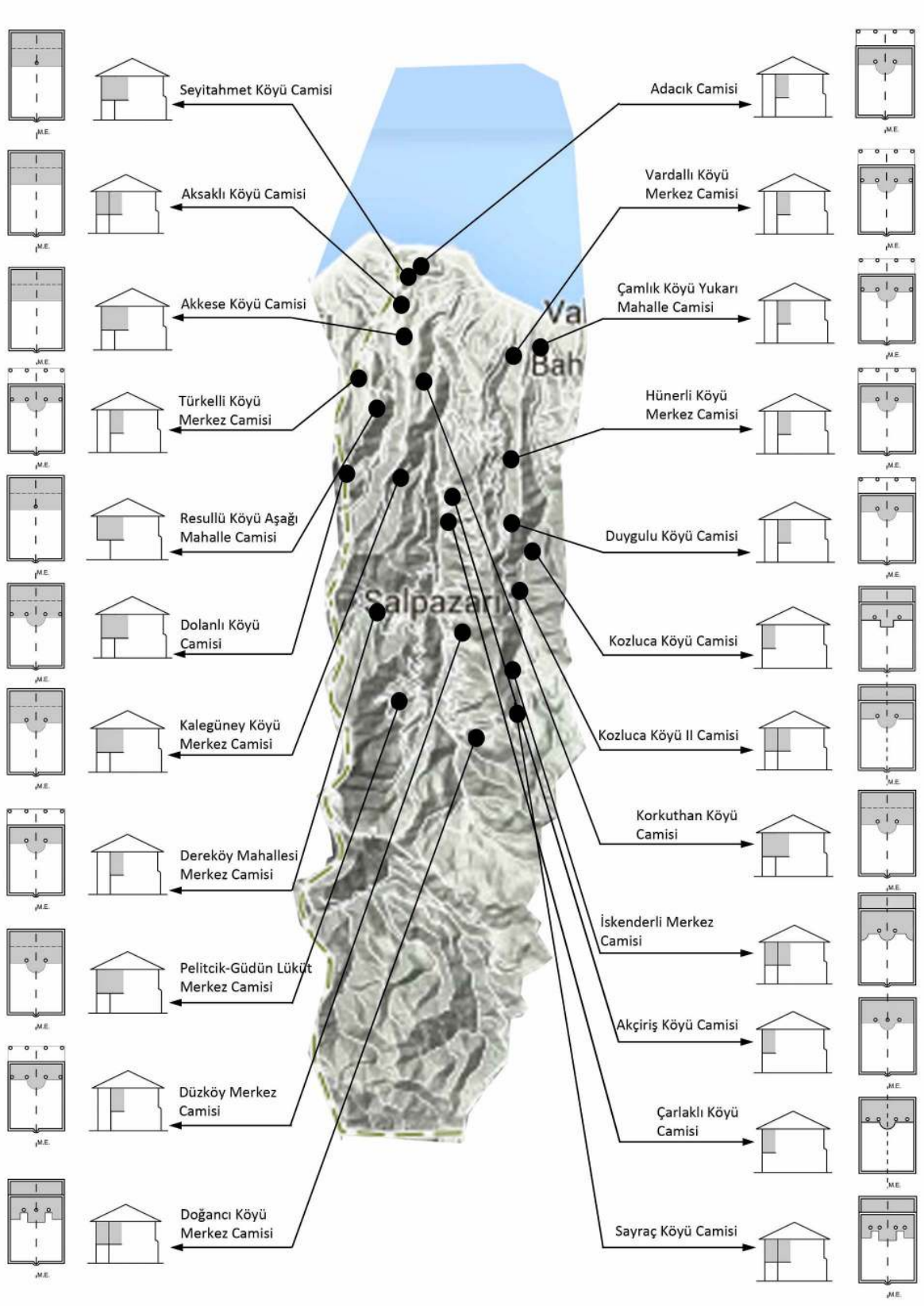
Vadide mahfil çıkmaları genellikle ortada tek yarım daire biçiminde olup çıkmasız örneklerde bulunmaktadır. Bunların bazıları sonradan betonarme ile değiştirilenlerdir. Doğancı Köyü Camisinin üç adet kare biçimli çıkmaları vadide karşılaşılan sıra dışı örneklerden biridir (Şekil 76). Bazı istisnalar olmakla birlikte vadideki mahfiller iki ya da dört ayakla desteklenmektedir.

Şekil 76. Doğancı Köyü Camisi mahfili

Çamlık Deresi Vadisi kırsal cami mahfilleri mihrap aksı üzerinde tek yönde bulunmaktadırlar (Ek Tablo 6).

Hünerli Köyü merkez, Vardallı köyü, Çamlık köyü yukarı mahalle ve Duygulu Köyü Camilerinde son cemaat yeri iki kat yüksekliğinde devam edip mahfil katı sadece harim üzerinde bulunmaktadır. Kozluca (Dağlıca) Köyü Camisinde ise son cemaat yeri tek kat yüksekliğinde olduğundan mahfil katı son cemaat yeri üzerine devam etmektedir. Kozluca köyü II. Camisinde mahfil kapalı olan son cemaat yeri üzerine genişlemektedir.

Şekil 77. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri mahfil şemaları

Sayraç Köyü Camisinde mahfil katı aradaki duvarda kapı boşluğu açarak sonradan kapatılan son cemaat yeri üzerine doğru genişletilmiştir. Mahfil katı iki ya da dört ayakla desteklenmekte olup genellikle ortada tek dairesel çıkma olmaktadır. Kozluca Köyü II. Camisinde mahfil çıkması yine ortada yarım daire olup iki yanına bitişik çeyrek daireler eklenmiştir. Kozluca (Dağlıca) Köyü Camisinin mahfili ortada tek dikdörtgen çıkması ve Sayraç Köyü Camisinin ortada ve iki yanda duvara bitişik üçlü dikdörtgen çıkmaları ile farklılaşmaktadırlar. Akçiriş ve vadinin aşağı kısmında bulunan Seyitahmet Köyü Camileri mahfillerinin ortada bulunan ahşap destekle desteklenmesi benzer uygulamalardır.

2.1.5.5. Mihrap

Ağasar Deresi Vadisi kırsal cami mihrapları taştan yapılmış olup sade dikdörtgen ya da üzeri barok kıvrımlı çerçeve içindedirler (Ek Tablo 7). Seyidahmet Köyü Camisi mihrabı çerçevesi üzerindeki basık sivri kemerli biçimiyle diğerlerinden farklılaşmaktadır. Mihrap nişlerinin yan kısımları düz olup nişin üst kısmı yuvarlak kemerli, sivri kemerli ya da kademeli olabilmektedir. Mihraplar genellikle sade olup bazılarının mihrap yüzeyleri ve/veya nişlerinde kabartmalı ayyıldız, dairesel rozet ve bitkisel motifler veya kalemişi süslemeler görülmektedir (Şekil 85).

Ağasar Deresi Vadisi'nin doğu yakasında yer alan 1880 tarihli Dolanlı köyü ve vadinin sahil kesiminde yer alan 1913 tarihli Merkez eski camileri mihrap çerçevelerinin aynı, nişlerinin benzer olmakla birlikte Merkez eski camininki daha ayrıntılı ve üzerindeki yuvarlak rozet kabartmalarının da son derece benzer oldukları görülmektedir. Mihraplar arasındaki şaşırtıcı benzerlik vadi içinde usta hareketliliğini ya da belli bir usta geleneğinin devamlılığını akla getirmektedir (Şekil 78).

Şekil 78. Dolanlı Köyü ve Merkez Eski Camileri'nin mihrapları

Merkez eski cami ve Türkelli merkez cami mihrapları da benzer olmakla birlikte ikisinin de mihrap nişi ortasında yer alan taş kabartmalı ışıklık biçimi dikkat çekmektedir (Şekil 79).

Şekil 79. Merkez eski ve Türkelli Merkez Camileri mihrap nişleri

Ağasar Vadisi'nin batı yakasında sahil kesimine yakın bir yerde bulunan 1899 tarihli Akkese Köyü Camisinin kıvrımlı dallarla hareketlendirilmiş barok tarzındaki mihrap çerçevesi dikkat çeken diğer örneklerdendir (Şekil 80).

Ağasar Deresi Vadisi'nin sahile yakın kısmında yer alan 1866 tarihli Seyidahmet Köyü Camisi mihrabında yer alan kitabenin mihrap çerçevesi ile birlikte tasarlandığı anlaşılmaktadır. Mihrap nişinin üzeri ve sivri kemerli dış çerçeve arasında ortada yuvarlak bir zemin üzerine dört satırlık kitabe ve hemen altındaki tarih satırı simetrik yerleştirilmiş organik bir biçim içinde yer almaktadır. Kitabenin etrafında ışınsal ve bitkisel kabartmalar vardır. Bu biçim bir bakıma Osmanlı Devleti armasını çağrıştırmaktadır (Şekil 80).

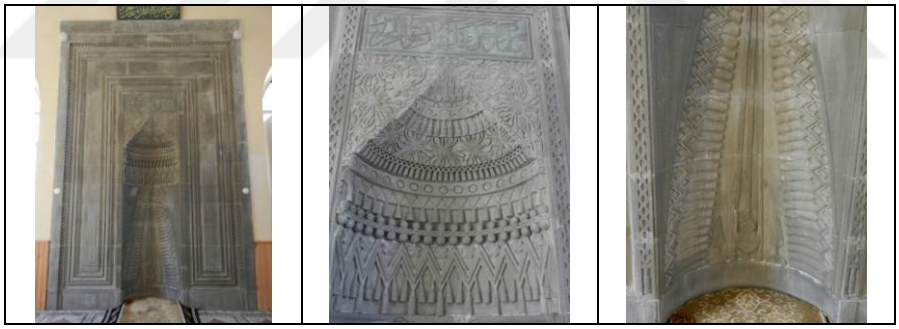
Şekil 80. Akkese Köyü Camisi mihrabı ve Seyidahmet Köyü Camisi mihrap nişi üzerindeki kitabe.

Mihrap nişi olarak vadinin orta kısmında yer alan 1935 tarihli Dereköy Mahallesi merkez Camisi ve sahil kesiminde yer alan 1816 tarihli Adacık Camisi ile oldukça benzerdir (Şekil 81).

Şekil 81. Seyidahmet köyü ve Dereköy Mahallesi Merkez Camisi mihrapları

Ağasar Deresi Vadisi'nin ortalarında doğu yamaçta yer alan 1947 tarihli Düzköy Merkez Camisi mihrap nişi içinde yer alan kabartmalı bezemeler son derece ilginçtir ve vadi içindeki sıra dışı uygulamalardan biridir (Şekil 82).

Şekil 82. Düzköy Merkez Camisi mihrabı

Ağasar Deresi Vadisi'nin yukarı kesiminde doğu yamacında yer alan Doğancı Köyü Camisi mihrabı kalemişi süslemeleri ile dikkat çeken örneklerdendir (Şekil 83).

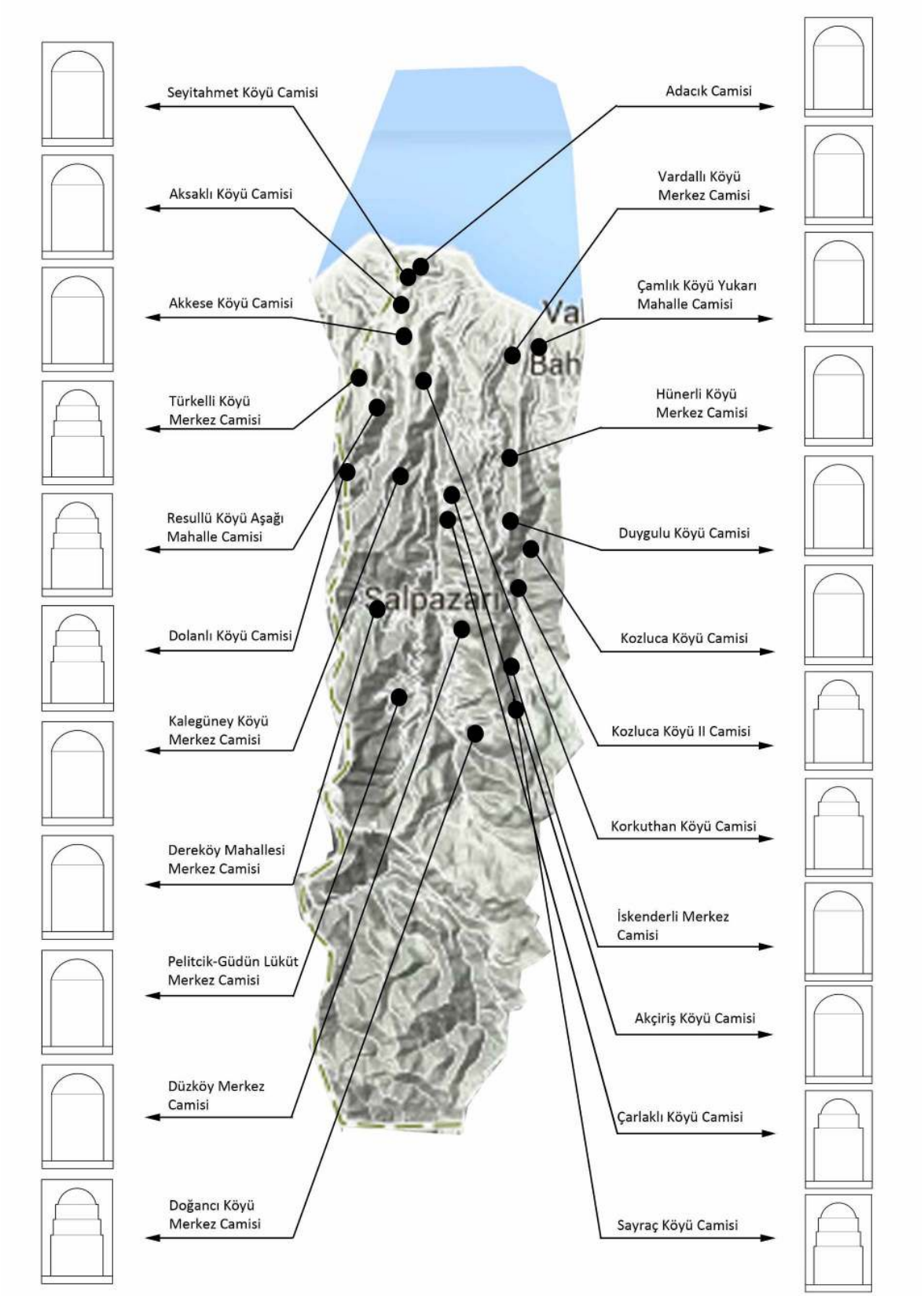

Şekil 83. Doğancı Köyü Camisi mihrabı

Çamlık Deresi Vadisi'nin içinde yer alan mihraplarda benzer özelliklere sahiptirler (Ek Tablo 8). Vadinin orta kesiminde birbirine komşu köylerde yer alan 1865 tarihli Kozluca (Dağlıca) ve 1846 tarihli Duygulu Köyü Camileri'nin mihrapları birbirlerine oldukça benzemektedirler (Şekil 84).

Şekil 84. Kozluca ve Duygulu Köyü Camileri mihrapları

Şekil 85. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri mihrap şemaları

2.1.5.6. Kapı Açıklığı

Akhisar Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerin kapıları genellikle basık ya da yuvarlak kemerli olmaktadır. Basık kemerliler taç kapı içinde yer alırken dairesel kemerli olanların taş kapısız oldukları görülmektedir (Ek Tablo 9) (Şekil 92).

Taç kapılar genellikle sade dikdörtgen çerçeveli olup vadinin aşağı kısmının batı yönünde yer alan Adacık merkez Camisi ve vadinin orta kısmının yine batı yamacında yer alan Dereköy merkez camileri kapının her iki yanında yer alan sütüncelerle diğerlerinden farklılık göstermektedirler (Şekil 86).

Şekil 86. Adacık ve Dereköy Merkez Camileri'nin harim kapıları

Basık kemerli kapıların iki çeşit kemer profili vardır. Birincisi vadinin aşağı kısmının batı yamacında olan Seyitahmet köyü, Akkese köyü, Adacık camileri ve vadinin orta kesiminin batı yamacında olan Dereköy merkez Camisinde olduğu gibi normal basık kemer, diğeri vadi boyu doğu ve batı yamaçlarına yayılmış olan Türkelli merkez, Kalegüney köyü, Korkuthan köyü, Düzköy merkez, Doğancı köyü ve Merkez eski camilerinde olduğu gibi daha basık olan basık kemer biçimi olarak örneklendirilebilir (Şekil 87).

Kemerlerin üzengi ve kilit taşlarının dairesel çıkıntılı yapılması bölgede sıkça rastlanan uygulamalardan biri olup vadinin orta kısmının doğu yamacında yer alan Düzköy merkez Camisinin kapısı gerek taç kapısının büyüklüğü gerekse bütün kemer taşlarının ikişerli yuvarlak çıkıntılı olması sebebiyle diğer uygulamalardan farklılaşmaktadır. Yine vadinin orta kesiminin batı yamacında yer alan Doğancı Köyü Camisi kapısının kilit taşı ve üzengi taşları üzerindeki ikili daire biçimindeki çıkmaları ve kilit taşı üzerindeki kabartma motifi ile Düzköy merkez Camisi ile benzerlik göstermektedir (Şekil 88).

Şekil 87. Adacık, Seyidahmet köyü, Akkese köyü ve Dereköy merkez camileri (üst sıradakiler), Merkez eski, Türkelli merkez, Kalegüney köyü ve Korkuthan Köyü Camileri'nin kapıları (alt sıradakiler)

Şekil 88. Düzköy Merkez Camisi ve Doğancı Köyü Camisi kapıları

Seyidahmet ve Dolanlı Köyü Camileri gibi bazı istisnalar dışında basık kemerli kapılardaki kemer taşlarında yuvarlak çıkıntılar yokken daha basık kemerli olarak örneklenen kapıların üzengi ve kilit taşlarında yuvarlak çıkıntı uygulandığı dikkat çekmektedir. Bu durum belli oransal estetik kaygılarla yapılmış olabileceği gibi belli usta gruplarının yapı kalıplarıyla da ilgili olabilir.

Aksaklı Köyü Camisinin Bursa kemerli kapısı vadi içindeki sıra dışı uygulamalardan biri olarak karşılaşılmaktadır (Şekil 89)

Şekil 89. Aksaklı Köyü Camisi (1875), Vardallı köyü ve Çamlık Yukarı mahalle camileri kapıları

Çamlık Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerin kapıları genellikle basık ya da yuvarlak kemerli olup Duygulu Köyü Camisi dışındakiler taç kapılıdırlar (Ek Tablo 10). Taç kapılar genellikle sade dikdörtgen çerçeveli olup Kozluca (Dağlıca) ve Sayraç Köyü Camileri'nin taç kapıları içinde yer alan kitabelerden dolayı öne çıkmaktadırlar. Mahfil katının büyütülerek son cemaat yerinin iki kata çıkarılmasından Sayraç Köyü Camisinin taç kapısının bir kısmı üst katta kalmıştır.

Vadinin aşağı kısmının batı yakasında kalan Vardallı Köyü ve doğu yakasındaki Çamlık Yukarı Mahalle Camileri'nin dikdörtgen sade taç kapı içinde yer alan basık kemerli kapıları ve üzengi, kilit taşlarının dairesel çıkıntıları sebebiyle oran, ölçek ve biçim olarak son derece benzemektedirler (Şekil 89).

Duygulu Köyü ve Kozluca (Dağlıca) Köyü Camisi kapılarının yuvarlak kemerleri biçimsel olarak benzemekle beraber Kozluca (Dağlıca) Köyü Camisi'nin kapı boşluğunu oluşturan yan yüzey taşlarının girinti çıkıntılı yerleştirilmeleri, kemer taşları üzerindeki kabartmalı motifler ve üzerindeki kitabeyi kapsayacak şekilde silme taşlarla dikdörtgen çerçeve içine alınmasıyla daha ayrıntılı ve gösterişli bir görünüm sunmaktadır. Hem coğrafi olarak hem de inşa tarihi olarak birbirine yakın olan bu camilerde usta ilişkisinden söz etmek mümkün olabilir (Şekil 90).

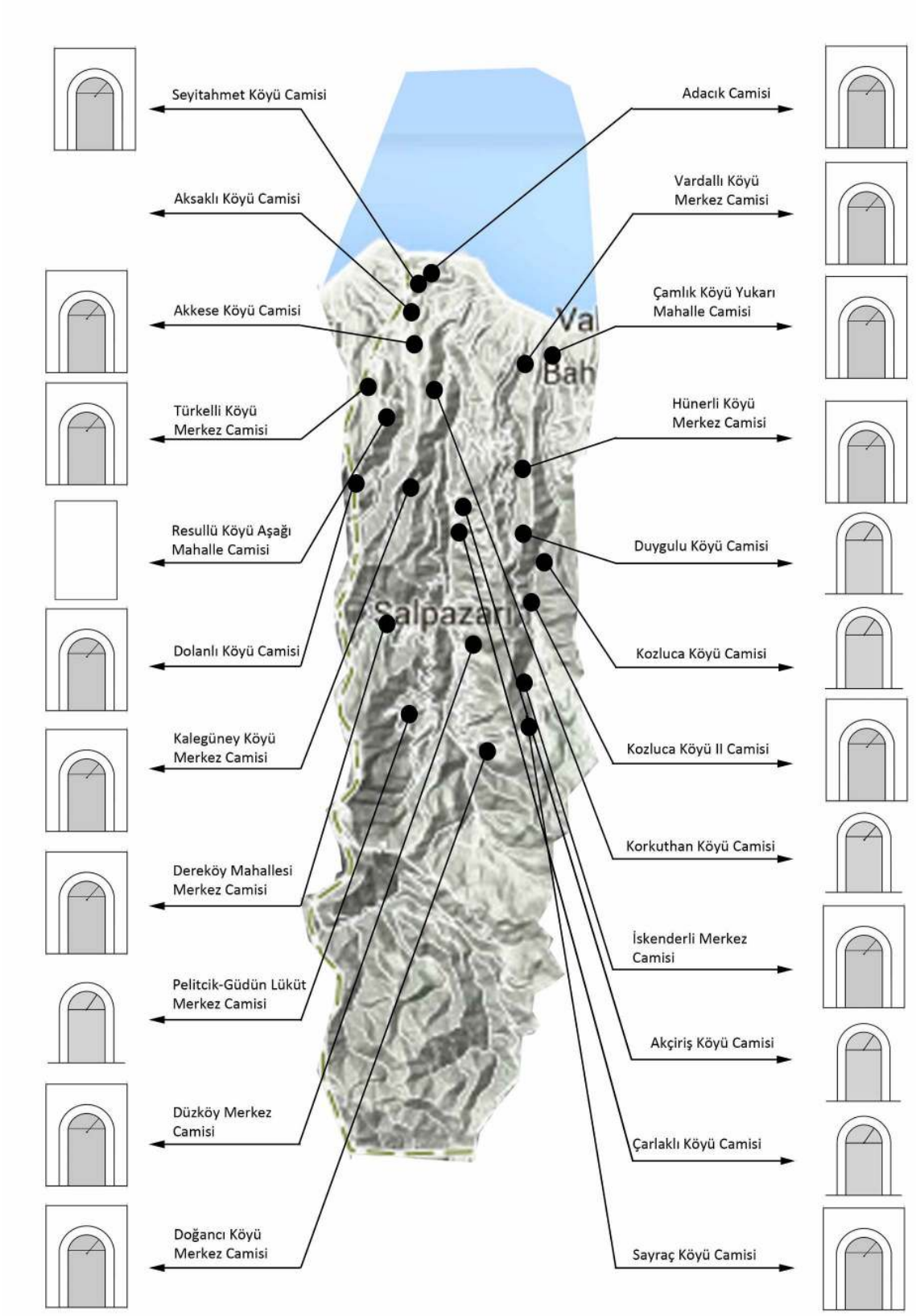
Saraç Köyü Camisinin kilit taşı ve kapının her iki yanında bulunan dairesel madalyon biçimlerine diğer örneklerde rastlanmamakla beraber İskenderli Merkez Camisi harim kapısının kilit taşındaki kabartma motifle benzerlik göstermektedir (Şekil 91).

Şekil 90. Duygulu (1846) ve Kozluca (Dağlıca) (1865) Köyü Camileri giriş kapıları

Şekil 91. Sayraç Köyü ve İskenderli Merkez Camileri harim giriş kapıları.

Şekil 92. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri kapı şemaları

2.1.5.7. Minare

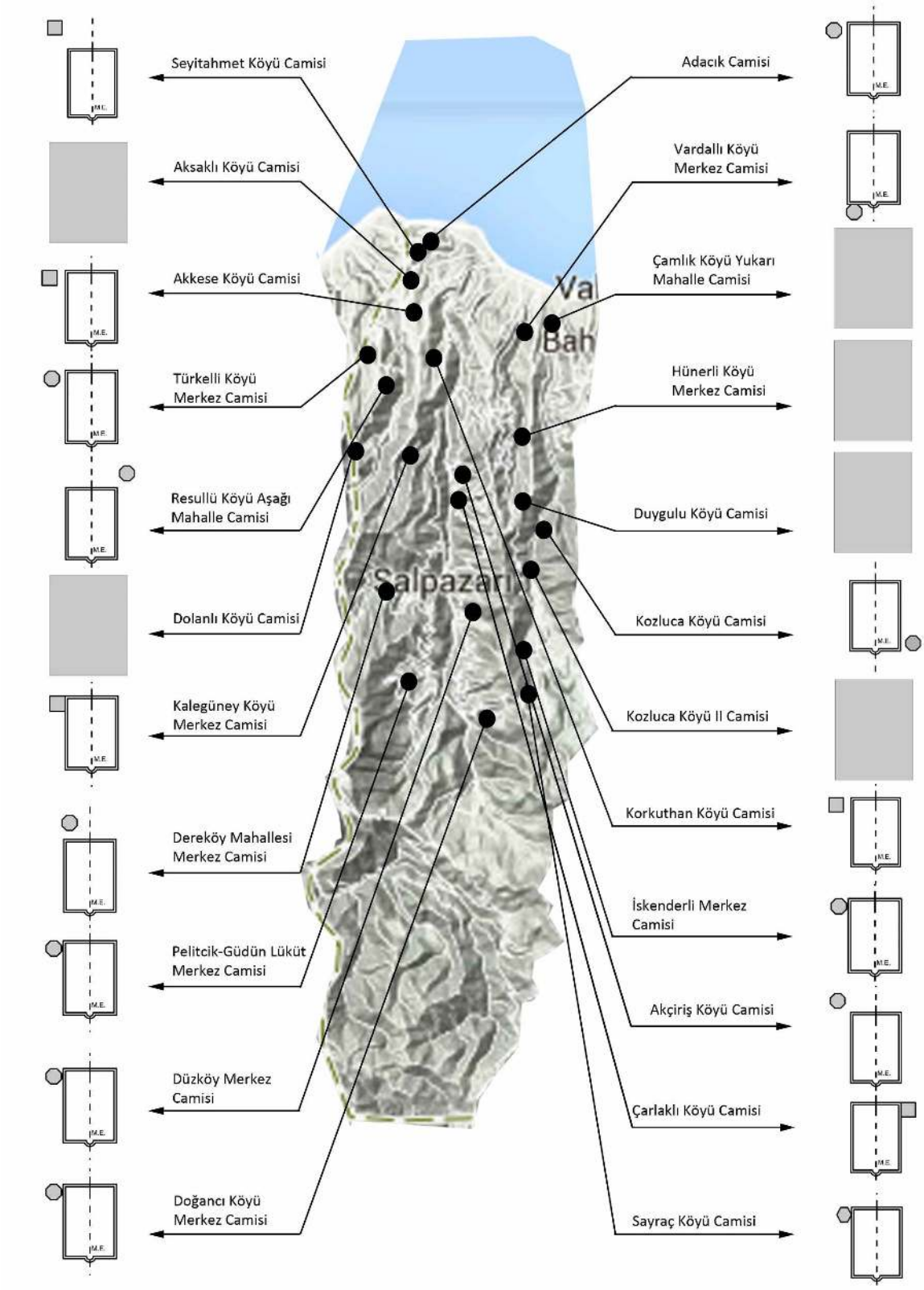
Ağasar ve Çamlık Deresi Vadisi üzerindeki kırsal camilerin minareleri genellikle sonradan yapılmış olup orijinal minareye rastlamak oldukça zordur (Ek Tablo 11). Genellikle kare ya da sekizgen tabanlı olarak inşa edilen minareler bitişik ya da ayrık olabilmektedirler (Şekil 94).

Diğer taraftan Seyidahmet Köyü Camisinin sıvalı olan minaresi kare kaide üzerine yuvarlak gövdesi ve şişkin külahıyla bölgedeki orijinal minarelere örnek teşkil eden önemli bir örnektir. Caminin kuzey batı köşesinde ayrık olarak duran tek şerefeli minarenin kaidesi ve gövdesi oldukça kalın olup basıktır (Şekil 93).

Şekil 93. Seyidahmet Köyü Cami ve minaresi

Çamlık Deresi Vadisi'nde İskenderli Merkez Camisinin sonradan eklenen son cemaat yeri, harimin çini kaplanması ve birçok değişiklerle özgünlüğü bozulmuş olsa da minaresi taşla inşa edilmiştir (Ek Tablo 12).

Şekil 94. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal cami minare şemaları

2.1.5.8. Pencere Açıklığı

Ağasar Deresi Vadisi'nde camilerin pencereleri genellikle söveli olup dikdörtgen, basık sivri, üç merkezli, yuvarlak veya basık kemerli biçim alabilmektedirler (Ek Tablo 13), (Şekil 105). Sahilde Beşikdüzü merkezinde yani Ağasar Deresi Vadisi ağzının doğu kısmında yer alan Merkez eski cami, vadinin aşağı kısmında batı yamacında yer alan Türkelli merkez Camisi, Dolanlı ve Kalegüney Köyü Camileri ve vadinin orta kısımlarında doğu yamaçta yer alan Düzköy merkez Camisinin basık sivri kemerli pencereleri aynı biçime sahiptir. Bunlardan Merkez eski cami ve Türkelli merkez Camisi pencereleri arada bir sıra taş olmak üzere yan yana ikişerli gruplanarak cephede kör basık kemer içinde yer almaktadırlar. Türkelli merkez Camisi pencerelerinde kemerlerin üzengi hattında yekpare taş bulunmaktadır (Şekil 95,Şekil 96).

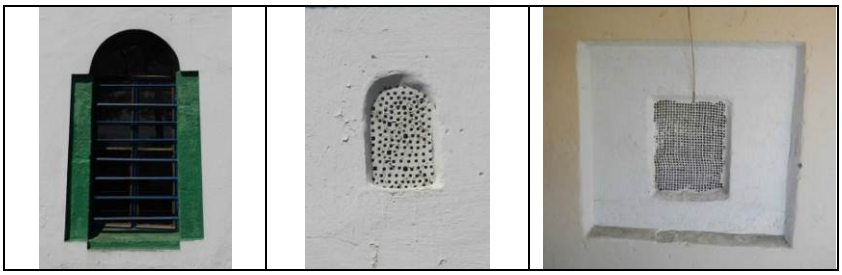

Şekil 95. Türkelli merkez ve Merkez eski caminin pencereleri

Şekil 96. Dolanlı köyü, Kalegüney köyü ve Düzköy camileri pencereleri

Seyidahmet Köyü Camisi ana beden duvarlarındaki dairesel kemerli pencereleri ve girişin sağ ve solunda çok küçük boyutlardaki basık kemerli ve dikdörtgen açıklıklı pencereleri ile vadide sıra dışı bir örnek oluşturmaktadır (Şekil 97).

Şekil 97. Seyidahmet Köyü Camisi pencereleri

Dikdörtgen açıklıklı pencerelerin söveleri düz olabildiği gibi girintili çıkıntılı olanlarda vardır. Vadinin aşağı kesiminde batı yamaçta bulunan Akkese Köyü Camisi ile vadinin orta kesiminde doğu yamaçta bulunan Dereköy Mahallesi Merkez Camileri sövelerinin kademeli yapıları birbirlerine benzemektedirler (Şekil 98).

Şekil 98. Akkese köyü ve Dereköy Mahallesi Merkez Camileri pencereleri

Doğancı Köyü Camisinin bazı pencerelerinin söve taşları üzerine yıldız motifli bezemeler oyulmuştur. Benzer motifleri vadideki bazı konut ve serander gibi yapıların ahşap elemanlarında da görmek mümkündür (Şekil 99).

Şekil 99. Doğancı Köyü Camisinin penceresi

Çamlık Deresi Vadisi'nde kırsal camilerin pencereleri genellikle söveli olup dikdörtgen, basık sivri, kaş, ters eğmeçli, yuvarlak veya basık kemerli biçim alabilmektedirler (Ek Tablo 14). Sahile yakın kısımda yer alan Vardallı Köyü Merkez Camisi basık sivri kemerli pencerelidir ve pencereleri arada bir sıra taş olmak üzere yan yana ikişerli gruplanarak cephede kör basık kemer içinde yer almaktadırlar (Şekil 100).

Şekil 100. Vardallı Köyü Merkez Camisi pencereleri

Çamlık Deresi Vadisi'nin orta kısımlarında birbirine komşu köylerde yer alan 1823 yılında yapılmış olan Hünerli ve 1865 yılında yapılmış olan Kozluca (Dağlıca) Köyü Camileri'nin pencereleri kaşkemerli olup sövelidir (

Şekil 101).

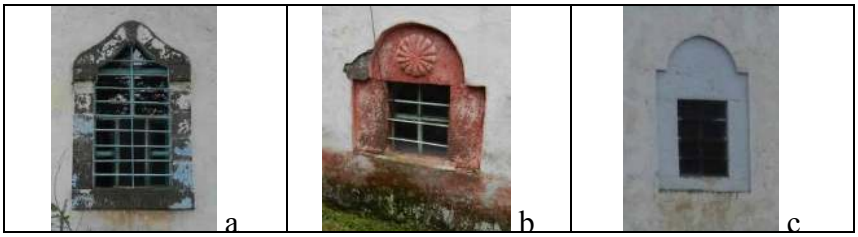

Şekil 101. Hünerli ve Kozluca (Dağlıca) Köyü Camileri'nin pencereleri

1846 yılında inşa edilmiş olan Duygulu Köyü Camisi farklı biçimdeki pencereleri bir arada bulundurmadır. Aynı zamanda ters eğmeçli pencereleri ve dikdörtgen pencere üzerinde yuvarlak söve içindeki dairesel rozet biçimi ile vadi içinde pek rastlanmayan pencere tiplerine sahiptir. Cephede tek sıralı pencere düzeni olsa da aşağıdaki fotoğrafta batı cephesinde yer alan dikdörtgen biçimli pencere daha alçakta bulunmaktadır. Vadinin aşağı kısmında doğu kanadında yer alan 1860 tarihli Çamlık köyü yukarı mahalle Camisi

de benzer şekilde dikdörtgen açıklıklı pencereli yuvarlak kemerli söveleri olup söveler düzdür (

Şekil 102).

Şekil 102. Duygulu Köyü (a,b) ve Çamlık Köyü Yukarı Mah. (c) Camileri pencereleri

Vadinin yukarı kesiminde yer alan Sayraç Köyü Camisi pencereleri basık kemerli, söveli olup kilit taşları üzerinde kabarma motifler bulunmaktadır. Altlık ve üstlük olmak üzere çift sıra pencere düzenine sahip caminin altlık pencerelerinin kemerli söve taşlarının köşeleri yuvarlatılmışken üst sıradakiler köşeli olarak bırakılmıştır. Biçim olarak Akhisar ve Çamlık Deresi Vadisi'ndekilerden farklılaşan sıra dışı uygulamalardan biridir (Şekil 103).

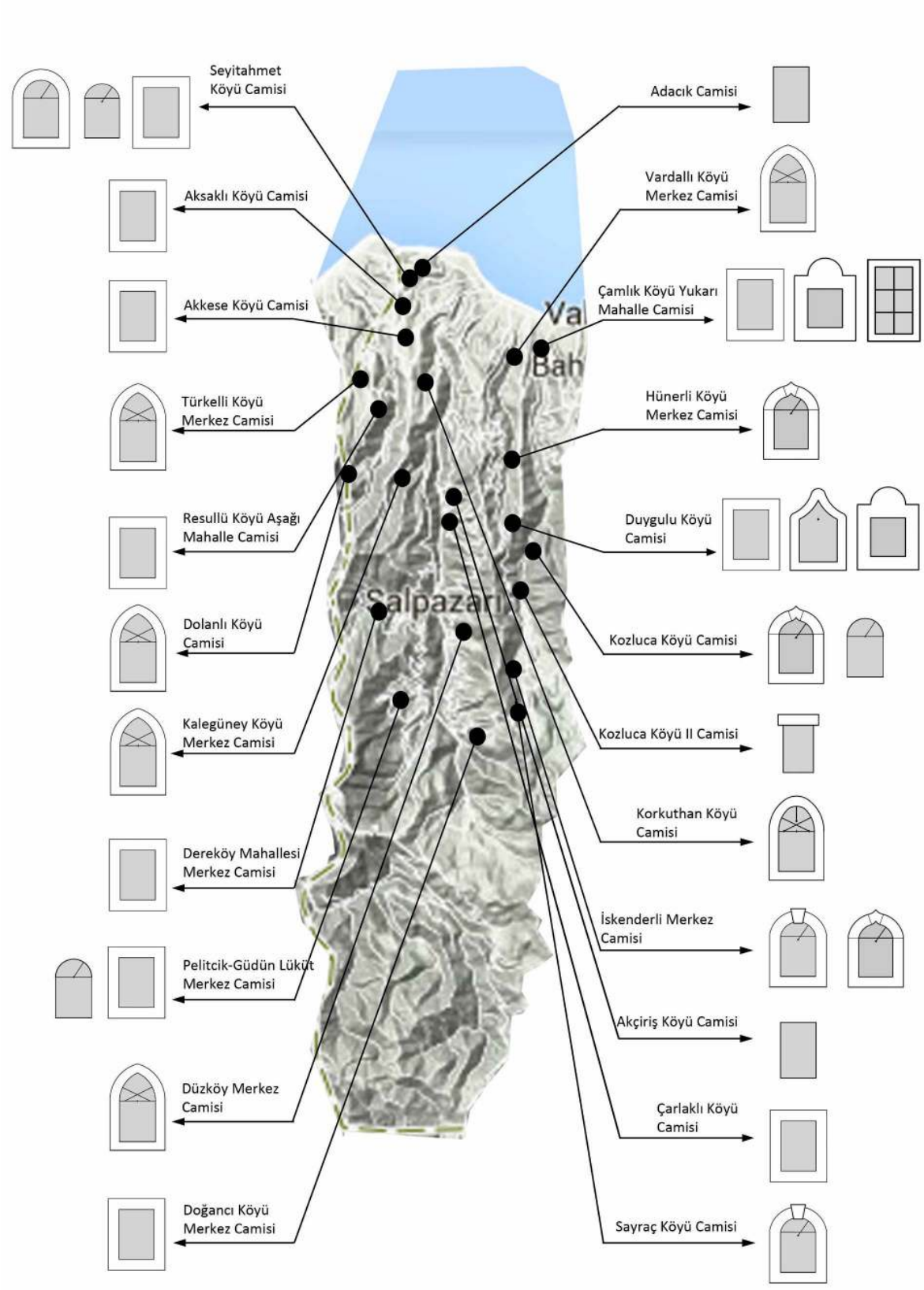

Şekil 103. Sayraç Köyü Camisi altlık ve üstlük pencereleri

Çamlık Deresi Vadisi'nin orta bölümünde yer alan İskenderli Merkez Camisinin kaşkemerli pencere açıklıklarının yine aynı vadide Hünerli ve Kozluca (Dağlıca) Köyü Camilerinde görülmesi vadide alışılagelen bir pencere açıklığını göstermekte ve vadinin yukarı kısmında yıkılmış olan Kalınçam (Kumyatak) Köyü Camisi pencerelerinin kaşkemerli olması bunu desteklemektedir. Yıkılan Kalınçam Köyü Camisinin üst sırasında köşegenli olarak yerleştirilmiş baklava dilimi şeklindeki kare pencereler ise vadideki sıra dışı uygulamalardan biri olarak sayılabilirdi (Şekil 104).

Şekil 104. Kalınçam (Kumyatak) Köyü Camisi cephesi

Şekil 105. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri pencere açıklığı şemaları

2.1.5.9. Sütun Düzeni

Akhisar Deresi Vadisi kırsal camilerinde taş ya da ahşap sütunlar kullanılmıştır. Kullanıldıkları yere göre malzeme değişebilmektedir (Ek Tablo 15). Harimde üstörtüyü desteklemek için kullanılanlar dairesel kesitli taş sütun olmaktadırlar. Mahfili taşıyan ayaklar dairesel kesitli taş olabildiği gibi kare, sekizgen ya da dairesel kesitli ahşap sütun da olabilmektedirler. Mahfille üstörtü arasındaki destekler ahşap olup yine kare, sekizgen ya da dairesel kesitli olabilmektedirler. Son cemaat yerindeki sütunlar ise genellikle dairesel kesitli taş olup Adacık Camisindekiler sekizgen kesitli ahşaptır (Şekil 108).

Kullanılan sütunların başlık ve kaideleri genellikle kare ya da dairesel kesitli olabilmektedir. Ayrıca ahşap sütun başlarında ahşap yastık kullanımının yaygın olduğu görülmektedir (Şekil 106).

Şekil 106. Çarlaklı, Akçiriş, Dereköy ve Doğancı Köyü Camileri ahşap sütun ve destek yastıkları

Vadide gerek taş gerekse ahşap sütunlar genellikle sade ve bezemesiz olmakla birlikte vadinin üst kısmının doğu yakasında bulunan Doğancı Köyü Camisinin ahşap sütunlarının oymaları ve kalem işi süslemeleri dikkat çekmektedir.

Bazı camilerde küçük olması ya da eskimesi gibi sebeplerle mahfil kısımları zamanla değiştirilince taşıyıcıların Kalegüney köyü, Korkuthan köyü ve Resullü köyü aşağı mahalle camilerinde olduğu gibi betonarmeye dönüştürüldüğü görülmektedir.

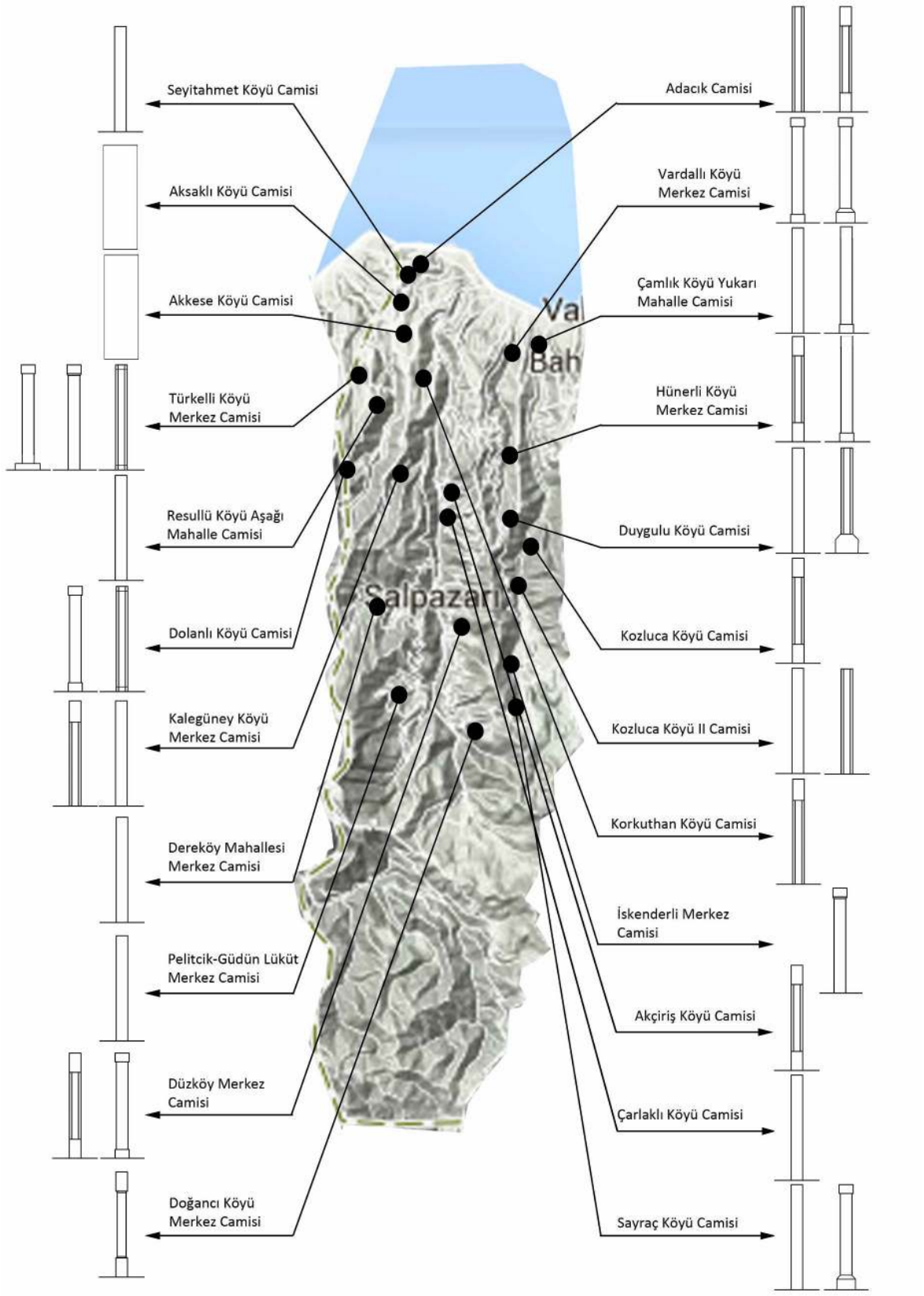
Çamlık Deresi Vadisi kırsal camilerinde kullanılan sütunların konum, malzeme ve biçimsel özellikleri bazı farklılıklar dışında Akhisar Deresi Vadisi'ndekilerle oldukça benzerdirler (Ek Tablo 16). Hünerli köyü, Çamlık yukarı mahalle ve Duygulu Köyü

Camilerinde olduğu gibi son cemaat yerinde ahşap sütun kullanımının bu bölgede daha yaygın olduğu görülmektedir.

Vardallı Köyü Camisinde mahfili taşıyan sütunların zeminden üstörtüye kadar yekpare taş olmaları bölgedeki sıra dışı uygulamalardan biridir (Şekil 107).

Şekil 107. Vardallı Köyü Camisinin mahfili taşıyan yekpare taş sütunu

Şekil 108. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri sütun düzeni şemaları

2.1.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

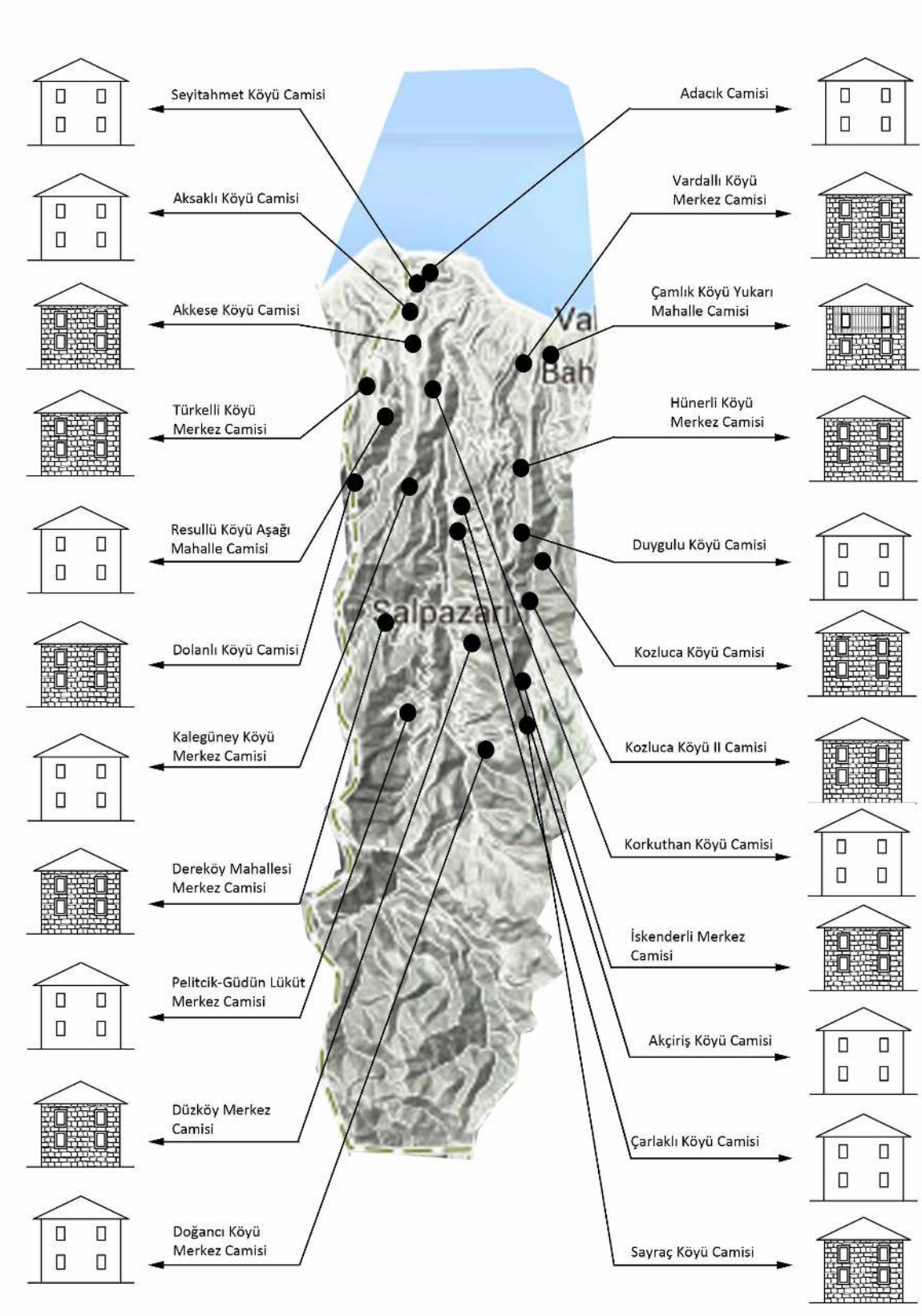
Akhisar Deresi Vadisi kırsal camileri taş yığma tekniği ile yapılmıştır. Vadi boyunca camiler genellikle kaba yonu taş duvarla inşa edilmişlerdir (Ek Tablo 17). Kıyı kesiminde ilçe merkezinde yer alan Merkez Eski cami duvarlarının ince yonu, vadinin aşağı kesimine yakın batı yamacında restore edilmiş olan Akkese Köyü Camisinin ince yonu ve kesme taş duvarlı ve vadinin orta kesiminde batı yamaçta yer alan Dereköy merkez Camisinin moloz taş duvar tekniğinde yapıldıkları görülmektedir (Şekil 110).

Vadi boyunca duvarlarda koyu gri renkli taş kullanımı hâkimken vadinin yukarı kesiminde yer alan Sayraç Köyü Camisinde daha sarı tonlarda gözenekli bir taş kullanıldığı görülmektedir. Bu durum muhtemelen çevrede farklı bir taş ocağının varlığına işaret etmektedir.

Çamlık Deresi Vadisi kırsal camileri taş yığma tekniği ile yapılmıştır (Ek Tablo 18). Camiler genellikle kaba yonu taş duvarla inşa edilmişken vadinin aşağı kesiminin batı yamacında bulunan Vardallı Köyü Camisi kesme taş duvarla, vadinin yukarısında doğu yamacında bulunan Sayraç Köyü Camisinin ise ince yonu duvarla örüldüğü görülmektedir. Vadinin aşağı kesiminde doğu yamaçta bulunan Çamlık köyü yukarı mahalle Camisi de yine yığma taş olup mihrap aksı üzerindeki giriş duvarının yarıdan yukarısı ahşap karkas olarak örülmüştür. Bu durum vadide rastlanan sıra dışı uygulamalardan biridir (Şekil 109). Vadinin aşağı kesimlerindeki camilerde koyu gri renkli taş kullanımı yaygınken orta kesimde yukarılara kahvemsi ve kırmızımsı doğru daha açık taş rengi hâkim olmaktadır. Bu durum vadinin aşağı ve yukarı kesimine yakın farklı taş ocağı kaynakları olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Şekil 109. Çamlık Köyü Yukarı Mahalle Camisinin taş yığma ve ahşap karkaslı giriş cephesi

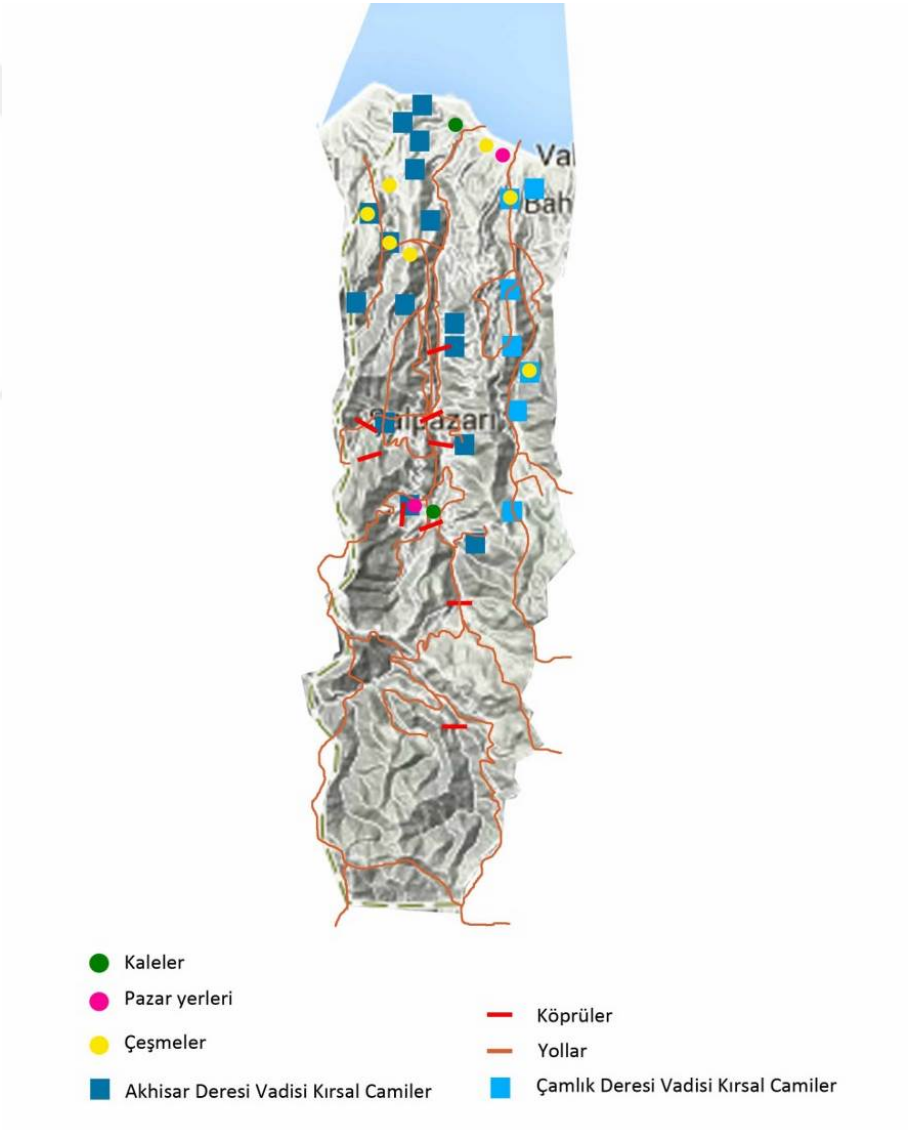

Şekil 110. Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği şemaları

2.1.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri

2.1.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi

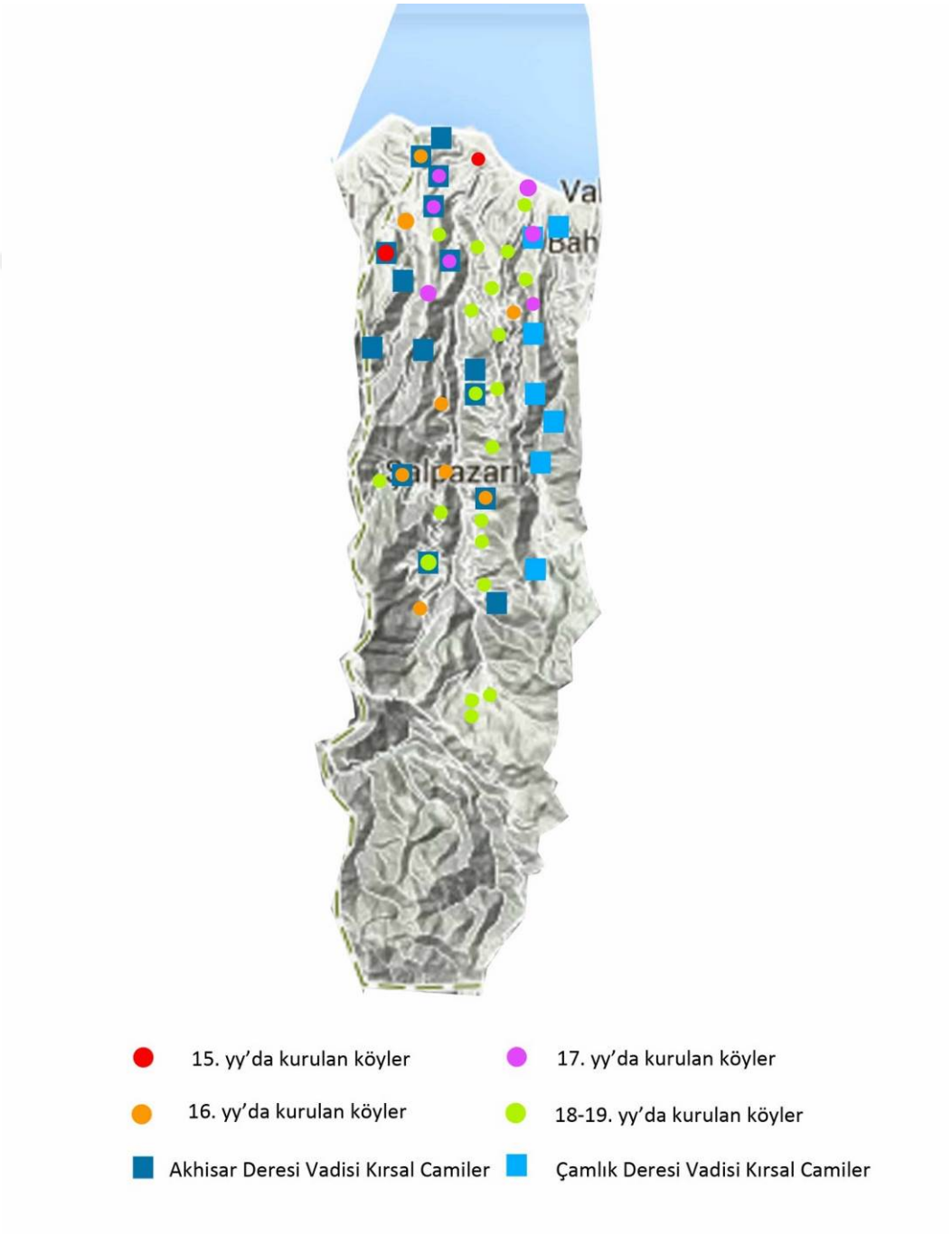
Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri'nde bulunan kırsal camileri tarihi yollar, pazar yerleri ve yolların geçtiği yerlerin kanıtları ve izleri olan çeşme ve köprülerle karşılaştırıldığında kırsal camilerin yolların geçtiği yerlerde ya da yakınında yer aldıkları görülmektedir. Akhisar Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında kurulan pazar yerinde bulunan caminin varlığı toplanma alanı olarak seçilen pazar yerlerinin bir cami ile birlikte kurgulandığını göstermektedir (Şekil 111).

Şekil 111. Kırsal camiler, pazar yerleri, çeşmeler, köprüler ve kalelerin ilişkisini gösteren harita

2.1.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi

Ağasar Deresi Vadisi'nde yerleşimlerin kıyıya yakın alanlardan başlayarak iç kısımlara doğru yayıldığı anlaşılmaktadır. Kırsal camilerin de erken Müslüman yerleşimleri olan bu bölgelerde yoğunluklu olarak bulunması anlamlıdır (Şekil 112).

Şekil 112. Kırsal camiler ve yerleşimlerin kuruluş yıllarına göre dağılımını gösteren harita

2.1.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi

Vadinin orta kısmının doğu yamacında yer alan Düzköy merkez ve Doğancı Köyü Camileri'nin kilit taşları üzerinde yer alan kabartmalı motifler ve kemer taşlarının daire biçimli çıkmaları birbirlerine oldukça benzemektedirler. Kapı üzerindeki kitabeye göre 1871 yılında inşa edilmiş olan Doğancı Köyü ve 1947 yılında yapılmış olan Düzköy Merkez Camileri'nin aynı usta elinden çıkmaları mümkün olmasa da vadinin aynı yamacında birbirlerine yakın yerleşimlerdeki bu benzerlikten devam eden bir usta geleneğinden bahsetmek mümkündür (Şekil 113).

Bu mezar taşındaki simgeler camilerde kapı üstlerindeki yuvarlak rozeti açıklamaktadır. Çepni Türkmenleri'nden olduğu düşünülen Danişmendoğulları kökenli Hacı Emiroğulları beyliği'nin bölgede süren izleri (Şekil 114).

Şekil 113. Doğancı köyü (1871) ve Düzköy merkez (1947) camileri kapı kemeri kilit taşları

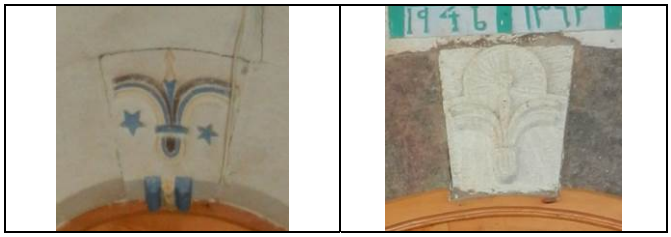
Şekil 114. Hacıemiroğulları Beyliği'nin İlk Merkezinde Mezar Taşı (Kaleköy-Mesudiye) (Demir, 2012)

Aksaklı Köyü Camisinin harime giriş kapısı üzerinde yuvarlak rozet içindeki motifler yukardaki mezar taşındaki motiflerle son derece benzerlik göstermektedir. Dolalı ve Duygulu Köyü Camilerinde de benzer motiflerle karşılaşılmaktadır(Şekil 115).

Şekil 115. Aksaklı Köyü Camisi harim giriş kapısı, Dolanlı Köyü Camisi mihrabı nişinin iki tarafında yuvarlak rozet, Duygulu Köyü Camisi pencere nişindeki yuvarlak rozet

Aynı vadide yakın konumda bulunan ve yakın tarihlerde inşa edilen İskenderli Merkez Camisi (H-1362, M-1946) ve Sayraç Köyü Camileri'nin (H-1325, M- 1907) harim kapılarının taç kapı içinde basık kemerli olmaları ve kilit taşlarındaki kabartma motifin benzerliği yapıların belli bölümlerinde aynı ya da benzer beceri düzeyine sahip ustaların çalıştıklarını akla getirmektedir (Şekil 116).

Şekil 116. Sayraç Köyü ve İskenderli Merkez Camileri harim giriş kapılarının kilit taşları

2.1.7. Bölüm Değerlendirmesi

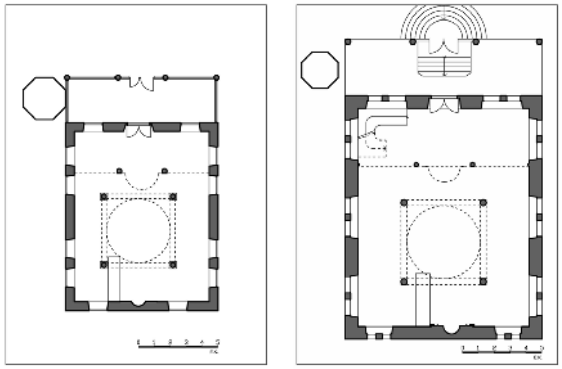
Trabzon il sınırının en batısında yer alan Akhisar ve Akhisar'la doğusundaki Fol Deresi Vadisi arasında nispeten kısa ve dar nitelikteki Çamlık Deresi Vadileri Çepni kültürünün önemli yerleşim merkezleridirler. Sosyal yapı olarak büyük oranda vadilerin kendi içinde bir yerleşim hareketliliğinden söz etmek mümkün olsa da kırsal cami geleneği olarak homojen bir mimari söz konusu değildir. Vadinin birbirine yakın yada uzak noktalarında kapı, pencere, mahfil gibi mimari elemanlarda benzer biçim ya da bezemelerle karşılaşılmasının yanında büyük bir zenginlik de söz konusudur. Bu durum, vadinin komşu vadiler ve güneydeki iç kesimlerle kurduğu fiziki yol ve sosyo-kültürel ilişkilerle açıklanabilir.

Genellikle açık son cemaat yerine sahip ve mihrap ekseni boyunca dikdörtgen planlı olan camilerin plan şeması olarak birbirine benzemekle beraber kapı, pencere açıklıkları, mihrap biçimleri gibi mimari elemanlarda farklılaşabildikleri görülmektedir.

Çamlık Deresi Vadisi'nin sahile yakın kesimlerinde karşılıklı yamaçlarında yer alan Vardallı köyü ve Çamlık Yukarı mahalle cami kapıları, Akhisar Deresi Vadisi'nin aşağı kısmına yakın batı yamaçta yer alan Türkelli merkez, Kalegüney köyü, Korkuthan Köyü Cami taç kapıları, kemer biçimleri ve dairesel çıkıntılı kemer taşlarıyla oldukça benzerlik göstermektedirler.

Akhisar Deresi Vadisi'nin aşağı bölgesindeki Türkelli Merkez Camisi ve Çamlık Deresi Vadisi'nin aşağı bölgesindeki Vardallı Merkez Camisi'nin plan şeması, son cemaat yerleri, pencere açıklıkları, mahfil biçimleri, kapı açıklığı gibi mimari biçim ve öğelerle son derece benzer olmaları çarpıcı bir biçimde dikkat çekmektedir. Oran, ölçek olarak Türkelli Merkez Camisi'nin daha büyük ve görkemli olması bulunduğu Oğuz Beldesi'nin yerleşim tarihinin eskiliği ve çevresindeki yerleşkeler arasında merkez niteliği taşıması ile ilişkili olmalıdır. Diğer taraftan bu benzerlik komşu vadiler arasındaki etkileşimin ve usta hareketlerinin en belirgin örneklerinden biri olarak verilebilir (Şekil 117).

Akhisar Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında bulunan Doğancı Köyü Camisi mahfilinin derinliği, mahfil çıkmaları, kademeli tavanı, kapı, pencere açıklıkları, mihrap, minber, kürsü gibi mimari elemanları ve zengin kalem işi süslemeleriyle vadideki diğer camilerden ayrılır**.** Ayrıca ahşap işçiliği ve kalemişi bezemeleriyle vadideki sıra dışı bir uygulama olan bu yapının vadinin yukarı kısmında bulunması da son derece çarpıcıdır.

Şekil 117. Vardallı ve Türkelli Merkez Cami planları

Düzköy Merkez Camisi kemerli kapı açıklığı ve mihrabıyla vadideki diğer camilerden farklılaşmaktadır. Biçimlenme ve bezeme olarak Orta Asya mimarisinin etkisi görülmektedir. Tavan ve üstörtü olarak incelendiğinde vadideki diğer uygulamalardan yine farklılaşmakla beraber taşla inşa edilen kubbeli ve tonozlu kilise üstörtülerinin ahşapla uygulaması gibidir.

2.2. Fol Deresi Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi

2.2.1. Tarihi Arka Plan

Fol Deresi Vadisi üzerinde, kıyıdan başlayarak vadinin ortasına kadar Vakfıkebir ve vadinin orta bölümlerinden başlayarak güneyde vadi ile iç kesimler arasında sınır oluşturan sıradağlara kadar Tonya olmak üzere iki ilçe merkezi ve bunlara bağlı yerleşimler bulunmaktadır.

Fol Deresi ağzında yer alan Vakfıkebir'in adı ile ilgili kaynaklarda birçok bilgi yer almaktadır. Bunların genelde ortak noktası "Yerel halk arasında Vakfıkebir adının, Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun'un İstanbul'dan Trabzon'a gelirken yakalandığı fırtına dolayısıyla, Büyük Liman'a (Vakfıkebir) sığınması ve kurtulduktan sonra bu civardaki toprakları vakfetmesinden dolayı verildiği rivayet ediliyorsa da, Tahrir Defterlerindeki kayıtlar bu rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini göstermektedir. Zira kayıtlarda Vakfıkebir adına rastlanmamakta, Vakfıkebir'in yerine Marna adı ile karşılaşılmaktadır. 53 numaralı defterde yer alan Marna, Gar(a) ve Golas köylerinin Yoros burnunun batısında ya da şimdiki Çarşıbaşı-Vakfıkebir-Beşikdüzü ilçeleri topraklarında yer aldığı düşünülmektedir (Topal, 2010: 87-88). Kaynaklarda geçen diğer isimlere göre;

buranın en eski adının içinden akan Fol deresiyle aynı isimli "Fol" olarak adlandırılmıştır. İkinci olarak yukarıda da bahsedildiği gibi Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun tarafından 1500'lü yıllarda toprakları vakfedildiğinden "Vakfıkebir" adını almıştır. Üçüncü olarak büyük bir tabii liman olması ve çeşitli sebeplerle giderek artan önemi nedeniyle 1904 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre "Büyük Liman" adı ile anılmıştır (Yazıcı, 2007: 52-53).

2.2.2. Coğrafik Yapı

Fol deresi, Erikbeli yaylasının kuzey yamaçlarından doğar ve Kalınçam Köyü'nü ikiye ayırdıktan sonra, Tonya ilçe merkezinin doğu yönünden geçerek Vakfıkebir'de denize ulaşır. Bir diğer akarsu olan Çamlık deresi (Kumyatak deresi), Toksar tepesinden doğar ve derin vadi oluşturarak Beşikdüzü'nde denize dökülür. Bu büyük akarsuların birçok küçük akarsu kolları da vardır. Bunlardan en önemlisi Toksar tepesinin doğu yamaçlarından kaynaklanan ve Tonya ilçe merkezini ikiye bölerek Fol deresi ile buluşan Kastan deresidir (Yazıcı, 2007: 52-53).

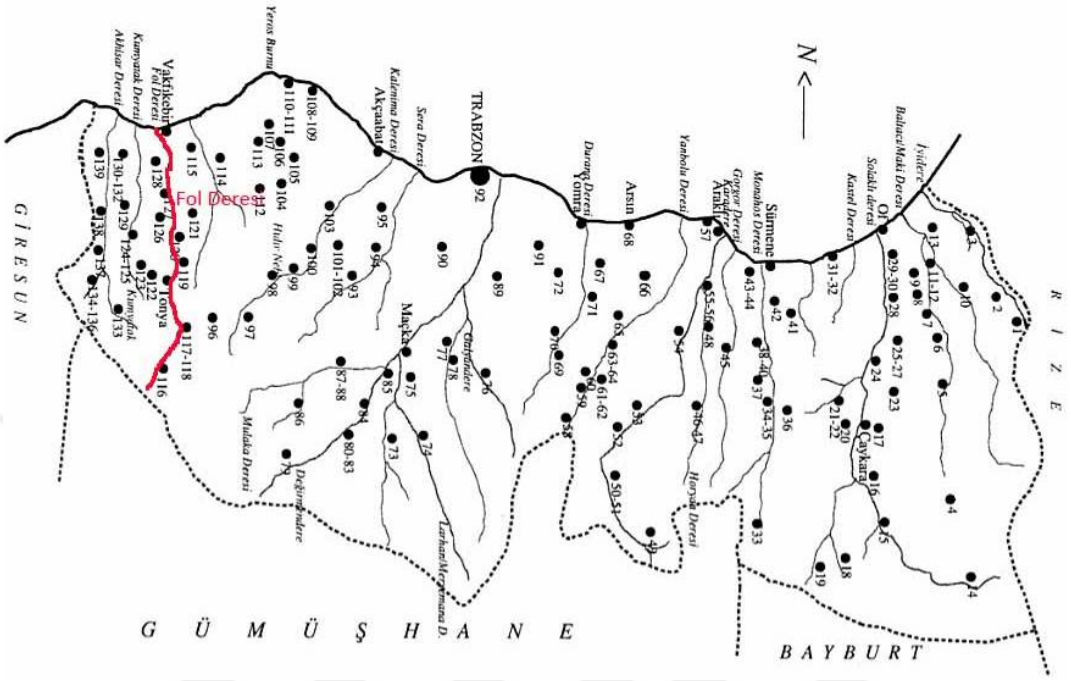
Vakfıkebir içinden geçen Fol deresi (Kumandere), bir vadi yatağında akış göstermektedir. Eğimin kısa mesafede değiştiği bu sahada yer şekilleri engebeli bir görünüm arz etmektedir (Demir, 2005: 89-90). Fol Deresinden 23 km güneye doğru demir madenlerinin bulunduğu Tonya'ya ulaşılır (Bryer ve Winfield, 1885: 153).

Vakfıkebir genel itibariyle engebeli bir topografyaya sahiptir. Kuzeyinden güneyine doğru gidildikçe (İlçe merkezinden çevreye doğru gidildikçe) yükselti artarken engebeli arazi daha da fazlalaşmaktadır. Bazı köylerde keskin sırtlar yer almaktadır. Arazinin elverişsiz bir yapıya sahip olması erozyon ve heyelanın yanında ulaşım, tarım ve yerleşme problemleri meydana getirmekte ve dağınık yerleşmeleri ortaya çıkarmaktadır. Akarsular; güneyden kuzeye doğru genellikle kertik vadiler içerisinde akmaktadırlar (URL-30, 2015).

Vadinin güneyindeki Tonya İlçesi, doğudan Düzköy ve Maçka, güneyden Gümüşhane iline bağlı Kürtün İlçesi, kuzeyden ve batıdan Vakfıkebir ile Şalpazarı ilçeleri ile çevrilidir (Şekil 118).

İlçenin genel alanı 264 km^2'dir. Denizden yüksekliği 755 metredir. Arazi genel olarak engebelidir. Yüksek dağ sıralarına rastlanmamakla birlikte mevcut tepeler kuzeyden güneye doğru uzanır. Bu uzantılar arasında bulunan Fol Deresi ile Çamlık Deresi Vadisi Tonya sınırları içinde kalır. İlçe merkezi Fol Deresi Vadisi'nde kurulmuştur. Arazinin

büyük bir çoğunluğunu meralar ve ormanlar kaplar ve yoğun ormanlar ilçenin güney yönünde ki Kalınçam Köyü çevresindedir (URL-31, 2015).

Şekil 118. Trabzon il sınırları içinde Fol Deresi'ni gösteren harita (Brendemoen'dan işlenerek, 2002)

2.2.2.1. Geçitler

Winfield ve Bryer deniz seviyesinden 750m yükseklikte düzensiz bir çanak gibi duran Tonya'nın güneyinde bir kilise, yanında bir han ve küçük bir hamam yapısından bahseder. Han'ın varlığından buranın eski bir dağ geçiş güzergâhı olduğu anlaşılmaktadır. Burada bulunan Erikbeli geçidi aracılığıyla birçok yere bağlanmak mümkündür. Kürtün ve Harşit Vadisi'ne geçişin yanı sıra Kelkit (Lykos) Vadisi'ne, Erikbeli geçidinin güneydoğu yönündeki Zigana geçidine ulaşmak mümkündür. Ayrıca daha kolay bir güzergâh olan "Visera"nın (Akçaabat'ın bir köyü) doğusundaki Karadağ tepelerine ve Akçaabat Kalanima Vadisi'ne ulaşmak mümkündür. Ayrıca Şeyh Cüneyd'in Doğu Karadeniz bölgesine girmek için burayı bir "arka kapı" gibi kullandığı belirtilmektedir. Akçaabat Kalanima deresinin batısındaki Fol Deresi ve Tonya güneydeki iç kesimler ve deniz arasında uygun bir geçiş oluşturur. Tonya'nın aşağı tarafında gerçekten çok zorlu geçitler olduğundan bahsedilmektedir (Bryer ve Winfield, 1985: 153-155).

2.2.2.2. Ticaret Yolları

Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Kalınçam (Fol) Köyü'nde, 14.-15. yy.'a ait bit bir şapel ve 16.-17. yüzyıllara tarihlenen bir han kalıntısı mevcuttur. Fol madenleri civarında bir kilise ve başka yapı kalıntılarından da bahsedilmektedir (Atmaca, 2005: 94-95). Ayrıca çok az kalıntısı bulunan hamam ve tarihi İpekyolu'nun bir kolunun kalıntıları bulunmaktadır. Köy eski bir madencilik köyü olarak bilinmektedir (URL-32, 2015). Güneydeki iç kısımlar ve vadi arasındaki bağlantıyı sağlayan Erikbeli dağ geçidine yakın olan bu yerleşim vadi üzerindeki durak noktalarından biri ve geçiş yolları üzerinde önemli stratejik bir nokta olduğunun en önemli göstergesidir.

Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Kalınçam (Fol) Köyü'nde, 14.-15. Yy'a ait bit bir şapel, Fol madenleri civarında bir kilise ve başka yapı kalıntılarından bahsedilmektedir (Atmaca, 2005: 94-95). Ayrıca Akise/Akkise yaylası (Ak kilise) ve "Mesopliya/Kızılkilise" olarak bilinen bugünkü Kozluca köyü (Atmaca, 2005: 94-96) isimlerinden de anlaşılabileceği gibi buralarda birer yerleşke ve kilise olduğunu göstermektedir.

2.2.2.3. Pazar Yerleri

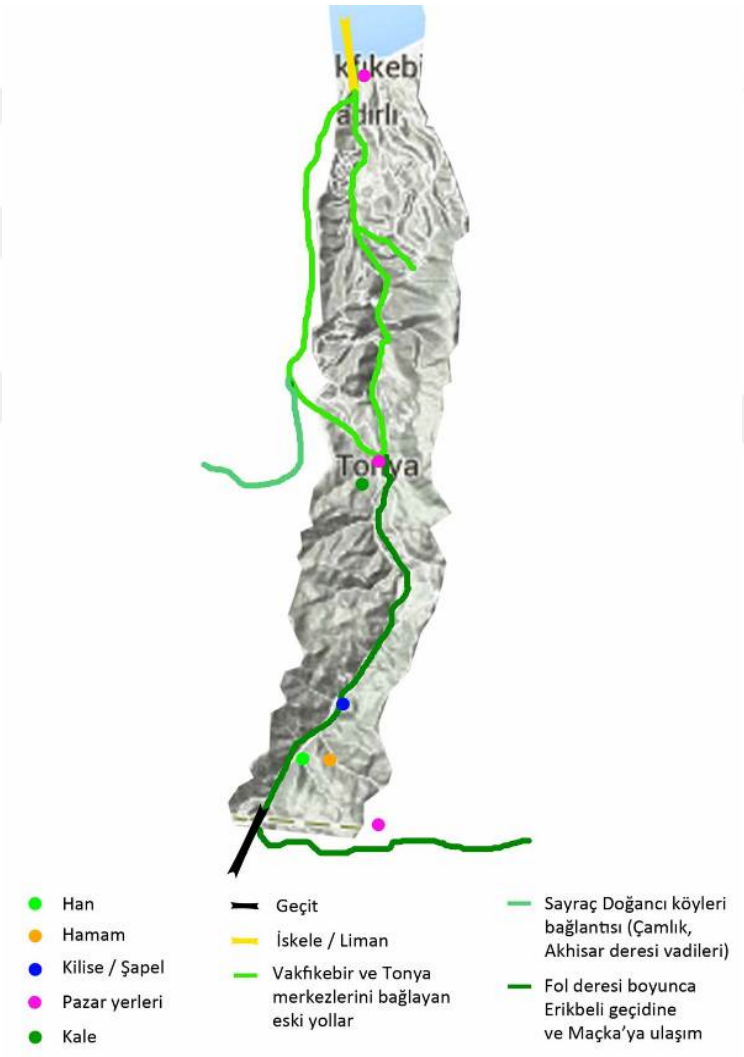
Fol Deresi Vadisi'nin ağzında Büyük Liman olarak adlandırılan Vakfıkebir limanı 1545-45 yıllarında Trabzon limanına bağlı bir iskele konumunda olmakla beraber çok eski tarihlerden beri hep çalışır durumda olmuştur.

Yazıcı, Trabzon limanına gelen Rusya, Avusturya, Fransız gemilerinin muhtemelen dönüş yolunda Vakfıkebir iskelesine uğruyor olduklarını düşünmektedir. Geçmişte Vakfıkebir ve Şarlı yani Beşikdüzü iskelelerinin birlikte iş yaptıklarını ve bu iskelelere en fazla Yunan gemilerinin geldiğini ilave etmektedir (Yazıcı, 2007: 97).

1870 tarihli Salname kayıtlarında Vakfıkebir merkezinde Pazartesi günleri kurulan bir pazar yeri olduğundan bahsedilmektedir (Anonim, 1870: 163).

Dolayısıyla iskele-pazar yeri özelliğiyle Vakfıkebir merkezi Fol Deresi Vadisi için sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan son derece önemli bir merkez ve kesişim noktası olmuştur (Şekil 119). Vadinin iç kısımlarından bu merkeze ulaşımda önemli bir konudur. H-1322, M-1904 yılı Trabzon Vilayet Salnamesine göre Fol yani Vakfıkebir kaza merkezinden hem iki saat mesafedeki Tonya sınırına hem de "Kamuha"/ Yaylacık denilen mevkiden geçmek şartıyla Tonya sınırına iki yol yapıldığı, Fol'dan iki buçuk saaat

mesafedeki "Kumandara"[20] ya ve iki uçuk saat mesafede "Düzlük" adlı mevkiye buradan üç saat uzaklıkta "İskefiye"den üç buçuk saat uzaktaki "Savaruksa"ya kadar giden yollar genişletilmiştir (Yazıcı, 2007: 92). Bu yolların daha önceki dönemlerde de kullanıldığı ve vadi içindeki hareket güzergahlarının önemli bağlantı hatlarını oluşturdukları ve bu nedenle bakımlarına ve ihtiyaç doğdukça genişletilmelerine önem verildiği anlaşılmaktadır. Fol Deresi Vadisi'nde halkın toplandığı, ihtiyaçlarını karşıladığı pazar yerlerinden biri de Tonya merkezde Cumartesi günleri kurulan pazar yeridir (Yıldız ve Ak, 2012: 110), (Şekil 119).

Şekil 119. Fol Deresi Vadisi pazar yerleri, yol diğer yapı kalıntıları

[20] Vakfıkebir kazasının en yüksek köylerinden biridir. Komandere yerleşim birimi son dönemlerde 7 köye ayrılarak İsaklı, Rıdvanlı, Fethiye (Lüküs), Sekmenli, Ortaköy, Akköy ve Vamenli adlarıyla yeni köyler oluşturulmuştur.

2.2.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri

Fol Deresi Vadisi üzerinde yer alan Vakfıkebir'e bağlı bazı yer ve kişi adlarından yola çıkarak kaynaklarda buralarda yaşamış toplulukların etnik kökeni hakkında bilgi edinmek mümkündür. Yazıcı, Fol Deresi Vadisi'nin doğusunda yer alan "Komana Deresi"/Kumana deresi, Komandere Vamenli (Ortaköy), Komandere Raşi (Rıdvanlı), Komandere Kadahor (Akköy), Komandere Habel (Açıkalan) gibi köylerin Kumanlardan kalma yer isimleri olduğunu, Kıpçak ve Peçeneklerin de Vakfıkebir bölgesinde yaşadıklarını ifade etmektedir. Fetihten önce Kommenoslar devrinde ordunun önemli bir bölümünün Kuman Türklerinden oluştuğunu belirterek Çepnilerin bölgeye Kuman ve Kıpçaklardan sonra geldiklerini belirtmektedir… Bölgede yaşayan Fettahoğulları'nın Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran Seferi'nden sonra bölgeye yerleştirilen Dulkadiroğlu Beyliği'nden oldukları ve günümüze kadar bu ismin yaşadığı bildirilmektedir (Yazıcı, 2007: 59-61).

Fol Deresi Vadisi'nde Çikados olarak bilinen Karatepe Köyü'nün eski isminin Türk boylarından biri olan" Çikler" topluluğu ile ilgisi olabileceği belirtilmektedir (Uzun, 2007: 388-389).

Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kesiminde yer alan Tonya'nın etnik yapısı ile ilgili kaynaklarda kesin bilgiler olmamakla birlikte yerel tarihçi Atmaca bölgede konuşulan dil özellikleri ve yer adlarından yola çıkarak bazı çıkarımlarda bulunmaktadır. Tonya bölgesinde Türklerden önce yaşayanlar Doğu Roma yani Bizans döneminde Hristiyanlaştırılarak asimile edilen antik ya da yerel halklar ve farklı zamanlarda bölgeye yerleşen farklı etnik gruplar topluluğu olarak tanımlanmaktadır. Bunlar arasında Uzlar, Peçenekler ve Kumanlar sayılabilir. Özellikle Kumanandoz yaylası adlı yer ismi Tahrir defterlerinde geçen Kuman adlarından burada Kumanların da yaşamış oldukları çıkarılmaktadır… Bölge geneline Müslüman-Türklerin yerleşmesi Türklerin Doğu Karadeniz'e zaman zaman akınlarda bulunmaya başladığı 11. yy'dan sonralara rastlamaktadır. Bu yerleşimler Fol Deresi Vadisi boyunca olabileceği gibi, Kalanima vadisi boyunca Akçaabat tarafından gelenler yanında, yine çok eski yerleşimlerden olan Torul-Gümüşhane bölgesinden gelenler de olabilir. Tonya'daki şive farklılıklarının sebeplerinden biri bölgeye bahsedilen farklı etnik kökenli toplulukların gelmesi olarak açıklanmaktadır. Ayrıca bölgede yoğun bir nüfus hareketi yaşandığının da göstergesidir (Atmaca, 2005: 108-110).

Fol Deresi Vadisi'nin üst kesimlerinde dağlık ve zorlu arazide kurulu Tonya ile ilgili tarihi kaynaklarda pek fazla bilgiye rastlamak mümkün değildir (Atmaca, 2005: 17-18).

Vadinin yukarı kesimindeki halkın bazı dikkat çeken özellikleri; Rumca konuşmaları, Müslüman olmaları ve güçlü ve çetin olmaları olarak tarif edilmektedir. Yaşadıkları bölge vahşi ve izole bir yerdir ve geleneksel kan davaları sıklıkla görülen vakalardır. Halkın kan davası gütme ve silah meraklısı olma gibi ünleri vardır. Bu özelliklerine rağmen, halkbirbirlerine bağlı, son derece özgün ve izole bir topluluktur. Bölgede konuşulan Rumca, gün geçtikçe yok olmakla birlikte; Kesli, Tumasli, Pahartirli, Beskeli, Mamali, Tsuluk, Melikse ve Agirkoy köylerinde Rumca konuşan insanlar hala bulunmaktadır. Bölgeyle ilgili sıkça sorulan soru şudur: Rumca konuşan bu insanlar, Rum dilini benimsemiş Türkler midir ya da sonradan din değiştiren Pontus Rumları mıdır (URL-34, 2015) Doğu Karadeniz coğrafyası içinde farklı vadilerde yaşayan çoğu halk için geçerliliğini koruyan bu soru, bölge insanının ne kadar çeşitli ve farklı etnik köklerden geldiklerinin bir başka göstergesi olması açısından önemlidir.

Muzaffer Lermioğlu, Haçkalı hoca Lermioğlu Hüseyin Efendi'den aktararak; Tonya'da Doğu Roma devrinden önce Türkmen kabilelerin yerleştirildiği ve bu devirde bunların Hristiyanlaştırıldığı ve zamanla halkın Rumca konuşmaya başladığı belirtilmiştir (Atmaca, 2005: 30).

Bölgedeki bazı kilise kalıntıları ve yer isimleri yukarıda da bahsedildiği gibi önceden bölgede yaşamış olan farklı halkların varlıklarının kanıtları olarak değerlendirilebilir.

Atmaca, Tonya'nın belli bölgelerinde konuşulan Rumca dil özellikleri ve kullanılan şivelerden yola çıkarak Tonya sınırları içinde bazı coğrafi zonlamalar yapmıştır. Buna göre Fol Deresinin yukarı kesiminde yer alan Kalınçam ve Çayıriçi köyleri şivesinin Şalpazarı'na benzediğini ve günümüz Türkçesine yakın olduğunu, diğer bir bölge bazıları "Pontos Rumca"sı olarak ta adlandırılan Rumca konuşabilen İskenderli, Turalı, Yarçukur, Sayraç, Melikşah köyleri ve Büyükmahalle'nin şiveleri diğerlerine göre farklı olup birbirlerine daha yakındırlar. İlçe merkezi yakınlarındaki Kaleönü, Karşular, Yenimahalle, Ortamahalle ve Biçinlik köylerinin şivesi ise diğerlerinin arasında bir özellik göstermektedir. Diğer bir bölge olarak Karaağaç ve çevresindeki köylerde de farklı şive özellikleri görüldüğünü ifade etmektedir (Atmaca, 2005: 47-87).

Bu tespit Tonya ya da Fol deresi ve Çamlık Deresi Vadisi'nin yukarı kesimlerinde yer yer farklı sosyal kültürel etnik kökenli topluluklar olduğunu ya da izlerinin hala devam

ettiği tezini desteklemektedir. Çayıriçi ve Kalınçam mevkilerinin coğrafi olarak Şalpazarıyla etkileşim içinde olmaları ve şivelerindeki benzerlik, sosyal olarak da birbirleriyle etkileşim içinde olduklarını göstermektedir.

Fethin ilk yıllarında Ağasar/Akhisar ve Fol Deresi Vadileri'nde fazla yerleşim bulunmaması, bu toprakların Trabzon Rum Devleti ile Çepniler arasında tampon bölge olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Fol Deresi Vadisi'nin üst taraflarında yer alan Tonya'nın adı 1583 tarihli kayıtlarda ortaya çıkmaktadır. Tonya bu tarihte köy statüsünde olup Akçaabat nahiyesi'ne bağlıdır (Topal, 2010: 89-90).

Saydam'ım 19. Yy başında sınırları büyük bir alana yayılan Akçaabat kazasının idari, sosyal ve mali yapısı ile ilgili yapmış olduğu tespitler içinde o dönem Akçaabat kazasına bağlı nahiye durumundaki Fol, Şarlı ve Oğuz nahiyeleri hakkında da bilgi almak mümkündür. 1848-49 yılı Akçaabat köylerinden toplanan vergilerin ortalamasının 50 kuruş 38 olduğu tespit edilmiştir. Buna göre İskefye nahiyesi (Çarşıbaşı) hane başına düşen vergi 70 kr. 21 para ile en yüksek meblağı, Oğuz nahiyesi (Beşikdüzü) 66 kr. 22 para ile ikinci sırayı, Şarlı nahiyesi (Beşikdüzü) 61 kr. 34 para ile üçüncü sırayı, Fol nahiyesi (Vakfıkebir) 59 kr. 19 para ile dördüncü sırayı ve Akhisar deresi (Şalpazarı) köylerinde hane başına yıllık vergi miktarı 31 kr. 17 para ile en düşük miktarı takip etmektedir. İç kesimlere doğru vergi oranının düşmesi halkın gelir kaynaklarının yetersiz olduğu, ticaret yapma imkanının düştüğü ya da coğrafi durumdan kaynaklı ekilebilir biçilebilir alanların yeterli olmadığını göstermektedir (Saydam, 2010:42).

1583 Tapu Tahrir kayıtlarına göre Akçaabat'a bağlı köy konumunda olan Tonya'nın yerleşimi ve nüfusu hakkında bir takım bilgilere ulaşılmaktadır. Buna göre Tonya karyesi (köyü) ve Kumyatağı mezrası "(*Karye-i Tonya maa mezray-i Kumyatağı ber vech-i serbest tabi-i Akçaabad*") serbest tımar olup Akçaabat'a bağlıdır ve defterde 171 hane kaydı mevcuttur. Atmaca, nüfusun bennak veya mücerred olarak kaydedilmesinden Tonya'daki ekili biçili arazinin o dönemde nüfusa göre az olduğunu düşünmektedir. Bugünkü Turalı mahallesinin o zamanlar arazi olduğu ve adının o dönemlerdeki sahibinden ("zemin-i Hasan oğlu Turalı") geldiği, bugünkü Karaağaç'ın yine 53 hane ile Karaağaç olarak kaydedildiği ve mezrasının "Hola" olduğu, Tonya ve Kumyatağı mezrasında iki adet değirmen (asiyab) olduğu gibi bilgiler yine kayıtlardan öğrenilmektedir. Ayrıca Atmaca, Tonya'nın bugünkü merkez mahalleleri ve yakın köylerinin sonraki yıllarda oluştuğunu belirtmektedir (Atmaca, 2005: 42-43).

Atmaca, 1583 tarihli kayıtta yalnızca dört haneden ispenç vergisi toplanmasına karşılık kayıtlarda Karaağaç ve Hola mezrasında 56 haneden 36'sının ve Tonya merkez ve Kumyatağı mezrasında 15-20 kişinin gayr-i Müslüm olarak kaydedilmesi durumunun çelişkili olduğunu saptamıştır Ayrıca bahsi geçen dönemde Trabzon nüfusunun %80'den fazlasının gayr-i Müslim nüfusken Tonya'daki Müslüman nüfus yoğunluğunun dikkat çekici olduğunu belirtmektedir. Bu durumun ilgili kayıttaki Türkçe, Farsça, Arapça, Moğolca isim kökenlerinden yola çıkarak bölgede fetihten öncede farklı Türkmen gruplarının yaşadığı ve bunların fetihten öncesine dayanan Müslümanlaşma süreci yaşamış olabileceklerini ileri sürmektedir (Atmaca, 2005: 47-48). Aslında 1583'te Tonya merkezinin neredeyse tamamen Müslüman nüfus olduğu düşünüldüğünde burada en azından 16.yy'a dayanan bir caminin varlığını düşünmek yerinde olacaktır.

1869 tarihli salname kayıtlarında *Maa Tonya ve Vakf-i Kebir Nahiyesi* başlığı altında 106 yerleşim biriminde 4058 hane ve bunun da toplam 15711 kişi olduğu kayıtlıdır. Nahiye genelinde tüm nüfus Müslüman olarak kaydedilmiştir(Anonim, 1869: 139). Atmaca bu bölgede yaşayanların Kuman Türkleri olduğunu belirtmektedir (Atmaca, 2005: 31).

1870 tarihli Salnamede Tonya ve Vakfıkebir'de hiç gayr-i Müslüm olmadığı ve toplam nüfusun 15.701 kişi olduğu kaydedilmektedir (Anonim, 1870). 1876 tarihli Salnamede Tonya ve çevre köyler olan Vamenli, Ortamahalle, Ağırköy, Melikşe, Kumyatak, Menganabo, Mesopliya, Karaağç, Karşular ve Anabedama Vakfıkebir'e bağlı köyler arasındadırlar. Bu tarihte köylerdeki nüfus dağılımı aşağıdaki gibidir (Anonim, 1876), (Tablo 15).

Tablo 15. 1876 tarihli Trabzon vilayet salnamelerine göre Tonya'daki nüfus dağılımı

Yer adı	**Hane sayısı**	**Toplam Nüfus**
Tonya	18	---
Vamenli	157	372
Ortamahalle	88	229
Ağırköy	190	452
Melikşe	59	141
Menganopo/Manganabo	41	103
Kumyatak	368	907
Mesopliya	156	518
Karaağaç	225	648
Karşular	125	307
Anabedama	12	37

Atmaca, 1876 yılına ait Salnamede Vakfıkebir'e bağlı içinde Tonya ve köylerinin de bulunduğu toplam 40 köyde gayr-i Müslim yaşamamakla beraber 8 hane 17 kişi *"millet-i Ermeniyan*" olarak kayıtlı nüfusun Vakfıkebir merkezde bulunduklarını düşünmektedir Bu tarihte Tonya köyleri Vamenli, Ortamahalle, Ağırköy, Melikşe, Menganabo, Kumyatak, Mesopliya, Karaağaç, Karşular, Anabedema olarak görülmektedir (Atmaca, 2005: 47-117).

17. yy'dan itibaren bölgenin sosyal, siyasi ve idari düzeninde söz sahibi olan Ayanların askeri ve idari görevlerinden başka kurdukları vakıflar ve medreselerle bulundukları bölgenin gelişmesinde de önemli roller üstlenmişlerdir. Örnek olarak; Fol Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesi olan Tonya'nın gelişimi; Ali Ağa'nın konağı[21] ve kurduğu vakfa bağlı cami ve medrese etrafında sağlanmıştır. Bu nedenle bu bölge "Konakyanı" adıyla anılmıştır (Hacısalihoğlu, 2014: 240).

2.2.4. İdari Yapı ve Sınırlar

Fol Deresi Vadisi üzerinde bulunan Vakfıkebir'in idari sınırları tarih içinde hep değişkenlik göstermiştir. Bu durum Osmanlı devletinin yerel yapılanmada yapmış olduğu idari değişikliler ve Hatuniye İmareti vakıf topraklarını barındırması gibi sebeplerden kaynaklanmış olabilir.

1870 tarihli salnamede "Maa Tonya Vakf-i Kebir Nahiyesi" adıyla Trabzon merkez livaya bağlı olarak idare edilmekte olduğu anlaşılmaktadır (Anonim, 1870: 77).

H-1322, M-1904 yılı Trabzon Vilayet Salnamelerinde Fol deresinin ağzında kurulan Vakfıkebir merkezine "Fol" denildiği ve buranın güvenli doğal bir liman olmasından dolayı "Büyük liman" olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır (Yazıcı, 2007: 91).

1850 tarihli arşiv kayıtlarında bugün Beşikdüzü, Şalpazarı, Tonya yanı sıra Akçaabat ve Çarşıbaşı'na ait birçok köyün Vakfıkebir'e bağlı olduğu anlaşılmaktadır (Yazıcı, 2007: 99).

Vadinin yukarı kesiminde yer alan Tonya ve çevresinin fetihten sonra çoğunlukla Akçaabat nahiyesine bağlı köy durumunda olduğu anlaşılmaktadır. Tanzimat'tan sonra zaman zaman Vakfıkebir'le birlikte ya da bağımsız nahiye olarak Trabzon'a bağlı kaza

[21] Tonya ilçesinin merkezine yöre halkı tarafından Konakyanı adı verilir. Derebeylik döneminde merkezde bulunan derebeyin konağından gelmektedir. Konağınyanı söylenişi zamanla Konakyanı olarak kalmıştır. bkn. http://tr.wikipedia.org/wiki/Tonya

konumunda olmuştur. 1954 yılında ise Tonya Vakfıkebir'den ayrılarak ilçe konumuna yükselmiştir (Atmaca, 2005: 17-18).

Tonya ilçesinin idari sınırları içinde 15 köy bulunmaktadır. Ayrıca merkeze bağlı 5 mahalle ve İskenderli Beldesine bağlı 2 mahalle olmak üzere toplam 7 mahalle mevcuttur. Büyükmahalle (Ağırköy), Kaleönü (Vamenli), Karşular (Koçkur), Ortamahalle (Eski merkez) ve Yenimahalle Fol Deresi Vadisi üzerindeki ilçe merkezine bağlı mahallelerdir. İskenderli ve Turalı mahalleleri ise İskenderli beldesine bağlıdır. Tonya'ya bağlı Biçinlik, Çamlı, Çayıriçi, Hoşarlı, Kalınçam, Kalemli, Karaağaçlı, Karasu, Kayacan, Kösecik, Melikşah ve Sağrı köyleri Fol Deresi Vadisi'nde yer almaktadır (URL-35, 2015).

2.2.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri

1881 tarihli salnamede Tonya'nın bağımsız bir nahiye olarak Trabzon'dan idare edildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihte Tonya'da 19 cami ve mescid, 19 hazire, 3 mederese olduğu bilgisi edinilmektedir (Atmaca, 2005: 47-67). 1876 tarihli kayıtta Tonya merkezle birlikte kaydedilen 11 yerleşim yerine karşılık 19 caminin varlığı Kumyatak ve Karaağaç gibi nüfusu fazla olan bazı yerleşimlerin birkaç köyü kapsayan büyük köyler olduğu ve buralarda yerleşimin durumuna göre birden fazla cami veya mescit yapıldığı anlaşılmaktadır. Camilerle aynı sayıda mezarlık olması bu camilerin mezarlıklar yanında olduğunu göstermektedir. Medreselerin varlığı bu bölgede dini eğitimin de verildiğini gösteren önemli yapılardırlar.

1903 tarihli Salname kaydında ise Tonya merkezde, çarşı civarında bir hükümet konağı ile gösterişsiz bir cami olduğundan bahsedilmektedir. Nahiyeye bağlı 20 köyde ise 15 cami, 5 medrese vardır (Atmaca, 2005:47-68). 1881 tarihli kayıta göre yerleşim sayısındaki 11'den 20'ye artışa rağmen cami sayısındaki 19'dan 15'e azalma nüfus hareketleri, idari sınırlar gibi farklı etkenlerden kaynaklanıyor olabilir.

H-1322, M-1904 yılı Trabzon Vilayet Salnamelerinde Vakfıkebir'in o zamanki sınırları dahilinde 120 odalı dört medrese ve 56 Mescid olduğundan bahsedilmektedir (Yazıcı, 2007: 91)

Aygün, Trabzon'da vakıfların yüklendiği görevleri Giresun'da Ahî ekolüne bağlı dervişlerce kurulan zâviyelerin yüklendiğini belirtmektedir. Giresun ve çevresindeki zâviyeler Trabzon'daki vakıflar gibi şehir merkezinde değil büyük bir çoğunlukla kırsalda yer almaktaydılar. Bu durum, Giresun kırsalının fetihten önceki ve sonraki dönemlerde

heterodoks İslâm anlayışına sahip Çepni Türkmenleriyle dolmaya başlaması ile ilgilidir. Bölgenin fethi, ana yolların güvenliği ve bakımı yanı sıra bölgedeki Türkmenlerin yerleşik hayata geçerek Sünnîleşmelerinde zâviyelerin önemli roller üstlendiği anlaşılmaktadır (URL-36, 2015). Buradan yola çıkarak Fol Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde yer alan medereselerin çokluğunun sebeplerinden biri bölgedeki Çepni Türkmenlerini Sünnileştirme politikası olabilir.

Daha önce de bahsedildiği gibi eski bir Hristiyan yerleşkesi olan Kozluca Köyü'nde iki tarihi cami ve bir medrese bulunmaktadır.

2007 yılına ait Büyük Liman Postası adlı yerel gazetede Vakfıkebir Merkez Eski Camisinin 1782 inşa edilmiş olduğu yazılı iken (Yazıcı,2007: 140). VGM arşiv kayıtlarına göre 1810 yılında yapıldığı belirtilmektedir[22]. Cami 2007 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir. Bu durumda inşa tarihlerinde bir karışıklık olabileceği gibi gazetenin vermiş olduğu daha eski olan tarih caminin yerinde daha önceden yapılmış eski bir caminin tarihi de olabilir.

Fol Deresi Vadisi'nin yukarısında Tonya'ya bağlı birçok cami ve mescit, bazı köy ve mahallelerdeki medreseler geçmişte vakıf olarak kurulmuştur. Atmaca, bunların bazılarını Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerindeki Trabzon Sicil Defterlerinden yararlanarak ortaya çıkarmıştır (Yazıcı, 2007: 97-98), (Tablo 16).

Nakit para yardımı olarak yapılan nukut vakıflarına (URL-37,2015) örnekler de kayıtlarda yer almaktadır (Tablo 17).

Eski adı Barkozmanlı olarak bilinen yani Kayacan köyü I. Camisinin ibadete açılış tarihi 1888 olarak bilinmektedir. Ayrıca yanında bir medrese de bulunmaktadır. Yukarıda adı geçen vakfın bu camiye ait olma olasılığı yüksektir.

Tablo 16. Sicil defterlerinde vakıf kaydı olan camiler

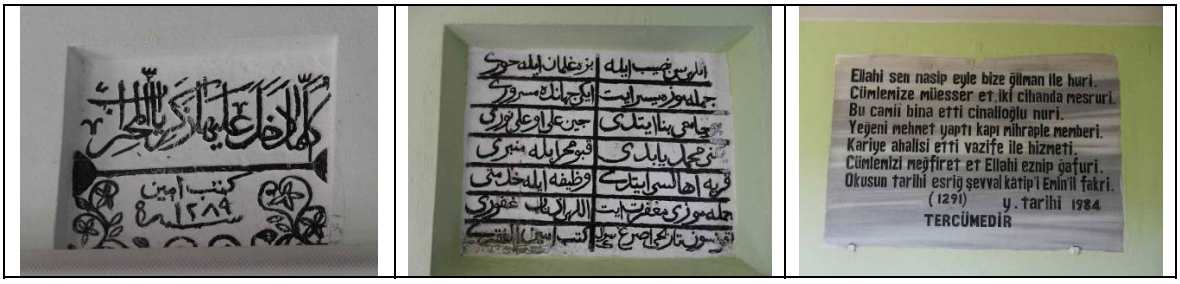
Yer	Vakıf Kaydı	Yıl
Tonya, Anabedema	"Pirağa İbn-i Abdullah'ın yeniden inşa etmiş olduğu mescid-i şerif vakfı"	1308-1890
Tonya, Ağırköy	"Kara Mustafa oğlu Molla İsmail Camisi şerifi vakfı"	--
Tonya, Ortamahalle	"Ali İbn-i Ömer Camisi Şerifi vakfı"	---
Tonya, Vamenli	"Camisi şerif vakfı"	1890

[22] 61 Trabzon Camileri, 16 Vakfıkebir, 001 Merkez Eski Cami , "Vakıflar Onarım" dosyasında "Rapor".

Tablo 17. Sicil defterlerinde nukut vakfı kaydı olan camiler (URL-37,2015)

Yer	Vakıf Kaydı	Yıl
Tonya, Ağırköy	"Fettahoğlu Ahmet Efendi ibn-i Salih'in adı geçen karyede, sınırları belli, kendi mülkü olan arazisinde, önceden temelden inşa ettiği yedi bab hücre (yedi odalı) dershane ve diğer müştemilatı kapsayan medrese için, Hasan oğlu Mustafa'nın beş adet yüzlük altunu vakfı"	1306/1888
Tonya, Barkozmanlı[23] Köyü	"Hoşarlı mahallesinde yeni yapılacak Camisi şerif için, İbn-i Salih'in 2000 kuruş nükudu vakfı"	1305/1888
Tonya, Yakçukur	"Ahali tarafından yapılan cami için, mezkur mahalle ahalisinden Kadıoğlu Mehmed Beyefendi ibn-i Salih'in 2000 kuruş nükudu vakfı"	1305/1888
Tonya, Katıralak, Ortamahalle obası	"Ortamahalle halkından, Salihoğlu Derviş Ağa bin Ali ve Mollabektaşoğlu Hasan Ağa bin Salih ve Alemdaroğlu Mehmed bin Osman ve Kadıoğlu Molla Mehmed bin el-Hac Ali'nin 2000 kuruş nükudu vakfı".	1328/1910

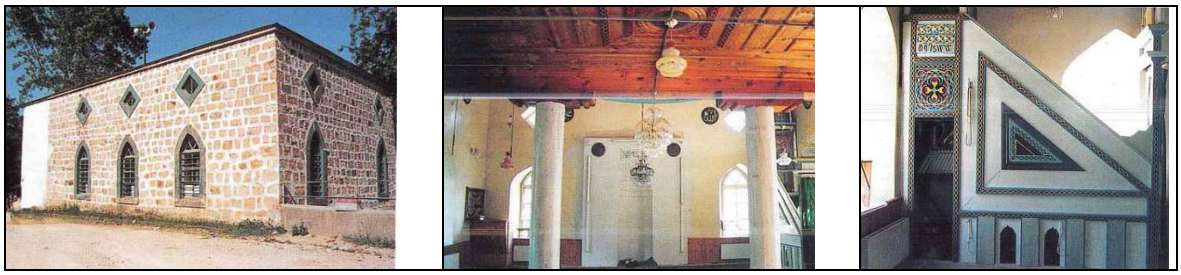
Giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre H-1289, M-1872 yılında inşa edilen Fevziye Köyü Yukarı Mahalle Camisi'nin giriş kapısının solunda dikdörtgen biçimli mermer üzerindeki iki sütun yedi satırdan oluşan kitabeye göre cami, Nuri Cinal tarafından yaptırılmıştır (Şekil 120).

Şekil 120. Fevziye Köyü Yukarı Mahalle Camisi giriş kapısı üzerindeki ve solundaki kitabeler ve transkripsiyonu

Vadinin yukarı bölgesinde yer alan 1947 yılında inşa edilen Kalınçam Köyü Camisi yakın bir zamanda yıkılarak yerine yenisi yapılmıştır (Şekil 121).

[23] Bu köy 1940 yılında Aspuryanlı (Karaağaç) köyünden ayrılarak 1956 yılında Kayacan adını almıştır. Bkn. Enver Uzun, Trabzon'un Yer Adları, Celepler Matbaacılık, Trabzon 2007, s: 366

Şekil 121. Eski Kalınçam Köyü Camisi

Vadinin aşağı bölgesine yakın bulunan 1960 yılında inşa edilen Köprücek Köyü Bıçaklı Mahallesi Camisi geçirmiş olduğu müdahaleler nedeniyle orijinal birçok özelliği değişmiş olduğundan vadide incelemeye alınan kırsal camiler içine dâhil edilmemiştir (Şekil 122).

Şekil 122. Köprücek Köyü Bıçaklı Mahallesi Camisi

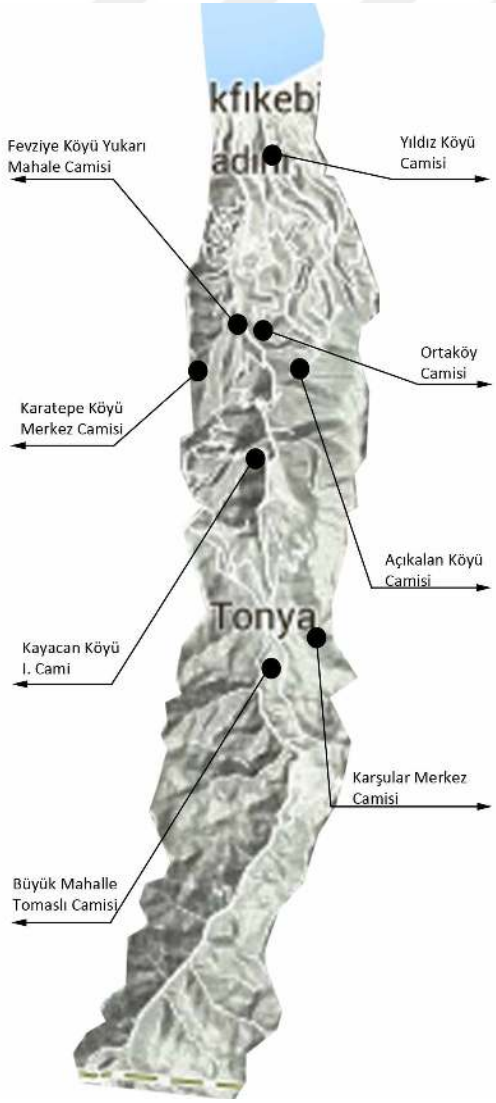
Metinde geçen bazı yer isimleri ve bölge varolan kırsal camilerin bulunduğu yerlerin eski ve yeni isimleri aşağıdaki gibidir (Uzun, 2007), (Tablo 18). Fol Deresi Vadisi üzerinde kıyı kesiminden başlayarak içe doğru incelenen camiler tabloda sıralanmıştır ve haritada dağılımları izlenilmektedir (Tablo 19), (Şekil 123).

Tablo 18. Vadide bazı köylerin eski ve yeni yer adları

Eski Adı	Yeni Adı	Eski Adı	Yeni Adı
Bedromide	Çamlık	Ruka	Yıldız
Ellezli	İlyaslı	Kireşon	Kirazlık
Komandere Hobel	Açıkalan	Komandere Kadahor	Akköy
Komandere Raşi	Rıdvanlı	Komandere Vamenli	Ortaköy
Anabedama	Çayıriçi	Anzir	Ağırköy
Aspuryanlı	Karaağaç	Fol	Kalınçam
Kumyatağı	İskenderli	Çamlık Deresi	Kumyatak Deresi

Tablo 19. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri

Fol Deresi Vadisi		
1	Yıldız Köyü Camisi; 1930	Kısmen müdahale görmüş.
2	Fevziye Köyü Yukarı Mahalle Camisi; 1928, 1289 (M. 1872-73)	Kapsamlı müdahale görmüş.
3	Ortaköy Camisi; 1293 (M. 1876-77), 1294 (M. 1877-78), 1296 (M. 1878-79)	Kapsamlı müdahale görmüş.
4	Karatepe Köyü Merkez Camisi; 1926, 1873	Kısmen müdahale görmüş.
5	Açıkalan Köyü Eski Camisi; 1947/1363	ÖZGÜN sayılabilir.
6	Kayacan Köyü I. Camisi; 1306 (M. 1888-89)	ÖZGÜN sayılabilir.
7	Karşular Merkez Camisi; 1304 (M. 1886-87)	Kısmen müdahale görmüş.
8	Büyük Mahalle Tomaslı Camisi; 1958, 5-11-1962, 1965	Kapsamlı müdahale görmüş.

Şekil 123. Fol Deresi Vadisi'nde bulunan kırsal camiler

2.2.5.1. Yerleşim Durumu

Fol Deresi Vadisi'ndeki kırsal camiler genellikle köyün en düz, etrafı açık ve manzaralı yerine konumlandırılmışlardır. Hemen hemen hepsinin yanında hazire alanı olup Kayacan Köyü Camisi yanında iki katlı medrese yapısı bulunmaktadır.

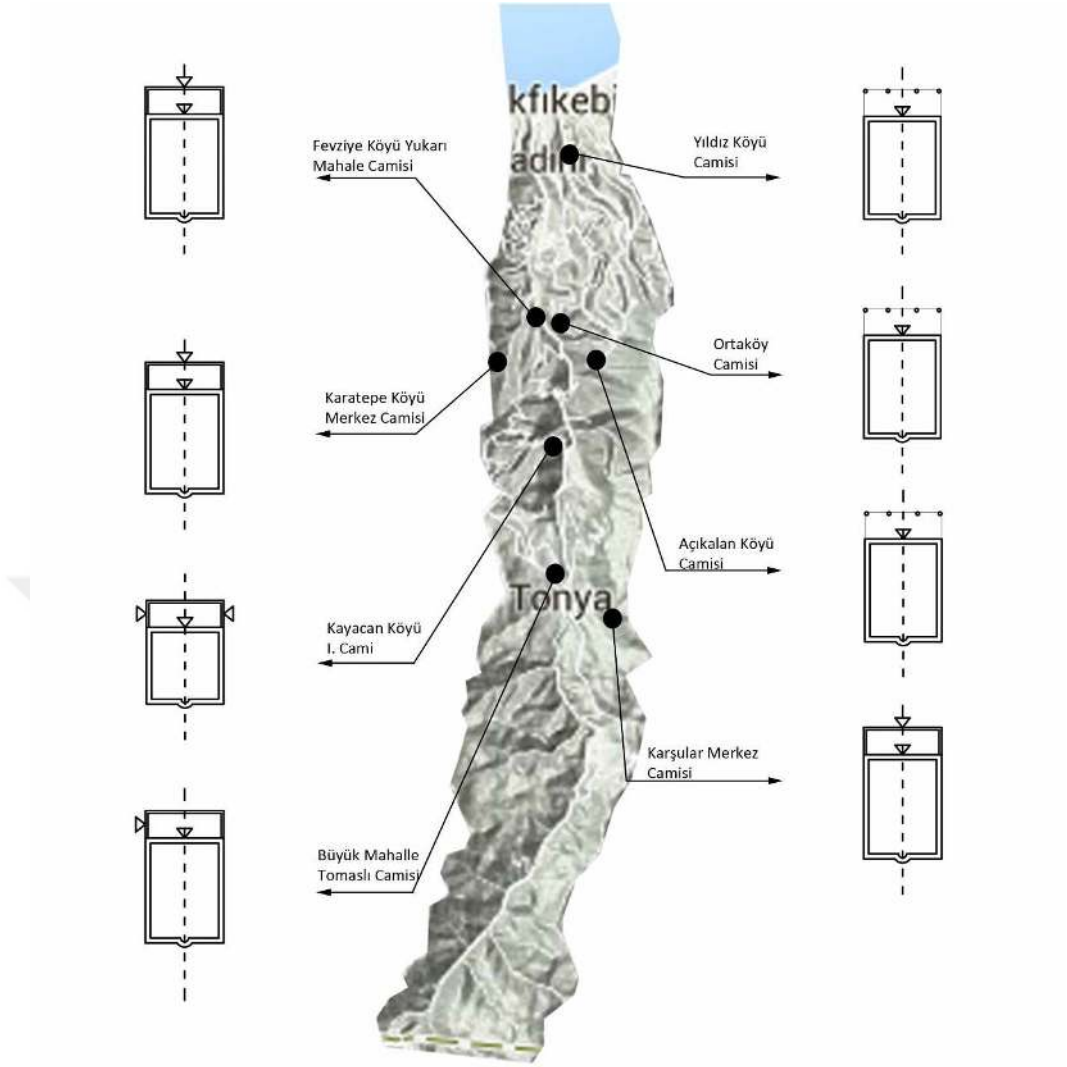
2.2.5.2. Plan Şeması

Kayacan Köyü I. Camisi'nin kare plan şeması dışında vadideki bütün camiler mihrap ekseni boyunca dikdörtgen planlıdırlar (Ek Tablo 19), (Şekil 124).

Vadideki camiler çoğunlukla orjinalde üç açıklıklı son cemaat yerine sahip olup Fevziye, Karatepe Köyleri ve Büyük Tomaslı Camileri sonradan ilave edilen kapalı son cemaat yerine sahiptirler. Kayacan Köyü I. Camisinin son cemaat yeri de sonradan eklenmiş olsa da caminin inşa tarihinden kısa bir süre sonra orijinal malzeme ve yapım tekniğine uygun olarak kapalı olarak inşa edilmiştir. Diğer taraftan Karşular Merkez Camisinin orjinalde sütunlu açık olan son cemaat yeri sonradan duvarla kapatılmıştır.

Fol Deresi Vadisi'nde bulunan kırsal camilerin büyüklük olarak birbirlerine yakınken Fevziye Köyü Yukarı Mahalle Camisi ve Karatepe Köyü Merkez Camileri'nin diğerlerine göre daha küçük ölçekte oldukları görülmektedir (Ek Tablo 19).

Fol Deresi Vadisi'nde hariminde üstörtüyü destekleyen sütun olan kırsal camiye rastlanmamıştır.

Şekil 124. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri plan şemaları haritası

2.2.5.3. Üstörtü / Tavan

Fol Deresi Vadisi'ndeki kırsal camiler dört omuz kırma çatılı olup tavanları genellikle düz ahşaptır (Ek Tablo 20), (Şekil 128). Camilerin tavan ahşapları genellikle yenilenmiş olup bazılarında orijinal göbek kısımları muhafaza edilirken bazılarında benzeri yeniden yapılmıştır. Göbekler genellikle dairesel ya da kare biçiminde ahşap oymalı olup sade biçimlidirler. Vadinin orta kısmına yakın doğu yamaçta yer alan Ortaköy Camisinin kademeli ahşap tavan örtüsü ile yine yakın konumda fakat vadinin batı yamacında kalan Karatepe Köyü Camisinin gizli ahşap kubbeli üstörtüsü diğerlerinden farklıdırlar. Tavan göbekleri içinde en dikkat çekici olan vadinin kuzey yönünden orta kısma yakın, doğu yamacında yer alan Açıkalan Köyü Camisidir (Şekil 125).

Şekil 125. Açıkalan köyü, Yıldız köyü ve Büyük Mahalle Tomaslı Camileri'nin ahşap tavan göbekleri

Karşular Köyü Camisi harimindeki tavan göbeği dışında mahfilin döşeme altında yani ana girişin üzerinde ve mahfil katının üstörtüsünde ahşap göbekler vardır. Bunlar harimdekinden farklı olup mahfil köşkü altındaki motifle benzerlik göstermektedirler (Şekil 126).

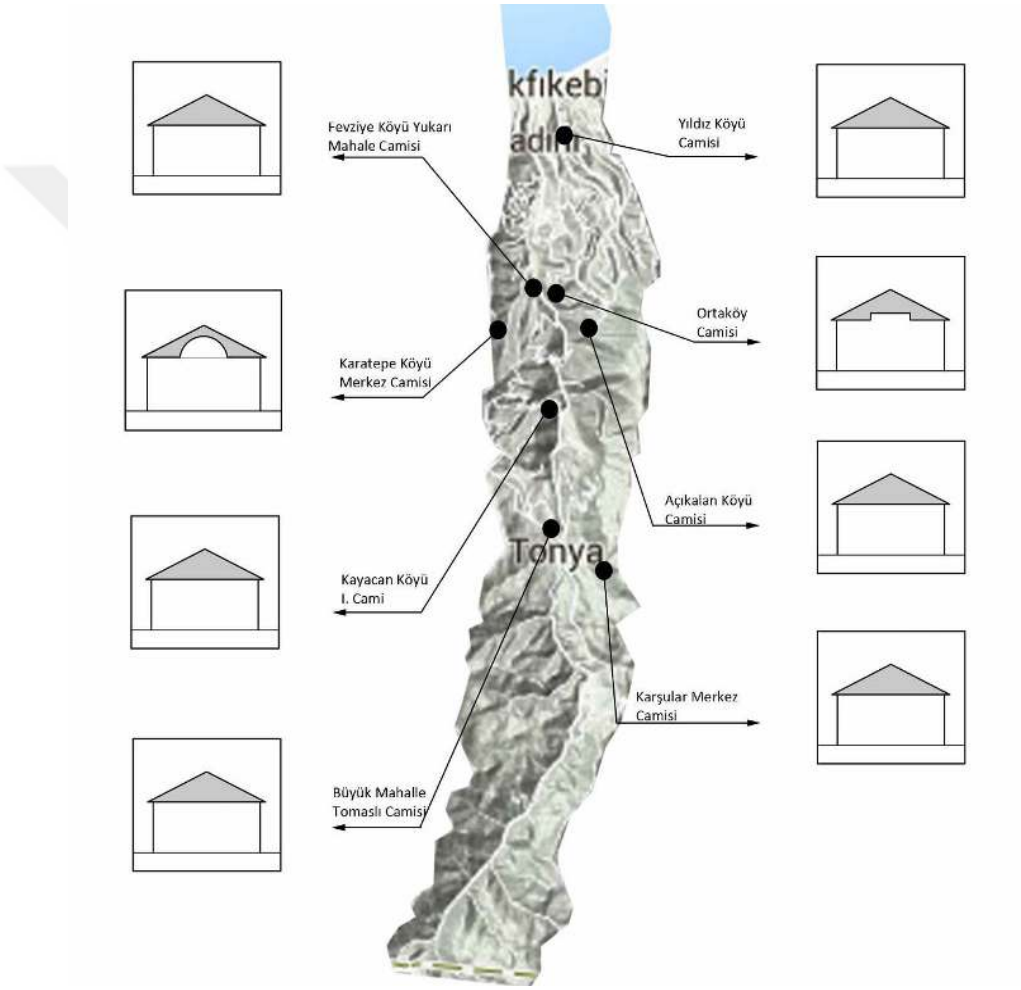

Şekil 126. Karşular Köyü Camisi harim, mahfil üstörtüleri ve mahfil köşkü altındaki ahşap göbekler

Karatepe Köyü Camisinin gizli ahşap kubbesi tam dairesel bir taban üzerine ahşap çıtaların merkeze doğru ışınsal yerleştirilmeleriyle oluşturulmuştur. Merkeze yaklaştıkça ahşapların eni daire kavisine göre azaltılmış olup ahşaplar önce kubbenin yarısına kadar bükülüp daha sonra buradan itibaren ikinci sıra ahşaplar bükülerek merkezde birleştirilmişlerdir. Başka bir deyişle kubbeyi oluşturan ahşapların çeyrek daire kadar büküldüklerinde oluşabilecek deformasyonu önlemek için kubbe iki sıra ahşapla tamamlanmıştır (Şekil 127).

Şekil 127. Karatepe Köyü Camisinin gizli ahşap kubbesi

Şekil 128. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri üstörtü ve tavan şemaları haritası

2.2.5.4. Mahfil

Fol Deresi Vadisi kırsal cami mahfilleri mihrap aksı üzerinde tek yönde bulunmaktadırlar. Mahfil kısmı Yıldız, Ortaköy, Büyük Mahalle Tomaslı ve Açıkalan Köyü Eski camilerinde olduğu gibi yalnızca harim üzerinde olabileceği gibi Karatepe

Köyü Merkez ve Kayacan Köyü I. camilerindeki gibi sonradan eklenen veya kapatılan son cemaat yeri üzerine genişletilmiş olabilmektedir (Ek Tablo 21), (Şekil 130).

Ortaköy, Fevziye Köyü Yukarı Mahalle ve Büyük Mahalle Tomaslı Camileri'nin mahfil kısımları sonradan betonarme olarak değiştirilmiştir.

Vadide mahfil çıkmaları genellikle ortada tek yarım daire biçiminde olup sıradışı uygulamalarda bulunmaktadır. Açıkalan köyü eski Camisinin ortada yarım daire köşelerde çeyrek daire biçimli ve Karatepe Köyü Camisinin ortada ve köşelerde dikdörtgen biçimli çıkmalara bunlara örnektir. Bazı istisnalar olmakla birlikte vadideki mahfiller iki ya da dört ayakla desteklenmektedirler (Şekil 129).

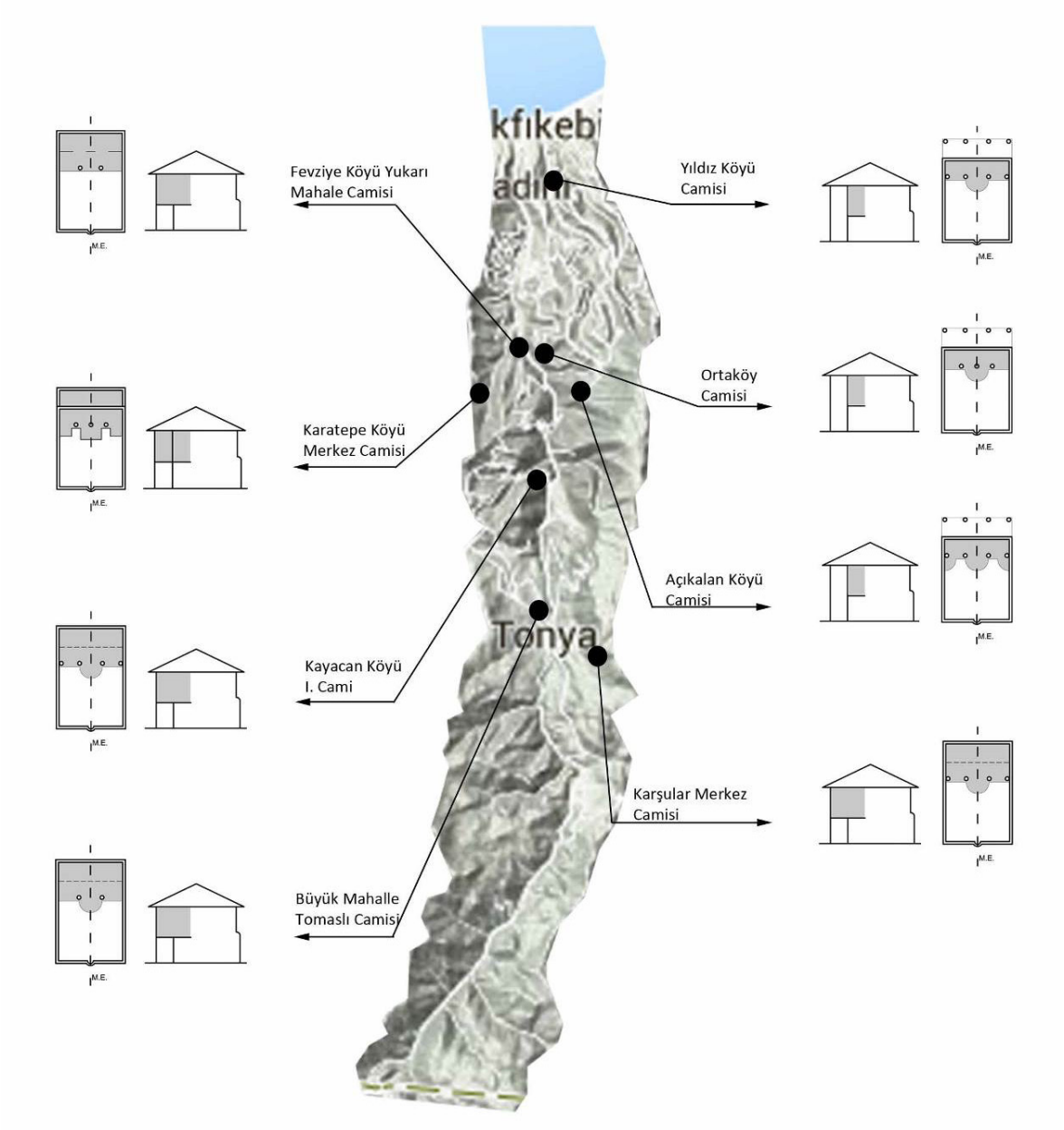

Şekil 129. Kayacan Köyü I., Karşular Merkez, Karatepe Köyü Merkez ve Açıkalan Köyü Eski Camileri'nin mahfilleri

2.2.5.5. Mihrap

Fol Deresi Vadisi kırsal cami mihrapları taştan yapılmış olup genellikle dikdörtgen çerçeve içinde yer almaktadırlar. Mihrap nişlerinin yanları düz olup kemerli kısım üç, dört ya da beş kademeli olabilmektedir (Ek Tablo 22), (Şekil 132). Nişler birbirinden farklı olup kademeli geçişlerde sarkıt biçimi kullanımı yaygındır. Bazılarında da kemerli kısmın hemen üzerinde sembolik şekil/ler yapıldığı görülmektedir. Mihrap dış çerçevesi ve niş arasındaki kısım genellikle sade olup bazılarında yuvarlak rozetler olduğu görülmektedir.

Bunlardan farklı olarak vadinin aşağı kısmında doğu yamaçta yer alan Yıldız Köyü Camisi mihrabının dış çerçevesi üzerindeki kıvrımlı taç alınlığı, mihrap çerçevesi üzerinde orta ve yanlardaki semboller vadide karşılaşılan farklı örneklerden biridir.

Şekil 130. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil şemaları tablosu

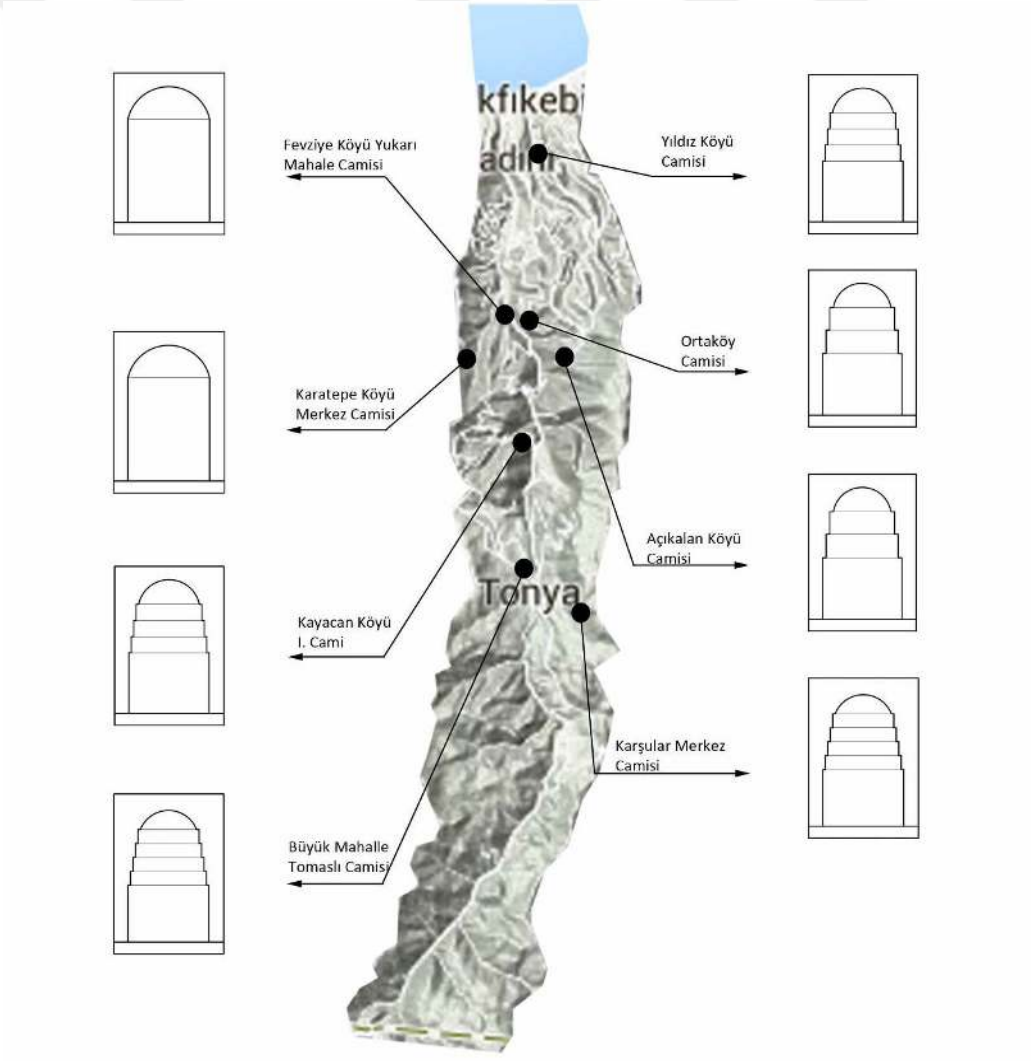
Açıkalan Köyü Camisi mihrap çerçevesinin yanlarında yer alan sütunceler, çerçeve üzerinde yarım daire içinde yer alan iki sıra kitabesi ve nişin her iki yanında uzunlamasına kıvrımlı dallar diğerlerinden farklılaşmaktadır.

Fevziye köyü Yukarı Mahalle Camisi de tamamen sade dikdörtgen çerçevesi, üzerindeki dikdörtgen biçimli iki satırlı kitabesi ve sivri kemerli kademesiz nişi ile farklılaşan uygulamalardan biridir (Şekil 131).

a b c

Şekil 131. a. Yıldız Köyü Camisi b. Açıkalan Köyü Camisi c. Fevziye köyü yukarı mahalle Camisi mihrabları

Şekil 132. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap şemaları haritası

2.2.5.6. Kapı Açıklığı

Fol Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerin kapıları genellikle basık kemerli olup taç kapı içinde yer almaktadırlar (Ek Tablo 23), (Şekil 136). Tonya'ya bağlı vadinin yukarı kısımlarında yer alan Karşular Merkez Camisinin dikdörtgen kapı açıklığı vadi içindeki diğer kemerli kapılardan ayrılır. Ayrıca Kayacan köyü I. Camisinin taş yığma olarak sonradan eklenen son cemaat yeri giriş kapısının oldukça basık kemerli açıklığı da adi içindeki nadir uygulamalardan biridir (Şekil 133).

Şekil 133. Karşular Merkez Camisinin harim kapısı ve Kayacan köyü I. Camisinin son cemaat yeri kapısı

Taçkapılar genellikle dikdörtgen biçimli olup sade, kitabeli, yuvarlak rozet/ler, sembolik biçimler ve/veya bodürlerle bezemeli olabilmektedir. Kemerli kapıların genellikle üzengi ve kilit taşlarında dairesel çıkma kullanımı yaygın olmakla birlikte tekli ve ikili çıkmalar görülebilmektedir.

Vakfıkebir'e bağlı vadinin orta kısımlarında doğu yakasında yer alan 1878 tarihli Ortaköy Camisinin iki kapısı da vadideki diğer örneklerden farklılık göstermektedirler. Taçkapıları yerden belli bir yükseklikten sonra genişletilerek büyük, gösterişli bir taç kapı oluşturulmuştur. Aynı caminin kapıları üzerindeki bezemeler farklı olup kuzeydeki kapının taç kapısı ters duran yarım daireli bordürlerle batı cephesindeki ise sade silmelerle çerçevelenmiştir. Kuzey yönündeki kapının kemerinin üzengi ve kilit taşları çift dairesel çıkmalı olup üzengi taşlarının üzerinde oka benzer kabartmalar yer almakta ve okun uçları birer satırlık dikdörtgen çerçeveli kitabeleri göstermektedir. Kilit taşı üzerinde ise içinde ay yıldız olan kabartma olup üzerinde çizgisel olarak bordüre kadar devam eden kabartmalı bezeme bulunmaktadır. Batı yönündeki kapının dış çerçevesi üzerinde dikdörtgen çerçeve içinde üç bölümlü kitabe yer almaktadır. İlk bölüm artı biçiminde dört parçaya ayrılmış

olup diğer bölümler üçer sıralıdır. Üzengi taşları hizasında dış çerçeve hizasında iki tarafta Kilit taşı üzerinde de farklı kabartmalı bir desen olup kapının yan yüzleri ve kemer taşları üzerinde sonsuzluk işaretleri ve baklava desenleri vardır. Kapı ve dış çerçeve arasındaki yüzeyde taşlar üzerinde birbirinden farklı kabartmalı desenler ve kilit taşı üzerinde ağaç gövdesi, dalları ve dalların ucunda çiçeğe benzer kabartmalar vardır.

Yine Vakfıkebir'e bağlı vadinin orta kısmının doğu yakasında yer alan Açıkalan köyü eski Camisinin bordürle çerçevelenmiş taçkapısı, üzengi ve kilit taşlarının çifter dairesel çıkmaları, kapı yan yüzeylerindeki baklava desenleri ve kemer taşlarındaki sonsuzluk işaretleri gibi özellikleriyle Ortaköy Camisinin kapılarıyla benzerlik göstermektedir (Şekil 134).

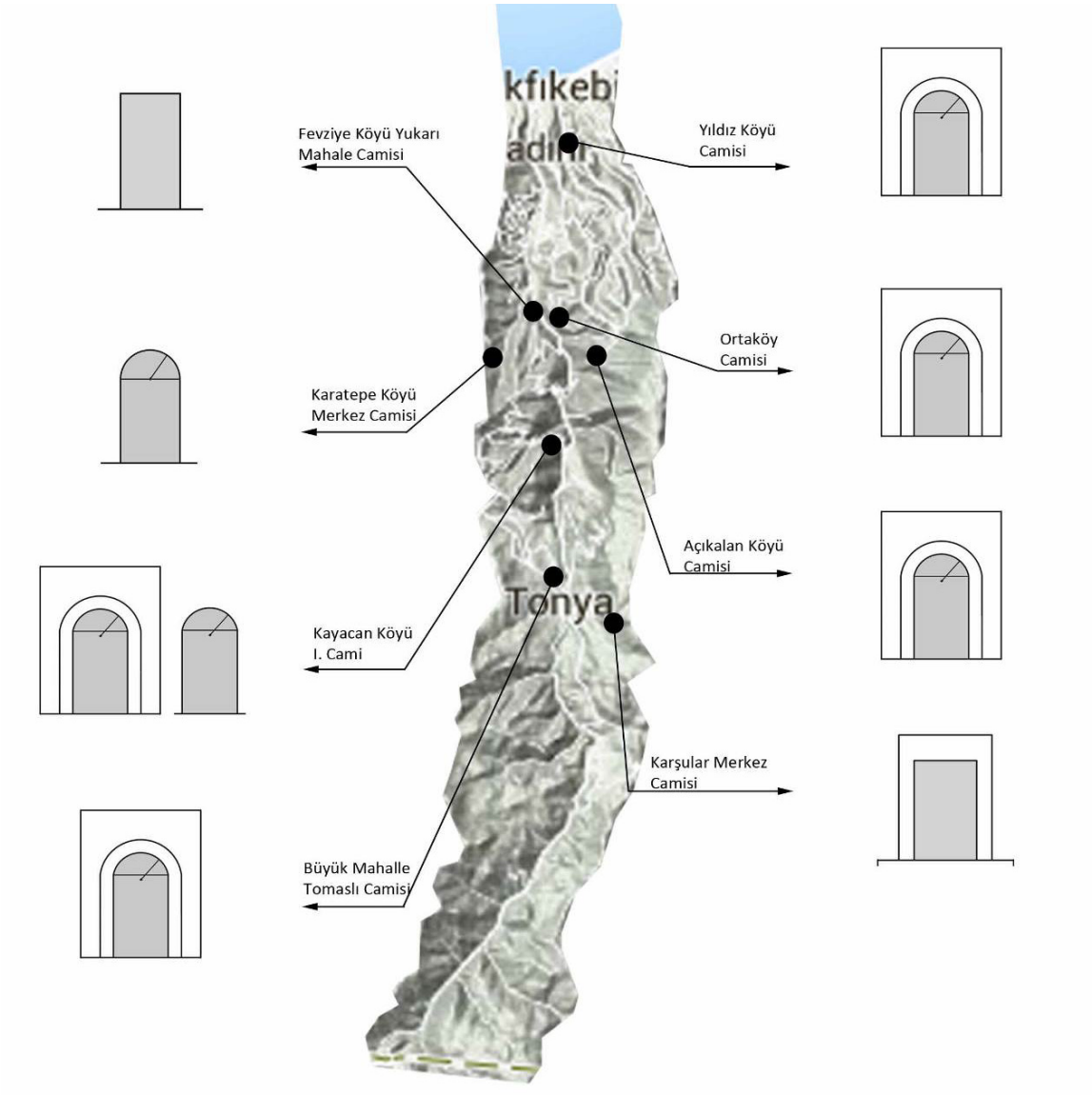

Şekil 134. Ortaköy Camisinin kuzey, batı cephelerindeki ve Açıkalın köyü eski Camisinin kapıları

Açıkalın köyü eski Camisinin taç kapı çerçevesi içinde yer alan çiçek desenli dairesel rozetleri Ortaköy Camisinden farklılık gösterip Karatepe Köyü Camisi kapısının üzerindeki dairesel rozetle benzemektedirler (Şekil 135).

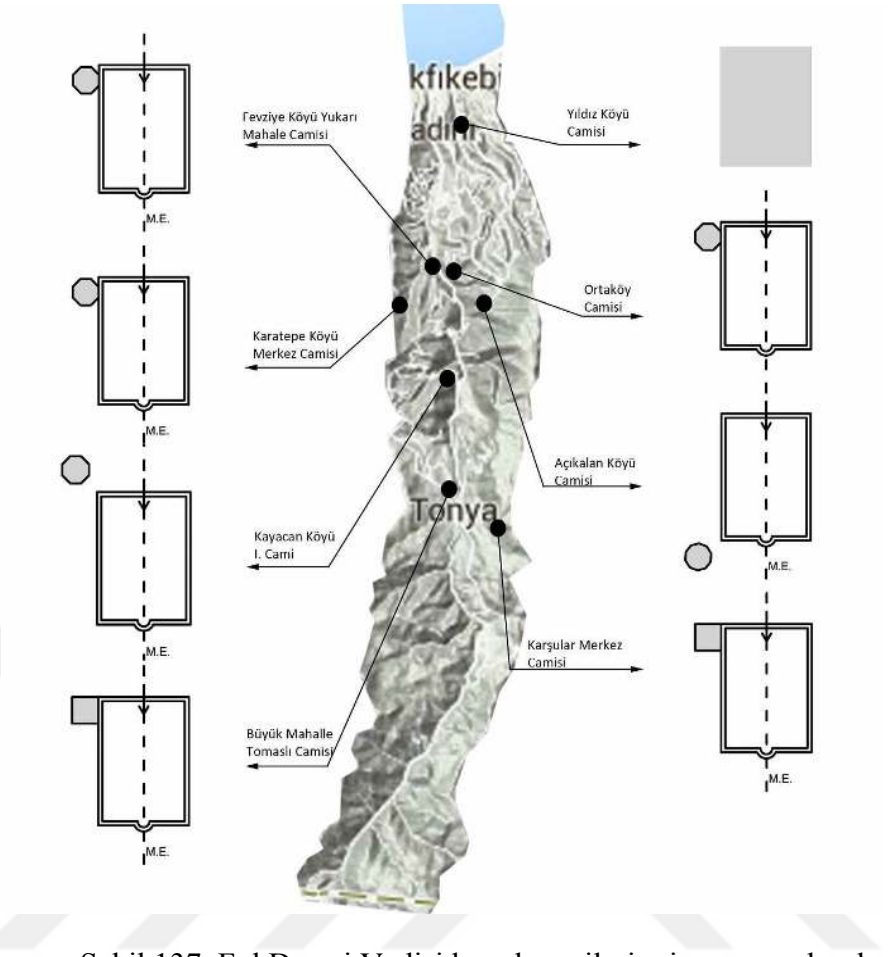
Şekil 135. Açıkalan Köyü ve Karatepe Köyü Camileri'nin kapıları üzerinde yer alan dairesel rozet

Şekil 136. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklığı şemaları haritası

2.2.5.7. Minare

Fol Deresi Vadisi'nde incelenen kırsal camiler içinde orijinal minareye rastlanmamıştır (Ek Tablo 24), (Şekil 137).

Şekil 137. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri minare şemaları haritası

2.2.5.8. Pencere Açıklığı

Fol Deresi Vadisi'nde bulunan kırsal camilerin pencereleri genellikle söveli olup dikdörtgen, yuvarlak kemer ve kaşkemerli olmak üzere üç biçimde olabilmektedir (Ek Tablo 25), (Şekil 142).

Vadinin orta bölgesinde doğu kanadında bulunan 1947 tarihli Açıkalan köyü eski Camisi ve vadinin yukarı kesiminde batı yamaçta bulunan 1958 tarihli Büyük mahalle Tomaslı Camisinin pencereleri kaşkemerli, söveli olup üzengi ve kilit taşları çıkıntılıdır. Açıkalan köyü eski Camisi pencerelerinin kilit taşları ve kilit taşının hemen üzerindeki duvarda bazı taş işaretleri vardır. Açıklalan köyü eski Camisinin üzengi ve kilit taşları arasında kalan kemer taşları yekpare olarak kesilmişken diğer camidekiler tek tek parçalı olarak kesilmiştirler (Şekil). Diğer taraftan Açıklalan köyü eski Camisinin eğimli toprak yüzeye bakan batı cephesi pencereleri dikdörtgen biçimli ve sövelidir (Şekil 138, Şekil 139).

Şekil 138. Açıkalan Köyü Eski ve Büyük Mahalle Tomaslı Camileri'nin kaş kemerli pencereleri

Şekil 139. Açıkalan Köyü Eski Camisinin pencereleri kilit ve duvar üzerindeki taşçı işaretleri

Vakfıkebire bağlı, vadinin orta kısmına yakın batı yakasında bulunan Fevziye köyü yukarı mahalle ve Karatepe köyü merkez camileri ve bunlarla yakın hizada batı yakasındaki Ortaköy Camisi yuvarlak kemerli pencereleri ile benzerlik göstermektedirler. Ortaköy Camisinin penceresi söveli ve kilit taşı çıkıntılı olsa da cephenin sonradan taş kaplandığı göz önünde bulundurulmalıdır (Şekil 140).

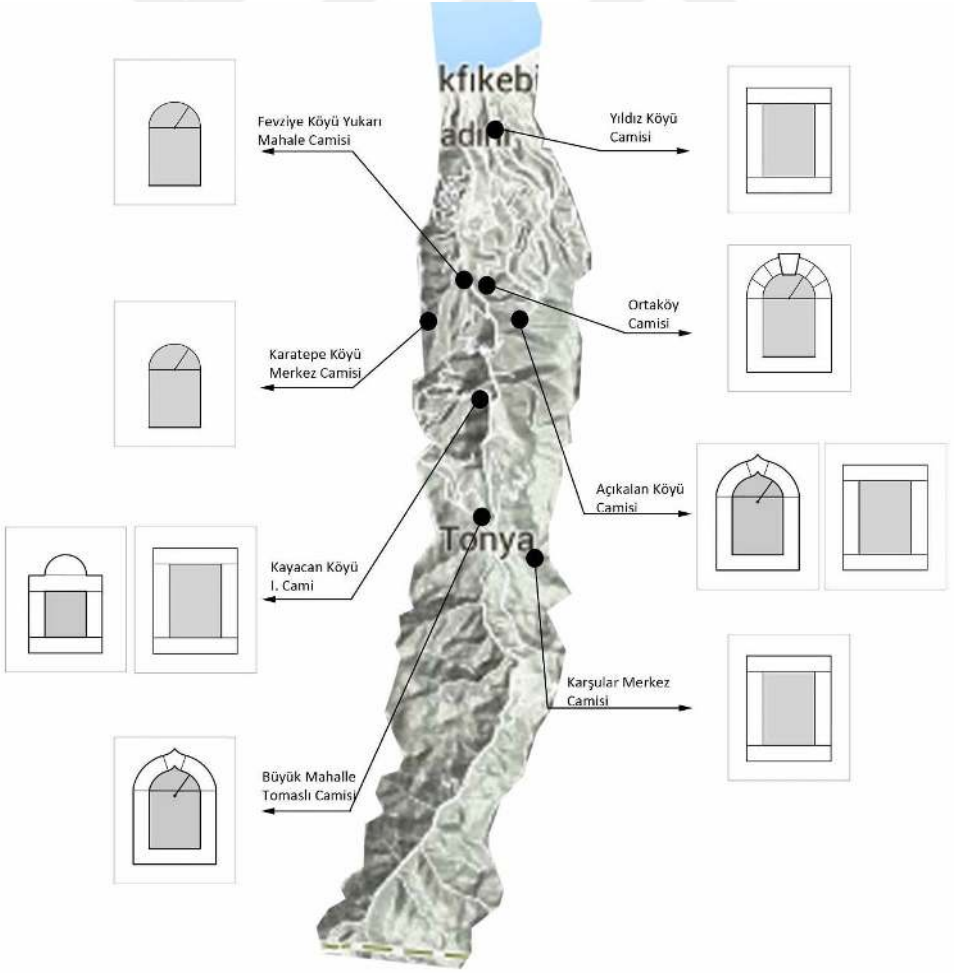

Şekil 140. Ortaköy, Fevziye Köyü Yukarı Mahalle ve Karatepe Köyü Merkez Camileri yuvarlak kemerli pencereleri

Diğer tip olan dikdörtgen biçimli pencereler genelde düz dikdörtgen söveliyken vadinin orta kısmının batı yakasında bulunan Kayacan Köyü I. Camisinin altlık ve üstlük pencerelerinin söve biçimleri birbirinden farklıdır. Altlık pencerelerinin söveleri içe doğru katmanlı, silmeli, dikdörtgen biçimli olup üstlük pencerelerininkiler dairesel kemerli ve içe batıktır (Şekil 141).

Şekil 141. Kayacan Köyü I. Camisinin altlık ve üstlük pencereleri

Şekil 142. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklığı şemaları haritası

2.2.5.9. Sütun Düzeni

Fol Deresi Vadisi kırsal camilerinde taş ya da ahşap sütunlar kullanılmıştır. Kullanıldıkları yere göre malzeme değişebilmektedir. Mahfili taşıyan ayaklar dairesel kesitli taş olabildiği gibi sekizgen ya da dairesel kesitli ahşap sütun da olabilmektedirler. Mahfille üstörtü arasındaki destekler ahşap olup yine sekizgen ya da dairesel kesitli olabilmektedirler. Son cemaat yerinde ise dairesel kesitli taş sütunlar kullanılmaktadır (Ek Tablo 26), (Şekil 145).

Taş sütunların başlık ve/veya kaideleri kare ya da daire kesitli olabilmektedir. Ortaköy Camisinin son cemaat yerindeki taş sütunların üstten üçte birlik kısmına yakın yerde sütun dairesel bilezik gibi çıkıntı yapmakta ve sütunlar hem birbirlerine hem de harim duvarına demir gergi çubuklarıyla bağlanmaktadırlar (Şekil 143).

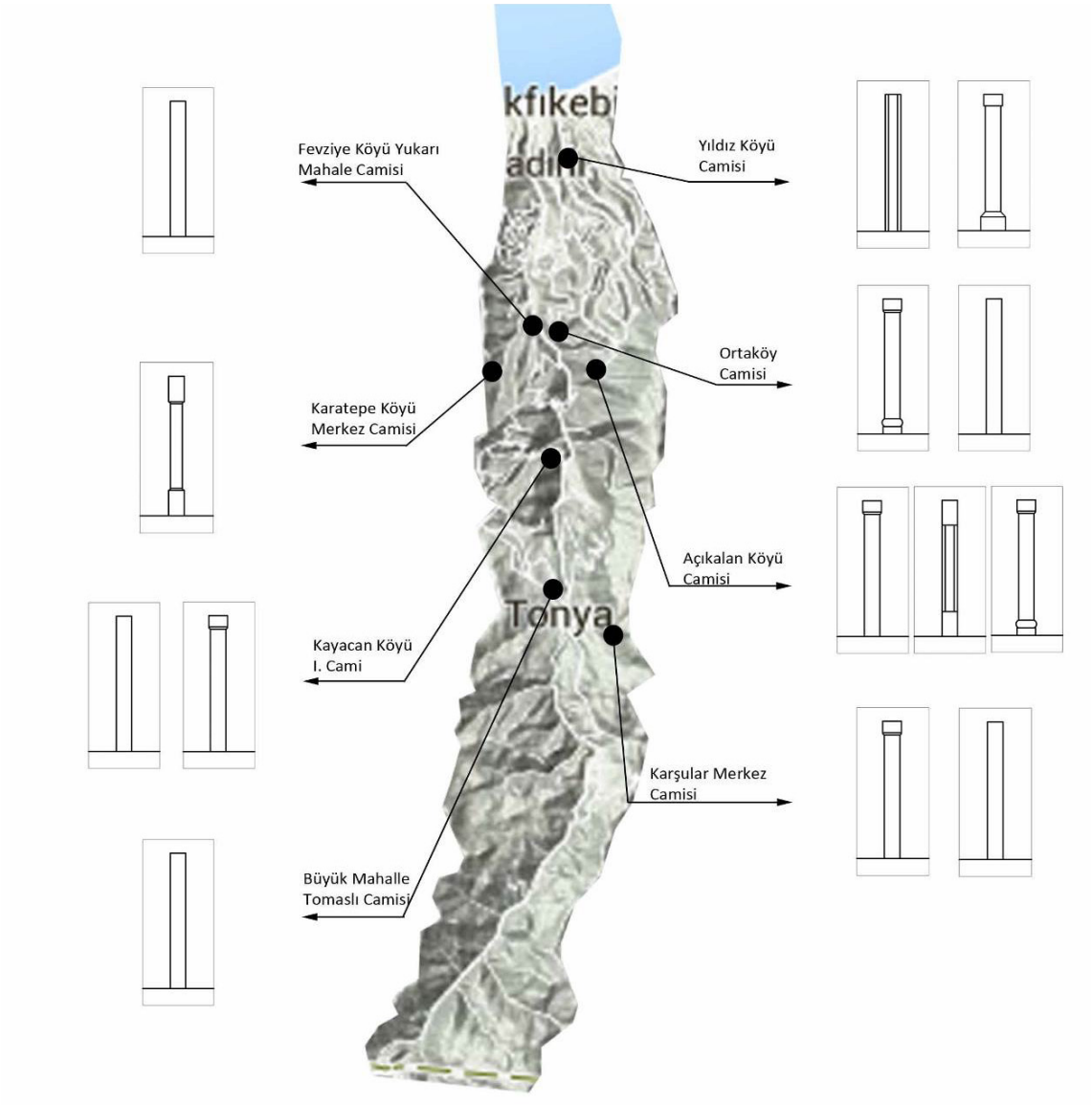
Şekil 143. Ortaköy Camisinin son cemaat yerindeki taş sütunlar

Kullanılan sütunların başlık ve kaideleri genellikle kare ya da dairesel kesitli olmaktadır. Ayrıca sütun başlarında ahşap yastık kullanımının yaygın olduğu görülmektedir. Yastık kirişi genelde ahşap sütunlarda kullanılırken Açıkalan köyü eski Camisinin mahfili taşıyan taş sütunlarda da kullanılmış olması hem Fol Deresi Vadisi hem de diğer vadiler arasında farklı bir uygulama olarak karşılaşılmaktadır.

Vadi içinde kullanılan sütunlar genelde sade bezemesiz olup Karatepe Köyü Camisinin dairesel kesitli kare başlık ve kaideli ahşap sütunu ve yastık kirişinde görülen Türk üçgeni biçimindeki oymalar dikkat çekmektedir (Şekil 144).

Şekil 144. Karatepe Köyü Camisinin mahfili taşıyan sütunlarındaki bezemeler

Şekil 145. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri sütun düzeni şemaları haritası

2.2.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Fol Deresi Vadisi kırsal camileri taş yığma tekniği ile yapılmıştır (Ek Tablo 27), (Şekil 147). Vadinin kıyı kesimine yakın Yıldız Köyü Camisi kaba yonu taş duvar tekniğiyken vadinin ortasına yakın Açıkalın Köyü Camisi, vadinin orta kısmındaki Kayacan Köyü I. Camisi ve daha yukarıda bulunan Büyük mahalle Tomaslı camileri ince yonu taşla inşa edilmişlerdir. Vadinin üst taraflarında yer alan Karşular merkez Camisinin duvarları kesme taştır.

Vadinin orta ve aşağı kısımlarında bulunan camilerin daha çok koyu renkli veya gri taşlı olduğu görülürken daha yukarı kesimde olanların sarımtırak açık renkli taşla yapıldıkları görülmektedir. Karşular Merkez Camisinde ise koyu renkli ve sarımtırak taşların almaşık olarak örüldükleri görülmektedir. Vadi içinde iki renkli olarak ve kesme taş duvarlı rastlanan tek örnek olması sebebiyle Karşular Merkez Camisinin gösterişli ve prestijli olmasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır (Şekil 146).

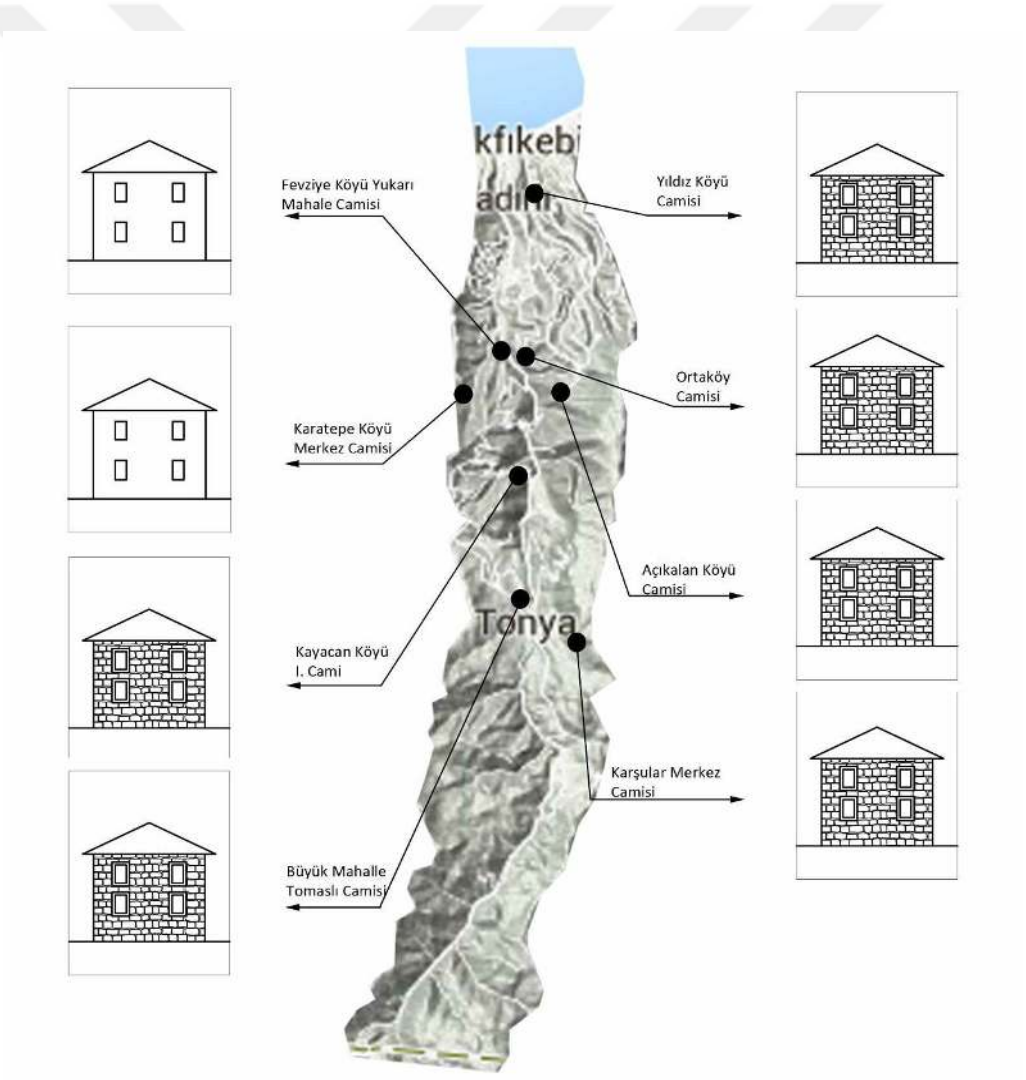
Şekil 146. Karşular Merkez Camisinin iki renkli kesme taştan almaşık duvarları ve Büyük Mahalle Tomaslı Camisinin açık renkli ince yonu taşlı duvarları

2.2.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri

2.2.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi

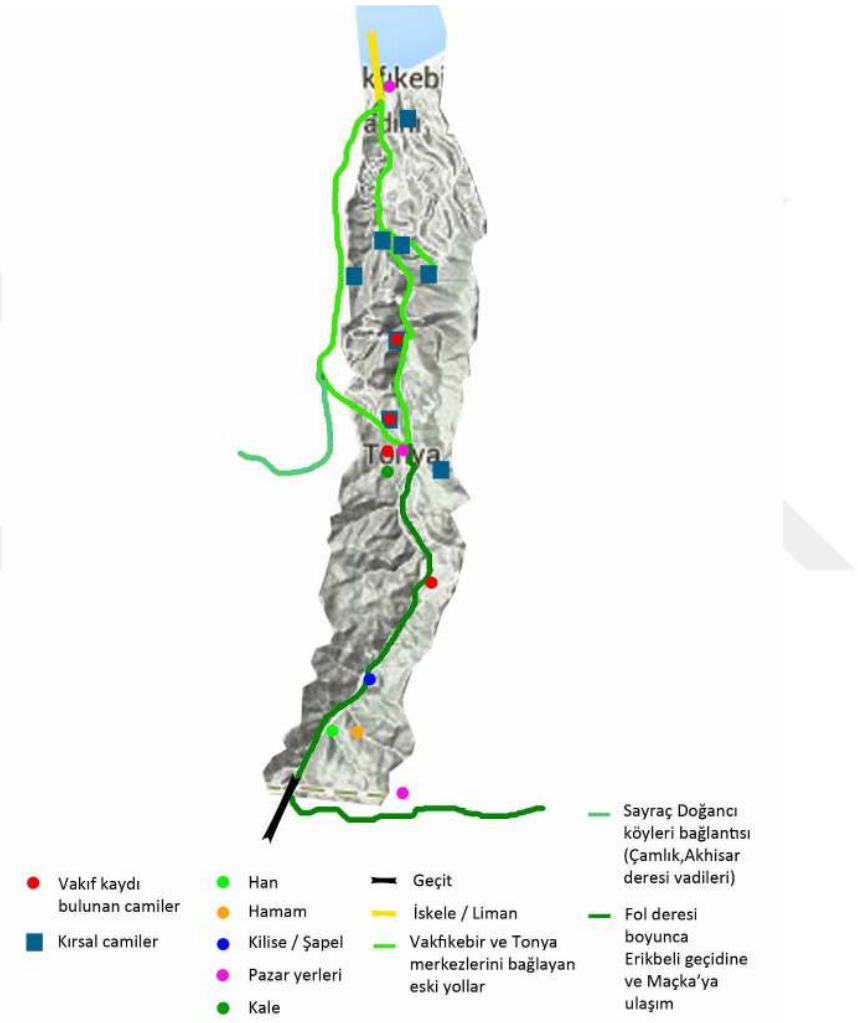
Daha önce “Ticaret Yolları” başlığı altında da bahsedildiği gibi vadi içinde belli noktalar arasındaki ulaşım, o yolların bakımı ve genişletilmesine önem verildiği tarihi kaynaklardan bilinmektedir. Bunlardan biri vadi boyunca Vakfıkebir merkez ve Tonya merkez arasındaki yol, diğeri bugün Yaylacık adıyla anılan “Kamuha” üzerinden Tonya’ya ulaşmaktadır. Yaylacık konum olarak Fol ve Çamlık dereleri arasında yer alıp Çamlık deresi üzerindedir. Vakfıkebir merkezden Yaylacık köyüne bağlandıktan sonra Çamlık Deresi Vadisi üzerinden devam edilerek vadinin yukarı kısımlarından doğu yönünde

ilerleyerek Tonya'ya ulaşılmış olması muhtemeldir. Yaylacık Köyü'nün karşı tarafında Hünerli köyü yer almaktadır ve buradan güneye doğru Karatepe, Duygulu, Kozluca, İskenderli ve Sayraç köylerini takip edip doğuya doğru ilerleyerek Fol Deresi Vadisi üzerinde bulunan Tonya merkeze ulaşmak mümkündür. Bu yol hem sahil ve iç kesimler arasında hem de iki vadi arasında bağlantıyı ve dolayısıyla sosyal, kültürel etkileşimi sağlayan önemli bağlantı noktalarından biridir. Diğer tarafta yol üzerinde Hünerli, Duygulu, Kozluca, İskenderli ve Sayraç köylerindeki tarihi camiler günümüze ulaşabilmişlerdir. Yolla bağlantılı olarak camiler ele alındığında iki vadi arasında benzerlikler veya farklılıklar sosyal ve kültürel etkileşimin önemli ipuçları olarak düşünülebilir.

Şekil 147. Fol Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği şemaları haritası

Vakfikebir merkezden Komandere'ye yani Fol Deresi Vadisi üzerinde Tonya sınırlarına girmeden vadinin doğu yamacında yer alan Ortaköy ve Akköy gibi yüksek köylerinin bulunduğu bölgeye ulaşan yollar başka bir güzergah olarak sayılabilir. Açıkalın ve Ortaköy köylerinde de eski kırsal camiler olduğu düşünüldüğünde yol güzergahlarının geçtiği yerlerde yerleşimlerin geliştiği ve buralarda kırsal camiler yer aldığını düşünmek mantıklı bir bağlantı olarak ortaya çıkmaktadır (Şekil 148).

Şekil 148. Kırsal camiler, yollar, pazar yerleri ve diğer tarihi yapıların ilişkisi

2.2.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi

Vadinin aşağı ve yukarı bölgelerinde farklı etnik kökenden toplumlar yaşamışlardır. Yukarıda da bahsedildiği gibi vadi içinde de zaman zaman nüfus hareketleri yaşanmıştır. Kırsal camilere bakıldığında vadinin aşağı bölgesinde batı yamacındaki Karatepe ve

Fevziye Köyü Yukarı Mahalle Camileri'nin plan, ölçek, mimari elemanlar olarak benzerliklerine karşın, vadinin karşı yamacında yer alan Açıkalın ve Ortaköy Camileri'nin farklı plan tipleri ve mimari elemanlarındaki farklılık ilgi çekicidir. Bu durum yakın bölgelerde dahi farklı etnik gruplar kültürler yaşadığının en önemli göstergelerinden biridir.

2.2.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi

Camiler üzerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın asmış olduğu beratlara göre camiler çoğunlukla ismi bilinmeyen köy ustaları tarafından yapılmıştır. Çok azının banisi hakkında bilgi vardır.

Fol Deresi Vadisi'nin orta kısmında batı yamaçta yer alan Kayacan köyü I. Camisinin tavan göbeği ve daha yukarıda vadinin doğu yamacında Tonya merkeze yakın olan Karşular merkez Camisinin mahfil çıkması altındaki ahşap göbek birbirlerine oldukça benzemektedirler. Aynı vadi üzerinde birbirlerine yakın sayılabilecek konumlarda ve hemen hemen aynı tarihlerde inşa edilen bu camilerde görülen benzer ahşap göbekler yapının duvar, çatı, iç tezyinat gibi belli alanlarında uzmanlaşmış bir usta grubu veya vadideki ustalar arasında bilinen bir yapı geleneği olabileceğini göstermektedir (Şekil 149).

Şekil 149. Karşular Merkez Köyü Camisinin mahfil köşkü altındaki ahşap göbek ve Kayacan Köyü I. Camisinin ahşap tavan göbeği

Fevziye Köyü Yukarı Mahalle Camisi'nin giriş kapısının solunda dikdörtgen biçimli mermer üzerindeki iki sütun yedi satırdan oluşan kitabeye göre caminin mihrabı, minberi ve giriş kapısı camiyi yaptıra Nuri Cinal'ın yeğeni Mehmet Usta tarafından yapılmıştır.

1873 yılında inşa edilen Karatepe Köyü Cami üzerinde Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB)'nın asmış olduğu berata göre cami "İmam Hasan" tarafından yaptırılmıştır.

Fol Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde bulunan 1958 yılında inşa edilmiş olan Büyük Mahalle Tomaslı Camisi, Muhammet Bahadır tarafından inşa ettirilmiştir.

Kozluca Köyü II Camisinin mimarı DİB'nin asmış olduğu berata göre H. Ali Arslan ve M. Arslan olarak kaydedilmiştir.

2.2.7. Bölüm Değerlendirmesi

Fol Deresi Vadisi güneyde Erikbeli geçidi ve vadinin güney kesimlerinde gerek batısındaki Çamlık ve Akhisar Deresi Vadileri ve doğusunda Kalanima ve Değirmendere vadileri ile kurduğu yol bağlantılarıyla son derece önemli yolları üzerinde bulunduran bir vadi özelliği taşımaktadır.

Vadi içinde dere boyunca ve tepelerden geçen yol güzergahları ilişkili oldukları yerleşimler arasında sosyal, kültürel bağ kurdukları açıktır. Vadi ağzında iskele-liman özelliği taşıyan ve aynı zamanda çarşı pazar yeri konumundaki ilçe merkezi vadi ile kıyı arasındaki önemli bir toplanma ve sosyal, kültürel bir merkezdir. Bu durum kıyıya yakın olan yerleşimleri ve buradaki kırsal camileri etkilemiştir.

Vadinin orta bölgesindeki bir diğer önemli merkezde Tonya ilçe merkezidir. Gerek vadi içi ulaşım ağının buradan geçmesi gerekse Konakyanı olarak bilinen, bölgenin önemli ayanlarından Ali Ağa'nın konağının burada yer alması gibi sebeplerle Pazar yeri, cami ve medresenin burada kurulmasıyla vadi içindeki en önemli merkez niteliği kazanmıştır. İlçe merkezindeki camiler yenilenmiş olsa Karşular Mahallesindeki cami almaşık renkli taşları, işçiliği, kapı, pencere, mihrap… gibi mimari elemanlarındaki özenle vadide dikkat çeken yapılardan biridir.

Genel olarak camilerin dikdörtgen planlı, bazılarında son cemaat yeri olan, basık kemerli giriş kapıları olan, mahfilleri genellikle mihrap ekseni üzerinde ve düz tavanlı yapılar olarak tanımlamak mümkünse de aslında yapım tekniği, pencere açıklıkları, mihraplar gibi mimari elemanlarda ve bezeme olarak kullanılan biçim ve sembollerde birçok farklılıklar görülmektedir.

Plan şeması olarak bakıldığında vadinin orta bölümüne yakın doğu yamacında yer alan Ortaköy Camisinin hem son cemaat yerinin olduğu mihrap ekseni üzerinde hem de batı cephesi üzerinde iki tane taç kapılı gösterişli girişi bulunması vadideki sıradışı uygulamalardan biridir.

Fol Deresi Vadisi kırsal camlerinde Akhisar Deresi Vadisi'ndeki Türkelli Merkez Camisi ve Çamlık Deresi Vadisi'ndeki Vardallı Merkez Camisi gibi hariminde sütun olan yapı bulunmamaktadır.

Diğer taraftan vadinin orta bölümüne yakın doğu yamacında birbirine yakın Karatepe ve Fevziye Köylerindeki camiler plan şemaları, oran, ölçek, pencere biçimleriyle son derece benzer yapılardırlar.

Vadinin kıyı bölgesine yakın doğu yamacında yer alan Yıldız Köyü Camisi dikdörtgen biçimi, mihrap ekseni üzerindeki açık son cemaat yeri ve ana giriş kapısı ile vadinin orta bölümüne yakın doğu yamacındaki Ortaköy ve Açıkalan Köyü Camileri, vadinin yukarı bölgesinde yer alan Karşular Mahallesi Camisiyle[24] plan şemaları açısından benzerlik göstermektedir. Diğer taraftan vadide geri kalan tüm camilerde ise orjinalde son cemaat yeri olmayıp sonradan kapalı olarak ilave edilmiştir.

Üstörtü ve tavan biçimi olarak ele alındığında genel olarak düz ahşap tavanlı uygulamalar varken, vadinin orta bölümüne yakın batı yamacında yer alan Karatepe Köyü Camisinin gizli ahşap kubbeli tavanı vadi içindeki tek uygulama olması sebebiyle sıradışı uygulamalardan biridir. Vadi içinde karşılığı olmayan bu uygulamayı, Fol Deresi Vadisi'nin batı komşusu olan Çamlık Deresi Vadisi'nde bazı uygulamalarda görmek mümkündür. Ayrıca Karatepe Köyü üzerinden ya da yakınlarından Çamlık Deresi Vadisi'ne bağlantı yolları göz önüne alındığında iki vadi arasındaki etkileşim bu biçimin kaynağına ışık tutmaktadır.

Kapı açıklıkları olarak ele alındığında genel olarak basık kemerli açıklıklar söz konusu olsa da kemer profillerindeki farklılıklar sebebiyle kapılar arasında çok az benzerlikler bulunmaktadır. Vadinin orta bölümüne ve birbirlerine yakın Açıkalan ve Ortaköy Camileri'nin basık kemerli kapı profilleri, dikdörtgen çerçeveli taç kapılarının oran, ölçek olarak benzer olmaları ve kapıların üzengi ve kilit taşlarındaki dairesel dilimler benzerlik göstermektedirler.

Pencere açıklıkları olarak vadideki uygulamalar çeşitlilik gösterirken vadinin yukarı bölgesindeki Büyük Mahalle Tomaslı Camisi ve vadinin orta bölgesine yakın Açıkalan Köyü Camileri'nin kaşkemer pencere açıklıkları benzerlik göstermektedir. Diğer yandan Fevziye Yukarı Mahalle ve Karatepe Köyü Camileri'nin kemerli pencere açıklıkları profil

[24] Karşular Mahallesi Camiisi orjinalde sütunlu açık son cemaat yerine sahip olup sonradan duvarla kapatılmıştır.

olarak aynıdır. Vadi içindeki bu tür benzerliklere rastlanırken Kayacan Köyü Camisinin üst sırasındaki dikdörtgen açıklıklı pencerelerinin kemerli söveleri sıradışı uygulamalardan biridir. Bu nedenle vadi içinde benzer biçimlerden yola çıkarak aynı usta gruplarının vadi içinde çalışmış olabileceklerini söylemek mümkünken sıradışı uygulamalardan dolayı farklı usta gruplarının da vadi içinde çalışmış olmaları muhtemeldir.

Metnin içinde yer yer bahsedildiği gibi camilerin kapıları, üstörtüleri, mihrapları gibi mimari elemanlarında kullanılan bazı desen ve motiflerdeki benzerliklerin vadi içindeki benzer kültürlerin ya da etnik toplulukların varlığına işaret etmeleri mümkündür. Bu detaylar bu konuda iz sürmek için önemli ipuçları vermektedirler.

2.3. Kalanima Deresi Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi

2.3.1. Tarihi Arkaplan

Akçaabat ilçesine bağlı en büyük yerleşim vadisi olan Kalanima Deresi Vadisi ve çevresi ile ilgili tarihi Akçaabat tarihinden ve Akçaabat tarihini de Trabzon tarihinden ayrı tutmak mümkün değildir.

Bölge için son derece önemli olan limanın ortaya çıkışı birçok kaynakta bölgedeki yerleşim tarihiyle eş zamanlı tutulmaktadır. "Platana" olarak da adlandırılan liman, konumu sebebiyle sert rüzgarları almaması ve güvenlik gibi sebeplerle Trabzon limanının en büyük alternatifi olarak değerlendirilmektedir. Clavijo'nun "Şark Seyahati" adlı eserinde "Hava müsait olmadığı için fındık yüklü gemi Trabzon'un garbinde altı mil mesafede olan Platana'dan geri dönmüştü" şeklindeki anlatımı bu bölgenin ve limanın önemini ortaya koymaktadır (Lermioğlu, 2011: 61-62).

Bölgede bir liman ve yerleşim yeri bilgisi ilk olarak Strabon (M.Ö. 64-M.S. 21)'da yer almaktadır. Bölgeye farklı zamanlarda çeşitli isimler verilmiştir. Strabon'da geçen Hermonassa'nın burayı işaret ettiği düşünülmektedir. Yunan kaynaklarına göre Platanos eski Hermonassa'nın yerinde bulunmaktadır (Topal, 2014: 17). Akçaabat'ın antik çağlardaki Hermonassa adı ortaçağda Platana'ya dönüşmüştür. Osmanlı döneminde ise Akçaabat adını almıştır (Karagöz, 2006: 65).

Bölge tarihine kısaca bakılacak olursa M.Ö. 400'lerde Miletli koloniler[25] bölgeye gelmeden önce Orta Asya'dan bölgeye gelen birçok Türk kavimi tarafından kurulan yerleşim daha sonra M.Ö. 400'lerde "Pontos Krallığı", M.Ö. 47'lerde Roma İmparatorluğu, M.S. 395'te Doğu Roma İmparatorluğu ve M.S.1204 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'nun hükmü altına girmiştir (Lermioğlu, 2011: 70). Bu durum 1461 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeyi fethetmesi ile sona ermiş ve 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

Fetihten sonra bölgede konuşulan dilin fetihten önce olduğu gibi Türkçe olduğu, yalnız kilise dilinin Türkçe ile karışık Rumca olduğu belirtilmektedir (Lermioğlu, 2011: 88).

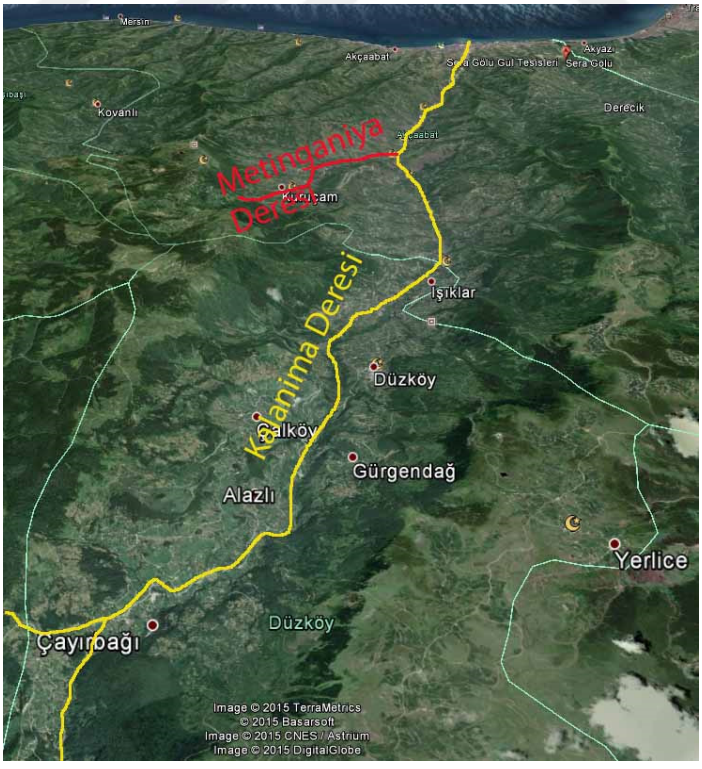
19. ve 20. yy. başlarında Ruslar tarafından bölgeye yapılan saldırı ve işgaller, Akçaabat tarihi açısından son derece önemlidir. Rusların 1810 yılında Akçaabat'ın Sargana mevkiine yaptıkları çıkartma Osmanlı İmparatorluğu döneminde bölgenin yaşadığı ilk işgal olup bölge halkının topyekün hareket etmesiyle önlenmiştir. Bu olay sonrasında askeri olarak bölgenin savunma gücünü artırmak amacıyla stratejik olarak önemli geçit yerlerine, limanlara, vadilere, boğazlara ve sınırlara tabyalar inşa edilmiştir (Topal, 2014: 41-96). Bölgenin ikinci büyük işgali 8 Temmuz 1915'te başlamıştır. Doğu Karadeniz halkının büyük bir çoğunluğu bölgeden ayrıldığı gibi 29 Mart 1916 tarihinde bölge halkı da hicret etmek için bölgeden ayrılırken gayrimüslim Rum ve Ermeni halk bulundukları yerlerde kalmıştırlar. İki yıl süren savaşın ardından 3 Mart 1334 (1918) tarihinde imzalanan Brest Litovsk Antlaşmasıyla savaş sona ermişti ve hicrettekiler geri dönmeye başlamıştır. Bölgenin Ruslar tarafından işgali ve yaşananlar gerek Doğu Karadeniz gerekse bölge halkı için son derece zor günler olarak tarihe geçmiştir (Lermioğlu, 2011: 243-345).

2.3.2. Coğrafik Yapı

Kalanima Deresi'nin eski adı Uludere'dir. Bugün Söğütlü Deresi olarak da anılmaktadır. Uzunluğu 37 kilometredir. Kaynağı, Kadahor Köyü'nün birleştiği Torul'un Bezirgankonağı sırtlarından çıkan Çanakçı Irmağı ve Maçka'nın Mandagöz suyu

[25] Bölgenin önemli bir geçim kaynağı olan zeytinin Miletli koloniler tarafından Ege sahillerinden getirilerek bölgede yetiştirildiği düşünülmektedir. Bkn. Muzaffer Lermioğlu, Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş, Hicret Hatıraları, Has Matbaa, İstanbul 2011, s: 69.

mevkiinden çıkan Deregözü Çayı ile diğer Derinoba ve Beypınarı yaylalarından gelen çaylar adı geçen Kadahor Köyü'nün başındaki Kolobna mevkiinde birleşip Kalanima Deresi'ni meydana getirirler. Dere buradan başlayarak civarındaki köy ve yaylalardan gelen diğer çaylarla beslenmekte ve ayrıca Hıdırnebi etekleri ile bu çevredeki yayla ve mezralardan gelen, çaylardan oluşan Metinganiya Deresi Potonos (Bozdoğan) (Karagöz, 2006: 6) köyü eteklerinden bu dereye katılmakta ve dere adını aldığı Kalanima (Söğütlü) Köyü'nde denize dökülmektedir. Bu derenin geçtiği vadide 37 köy mevcuttur. Kalanima Deresi Vadisi boyunca; Söğütlü (Kalanima), Osmanbababa, Demirci (Fiz), Kayalar (Kuduna), Helvacı, Çiçeklidüz (Kalyara), Meydankaya (Krikliya), Yeşiltepe (Vazıldimena), Çinarlık (Lefka), Akdamar (Çayera), Akören (Çarşuda), Kirazlık (Vara), Yeşilyurt (Lahana), Cevizli (Caneni), Koçlu, Şinik, Pazarcık (Polita), Aydınlı (Holko), Karacakaya (Hatalita), Ambarcık (Vayton), Ortaalan (İpsil), Demirkapı (İsteremelan), Tepeköy (Panakotla), Doğanköy (Mucura), Çiğdemli (Hameniya), Çal, Gürgendağ (Kalkiya), Alazlı (Mula), Çayırbağı (Sıdıksa), Kadahor köyleri ve Kalanima Deresi'nin bir kolu olan Metinganiya Deresi üzerindeki köyler; Potonos, Metinganiya, Arpaçılı, Kemaliye, Koryana, Muhula, Kıransalayra köyleridir (Şekil 150).

Şekil 150. Kalanima Deresi Vadisi; Kalanima deresi ve kolları

Kalanima Deresi'nin batısına doğru ilerledikçe irili ufaklı birçok dere ve derinlikleri çok fazla olmayan vadiler vardır (Şekil 151). Kalanima deresinin hemen batısındaki Kireçhane Deresi Akçaabat ilçesinin Dürbinar Mahallesi civarında denize dökülmektedir. Uzunluğu 14km olan dere Hıdırnedi eteklerinden doğmaktadır. Bu bölgede Dürbinar Mahallesi'nden başka Satari ve Salari adında iki köy vardır.

Kireçhane deresinin batısındaki Ahanda Deresi, Kaleğra köyü başındaki Lovorluk mevkiinden çıkarak ismini aldığı Ahanda (Kavaklı) Köyü'nden denize dökülmektedir. Onüç kilometre uzunluğundadır. Bu derenin etrafında Ahanda ve Kaleğra köyü ile kısmen Cagera köyü yukarı kısımda Zonida köyü bulunmaktadır.

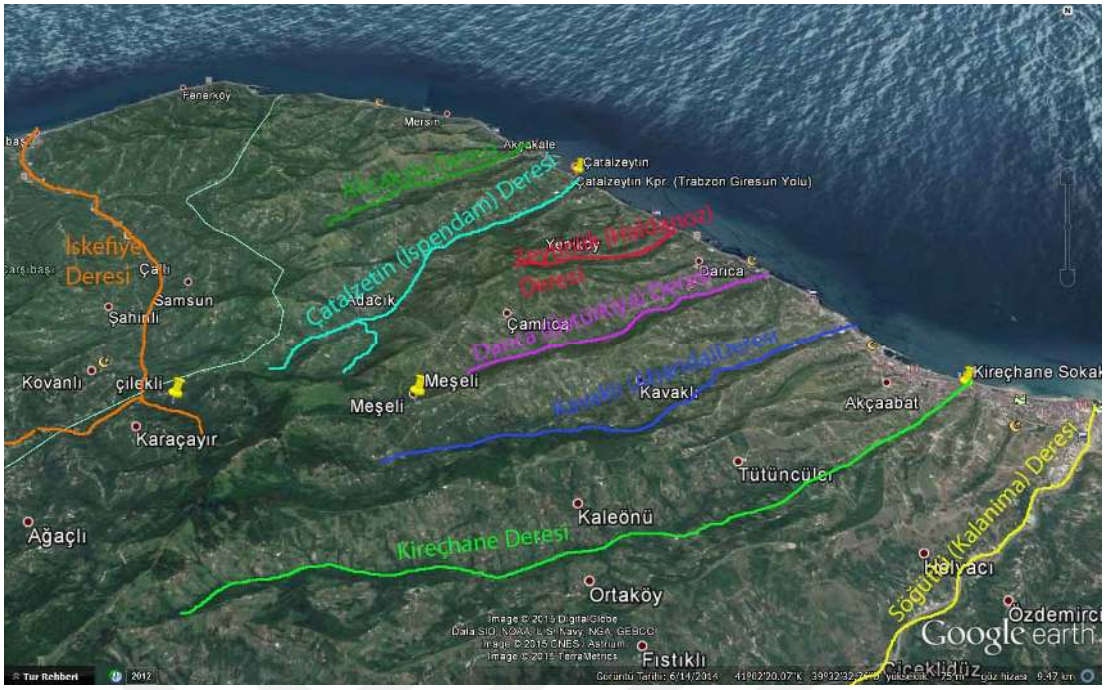
Haldandoz Deresi; Üstirkiya Deresinin batısında Akçaabat ilçesinin en Küçükderesidir. Yeniköy mevkiinden çıkar. Üzerinde yalnızca ismini taşıdığı Haldandoz köyü vardır.

Kireçhane Deresi'nin batısındaki Ahanda Deresi; Kaleğra köyü başındaki Küçükdüz mevkiinden kaynağını almaktadır. On üç kilometre uzunluğundadır. Bu derenin etrafında Ahanda ve Kaleğra köyü ile kısmen Cagera köyü ve Zonida köyü bulunmaktadır.

Bir sonraki dere Üstürkiya deresidir. Bu dere Keliya köyü başındaki Lovorluk mevkiinden başlayarak ismini aldığı Üstirkiya köyü yalısından denize dökülmektedir. Bu derenin etrafında Üstürkiya, Keliya, Macera adlarında üç köy vardır. Çevredeki en Küçükdere olan Haldandoz deresi Canava'nın Yeniköy mevkiiden doğar ve üzerinde yalnızca Haldandoz köyü vadrdır.

İspendam Deresi, Haldandoz'un batısında yer alıp Benlitaş (Guzari) Köyü'nün Lovorluk mevkiinden çıkıp Çatalzeytin (İspendam) köyü eteklerinden denize dökülmektedir. Bu dere üzerinde ve etrafında Çatalzeytin (İspendam), Çamlıdere (Cera), Korucu (Gutoz), Çilekli, Benlitaş (Guzari), Gurebi köyleri bulunmaktadır (Lermioğlu, 2011: 21-22).

Akçakale Deresi: Bu dere Karciya Köyü'nün başındaki eski Köykıranı sırtlarından çıkıp Akçakale Köyü'nün doğusunda denize dökülmektedir. Bu dere üzerinde Akçakale, Gökçekaya (Karciya) köyleri vardır. Çevrede Karpınar (Lalank), Eskiköy ve Sarı köyleri de bulunmaktadır.

Şekil 151. Kireçhane, Kavaklı, Darıca, Zeytinlik, Çatalzeytin, Akçakale ve İskefiye Dereleri

Bölge Kalanima deresinden itibaren güneydeki 1540 m yükseklikteki Hıdırnebi kayalıkları ve 1885m yükseklikteki Karadağ ve batıda İskefiye Deresi Vadisi ile sınırlı bölgede büyüklü küçüklü birçok dere ve vadinin birbirine paralel olarak kıyıya ulaştığı alandır. Doğu Karadeniz dere Vadileri'nden farklı olarak bu vadiler derelere paralel olarak taşıt yolu geçirmeye müsait alanlara sahip değillerdir. Bu nedenle güneye doğru "grup yol" olarak adlandırılan güzergah kıyıdaki Kavaklı mevkii yakınlarından başlayarak dağların eteklerinden batıya doğru ilerleyerek tekrar kıyıda Yalıköy, Fenerköy yakınlarında kıyıya ulaşmaktadır. Böylece Doğu Karadeniz'de genellikle bir vadi boyu ilerleyip tekrar kıyıya dönerek diğer vadiye girmek yerine vadilerin güneyinden dolaşan ortak bir yol bu küçük vadilerdeki köylere ulaşımı sağlamaktadır.

2.3.2.1. Geçitler

Kalanima Deresi Vadisi ve yakın çevresinin güneydeki iç kesimlerle ve komşu vadilerle bağlantılarını sağlayan önemli geçitler mevcuttur. 1916 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, iç kısımdaki Bayburt ve komşu vadiler olan Fol ve Değirmendere vadisiyle bağlantı kurmayı sağlayan son derece stratejik konumdaki bu geçitlerde büyük mücadeleler

verilmiştir. Bunlar Karadağ, Beypınarı, Karaabdal, Hıdırnebi, Honeftar dağ geçitleri olarak sıralanabilir (Lermioğlu, 2011: 275-280).

Bölgede bazı dehliz ve mağalar tespit edilmiştir. Bunlardan biri Kireçhane köprüsü karşısında insan eliyle yapılan uzunca bir mağaradır. Bu mağara Kayalar Köyü civarında Kalanima Deresi Vadisi'ne çıktığı söylenmektedir (Lermioğlu, 2011: 73).

Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı kısmındaki Alazlı Köyü'nde benzer bir mağara olduğu ve içinden küçük bir su kanalı geçtiği söylenmektedir (Lermioğlu, 2011: 73).

2.3.2.2. Ticaret Yolları / Yollar

Bryer, bölgede Haçka yaylası ve Katırkaya'dan Zigana geçidine ulaşarak içteki güney kesimlerle bağlantı kurmanın nispeten daha kolay olduğunu ifade etmektedir. İyi yollarla Kalanima ve Sera Deresi Vadileri'nin yukarı güney kısımlarında su bölümü çizgilerini takip ederek asıl güzergahlar olan Değirmendere Vadisi'ndeki Cevizlik, veya Fikanoy yaylası ve İspela'ya bağlanmak mümkündür. Panaret'in, 14.yy'da bu güzergahı izleyerek kıyıya ulaşması bu güzergahların işler durumda olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Deyrolle, Kürtün'ün yakınlarındaki Karaçukur Vadisi'nde Harşit'ten kuzeye doğru bir yol takip ederek Erikbeli'ndeki su bölümü çizgisine ulaşmıştır. Buradan doğudaki Katırkaya ve Beypınar yaylasına kadar tepelere tırmanmış ve buradan Kalanima Deresi Vadisi yoluyla kıyıda Platana (Akçaabat)'ya ulaşmıştır (Bryer, 2007: 48).

Bizans döneminde Kalanima Deresi Vadisi'nden iç bölgelere ulaşımı sağlayan eski yollar üzerinde güvenliği sağlamak amacıyla karakol kaleler inşa edilmiştir. Bazı köylerde kalıntıları mevcut olanlar şunlardır; Hıdırnebi-Metinkaniya kalesi (Roma- Bizans dönemi), Mimera- Erikli (Sivrikale), Akpınar (Kale), Taşocağı Köyü (Kale), Çalköyü (Kale) ve Doğukaya (Karpuz, 2004: 17).

Kalanima Deresi Vadisi'nin orta bölümünde yer alan ve birbirine komşu olan Gökçeler ve Taşocağı köyleri arasında Bizans döneminden kalma bir kale bulunmaktadır (Karpuz, 2010: 153). Kalenin varlığından yol güzergahının bu çevreden geçtiği anlaşılmaktadır.

Bölgenin eskiden beri süre gelen kültürlerinden biri olan yaylacılık sırasında izlenilen güzergahlar bölgenin tarihi yollarını anlamak açısından önemlidir. Kalanima Deresi Vadisi'nin batısında Akçakale Deresi Vadisi'nde yer alan Eskiköy halkının Hıdırnebi ve Marzalli obalarına ulaşmak için daha güneydeki Ağaçlı ve Çilekli köyleri

üzerinden hareket ederek Küçük Düz'e oradan yayla ve obalara çıktıkları bilinmektedir. eskiden beri ortak bir kültür yaşayan bu vadi koridorundaki köy halklarının Oğuz-Çepni Türkleri oldukları da ifade edilmektedir (Anonim, 2014: 127).

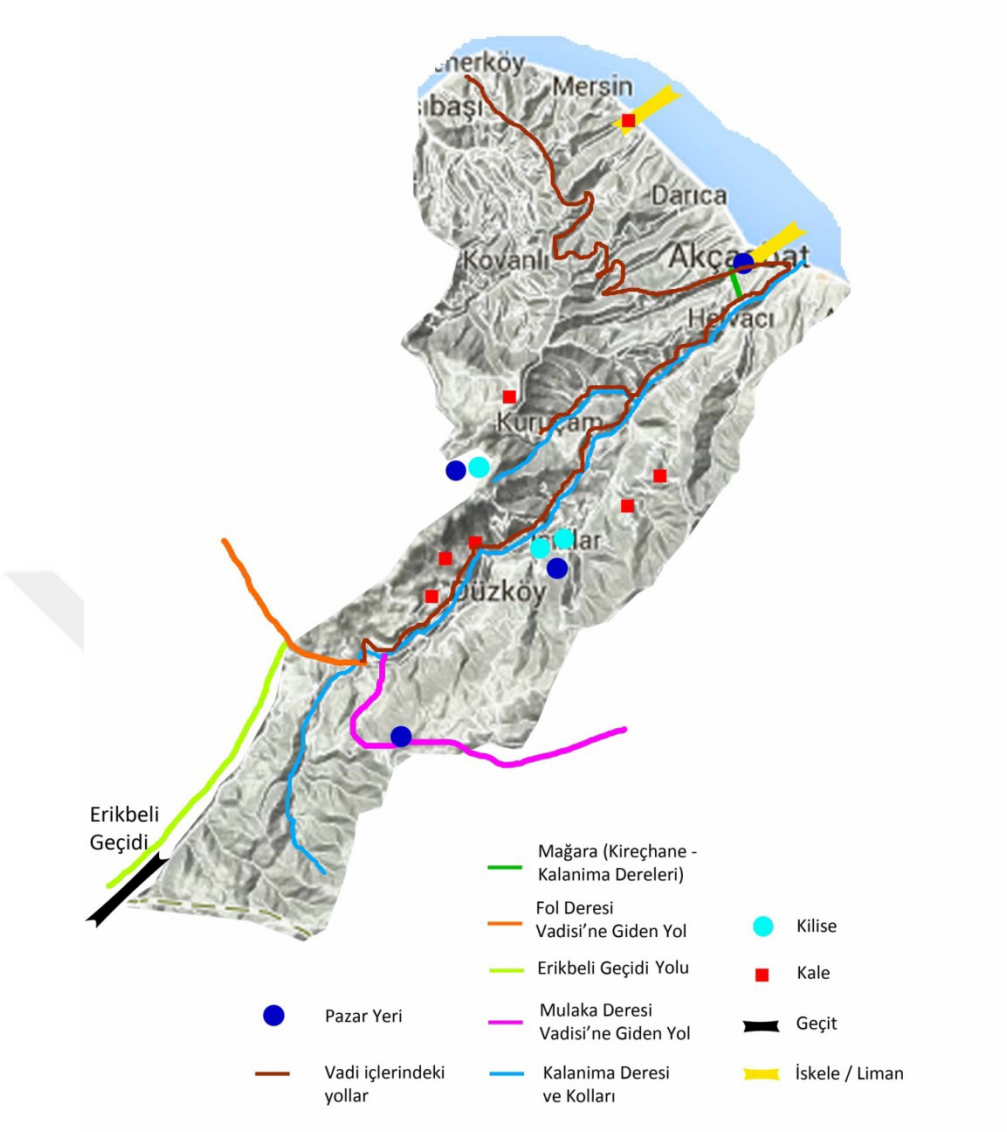
Tarihi çok eskilere dayanan Akçaabat limanı bölgenin tarihi, askeri, ticari, ekonomik ve ulaşım gibi birçok yönden stratejik önemli bir yer olmasına sebep olmuştur. Bijiskyan bölgede iki limandan bahseder. Bunlardan biri Akçakale Deresi Vadisi kıyılarında doğu rüzgarlarına karşı emniyetli ve güneydeki Karadağ'ın büyük gövdesi ve yüksek tepeleri sayesinde güneyden gelen hava akımlarına karşı korunaklı (Bryer, 2007: 10) bir liman olan Akçakale limanı ve burada bir de kale vardır. Bu kalenin fetihten önce önemli bir yerleşim yeri olduğu ve bir rivayete göre fetihten sonra bile buradaki halkın Osmanlı devletine yedi yıl direniş gösterdiği söylenmektedir. Bölgedeki bir diğer liman ise Kalanima Deresi Vadisi kıyısının batısında yer alan Akçaabat merkezindeki Platana (Akçaabat) ya da Polathane olarak adlandırılan limandır. Geniş ve emniyetli limanı sayesinde Platana eski tarihlerden beri önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Ayrıca Pazar günleri burada bir pazar kurulduğundan bahsedilmektedir (Bijiskyan, 1969: 40).

2.3.2.3. Pazar Yerleri

1869 yılına ait Trabzon Salnamesi kayıtlarına göre Akçaabat kasabasında Salı ve Çarşamba günleri Pazar kurulduğu belirtilmektedir (Anonim, 1869: 167). Bu pazarlar, Kalanima Deresi Vadisi kıyı kesiminin batı yönünde merkez olarak ifade edilen Dürbinar mahallesinde kuruluyor olmalıdır. Bölgede Salı günleri kurulan pazar hala çok önemlidir ve tarihi bir geleneği yaşatmaktadır.

Yaylacılığın bir yaşam biçimi olduğu Kalanima Deresi Vadisi'nde Karadağ, Haçka ve Visera yaylaları bölgedeki tarihi yaylalardırlar. Yılın ortalama dört ayı gibi önemli zamanın geçtiği yaylaların pazarları da meşhurdur. Karadağ Yaylası'nda Cuma, Haçka Yaylası'nda Perşembe günleri pazar kurulmaktadır.

Kalanima Deresi Vadisi'nin batısında İskefiye Deresi Vadisi'nin kıyısında da "bir çay ve dükkânlar bulunan" pazar yeri olduğundan bahsedilmektedir (Bijiskyan, 1969: 39), (Şekil 152).

Şekil 152. Kalanima Deresi Vadisi ve çevre vadilerdeki yol güzergâhları, kale, kilise ve Pazar yerleri

2.3.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri

Kalanima Deresi Vadisi Akçaabat'ın en kalabalık ve en büyük Vadileri'nden biri olarak günümüzde olduğu gibi Osmanlı idaresinde kaldığı 450 yılı aşkın sürede verimli tarım alanlarından oluşan coğrafi yapısı ve yerleşime uygun eğimdeki arazileriyle her devir önemli bir yerleşim bölgesi olmuştur. Bölge insanı ziraat, balıkçılık ve hayvancılıkla çoğunlukla geçimini sağlamıştır.

Bölge tarihinde zeytin ve zeytincilik önemli yere sahiptir. Zeytincilik en önemli geçim kaynaklarından birisidir. Evliya Çelebi ve birçok Avrupalı araştırmacı bölgedeki zeytincilikten bahsetmiştirler. 1881 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesinde Akçaabat'ta 216

dönüm zeytinlik olduğu kayıtlıdır (Uzun, 2010: 178-179). Zeytin ağaçlarından vergi alındığından Trabzon ve Akçaabat zeytinciliği Osmanlı hazinesine oldukça önemli bir ekonomik katkı kaynağı sağlamıştır (Uzun, 2010: 182). Zeytinin yanı sıra tütün, fındık, ceviz, turunçgiller, kiraz… gibi çok farklı ürünler de yetişebilmektedir ve bazıları ülkenin birçok yerine ve yurtdışına ihraç edilmektedir.

Kalanima Deresi Vadisi'nde, yaylacılık bir yaşam biçimi olarak sosyal hayatın önemli bir parçasıdır. Mayıs ayı başında mezraya çıkan halk bir ay kadar burada kaldıktan sonra yazı geçirmek üzere daha yüksekteki yaylalara çıkarlar. Bu nedenle ailelerin köyde asıl ikamet ettiği evlerinden başka mezra ve yaylada olmak üzere üç eve ihtiyaç duymaktadırlar (Lermioğlu, 2011: 24). Yayla geleneğinin önemli olduğu bu vadide, yayla pazarları da oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Daha önce "Pazar Yerleri" başlığı altında da belirtildiği gibi Karadağ, Haçka ve Işıklar yaylalarının Pazar yerleri eskiden beri var olan ve devam eden bir gelenektir.

Kalanima Deresi Vadisi ve çevresinde Trabzon'daki en büyük vakıf olan Hatuniye Vakfına ait geniş topraklar vardır. 1515-1532 tarihli kayıtlara göre Hatuniye Vakfı gelirlerinin yarısından fazlasının Akçaabat Nahiyesi köylerinden karşılandığı, bunların 20 köy ve bunlara bağlı 3 hisseden elde edildiği anlaşılmaktadır (Topal, 2010: 83). Akçaabat'ın sınırlarının bugünkünden çok daha geniş toprakları içine alması bunda etkili olmuş olabilir. Zaman içinde Vakıf gelirleri arasında Maçka ve Yomra bulunsa da Akçaabat'ın ağırlığı hep daha fazla olmuştur.

1850 yılı Öşür Defterlerine göre Kalanima Deresi Vadisi, Akçaabat Kazası içinde en büyük vergi gelirinin toplandığı ve aynı zamanda bölgenin ileri gelen ayan ve eşrafının ikamet ettiği yerlerden biridir.

Kalanima Deresi Vadisi ve çevresinde sosyal hayatı ilgilendiren önemli olaylardan biri "Ağalık dönemi" diye adlandırılan tarihi dönemdir. Osmanlı ordusu ve Osmanlı eyalet idaresinin temelini oluşturan timar sisteminin 16.yüzyılın ikinci yarısı bozulmaya başlaması ve 17. yüzyılda önemini yitirmesi ile Osmanlı'daki taşra idare düzeni dönüşmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra uzun süren savaşlar öteden beri var olan "ayan ve eşraf"ın devlet hizmetlerini üstlenmeye başlaması, bu şekilde güçlenerek adem-i merkeziyetçi (desentralist) bir yapının oluşması taşrada "Ağalık devri", "Ayanlık Devri" yada "Derebeylik Dönemi" gibi isimlerle anılmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, bu bölgedeki Ağaların tutum, davranış ve yönetim şekilleri çalışma alanının doğusunda yer alan Solaklı ve Baltacı Vadileri'ndeki ağaların sert tavırları, kavgaları, halka baskı, eziyet

ve zulümleri gibi olmamıştır. Bölgedeki ağaların eğitimlerinin belli bir seviyede olduğu, kültürlü ve devletle yerel arasında söz sahibi güçlü, vakur kişiler olduklarından bahsedilmektedir (Hacısalihoğlu, 2014: 17, 30).

Ayanların gerek Trabzon Rus savaşı gerekse I. Dünya Savaşı gibi dönemlerde asker sağlamak gibi çok önemli askeri ve idari rollerde görev alarak Osmanlı İmparatorluğu'na destek sağlamışlardır. 1810 yılında Rusların Akçaabat'ı bombalamaları ve "Sargana Çıkartması" olarak bilinen savaşta bölge halkı Ağaların ve Trabzon valisinin önderliğinde hep beraber düşmanı yenmişlerdir. Burada büyük faaliyet gösteren Saka oğlu Mahmut Ağa'nın kendine ait karargahını kurduğunu ve bir kumandan gibi orduyu ve halkı yönettiği ve komuta ettiği anlaşılmaktadır.

"Ağanın çadırı dere kenarındaki düzlüğün ortasına kuruluyor. Sancak bu çadırın direğindedir. Sivil ve minimini bir ordunun karagahı. Ağa gelir gelmez komutayı eline almıştır. Tellarlar bağırtıyor, her Moskof kellesi getirene bir Osmanlı altını bahşiş verecek." (Anonim, 2014: 76).

Ağalar, bölgenin siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal düzeninde söz sahibi oldukları gibi fiziksel varlıklarının temsiliyeti olan konutları, çevreleri ve yaptırdıkları hayır eserleri bölgenin önemli merkezleri haline gelmiştir.

Tanzimat'tan sonra vergilerde yapılan düzenlemelerle ilgili tutulan defterlerden, Metikaniya (Sertkaya) Köyü'nün Kudretiye Mahallesinde Salihzade Ali Ağa'ya ait bir konak bulunduğu anlaşılmaktadır (Saydam, 2010: 34).

18.yy'da Kalanima Deresi Vadisi'nde Hacısalihoğulları'ndan Büyük Ali Ağa'nın oğlu Ömer Ağa (Hacısalihoğlu, 2014: 17,239) son derece güçlü bir etkiye sahip olmuştur. Vadinin kıyı bölümündeki Ömer Ağa Camisi olarak da bilinen Söğütlü Merkez Caminin haziresinde Hacısalihoğulları'na ait birçok mezar bulunmaktadır. Bu mezarların taşları da son derece heybetli ve anıtsaldır. Bu mezarlar arasında; Ömer Ağa (Hacısalihoğlu, 2014: 292), Ömer Ağa'nın eşi Rabiş Hanım (Hacısalihoğlu, 2014: 293), Hacısalihzade Süleyman Ağa (Hacısalihoğlu, 2014: 295), Hacısalihzade İsmail Ağa'nın eşi Zeliha Hanım (Hacısalihoğlu, 2014: 296) gibi sülalenin önemli şahsiyetlerinden birçok mezar bulunmaktadır.

Akçaabat'ta Ali Ağa'nın kurmuş olduğu vakıf ve medreseler bölgenin gelişmesine katkı sağladığı ifade edilmektedir. Söğütlü'de Ali Ağa'nın konağının bulunduğu yer "Konakyanı" olarak bilinmektedir ve buradaki gelişimin çekirdeği olmuştur (Hacısalihoğlu, 2014: 240). Ağa konakları, kurdukları vakıf ve medreseler bölgenin

sosyal, kültürel, ekonomik, ticari yönlerden gelişmelerinde ve bir çarşı ya da merkez oluşumunda önemli etkilerinin olduğu açıktır. Bu durum hem etki sahalarını ve güçlerini sağlamlaştırdığı gibi hem de vakıflara gelir sağlayan çarşı, pazaryeri gibi ticari bir merkez oluşmasını sağlamaktadır. Mahkeme kaydında geçen bir olayın bir bölümünde anlatılanlardan Söğütlü'nün yalnızca Kalanima Deresi Vadisi için değil Sera Deresi Vadisi ve çevresi içinde bir merkez görevi gördüğü anlaşılmaktadır.

Suğa, Akyazı Köyü'nde İstefan bin Pereşko'nun iddiasına göre, şehirli taifesinden İstefan bin Mihal ve Pereşko bin Kaliro adlı zimmiler, "geçen Pazar günü Kalanima'dan (Söğütlü) buğday satın alıp kendi evine giderken Sera Deresinde …." (Gedikli, 2004: 59).

Kalanima Deresi Vadisi'ndeki yerleşimlere bakıldığında; M.Ö.47-M.S.1204 yılları arasında bölgede hüküm süren Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Uludere olarak adlandırılan Kalanima Deresi Vadisi'nde yalnızca Mula (Alazlı), İhtimena (Gökçeler), Haçka, Koryona (Acısu) ve Kalanima (Söğütlü) köylerinin kurulmuş olduğu sözlü kaynaklarla geçmişten günümüze iletilmiştir (Lermioğlu, 2011: 74). Bu yerlerin vadideki en eski yerleşimler oldukları varsayılabilir.

Trabzon tarihi ile benzer bir biçimde Roma, Komnenos ve Osmanlı dönemlerini yaşayan Akçaabat bölgesinde bu dönemlere ait olduğu söylenen bazı kalıntılara rastlamak mümkündür. Kalanima Deresi Vadisi'nin orta bölümünde yer alan Gökçeler köyü civarında Roma döneminden kalma bir yerleşkenin kalıntılarından bahsedilmektedir. Dere kenarında deri imalatı için tabak kuyularına rastladığından bahsedilmektedir (Lermioğlu, 2011: 73).

Çal köyü mezrasında ormanlık alanda bina yapmak isteyen bir köylü, toprağın iki metre derinliğinde kemerli duvar kalıntıları ve oymalı taşlara rastladığını ve bunları çevredekilere de gösterdiğini belirtmiştir (Lermioğlu, 2011: 73-74).

Kalanima Deresi Vadisi'nin orta bölümünde batı yamacında yer alan Taşocağı (Gülaliyos) Köyü'nün, 19. yüzyılın ortalarında çevre köyler ve dışarıdan gelenler tarafından yerleşime açılmış olduğu belirtilmektedir (Karpuz, 2010: 153).

Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesine yakın olan Işıklar (Visera) Köyü'nde günümüze kadar gelmiş olan harap durumdaki iki büyük kilise de bu döneme aittirler.

Haçka'lı hocalardan Hüseyin Efendi vasıtasıyla ortaya çıkan el yazmasında bu kiliseler ilgili şunlar yer almaktadır;

"Bu çift kinisa (kilise) Trabzon Kralı II. Aleksios'un zamanı saltanatında biri kendi ve birisi kraliçe namına olarak bina ve inşa edilip her senenin Avnil (Nisan) mahının

beşinci günü ailesi ve maiyeti efradıyla buraya gelip çent gün devam eden ayini dinide bulunurlardı" (Lermioğlu, 2011: 73-76).

Buradan da anlaşılmaktadır ki Işıklar köyü bölgede eski ve önemli yerleşimlerden biridir.

Karadağ Yaylası'nın Kilise Kıranı denilen tepede Komnenoslar dönemine ait bir kilise olduğu bilinmektedir (Lermioğlu, 2011: 73-76). Bugün bölgenin sosyal, kültürel ve ulaşım ağı için son derece önemli olan Karadağ yaylası tarihinin ne kadar eskilere gittiğinin göstermektedir.

Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Düzköy ilçesi 1530 tarihli Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri kayıtlarına göre bu dönemde bölgede Düzköy (Haçka), Çayırbağı (Sidiksa), Aykut (Horovi), Gürgendağ (Kalküya), Demirkapı (İstera) ve Çalköy (Çal) olmak üzere altı yerleşimden bahsedilmektedir. Bu köylerin daha önceki tarihlerde de yerleşime açık olduğu ve eski yerleşimler oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde nüfusun dörtte birini Gayrimüslimler geri kalanını Müslümanların oluşturdukları belirtilmektedir. Müslümanların yoğun oldukları yerleşkeler Çayırbağı (Sidiksa), Düzköy (Haçka) ve Çalköy (Çal) olarak ifade edilmektedir.

Tarihi eski yerleşimlerden biri olan belediye konumundaki Çayırbağı'na Ortamahalle, Doğankaya, Gülcana, Yusuflu ve Zelaha olmak üzere beş mahalle bağlıdır. Bunlardan Doğankaya mahallesinin Çayıbağı beldesinin en eski tarihsel merkezi ya da kalbi olduğu ifade edilmektedir (Melek, 2010: 95).

Fetihten sonra zamanla gayrimüslim nüfus azalırken Müslüman nüfusun arttığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu süreç içinde Müslüman nüfusun artışında ağırlıklı etkisi olmasa da sosyal hayatı ilgilendiren önemli olaylardan biri bölgede yaşanan ihtida olaylarıdır.

Gedikli, Akçaabat'a ait 1566 yılı mahkeme kayıtlarına göre Müslüman ve Gayrimüslim halkın çoğunlukla bir arada yaşadığı Sera Deresi Vadisi'nin bazı köylerinde ihtida olaylarının yaşandığını ifade etmektedir. Akçaköy (İle), Fındıklı (Mayer), Geçitli (Mahmad) köylerinde 1466 yılında birer birer ihtida olayı yaşandığı anlaşılmaktadır (Gedikli, 2004: 100-101).

Kalanima Deresi Vadisi'nde gerçekleşen bir ihtida olayı şer'iye sicillerinde şöyle geçmektedir; "Akçaabat nahiyesine tabi Haçuka nam karye sakinlerinden olup Yurdun namında olan millet-i zımmi şeref-i İslam ile müşerref ve din-i İsa'dan çıkub dini Muhammed'i kabul idüp ve ismi Mehmed vaaz olunup ve karye-i mezburdan olup İsdul

namında Seraş zımmi saffı şerefi İslam ile müşerref olub Sefer ismiyle müsemma oldukları bu mahalle kayd olundu. Fi Evasıt-ı Safer 1061" (İnan, 1999: 247), 1650 yılında Düzköy'de ihtida olayının geçtiği ve kişinin eski adının İsdul yeni adının ise Mehmed olduğu anlaşılmaktadır.

"Işıklar (Visera) Köyü'nden olup küfrü halinde ismi Nicola veled-i Yane olup İslam ile müşerref oluk da ismi, Mehmed tesmiye olunduğu bu mahalle kayd-ı şud" (10 Cemaziyelahir 1167/4 Nisan 1754). Akçaabat'ın Mengetlice Köyü'nden ismi (Senerkir?) olan zımmi İslam ile müşerref olup Mustafa ismini alır. (1 Şevval 1168/11 Temmuz 1755). Baveli veledi Kirkor kendi dininden çıkarak, hak dini olan İslam dinin kabul ettiğini kelime-i şehadet getirerek göstermiştir ve Müslüman olup Mehmed ismini almıştır" (Öksüz, 2004: 231).

Bölgenin etnik yapısına bakıldığında; Kalanima Deresi Vadisi'nin batısında Karadağ'dan Akçakale'ye kadar uzanan hatta Oğuz-Çepni Türklerinin sınır koruyucuları olarak görev aldıkları belirtilmektedir. "Oğuz-Çepni koridoru" olarak da adlandırılan bu bölge Karadağ'dan başlayarak, Marzalli obasına inen, oradan Hızırnebi Yaylası'na erişen sonrasında Arangoliz Kayalıklarını sol tarafına ve Ziyaret Kayasını da sağına alarak kuzey yönünde ilerleyen, Küçükdüz, Baltacı, Çilekli, Eskiköy, ve Gökçekaya (Garziya) ile denize (Akçakale'ye) inen güzergah olarak ifade edilmektedir (Anonim, 2014: 127). İspendam ve Akçakale Vadileri'nde bulunan Eskiköy, Sarı, Çilekli, Lalank (Karpınar) gibi köylerin fetihten önce de bu isimleri taşıdıkları ifade edilmektedir (Lermioğlu, 2011: 90). Dolayısıyla Komnenoslar devrinde de bölgenin Türk kökenli isimler taşıdığı anlaşılmaktadır.

Bölgedeki dil özellikleri incelendiğinde Kalanima Deresi Vadisi'nin batısında yer alan bazı yerleşkelerde Çepni ağzı denilen dil özelliklerine rastlanmaktadır. Bunlar; Çilekli, Karpınar, Eskiköy, Üzümlü, Sarıca, Mersin, Korucu, Benlitaş, Çamlıdere köyleri (Gedikli, 2010: 109) olup İspendam ve Akçakale dereleri üzerine düşen bu yerleşimlerin daha batıdaki Oğuz Çepni yerleşimleri ile ilişkili oldukları benzer kültür özelliklerine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Fetihten sonra doğu yönündeki vadilerde Müslüman nüfusun artışında Çepni Türklerinin etkisi büyük olmalıdır.

Sözkonusu bölge, Akhisar ve Fol Deresi Vadileri'nde büyük varlık gösteren Oğuz-Çepni Türkleri için doğudaki, Komnenoslar Devleti için ise batıdaki uç hattı olması, bir savunma üssü olarak inşa edilen Akçakale'deki kalenin[26] varlığı ile de örtüşmektedir.

Fetihten sonra Kalanima Deresi Vadisi'nde bulunan gayr-i Müslim nüfusun vadideki dağılımları vadinin orta bölgesinde Işıklar (Visera), Erikli (Mimera) ve vadinin aşağı bölgesindeki Demirci (Fiz) köyleri olarak belirtilmektedir. Vadi ağzının batısında kıyıya yakın olan Nefs-i Pulathane ve Orta Mahallede de yaşadıkları bilinmektedir (Lermioğlu, 2011:88).

Tanzimat'tan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk modern anlamda nüfus sayımı 1847 sayımında gerçekleştirilmiştir. Erkek ve hane sayıları kaydedilen bu nüfus sayımına göre Akçaabat genelinde Müslüman erkek nüfus 10112 kişi, Rum ve Ermenilerden oluşan gayr-i müslim erkek nüfus 2638 kişi olarak kaydedilmiştir. Araştırmalarda ortalama olarak erkek nüfus kadar kadın nüfusu olacağı tahminiyle rakamlar iki ile çarpıldığında 1847 yılında Akçaabat'taki toplam nüfus 25500 olarak bulunmaktadır. Bu tarihte Akçaabat'ın nüfusunun beşte birinin Gayr-i Müslüm olduğu ifade edilmektedir (Gedikli, 2010: 57).

1847 kayıtlarına göre Akçaabat'ta 3 mahalle 90 köy kayıtlıdır. Pulathane mahallesi Müslüman ve Rum gayrimüslimlerinden oluşmaktaydı. Diğer Dürbinar ve Sarıtaş (Salari) mahallerinin tamamı Müslümandı. Müslimlerle gayrimüslim Rumların birlikte yaşadıkları yerleşim yerlerinin sayısı Pulathane Mahallesi dahil 19'dur. Bunlar; Akçaabat Merkez (Pulathane), Ortamahalle (Galinos), Kavaklı (Ahanda), Darıca (Üstirkia), Gökçekaya (Karziya), Mersin, Demirci (Fiz), Meşeli (Kaleyra), Pazarcık (Bolita), Işıklar (Visera), Akören (Çaşuda), Oğulkaya (Kalonya), Demirtaş (Sera-Asor), Yeşilova (Zankarya), Gürgendağ ve Sertkaya (Kalciya maa Mağlavika), Karlık, Mahmat, Kisarna, Kireçhane'dir.

Müslimlerle gayrimüslim Ermenilerin birlikte yaşadığı köyler Sarıca (Sarı), Erikli (Mimera), Uğurlu (İlana), Çevreli (İlanos), Uçarsu (Kokana) ve Akçaköy (İle) olmak üzere altı adettir.

---

[26] 1286 yılında inşa ettirildiği tahmin edilen Akçakale'deki kale Osmanlı döneminde de kullanılıp birçok kez onarılarak günümüze kadar gelmiştir. Bkn. Akçaabat'ın Epik Tarihi, Haz: Atilla Alp Bölükbaşı, M. Hakan Alşan, Zehra Topal, Lokman Yıldız, Kaplan Ofset, İstanbul 2014, s: 105

Müslim, gayrimüslim Ermeni ve Rumların birlikte yaşadıkları köyler Derecik (Bodamiya), Uğurlu (Argaliya), Ağrit, Gölçayır (Divranos) köyleri olmak üzere dört adettir (Gedikli, 2020: 60).

1850 yılı Öşür defterlerine göre Kalanima Deresi Vadisi'nin batısındaki ilçe merkezindeki dört mahallede yaşayan gayrimüslim halkın nüfus yoğunluğu şu şekildedir; Nefsipulathane mahallesinde %57, Orta mahalle (Galinos) mahallesinde %47, Dürbinar mahallesinde %9, Salari mahallesi'nde % 3'lere ulaşmaktadır. Bu mahallelerde bölgenin ileri gelen nüfuslu ve varlıklı aileleri yaşamaktadırlar (Aygün, 2008: 80).

İlçe merkezi ve Kalanima Deresi Vadisi'nin batısında yer alan kısa vadilerde kalabalık nüfuslu yerleşimler Darıca (Üstirkiya), Mersin, Kaleönü (Satari), Kavaklı (Ahanda), Gökçekaya (Karziya) ve birlikte kaydedilen Çatalzeytin- Zeytinlik (İspendam-Haldanoz) olarak geçmektedir. Kaleönü Köyü'nde %19, Darıca Köyü'nde %17.5, Kavaklı Köyü'nde yaklaşık %9 oranında gayrimüslim nüfus yaşamaktayken Ağaçlı (Cagera), Çamlıdere (Cera), Korucu (Gutoz), Benlitaş (Guzari), Kurebi, Eskiköy, Karpınar (Lalank), Üzümlü (Koftez), Çamlıca (Geliya), Çahori, Şula ve Sarı adlı köyler Müslüman nüfustan oluşmaktadır (Aygün, 2008: 80).

1850 yılı Öşür Defterleri'ne göre üzerinde 35 köy, 1737 hanenin vergi verdiği Kalanima Deresi Vadisi'nin 23 köyünde hiç gayrimüslim bulunmazken 12 köyünde birlikte yaşadıkları görülmektedir. Gayrimüslimlerin en kalabalık yaşadığı köyler sırasıyla %43 oranla kıyıya yakın konumdaki Demirci köyü, yaklaşık %20 oranla Çiçeklidüz (Kalyera) ile birlikte kaydedilen Meydankaya (Karikliya) köyü, Erikli (Mimera) ve Işıklar (Visera) köyleri, yaklaşık %18 oranla Akören (Çarşuda) köyü, %16 oranla Kirazlık (Vara) ile birlikte kaydedilen Yeşilyurt (Lahana) köyü, yaklaşık %16 oranla Akpınar (Gozeysa) köyü, ve %8 oranla Haçka köyüdür. Gayrimüslim nüfus kıyıya doğru yoğunlaşırken vadinin yukarı kesimlerinde dağ köylerinde Müslüman nüfus artmaktadır (Aygün, 2008: 81).

1881 yılı kayıtlarına göre Akçaabat ilçesi genelinde gayrimüslim nüfusla ilişkili yapılara bakıldığında; 30 kilise, 13 Hristiyan okulu bulunmaktadır (Yılmaz, 2010: 42-44).

2.3.4. İdari Yapı ve Sınırlar

Fetihten sonra kayıtlarda Akçaabat nahiyesi olarak adlandırılan bölge, Tanzimat fermanından sonra yapılan yeni düzenlemeler sonucu 1850 yılı Öşür Defterleri' ne göre

"kaza" statüsü kazanmıştır (Aygün, 2008: 79). Bu defterde "Akçaabat Kazası" adı altında vergilendirmeye tabi nahiyeler belirlenirken vadilerin dikkate alınarak tasnif yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre; "Kalanima Deresi Nahiyesi", "Trabzon Livasına Bağlı Akçaabat Kazasının Merkezi" [27] ve "Akçaabat Kazasına Bağlı Sera Deresi Nahiyesi" olarak isimlendirilmişlerdir.

Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında bulunan Düzköy 1944 yılında bucak statüsüne, 1990'da bağlı bulunduğu Akçaabat'tan ayrılarak ilçe statüsüne kavuşmuştur (Melek, 2010: 95).

2.3.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri

Kalanima Deresi Vadisi ve batı yönünde derinliği nispeten fazla olmayan İspendam Deresi Vadisi'nde yirmi adet cami alan çalışması ile incelenmiştir. Bunların on ikisi Kalanima Deresi Vadisi ve kollarında yer alırken altı tanesi Kalanima Deresi Vadisi'nin batısındaki kıyı kesiminde, başka bir deyişle ilçe merkezi ve yakın çevresinde altı adet ve batıdaki İspendam Deresi Vadisi'nde iki adet olarak dağılmaktadırlar (Tablo 20), (Şekil 153). Metinde adı geçen ve eski Camisi bulunan köylerin eski ve yeni yer adları tablodaki gibidir (Tablo 21).

Medeni Kanunun Kabulünden (1926) önce Akçaabat'ta bulunan vakıfları inceleyen Yavruoğlu[28] belgelerde 102 adet vakıf kaydı yayımlamıştır. Kayıtlardan camilerin çoğunluğu için vakıf kaydı olduğu dolayısıyla banisi olduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlarda Nefsipulathane, Söğütlü, Şinik Köyü Camileri gibi incelenen yapılar arasında adı geçen kayıtlara da rastlanmaktadır (Yavruoğlu, 2004).

Burada bahsedilen vakıf kayırlarının birçoğundan caminin adı ve vakıf sahibi ve vakfedilenin nerede olduğunu öğrenmek mümkündür. Ancak bazı kayıtlarda caminin nerede olduğu anlaşılabilir. Bazı kayıtlarda vakıf sahibi ve vakfedilenin yeri belli olmasına rağmen caminin adı ve /veya nerede olduğu anlaşılamamaktadır (Şekil 154).

---

[27] İlçe merkezi ve merkezin batısındaki İskefiye Deresi Vadisine kadar olan çok sayıdaki küçük vadide yer alan köylerin merkez nahiye kapsamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bkn. (Aygün, 2008: 77).

[28] Muhammed Yavruoğlu, "Medeni Kanun'dan Önce Akçaabat'taki Vakıflar", Akçaabat Yazıları I, haz: Fethi Gedikli, Yedirenk Yayınları, Umut Matbaası, İstanbul 2004, 117-134, s: 19.

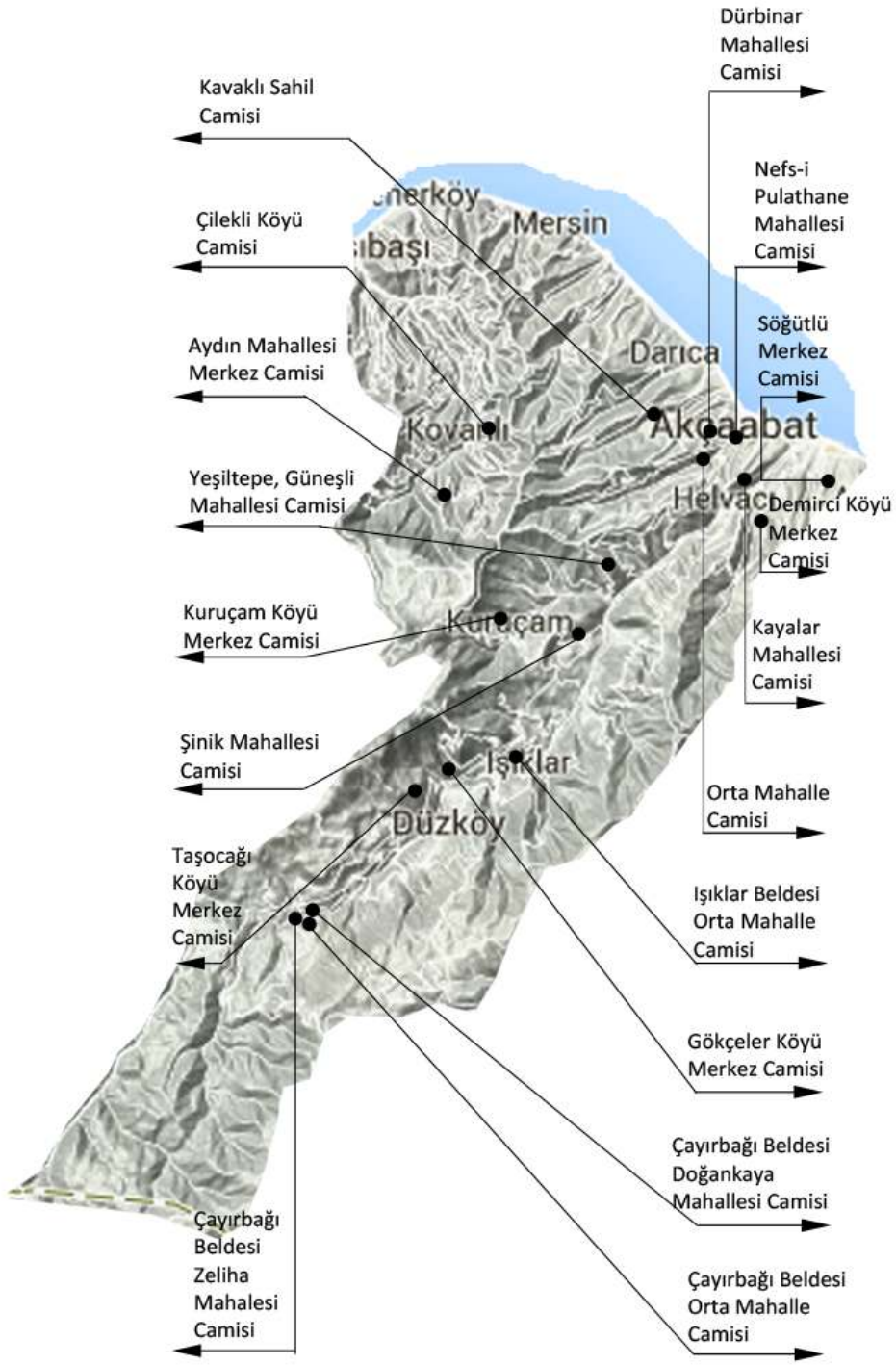
Tablo 20. Kalanima Deresi Vadisi'nde Yer Alan Kırsal Camiler[29]

Kalanima Deresi Vadisi ve Yakın Kolları			
	Kalanima Deresi Vadisi		
		Söğütlü Merkez Camisi, 1870	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Demirci Köyü Merkez Camisi, 1902	Kısmen müdahale görmüş.
		Kayalar Mahallesi Camisi, 1850	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Yeşiltepe Güneşli Mahallesi Camisi, 1963	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Şinik Mahallesi Camisi,	ÖZGÜN
		Kuruçam Köyü Merkez Camisi, H-1318, M-1900	Kısmen müdahale görmüş.
		Işıklar Beldesi Orta Mahalle Camisi, 1785	ÖZGÜN sayılabilir.
		Gökçeler Köyü Merkez Camisi, 1899	ÖZGÜN sayılabilir.
		Taşocağı Köyü Merkez Camisi, 1902	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Çayırbağı Doğankaya Mahallesi Camisi,1963-64	Kısmen müdahale görmüş.
		Çayırbağı Orta Mahalle Camisi, 1893	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Çayırbağı Zeliha Mahallesi Camisi, H-1338, M-1920	Kapsamlı müdahale görmüş.
	Kalanima Deresi Vadisi'nin Batı Kıyısı (İlçe merkezi ve çevresinde)		
		Nefs-i Pulathane Mahallesi Camisi, 1750	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Dürbinar Mahallesi Camisi, H-1159, M-1746	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Kavaklı Sahil Camisi, 1922	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Orta Mahalle Camisi, H-1222, M-1800	Kısmen müdahale görmüş.
	İspendam Deresi Vadisi		
		Çilekli Köyü Camisi, 1955	Kısmen müdahale görmüş.
		Aydın Mahallesi Camisi, 1952	Kapsamlı müdahale görmüş.

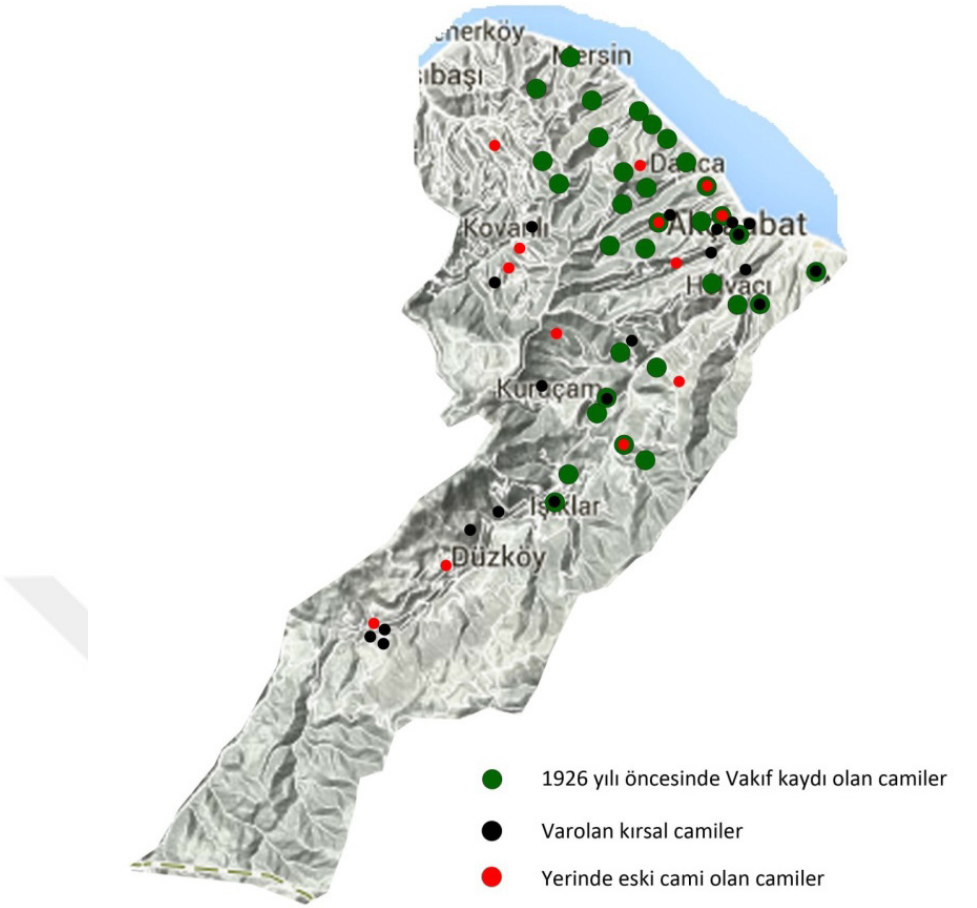
Tablo 21. Kalanima Deresi Vadisi'nde bazı köylerin eski ve yeni yer adları (Uzun, 2007), (Lermioğlu, 2011: 451)

Yeni Adı	Eski Adı	Yeni Adı	Eski Adı
Söğütlü	Kalanuma	Taşocağı	Gulalios
Demirci	Fizakliya	Çayırbağı	Sidiksa
Kayalar	Kuduna	Nefs-i Pulathane	
Yeşiltepe	Vazildimena	Dürbinar	
Şinik	Cinik	Kavaklı	Ahanda
Kuruçam	Muğala	Orta Mahalle	
Işıklar	Visera	Çilekli	
Gökçeler	İhtimena	Aydın	

[29] Camiler, kıyıdan vadinin içine doğru sıralanmıştır.

Şekil 153. Kalanima Deresi Vadisi ve yakın kollarında bulunan kırsal camiler

Şekil 154. Vakıf kaydı olan ve bugünkü kırsal camilerin karşılaştırması

2.3.5.1. Yerleşim Durumu

Kalanima Deresi Vadisi boyunca on iki cami incelenmiştir. Bunlardan Söğütlü Merkez Camisi vadinin kıyı bölümünde, Kayalar Mahallesi, Demirci Köyü Merkez ve Yeşiltepe Güneşli Mahallesi Camileri vadinin aşağı bölümünde, Kuruçam Köyü Merkez (Metinganiya Deresi Vadisi'nde), Şinik Mahallesi, Işıklar Beldesi Orta Mahalle, Gökçeler Köyü Merkez ve Taşocağı Köyü Merkez Camileri vadinin orta bölgesinde, Çayırbağı Beldesi'ne bağlı Doğankaya Mahallesi, Orta Mahalle ve Zeliha Mahallesi Camileri vadinin yukarı bölgesinde yer almaktadır. Kalanima Deresi Vadisi kıyısının batısında aynı zamanda ilçe merkezinin kurulu olduğu yer ve çevresinde altı cami incelenmiştir. Bunlar; Ak, Yeni, Nefsipulathane Mahallesi, Orta Mahalle, Dürbinar Mahallesi ve Kavaklı Sahil Camileridirler. Batı yönünde ilerledikçe İspendam Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde Çilekli Köyü ve Aydın Mahallesi Camileri olmak üzere iki kırsal cami yer almaktadır.

2.3.5.2. Plan Şeması

Kalanima Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerin plan özelliklerine genel olarak bakıldığında kareye yakın dikdörtgen planlı Çilekli Köyü Camisi dışında mihrap ekseni boyunca dikdörtgen planlı oldukları ve yine mihrap aksı üzerinde son cemaat yeri bulunduğu görülmektedir (Ek Tablo 28), (Şekil 162).

Vadideki kırsal camilerin harimleri mekânsal oran olarak karşılaştırıldığında doğu-batı aksının mihrap aksına oranının 1/1,1 ve 1/1,2 oranlarında, başka bir deyişle derin olmayan dikdörtgen planlı mekanlara sahip oldukları görülmektedir. Diğer taraftan vadinin kıyıya yakın bölümündeki Nefs-i Pulathane Mahallesi ve vadinin yukarı bölümündeki Çayırbağı Orta Mahalle Camilerinde bu oranın 1/1,4'e kadar arttığı görülmektedir (Ek Tablo 28).

Nefs-i Pulathane ve Şinik Mahallesi Camileri dışında bölgedeki tüm camilerin açık ya da kapalı olmak üzere son cemaat yerleri vardır. Nefs-i Pulathane Camisinin kuzey cephesinin tamamı, doğu ve batı cephelerinin kuzey köşelerinin diğer cephelerdeki gibi kalın taş duvar yerine ince oldukları görülmektedir (Şekil 155). Bu durum mihrap duvarının yıkılarak harimin kuzey yönünde genişletildiği ya da önceden var olan son cemaat yerinin yıkılıp kapalı mekan olarak harime ilave edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Diğer taraftan Şinik Mahallesi Camisinin son cemaat yeri olmamasına rağmen kuzey cephesi ve çatıdaki izlerden daha önceden son cemaat yeri olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 156).

Şekil 155. Nefs-i Pulathane Camisi kuzey cephesi ve harimin kuzey doğu köşesi

Şekil 156. a. Şinik Mahallesi Camisi kuzey cephesinde önceden varolan son cemaat yerinin izleri Şinik Mahallesi Camisi yıkılmış olan son cemaat yeri. (Sümerkan ve Okman, 1999)

Kalanima Deresi Vadisi'nin batı yönünde bulunan Aydın Mahallesi Camisinin kapalı son cemaat yeri varsa da harim ve son cemaat yeri arasındaki duvarın sonradan eklenmiş betonarme ek olduğu görülmektedir. Ayrıca son cemaat yerinin kuzey cephe duvarı kalın taş duvar olmakla beraber cephe üzerindeki iki pencereden biri doldurulmuş diğeri biçim ve büyüklük olarak diğer cephedeki pencere tipleri ile aynıdır. Dolayısıyla son cemaat yerinin daha önceden harimin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle bölgedeki son cemaat yeri olmayan sıradışı örneklerden biridir (Şekil 157).

Şekil 157. Aydın Mahallesi Camisinin kapalı son cemaat yerinin doğu ve kuzey cepheleri, içten son cemaat yeri ve harimle son cemaat yeri arasındaki duvar

Vadi ve yakın çevresindeki kırsal camilerde genellikle mihrap aksı üzerinde taş sütunlarla desteklenen son cemaat yeri bulunmaktadır. Camilerin çoğunluğunda sütunlar doğrudan çatıyı desteklerken bazılarında ise kemerlerle birbirine bağlanan sütunlar üstörtüyü desteklemektedir (Şekil 158).

Şekil 158. Dürbinar Mahallesi, Orta Mahalle, Demirci Köyü Merkez, Kayalar Mahallesi, Kuruçam Köyü Merkez, Işıklar Beldesi Orta Mahalle, Gökçeler, Taşocağı ve Çayırbağı Zeliha Mahallesi ve Çilekli Köyü Camileri son cemaat yerleri

Son cemaat yerinde genellikle taş sütunlar kullanılırken Kalanima Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında 1850 yılında inşa edilmiş olan Kayalar ve 1902 yılında inşa edilmiş olan Demirci Mahallesi Camilerinde ahşap sütunlar kullanılmıştır. Kayalar Mahallesi Camisi, yakın tarihte geçirdiği restorasyonda ahşapları değişmiş olabilir. Diğer taraftan Demirci Köyü Camisindekiler orijinaldirler. Çilekli Köyü Camisindeki sütunlar betonarmedir. Bu caminin son cemaat yeri sonradan eklenmiş ya da daha önce yerinde ahşap olan sütunların eskimesi sonucu kaldırılarak yerine bugünkü betonarme sütunlar yapılmış olabilir. Cami görevlisinin verdiği bilgiye göre 2011 yılında cami ve çevresinde bir takım onarım ve tadilatlar yapılmıştır (Şekil 159).

Şekil 159. Kayalar Köyü Camisinin 2006 yılına ait fotoğrafları. (KTVKK Arşivi'nden)

Çilekli Köyü Camisi son cemaat yerinin doğu cephesi üzerinde olması bölgedeki sıradışı uygulamalardan biridir. Betonarme kolonlarla desteklenen bu bölümün, sonradan caminin üstörtüsünün değiştirilmesi sırasında eklenmiş olma ihtimali vardır (Şekil 160).

Şekil 160. Çilekli Köyü Camisinin doğu yönündeki son cemaat yeri

Vadinin batı yönündeki Çilekli Köyü Camisinin hariminde doğu-batı aksı üzerinde bulunan yan yana iki ahşap sütun bölgedeki sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 161).

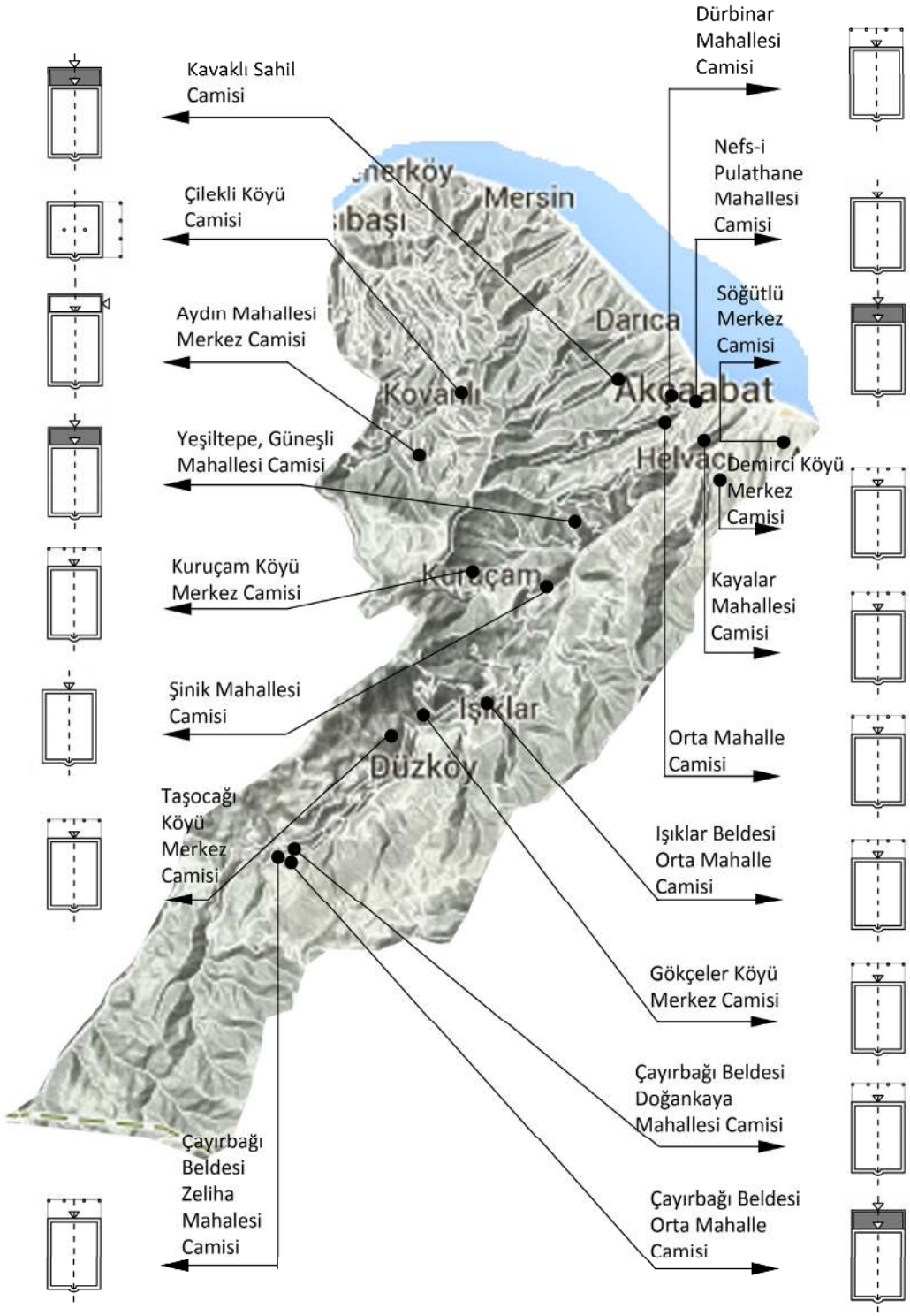

Şekil 161. Çilekli Köyü Camisi harimindeki ahşap sütunlar

Kalanima Deresi Vadisi ve çevresindeki kırsal camilerin harimlerine mihrap aksı üzerinden giriş sağlanırken yine vadinin batısında yer alan Çilekli ve Aydın[30] Köyü Camileri'nin doğu cephesi üzerinde bulunan girişleri farklılık oluşturmaktadır.

Sonuç olarak; Kalanima Deresi Vadisi'ndeki camiler plan özellikleri olarak benzerlik gösterdiklerini söylemek mümkündür. Genellikle mihrap ekseni boyunca fazla derin olmayan dikdörtgen planlı, mihrap aksı üzerinde son cemaat yeri bulunan ve yine mihrap aksı üzerinde ana girişi olan yapılardırlar.

[30] Yukarıda açıklandığı gibi kıble ekseni üzerinde harime giriş sağlayan kapının bulunduğu duvar sonradan ilave edilmiştir. Caminin orijinaldeki ana giriş kapısı bugün son cemaat yerine girilen kapı olmalıdır.

Şekil 162. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin plan şeması dağılımlarını gösteren harita

2.3.5.3. Üstörtü / Tavan

Kalanima Deresi Vadisi'ndeki kırsal cami üstörtüleri genellikle düz bazıları ise kademeli ahşap tavanlıdır. Kıyıya yakın konumdaki Yeşiltepe Güneşli Mahallesi Camisinin üstörtüsü sonradan betonarme kubbe ile değiştirilmiştir (Ek Tablo 29), (Şekil 167).

Kıyıya yakın olan Dürbinar Mahallesi Camisinin bir dönem betonarme kubbeli olan üstörtüsü restore edilerek orijinal kırma çatıya dönüştürülmüştür (Şekil 163).

Şekil 163. Dürbinar Mahallesi Camisinin restore edilmeden önceki (Sümerkan ve Okman; 1999) ve bugünkü durumu

Bölgedeki üstörtüler genellikle sade olmakla birlikte vadinin orta bölümündeki Gökçeler ve Taşçılar Köyü Merkez Camileri'nin göbekli ve bezemeli tavanları ön plana çıkmaktadırlar.

Vadinin aşağı kesimindeki kırsal cami tavanları genellikle düz, sade ve bezemesiz olmakla birlikte Orta Mahalle Camisi'nin kademeli tavanındaki dikdörtgensel geometrik desenli bezemeleri ve Demirci Köyü Camisi'nin düz tavanındaki bezemeli göbek dikkat çekmektedir (Şekil 164).

Şekil 164. Orta Mahalle ve Demirci Köyü Camileri'nin üstörtüleri

Vadinin kıyı bölümünden uzaklaştıkça kademeli ve bezemeli üstörtüler artmaktadır. Vadinin orta kısmındaki tek kademeli Işıklar Beldesi Orta Mahalle ve Gökçeler Köyü Merkez Camileri vadi içinde en dikkat çeken uygulamalardırlar. Yapıların tavan göbekleri ve köşeler arasında kalan yüzeylere uygulanan dikdörtgensel şerit bezemeler son derece benzerdir, göbek kısımlarında farklı uygulamalar söz konusudur. Işıklar Beldesi Orta Mahalle Camisi tavan göbeği kare çerçeve içindeki sekizgen kademe içinde yine sekizgen ve dairesel bezemelerden oluşmaktadır. Diğerinde ise dikdörtgen kademe içinde yan yüzlerdeki dikdörtgensel şerit desenlerin daha küçük uygulamaları ve ortada kare çerçeveli bir göbek bulunmaktadır. Dikdörtgen biçimli şerit uygulamalarının daha sade bir biçimi Kalanima Deresi Vadisi'nin batısında yer alan düz tavanlı Aydın Mahallesi Camisinde karşılaşılmaktadır (Şekil 165).

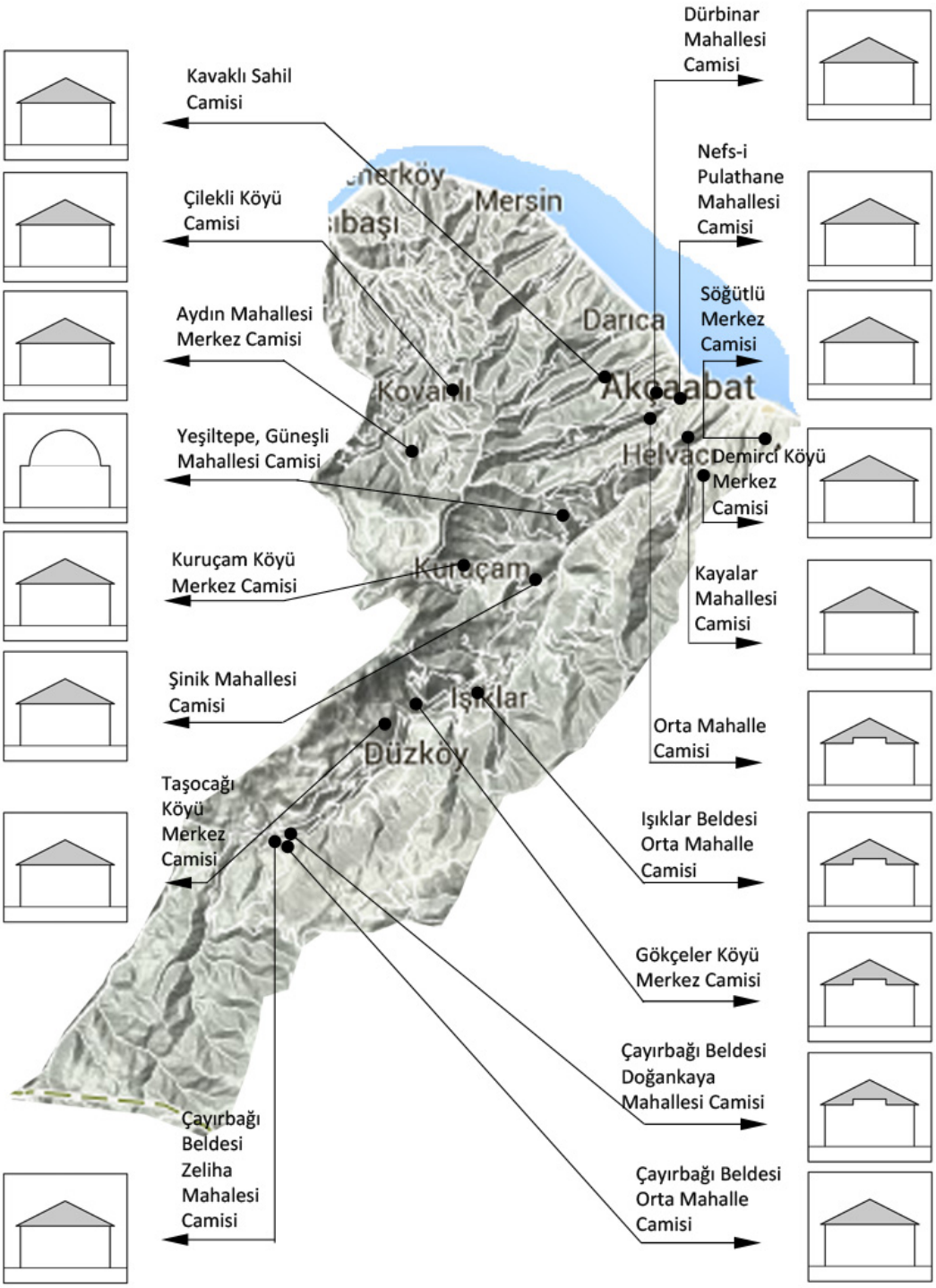

Şekil 165. Işıklar Beldesi Orta Mahalle ve Gökçeler Köyü Merkez Camileri üstörtüleri

Vadinin yukarı bölümünde genellikle göbek kısmında sade bezemeli örneklere rastlanırken Çayırbağı Doğankaya Mahallesi Camisinde iki kademeli iç içe sekizgenlerin oluşturduğu kademeli göbek diğerleri arasında öne çıkmaktadır (Şekil 166).

Şekil 166. Çayırbağı Doğankaya, Orta, Zeliha Mahallesi Camileri üstörtüleri

Şekil 167. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin üstörtü/tavan dağılımlarını gösteren harita

2.3.5.4. Mahfil

Kalanima Deresi Vadisi'ndeki cami mahfilleri kıyıdakiler hariç mihrap ekseni üzerinde tek yönlü olarak konumlandıkları görülmektedir. Kıyı kesimindeki Söğütlü Merkez Camisi[31] mahfilinin ise sonradan geçirdiği müdahaleler sonunda kuzey, doğu ve batı cephelerini "U" biçiminde sardığı görülmektedir (Ek Tablo 30), (Şekil 171).

Demirci Köyü Merkez Camisi'nin mahfili kuzey ve doğu cepheleri boyunca iki yönlü olarak devam etse de taşıyıcı sistem ve malzeme farklılığından mahfilin harime doğru genişletilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Üst kattaki ahşap direklerin hizası muhtemelen orijinal mahfilin sınırı olmalıdır (Şekil 168).

Şekil 168. Demirci Köyü Merkez Camisi'nin mahfilini alttan ve üstten destekleyen sütunlar.

Kalanima Deresi Vadisi'ndeki mahfillerin bir kısmı genişletme amacıyla sonradan biçim ve/veya malzeme olarak değiştirilmişlerdir. Diğer taraftan orijinal mahfili olan Şinik Mahallesi Camisi'nin dikdörtgen çıkmaı mahfili hariç genellikle ortada yarım daire ya da ortada yarım köşelerde çeyrek daire olmak üzere üçlü çıkmaya sahiptirler.

Vadide birbirine yakın olan bazı camiler arasında biçimsel benzerlikler olduğu gözlenmektedir. Bunlardan en belirgin olanları vadinin orta bölümünde yer alan Işıklar Beldesi Orta Mahalle ve Gökçeler Merkez Camileri'nin üçlü dairesel çıkmalarıdır. Vadinin aşağısından kıyıya yakın olan Orta Mahalle Camisi ve vadinin batı yönündeki Çilekli Köyü Camileri'nin de mahfilleri de benzer bir biçimde üçlü dairesel çıkmaya sahiptirler. İlk ikisi ikili dairesel taş sütunlarla taşınırken son ikisi de dörtlü dairesel ahşap sütunlarla taşınmaktadırlar. Biçimsel benzerliğe rağmen mahfil korkulukları, mahfilin alttan döşemesi

[31] Söğütlü Merkez Camisinin betonarme olduğundan orijinal biçimi tartışmalıdır.

ve yapım tekniği gibi bir takım detaylarda farklılıklar gözlenmektedir. Özellikle Orta Mahalle Camisi hariç hepsinde mahfili taşıyan sütunların olduğu hizaya kadar kirişler ve bu noktadan sonra mahfil çıkmaları bu kirişlerin üzerine bindirilirken Orta mahalle Camisinde mahfil döşemesi çıkmalarıyla birlikte bir bütün olarak inşa edilmiştir (Şekil 169).

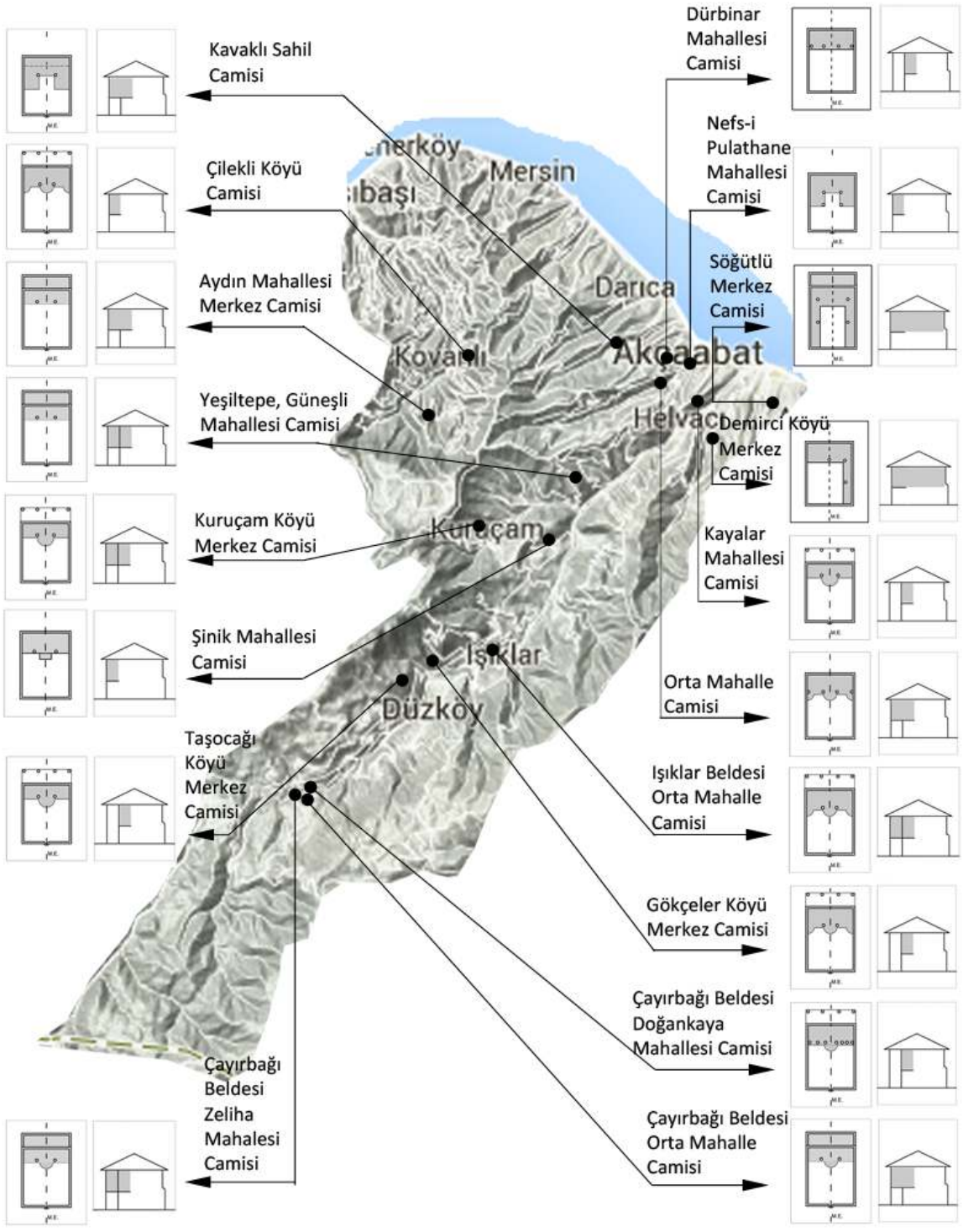

Şekil 169. Işıklar Beldesi Orta Mahalle ve Gökçeler Merkez, Orta Mahalle ve Çilekli Köyü Camileri'nin mahfilleri

Benzerliklere bir diğer örnek vadinin yukarı bölümündeki Çayırbağı Doğankaya ve Çayırbağı Zeliha Mahallesi Camileri'nin ortadaki yarım dairesel çıkmalı mahfilleridir. İlki tam yarım daire iken ikincisinin çokgenli yapısı işçilik açısından farklılıklara işaret etmektedir. Yine aynı beldedeki Çayırbağı Orta Mahalle Camisi'nin mahfili de betonarme olmasına rağmen biçimsel olarak ortada yarım daire çıkma kullanılması yakın çevresindeki karşılaştırmadan yola çıkarak orijinalde de bu biçimde olabileceğini göstermektedir. Vadinin yine yukarısı bölümüne yakın olan Taşocağı ve vadinin orta kısmındaki Kuruçam Köyü Merkez Camileri'nin mahfilleri de yarım dairesel çıkmalıdır (Şekil 170).

Şekil 170. Çayırbağı Doğankaya, Çayırbağı Zeliha, Çayırbağı Orta Mahalle ve Taşocağı Köyü Merkez Camileri mahfilleri

Şekil 171. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin mahfil dağılımlarını gösteren harita.

2.3.5.5. Mihrap

Ağasar Deresi Vadisi kırsal cami mihrapları taştan yapılmış olup sade dikdörtgen ya da üzeri barok kıvrımlı çerçeve içindedirler. Seyidahmet Köyü Camisi mihrabı çerçevesi üzerindeki basık sivri kemerli biçimiyle diğerlerinden farklılaşmaktadır. Mihrap nişlerinin yan kısımları düz olup nişin üst kısmı yuvarlak kemerli, sivri kemerli ya da kademeli olabilmektedir. Mihraplar genellikle sade olup bazılarının mihrap yüzeyleri ve/veya nişlerinde kabartmalı ayyıldız, dairesel rozet ve bitkisel motifler veya kalemişi süslemeler görülmektedir (Ek Tablo 31), (Şekil 178).

Kalanima Deresi Vadisi mihrapları dikdörtgen çerçeve içinde genellikle sade olup yanları sütunceli ve/veya üzeri üçgen ya da dairesel alınlıklı olabilmektedirler.

Kıyıya yakın konumdaki 1750 yılında inşa edilmiş vadinin en eski Camisi olan Nefs-i Pulathane Mahallesi Camisi'nin sade dikdörtgen çerçeve içindeki sade nişli mihrabı farklı uygulamalardan biridir. Vadide benzerine rastlanmamaktadır (Şekil 172).

Kıyıya yakın konumda vadinin karşılıklı neredeyse karşılıklı yüzlerinde yer alan 1850 tarihli Kayalar Mahallesi ve 1902 tarihli Demirci Köyü Camileri mihrap niş sayıları farklı olsa da kenarları sütunceli dikdörtgen çerçeveleri, bezemelerin konum olarak nişin üzerinde ve sütünce başlıklarında yerleştirilmesi ve niş içindeki desenler yönünden bakıldığında son derece benzer oldukları görülmektedir. Demirci Köyü Camisi mihrap nişi boyut olarak daha büyüktür .

Vadinin kıyı bölümünde yer alan Söğütlü Merkez Camisi mihrabı da benzer biçime sahip olup mihrap nişi içindeki bezeme anlayışıyla vadideki diğer örneklerden ayrılır (Şekil 173).

Vadinin yukarı kısmındaki Çayırbağı Zeliha Mahallesi ve Orta Mahalle Cami mihrapları da biçim olarak benzemekle beraber bezeme anlayışlarında farklılık görülmektedir. Zeliha Mahallesi Cami mihrabında çiçek desenli bezeme motifleri daha belirgin ve yoğun kullanılmıştır. Mihrap nişinin üzerindeki çiçek bezemeli uzun dikdörtgen pano ortasındaki dikdörtgen çerçeve içinde yapının ya da mihrabın yapıldığı tarihi belirten H-1328 (M-1910) yazılı bir tarih kitabesi vardır. Çayırbağı Orta Mahalle Camisi mihrap nişinin hemen üzerindeki sağlı sollu üçgensel yüzeylerde uygulanan bezemeler arasında dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılmış H-1286 (M-1868) tarihi vardır (Şekil 174).

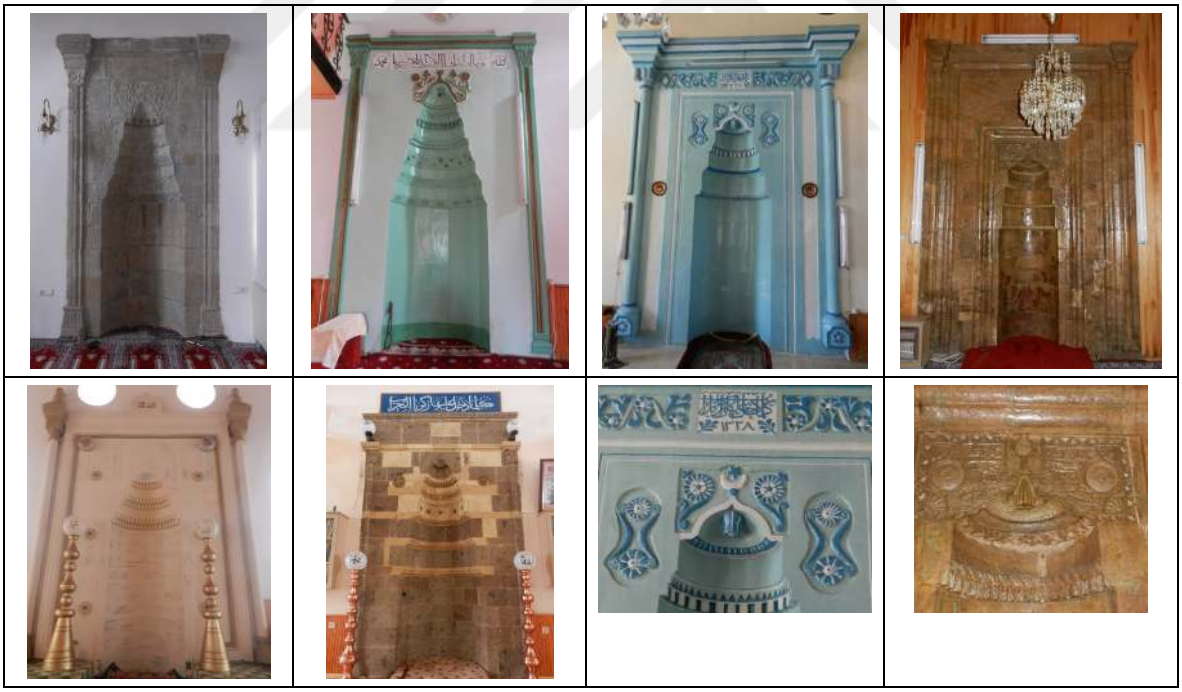

Şekil 172. Nefs-i Pulathane Mahallesi Camisi mihrabı

Şekil 173. Söğütlü Merkez Camisi mihrabı

Kalanima Deresi Vadisi'nin batısında konumlanan 1955 tarihli Çilekli Köyü Camisi mihrabı da dikdörtgen çerçeve yanlarda sütünce olması ile bu mihraplara benziyor olsa da daha sade ve niş kısmının kavislerinin dairesel olmasıyla farklılık gösterir (Şekil 175).

Şekil 174. Kayalar Mahallesi, Demirci Köyü ve Çayırbağı Zeliha Mahallesi, Çayırbağı Orta Mahalle Çilekli Köyü ve Söğütlü Merkez Camileri mihrapları.

Vadinin orta bölümünde yer alan Işıklar Orta Mahalle (1785), Kuruçam Köyü Merkez (1900), Şinik Mahallesi (sözlü kaynaklara göre 1860-70'ler), Gökçeler Köyü Merkez (1899) ve Taşocağı Köyü Merkez Camileri (1902) mihrapları dikdörtgen çerçeveli

sade biçimleri ile son derece benzer olmakla birlikte bazılarının niş kademeleri içinde kullanılan bezemelerdeki benzerlik daha da belirgindir (Şekil 175).

Şekil 175. Işıklar Orta Mahalle, Kuruçam Köyü Merkez, Gökçeler Köyü Merkez ve Taşocağı Köyü Merkez Camileri mihrapları.

Nişleri beş kademeli olan bu camiler gerek nişleri üzerindeki dairesel rozet ve ay yıldız motifleriyle gerekse nişler içindeki üçgensel, çizgisel ve baklava dilimli desenleriyle son derece benzerdirler. Birbirine yakın bölgede yer alan bu camilerde benzer usta grubu çalışmış olabileceği gibi bölgedeki bir geleneğin aktarımı da söz konusu olabilir.

Kalanima Deresi Vadisi'nin kıyıya yakın kasiminde yer alan Orta Mahalle Camisi'nin (1800) mihrabı biçimsel olarak dikdörtgen çerçeveli, yanlarda birer dairesel sütünceleri ve çerçeve üzerindeki üçgen alınlığı ile biçimsel olarak vadideki diğer mihraplara esin kaynağı olsa üzerindeki barok tarzındaki kıvrımlı dallar ve çiçek motifleriyle vadideki en sıra dışı uygulamadır (Şekil 176).

Kalanima Deresi Vadisi'nin batısında yer alan Aydın Mahallesi Camisi (1952) boyut ve biçim olarak vadideki camilerden farklılaşmaktadır. Bu durum yakın dönemde yapılan bu camide farklı usta gruplarının çalıştığının göstergesi olmalıdır (Şekil 177).

a b

Şekil 176. a. Orta Mahalle Camisi mihrabı, b. Aydın Köyü Camisi mihrabı

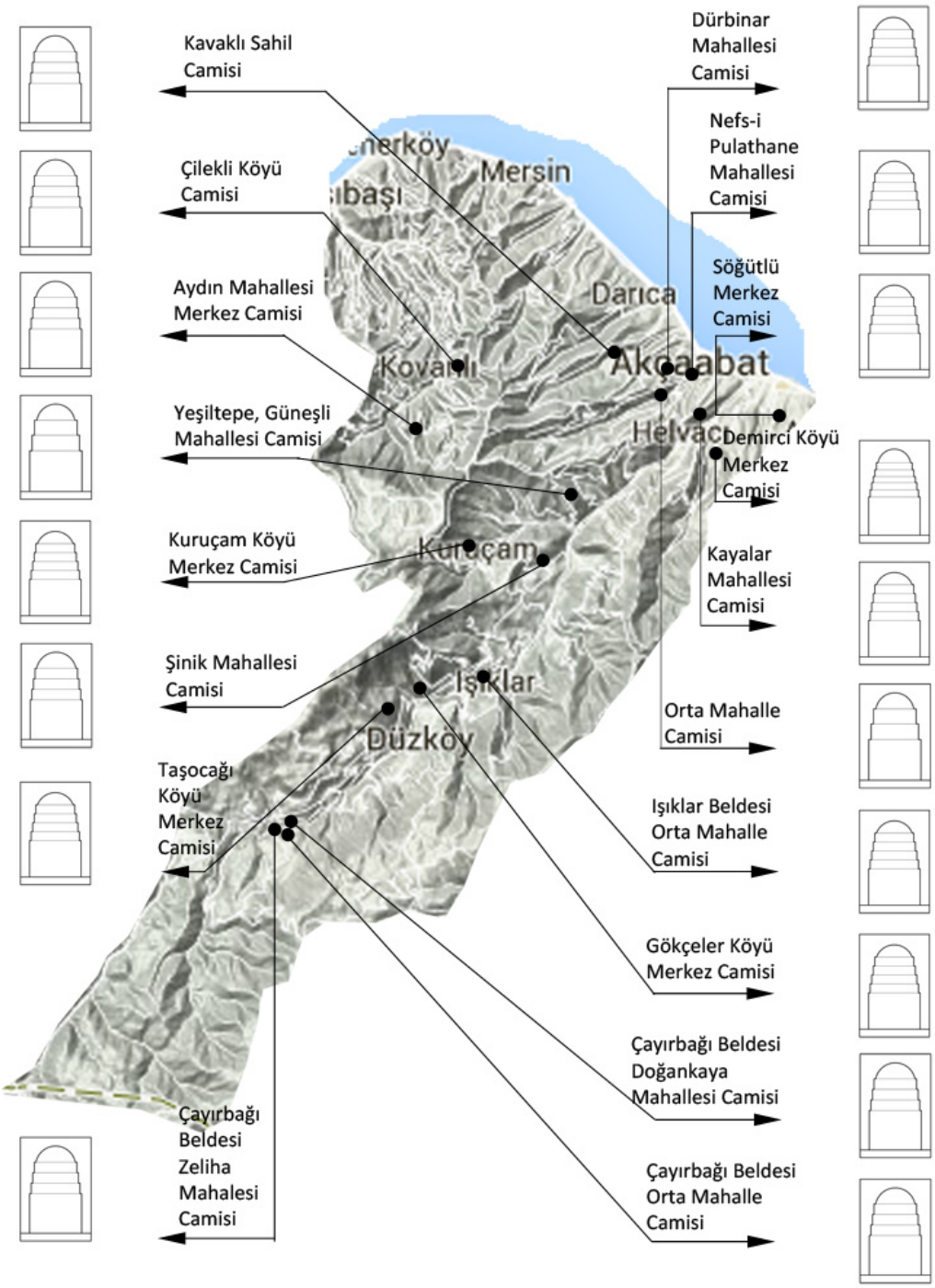
2.3.5.6. Kapı Açıklığı

Kalanima Deresi Vadisi kırsal camileri kapıları genellikle dikdörtgen açıklıklı olup dikdörtgen taş sövelidirler. Bazılarında kemerli daha büyük dış çerçeve ile taç kapı uygulamaları da görülmektedir. Bunlar yanında basık kemerli kapı açıklıklarına da rastlanmaktadır (Ek Tablo 32), (Şekil 182).

Kıyıya yakın konumda yer alan Orta ve Dürbinar Mahallesi Camileri'nin kapı açıklıları kemerli olup Dürbinar'ın ki iç içe geçen iki kademeli yuvarlak kemerliyken Orta Mahalle'nin ki yine çift kademeli basık kemerlidir. Ayrıca Orta Mahalle'nin kemerli kapısı etrafında dikdörtgen bir çerçeve vardır. Bunlardan başka kemerli kapı vadinin orta bölümünde yer alan Şinik Mahallesi Camisinde görülmektedir. Buradaki kapıda yuvarlak kemerli olup çift kademelidir, ancak kademelenme aşağı kısımdaki örneklerde olduğu kadar belirgin değildir (Şekil 177).

Şekil 177. Orta ve Dürbinar Mahallesi Camileri'nin kapıları

Şekil 178. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin mihrap dağılımlarını gösteren harita

Vadideki diğer kapılar dikdörtgen olup birçoğu müdahale geçirdiğinden orijinal açıklık ve söveleri anlaşılamamaktadır. Vadinin kıyısındaki Söğütlü Merkez Camisi'nin kapısı sade dikdörtgen sövelidir. Vadinin kıyıya yakın bölümünde yer alan Demirci Köyü Merkez ve Kayalar Mahallesi Camisi kapıları da sade olmakla birlikte kabartmalı kilit taşları vardır (Şekil 179).

Şekil 179. Söğütlü, Demirci Köyü Merkez ve Kayalar Mahallesi Camileri kapıları

Metinganiya Vadisi'ndeki Kuruçam Köyü Merkez ve Kalanima Deresi Vadisi'nin orta bölümünde yer alan Işıklar Orta Mahalle Camileri'nin kapıları dikdörtgen açıklıklı ve söveli olmakla birlikte sövelerin üzerinde dairesel bir niş daha bulunmaktadır. Işıklar'da ki kemerin etrafında dikdörtgen bir çerçeve daha vardır. benzer bir uygulama vadinin batı kısmında yer alan Çilekli Köyü Camisinde de benzer bir uygulama vardır (Şekil 180).

Şekil 180. Kuruçam Köyü, Işıklar Orta Mahalle, Çilekli Köyü Camileri kapıları

Vadinin orta kısmındaki Gökçeler Köyü Merkez Camisi kapısının dikdörtgen sövesinin sağ ve sol üst köşelerinde dört yapraklı yonca motifleri bulunmaktadır.

Vadinin yukarı bölümündeki Çayırbağı Doğankaya Mahallesi Camisi söveleri kalınlığından ve köşelerdeki kabartmalardan dolayı taç kapı görünümündedir.

Vadinin yukarı bölümündeki Çayırbağı Zeliha Mahallesi Camisindeki dikdörtgen sövenin üzerinde ay yıldız ve söğüt ağacı kabartmaları vardır (Şekil 181).

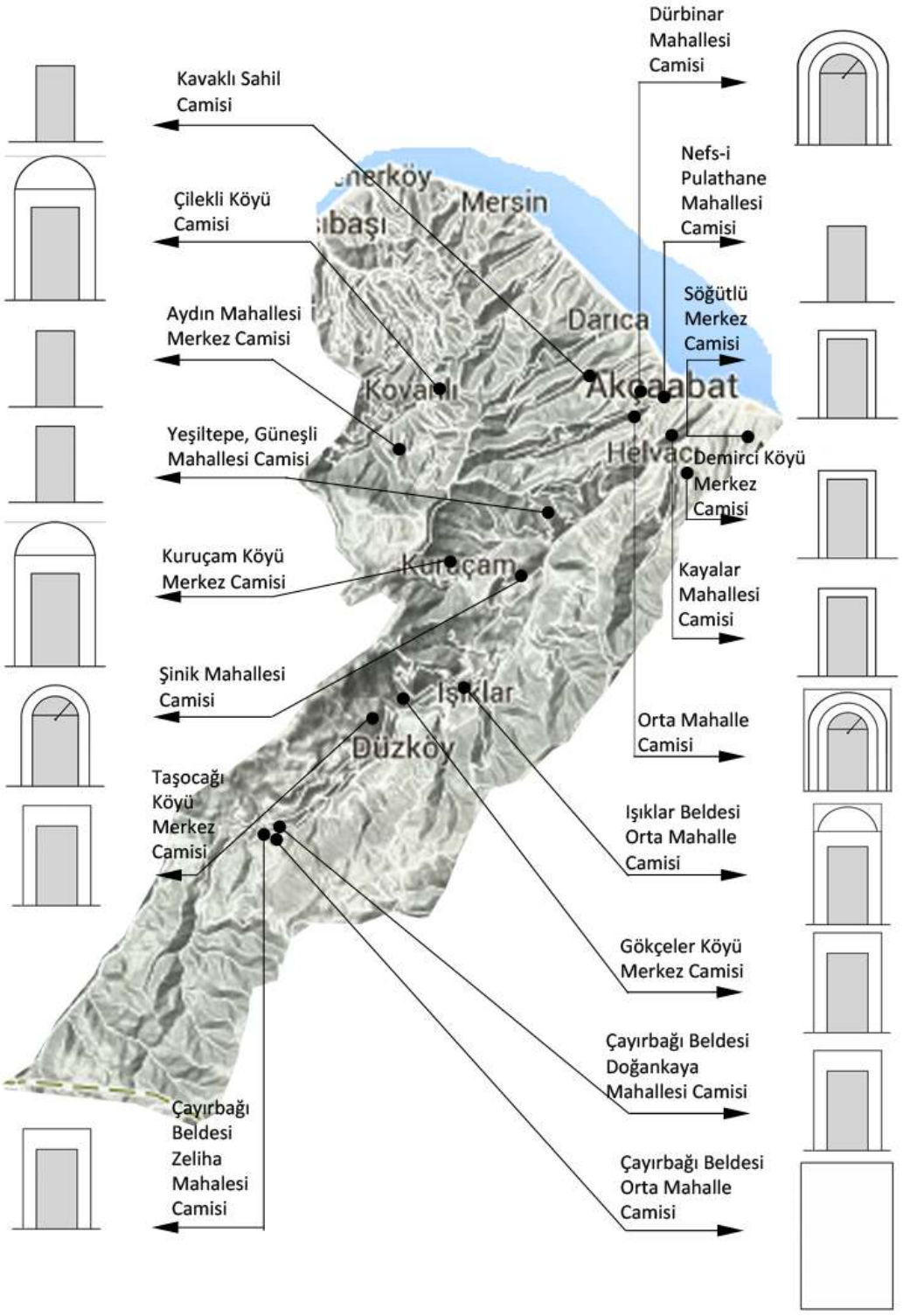

Şekil 181. Gökçeler Köyü Merkez, Çayırbağı Doğankaya, Zeliha Mahallesi Camileri kapıları

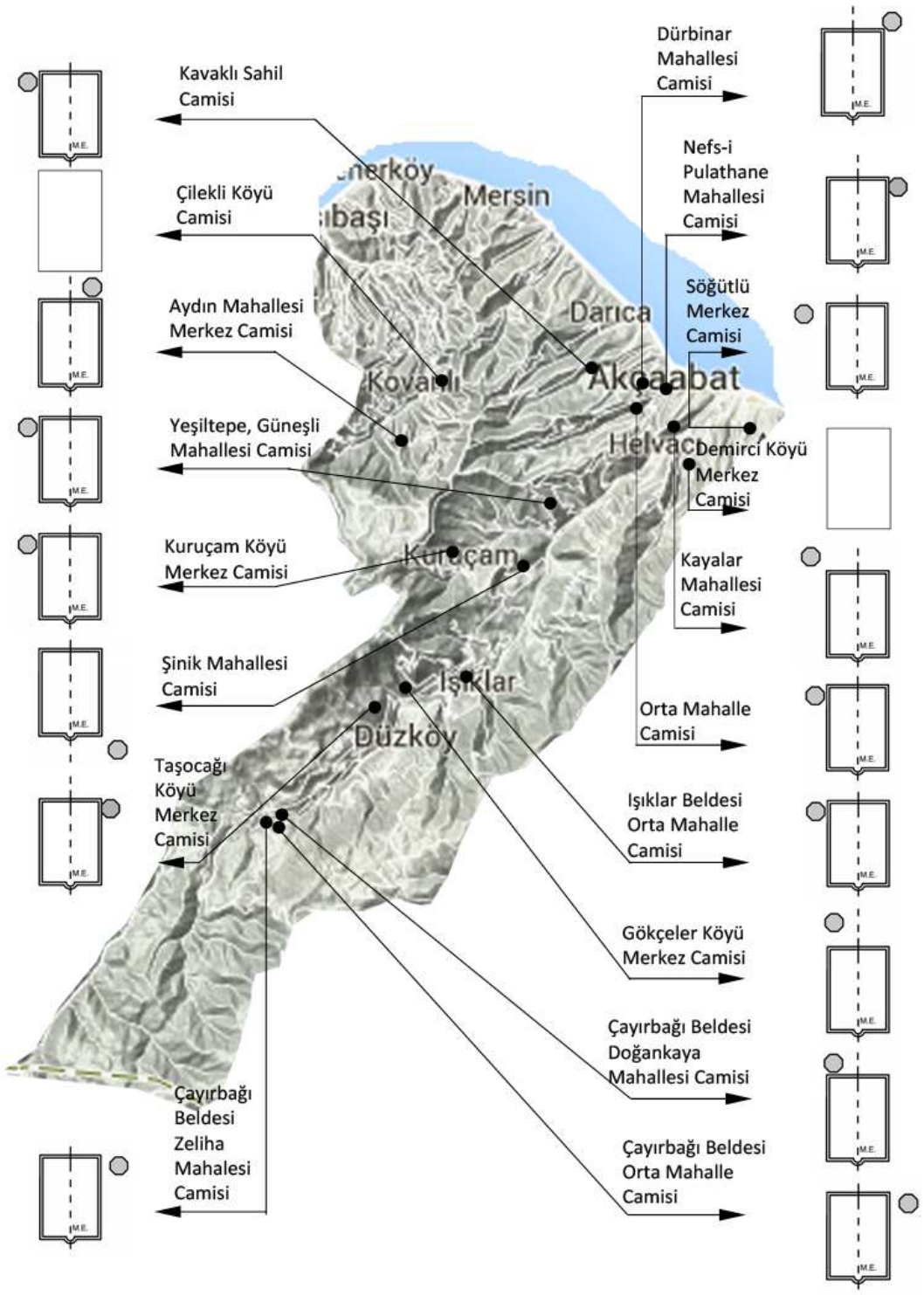
Kuruçam ve Işıklar Orta Mahalle camilerindeki dikdörtgen söve üzerindeki kemerli niş uygulaması vadideki farklı ve sıradışı uygulamalardandırlar. Bu yapıların bu yerleşkelerde varlıkları bilinen kilise mimarisinden etkilenmiş olmaları muhtemeldir.

2.3.5.7. Minare

Vadideki kırsal camilerin minareleri genellikle sonradan inşa edilmştirler. Yapılara ait orijinal ahşap ya da taş minare olup olmadığına ilişkin herhangi bir iz olmamakla beraber varsa ahşapların yerine betonarme yapılmış olması mümkündür (Ek Tablo 33), (Şekil 183).

Şekil 182. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin kapı açılığı dağılımlarını gösteren harita.

Şekil 183. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin minare dağılımlarını gösteren harita

2.3.5.8. Pencere Açıklığı

Kalanima Deresi Vadisi'ndeki kırsal cami pencereleri genellikle söveli dikdörtgen açıklıklığa sahip olup bazılarında sövenin üst parçasının iç kısmı hafif kemerimsi şekilde kavis yaparak orta kısmına kilit taşı yerleştirilmiştir (Ek Tablo 34), (Şekil 187).

Vadinin kıyıya yakın konumundaki Yeşiltepe Güneşli Mahallesi Camisi'nin (1963) yuvarlak kemerli pencereleri vadideki farklı uygulamalardan biridir.

Vadide dikkat çeken bir başka pencere biçimi küçük dairesel pencerelerdir. Vadinin orta kısmında yer alan Işıklar Orta Mahalle (1785) Camisinde mihrap üzerinde, daha geç dönem uygulamalardan olan vadinin aşağı kesimindeki Yeşiltepe Güneşli Mahallesi Camisi (1963) ve vadinin batısındaki Çiçekli Köyü Camilerinde (1955) de yine mihrap üzerinde benzer bir uygulama görülmektedir. Vadinin en eski tarihli camilerinden biri olan Işıklar Orta Mahalle Camisindeki bu uygulama kıyı kesimindeki Ak Cami gibi anıtsal camilerde etkili olurken vadide az da olsa geç dönem uygulamalarında tekrar ortaya çıktığı görülmektedir.

Vadinin kıyısında bulunan Söğütlü Merkez (1870), Nefs-i Pulathane Camileri (1750), vadinin aşağı bölümündeki Kayalar Mahallesi Camisi (1850), vadinin ortasındaki Şinik Mahallesi (19.yy ikinci yarısı), Gökçeler Köyü Merkez (1899), Taşocağı Köyü Merkez camileri (1902) ve vadinin yukarısındaki Çayırbağı Doğankaya (1963), Orta Mahalle (1868) ve Zeliha Mahallesi Camilerinde (1910) dikdörtgen açıklıklı ve dikdörtgen söveli pencereler kullanılmıştır. Pencere sövelerinde pencere açıklığını geçen üst kısımda yatay yekpare ya da açıklıkta yekpare köşelerde küçük taş parçalar kullanılırken Çayırbağı Doğankaya Mahallesi Camisi pencere sövelerinde taşların açılı yerleştirilmesiyle oluşturulan düz kemer uygulaması vadideki sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 184).

Kıyıya yakın Dürbinar Mahallesi (19.yy), Kavaklı Sahil (1922), Orta Mahalle (1800), vadinin aşağı bölümünde Demirci Köyü (1902), vadinin orta bölümündeki Kuruçam (1900), Işıklar Orta Mahalle (1785) ve vadinin batı yönündeki Aydın Mahallesi (1952) Camilerinde üzeri kavisli ve kilit taşlı dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Hemen hemen hepsinde benzer bir uygulama tekniği görülürken Işıklar Orta Mahalle Camisi'nin alt sıra pencere söveleri üzerindeki kemerli bölüm vadideki sıradışı uygulamalardan biri olarak karşılaşılmaktadır (Şekil 185).

Şekil 184. Söğütlü Merkez (1870), Nefs-i Pulathane (1750), Kayalar Mahallesi (1850), Şinik Mahallesi (19.yy ikinci yarısı), Gökçeler Köyü Merkez (1899), Taşocağı Köyü Merkez (1902), Orta Mahalle (1868) ve Zeliha Mahallesi (1910), Çayırbağı Doğankaya (1963) Cami pencereleri

Şekil 185. Dürbinar Mahallesi (19.yy), Kavaklı Sahil (1922), Orta Mahalle (1800), Demirci Köyü (1902), Kuruçam (1900), Aydın Mahallesi (1952), Işıklar Orta Mahalle (1785) Camileri pencere tipleri

Kalanima Deresi Vadisi'nin batı tarafında kalan İskefiye Deresi Vadisi'nde yer alan 1955 tarihinde inşa edilmiş olan Çilekli Köyü Camisi pencerelerinin kaş kemerli biçimi, bölgede uygulanan pencere tipleri arasında görülmediğinden sıradışı bir uygulamadır (Şekil 186).

Şekil 186. Çilekli Köyü Camisi penceresi (1955)

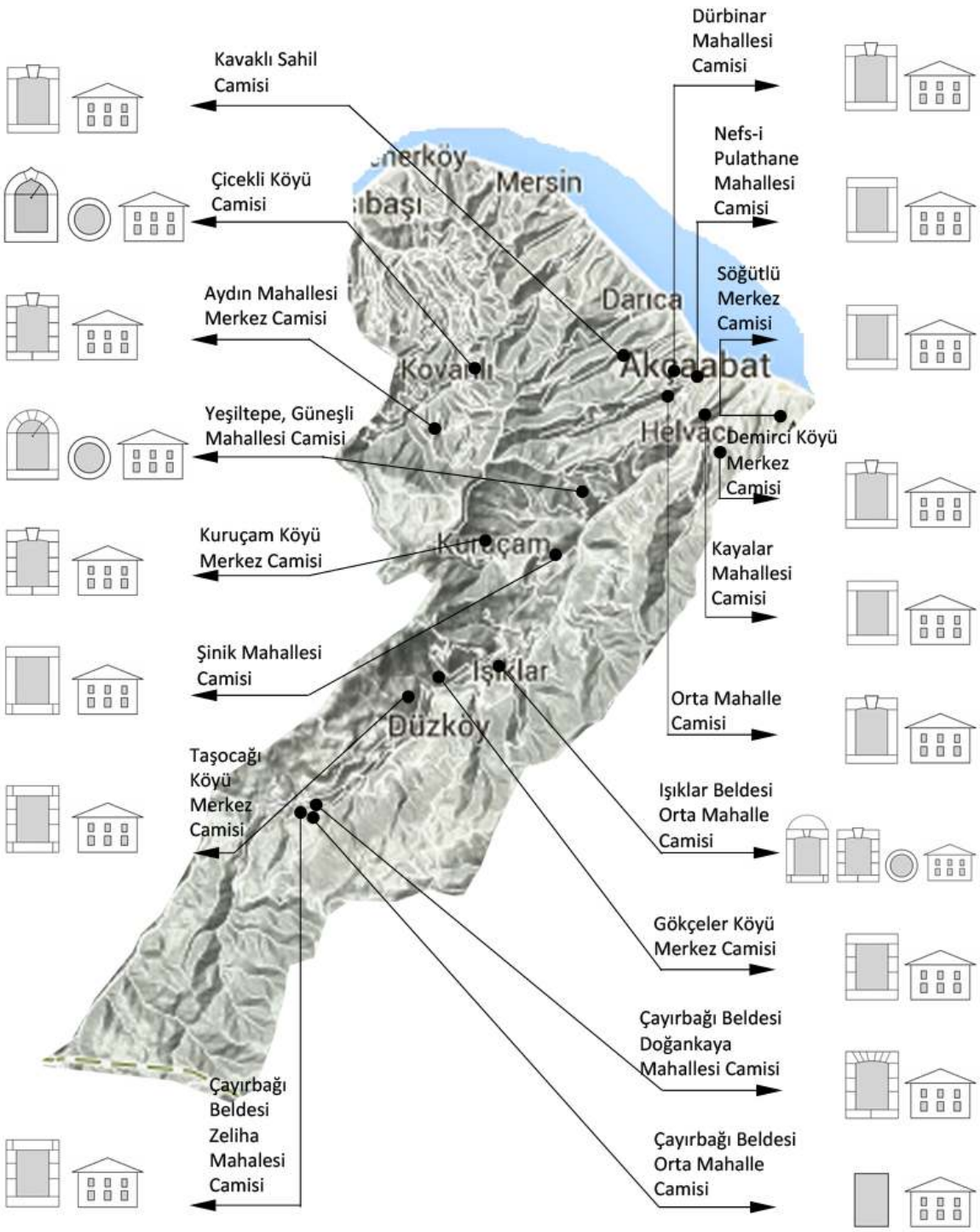
2.3.5.9. Sütun Düzeni

Kalanima Deresi Vadisi'nde camilerin son cemaat yerleri veya mahfil kısımlarında kullanılan sütunların bir kısmı betonarme veya yeni ahşap malzemelerle değiştirilmiş olsa da çoğunluğunda dairesel taş sütunlar kullanıldığı görülmektedir. Dairesel kesitli taşların üst üste koyulması ile elde edilen bu sütunların birkaç istisna dışında sade başlık ve kaideleri vardır (Ek Tablo 35), (Şekil 190).

Kıyıda yer alan Yeni Cami'nin son cemaat yerindeki sütun başlıklarının bir kısmı üzerinde yaprak kabartmalı bezemeler varken bazıları işlenmeden düz olarak bırakılmıştır. Bu durum başlıkları bezeme işleminin inşaat sırasında yetişmemiş olması ile açıklanabilir. Vadinin kıyısına yakın olan Orta Mahalle Camisi son cemaat yerindeki dairesel taş sütunların başlıklarında daha da bezemeli bir kabartma işçiliğine rastlanmaktadır (Şekil 188).

Vadinin orta kısmında yer alan Işıklar Orta Mahalle Camisi'nin son cemaat yerindeki dairesel taş sütunların yukarıya doğru belirgin bir şekilde daralmaları, sütunların alt kısmındaki üçgensel motifler ve kaidelerdeki dalgalı çizgisel izler vadideki sıradışı uygulamalar arasındadır (Şekil 188).

Vadide mahfili destekleyen sütunlarda dikkate değer biçimde dairesel taş sütun kullanımına rastlanmaktadır. Bunlar genellikle ikişerli olarak kullanılırken ahşap kullanılanlarda ikisi ortada kenarlarda olmak üzere dörtlü kullanım tercih edildiği görülmektedir.

Şekil 187. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklıkları dağılımı

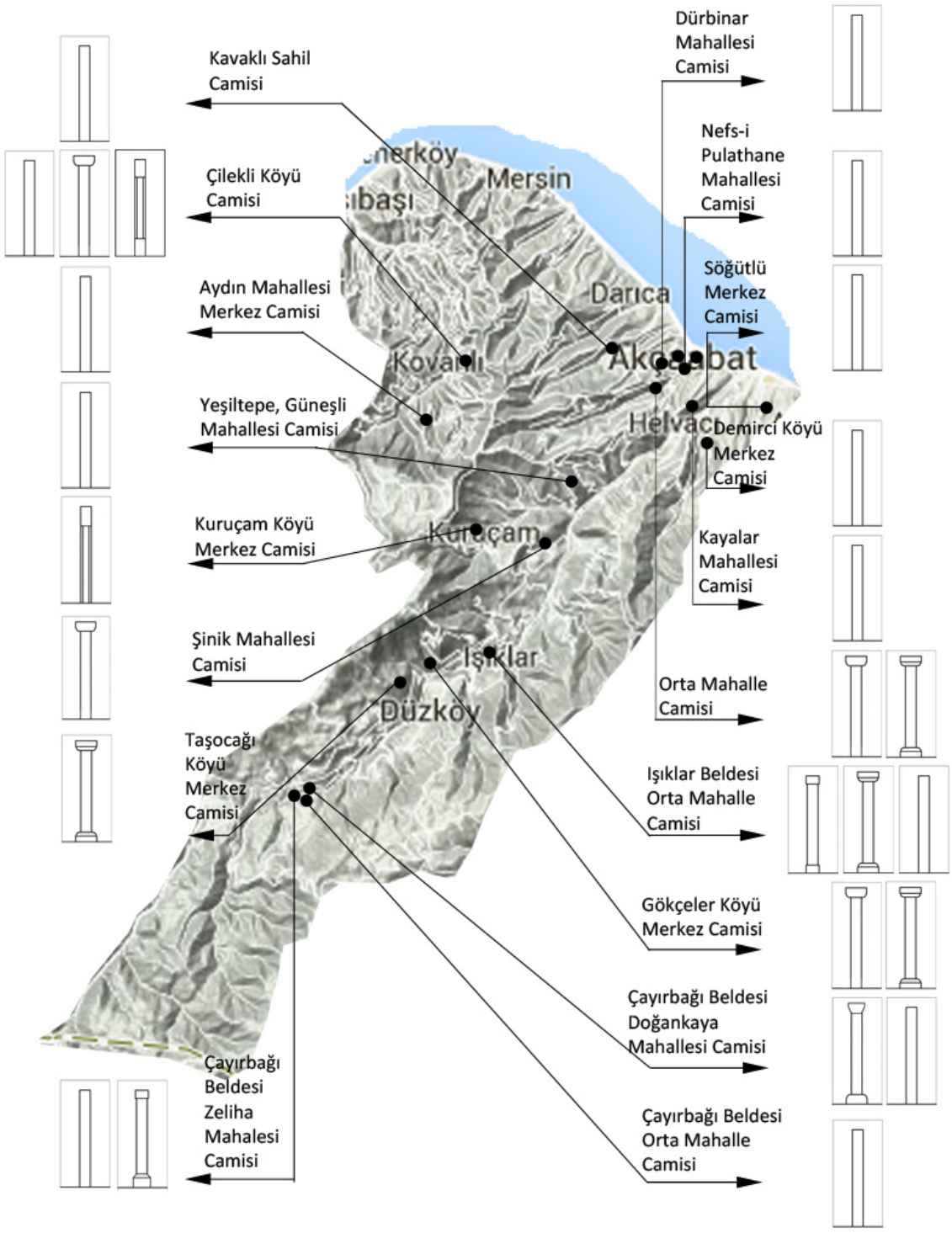
Şekil 188. Yeni, Orta Mahalle, Işıklar Orta Mahalle camileri son cemaat yerlerindeki taş sütunlar

Ahşap sütunlar da mahfili desteklemek veya son cemaat yerinde kullanılırken Çilekli Köyü Camisinde harimde üstörtüyü desteklemek kullanımı bölgedeki sıradışı uygulamalardandır.

Ahşapları orijinal kalan camilerde Demirci Köyü Merkez, Orta Mahalle, Şinik Mahallesi, Çayırbağı Doğankaya Mahallesi ve Zeliha Mahallesi Camilerinde olduğu gibi dairesel kesitli sade ahşap sütunlar kullanılmıştır. Şinik Mahallesi'ndeki caminin ahşap sütunlarının üstten aşağı doğru kalınlaşması, yüzeyinin dışa kavis yapması ve ahşap sütun başlığının taş sütunlara benzerliği farklıdır ve vadideki sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 189).

Şekil 189. Demirci Köyü Merkez, Orta Mahalle, Şinik Mahallesi, Çayırbağı Doğankaya Mahallesi ve Zeliha Mahallesi Camilerinde kullanılan ahşap sütunlar

Şekil 190. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin sütun düzeni dağılımlarını gösteren harita

2.3.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Kalanima Deresi Vadisi ve çevresindeki kırsal camilerin tümü taş yığma yapılardırlar. Yapıların çoğunluğunda dıştan taş duvarlar görülebilirken bir kısmı sıvalıdır. Bölgede sözlü kaynaklara göre küçük boyutlu bazı ahşap mahalle mescitlerinden bahsedilse de hepsinin yıkılmış ve yerlerine daha büyük taştan camiler yapıldığı belirtilmektedir. Bunların bazılarının ise ikinci kez tekrar yıkılarak günümüz betonarme teknolojisiyle yeniden daha büyük ölçekli olarak yapıldıkları bilinmektedir (Ek Tablo 36), (Şekil 194).

Vadideki camilerin köşelerinde, pencere ve kapı söveleri gibi yerlerde düzgün kesme taş kullanılırken duvarlar kesme, ince yonu ya da kaba-moloz karışımı taş duvar olarak inşa edilmişlerdir.

Kıyıya yakın kısmındaki Dürbinar Mahallesi Camisi'nin cephelerinde farklı duvar teknikleri görülmektedir. kıble ekseni üzerindeki giriş ve yol cephesi üzerindeki duvarlarda kaba yonu taş duvar görülürken, doğu ve batı cephelerinde kaba yonu, moloz taş duvar görülmektedir (Şekil 191).

Şekil 191. Dürbinar Mahallesi Camisi'nin güney, kuzey ve doğu cepheleri

Vadinin kıyıya yakın bölümündeki Kayalar ve orta bölümündeki Şinik Mahallesi Camileri kaba yonu, moloz taş karışımı duvarla inşa edilmiştir (Şekil 192).

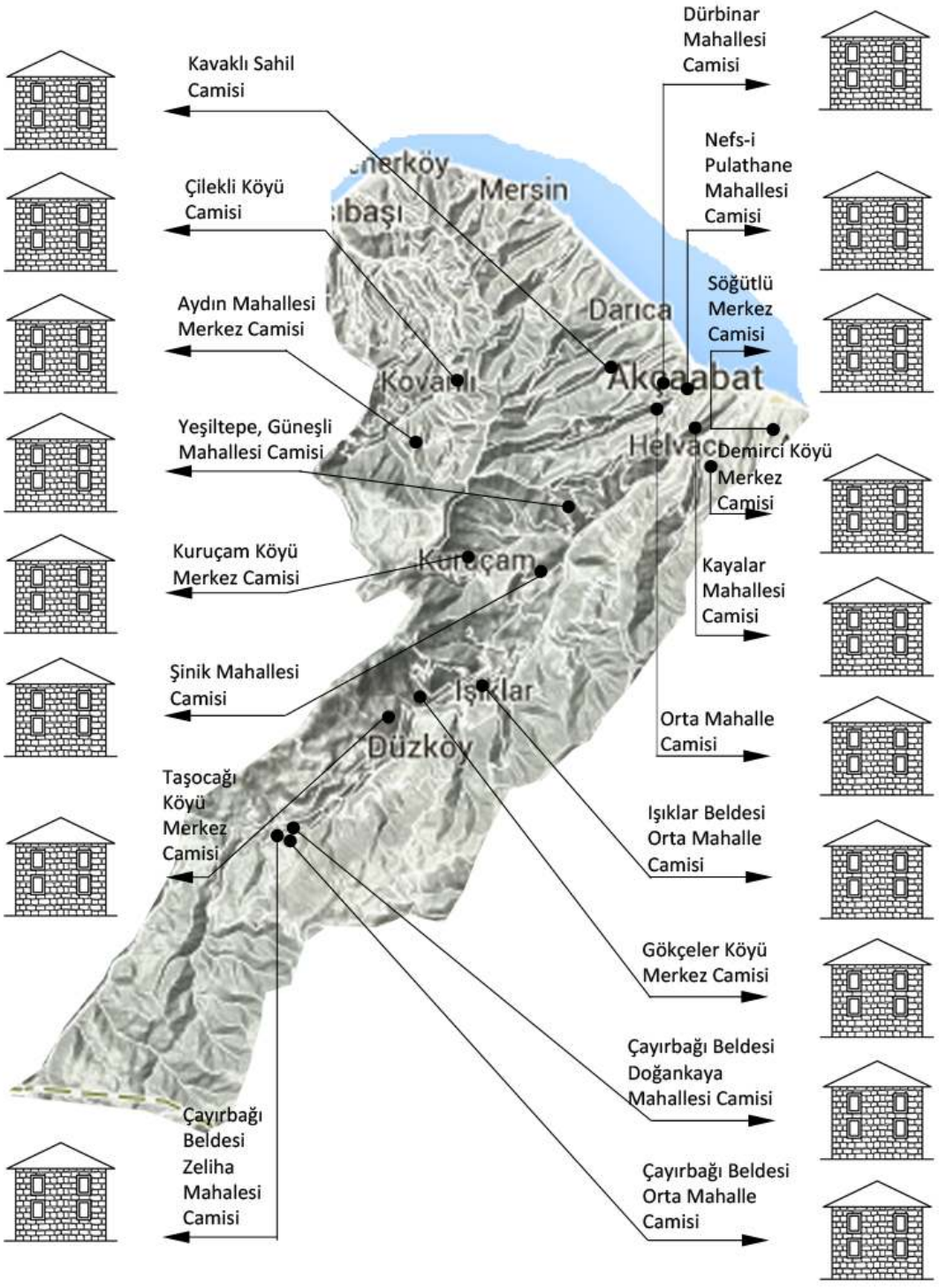

Şekil 192. Kayalar ve Şinik Mahallesi Camileri kaba yonu ve moloz karışımı duvar teknikleri

Vadinin geri kalan camilerinde ise ince yonu taş duvar tekniği görülmektedir (Şekil 193).

Şekil 193. Işıklar Orta Mahalle, Kuruçam Köyü Merkez, Söğütlü Merkez, Yeşiltepe Güneşli Mahallesi, Çayırbağı Doğankaya ve Çayırbağı Zeliha Mahallesi Camileri duvar yapım teknikleri

Şekil 194. Kalanima Deresi Vadisi kırsal camilerinin malzeme kullanımı ve yapım tekniği dağılımlarını gösteren harita

2.3.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri

2.3.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi

Kalanima Deresi Vadisi boyunca güneye devam edildiğinde batıda Fol Deresi Vadisi'nin ve doğuda Değirmendere Vadisi'nin bir kolu olan Mulaka Deresi Vadisi'ne ulaşmak mümkündür. Güneye doğru devam edildiğinde ise Erikbeli Geçidi'nden iç kesimlerdeki Kürtün bölgesine ulaşmak mümkündür. Dolayısıyla vadinin farklı vadi ve bölgelerle kurmuş olduğu bu yol ilişkisi bölgenin sosyal, kültürel ilişkilerini etkilemiş olmalıdır.

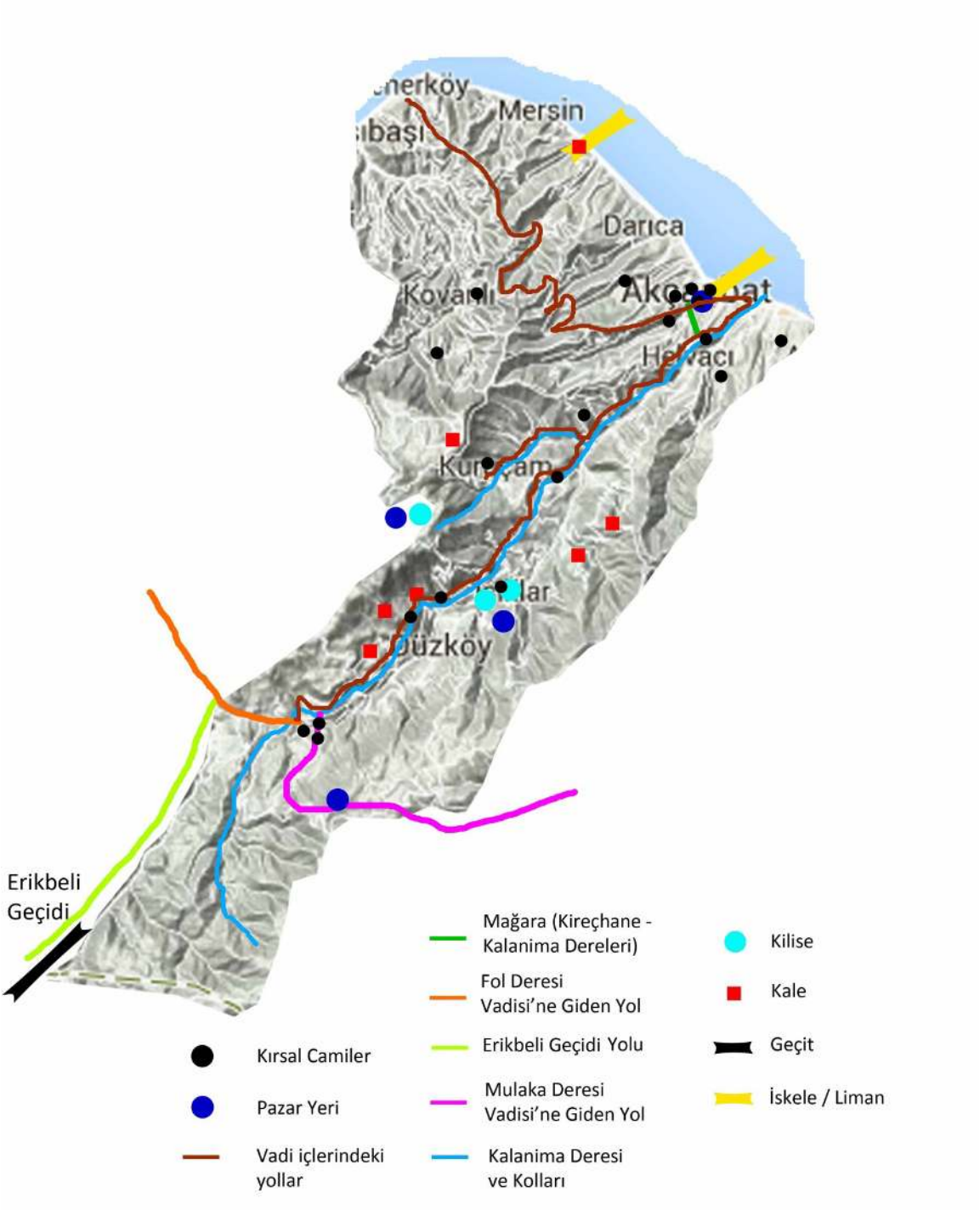
Güneyde farklı yönlerde ilerlemeye müsait olan vadi aynı zamanda Trabzon merkeze yakınlığı, büyük bir limanı olması ve verimli arazileri sayesinde eskiden beri yerleşime açık bir vadi olmuştur. Limanın varlığı ve kıyı bölgesinin coğrafik şartlarından dolayı vadinin batı yönündeki kıyısı tarih boyunca önemli bir iskele-pazar yeri olma niteliği kazanmıştır. Aynı zamanda buranın bir çarşı merkezi olmasının önünü açmıştır. Merkez bölgesindeki Dürbinar, Nefsipulathane ve Orta Mahallelerin bu merkez etrafında gelişen mahallelerdirler. Kıyıda ve çevresinde tarihi 18 yy'a kadar dayanan camilerin varlığı, buranın iskele-pazar yeri olma özelliği dolayısıyla önemli bir çarşı ve yerleşim merkezi haline gelmesinden kaynaklanmaktadır.

Diğer taraftan bölgedeki vakıf camilerine bakıldığında yine pazarların kurulduğu çarşı merkezi ve çevresinde yoğunlaştıkları görülmektedir.

Çarşı merkezine yakınlığı, güneyde farklı bölgelerle kurduğu yol güzergahları ve verimli topraklarından dolayı tercih edilen bir yerleşim bölgesi olmuştur ve yerleşimle doğru orantılı olarak bölgede çok sayıda kırsal cami olduğu görülmektedir. Bugün birçoğu yıkılmış olsa da vadideki çoğu caminin bir vakıf kaydı olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelern bölgede "Ağa" veya önde gelen ailelerin vakıf kurma gelenekleri merkezde oldukça fazla sayıda cami yapılmasında etkili olmuştur.

Vadi boyunca güneye giden yolların olan olduğu görülmektedir. Vadinin orta bölümünde yollarla ilişkili Pazar yeri bulunması bu bölgenin çarşı merkezi olduğunu göstermekte ve yakın çevresinde birçok cami yer almaktadır. Çayırbağı Beldesi'nde birden fazla kırsal cami ortaya çıkmasında vadi boyunca güneye giden yolların kesişim noktasında olması ve bölgedeki Pazar yerinin önemli etkisi olmuş olmalıdır. Benzer biçimde vadinin orta bölgesinde yer alan Işıklar Beldesi Orta Mahalle (1785) ve Şinik

Mahallesi Camileri (1863)'nin buradaki varlıkları vadideki tarihi yol güzergahlarına yakınlıkları ve Pazar yerinin varlığı olabilir (Şekil 195).

Şekil 195. Kalanima Deresi Vadisi ve çevresindeki vadilerin, yol ve pazar yerleri ile ilişkisini gösteren harita

2.3.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi

19 yy.'lın ortalarında bölgede yaşayan halkın etnik dağılımlarına bakıldığında Kalanima Deresi Vadisi kıyısının batı yönünde ilçe merkezini oluşturan Dürbinar, Nefsipulathane ve Orta Mahalleler'den sadece Dürbinar ve doğu yakasında bulunan Sarıtaş mevkilerinde Müslümanlar otururken, merkezin kalabalık ve zengin mahallelerinden olan Nefsipulathane ve Orta Mahalle'de Müslüman ve gayr-i Müslim nüfus birlikte yaşamaktadır. 1926 öncesi bölgedeki Vakıf kayıtlarına bakıldığında özellikle Nefsipulathane'ye ilişkin üç adet vakıf kaydına rastlanmaktadır. Bunlar Nefsipulathane çarşısında Cami-i Şerih Vakfı olarak adlandırılan vakıf kaydının üzerindeki Türkçe kitabeye göre 1750 yılında inşa edilmiş olan Nefsipulathane Mahallesi Camisi olması muhtemeldir. Diğer bir kayıt Kazancızade El-Hac Hüseyin Efendi Cami-i Şerif Vakfı diye geçmektedir. Bu isimde bir cami bugün mevcut değildir. Yine Nefsipulathane'de "Lazlar Mahallesi Cami-i Şerif "Vakfı"dır. Bu caminin yerinde yeni bir cami yapılmıştır.

Dürbinar'da "Mezarlık Cami-i Şerifi Vakfı" olarak bahsedilen caminin yerine 1972 yılında yenisi yapılmıştır. Türkçe kitabesine göre asıl inşa tarihi R-1070, M-1660 yılıdır. 17.yy'lın ortalarına tarihlenen bu caminin varlığı bölgedeki yerleşimin ve aynı zamanda iskele-pazar konumundaki bu bölgenin tarihinin oldukça eskilere gittiğini açıkça göstermektedir.

Bu mahallede bugün hala ayakta olan St. Michael kilisesi, şapel ve Fevzipasa İlköğretim okulu olarak hizmet veren eski Rum okulunun varlığı bu bölgenin gayri Müslim'ler için önemli bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Orta Mahalle'de bulunan cami 1800 yılında inşa edilmiştir. Farklı dini yapılarla yakın çevrede bulunan bu caminin mimarisinde karşılıklı etkileşimleri dikkate alarak incelemek uygun olacaktır.

Bunların yanı sıra Çarşı olarak belirtilen yerde "Hacı Mustafa Cami-i Şerif Vakfı" adıyla bir vakıf kaydı daha geçmekte olup bu cami bugün mevcut değildir.

İlçe merkezinden kıyı boyunca batı yönünde Darıca, Mersin, Taşlıca ve Gökçekaya gibi yerleşimlerde Müslüman ve Gayr-i Müslim nüfusun bir arada olduğu görülüyor. Kıyı şeridinde ve güneye doğru yan yana sıralanan kısa mesafeli vadilerde çok sayıda caminin vakfiyesi olduğu fakat bugün orijinal camilerin varlıklarını sürdüremedikleri görülmektedir.

Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında bulunan Çayırbağı (Sidiksa) beldesinin eski bir yerleşim birimi olduğu ve 1530 tarihli Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum

Defteri kayıtlarına göre nüfusunun çoğunun Müslümanlardan oluştuğu bilinmektedir. Beldenin en eski yerleşimi olan Doğankaya mahallesinde bulunan cami 1963-64 yıllarında inşa edilmiş olsa da yerinde önceden başka bir cami olması muhtemeldir. Beldeye bağlı başka bir mahallede 1881 yılında inşa edilen "Gülcena Mahallesi Eski Medrese Camisi" bulunmaktadır.

Yapılan müdahaleler sonucu caminin orijinalliği bozulmuş olsa da mahallede bir medresenin varlığını göstermesi buranın da önemli bir dini merkez olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü gibi Çayırbağı'na bağlı neredeyse bütün mahallelerde kırsal bir cami ile karşılaşılmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Çayırbağı (Sidiksa) yerleşkesinin vadideki en eski altı yerleşimden biri olması, kıyı ile iç bölgelerdeki ulaşım ağı üzerinde olması ve eskiden beri Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu bir yerleşke olması buradaki camilerin ve medresenin varlığını açıklamaktadır.

Vadinin yukarı bölgesinde yer alan Çalköy (Çal) Beldesi Çeşmeler Mahallesi Resullü Camisi ve yanındaki sütunlu çeşmesi 1949-50 yılında inşa edilmiş olup buranında da vadinin eski yerleşkelerinden ve Müslüman ağırlıklı bir yerleşim olması bu caminin öncesinde de muhtemelen daha eski tarihli bir cami olabileceğini göstermektedir.

Kalanima Deresi Vadisi'nin kıyısında Söğütlü (Kalanima) yerleşkesi, hem bölgede söz sahibi Ağa aileleri için konaklama merkezi hem de ilçe merkezinin doğu yönünde vadi ağzında ikinci bir çarşı pazar merkezi niteliği taşımaktadır. Kayıtlarda "Cami-i Şerif Vakfı" olarak belirtilen yapı 1870 yılında inşa edilen Söğütlü Merkez Camisi olmalıdır. Bu caminin hemen yanında içinde son derece anıtsal çok sayıda mermer mezar başlığı bulunan bir hazire alanı vardır. Bu mezarlar bölgede birçok aile mensubunun "Ayanlık" yaptığı Hacısalihoğulları'na aittir.

Vadi içinde çok sayıda cami için vakıf arazileri olduğu anlaşılmaktadır. Vadinin aşağı bölgesinde doğu yamacında yer alan Demirci Köyü (1902), vadinin orta bölgesindeki Şinik Mahallesi ve Işıklar Orta Mahalle Camileri (1785) vakfiye kayıtlarında adı geçen camiler olmaları muhtemeldir. 1847 kayıtlarına göre Işıklar ve Demirci köyleri farklı etnik grupların bir arada yaşadıkları bölgeler arasındadırlar. Daha önce de belirtildiği gibi Işıklar beldesi fetihten önce Komnennoslar döneminde de İmparator ve eşi için iki kilise yapılarak Nisan ayında geleneksel olarak buraya gelerek ibadet ettikleri önemli bir dini merkez olma özelliği de taşımaktadır. Diğer taraftan vadide varlıklarını sürdüren bu camilere karşılık birçoğunun yıkılıp yerine yenisinin yapıldığı anlaşılmaktadır. VBM ve KTVKK'nın arşiv

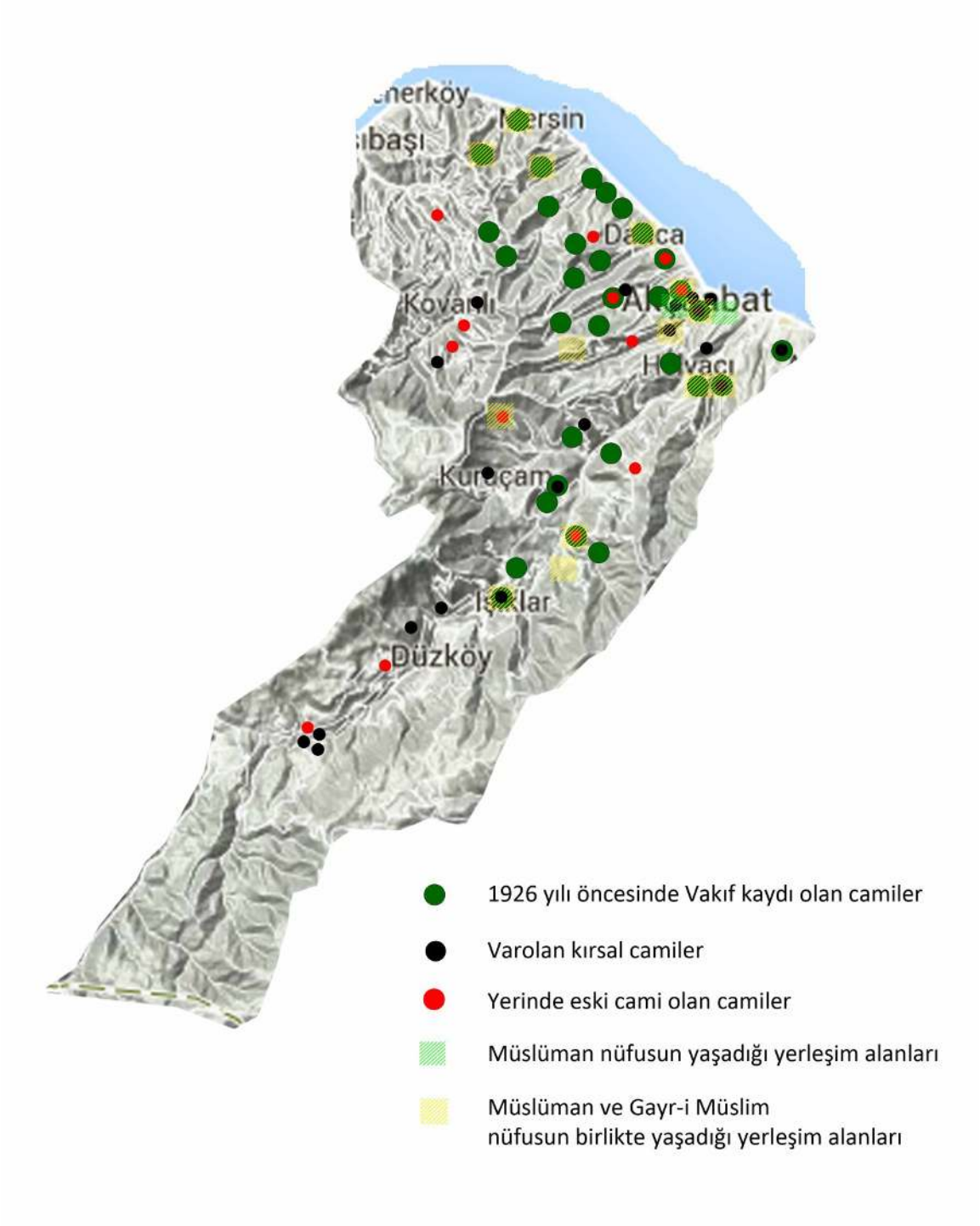
kayıtlarından varlıkları tespit edilen, fakat alan çalışması sırasında yerlerine yenilerinin yapıldığı öğrenilen camiler tabloda kırmızı ile işaretlenmiştir.

Vadinin orta bölümünde batı yakasında Hıdırnebi yaylasına giderken ayrılan Metingania vadisi kolu üzerinde sekiz köy yer almaktadır. Bunların en eskileri Sertkaya köyü olarak bilinmektedir (URL-38, 2015). Farklı etnik kökenlerin bir arada yaşadığı bu köyde bir medereseye ait vakıf kaydı bulunmaktadır. Bu medresenin yanında "Karzoğlu Hasan Ağa ibn-i Hüseyin ve Cin Alioğlu El Hac Ebubekir Ağa ibn-i Ali Camisi….." (Yavruoğlu, 2004) biçiminde bir de cami tarif edilmektedir. Yıkılan medrese yanındaki bu cami, üstörtüsünün kubbeye çevrilmesi, duvarlarına yapılan kaplamalar ve bazı eklemeler gibi kapsamlı müdahalelerle orijinal görünümünü kaybetmiştir.

Kalanima Deresi Vadisi'nin aşağı bölgesi doğu yamacında bulunan Çiçeklidüz Köyü'ndeki en eski cami 1963 yılında inşa edilmiş olup betonarme bir yapıdır. Kayıtlarda Çiçeklidüz Köyü'nde bulunan cami ile ilgili üç vakıf kaydı bulunmaktadır. Vakıf kayıtlarına dayanarak bu caminin yerinde eski bir cami olması mümkündür.

Demirci köyü ile ilgili rastlanan vakıf kaydında "Şatırzade İbrahim Hanı bitişiğinde merhum el-Hac Salih Ağa İbn-i İsmail Cami-i Şerifi Vakfi" ifadesi geçmektedir. Vakfiye kaydında geçen İsmail ve Salih Ağa'lar daha önce de bahsedildiği gibi bölgenin ileri gelen ayanlarındandırlar. Şatırzade İbrahim adı yine dönemin önemli şahsiyetlerinden biridir. Yalnız 1902 yılında inşa edilen Demirci Köyü Camisi'nin yanında bugün "Kolotoğulları" ailesine ait hazire alanından başka bir şey yoktur. Vakfiyede geçen cami bu ise eskiden burada bir han olduğu ve muhtemelen buranın tarihi bir yol güzergahı üzerinde olduğu ortaya çıkmaktadır (Şekil 196).

Vadinin orta bölümünde yer alan Şinik ile ilgili bir vakfiye kaydı bulunmaktadır. Şinik mahallesindeki caminin kesin tarihi bilinmemekle birlikte sözlü kaynaklara göre 150 yıllık olduğu söylenmektedir. Caminin yerinde küçük ahşap bir cami olduğu daha öncesinde ise yerinde kilise olduğu söylenmektedir. Yerel halktan Mehmet Kavanoz isimli kişinin verdiği sözlü bilgilere göre cami, Hacı Hatip Muhammet Akyüz adlı kişi tarafından yapılmıştır. Camiyi yapan Rum ustaların bulunması, onların yevmiyeleri ve işin organizasyonu gibi herşeyle Hacı'nın ilgilendiği ifade edilmektedir. Ustaların, vadide aynı hizada Matinganiya deresi kolunda bulunan Kuruçam Köyü Camisi ustaları ile aynı olduğu söylenmektedir. Ayrıca dilden dile anlatılan bir söylentiye göre; camiyi yaptıran Hacı Hatip Muhammed, yüksekçe bir yere çıkıp camiye bakmış ve "*Eyvah camiyi küçük yaptırdık*" demiş.

Şekil 196. 1847 arşiv kayıtlarına etnik nüfusun yerleşkeye göre dağılımı ile Vakıf, varolan ve yıkılan camilerin ilişkisini gösteren harita

2.3.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi

Kalanima Deresi Vadisi ve çevresindeki bazı camilerde usta isimleri yazılı kitabelere rastlanmaktadır. Bunlar yapı ustası, minare ustası ya da mihrap ustası biçiminde ayrılabilirler.

Kıyıda anıtsal nitelikte yapılmış olan Ak Cami, Işıklar Köyü'nden Ali Can Usta tarafından yapılmıştır. Süsleme detaylarında 19.yy Trabzon camilerinin özellikleri görülür (Karpuz, 2004: 19).

Şinik Mahallesi Camisi ustalarının Rum oldukları belirtilerek ustaların, vadide aynı hizada Matinganiya deresi kolunda bulunan Kuruçam Köyü Camisi ustaları ile aynı olduğu söylenmektedir.

Vadinin orta bölgesindeki Gökçeler Köyü Merkez Camisi ile ilgili yerel halktan 76 yaşındaki Mehmet Yetim isimli kişinin anlattıklarına göre; Rum ustalar tarafından yapılmış olup Konstantin adında bir ustadan bahsedilmektedir. Minberi, "Venetik Ahmet Usta" tarafından yapılmış olup mezarı caminin hemen yanındaki hazirede bulunmaktadır (Şekil 197).

Şekil 197. Minber ustasının mezarı

Vadinin yukarı bölgesindeki Çayırbağı- Doğankaya Mahallesi Camisi giriş kapısı üzerinde dikdörtgen düz mermer bir çerçeve içindekie Türkçe karakterli kitabede "Delili Fehmik Aslan Mimarı Ali Asan 1963-63" yazılıdır. Kitabenin yeri ve orjinalliği doğruysa, camiyi yaptıran kişi, ustası ve tarihi hakkında bilgi almak mümkündür. Sözlü kaynaklara göre duvarlarını Nazım Samast isimli bir taş ustasının yaptığı söylenmektedir. Minberindeki kitabesine göre; minberinin Osman ve Yusuf Melek isimli ustalar tarafından 1969 yılında yapılmıştır (Şekil 198).

Şekil 198. Yapı üzerindeki kitabeler

Çayırbağı Beldesindeki Orta Mahalle Camisi ile ilgili bilgi veren ve aynı zamanda görevli olan Süleyman Kalıntaş isimli kişi caminin Maçka'dan gelen Rum Vasil usta tarafından yapıldığını ifade etmektedir.

Kalanima Deresi Vadisi'nin batı kıyısına yakın konumdaki Orta Mahalle Merkez Camisi'nin ustalarının sözlü kaynaklara göre Santa'lı rum ustalar oldukları söylenmektedir. Minberinin ise Artvin ya da Rusya'da yapıldığı ve deniz yoluyla sandalla getirildiği belirtilmektedir.

2.3.7. Bölüm Değerlendirmesi

- Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesindeki Çayırbağı belediyesinin en eski yerleşimlerden ve Müslümanların yoğun olarak yaşadığı merkezlerden biri olduğu bilinmektedir. Buradaki Doğankaya mahallesinin beldenin en eski yerleşim merkezini oluşturması şüphesiz burada bir caminin varlığını kaçınılmaz kılmıştır. Doğankaya Mahallesi Camisi'nin vadideki birçok camilerle kıyaslandığında gerek ölçek olarak büyüklüğü gerekse malzeme ve yapım tekniğinde gösterilen işçilik ve özen bu durumla son derece örtüşmektedir. Sonuç olarak caminin bu mahalledeki varlığı tarihsel sürece bakıldığında zaten aranan bir durum olarak karşılaşılmaktadır.
- Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesindeki Çayırbağı belediyesinin en eski yerleşimlerden ve Müslümanların yoğun olarak yaşadığı merkezlerden biri olduğu bilinmektedir. Buradaki Doğankaya mahallesinin beldenin en eski yerleşim merkezini oluşturması şüphesiz burada bir caminin varlığını mecbur kılmış olmalı. Doğankaya Mahallesi Camisi'nin vadideki birçok camilerle kıyaslandığında gerek ölçek olarak büyüklüğü gerekse malzeme ve yapım tekniğinde gösterilen işçilik ve özen bu durumla son derece örtüşmektedir. Sonuç olarak caminin bu mahalledeki varlığı

- Araştırma sahasında mevcut kırsal camiler içinde 18. yy'a kadar gidebilen en eski tarihli olan camiler Kalanima Deresi Vadisi'nde ve kıyısında yer almaktadır. Kaynaklar incelendiğinde Akçaabat'ta birçok caminin vakfı olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi vakıf gelirleri öncelikli olarak cami veya vakfedilen yapının onarım ve bakımı için harcandığından vakıf yapıları uzun yıllar sağlıklı bir biçimde ömürlerini sürdürebilmektedirler. Vakıfların varlığı, bölgedeki camilerin diğer vadilere göre daha uzun ömürlü olmasında etkili olmuş olmalıdır.
- Sözlü kaynaklara göre İspendam Deresi Vadisi'nde bulunan Çilekli Köyü Camisi (1955)'nin yerinde daha küçük ahşap bir cami olduğu söylenmektedir. Yerleşime kadrolu İmamlar/görevliler gelmeden önce eski tarihlerde "molla" olarak adlandırılan eski din alimlerinin bölgede yaşadıkları ve faaliyet gösterdikleri ifade edilmektedir. Çepni Türklerinin batıdaki tampon bölgesi olarak bilinen bu bölgede caminin varlığı son derece anlamlıdır. Ayrıca mimari olarak incelendiğinde pencere biçimlerinin batı yönünde Çepni Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları Ağasar ve Fol Deresi Vadileri'nde sıkça karşılaşılan kaşkemer biçimli oldukları görülmektedir. Oysaki bu hattan itibaren doğu yönünde ilerlendiğinde gerek yakındaki küçük vadilerde gerekse Kalanima ve Sera Deresi Vadileri'nde bu pencere tipine rastlanmamaktadır.

2.4. Sera Deresi Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi

2.4.1. Tarihi Arkaplan

Trabzon'un batısında en yakın ilçe durumundaki Akçaabat'a bağlı Sera Deresi Vadisi, uygun coğrafyası ve il merkezine en yakın konumdaki vadi olması sebebiyle tarih boyunca tercih edilen yerleşim yeri olmuştur. Osmanlı İmparatoluğu döneminde de Sera Deresi Vadisi, sancağın en büyük kazası olan Akçaabat'a bağlı idi. Sera Deresi Vadisi yerleşim tarihi olarak Trabzon ve Akçaabat'a paralel bir süreç yaşamıştır.

2.4.2. Coğrafik Yapı

Vadi olarak Trabzon'un kısa Vadileri'nden biridir ve Mayer Deresi'nin başlangıç kısımları hariç kıyıdan başlayarak vadi boyunca hr yerde yerleşime rastlamak mümkündür.

Sera Deresi: 25km uzunluktadır. Kaynağı Visera Yaylası'ndan başlar. Mala sırtlarından ve bir kolu da Kalaycı Deresi adıyla Maçka ilçesinin Soldoy (Sevinç köyü)

tepelerinden gelip Çukurca (Zağordiya) ve Len dereleri adıyla Uçarsu (Kokona) Köyü'nden geçer ve Mayer Köyü'nü takiben İle Köyü'nden gelen diğer kol ile Kaloyna köyü eteklerinde birleşerek Sera Köyü'nde denize dökülür. Bu dere vadisi üzerinde 12 köy vardır. Bunlar; Yıldızlı (Serasor), Demirtaş (Fakalanca), Karaman, Uğurlu (İlana), Bodamiya, İlanos (Çevreli), Dumankaya (Horcorot), Akçaköy (İle), Oğulkaya (Kaloyna), Mayer, Yolbaşı (Haraka), Uçarsu (Kokona) köyleridir (Lermioğlu, 2011: 21), (Şekil 199)

Şekil 199. Sera Deresi Vadisi; Sera Deresi ve kolları

2.4.2.1. Geçitler

Vadideki en önemli geçit Akçaköy deresi kolu üzerindeki Akçaköy'ün güney doğu yönünde tepeleri takip ederek "Mağmat Boğazı/Geçidi" ya da "Geçit" denilen bölgeden hem Trabzon'un güneyindeki yüksek tepelere ve buradan şehir merkezine hem de Değirmendere Vadisi'nin aşağı bölgesindeki Esiroğlu mevkiine ulaşmak mümkündür. Bu geçit sayesinde Sera Deresi Vadisi ve Değirmendere vadisi arasında rahat bir ilişki kurulabilmektedir.

Ayrıca Akçaköy deresi kolu ile Çukurca Deresi Kolları vadilerin iç kısımlarındaki Maden köyü ve Akçaköy üzerinden birbirlerine rahat bir geçiş yapabilmektedirler.

Bölgede geçen tarihi bir olaya göre Değirmendere vadisi üzerindeki İlasa (Mataracı) Köyü'nden Ali adında bir kişi ve arkadaşının bozulan silahlarını tamir ettirmek için İle'ye (Akçaköy)'e çilingir olan Hüseyin Hafız Efendi'ye geldikleri ifade edilmektedir (Uzun, 2003: 28). Buradan Değirmendere Vadisi'nin aşağı bölgesi ile Sera Deresi Vadisi'nin

Akçaköy deresi kolunun yukarı bölgesindeki Akçaköy'ün günlük sosyal işlerin takibinde de Mağmat geçidi vasıtasıyla ilişkili oldukları anlaşılmaktadır.

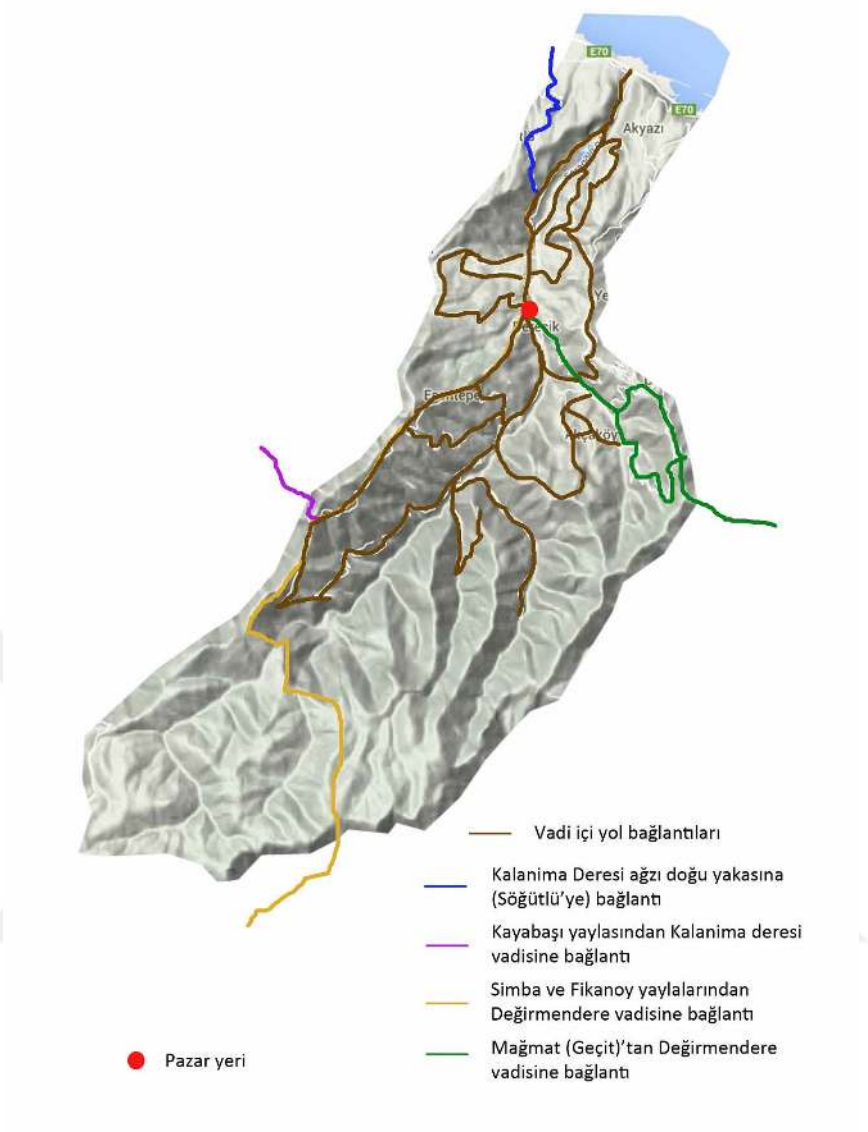
2.4.2.2. Ticaret Yolları / Yollar

Komnenoslar döneminde sürekli olarak bölgeye akınlar yapan Çepni Trükmenleri üzerinde büyük nüfus sahibi olan Şah İsmail'in atası Şeyh Cüneyd bölgeye yaptığı akın sırasında hangi güzergahı kullandığı araştırmacıların ilgisini çekmiştir.

1486 tarihli Trabzon Tahrir Defterinde geçen bazı kayıtlar, Şeyh Cüneyd'in takip ettiği güzergahı belirleme yönünde önemli bir mesnet sağlar. Akçaabat'a bağlı İle köyü (Bugün Akçaköy) ile ilgili kayıtta, burada yaşayan toprak sahibi bir Hristiyan köylünün "Erdevil Şeyh geldiği vakit katl" olunduğu belirtilir. Yine Horcorot (Dumankaya) Köyü'nde bir bağ sahibinin de aynı akıbete uğradığı notu düşülmüştür. Zikredilen sonuncu köy bugün günümüzde Akçaköy beldesinin bir mahallesi olup Akçaköy merkezinin daha aşağısında Akçaköy deresi ile Mayer deresinin kesiştiği alanda bulunmaktadır. Bu durumda Şeyh Cüneyd'in kesin olarak geçtiği tanımlanabilen yerin İle (Akçaköy) ile Horcorot (Dumankaya) köylerinin bulunduğu vadi olduğu anlaşılır. Burası 1367'de İmparator'un dolaştığı yerlerin yakınındadır ve Maçka'nın batısında Fikenoy yaylasından Sera Deresi ile Trabzon ve Akçaabat arasındaki Serasor'da sahile inen yol güzergahı üzerindedir. Bu durumda Şeyh Cüneyd muhtemelen geri dönüşü sırasında ana yolun paraleli bu yolu kullanmıştır (Emecen, 2010: 46). Bu durumda Trabzon ya da kıyı şeridine ulaşmak için Akçaköy (İle) beldesinin bulunduğu vadinin Maçka yoluna alternatif olarak tarihte bilindiği ve kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.4.2.3. Pazar Yerleri

Sera Deresi Vadisi'nde kurulan Pazar yerleri hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi yer almasa da yerel halktan edinilen sözlü bilgilere göre Derecik (Bodamiya) mevkiinin eskiden beri çarşı pazar konumunda bir merkez görevi gördüğü ve bugün de bu özelliğini koruduğu görülmektedir. Eskiden burada Cumartesi günleri Pazar kurulduğu belirtilmektedir (Şekil 200).

Şekil 200. Sera Deresi Vadisi yol güzergâhları ve pazar yerleri

2.4.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri

Genellikle Doğu Karadeniz Vadileri'nde tarihten beri süregelen ve çoğu vadilerde hala devam etmekte olan yaylacılık sosyal hayatı Sera Deresi Vadisi'nde kalmamıştır. Vadinin yukarı bölgesindeki Akçaköy (İle)'nin 1750'lerde sahil köylerinin yaylası olarak kullanıldığı, fakat daha sonraları nüfus arttıkça verimli topraklara sahip olduğu için tarım yapıldığı ve yerleşim alanlarına dönüştüğü ifade edilmektedir (Uzun, 2003: 9).

Sera Deresi Vadisi ve çevresinde sosyal hayatı ilgilendiren önemli olaylardan biri "Ağalık dönemi" diye adlandırılan tarihi dönemdir. Ağalar, bölgenin siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal düzeninde söz sahibi oldukları gibi fiziksel varlıklarının temsiliyeti

olan konutları, ikamet yerlerin çevreleri ve yaptırdıkları hayır eserleri bölgenin önemli merkezleri haline gelmiştir.

Sera Deresi Vadisi'nde faaliyet gösteren Salihoğulları'ndan Salim Ağa'nın iki katlı evi bugün hala Sera Yıldızlı'da (Hacısalihoğlu, 2014: 233) mevcuttur. Bu da Ağa'nın vadinin kıyıya yakın bölümünde ikamet ettiğini göstermektedir.

Sera Deresi Vadisi'nde faaliyet gösteren Salihoğulları'nın çoğunluğunun mezarlarının Karaman, Derecik (Bodamiya) ve Demirtaş (Fakalenza) köyleri merkez Camisi adını taşıyan Karaman Camisi'nin yanındaki hazire alanında olduğu belirtilmektedir. Bu caminin yapımında Derecik'teki Hacısalihoğlu ailelisinin rol almış olabileceği, ayrıca bu caminin iki kez yıkılıp yeniden inşa edilmiş ve sonradan da genişletilmiş olduğu ifade edilmektedir (Hacısalihoğlu, 2014: 233).

Bölgeyi etkileyen sosyal olaylardan biri de ihtida olaylarıdır. Gedikli, Akçaabat'a ait 1566 yılı mahkeme kayıtlarına göre Müslüman ve Gayrimüslim halkın çoğunlukla bir arada yaşadığı Sera Deresi Vadisi'nin bazı köylerinde ihtida olaylarının yaşandığını ifade etmektedir. Akçaköy (İle), Fındıklı (Mayer), Geçitli (Mahmad) köylerinde 1466 yılında birer birer ihtida olayı yaşandığı anlaşılmaktadır (Gedikli, 2004: 100-101).

Tanzimat fermanının uygulanmaya geçiş süreci İmparatorluğun her yerinde aynı anda olamamış ve Trabzon'da ve dolayısıyla Akçaabat'ta uygulamaya geçişi ancak ilanından 7-8 sene sonra olabilmiştir. Tanzimat'tan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk modern anlamda nüfus sayımı 1847 sayımında gerçekleştirilmiştir (Gedikli, 2010: 57).

1847 kayıtlarına göre Akçaabat'ta 3 mahalle 90 köy kayıtlıdır. Bu köylerin Sera Deresi Vadisi'ne bağlı olanlar incelendiğinde yalnızca Müslüman hane bulunan köyler Mayer (Fındıklı), Haraka (Yolbaşı), Karaman, Fakalenza (Demirtaş) ve Bolayda (Dumankaya)'dır. Müslimlerle gayrimüslim Rumların birlikte yaşadıkları yerleşim yerleri Kalonya (Oğulkaya) ve Serasor (Yıldızlı) köyleridir. Müslimlerle gayrimüslim Ermenilerin birlikte yaşadığı köyler Uğurlu (İlana), Çevreli (İlanos), Uçarsu (Kokana) ve Akçaköy (İle) olmak üzere altı adettir. Derecik (Bodamiya) Köyü'nde Müslim, gayrimüslim Ermeni ve Rumların birlikte yaşadıkları görülmektedir (Gedikli, 2010: 60).

Her üç dini gruptan halkın yaşadığı Derecik (Bodamiya)'te ilkokulun bulunduğu yerin yerel halk tarafından kise/kilise kıranı olarak adlandırması eskiden bu düzlük alanda bir kilise olmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir (Tablo 22).

Tablo 22. 1847 nüfus sayımına göre Sera Deresi Vadisi'ndeki nüfus dağılımı

Köy Adı	Müslüman Hane Sayısı	Ermeni Hane Sayısı	Rum Hane Sayısı
İlana (Uğurlu)	38	4	
Bodamiya (Derecik)	26	8	9
Mayer (Fındıklı)	19		
Haraka (Yolbaşı)	8		
Kalonya (Oğulkaya)	16		17
İlanos (Çevreli)	5	9	
Karaman	26		
Fakalenza (Demirtaş)	9		
Bolayda[32] (Dumankaya)	11		
Serasor (Yıldızlı)	32		16
Kokana (Uçarsu)	8	73	
İle (Akçaköy)	52	7	

1847 nüfus kayıtlarına bakıldığında vadinin en büyük ya da en kalabalık yerleşiminin Uçarsu köyü olduğu anlaşılmaktadır. Uçarsu halkının %90'ının gayri Müslüm Ermeni halktan oluşması dikkat çekmektedir. Kalabalık yerleşimleri İle, Yıldızlı, Derecik ve Uğurlu köyleri takip etmektedir. Diğer yandan en az sayıda hane sayısı Yolbaşı, Demirtaş ve Dumankaya köylerinde olduğu görülmektedir.

1850 yılı Öşür Defterleri'ne göre Sera Deresi Vadisi'nde önceki sayımda olduğu gibi 12 köy ve 439 vergi hanesi kayıtlıdır. Bu köylerdeki nüfusun %72'si müslüman %28'i gayrimüslim halktan oluşmaktadır. Serasor/Seraasor, Kalonya ve Mayer köylerinin %30'u gayrimüslimlerden oluşmaktayken Fakalenza ve Karaman köyleri sadece Müslüman nüfustan oluşmaktadır. Geriye kalan köylerde az da olsa gayrimüslim nüfus yaşamaktadır (Aygün, 2008: 82).

Yerel halktan alınan sözlü kaynaklara göre Dumankaya Köyü Camisi'nin yanındaki hazire alanında mezar yönlerinden yola çıkarak oldukça eski tarihlerde gayrimüslim mezarları bulunduğu söylenmektedir. Bu caminin öncesinde burada ahşap bir cami olduğu, onun da öncesinde bir kilise olduğundan bahsedilmektedir. Yalnız 1847 yılı nüfus kayıtlarında bu köyde hiç gayrimüslim çıkmaması bu tarihten önce gayrimüslimlerin

[32] Kaynaklarda geçen" Bolayda" ve "Horcorot" isimleri Dumankaya köyüne işaret etmektedir.

burada yaşamış olabileceğini göstermektedir. Hem Akçaköy hem de Akçaköy'e bağlı mahalle konumundaki Dumankaya'da yaşayan ailelere bakıldığında hemen hemen hepsi 18.yy'da ya yakın vadilerden ya da Anadolu'dan gelerek buraya yerleşmiştirler[33]. Dolayısıyla 18. Yy'da burada yaşayan gayri-müslim halk zaman içinde yer değiştirmiş ya da bu bölgeden ayrılmış olmalıdır.

2.4.4. İdari Yapı ve Sınırlar

Fetihten sonra kayıtlarda Akçaabat nahiyesi olarak adlandırılan bölge, Tanzimat fermanından sonra yapılan yeni düzenlemeler sonucu 1850 yılı Öşür Defterleri'ne göre "kaza" statüsü kazanmıştır (Aygün, 2008: 79). Bu defterde "Akçaabat Kazası" adı altında vergilendirmeye tabi nahiyeler belirlenirken vadilerin dikkate alınarak tasnif yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre; "Kalanima Deresi Nahiyesi", "Trabzon Livasına Bağlı Akçaabat Kazasının Merkezi"[34] ve "Akçaabat Kazasına Bağlı Sera Deresi Nahiyesi" olarak isimlendirilmişlerdir.

Bugün Sera Deresi Vadisi Akçabat ilçesine bağlıdır.

2.4.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri

Medeni Kanunun Kabulünde (1926) önce Akçaabat'ta bulunan vakıfları inceleyen Yavruoğlu, belgelerde 102 adet vakıf kaydı yayımlamıştır. Bunlar arasında Derecik, Akçaköy, Demirtaş ve Dumankaya köylerinde bulunan camierle ilgili vakıf kaydı bulunmaktadır[35].

Akçaköy'de birden fazla vakıf kaydına rastlanmaktadır. Şuan Akçaköy Merkez Camisi yerinin vakıf yeri olduğu bilinmektedir. Uzun'un da bahsettiği gibi bu caminin yanında bahsedilen medrese vakıf kayıtlarında da geçmektedir. 1979 yılında inşa edilmiş olan bugünkü Akçaköy Merkez Camisi'nin yerinde varolan eski cami 1874 yılında inşa

---

[33] Ailelerin kökenleri için Bkz. http://www.akcakoy.net/akcakoeyden/akcakoeyden/akcakoyde-aileler.html

[34] İlçe merkezi ve merkezin batısındaki İskefiye Deresi Vadisine kadar olan çok sayıdaki küçük vadide yer alan köylerin merkez nahiye kapsamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bkn. Nemettin Aygün, "XIX.Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı", Karadeniz Araştırmaları, Cilt: 5, Sayı: 17, Bahar 2008, 75-111, s: 77.

[35] Vakıf kayıtlarının ayrıntıları için bkn. Yavruoğlu, M., Medeni Kanundan Önce Akçaabat'taki Vakıflar, Akçaabat Yazıları I, Yedirenk Yayınları, Umut Matbaası, İstanbul 2004.

edilmeye başlanmıştır. Vakıf kayıtlarında adı geçen eski cami ve yanındaki medresenin bulunduğu yerin eskiden beri köy için önemli bir merkez özelliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Eski Akçaköy Camisinden önce iki caminin varlığından daha bahsedilmektedir. Köyün ilk camisinin bugün Ovacık Mahallesi olarak bilinen yerde Ruşen Kazaz'ın evinin yakınlarında bir yerde olduğu ve cami ya da mescit olduğu hakkında tam olarak bilgi olmasa da 1750-1800 yılları arasında inşa edildiği ifade edilmektedir. Daha sonra bu caminin malzemelerinin şuandaki caminin yakınlarında bulunan Ahmet Saka'nın kahvehanesinin yakınına taşınarak ikinci caminin ahşap olarak 1803 yıllarında inşa edildiği ifade edilmektedir. Yetmiş yıl kadar köyün Camisi olarak kullanılan bu yapı yıkılarak köyün üçüncü Camisi Akçaköy Merkez Camisi'nin yerinde 1874 yılında (Uzun, 2003: 52-53) kesme taştan daha büyük bir cami olarak inşa edilmiştir. Akçaköy'de en azından 18.yy'lın başından beri cami olduğu ve dolayısıyla bir cemaat oluşturacak büyüklükte köyde Müslüman nüfusun varlığı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca köydeki medresenin varlığı burada dini ilmin eskiden beri önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Köyün yaşlılarından alınan sözlü bilgilere göre köyde dini ilim tahsili yapmış insanlara verilen Molla lak aplı çok kişinin yaşadığı bilinmektedir. Molla Yusuf, Molla Yakup, Molla Hüseyin adlı kişiler bunlardan yalnızca birkaç tanesidir.

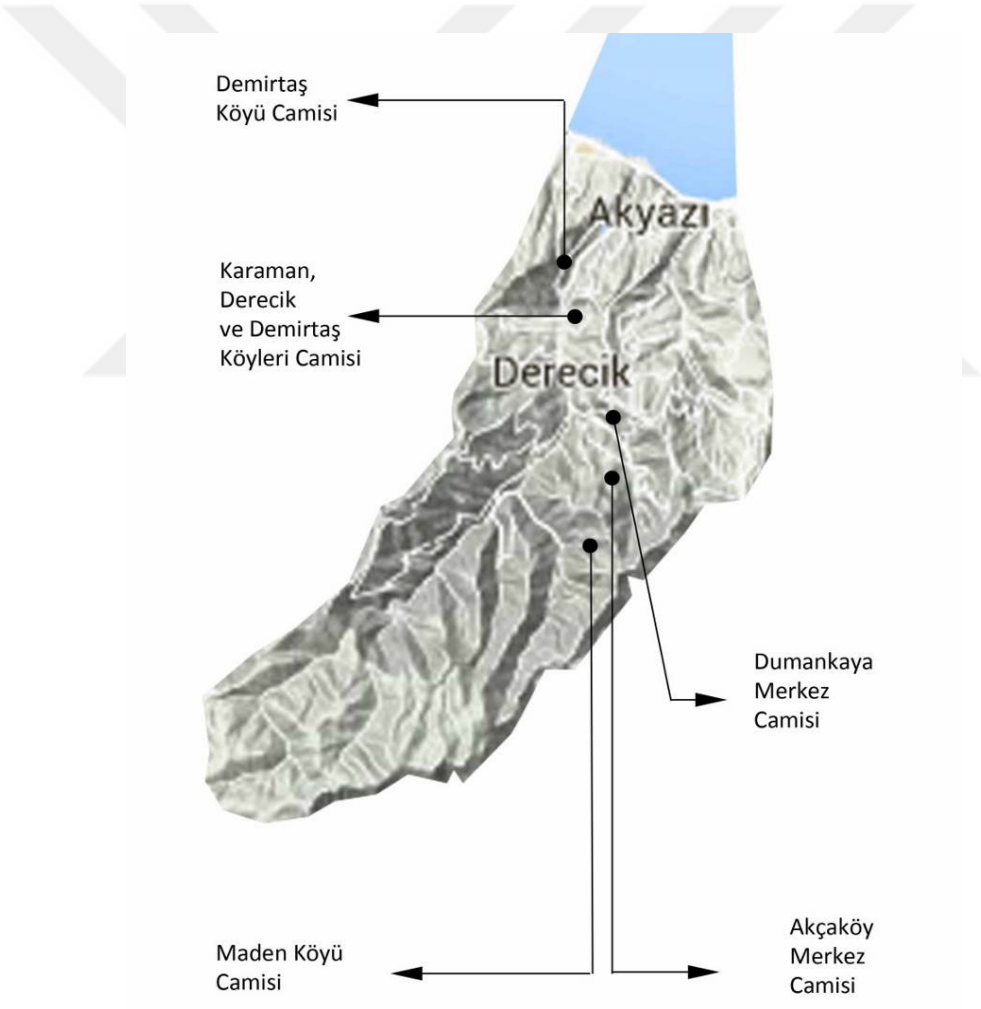
Vakıflarda Derecik, Demirtaş, Oğulkaya, Dumankaya, Akçaköy, Uçarsu köylerinin adları geçmektedir. Bahsedilen bu vakıf camilerinin birçoğu günümüze ulaşamamıştır. Vakıf arazisi üzerindeki işlevlerini devam ettirmelerine rağmen birçoğu orijinal varlıklarını koruyamamıştır. Bu durumda günümüzde Sera Deresi Vadisi'nde bulunan kırsal camilere bakıldığında aşağıdaki gibi sıralanmaktadırlar (Tablo 24), (Şekil 201). Vadide bulunan bazı köylerin eski ve yer adları Tablo 23'te yer almaktadır.

Tablo 23. Kırsal camilerin bulunduğu köylerin eski adları (Uzun, 2007), (Lermioğlu, 2011)

Yeni Adı	*Eski Adı*	Yeni Adı	*Eski Adı*
Demirtaş	Fakalenca	Dumankaya	Horcorot
Karaman		Akçaköy	İle
Derecik	Botamiya	Maden	Lisanoy

Tablo 24. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri

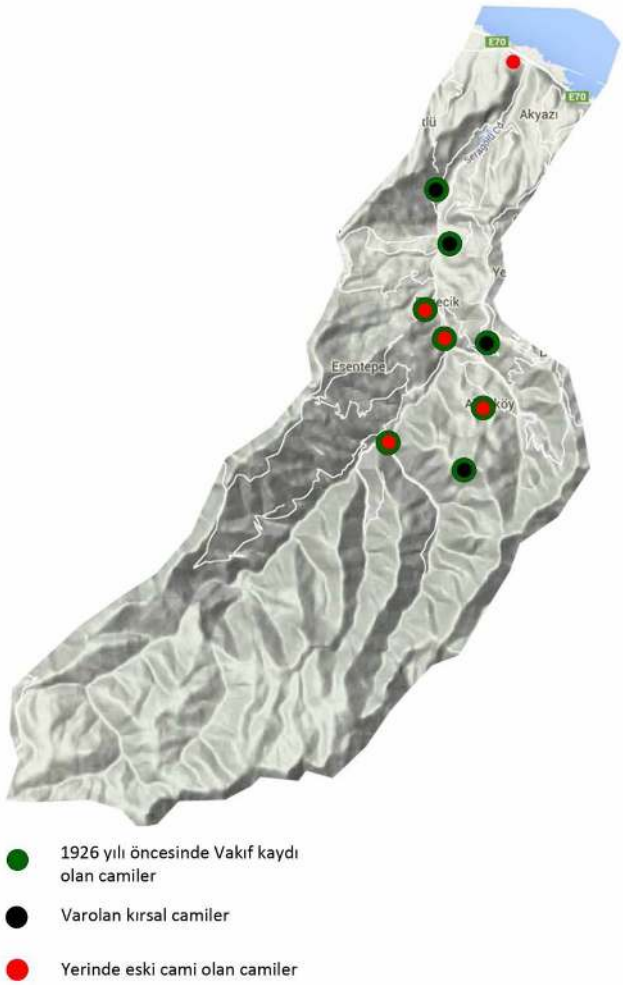
Sera Deresi Vadisi			
	Sera Deresi Vadisi		
	1	Demirtaş Köyü Camisi, 1948	Kapsamlı müdahale geçirmiş.
	2	Karaman, Derecik ve Demirtaş Köyleri	Kısmen müdahale görmüş.
	Akçaköy Deresi Vadisi		
	1	Dumankaya Merkez Camisi, 1902	Kısmen müdahale görmüş.
	2	Akçaköy Merkez Camisi, 1874-1970'ler	Yıkılmış.
	Mayer Deresi Vadisi		
	1	Maden Köyü Camisi , 1960	Kısmen müdahale görmüş.

Şekil 201. Sera Deresi Vadisi'nde bulunan kırsal camiler

Bugün varlıklarını sürdüren kırsal camiler, vakıf kayıtlarında adı geçen camiler kıyaslandığında sadece 1902 yılında inşa edilmiş olan Dumankaya Merkez Camisi'nin

orijinal varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Vadide yer alan diğer camiler genellikle 20.yy'lın ortalarına doğru inşa edilmiştir. Vadideki kırsal camilerin durumları analiz edildiğinde aşağıda haritada bulunan durum ortaya çıkmaktadır (Şekil 202).

Şekil 202. Sera Deresi Vadisi'nde vakıflarda kaydı olan camiler, varolan ve yerinde eski cami olan yapılar

Vadi içinde çok sayıda cami için vakıf arazileri olduğu anlaşılmaktadır. Alan çalışması yoluyla vakfı olan camilerden bugün varlığını sürdüren veya yıkılıp yerine yeni yapılan camileri izlemek mümkündür. VBM ve TKTVKK'nın arşiv kayıtlarından varlıkları tespit edilen, fakat alan çalışması sırasında yerlerine yenilerinin yapıldığı öğrenilen camilerle vakıf kayıtlarında rastlanan fakat varlığı devam edemeyen camilerin genel olarak eşleştikleri görülmektedir.

Sera Deresi Vadisi'nde yer alan Demirtaş (Fakalenca) Köyü Camisi banisinin 1255 (1839) tarihli vakfiyesine göre Molla İsmail bin Mehmed isimli kişi olduğu anlaşılmaktadır

(Yavruoğlu, 2004: 127). Ancak bugün köydeki cami 1945 yılında inşa edilmiştir. Bu durumda vakıf kaydı caminin yerinde daha önceden varlığı ifade edilen yapıya ait olmalıdır.

Vadide bulunan kırsal camilerin birçok başlık altında analiz ve değerlendirmesi yapılmıştır.

2.4.5.1. Yerleşim Durumu

Sera Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında Sera gölünün batı yamacında Demirtaş Köyü Camisi, yakın mesafede daha güneyde dere yatağının doğu yanında Karaman, Dercik ve Demirtaş Köyleri Merkez Camisi yer almaktadır. Akçaköy Deresi Vadisi'nde Dumankaya Merkez ve Akçaköy Merkez Camileri yer almaktadır. Mayer Deresi Vadisi kolunun Len Deresi kolu üzerinde Maden Köyü Camisi yer almaktadır.

2.4.5.2. Plan Şeması

Sera Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerin plan özelliklerine genel olarak bakıldığında mihrap ekseni boyunca dikdörtgen planlı oldukları ve yine mihrap aksı üzerinde son cemaat yeri bulunduğu görülmektedir. Son cemaat yeri açık ya da kapalı olabilmektedir (Ek Tablo 37), (Şekil 205).

Sera Deresi Vadisi'nin Akçaköy deresi kolu üzerindeki Dumankaya Merkez Camisi ve yıkılan eski Akçaköy Merkez Camisi açık son cemaat yerine sahipken Sera Deresi Vadisi'nin aşağı bölgesindeki Demirtaş Köyü, Karaman-Derecik- Demirtaş Köyleri ve vadinin yukarı kısmındaki Maden Köyü Camileri'nin son cemaat yerleri kapalıdır. Fakat kapalı olanların tümünün son cemaat yerlerinin müdahale görmüş oldukları anlaşılmaktadır (Şekil 203).

Şekil 203. Dumankaya Merkez, yıkılan eski Akçaköy Merkez, Demirtaş Köyü, Karaman-Derecik- Demirtaş Köyleri, Maden Köyü Camileri

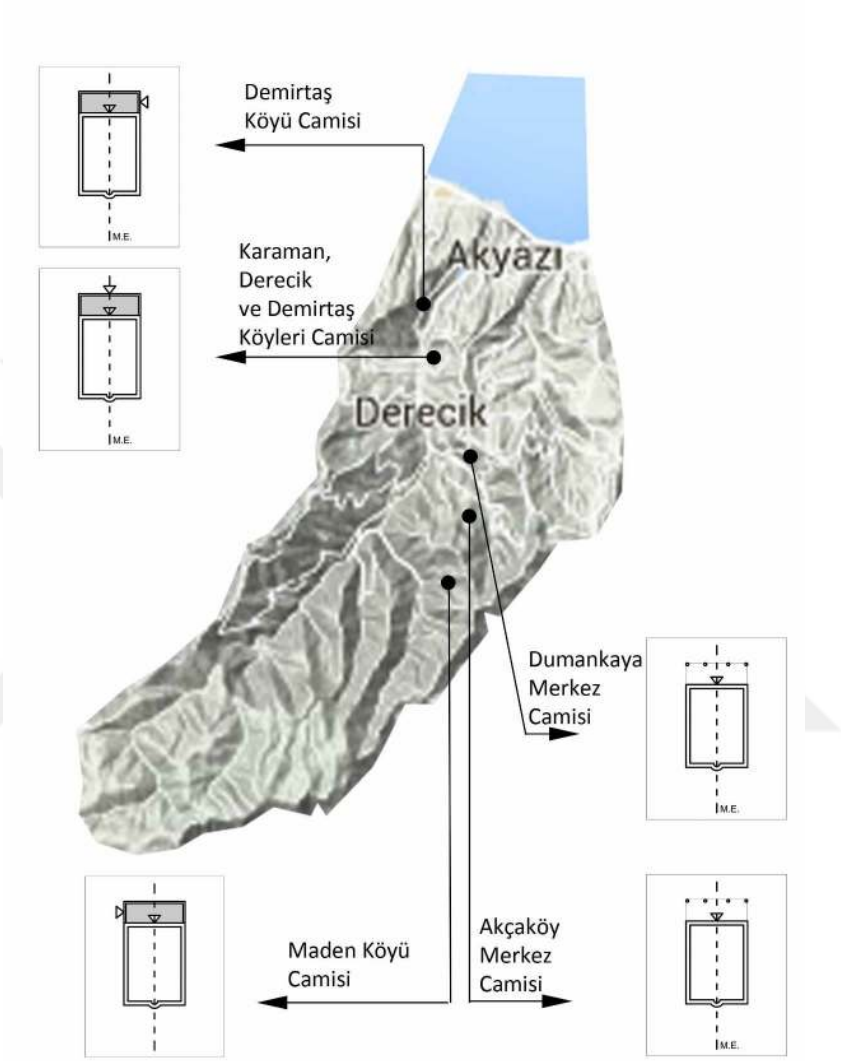
Demirtaş Köyü Camisi 2008 yılında genişletilmek amacıyla yapılan birtakım yapısal müdahalelerle kuzey ve batı cephelerinin yıkılarak kendi yönlerinde 1-2 m kadar harim dışına doğru ötelendiği ve son cemaat yerinin önceden dört taş sütunlu iken yıkılarak iki katlı kapalı duruma çevrildiği bilinmektedir. Orjinalde Demirtaş Köyü Camisi'nin de Dumankaya Merkez Camisi gibi açık son cemaat yeri olan bir cami olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 204).

Şekil 204. Demirtaş Köyü Camisi doğu ve güney cepheleri.

Karaman-Derecik- Demirtaş Köyleri Camisi'nin son cemaat yeri betonarme yapım tekniği ile iki katlı olarak sonradan ilave edildiği anlaşılmaktadır. Çatı altındaki saçak döşemesi de tümüyle betonarme olduğundan çatının son cemaat yeri üzerindeki kısmın orjinalde var olup olmadığı ile ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat gerek

vadinin karşı yamacında kendisine son derece yakın ve daha eski tarihli Demirtaş Köyü Camisi ile gerekse yine vadinin orta bölgesindeki Dumankaya Merkez Camisi ile kıyaslandığında orjinalde bu caminin de açık son cemaat yeri olması muhtemeldir.

Şekil 205. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri plan şeması dağılımlarını gösteren harita

Mayer Deresi Vadisi'nin doğu yamacında aynı zamanda yıkılan eski Akçaköy Camisi'nin bulunduğu tepenin hemen arka yamacında ya da sırtında yer alan Maden Köyü Camisi'nin son cemaat yerinin sonradan betonarme olarak ilave edildiği açıktır. Ayrıca kuzey cephesinin yıkılarak harim kısmının genişletilmiş olduğu, doğu ve batı cephelerinin bir noktadan sonra incelen duvarlarından anlaşılmaktadır. Bu müdahalelerden dolayı son cemaat yerinin orijinal durumu hakkında kesin bir bilgiye sahip olmasak da yine kendisi ile

aynı yamaçta ve son derece yakın olan yıkılan Akçaköy ve Dumankaya Merkez Camileri'nin orijinal açık son cemaat yerleriyle kıyaslayarak bu caminin de açık son cemaat yeri olabileceğini söylemek mümkündür.

2.4.5.3. Üstörtü / Tavan

Sera Deresi Vadisi'ndeki camiler dört yönde kırma çatılı, kiremit kaplı olsalar da az sayıdaki camilerin düz, kademeli ya da gizli kubbeli tavan tipleriyle farklılık göstermektedirler (Ek Tablo 38), (Şekil 207).

Vadinin Akçaköy deresi kolu üzerinde yıkılmış olan eski Akçaköy Merkez Camisi'nin kırma çatılı olduğu fotoğraftan biliniyor olsa da tavanı hakkında bilgi yoktur.

Akçaköy Deresi Vadisi üzerindeki Dumankaya Merkez Camisi'nin tavanı iç içe yerleştirilmiş sekizgenlerin üç basamak halinde oluşturduğu kademeli ahşap tavandır.

Mayer Deresi Vadisi'nde yer alan Maden Köyü Camisi, ortada kare çerçeve içine yerleştirilmiş sekizgen göbek üzerine, dalgalı ahşap parçaların ışınsal olarak yerleştirilmesiyle oluşturulmuş göbekli ve tek kademeli ahşap tavana sahiptir.

Sera Deresi Vadisi'nin aşağı bölgesinde yer alan Karaman-Derecik- Demirtaş Köyleri Camisi'nin tavanı gizli kubbeli ahşap tavanlıdır (Şekil 206). Yakın konumdaki Demirtaş Köyü Camisi, 2008 yılındaki restorasyonda üstörtüsü değiştirilmiş olmakla birlikte göbekte birbirine çok yakın dört sekizgenin kademeli bir şekilde iç içe geçmesinden oluşan tavana sahiptir. Tavan lambri kaplamadır.

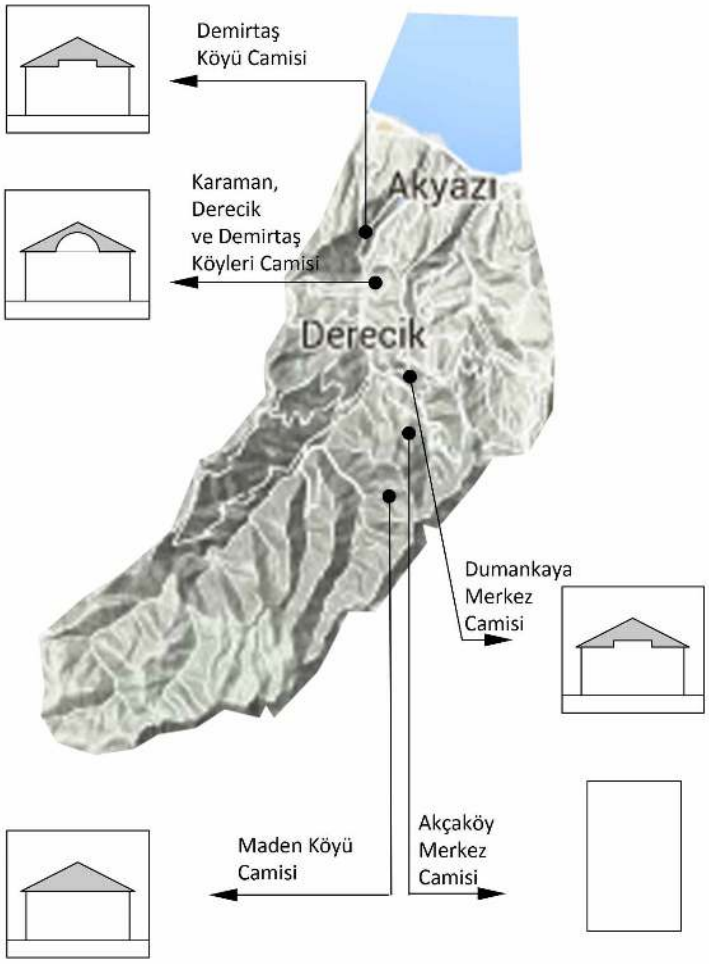

Şekil 206. Dumankaya Merkez, Maden Köyü, Karaman-Derecik-Demirtaş Köyleri Camileri'nin üstörtüleri.

2.4.5.4. Mahfil

Sera Deresi Vadisi'ndeki kırsal cami mahfillerinin hepsi onarım veya restorasyon gördüğünden orijinal biçimleri anlaşılamamaktadır (Ek Tablo 39), (Şekil 209).

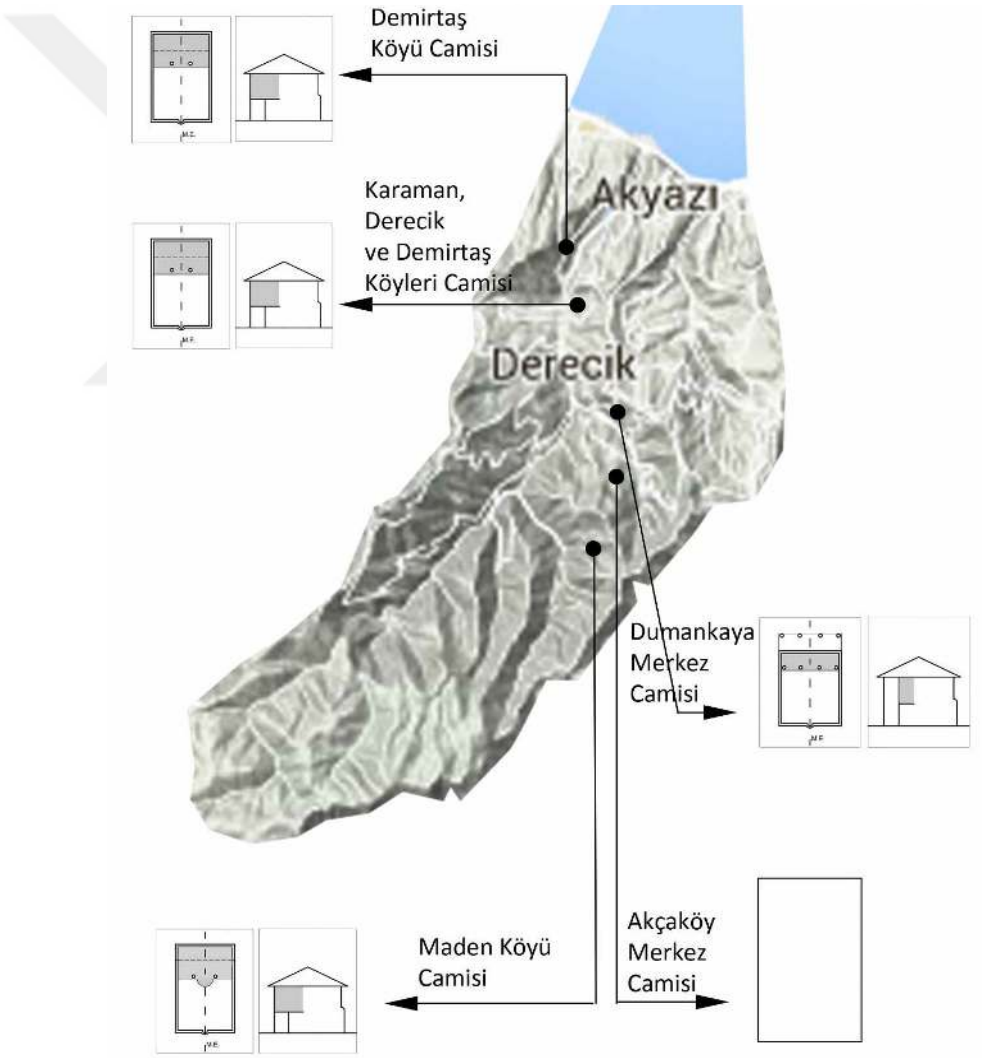
VBM belgelerine göre 2011 yılında restore edilen Dumankaya Merkez Camisi'nin bugün dört ahşap sütunla taşınan düz ahşap mahfilinin orjinalde ikisi köşelerde biri ortada olmak üzere üç dikdörtgen çıkmalı olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 208). Açok son cemmat yeri bulunan caminin mahfilinin harimin giriş cephesi olan kuzey cephesinde tek yönlü olarak konumlandığı görülmektedir. Gerek sütunlar gerekse mahfil aynalıkları ve korkuluklarının sade, bezemesiz oldukları anlaşılmaktadır.

Şekil 207. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri üstörtü / tavan biçimleri dağılımı

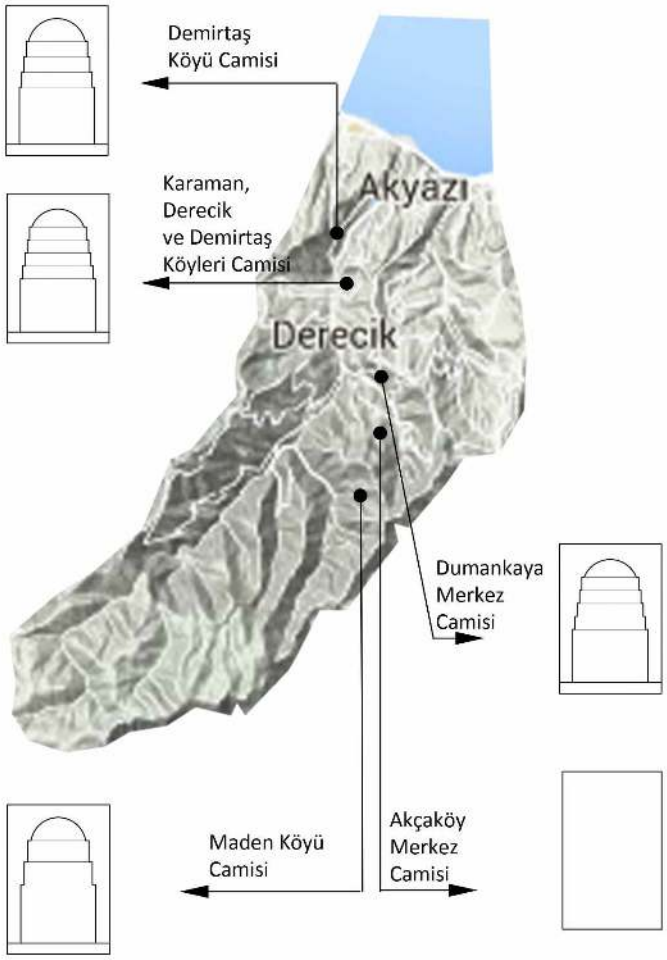
Şekil 208. Dumankaya Merkez Camisi mahfilinin eski (VBM Arşivi'nden) ve yeni hali

Şekil 209. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil dağılımlarını gösteren harita

2.4.5.5. Mihrap

Sera Deresi Vadisi'nde Demirtaş Köyü Camisi'nin mihrabı değiştirildiğinden ya da çini ile kaplandığından geriye kalan üç adet mihrap biçim ve bezeme anlayışlarıyla birbirinden farklıdırlar (Ek Tablo 40), (Şekil 210).

Şekil 210. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap dağılımlarını gösteren harita

Vadinin aşağı kısmında yer alan Karaman-Derecik- Demirtaş Köyleri Merkez Camisi mihrap nişi beş kademeli olup her kademede farklı bezeme motifleri işlenmiştir. En üstteki küçük nişin ortasında elma ya da nara benzeyen kabartma meyve bulunmaktadır. Mihrap çevresi üst ve yan kenarlarda tek dairesel bir sütünce ile çerçeve içine alınmıştır. Kenarların orta kısmı ve köşelere bezemeler yerleştirilmiştir. Bu dairesel sütünceyi iç

kısımda takip eden içi baklava dilimi motifleriyle bezenmiş dar bir bordür takip etmektedir. Mihrap yüzeyinde nişin sağ ve sol yanında simetrik olarak ay yıldız, selvi ağacı ve terazi kabartmaları bulunmaktadır.

Vadinin orta kısmında bulunan Dumankaya Merkez Camisi'nin mihrap biçimi Karamandakinden tamamen farklıdır. Beş kademeli olan mihrap nişi her kademede ayrı bezeme motifiyle işlenmiş olup mihrap çerçevesinin üzerindeki üçgen alınlıkta iki yana eğilmiş selvi ağacı motifleri ve tepede dairesel rozet içinde bir tür yıldız motifi bulunmaktadır. Mihrap çerçevesinin iki yanında kaide ve başlıklı dairesel birer sütünce ve mihrap nişinin hemen üzerinde ay yıldız motifi yer almaktadır.

Vadinin Mayer deresi kolundaki Maden Köyü Camisi'nin mihrabı diğer ikisinden de farklı olup son derece sade bir görünüme sahiptir. Üç kademeli sade mihrap nişinin ortasında kalem işi küçük lale motifleri vardır. Nişin hemen üzerinde dikdörtgen çerçeve içine "ayetler" yerleştirilmiştir. Mihrabın üst kısmında kareli bir sıra ve baklava deseni içinde her dörtgen ortasına gelecek şekilde küçük çiçek motifleri yerleştirilmiş bir sıra bordür vardır (Şekil 211).

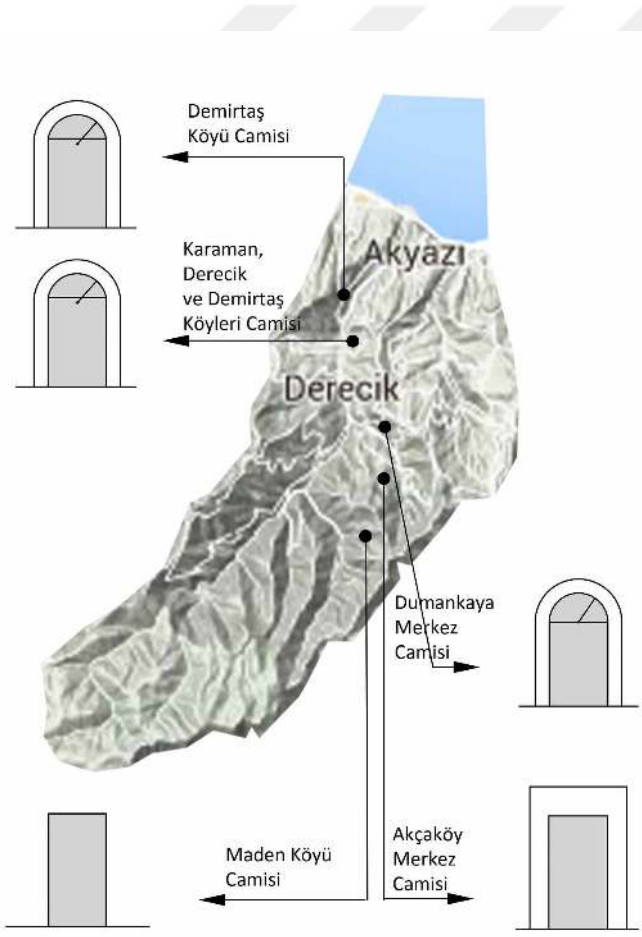
Şekil 211. Karaman-Derecik- Demirtaş Köyleri Merkez, Dumankaya Merkez, Maden Köyü Camileri'nin mihrapları

2.4.5.6. Kapı Açıklığı

Sera Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerin bazılarının giriş duvarları camiyi genişletmek amacıyla yıkılıp betonarme olarak yapıldığından kapıları da orijinal değildir. Vadide Karaman-Derecik- Demirtaş Köyleri Merkez, Dumankaya Merkez Camileri'nin kapıları ve Akçaköy Merkez Camisi'nin kapı kanatları vardır.

Karamanda ki caminin kapısı dikdörtgen açıklıklı ve sade söveli bir kapı iken Dumankaya'daki kapı dairesel kemer açıklığı, üzengi taşlarının belirgin kabartmalı yüzeyleri ve kilit taşındaki etrafı yapraklarla bezeli tarih kitabesi vadide dikkat çeken bir kapı sunmaktadır.

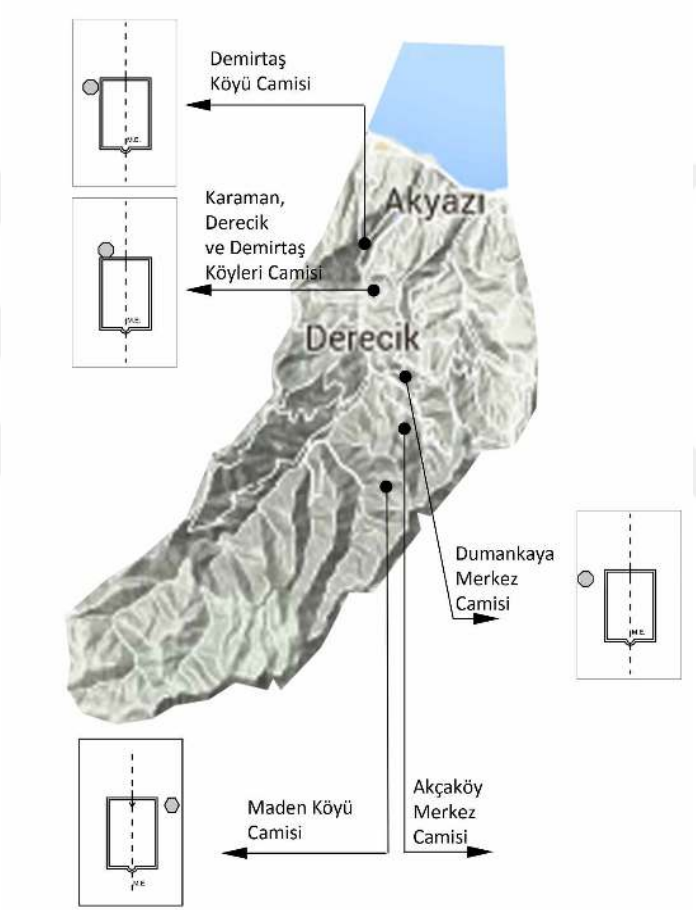
Yıkılan eski Akçaköy Camisi'nin kapı kanatları bugünkü yeni cami harimine yan giriş kapısı olarak yerleştirildiğinden cami hakkında pek bilgi sahibi olamasak da kapının orijinal durumunu görmek mümkündür. Diğer bahsedilen camilerin kapı kanatları dikdörtgen, çift kanatlı ve sade iken buradaki uygulama vazodan çıkan üzüm ve asma yaprakları kabartmalı ahşap işçiliğiyle vadideki sıradışı uygulamalardan biri olarak değerlendirilmektedir (Ek Tablo 41), (Şekil 212).

Şekil 212. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklığı biçimleri dağılımını gösteren harita

2.4.5.7. Minare

Sera Deresi Vadisi'ndeki kırsal cami minareleri sonradan eklenmiş olup betonarmedirler. Yalnız Karaman-Derecik-Demirtaş Köyleri Merkez Camisi minaresinin kaide kısmının taş gövdesinin betonarme olduğu anlaşılmaktadır. Caminin gövdesinde zamanla meydana gelen yapısal bir sorundan dolayı yıkılıp gövde kısmının tekrar yapılmış olması muhtemeldir (Ek Tablo 42)(Şekil 213).

Şekil 213. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri minare dağılımlarını gösteren harita

2.4.5.8. Pencere Açıklığı

Sera Deresi Vadisi cepheleri iki sıra pencere düzenine sahip olup pencereleri genellikle dikdörtgen açıklıklı ve dikdörtgen sövelidirler (Ek Tablo 43)(Şekil 216).

Dumankaya Merkez Camisi penceresinin üst kısmının hafif dış bükey kavisli olması vadide farklılaşan uygulamalardan biridir (Şekil 214).

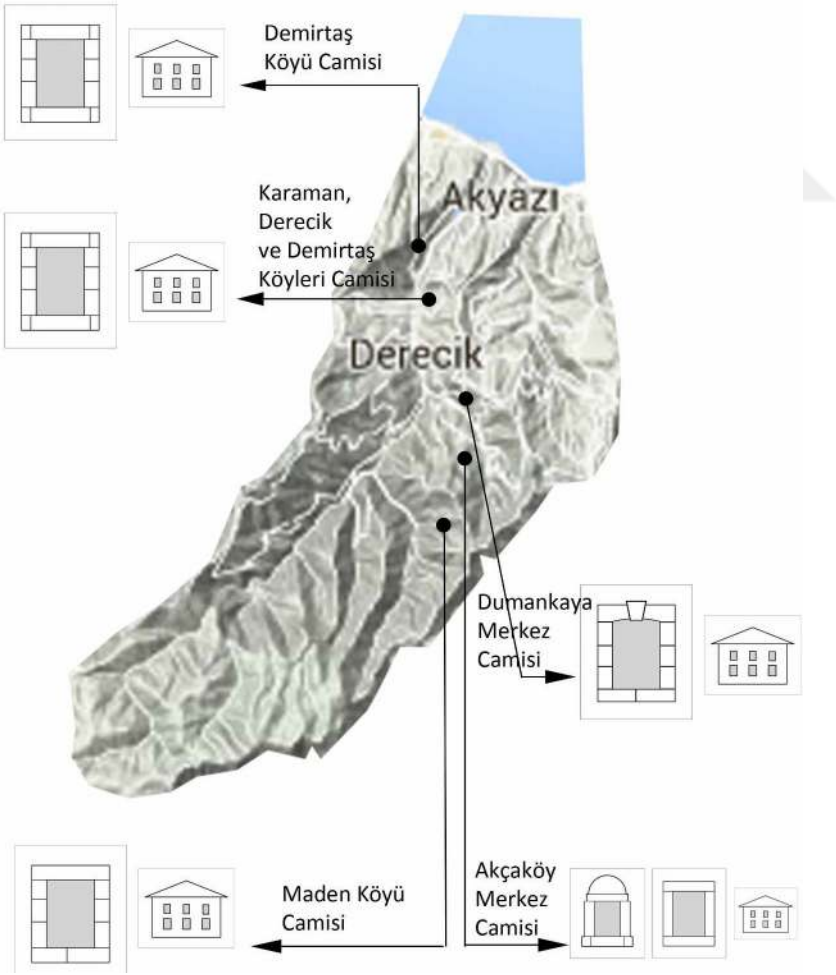
Yıkılan Akçaköy Merkez Camisi'nin alt ve üst sırasındaki pencere biçimlerinin farklı olduğu anlaşılmaktadır. Üst sıradakiler diğer örneklerde olduğu gibi dikdörtgen açıklıklı ve söveli iken alt sıra pencerelerin kemerli söve biçimleri son derece dikkat çekicidir ve vadideki sıradışı uygulamalardan biri olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 215).

Şekil 214. Dumankaya Merkez Camisi cephesi

Şekil 215. Yıkılan Akçaköy Merkez Camisi cephesi (URL-40, 2015)

Şekil 216. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklığı dağılımını gösteren harita

2.4.5.9. Sütun Düzeni

Sera Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerinde kullanılan sütunların genellikle yapılan onarımlar sonucu betonarmeye dönüştüğü anlaşılmaktadır. Vadide orijinal kalan sütunların sadece Dumankaya Merkez Camisinde olduğu görülmektedir (Ek Tablo 44), (Şekil 219).

Yakın zamanda restore edilen Dumankaya Merkez Camisi'nin gerek mahfil gerekse son cemaat yerinde kullanılan sütunlar, üzerlerindeki yağlı boyalar temizlenerek orijinal halleriyle kullanılmaktadırlar. Harim kısmında dairesel ahşap gövdeli, başlıklı ve dairesel taş kaideli sütunlar kullanılırken son cemaat yerinde dairesel gövdeli taş, kare kesitli başlık ve kaideler kullanılmaktadır. Ahşap ve taş sütunlar tamamen düz, sade olup taş sütunların başlıklarında "zigzag" biçiminde sade çizgisel bezemeler bulunmaktadır. giriş kapısının solunda yer alan sütunun başlığında 1948 tarihi bulunan bir tarih kitabesi vardır. 1902 yılında inşa edilen bu caminin orjinalde son cemaat yeri sütunları ahşap olup sonradan taşa çevrilmiş olması ya da yapısal bir problemden dolayı bu sütunun o tarihte değiştirilmiş olması muhtemeldir. Üzerinde tarih yazan bu sütunu aynı köyün karşı yamacında oturan Muhcuoğulları ailesinden Hacı Ömer'in bağışladığı ve taşlarının aynı vadideki Mala (Cevizlik)'dan getirildiği bilinmektedir (Şekil 217).

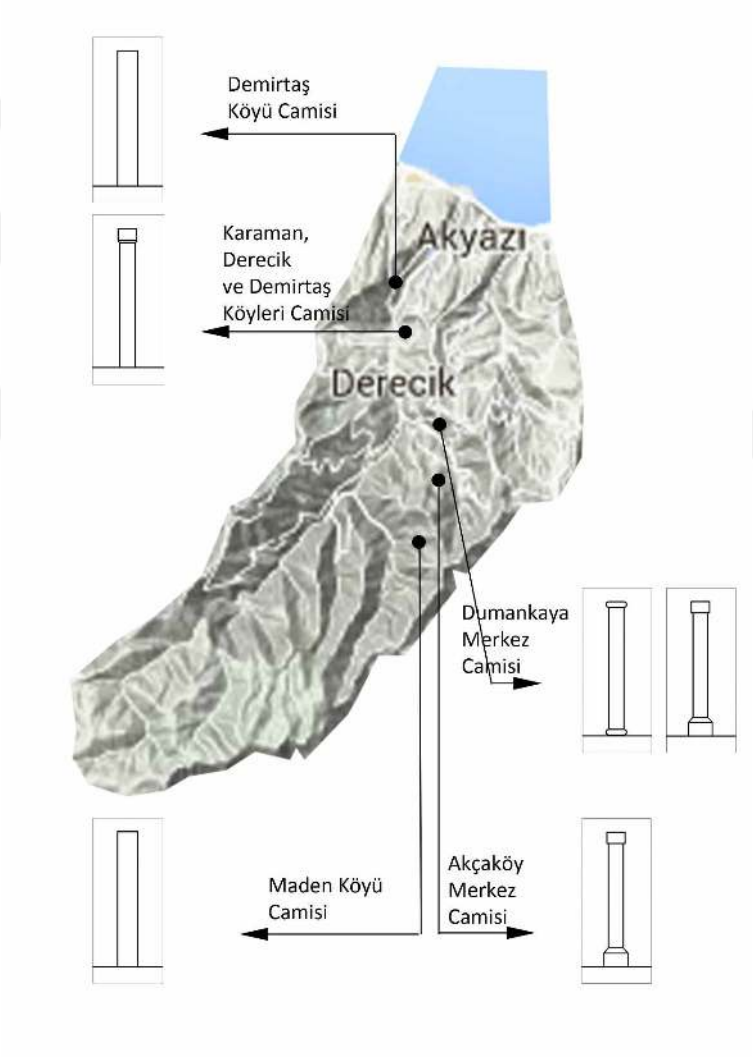

Şekil 217. Dumankaya Merkez Camisi son cemaat yeri sütunları, başlık ve kaide kısımları

Akçaköy'de yıkılan eski caminin son cemaat yeri sütunlarının da Dumankaya Merkez Camisi'ndekiler gibi olduğu anlaşılmaktadır. Yalnız dairesel taş sütunların kaide ve gövdelerinde kıvrımlı dallar ve motiflerle çok daha bezemeli olduğu görülmektedir (Şekil 218).

Şekil 218. Akçaköy Merkez Camisi (yıkılan) (URL-40, 2015) ve son cemaat yeri sütunlarının kaide ve başlıkları[36]

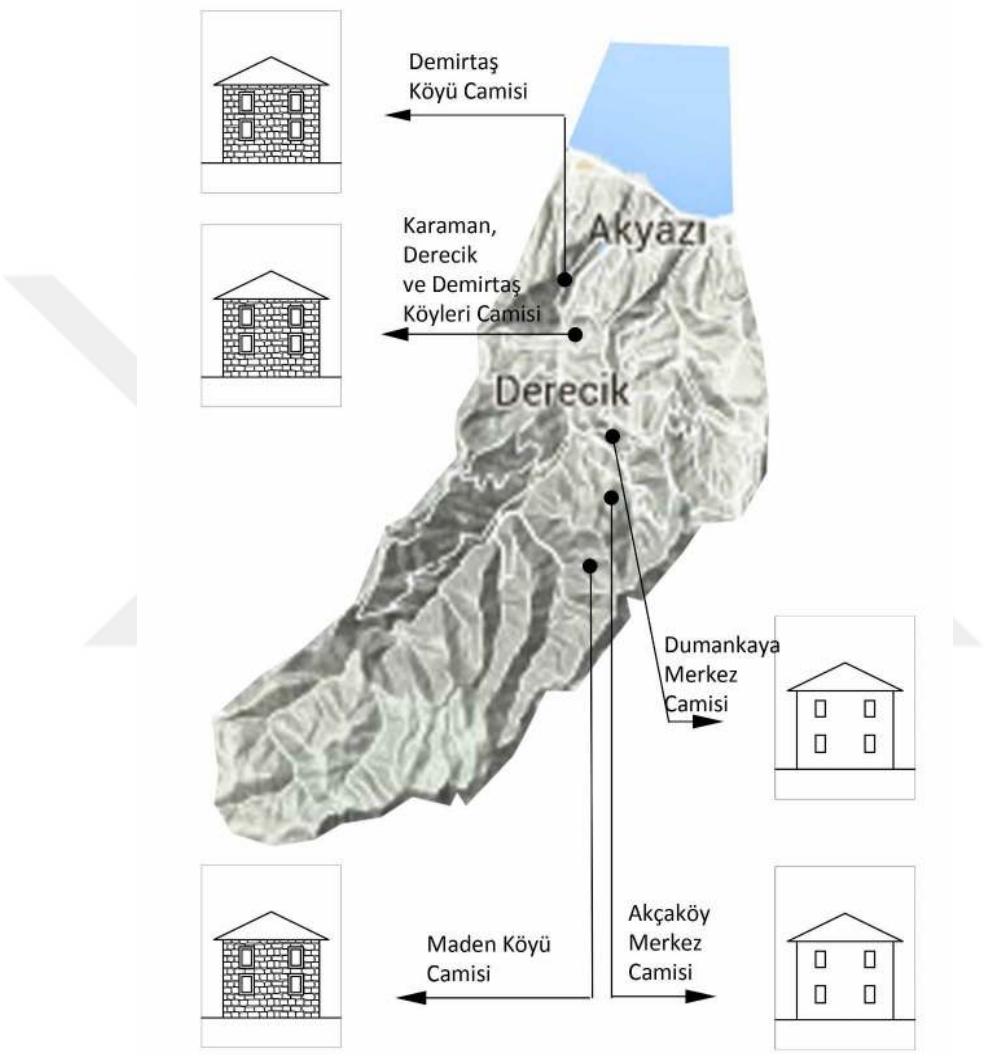

Şekil 219. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri sütun düzeni analizi

[36] Kaide ve başlıklar mevcut Akçaköy Merkez Camisi avlusunda aydınlatma elemanları için kaide olarak kullanılmaktadır.

2.4.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Sera Deresi Vadisi'ndeki kırsal camiler taş yığma yapım tekniğiyle inşa edilmiştirler. Pencere, kapı söveleri ve köşeler kesme taş olup duvarlar ince ya da kaba yonu taşlarla yatay derzli olarak örülmüştür (Ek Tablo 45), (Şekil 220).

Şekil 220. Sera Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği dağılımını gösteren harita

Vadinin aşağı bölgesindeki Demirtaş Köyü Camisi ince yonu taşlarla inşa edilmiştir. Yakın konumdaki Karaman-Derecik-Demirtaş Köyleri Merkez Camisi'de ince yonu taşlarla inşa edilmiş olup taşların yüzeyleri daha pürüzlü bırakılmıştır. Bazı sıralarda yan yana gelen taşların düşey yüzeyleri açılı olarak kesilerek bir araya getirilmiştir. Maden Köyü Camisi'nin duvarları kaba yonu taş olup derzler oldukça kalındır (Şekil 221).

Şekil 221. Demirtaş Köyü, Karaman-Derecik-Demirtaş Köyleri Merkez, Maden Köyü Camileri'nin duvar yapım teknikleri.

2.4.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri

Bir yere cami yapılmasını etkileyen en önemli sebeplerden biri orada Müslüman nüfusun belli bir potansiyele ulaşarak mescit veya ihtiyaca göre cami oluşumunu gerektirmesidir. Bu yerleşimi oluşumunda yerin coğrafi koşulları ve yolun son derece önemli olduğu görülmektedir. Buna ek olarak vadi boyu bu yerleşimlerde yapıların fiziki özelliklerinden yola çıkarak vadi içi etkileşimleri ve usta hareketlerini izleme imkanı olmaktadır.

2.4.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi

Trabzon merkeze en yakın konumdaki Sera Deresi Vadisi kısa bir vadi olmakla birlikte komşu vadilerle kurduğu ilişki bakımından son derece önemli bir vadidir. Vadi üzerinden gerek doğudaki Değirmendere vadisi ile çeşitli noktalardan gerekse batıdaki Kalanima Deresi Vadisi ile güney ve kuzey kesiminden bağlantı kurmak mümkündür. Bunların yanı sıra Trabzon merkezle kıyıdan olduğu gibi iç kesimlerle de bağlantı kurmak mümkündür (Şekil 222).

Kaynaklarda vadideki Pazar yerleri ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmasa da vadinin neredeyse ortasında ve birçok yolun kesişim noktasında yer alan Derecik (Bodamiya) beldesinin eskiden beri merkez görevi üstlenerek çarşı, pazar konumunda olduğu ve ayrıca sağlık ocağı, okul gibi hizmetleriyle merkez görevi üstlenmiştir. Merkezin bulunduğu bu yerde eski bir caminin varlığı gerek sözlü kaynaklardan gerekse vakıf kayıtlarından bilinmektedir. Ne var ki bu cami sonradan yenilenmiştir.

Derecik'e yakın ve vadinin daha aşağı konumunda yer alan Karaman ve Demirtaş köyleri de yine yol güzergahları üzerinde bulunmakta olup buralarda da yerleşimlerle paralel olarak kırsal camiler bulunmaktadır. Bu camiler sonradan yenilenmiş olsa da

kayıtlardan vakfiyeleri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Karaman'daki cami yanında medreseden bahsedilmektedir. Dini eğitim-öğretim anlamında buranın bir merkez görevi gördüğü de anlaşılmaktadır. Dereciğin güney yönünde yani vadinin daha iç kısmında yer alan Kalonya (Oğulkaya) Derecik'ten gelen yol güzergahının hem Akçaköy deresi hem de mayer Deresi Vadilerine dağıtıldığı geçiş alanı üzerindeki bir yerleşimdir. Buradaki camiyle ilgili vakıf kaydına rastlanmakla beraber buradaki camide yakın tarihte yenilenmiştir.

Şekil 222. Sera Deresi Vadisi yol güzergahları ve kırsal camiler

Vadinin Akçaköy deresi kolu Değirmendere vadisi ile bağlantı sağlanan önemli bir konumdadır. En iç bölgede ya da tepede bulunan Akçaköy, bu kolun merkezi konumundadır ve vadi üzerindeki tüm köyler buraya bağlıdır. Yine vakıflarda geçen cami ve medrese kaydı ve eskiden beri sağlık ocağı, okul, belediye hizmetleriyle burası da vadide bir merkez görevi görmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi bugünkü Akçaköy

Merkez Camisi dördüncü camidir. İlk caminin 1750'lerde inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Akçaköy Deresi Vadisi'nin aşağı bölümünde yer alan Dumankaya köyü ortasından geçen dere nedeniyle vadinin iki yakasına ayrılmıştır. Vakıf kayıtlarında adı geçen Dumankaya Merkez Camisi (1902) köyün doğu yakasında bulunmaktadır ve vadi içi eski yol bağlantıları buradan geçmektedir. Köyün diğer yakasındaki cami nüfusun belli bir potansiyele ulaşmasıyla daha sonradan inşa edilmiştir. Sözlü kaynaklara göre eski caminin yerinde daha önceden ahşap bir cami olduğu söylenmektedir.

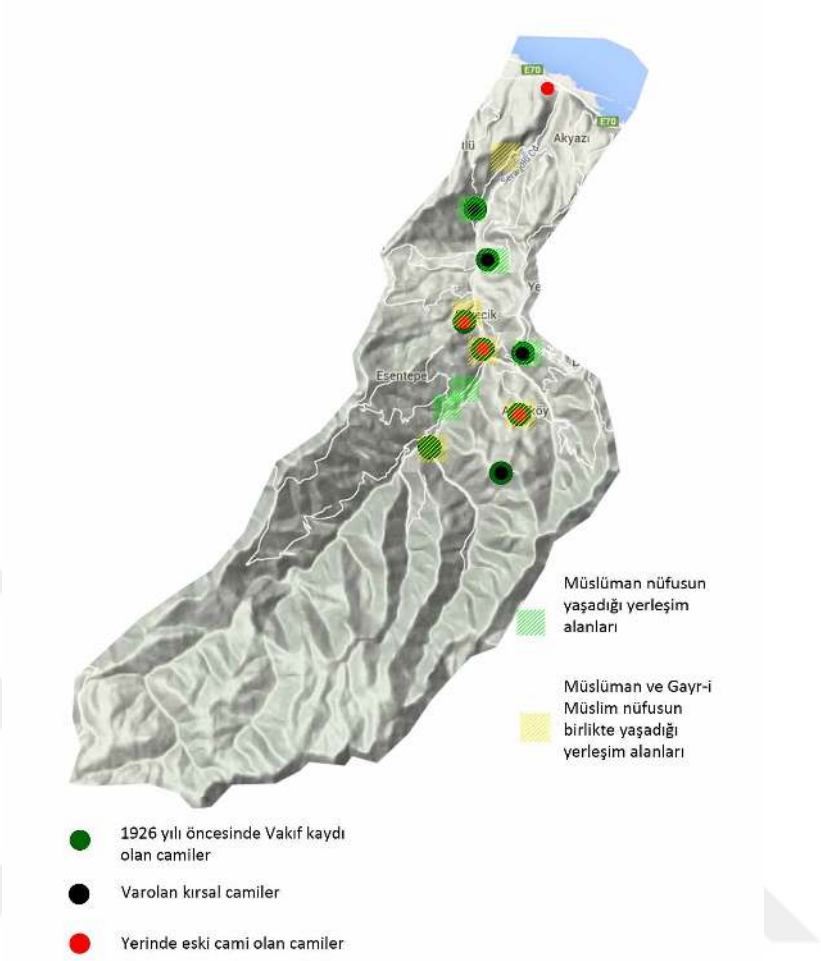
Sera Deresi Vadisi'nin devamı niteliğindeki Mayer Deresi Vadisi'nde bulunan Uçarsu Köyü Camisi vakıf kayıtlarında ve VBM'nün arşiv kayıtlarında bilgisi bulunmasına rağmen yıkılarak yerine cami inşa edilmiştir. Bu köyün devamında ulaşılan Maden Köyü Camisi bu kolun daha iç kesimlerinde bulunup Akçaköy Deresi Vadisi'ndeki Akçaköy'le sırt sırta konumlanmıştırlar ve birbirleriyle rahatlıkla ilişki kurulabilecek yol bağlantıları vardır.

2.4.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi

Yukarıda bahsedildiği gibi yol bağlantılarıyla ilişki merkezlerde eski camilerin varlığına rastlanmaktadır. Bahsedilen bu merkezlerin 1847 nüfus kayıtlarına göre Müslüman ya da Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları yerleşim alanları olduğu görülmektedir.

Derecik yol güzergahlarının kesişim noktası ve merkez olmasının yanı sıra Müslüman, gayrimüslim Rum ve gayri Müslüm Ermeni nüfusun hep bir arada yaşadığı kozmopolit nüfus yapısına sahip bir yer olduğu görülmektedir. Diğer merkezlerden biri olan Akçaköy'de Müslüman ve gayrimüslim Ermeni halkın bir arada yaşadığı yerleşimlerdendir.

Diğer taraftan Mayer Deresi Vadisi'nde bulunan Uçarsu Köyü'nde vadinin en kalabalık gayrimüslim nüfusunun Müslümanlarla birlikte ikamet ettiği görülmektedir. Buradaki bir mescidin vakıf kayıtlarında geçmesi Müslüman cemaatin o dönemde henüz bir camiye ihtiyaç duyacak yoğunluğa ulaşmadığı anlaşılmaktadır (Şekil 223).

Şekil 223. Sera Deresi Vadisi kırsal camiler ve 1847 kayıtlarına göre nüfus yapısı

2.4.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi

Sera Deresi Vadisi'nde vakıflarda geçen kırsal camilerin birçoğunun yıkılarak yerine yenisi yapılmış olup Dumankaya Merkez Camisi'nin varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Bu nedenle vadi içinde camilerin usta izlerini takip edecek çok fazla bilgiye sahip olmasak da vadi içi ya da vadiler arası usta hareketlerini izleyebilecek bir takım ipuçları görülmektedir. Bunlardan en önemlisi yıkılan eski Akçaköy Merkez Camisi'nin kapısı ile ilgilidir. Kabartmalı üzüm motifleriyle bezenmiş çift kanatlı bu kapı vadi içinde hiçbir camide görülmemektedir. Bu karakterde bezeme işlerine Değirmendere Vadisi'nde rastlanmaktadır. Daha öncede belirtildiği gibi Akçaköy üzerinden Mağmat Geçidi vasıtasıyla Değirmendere Vadisi'nin aşağı bölgesiyle kurulan ilişki bu duruma açıklık getirmektedir. Akçaköy Deresi Vadisi'nin Değirmendere vadisi ile bağlantı kurduğu bölgelerde yer alan Kaynarca ve Karşıyaka Köyü Camileri kapılarında da son derece

benzer kapı biçimlerine rastlanmaktadır. Sözlü kaynaklara göre Değirmendere Vadisi'ndeki ya da Santa'daki Rum ustalar tarafından yapıldığı belirtilen bu tarz işlerin yol bağlantısıyla yakın konumdaki başka bir vadiye de aktarıldığı bu vesileyle ortaya çıkmaktadır.

2.4.7. Bölüm Değerlendirmesi

- Akçaköy'deki eski caminin kapısında Değirmendere Vadisi Esiroğlu civarında karşılaşılan birkaç üzüm kabartmalı kapının neredeyse aynısına rastlanmıştır. Farklı vadilerdeki bu benzerlik coğrafi konum itibariyle ve sosyal etnik açıdan bakıldığında pek de şaşırtıcı değildir. Akçaköy Deresi Vadisi ile Değirmendere vadisi arasındaki fiziki bağlantı Mağmat Boğazı geçidi vasıtasıyla sağlanabilmektedir. Bu durum iki vadi arasındaki usta hareketliliği açısından kolaylaştırıcı bir etken olmaktadır. Aynı zamanda sosyal ve etnik açıdan Akçaköy'de yakın tarihe kadar Müslim ve Gayrimüslim halkın birlikte yaşadıkları bilinmektedir. Gerek Akçaköy gerekse Değirmendere vadisi halkının verdiği sözlü bilgilere göre bu tür yapı işleri ustaları gayrimüslimler tarafından yerine getirilmekteydiler. Bu nedenle Akçaköy eski Camisi ve kapısının ustası aynı köydeki gayrimüslim ustalar olabileceği gibi Değirmendere Vadisi'nden ya da Değirmendere Vadisi ile sosyal, kültürel anlamda ilişkili Santa'lı ustalardan olabilme ihtimali yüksektir.
- Karaman-Derecik-Demirtaş Köyleri Merkez Cami mihrabı Kalanima Deresi Vadisi'nin batı kısmında İspendam (Çatalzeytin) Deresi Vadisi'nde yer alan Aydın Mahallesi Merkez Camisi'nin mihrabı ile son derece benzerlik göstermektedir. Konum olarak farklı vadilerde bulunan bu mihrapların benzerliği muhtemelen vadiler arasındaki usta hareketliliğinin önemli izlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

2.5. Değirmendere Vadisi ve Kolları Cami Mimarisi

2.5.1. Tarihi Arkaplan

Trabzon için coğrafi ve ekonomik açıdan son derece önemli olan Değirmendere Vadisi'nin tarihi Trabzon'un tarihi ile yakından ilişkilidir (Durmuş, 2010: 8). Genel itibariyle Doğu Karadeniz'in tarihine baktığımızda birçok kaynağın ortak kesiştiği noktalardan birinin bölge tarihinin Grekli kolonistlerle değil Doğu Karadeniz'in kendi otokton halkları ile M.Ö 2-3 binlerde başladığıdır (Bilgin, 2007: 199-200).

Prokopius, MS.550'lerin ilk yıllarına ait gelişmeleri aktardığı, sekizinci kitabının büyük kısmını da, Doğu Karadeniz'e ve Lazika savaşlarına ayırmıştır. Bugünkü Değirmendere Vadisi kasabası civarından, batıda Tonya, güneyde Torul kasabalarının bulunduğu yerlere kadar Tzanilere mensup topluluklar yaşamaktaydılar. Bunlar coğrafyanın engebeli ve izole olmuş yapısından dolayı önceleri bağımsız olarak bölgede varlıklarını sürdürürken daha sonra Bizans Devleti'nin girişimleri ile Hristiyanlığı kabul etmiş ve kontrol altına alınmışlardır (Zehiroğlu, 1999: 39-42).

Roma İmparatoru Vesbasianus döneminde Trabzon'u güney bölgelere bağlayan "Kral Yolu"nun açılmasıyla Değirmendere Vadisi bölgesi stratejik açıdan önem kazanmıştır (URL-41, 2015).

Değirmendere Vadisi gerek Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerekse Roma, Bizans, Rum ve Komnenos'lar döneminde coğrafi olarak stratejik konumundan dolayı her zaman önem verilen bir yer olmuştur. Bryer ve Winfield çalışmalarında Değirmendere Vadisi halkları için şunları söylenmektedirler;

"Kommenos İmparatorluğu'nun pek güven olmayan güney ve doğu taraflardaki diğer kolları ile karşılaştırıldığında Maçka, güçlü savaşçıları, gelenekçilikten uzak halkı, dindar, hayırsever ve sabırlı çiftçileriyle Kommenos İmparatorluğuna sadıklardı. Maçkalılar olmadan Trabzon Rum kültürü sahte bir görüntü olurdu ve İmparatorluk Laz ve Türkmen eksenli bir etnik toplumdan daha fazlası olmazdı. Maçkalılar Büyük Kommenos'un Bizans tarzını geçerli hale getirdiler ve onun en azimli savunucusu oldular" (Bryer ve Winfield, 1985: 251-252).

1071 Malazgirt Savaşıyla Türklerin kitleler halinde Anadolu'ya girişinden daha önce bazı Türk grupları Anadolu'ya ve Doğu Karadeniz'e akınlar düzenlemiş ve yerleşmişlerdir. Tarih içinde Doğu Karadeniz'deki Türk varlığının bölgeyi askeri, sosyal ve kültürel anlamda sürekli etkilediği tarihi kaynaklardan bilinmektedir. Şen'in Trabzon'un yerleşim tarihini incelediği çalışmasında Anadolu'nun Bizans döneminde Kuman, Peçenek, Bulgar ve Hazar Türklerinden oluşan askerlerin savunma ve saldırı amaçlı kullanılmak üzere Karadeniz Bölgesi'nde iskan ettirilmiş bunun yanı sıra Doğu Karadeniz toprakları Roma imparatoru Teodosius döneminde Orta Asya'dan gelen Peçenek ve Kuman Türklerinin istilasına uğrayarak 60 yıl Türkler'in egemenliği altında kalmıştır (URL-43, 2015).

Bizans yönetimi, bölgede yaşayan ve dar vadilerde birbirinden ayrılmış toplulukların tek başına ya da birleşerek isyan etmelerinin kendi askeri gücünü ve bölgedeki hakimiyetini zayıflatacağını ve bölgeyi ellerinde tutmalarının mümkün olmayacağını

görerek bu halkları ortak bir potada eritme gereği duymuştur. Bu pota Hristiyan dininin Ortodoks mezhebi olmuştur (Bilgin, 2007: 199). Bu amaçla Bizans imparatorluğu 6. Yüzyılda başta Bulgar Türkleri olmak üzere Türkleri, Hristiyanlaştırma ve Anadolu'da iskan ettirme faaliyetleriyle asimile etmiştir (URL-43, 2015). Gerek bölgenin otokton halklarının kalıntıları, gerekse eski ve orta çağlarda Trabzon bölgesinin en önemli yerli halklarından biri olan Canlar/Tzanlar ve daha sonra Karadeniz'in doğu kıyılarında bölgeye gelmiş olan Lazlar da uygulanan politikalarla Hristiyan olmuşlar ve Tzanların tamamı ile Lazların bir kısmı Rumlaşmışlardır. Bölgenin coğrafi yapısı nedeniyle şehirlerde oturanlar bir iki nesil sonra tamamen ana dillerini terk ederek devletin ve İncil'in dilini benimseyip kullanırken, köylerde oturanlar ise daha gevşek bir inançla bağlı oldukları dini, kendi inanç sistemleri ile bütünleştirerek benimsemiştir (Bilgin, 2007:199-200).

Osmanlı döneminde Trabzon ticari ve askeri açıdan önemli bir üs görevi görmekteydi. İran- Kafkasya seferlerinde, Rumeli ve İstanbul'da hazırlanan savaş malzemeleri ve yiyecek maddeleri deniz yoluyla Trabzon'a ve Değirmendere Vadisi üzerinden Gümüşhane- Bayburt- Erzurum güzergahıyla sınıra ulaştırılmaktaydı. Ticari ve askeri lojistik açısından önemli olan Değirmendere Vadisi yollarının onarımı, bakımı ve güvenliği gibi konulara eskiden beri son derece önem verilmiştir (Taşkın, 2008: 19).

Özetlemek gerekirse; bölge ile ilgili ilk yazılı kaynak olarak sayılan Ksenephon'a göre; M.Ö 400'lerde Değirmendere Vadisi bölgesinde Doğu Karadeniz'in otokton halkları olarak sayılan Kolh, Makron ve Tzanilere mensup topluluklar yaşamaktaydılar (Ksenephon, 2011). Daha sonra sürekli olarak Kafkas ve Orta Asya gibi farklı yerlerden farklı Türk grupları Değirmendere Vadisi ve çevresine yerleşmişler ve bölgeyi sosyal, kültürel yönden etkilemişlerdir (Tellioğlu, 2005). Değirmendere VadisiTrabzon'a giriş kapısı olması niteliğinden dolayı Trabzon'un tarih içinde yaşadığı evreleri geçirmiştir. M.Ö. 312-280 yılları arasında Makedonya Kralı İskender, M.Ö. 280-63 yılları arasında Pontus Devleti, M.Ö. 63- M.S. 395 yılları arasında Roma İmparatorluğu ve 395-1204 yılları arasında Trabzon Rum İmparatorlu'na (Komnenos Hanedanı) bağlı kalan bölge 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet Han'ın fethi ile Osmanlı topraklarına katılmıştır (Tuluk, 2010: 33).

2.5.2. Coğrafik Yapı

Doğu Karadeniz dağları ve kıyı kesimi arasında kalan bölgenin coğrafi yapısı bölgenin sosyal, kültürel, etnik, idari, ekonomik, askeri… vb. gibi birçok yönden yapılanmasını etkileyen en önemli unsurdur. Kıyıya paralel uzanan Doğu Karadeniz dağları iç bölgelerle kıyı arasında doğal bariyer görevi görmektedirler. Belli noktalardan dağların güneyi ile bağlantı sağlanmaktadır. Değirmendere Vadisi, Doğu Karadeniz dağları üzerindeki en önemli geçitlerden biri olan Zigana geçidi ve alternatif bağlantı yolları üzerinde bulunmaktadır.

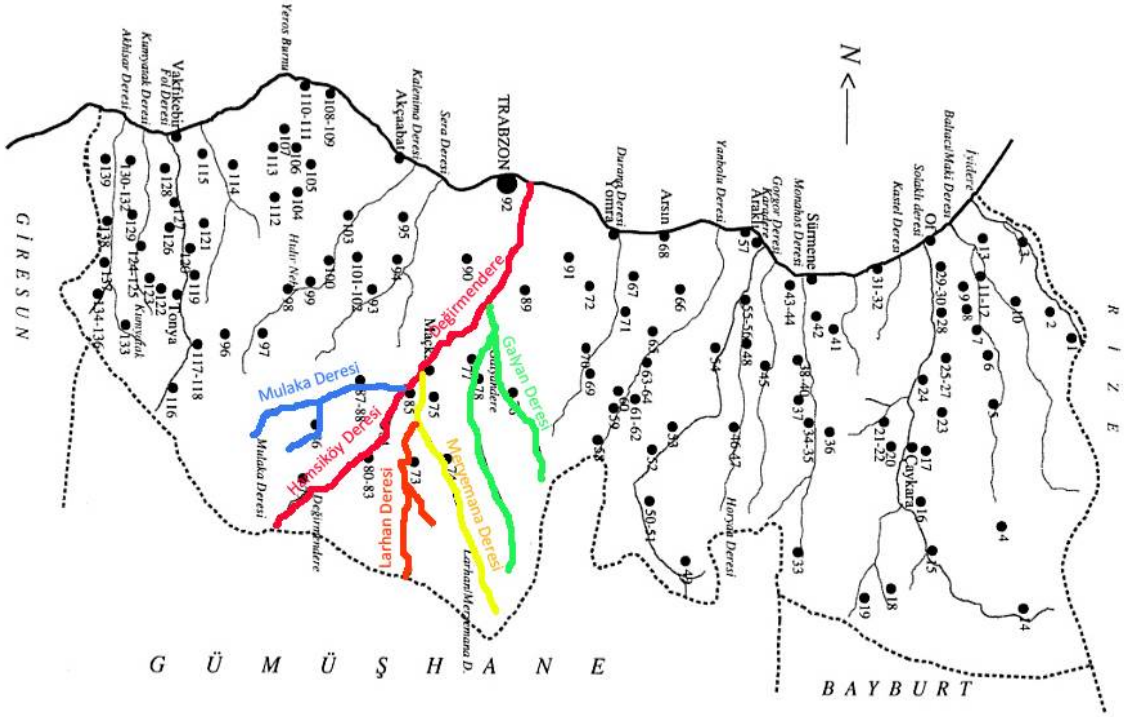
Komnenos Devleti'nin iki yüz elli yılı aşkın bir süre Karadeniz kıyılarında hüküm sürmesi Doğu Karadeniz dağlarının kıyı ve iç kesimler arasında önemli bir bariyer görevi görmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Komnenoslar döneminde kıyı ve içteki platolar arasındaki stratejik tepe noktalarında yollar ve tarımsal arazilerin yer aldığı vadileri denetleyecek savunma amaçlı yapılar yapmışlardır (Haldon, 2007: 205).

Coğrafi konum olarak DeğirmenDeresi Vadisi Trabzon-Gümüşhane karayolu üzerindedir. DeğirmenDeresi Vadisi üzerinde bulunan Değirmendere Vadisi ilçe merkezi Trabzon'a 28 km. uzaklıktadır. Denizden yüksekliği 340 m. olan Değirmendere Vadisi'nin doğusu Yomra ilçesi ve Gümüşhane ili, batısı Akçaabat ve Tonya ilçeleri, kuzeyi Trabzon ili, güneyi ise Gümüşhane ili ile çevrilidir (URL-44, 2015). Dağlık ve engebeli bir coğrafi yapıya sahip olan DeğirmenDeresi Vadisi ve kollarında 1800 metre irtifaya kadar yaz kış konaklanan köy yerleşimleri, 1800 metre irtifadan sonra Zigana ve güneyindeki Soğanlı dağ silsilesinin her iki yanında çok sayıda sadece yaz aylarında yarı göçebe olarak çıkılan yayla yerleşimleri mevcuttur (URL-45, 2015).

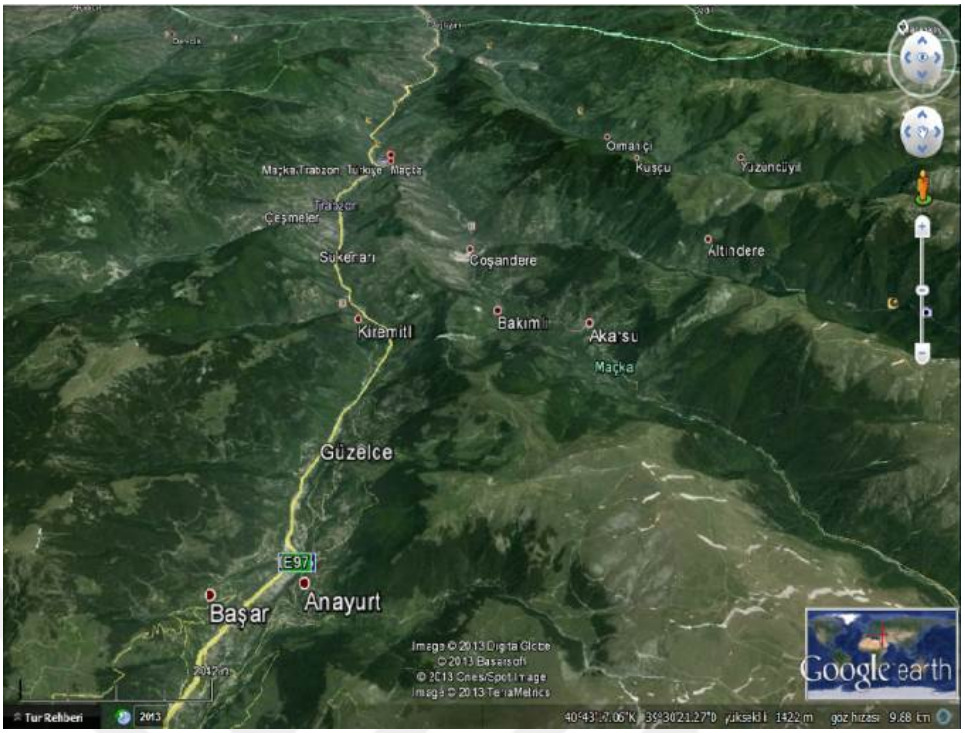
Doğu Karadeniz bölgesinde, genel olarak Doğu Karadeniz Dağları'nı dikine yaran vadiler, iç kısımlarla ulaşımı sağlayan en doğal yollardır. Vadiler arasında geçiş neredeyse imkansızdır. Bunun yerine, sahile inip kıyı boyunca diğer vadinin başladığı yere kadar ilerleyip daha sonra öteki vadiden içerilere tekrar tırmanmak daha kolaydır. Değirmendere Vadisi sınırları içinde bulunan vadilerin en önemlilerinden biri olan DeğirmeDeresi Vadisi ve kollarının coğrafi olarak en tipik özelliği deniz kıyısından uzakta bulunması ve birkaç vadi sistemini içinde barındırmasıdır (Bryer, 1986: 53-96).

Değirmendere Vadisi ve kolları; kuzeyden başlayarak Değirmenderesi, güney doğu yönünde Galyan deresi, güneye doğru devamındaki Hamsiköy Deresine "V" şeklinde sağ ve sol yönlerde bağlanan kollardan oluşmaktadır. Kuzeyden başlayarak Esiroğlu

mevkiinden doğu yönünde ayrılan kol Galyan deresini, devamında Maçka merkezinin yakınında çatallaşarak güney doğuya ayrılan kol Meryemana Deresini, yine bu kolun batısındaki kolu Larhan Deresi'ni oluşturmaktadır. Değirmen Derenin Maçka merkezden itibaren güneye doğru Zigana'ya kadar olan uzantısına Hamsiköy Deresi denilmektedir. Maçka merkezden kısa bir mesafe sonra Çatak mevkiinde batıya doğru ayrılan kol Mulaka Deresidir. Bu dereler Değirmendere Vadisi'nin kollarını ve aynı zamanda yerleşim havzalarını oluşturmaktadır Hamsiköy deresi, Harşit çayının bir kolunun güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzayan Zigana deresi olarak da tanımlamaktadır. Maçka yakınlarında Maçka deresi, Maçka'dan sonra Değirmendere adını almaktadır. Esiroğlu yakınlarında Galyan deresi de Değirmendere'ye katılmaktadır (Demir, 2005: 90), (Şekil 224, Şekil 225).

Şekil 224. Değirmendere Vadisi ve kollarını gösteren harita. (Brendemoen 'den işlenerek, 2002: 12)

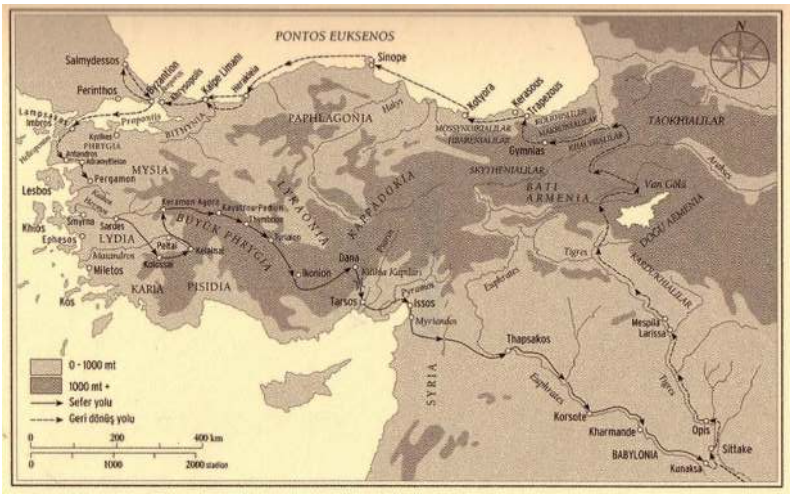

Şekil 225. Değirmendere Vadisi ve kollarının "google earth" üzerinde görünümü

2.5.2.1. Geçitler

Denize paralel uzanan Doğu Karadeniz Dağları'nın geçit vermeyen zorlu yapısına karşın Değirmendere Vadisi, coğrafi olarak sahip olduğu bazı geçitler sayesinde tarih boyunca Trabzon'un ya da Doğu Karadeniz'in giriş kapısı olarak anılan stratejik bir yer olmuştur.

M.Ö 400'lerde Onbinler olarak adlandırılan Yunan ordusu ile Babil'den Yunanistan'a dönen Ksenophon'un dönüş yolunda Karadeniz'i gördüğü "Thekhes" Tepesi'nin yeri ve askerlerin Trabzon'a ulaştığı güzergah ile ilgili birçok spekülasyon olsa da bu yolun Değirmendere Vadisi üzerinden olduğunu ileri süren çeşitli kaynaklar vardır. Emir, Ksenophon'un Gümüşhane-Zigana geçidi üzerinden geçerek Trabzon'a ulaştıklarını belirtmektedir (Emir, 2012: 20). Karagöz, Onbinler'in denizi gördükleri *Tekes tepesinin* Trabzon'un 60 km güneyinde bir yerde olduğunu ve buradan ordunun bir günlük mesafe ilerleyerek Meryemana ve Galyan dereleri arasındaki dağ sırtlarını takip ettiklerini iddia etmektedir (URL-46, 2015). Durmuş, Onbinlerin denizi gördüklerinde "thalassa thalassa" (deniz, deniz) diye bağırdıkları "Thekhes Tepe"sinin ve bu tepede yaptıkları taş yığınının Yazlık Köyü'nün İskopel yaylası olması gerektiğini söylemektedir (Durmuş, 2013: 24), (Şekil 226).

Şekil 226. Onbinlerin izlediği yol (Ksenophon, 2011[37])

Değirmendere Vadisi'nin çevresiyle bağlantısını sağlayan geçitlere bakıldığında Galyan deresini Bayburt iline bağlayan Gümüşki, Değirmendere Vadisi ile Akçaabat ilçelerini birbirine bağlayan Haçka ve Değirmendere Vadisi yaylaları, Torul bağlantısını sağlayan Meryemana geçitleri ve Zigana geçidi bulunmaktadır.(URL-44, 2015). Değirmendere Vadisi'nin belli başlı dağları Zigana, Kulin, Kuştul'dur ve Zigana geçidi Trabzon-İran transit yolu üzerinde olup Türkiye'nin önemli geçitlerinden biridir (URL-47, 2015).

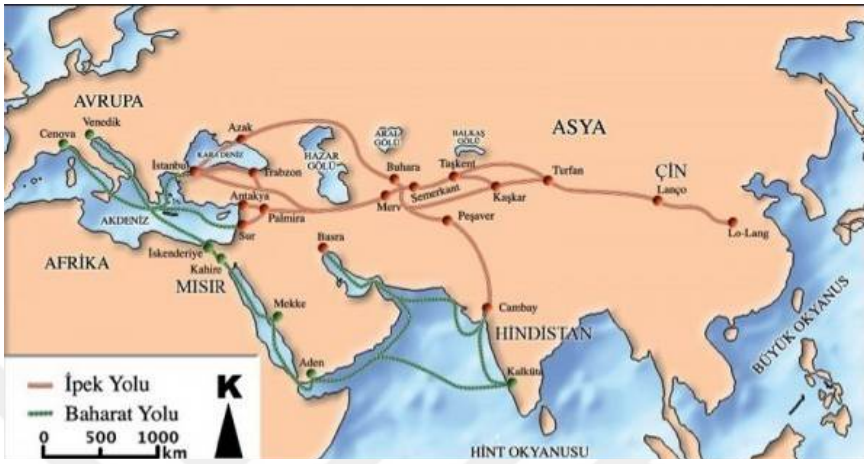
2.5.2.2. Ticaret Yolları

Çin'den başlayarak Akdeniz ve Avrupa'ya ulaşan İpek ve ticaret yollarının bir kolu Karadeniz üzerinden geçmekteydi. Bu yol İran üzerinden Erzurum- Bayburt- Gümüşhane ve Trabzon güzergahını kullanıp Değirmendere Vadisi üzerinden geçmekteydi. Trabzon'dan başlayıp Değirmendere Vadisi- Gümüşhane- Erzurum- Kars-Tebriz üzerinden Semerkant'a ulaşan İpek yolunun bu bölümü için Avrupalılar "Semerkant'a giden altın yol" adını vermişlerdir (Taşkın, 2008: 16), (Şekil 227)Şekil 227. İpek Yolu ve Baharat Yolunun geçtiği güzergâhları gösteren harita. (URL-48, 2015).

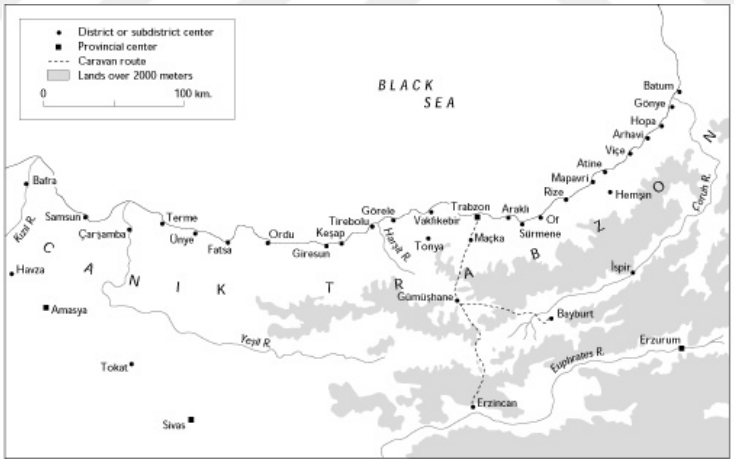
Değirmendere Vadisisinin coğrafi ve iklim yapısına göre yazlık ve kışlık olmak üzere çeşitli alternatif yollar oluşmuştur (Şekil 228) (Köse, 2012: 14). Bunlar ticari ve

[37] Ksenephon, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, çev: Oğuz Yarlıgaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011, s: 19.

askeri bakımdan çok önemli olduklarından yerleşim yerleri, askeri savunma merkezleri, haberleşme kuleleri ve kervanların konaklama yerleri vadiler boyunca uzanan bu yolların kenarında olmuştur (Durmuş, 2010: 8). Daha sonra 19. yy'da farklı alternatif yolların açılmasıyla bu yollar eski önemini kaybetmiştir (Köse, 2012: 14).

Şekil 227. İpek Yolu ve Baharat Yolunun geçtiği güzergâhları gösteren harita. (URL-48, 2015)

Şekil 228. 19. yy. başlarında Değirmendere Vadisi ve çevresinde kervan yolunun geçtiği güzergâh. (Meeker, 2002)

Değirmendesi Vadisi, Trabzon İmparatorluğu için de, hem başkente ulaşan en önemli kara yolunun üzerinde bulunmasından, hem de imparatorluğun en büyük nüfusuna sahip olmasından büyük önem arz etmektedir. Bu sebepten Trabzon İmparatorluğu üzerinde araştırma yapan tarihçiler, bölgeye farklı bir anlam yüklemişlerdir (Keçiş, 2009: 40). D. J. G. Slaterry'den aktaran Özsait, ticari yollar üzerinde bulunan Değirmenderesi ile ilgili olarak şunları anlatır; "… Önemli zengin kaynaklara sahip iç bölgelerde kazanç elde etmek

için ticari etkinliklerde bulunduğu sanılan Grek kolonileri vardır. Değirmen Dere'nin denize döküldüğü yere yakın bir konumda bulunan Trapezus bunlardan biridir. Bu nehir zengin maden yataklarının olduğu Gümüşhane bölgesinin yanından geçer ve aslında iyi bir ticari taşımacılığa uygun olduğundan, ticareti kolaylaştırır, kolonistlere kolay kar sağlardı…" (Özsait, 2000: 38-39).

DeğirmenDeresi Vadisi ve kollarından geçen İpek yolu ve kervan yollarının izledikleri güzergahları tarif eden çeşitli kaynaklar vardır. Taşkın Trabzon-Erzurum arasındaki İpek yolunun Değirmendere Vadisi bölümü yazlık ve kışlık olmak üzere iki güzergah olarak aktarılmıştır. Kış yolu olarak bilenen ilk yol Trabzon'da Boztepe'nin doğusunda Karadeniz'e dökülen Değirmendere Vadisi'ni takiben başlar ve güneye doğru vadiyi takip ederek Esiroğlu'na ulaşır. Buradan güneye doğru ve vadinin yamaçlarında tırmanarak eski isimleri ile Hortokop, Yayandon, Hamsiköy üzerinden 2000 metre yüksekliğindeki Zigana geçidine ulaşırdı. Yol buradan Zigana köyü üzerinden Gümüşhane'nin Ardasa (Torul) ilçesine bağlanırdı. Yaz yolu olan ikincisi ise Esiroğlu'ndan itibaren çeşitli güzergahlar izlerdi. Nedeni yol güzergahlarındaki konaklama yerleriydi. Bu yollar Kolat Boğazı, Karakaban, Ferganlı, İstavri, Krom, Anzarya hanlarından bazılarına uğrayarak Gümüşhane şehir merkezine hiç uğramadan kestirmeden Kovans veya Vavuk Geçidine ulaşarak kış yolu ile buluşurdu (Taşkın, 2008: 21).

Durmuş; bu yolları Maçka içinden ve Maçka topraklarından geçen diye başta ikiye ayırarak Maçka üzerinden geçen yolları beş güzergahta toplamaktadır. İlk yol; Trabzon-Maçka-(Kospidiyos) Coşandere- (İskalita) Altındere- Kara Kaban- Hoca Mezarı-Turnagöl- Kulat- Anzarya Hanları güzergahını takip eder. Bu yol yaz ve kışları kullanılırken 1871'den sonra dördüncü güzergah yani Naldöken-Meşeiçi-Bondila-Hamsiköy-Zigana-Torul üzerinden devam eden yol yapılınca sadece yazın kullanılır duruma gelmiştir (Durmuş, 2011: 79). İkinci yol; Trabzon- Maçka- (Kospidiyos) Coşandere- Larhan (Akarsu)- Kara Kaban- Hoca Mezarı- Turnagöl- Kulat- Anzarya Hanlarını takip eder. Bu yolun birinci yol ile Meryemana Manastırının dağın arkasındaki Larhan Vadisi'nden geçmiş olması gibi küçük bir fark vardır. Üçüncü yol; Trabzon-Maçka- (Kospidiyos) Coşandere- Naldöken (Hortokop)- Kara Kaban- Hoca Mezarı-Turnagöl- Kulat- Anzarya Hanları güzergahını takip eder. Dördüncü yol; Trabzon- Maçka-(Kospidiyos) Coşandere- Naldöken- Meşe İçi- (Bondila) Güzelce- Hamsiköy- Zigana-Torul güzergahını takip eder. Mahmut Gologlu'na göre yol, 1865-1871 arasında yapıldı. Beşinci yol; Trabzon- Maçka- Çatak- (Bondila) Güzelce- Hamsiköy- Zigana güzergahını

takip eder (Durmuş, 2011: 79-80). Maçka topraklarından geçen diye bahsettiği güzergahlar ise iki yöne ayrılır. Bunlar Galyan Vadisi ve Haliya üzerindendir. Haliya yolu Torul bağlantılı diğer yollar gibi kavşak noktasında olmadığından fazla bağlantı alternatifleri olmamasına rağmen kestirme olduğu için ticaret yolu olmasının yanı sıra posta tatarları tarafından ve şehre kömür taşınması için sıkça kullanılan bir yol olmuştur (Durmuş, 2011: 76). Galyan Vadisi üzerindeki yol ikiye ayrılmaktadır. İlk yol; Trabzon- Esiroğlu- Oğulağaç (Lipadomoz Mevkii)- Manastır- Gümüşki- Taşköprü güzergahında dağların tepelerinden geçerek Gümüşhane veya Bayburt'a ulaşan yazlık yoldur. İkinci yol; Trabzon- Esiroğlu- Oğulağaç- Alataş- Taşalan- Ergin- Gümüşki- Taşköprü güzergahında dağların eteklerinden geçerek yine Gümüşhane veya Bayburt'a bağlanan kışlık yoldur. Galyan Vadisi'ndeki Oğulağaç'tan ayrılan bir kol Çevirme yaylasından Yazlık köyüne ulaşmaktadır (Şekil 228). Durmuş, Bilgin'e dayanarak Ksenephon'un bu yolu Onbin askeri ile dönüş yolunda kullanarak Lipadomoz mevkiinde Makronların kendilerine kurdukları pazardan alışveriş yaptıklarını belirtmektedir (Durmuş, 2011: 90). Kervan yolu olarak kullanılan bu güzergahı kalabalık ordusuyla geçen Ksenephon'un da hem güvenlik hemde pratik sebeplerle tercih etmiş olması mümkündür.

Köse de Galyan ve Yazlık arasındaki Çevirme yolu bağlantısına dikkat çekmekte ve bu alanı daha detaylı bir biçimde tarif etmektedir. Krom, İstavri, İmer-Kolat yerleşkelerine bağlantısı olan yazlık yol Sümela Manastırı'nın güneyinde yer alan karşı yamaçlardan devam ederek 15.yy Osmanlı Tahrir Defterlerinde Sameruksa adı ile anılan köyden geçerdi. Bugün bu alan, Altındere Köyü ile Saveriksa yaylasının arasındaki geniş otlak alanlardan geçmektedir. Altındere Köyü'nün yukarı yamaçlarında bulunan bu yayla Yazlık (Livera) köylülerinin sadece yazın kullandıkları bir yer olarak belirtilmektedir. Tahrir defterlerinde Galyan Köyü'nün Saveriksa Köyü'nün karşı yamacında konumlandığının belirtilmesi bu yer tespitini doğrulamaktadır. Şuanda Altındere Köyü'nün yukarı sınırları ve Saveriksa yaylasının aşağı sınırında çevrili ve yarım metre kalınlığında etrafı yüksek duvarlarla çevrili Çevirme adında düz bir mera vardır. Buranın kervanlar için güvenli bir bölge olarak yapılmış olabileceği belirtilmektedir. Murat Arslan'dan alıntı yapan Köse, yazlık karavan yollarından birinin Çevirme'nin yukarısındaki Kusal'dan geçerek Saverikse yaylasına ulaşılacağını ve 17,5km uzunluğundaki taş kaplı yolun Roma yolu'nun kalıntıları olduğunu bildirmektedir. Çevirme ve Çevirme'nin yukarısından Saveriksa'ya ulaşan bu yolların hepsinin Yazlık köyüne ulaştığını belirtmektedir (Köse, 2012: 18). Yılda 30.000 den fazla deve, at ve katırın gidip geldiği bu yol, 1800' lü yıllara kadar Meryemana

Vadisi'ndeki YAZLIK Köyü'nden geçmekteydi. Daha sonra Larhan Vadisi'ne ve Zigana Vadisi'ne dönmüştür (Durmuş, 2013: 8).

Durmuş'un bahsettiği Maçka topraklarından geçen ikinci yol Maçka merkezin batı yamaçlarından geçerek hem Torul'a giden yolla hem de Larhan Vadisi üzerindeki Bakımlı'dan gelen kervan yolu ile birleşmektedir. Bu güzergah; Trabzon- Mağmat (Geçit)- Sorsi Boğazı- Limni (Kaynarca)- Lişer Yaylası- Yerlice- Yaylabaşı- Haldiya (Haliya) olarak devam etmektedir.

Trabzon Tebriz arasındaki kervan yollarını inceleyen Weeks, Trabzon'dan Erzurum ve Tebriz'e kadar uzanan bu güzergahı dünyanın en eski kervan yolu olarak tanımlar. İran'dan Karadeniz'e deve ile üç aylık yol olduğunu, kervanların gece ilerleyip gündüz dinlendiklerini ifade etmektedir. Kervan yolu üzerinde Cevizlik olarak bilinen Maçka merkezini "uzun ana cadde üzerinde geniş saçaklı evlerin, bir veya iki lokantanın ve bir otelin sıralandığı küçük düzenli bir köy" olarak tarif etmektedir. Dik vadinin yanından yukarı doğru tırmanırken derenin aşağıda kaldığı, bir köprüden karşıya geçtiklerini ve yükseklerden aşağıdaki ekili yamaçlara, bağlıklara ve vadinin her iki tarafında ormanlarla kaplı tepelere baktıklarını anlatmaktadır. Buradan devam ederek Taşköprü hanları, Gümüşhane, Bayburt üzerinden ilerleyişini anlatır (Weeks, 1896: 2-8). Weeks'in anlatımından Cevizlik ve Taşköprü arasındaki güzergahı anlamak tam olarak mümkün değilse de yüksek dağ tepelerini takip ettiklerine göre yazlık rotalardan birini izlemiş olmalılar.

Köse, kervan yollarının Maçka'da ikiye ayrıldığını belirtir. Biri Zigana'dan geçip Gümüşhane, Bayburt ve Erzurum'a giden kışlık güzergah diğeri ise Meryemana Deresi'ni takip ederek Altındere Vadisi'nde Sümela Manastırı'nın önünden geçen bahar ve yaz aylarında kullanılan güzergah olarak tanımlanır. İkinci yol Sümela Manastırı'nın devamında Kolat Hanları'na ulaşır. Eski Krom antik kenti ve sonra Gümüşhane de diğer yollarla birleşmek için genellikle bu güzergah izlenirdi (Köse, 2012: 14). Bryer'dan aktaran Köse, bu yolu anlatırken istilacı ya da tüccar herkesin yükseklerdeki dağlık alanda Camiboğazı ve Zigana Vadisi arasında bulunan geçitten geçtikten[38] sonra Yazlık Köyü'ndeki huni biçimindeki vadiden geçmek zorunda olduğunu, Marco Polo ve İspanyol seyyah Clavijo gibi birçok seyyahın bu güzergahı takip ettiğini belirtmiştir. Yazlık

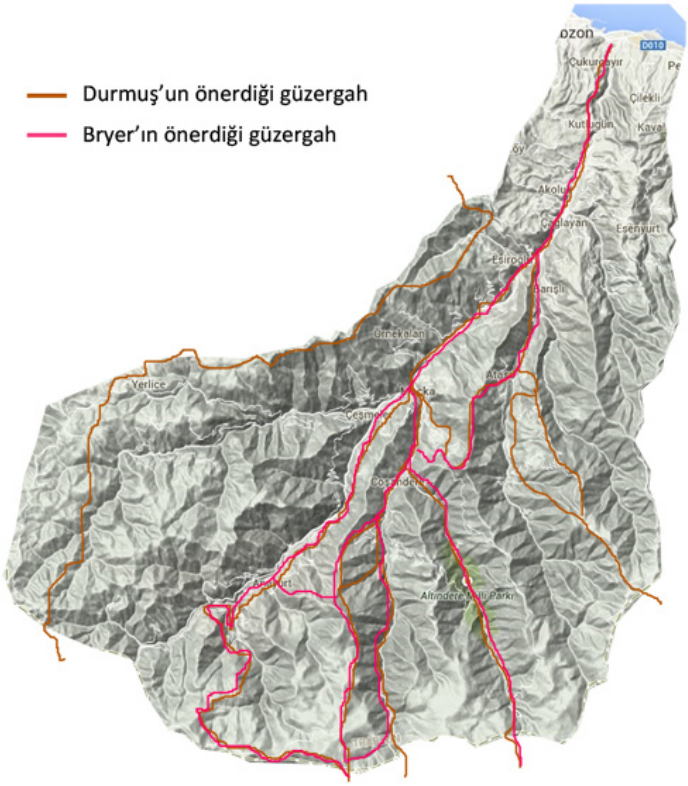
[38] Bryer, bu geçidi Doğu Karadeniz'in giriş kapısı "Pontos Gate" olarak nitelendirmektedir.

Köyü'nün batı girişinde tüm vadiyi kontrol edebilecek bir noktaya, ticaret yollarının güvenliği için yapılan gözetleme kulesinin kalıntılarından bahsetmektedir (Köse, 2012: 14-15).

Eski adı "İskalita" olan Altındere Köyü'ndeki Sümela manastırının bulunduğu Altındere Vadisi, Kolat hanlarında birleşen antik Krom, İstavri ve İmera yerleşimlerinden geçen antik kervan yollarının keşişim noktası niteliğindedir. Hem ticaret yolları hem de değerli madenlerin sevkiyatı için Krom'dan geçerek Maçka'ya varan yazlık yolların yapımı, genişletilmesi ve bakımına her zaman özen gösterilmiştir. Yolların güvenliğini sağlamak için stratejik noktalara kaleler inşa edilmiştir (Köse, 2012: 17-21).

Bryer, "The Byzantine Monuments and Thopography of Pontus" adlı eserinde Trabzon'dan başlayarak güneyde Harşit (Philabonitas)'e doğru giden yolları, geçitleri ve coğrafyayı anlatmıştır. Maçka'dan geçip güneye devam eden rotaları yazlık ve kışlık olmak üzere ikiye ayırmıştır ve kendi içlerinde farklı kullanım alternatiflerini tarif etmiştir. Değirmendere Vadisi içindeki kışlık yol güzergahı Hortokop ve Yanandol'dan geçerek Değirmendere'nin doğu yamacından yukarı doğru tırmanırken tekrar Hamsiköy'ün aşağısında dereye doğru inmektedir. Burada yol kendi içinde alternatifler oluşturur. Kışlık yol güneydoğu istikametinde Değirmendere'nin asıl kaynağını oluşturan dere boyunca devam ederek Zigana geçidine tırmanır. Zigana geçidi 2025m'de ağaç çizgisinin biraz üzerinde kışlık merada bulunur. Fakat nispeten iyi korunmuştur. Buradan güneye doğru Zigana köyüne kadar ormanlıklar içinde Harşit'in bir kolu olan vadiye inilir. Zigana geçidini takip eden kışlık yol yazlık yollara göre daha uzun ve dolambaçlıdır. Üstelik yazlık yol farklı rota alternatiflerine sahiptir. Seyyahlar az engelle karşılan açık kış meralarından Harşit'e, nerede inmek istediklerine göre karar vererek devam ederler. Yazlık yolların batı yönündekiler Doğu Karadeniz'in giriş kapısı anlamındaki "Pontic Gate" diye adlandırılan 2400 m'deki Kolat Boğazı'ndan geçmek zorundadırlar. Bu yol kışlık yolla birlikte Maçka olarak bilinen Cevizlik'ten güneye doğru Hortokop'a kadar çıkar fakat sonra Doğu Karadeniz'in giriş kapısına varmak için, güneydeki Karakaban'a doğru dağın sırt çizgisi boyunca tırmanır. Bu yolun biraz değişkeni ise güneydeki Hamsiköy'e kadar kış rotasını takip edip oradan doğu yönündeki Güzelyayla eski adı "Ferganlı" yoluyla "Kapı"ya ulaşmaktır. Buradan güneye doğru bir yol İstavri ve Krom Vadisi'ne

inmektedir[39]. Cevizlik, Maçka'dan başlayarak Kınalıköprühan'a kadar iki yol daha Meryemana Deresini takip etmektedir. Biri güney yönünde Larhan, Ağursa köyleri ve mineralli suyu geçerek su bölümü çizgisi ve zirvedeki yoldan Anzarya Hanlarına ulaşır. Buradan bir yol güney batıya doğru Krom Vadisi'ne diğeri güneye doğru İmera'ya ilerler. Bu yolun diğer bir alternatifi ise Meryemana deresinden ilerleyerek Sümela Manastırı'nı geçtikten sonra ya zirveden Anzarya Hanları'na birleşebilir ya da Karakaban dağının etrafından Taşköprü'ye ya da Kostan Dağı'nın altındaki zirve yolundan güneydeki Bayburt'a doğru sapılabilir. Bryer'ın tarif ettiği bir diğer yol ise Galyan Vadisi'n'de Kuştul'u geçtikten sonra yukarıda bahsedilen güzergahla Taşköprühanları'na ulaşılabilir. Diğer bir yol ise Değirmendere'nin doğu yamacında Zefonos yolu ile Taşköprü hanları ve Bayburt'a ulaşılabilir (Bryer ve Winfield, 2007: 49), (Şekil 229).

Şekil 229. Durmuş ve Bryer'ın tarifine göre Değirmendere Vadisi ve kollarından geçen eski kervan yollarını gösteren harita

[39]. ("Pontic Gate"ten Gümüşhane-Bayburt'a doğru farklı yol alternatifleri için bkz. Antony Bryer, David Winfield, The Byzantine Monuments and Thopography of Pontus, Dumbarton Oaks Studies XX, Washington 2007, s: 48.

Bryer ve Durmuş'un tarif ettikleri güzergahlar birbirine benzer olmakla birlikte Durmuş kışlık güzergahı Maçka merkezden sonra Çatak'tan geçirerek Güzelce köyü ve Hamsiköy'den devam eden yol olarak tanımlarken Bryer kışlık rotayı Maçka merkezden sonra Hortokop (Ortaköy) ve Yanandol (Yazılıtaş)'dan geçtiğini belirtmektedir. Birbirine yakın olan bu yerleşimlerin içinde yine alternatif bazı yollar olabilir ve belli dönemlerde bu yollar birbirine göre daha yoğun kullanılmış olabilir.

Kervan yollarının farklı alternatifler oluşturarak Değirmendere Vadisi üzerinden geçmesi bölgenin sosyal ve ticari faaliyetlerini de etkilemiştir. Kervan yollarının geçtiği yerleşim yerleri kalkınmış hatta zenginleşmiştir (Durmuş, 2011: 66). Yol üzerinde belli noktalarda han gibi yapılar durak ve dinlenme noktaları oluşmuştur. Değirmendere Vadisi'nin yükseklerinde yazlık ve kışlık kervan yolları üzerinde yer alan Anzarya, Taş Köprü, Gümüşki, Kolat Hanları gibi yapılar bunlardan bazılarıdır.

Trabzon'dan başlayan kervanların Değirmendere Vadisi içindeki ilk konaklama yeri ilçe merkezi olan Cevizlik'tir (Durmuş, 2011: 68). Dükkan, çarşı ve Pazar yerlerinin varlığıyla burası önemli bir merkez ve durak yeridir. Kışlık yol güzergahları üzerinde bulunan ve "Stama" ya da "İstama" olarak bilinen Başar köyü Maçka Toponimisi'nde konaklama yeri anlamına gelmektedir (Karagöz, 2006: 187).

Değirmendere adından da anlaşılacağı gibi bir zamanlar bölgede oldukça fazla sayıda bulunan değirmenler hem köylülerin hem de yolcuların ihtiyaçlarını karşıladıkları önemli noktalar olmuşlardır (Durmuş, 2011: 70).

2.5.2.3. Pazar Yerleri

Doğu Karadeniz bölgesi kırsal mimarisini inceleyen Özgüner sivil mimari ile birlikte Doğu Karadeniz'in coğrafi, topografik ve sosyo-kültürel yapısına özgü kırsal merkezleri de analiz etmiştir. Doğu Karadeniz'deki kırsal yerleşimler Anadolu'da olduğu gibi toplu değil dağınık bir yerleşim gösterirler. Anadolu'da bu toplu yerleşimin ortasında bulunan cami, kahvehane, dükkanlar, ilkokul gibi yapılar bu yerleşkenin merkezini oluştururken Doğu Karadeniz kırsalında durum tamamen farklıdır. Denize dik uzanan derin vadiler ve dağınık yerleşim biçiminden dolayı genellikle birkaç köye birden hizmet eden ortak bir merkez vardır. Köylerin merkezle organik bağlantısı kopuktur. Dolayısıyla merkezlerin kuruluşu dağınık yerleşim biçimi ile paralellik gösterir. Uzaklık ve ulaşımın zorluğundan dolayı köylüler buraya günde bir veya iki kez ancak gidebilirler. Pazar yeri, dükkanlar, doktorun

olduğu sağlık merkezleri ve daha çok erkeklerin bir araya geldiği kahvehane ve caminin bulunduğu yerler bu merkezi tanımlamaktadırlar. Bu nedenle bazı köylerde hiç dükkan yokken bazılarında mahalle camilerinin yakınında kahvehane ile birlikte birkaç dükkan bulunmakta ve buralar alt merkezleri oluşturmaktadırlar (Özgüner, 1970: 19-21). Pazar yerleri bulunduğu bölgenin merkezi durumundadır (Bilgin, 2013: 183). Kırsal alanlarda hem alış veriş yaparak ihtiyaçların giderildiği hem de sosyal, kültürel kaynaşmanın sağlandığı pazar yerleri son derece önemlidir. Pazar yerleri ilçe ve nahiye merkezlerinde yer alabildiği gibi bazı ortak ulaşım güzergahlarında da yer almaktadır.

Kışın köylerde yazın daha yükseklerdeki yayla, mezra ve obalarda kalan köylünün bu hareketli yapısı belli noktalarda mevsimsel geçici Pazar yerlerinin kuruluşunu etkilemiştir. Pazar yeri olması için mutlaka bir yerleşim olması gerekmeyen bu yerler yayla ve mezraya yakın merkezi bir yerde kurulmaktaydı. Zamanla bu Pazar yerlerinin geliştiği ve yerleşimlerin oluştuğu görülmüştür (Özgüner, 1970: 15). Bu durumda asıl olarak Pazar yerlerinin yol güzergahları ile ilişkisi önem kazanmaktadır.

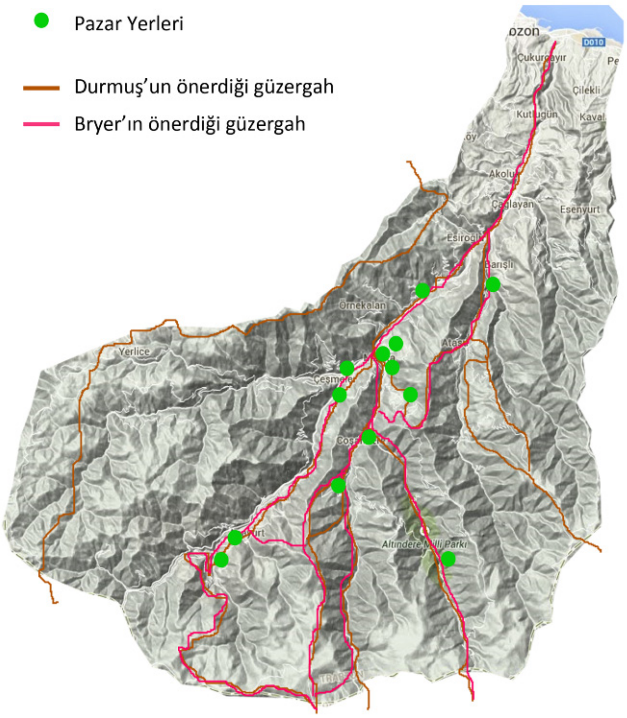
Genel olarak Doğu Karadeniz'deki Pazar yerlerinin bu yapısı Değirmendere Vadisi için ele alındığında yol güzergahlarının önemi daha da artmaktadır. Doğu Karadeniz sınırını teşkil eden yüksek yaylalardaki Zigana, Kolat geçitlerini aşarak Değirmendere Vadileri'ndeki farklı kervan yolları güzergahlarından ilerleyerek Maçka'dan geçen yollar için hiç şüphesiz Maçka merkez önemli bir Pazar yeri olmuştur. İki vadinin ve kervan yollarının kesişim noktasında yer alan Maçka merkezinde "Cevizlik Çarşısı" kurulmuştur.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) ve Trabzon Vilayet Salnamelerinde "Cevizlik çarşısı" adı farklı yerlerde geçmektedir. 1871 yılı ve sonrası Trabzon Salnamesinde Pazar yerleri sayılırken, "Cevizlik aşağısı" ifadesi kullanılmaktadır. Cevizlik'in pazarı Çarşamba günü kurulur (Durmuş, 2010: 23). 1902-1903 yılı Trabzon Vilayet Salnameleri'nde de daimi pazar yerleri verilirken Cevizlik'in Perşembe günü kurulduğu belirtilmektedir (Anonim, 1902, 1903). Kaynaklarda Maçka'ya zaman zaman "Cevizlik" denildiği olmuştur… Aslında "Cevizlik" adı Maçka'nın tamamına ait olmayan, sadece merkez çarşısının adıdır. Bir başka tanımda "Maçka nahiyesinin merkezi Cevizlik karyesi…. Hamsi köyden gelen dere ile Meryem ana deresinin birleştikleri noktada mebnidir (kurulmuştur)" (Durmuş, 2010: 24) diye ifade edilmektedir. Buradan da Maçka kazasının merkez nahiyesinin adının Cevizlik olduğu anlaşılmaktadır.

Tarihsel kaynaklardan M.Ö 400'lerde bugünkü Galyan Vadisi "Libadomoz / yaban kazı/ördeği gölü" denilen mevkide Ksenephon'un Yunan askerleri için kurulan pazar

yerinde alışverişte bal, kürk ve bazı gıda mallarının alındığına dikkat edilirse (Durmuş, 200: 16); Değirmendere Vadisi'nin pazar yerlerinden birinin de burası olduğu anlaşılmaktadır.

Bu iki Pazar yerinden başka Aya Kiraki, Zanha (Çeşmeler), Meryemana manastırı, İlaksa (Mataracı), Kapuköy (Kapıköy), Meksila (Çatak), Yer Köprü, Atlı Kilise, Naldöken, Kospidiyos manastırı (Temelli), Ayana manastırı (Aya Yane) ve İstama (Başar) diğer Pazar yerleridir. Günübirlik olan bu pazarlar Mart Ağustos ayları arasında kurulmaktaydılar (Durmuş, 2010: 30). Yer olarak incelendiğinde Mataracı ve Kapıköy köyleri yazlık ve kışlık rotaların her ikisinin de ortak oldukları Değirmendere üzerinde yer almaktadırlar. Çatak, Çeşmeler, Başar ve Yer Köprü kışlık kervan yolu üzerindedirler. Meryemana Manastırı, Atlı Kilise, Naldöken, Yazlık'ta Ayana Manastırı ve Kospidiyos Manastırı yazlık kervan yolları üzerinde yer almaktadır (Şekil 230).

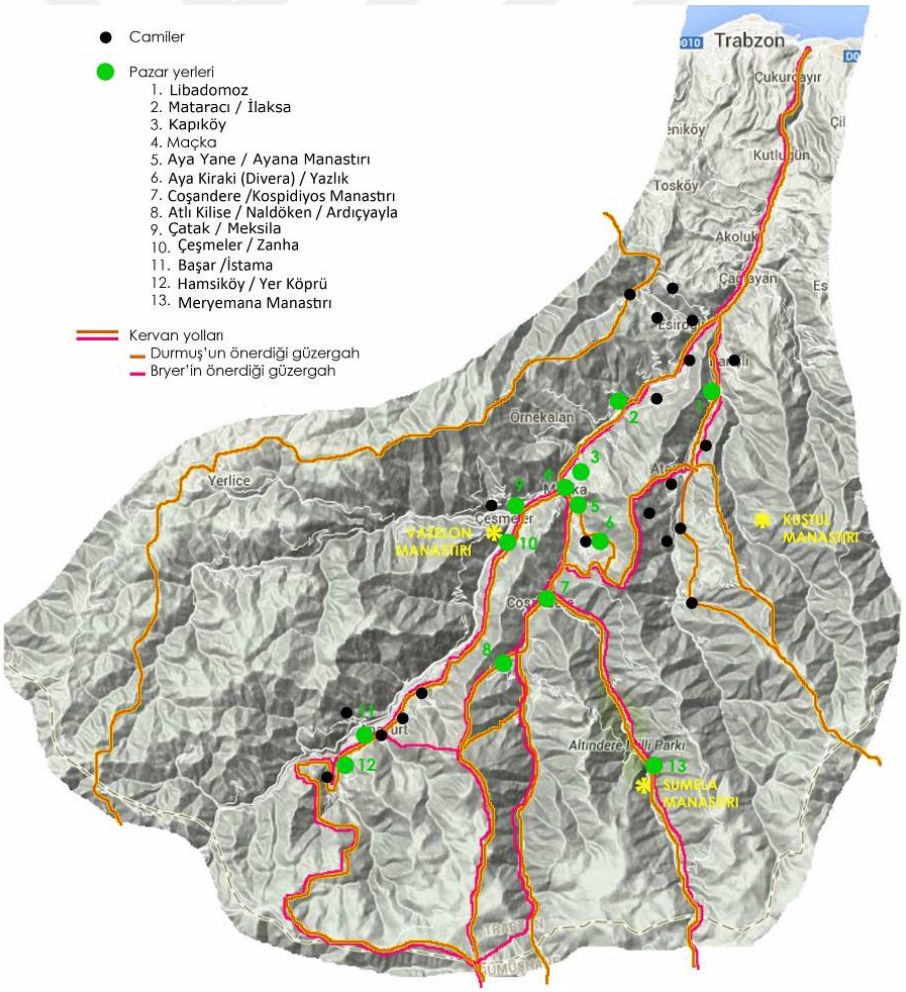

Şekil 230. Kervan yolları ve Pazar yerlerini gösteren harita

Konum olarak bakıldığında pazar yerlerinin vadilerin ticaret/kervan yolları ile ilişkili önemli güzergahlarda kuruldukları görülmektedir (Şekil 231). Günübirlik bu pazar yerlerinin merkezdeki *Cevizlik* çarşısına alternatif oluşturan daha küçük alt merkezler oldukları söylenebilir. Aynı zamanda bazılarının önemli kilise ve manastırların bulunduğu

bölgede kurulması yolcuların dini ihtiyaçlarını buralarda yerine getirdikleri anlamına gelmekte ve hatta burada kalan yolculardan kilise için gelir elde ediliyor olmalıdır. Bu nedenle ekonomik ve sosyal olarak son derece aktif olan pazar mevkileri yolcuların dinlenmesi ve çeşitli ihtiyaçlarını gidermelerini sağlayan durak noktaları ile doğrudan ya da yakından ilişkili olmalıdırlar. Nitekim bölgede isimlerinden de anlaşılacağı üzere Atlı Kilise Hanı, Kınalı Köprü Hanı, Hoca Mezarı Hanları, Acısu Hanları ve Olasa hanları gibi yol üzerindeki bu yerler muhtemelen birer durak yeriydiler.

Taşkın, daha önce yazlık ve kışlık olarak tarif ettiği İpek yolu güzergahı üzerinde Değirmendere Vadisi içinde iki durak yeri olduğundan bahsetmektedir. Bunlardan ilki Maçka merkeze varana kadar Trabzon'dan yaklaşık altı saatlik yol uzaklıktaki Mataracı, Atlıkilise, Maksila ve Cevizlik Konakları'ndan biri ikinci konaklama yeri ise Hamsiköy 'dür (Taşkın, 2008: 20), (Şekil 231).

Şekil 231. Kervan yolları, Pazar yerleri ve kırsal camileri gösteren harita

Zengin maden yatakları nedeniyle hem ekonomik hem de sosyal açıdan son derece önemli olan Krom yerleşkesi ve Değirmendere Vadisi arasındaki fiziki bağlantının Meryemana ve Larhan vadileri üzerinden sağlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ticari, askeri ve ekonomik anlamda Değirmendere ve kolları üzerindeki vadileri son derece etkileyen bu yolların bölgeyi sosyal ve kültürel anlamda da etkilediği açıktır.

2.5.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri

Bölgenin antik İpek yolu, kervan ve ticaret yolları üzerinde bulunması, kıyı ile iç kesimleri birbirine bağlayan köprü görevi görmesi, zengin maden yataklarına sahip Gümüşhane'ye yakınlığı ve birçok kilise yanında Ortodoks Hristiyan inanç için son derece önemli üç büyük manastıra sahip olması gibi sebepler Değirmendere Vadisi'nin sosyal, kültürel ve etnik yapısını şekillendiren unsurların başında yer almaktadırlar.

Doğu Karadeniz'de coğrafi yapıdan dolayı birçok vadide karşılaşılabilen kendi içinde izole olma durumu yerine Değirmendere Vadisi, birçok önemli geçit ve ticaret yollarının varlığı sebebiyle Anadolu, Kafkaslar, Orta Doğu ve Uzak Doğu ile sürekli etkileşim içinde olmuştur. Bu durum içlerde ulaşılması güç en uzak köylerde bile sosyal ve kültürel yapının gelişmesine neden olmuştur. Ticaret potansiyelinin yüksekliği güzergah boyunca han, otel, dükkan, değirmen ve Pazar yerlerinin oluşmasına ve gelişmesine katkı sağlamıştır.

Fetihten sonra hem bölgeye başka yerlerden getirilen halkla hem de Hristiyan halkın bir kısmının din değiştirmesi sonucu zamanla Müslüman sayısında artışlar meydana gelmiştir. 19. Yy.'lın ortalarına doğru Osmanlı Devleti'nin aldığı siyasi kararlar doğrudan bölgedeki Hristiyan sayısında önemli artışlara neden olmuştur. Bu durum *"gizli din taşıyanlar"*ın asıl dinlerine dönmeleri olarak açıklanmıştır. Tüm bu sosyal olaylar ve nüfus hareketlerindeki değişlikler Değirmendere Vadisi'nin yapı kültürünü ve dini yapılarını da şekillendirmiştir.

Genel olarak sosyal yapıya bakıldığında Değirmendere Vadisi halkı tarım ve hayvancılıkla uğraşmasının yanı sıra değerli sanat ve zanaat işlerinin geliştiği bir bölge olmuştur. Kadı sicillerine dayanarak bölgenin 16. ve 17. yy. toplum yapısı ve ekonomisini inceleyen Jennings, Değirmendere Vadisi toplumunun yaşam biçimi ve tarzının fetihten sonra da Komnenoslar döneminde olduğu gibi sürdüğünü tespit etmiştir. Evler ve serander, anbar, ahır, dam… gibi müştemilat yapıları önceki gibi devam etmiştir. Değirmendere

üzerinde yer alan değirmenler ve fırınlar Değirmendere Vadisi için her zaman önemli olmuştur. Maçka'daki dükkanların ve esnafın varlığı merkez olan Trabzon'daki dükkanlar kadar önemliydiler. Esnafın bazısı kendi bulundukları köylerde ustalık ve zanaatlarını yaparken bazıları imkanların daha fazla olması sebebiyle gurbete çıkmışlardır. Maçka'da oldukça ileri seviyede olan iş ve zanaatlar arasında demircilik, kazancılık, kuyumculuk, yorgancılık, kürekçilik, madencilik, kasaplık ve fırıncılık gibi meslekler sayılabilir (Jennings, 1986: 153). Bölgenin tüm bu sosyo-ekonomik yapısı yol durumuna göre şekillenmiş ve gelişmiştir.

Ticaret yollarının yanı sıra Trabzon limanı ve zengin Gümüşhane madenleri arasında kalan bölge sosyal ve ticari olarak bu durumdan yine olumlu yönde etkilemiştir. Yine Gümüşhane madenlerinden çıkarılan madenlerin Trabzon limanına aktarılması için yakın köylerden halk ve yük hayvanları kullanılmıştır (Erüz vd. 2010: 6). Doğu Roma İmparatorluğu zamanından bu yana Trabzon'un liman şehri ve askeri üs olma özelliği artmıştır (Anonim)[40]. Doğuya yapılacak olan seferler için öncesinde de olduğu gibi Osmanlı Devleti döneminde Trabzon karadan ve denizden önemli bir askeri üs olarak kullanılmıştır. Bu durumda karadan askeri ve lojistik tüm destek Değirmendere Vadisi üzerinden sağlanmıştır. İşbilir, 17.yy başında gerçekleşen İran seferi nedeniyle Rumeli'den deniz yoluyla Trabzon'a ve karadan Erzurum'a zahire, silah ve bir takım malların aktarımı için Maçka'nın önemli oranda kullanıldığını ve bir grup insanın taşıma işi (mükari esnafı) esnaflığı yaptığını belirtmektedir (İşbilir, 2007). Bu durum Maçka esnafının bölge içinde son derece aktif rol oynadığını göstermektedir.

Değirmendere Vadisi'ni etkileyen en önemli sosyal olaylardan biri de 17. yy ortalarında ortaya çıkan Değirmendere Vadisi ve çevresinde ciddi miktarda gizli din taşıyan halkın varlığıdır. Bu durum sosyal açıdan incelendiğinde arkasında yatan bir takım sebepler olduğu ortaya çıkmaktadır.

Öncelikle din değiştirme olgusu incelendiğinde; "ihtida" yani başka bir dine mensup iken Müslüman olmayı seçmek Osmanlı devletinde her dönemde dini, siyasi ve ekonomik…vb. birçok sebepten dolayı yaşanmıştır. İslam'ı seçenler için bu durum basitçe *kelime-i şehadet* getirmekten öte toplumsal, psikolojik ve sosyal çok yönlü etkileri olan

[40] İslam Ansiklopedisi, "Trabzon", 296-301- s:296-297.

sancılı bir süreçtir. Yeni Müslüman olanlara hem yakın aile çevresinde hem de Hristiyanlar arasında tepkiler olmuştur.

Bilhassa XX. Yüzyıl başlarından itibaren ihtida edenlere karşı verilen tepkiler iyice ağırlaşmış, neredeyse her ihtida olayından sonra can kaybı yaşanmaya başlamıştır. Meselenin dikkate değer tarafı, yaşadıkları sıkıntıların ve eziyetlerin sebebinin bu insanların çoğu zaman birinci derecede yakın akrabalarının olmasıdır.

Değirmendere Vadisi'nde Hristiyan halktan bir kısmı Müslümanlığı seçmiştir. Bunu Rum halkın tepkisinden kaçındığı için gizli yaşamak zorunda kalanlar olmuştur. Durmuş'un Şakir Duman'dan aktardığı bir olay bu duruma örnek teşkil etmektedir.

"Zanha/Çeşmeler Köyü'nden Amerika'ya giden Marnoğlu''nun kızı İstanbul Gülhane parkının yakınında otururdu. Yeğeni de doktordu. Marnoğlu bu köydeki kuyumcu olan iki Rum'dan biri idi. Aralarında bir de Li veya Liğoğlu diye bilinen ve gizli Müslüman olan bir Rum vardı. Rumlardan korkuyordu. Papara/Çamlıdüz Köyü Camisi'nin yapılmasına fazlası ile yardım yapmış." (Durmuş, 2010: 81).

Bu durum Çamlıdüz Köyü'ndeki caminin varlığını bildirmesi ve caminin köyün ileri gelenlerinden biri, idareciler ya da halk tarafından mı yaptırıldığı ile ilgili bilgi vermesi bakımından önemlidir.

İhtidâ edenler şer'iye sicili denilen mahkeme defterlerine yazılırdı. İhtidâ kayıtları doğrudan veya dolaylı olarak sicillerde yer alıyordu. Doğrudan ihtidalar mahkemede, mühtedinin kendi iradesiyle Müslüman olmak istediği, hangi dine ve millete mensup olduğu, yeni isminin ne olacağı gibi hususlar açıkça belirtilerek yapılmakta idi. Dolaylı olarak bilinen ihtidâlar ise miras, alım-satım, kefalet ve benzeri kayıtlarda geçen isimlerin yanında "mühtedi" kelimesinin yer almasından anlaşılmaktadır. Mühtedi kelimesi, o kişinin sonradan Müslüman olduğunu göstermektedir. Genel olarak mühtediler babasının gayri-Müslim adı yerine "Allah'ın kulu" anlamına gelen *Abdullah* adı kullanılırdı (Kazıcı, 2005: 3). Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde istimâlet (diğer din mensuplarına belirli kurallar ölçüsünde tolerans gösterme, birlikte yaşamayı kurallara bağlama) müessesesi ile birlikte "irtidat" yani Müslümanken başka dinlere geçme) eden kişilere idam edilmeleri yönünde hüküm verilebilmektedir (Aydın, 2008).

İrtidat veya ihtida ile doğrudan ilgisi olup olmadığı tartışmalı olan gizli din taşıma durumu, görünürde Müslüman olup, gizlice eski dine mensubiyeti devam ettirme, aslî dini yaşama olarak tanımlanabilir. Kripto veya dönmeler de denilen bu grupla ilgili çok fazla bilinmeyen ve spekülasyon mevcuttur. Aslında 'kripto' ve 'dönme' ibareleri aynı anlama

gelmekle birlikte farklı gruplar için kullanılagelmiştir. Kripto; dışarıdan Müslüman gibi görünen ancak derûni olarak Hıristiyan kalanlara; dönme ise dışarıdan Müslüman ama içten Yahudi kalanlara (Sabatay Sevi ve onu takip edenler) denilmektedir (Aslan, 2012: 57).

Tanzimat dönemindeki din değiştirme olaylarını inceleyen Aslan, Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan gizli Hıristiyan topluluklarının böyle bir yola başvurmalarını çeşitli nedenlere dayandırmaktadır. Doğu Karadeniz ele alındığında Trabzon ve Gümüşhane çevresindeki gizli Hıristiyan topluluklarından Stavriotiler ve Kurumluların (Kromli, Krumli) ortaya çıkış nedenleri genellikle Pontus bölgesi Hıristiyanlarının Müslüman bir devlette dinî hürriyetlerinin temin edilmesine rağmen ikinci sınıf vatandaş olarak yaşamak istememeleri, bazı ağır vergilerden kurtulmak ve bazı sosyo-ekonomik avantajlar sağlamak çabaları olarak gösterilebilir. Özellikle haraç vergisinden kurtulmak, bölge içerisinde iskan serbestisine sahip olmak için ve çevrede bulunan gümüş madenlerinde rahatça çalışabilmek için bu bölge halkının gizli Hıristiyanlığı benimsediğini belirtmektedir (Aslan, 2012: 57).

Demir, benzer biçimde din değiştirerek Müslüman olanların hukuki statülerdeki farklılıkları ortadan kaldırmak ve gayr-i Müslim'lerin ödedikleri cizye ve ispenç vergilerinden muaf olabilmek için Tahrir defterlerine bu durumun kayıt edilmesinin son derece önemli olduğunu belirtmektedir (Demir, 2009: 204).

Bölgedeki tarihi gelişmelere bakıldığında Trabzon 16. yy'da uzun süre Şehzade Selim ve Süleyman'ın Şehzadelik yaptığı şehir olmuştur. Selim'in mezhep ayrılığı ve din ve siyasetin çatışması (URL-49, 2015) nedeniyle Safevi Devletine karşı başlattığı büyük mücadele ve 1514 yılında Çaldıran Zaferi bölgede Osmanlı Devleti'nin gücünü zirvelere taşıyan ve Müslüman kimliğine güç, cesaret ve üstünlük sağlayan bir ortam oluşturmuştur. Bu ortam Ortodoks Hristiyan ya da diğer halkın dinlerini gizleme ihtiyacı gerektiren bir takım olaylara sebep olmuş olabilir.

Nüfus hareketleri ile ilgili kayıtlarda da görüleceği gibi Değirmendere Vadisi'nde Ortodoks Hristiyan halktan Müslümanlı'ğa veya Müslümanlık'tan Ortodoks Hrisyanlığa geçenler de olmuştur. Aslında tenesür (Andreadis, 2009) (Müslümanların Hristiyanlığa geçişi) eden halkın çoğunun uzun süreden beri gizli Hristiyanlar olduğu kayıtlardan da ortaya çıkmıştır. Bijişkyan'ın, Gümüşhane'de yaşayan gizli din taşıyan halkla ilgili yaptığı tasvir bu kesimin yaşayış biçimi hakkında fikir edinmemize yardımcı olmaktadır.

"Rumların içinde Gromtsi denilen bir zümre vardır ki bunlar yarı Hristiyan yarı Müslüman olup kalben tam bir Hristiyan gibi ibadet ederler, zahiren de bir Müslüman gibi hareket eder ve icabında namaz kılarlar. Nesilden nesile hiç değişmeyen bu adamların imamları da kendileri gibidir" (Bijiskyan, 1969: 59).

Değirmendere Vadisi ve çevresinin sosyal ve kültürel yapısını ilgilendiren bu olay bölgedeki dini yapıların kaderini de etkilemiştir. Gizli Hristiyanların yaşadıkları bölgelerde durumun açığa çıkmaması için dışa ya da devlete göstermelik camiler yapılmıştır.

Gümüşhane'nin madenleri ile ünlü Krom şehrinde gizli Hristiyanlara dair bir takım söylenti ve şüpheleri ortadan kaldırmak için gizli Hristiyan halkın 1815'te Krom'un merkezinde bir cami inşa ettikleri bilinmektedir[41]. Başka bir deyişle kayıtlarda bölgede yaşayan Müslüman halk var olduğu görünmesine rağmen Krom'daki ilk caminin 19.yy başlarında inşa edilmesi ilginç bir durumdur. Bu durum bölgedeki kırsal cami geleneği ile toplumun sosyal kültürel ve inanç sistemi arasındaki ilişkiyi ortaya koyması açısından önemlidir. Diğer taraftan gayri Müslimlerin kendileri için kilise inşa etmelerinin önünde kanunen engeller vardır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde gayrimüslimlerin imar faaliyetlerini inceleyen Pekak, Fatih'in Galata bölgesinde yaşayan Cenovalı tüccarların oluşturduğu Katolik halk için çıkardığı "Fatih Fermanı"nın iki maddesinden o dönemde gayr-i müslimlerin dini yapıları ile ilgili uygulamaları anlamak açısından önemlidir:

"14) koruyam gayrı memleketlerim gibi ve kilisalar ellerinde ola ayinlerince okıyalar amma çan ve nakus çalmiyalar ve kilisaların alub mescid etmiyem bunlar dahi

15) yeni kilisa yapmiyalar ve Ceneviz bezirganları deryadan ve kurudan rencberlik idüp geleler ve gideler gümrüklerin adet üzre vireler anlar ki mesne ta'addi etmiye".

Bu maddelerden anlaşılacağı üzere var olan kiliseler korunmasına, yeni kilise yapımı ve çan çalınmasının yasaklanmasına karar verilmiştir. Pekak, Galata için çıkarılan bu maddelerin 18.yy sonuna kadar yeni kilise yapılmamasından hareketle yaygın olarak Anadolu'da da uygulandığını ifade etmektedir. 1774 yılında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile 18 yy'dan başlayarak 19 yy. ortalarında gayr-i Müslimlere bir takım sosyal ve hukuksal olaylar sonucunda

---

[41]. Krom'un Samanandon ilçesinde bulunan Aya Yorgi kilisesinin restorasyonu için Sultan'a başvurulmuş ve bunun üzerine Sultan I. Mahmud'un olumlu cevabı için bkz. Yorgo Andreadis, Gizli Hristiyanlar, Belge yayınları (2. Baskı), İstanbul 2009, s: 57-59

gayrimüslimler geniş haklara sahip olmuşlardır (Pekak, 2009: 173-174). Herkese inanç özgürlüğü teminatı verilmesi, gayr-i müslimlerle Müslümanların eşit haklara sahip olması için yapılan düzenlemeler bölgedeki gizli Hristiyan halkın parça parça gerçek inançlarını açıklayanlar olmuştur.

Özellikle Krom'lular 19. yy'lın ortalarında bölgedeki madenlerin kapatılması nedeniyle daha önce madende çalıştıkları için askerlik muafiyeti ve çeşitli imtiyazları olan halk artık bu özellikleri ortadan kalkınca diğer Müslümanlar gibi askere çağrılmışlardır (Andreadis, 2009: 74). Müslüman görünmenin artık bir avantajı kalmadığından gizli Hristiyanlıklarını açıklamışlardır. Bu olay karşısında Trabzon'lu Müslümanlar mizahi bir biçimde durumu şu şekilde dile getirmişlerdir.

"Uzun sokak çamur oldi, Kromlilar gavur oldi" (Andreadis, 2007: 48-49).

Devlet bunların tespiti için İdari Komiteler oluşturarak kayıtlar tutmuştur. Maçka, Cevizlik'te kurulan bir komiteye çevre köylerden insanların gelerek Hristiyan ve Müslüman adlarıyla kaydedilmişlerdir. Son anda Komite görevlisinin eski adı Kapıköy olan Hamsiköy'den Molla Vaizoğlu'nun da kendini "Georgios Kirittopoulos, Kapıköylü papaz" olarak kaydettirdiği bilgisinden aslında Maçka'da da durumun Krom'dan pek farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 15 Temmuz 1857'de dinlerini resmen açıklamak için Trabzon'daki konsolosluklara giden 150 kişinin verdiği bildiriye göre Krom, Santa, (Kovasa), (Parti), Yağlıdere, İstavri, (Muzena), (Stylou) , (Haravas), (Tanturlu), Güzelce (Pontilas), (Tharsas), Bakımlı (Agursas), Akarsu (Lacharinas), Kapıköy, Akarsu (Galianas), Yeşilyurt (Hatsaveras), (Kavaras) köyleri ve diğer bazı köyler din değiştirenler arasındaydı (Andreadis, 2009: 75). Bildiride bahsedilen köylerin neredeyse yarısından fazlası Maçka sınırları içindedir.

Yeni düzenlemelerin getirdiği inanç özgürlüğü ile birlikte dini yapılara da serbestlik getirilmiştir. Gayrimüslim halka sağlanan büyük imtiyazlar sayesinde kilise inşası ve onarımı eskiden Osmanlı Devleti'nin iznine tabi iken artık izne gerek olmadan serbest hale gelmiştir. 19. yy'dan itibaren Anadolu'da ve Ortodoks Hristiyanlığın ruhani merkezi sayılan Değirmende Vadisi ve çevresinde kilise sayısında ciddi artışlar gözlemlenmiştir. Durmuş'un verdiği bilgiye göre, Maçka geneli olarak bahsedilen Değirmende Vadisi ve çevresinde 1856 yılına kadar 20 gayrimüslim yerleşim birimindeki toplam kilise sayısı 30 iken 1879'da Değirmende Vadisi ve çevresindeki kilise sayısı 80'dir. Hem Devletin yayınladığı fermanlar hem de papazların "cennetten köşk kazanmak isteyen" herkesin kilise yaptırması için teşviki ile bölgedeki bu artışın nedeni açıklanabilir**.** Maçka'nın

metropoliti olan Yazlık (Livera) Köyü'nde ise 1917 yılında toplam 45 adet kilise ve şapel vardı ve bunlardan 14 tanesi kilise, 31 tanesi de aile kilisesi ya da şapeldi (küçük kilise) (Durmuş, 2013: 11).

Bölgede yaşayan Rumlar ticaret, zanaat ve sanat gibi alanlarda önde olmalarından dolayı ekonomik olarak elde ettikleri kazancın iyi olması ve Tanzimat sonrası kendilerine tanınan imtiyazlarla evlerini yeniden ve daha büyük şekilde inşa etmiş, köylerin mevcut tahtadan ya da kargirden yapılmış küçük kiliselerini yıkarak yeniden köylerin hakim noktalarına daha büyük olarak ve taştan inşa etmeye başlamışlar. Değirmende ve kollarının oluşturduğu vadilerde hala varolan veya kalıntısı izlenebilen birçok kilise için gerek güvenlik gerekse haberleşme gibi sebeplerden dolayı bu durum gözle görülür bir biçimde uygulanmıştır (Bilgin, 1990: 329).

Kiliselerin sayısındaki artışın yanı sıra evlerin mimarisindeki değişik de bölgede gözlenen etkilerden biri olmuştur. Bilgin, Sürmene bölgesinden örnek vererek, "Eskiden bölgede meskün Hristiyan ve Müslümanlar arasında yaşantı bakımından pek fark yoktu. Köylerdeki evlerin tümü tek katlı, tavansız, odasız ve penceresiz veya tek pencereli idi. Yer evi diye tabir edilen bu evler, taştan örülen duvarların üzeri, hartama veya çalı ile örtülerek yapılmaktaydı. Ahırlar evlerin yan tarafında inşa edilen bölümlerde idi. Bölgede timar sahiplerinin evleri ise çoğunlukla tek katlı fakat biraz daha büyük ve odalar şeklinde bölmeli idi…" Tanzimattan sonra gayrimüslümelere tanınan haklardan sonra Rusya'ya çalışmaya giden ve orada para kazanan Rumlar, oralarda gördükleri şekillerde ev inşa etmeye başlamıştı. Dirlik Köyü (Sürmene)'nden Nazım Aydın'ın annesinden dinlenenlerini aktaran Bilgin, Aydın'ın annesi, 12 yaşında iken tahminen 1870 yılında ilk defa Cida Köyü papazı evine tavan yaptırmış ve nasıl bir şey olduğunu merak ettikleri için çevreden görmeye gidenlerle birlikte onun da giderek tavanı gördüğünü anlatmıştır. Bu anı hem kırsaldaki evlerin biçimi hem de yaklaşık olarak köylerdeki yaygın ev tiplerinin değişmeye başladığı tarih konusunda bir fikir vermektedir (Bilgin, 1990: 329).

Dolayısıyla asıl inançlarını açıklayan halkla birlikte artan Hristiyan nüfusun bölgedeki varlığı Devletin aldığı bu kararların etkisinin Değirmende Vadisi ve çevresinde daha hızla görülmesine neden olduğunu göstermektedir. Böylesine kısa bir sürede bu kadar çok kilise inşa edilmesi Değirmende Vadisi ve çevresinde bulunan ya da başka yerlerden buraya akan ciddi sayıda usta grubunun Değirmendere ve kollarını oluşturan vadiler arasında dolaştığını düşündürmektedir. Bu aynı zamanda vadiler arası mimari etkileşimi de desteklemiştir. Nitekim Değirmende Vadisi ve çevresinde dülgerlik, ahşap ve taş

oymacılığı meslekleri ileri düzeyde olmuştur (Durmuş, 2011). Osmanlı Devlet sisteminde Müslüman halk her zaman savaşa hazır olup uzun süreler askerlik yaptıklarından bahsedilen sanat ve zanaat gibi zaman alan ve zamanla tecrübe edilen işler askerlikten muaf olan gayri Müslim halk tarafından yapılırdı. Bu nedenle bölgede Rum ustaların maharetleri bilinir ve övülürdü.

Kilise inşa etmek artık serbest olduğu gibi onarılmalarına da devlet tarafından destek olunmuştur. Maçka kazasına bağlı Kapıköy"deki kilisenin tamiri için Hristiyan halkın Osmanlı Devleti'ne başvurulması üzerine İlâma fetvâ emini mührüyle; "Eski hali üzere yapılmasına mani olunmamalıdır. Bu istek şer"a uygundur" şeklinde cevap verilmiştir (Ayar, 20011: 167).

Değirmende Vadisi ve çevresinde giderek artan Hristiyan nüfus ve oransız bir biçimde artan kilise sayısı yerel yönetimlerin de dikkatini çekmiş olacak ki İstanbul' a bu durum bildirilmiş ve bunun üzerine Osmanlı Devleti Maçka'daki cami sayısını artırıcı yönde politika izlemiştir (Deringil, 2012: 126). Aşağıdaki yazışma bu durumu belgelemektedir.

"Torul ve Maçka kazalarında bulunan ahali-i İslami'yeden bazılarının teşvikiyle ve cehalet eseri olarak tanassur ettiklerinin (din değiştirdiklerinden) anlaşıldığı ve bunlara ibtidai mektepler ve mescitler inşası hakkında Trabzon Valiliği'nin tahriratı" (Durmuş, 2010: 118).

Bu durum üzerine Değirmende Vadisi ve çevresinde Müslüman halkın fiziki kanıtları olan camilerin yapılmasına önem verilmiştir. İleride de görüleceği gibi bugün varolan kırsal camilerin ya da varlığı bilinen eski camilerin çoğu 19 yy'a dayanmaktadır.

Etnik yapı olarak bölgeye bakıldığında; antik çağlardan Bizans dönemine kadar Doğu Karadeniz sahillerinin kültürel yapısını tanımlamak için kullanılan en yaygın ifadenin Kolhi (Colchis) olduğu daha sonra bunun yerini Lazi terimi aldığı tarihsel kaynaklardan bilinmektedir (Şekil 232). Bu terimler burada yaşayan kabile isimlerinden çok bölgede yaşayan toplulukların tümünün genel kültürel ve etnik yapısını kapsayan tanımlamalar olarak kabul edilmiştir. M.S. 6. yy.'da Doğu Karadeniz ile ilgili gözlemlerini anlatan Agathias'ın tespiti ile bu durumu desteklemektedir (Zehiroğlu, 1999: 1).

"…Lazika'da yerleşik olanlar, eskiden Kolhiler olarak bilinirlerdi ve bu Lazlar ile Kolhiler de aynı halktır..."

Tarihsel kayıtlarda Trabzon'un yukarısı olarak belirtilen ve bugün Maçka'yı da içine alan bölgede Makronlar'ın yaşadığı ve bunların Kolhi (Colchian) orjinli oldukları

söylenmektedir. Ksenephon on bin Yunan askeri ile birlikte memleketlerine dönüş yolunda Makronları Kolhilere komşu halk olarak tarif etmiştir. Trabzon'a kadar uzanan bölgeyi Kolhiler'e Değirmendere (Scydisces)'nin diğer tarafını ise Makronlar'ın bölgesi olarak tarif etmiştir. Yine tarihsel kaynaklarda bölge halkı zaman zaman "Sanni" ve "Tzani" olarak adlandırmalar almıştır. Yine Ksenephon Trabzon'un yukarı kesimi olarak tanımladığı halkı bölgenin en savaşçı insanları olarak anlatmıştır (Cramer, 1971: 286).

Şekil 232. Ksenephon'un dönüş yolunda Değirmendere Vadisi ve koları için tarif ettiği halklar. (Durmuş, 2011: 147)

Meryemana Vadisi'nde bulunan "Makren" adlı mezranın varlığı Makron'lara işaret ettiğini, ayrıca araştırmacı merhum İsmet Zeki Eyüboğlu tarafından toprak kayması sonucu bulunan çift öküz başlı bir İskit iğnesinin İskitlerin ve bazı toplulukların bu bölgede yaşadıklarına delil olarak gösterilmektedir (Durmuş, 2011: 10).

Tarih içinde Doğu Karadeniz'deki Türk varlığının bölgeyi askeri, sosyal, etnik ve kültürel anlamda sürekli etkilediği tarihi kaynaklardan bilinmektedir. Şen'in Trabzon'un yerleşim tarihini incelediği çalışmasında Bizans döneminde Anadolu'nun Kuman, Peçenek, Bulgar ve Hazar Türklerinden oluşan askerlerin savunma ve saldırı amaçlı kullanılmak üzere Karadeniz Bölgesi'nde iskan ettirilmiş ve bir dönem Bizans Devleti'nin Peçenek ve Kuman Türklerinin egemenliği altında kalmasıyla bölgedeki Türk etnik kökeni iyice artmıştır (URL-43).

Bilgin, Emiroğlu'na atıf yaparak Doğu Karadeniz'deki değişik Türk gruplarının çok dar ve dağınık bir bölgede bir arada yaşaması sonucu küçük bir bölgede bile ağız ayrılıklarının (mikro diyalektiklerin) gözlemlenmesini mümkün kıldığını belirtmektedir. Doğu Karadeniz Rumcası olarak adlandırılan bu dil etkilenme öğelerinin değişik olması nedeniyle Tonya, Maçka, Sürmene, Of ve Pazar bölgelerinde konuşulan Rumcalar bu nedenlerden ötürü çoğu kez birbirini anlayamayacak kadar farklı oluşmuştur (Bilgin, 2007: 200). Bu durum derin vadiler arasındaki ulaşım zorlukları nedeniyle kendi içinde izole olmuş kültürel ve etnik farklılıklar olarak açıklanabilir.

Trabzon'un Doğu Anadolu ile bağlantısını sağlayan Değirmendere Vadisi'ni ve dağların doğal geçitlerinden aşarak bu vadiye ve Trabzon'a inen yolları kontrol altında tutan vadi ya da stratejik sırtlar asimile edilerek Bizans'ın ya da Trabzon Rum Krallığı'nın hizmetine alınmış Türk unsurları ile iskan edilmişlerdir. Bu, bölgenin merkezi olan Trabzon'un savunulması ve elde tutulmasını kolaylaştırmak için Bizans devletinin uyguladığı bir stratejisi olarak değerlendirilmektedir. Değirmendere'ye Horos dağlarının eteklerinden çıkarak katılan Boğoç ve Yeri Derelerinin oluşturduğu Malaka Deresi, Maçka'nın hemen güneyinde yükselen ve Değirmendere Vadisi'ni güneyden emniyet altına alan dik sırtların üzerinde yayılan ve Bulgar oymağı Hortulardan ismini alan Hortokopuzir, Hortokopuvasat, Hortokopubala köyleri, yine Değirmendere Vadisi'ne inen bir başka yolu kontrol eden Kuştul ve Ayvasıl Derelerinin oluşturduğu vadileri kontrol altında tutan sırtlarda yayılan ve Ciklerden ismini alan Cikanoy/Aşağı Mahalle, Cikanoysovri, Cikanoy –Mesahor köyleri, Trabzon'un hemen güneyinde yükselen stratejik tepenin (Karlık Tepesi) etrafında yayılan ve Karluk Türklerinden ismini alan Karlıkzülmera, Karlıkhozemiya köy isimlerinin varlığı bu görüşü kanıtlamaktadır (Bilgin, 2007: 186-187).

Komnenoslar da Trabzon bölgesinde devlet kurmak için Gürcistan Kraliçesi Thamar'ın yardım amaçlı olarak Kuman askerlerinin yanında Kuman ailelerini de bölgeye

gönderdiği bilinmektedir. Değirmendere Vadisi'nin yanısıra Solaklı ve Sürmene Deresi Vadilerinin yüksek ve aşağı kesimleri Kuman aileleri ile kontrol edilmiştir (Bilgin, 2007: 186-187).

Durmuş, mübadelede Rum olduğu gerekçesiyle Yunanistan'a gönderilenlerin torunları ile yaptığı görüşmede "Biz Yunanlı değiliz. Bu bölgede de Yunanlılardan çok önce vardık". Bir başkası da "ben yarı Müslümanım, Kuman'ım" dediğini aktarmaktadır (Durmuş, 2010: 19). Buradan da anlaşılacağı üzere Doğu Karadeniz'in geneli için de geçerli olabilecek bir söylemle, büyük bir oranda coğrafya ve doğasının korunaklı ve güvenlikli etkisiyle bölgede eskiden beri sürekli yaşayanlar olmuştur. Birçok kaynaktan da anlaşılacağı üzeri bunların bir kısmı bölgenin kendi otokton halkları olmalıdır. Daha sonra bölge tarih içinde ticari, ekonomik, siyasi… yönlerden önem kazandığı için Türkler de dahil olmak üzere birçok farklı etnik topluluğun yerleştiği bir yer olmuştur (Bilgin, 2007).

Fetihten sonrada bu Türk kültürünün devam ettiği ve yeni Türk gruplarının bölgeye yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti bölgenin fethini takip eden ilk yüz yıl içinde, bölgedeki en önemli iskan hareketlerinden biri Yavuz Sultan Selim'in valiliği zamanında (1486-1505) Safevilerin katliamlarından kurtulmak için Doğu Anadolu'dan kaçan Akkoyunlular ve Akkoyunlu ittifakına dahil boylara mensup Türkmenleri Trabzon'un özellikle doğu ve güneyinde yer alan topraklara yerleştirmiştir. Değirmende Vadisi ve çevresindeki Eyüboğulları, Eyyübilerin Hasankeyf koluna mensup olup bu dönemde Trabzon'a sığınıp Yavuz tarafından Değirmende Vadisi ve çevresinde timar verilen ailelerdendir. Yine bu bölgedeki Bazıoğulları ve Mirdasoğulları aileleri de bu boylara mensuptur (Bilgin, 2007: 193,197). Nitekim Bostan'ın 1842 tarihli nüfus defterlerine göre Değirmende Vadisi ve kollarındaki köylerde yaşayan Müslüman Türk aileler hakkında verdiği bilgi bu nüfus hareketlerini kanıtlar niteliktedir. Defterlerde geçen bazı ailelerin etnik kökenleri şöyledir; Fettahoğulları, Solakoğulları, Bozoğulları, Küçükalioğulları, Dervişoğulları ve Çolakoğulları Dulkadirli Türkmenleri'nden, Ustacaluoğulları, Mollaoğulları, Hacıoğulları, Bostanoğulları, Çakıroğulları, Kasımoğulları, Emiroğulları, Mirzaoğulları, Turalioğulları, Şahalioğulları, Akkoyunlu Türkleri'ndendir (Bostan, 2012: 336).

Konum olarak bakıldığında; fetihten sonra vadilerin yukarı kısımlarında Hristiyanların, aşağı kesimlerindeki köylerde ise Türklerin yaşadığını ifade edilmektedir. Ayrıca Hamsiköy Vadisi'ndeki Hristiyanların çoğunluğunun Ortodoks Türkler olduğunu belirtilmektedir (Durmuş, 2011: 14). Değirmende Vadisi ve çevresindeki vakıf arazilerine

bakıldığında manastır topraklarının daha çok Altındere/Meryemana Vadisi, Galyan'ın iç kesimleri ve Hamsiköy'ün yukarı kısımlarında olması bu durumu desteklemektedir.

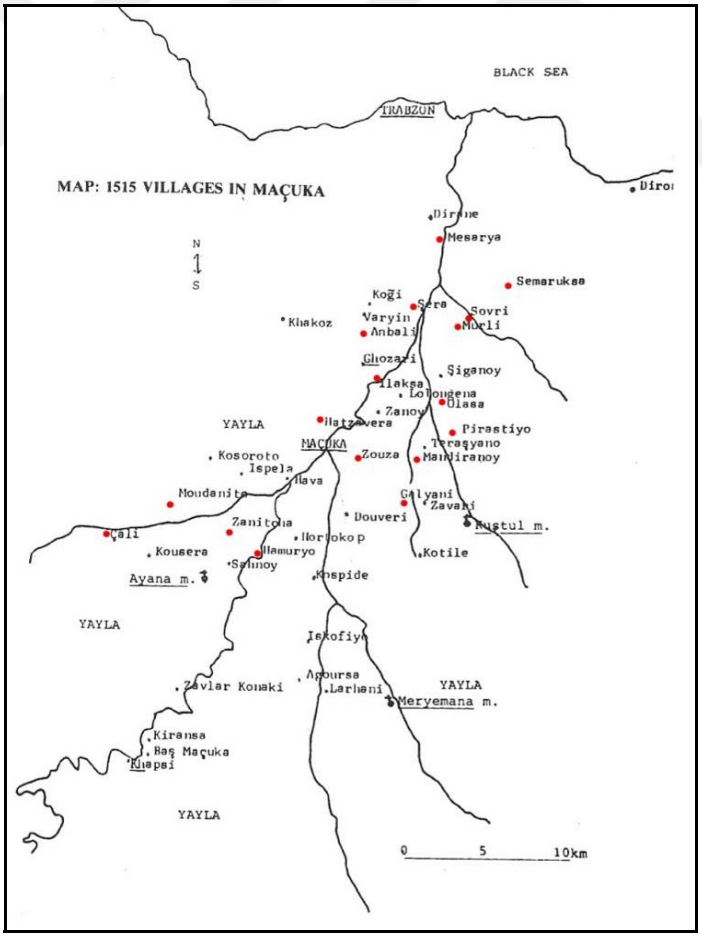
Özetlemek gerekirse; Galyan, Değirmendere, Altındere, Larhan, Hamsiköy ve Mulaka gibi birden fazla vadi sistemini barındıran Değirmende Vadisi ve kollarında bu yüzyıla kadar vadiler arası gözle görülür farklı dil, gelenek, görenek ve yaşam tarzlarını barındıran alt kültürler yaşamıştır (Bryer, 1982: 53). Bölgedeki bazı yer, aile ve sülale isimlerinden bölgenin tarih boyunca Türklerin yerleştiği alanlardan biri olmuştur. Bunda bölgenin coğrafi konumu, İpek yolu ve ticaret yollarının Değirmendere Vadisi ve kollarından geçmesi etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gelir kaynakları tespiti için tuttuğu Tapu Tahrir Defterleri'nden bölgenin nüfus hareketleri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu kayıtların detaylı incelemelerini yapan Bostan, 1486 tarihli Maliyeden Müdevver Mufassal Timar Defterleri'ne göre Maçka'da 1816 hane yada 9500 kişiden oluşan nüfusun 9 hanesi yani %1'i Müslüman diğerlerinin Hristiyan halk olduğunu ifade etmektedir (Bostan, 2012: 312). Diğer taraftan Lowry, 1486 yılı Tahrir Defterlerinin Maçka ile ilgili bölümünü şu şekilde değerlendirmektedir; Timar sahibi askerlere ait toprakların Akçaabat, Yomra, Rize gibi diğer ilçe veya nahiyelerin içinde yada başka yerlerin Maçka bölümü içinde yer almasından dolayı Maçka'nın sınırları veya Maçka'daki yaşantı hakkında sağlıklı bilgilere ulaşamayacağımızı belirtmektedir (Lowry, 1982: 97-128).

1515 yılında Maçka nahiyesinde 49 köy yerleşim biriminde yaşayan 11500 kişiden timarlı sipahilerle birlikte yaklaşık %4'ü (38hane) Müslüman nüfustan oluşmaktaydı. 38 hane olan Müslüman nüfusun 31 hanesi defterlerde "yeni Müslüman" olarak belirtilmiş. Bu durum o dönemde bölgedeki Müslümanların çoğunun ihtida ile oluştuğunu göstermektedir (Bostan, 2012: 315, 328). Lowry, 1486 yılı defterlerinde görülen karışıklığın 1515 yılı kayıtlarında düzeltilerek Tapu Tahrir Defterleri'nde timarlı sipahilerin Maçka'da sahip oldukları timarların yine Maçka sınırları içinde gösterildiğini belirtmektedir. Lowry ve Bostan'ın verdiği nüfus sayıları arasında farklılıklar olmasına rağmen ikisininde ortak noktası Müslümanların çoğunluğu defterlerde yeni müslüman *"new Muslim"* olarak kaydedilen Hristiyanlıktan geçenlerdi (Şekil 233). Aynı zamanda Lowry, 1461 ve 1553 yılları arasında Anadolu'dan Maçka'ya herhangi bir iskan hareketi olmadığını müslümanların çoğunluğunu Hristiyan din değiştirenlerin oluşturduğunu ifade etmektedir. 1515 Tahrir defterlerine göre Lowry'nin tespit ettiği 51 hane müslümanların yerleşim birimlerine dağılımı şöyledir (Lowry, 1982: 97-128), (Tablo 25).

Tablo 25. 1515 yılında Maçka nahiyesinde müslüman hanelerin yaşadığı köyler

Köy adları	Müslüman hane sayısı	Köy adları	Müslüman hane sayısı
Anbali	3	Murli	1
Çali	1	Olasa	3
Evlaniye	1	Pirastiyo	1
Galyani	5	Semaruksa	4
Haldiyan	1	Sovri	1
Hamuryo	1	Şera	4
Hatazvera	3	Zamitcha	1
İlaksa	2	Zuza	2
Mandiranoy	2	Zorkhi	1
Mesarya	12	İstali	1
Mudanyo	1		
Toplam	51 hane		

Şekil 233. 1515 yılında Maçka Nahiyesi'ne bağlı köyler (Kırmızı işaretliler müslüman hanelerin bulunduğu köyleri göstermektedir) (Lowry'den işlenerek, 1982: 98)

1554 tarihli kayıtlarda da 195 hane ve 21 mücerred (bekar) Müslümanın yaklaşık %50'sinin baba adı gayri-Müslim adlarla kaydedilmişti. Bu durumda 1554'de bölgede yaşayan Müslümanların timarlı sipahiler hariç yarısının ihtida etmiş Müslümanlar olduğu anlaşılmaktadır (Bostan, 2012: 328-329). Shukurov, bölgedeki Türk etkisinin Osmanlı yönetimine girmeden çok önce Komnenos Devleti sırasında açık bir biçimde var olduğunu belirtmektedir. Vazelon Manastırında bulunan kilise kayıtları (Acts)'ndaki isimlere dayanarak bunların %52.7'sinin Rum olmayan isimlerden oluştuğunu belirtmektedir. Tanımlanamayan bu isimler arasında Arap, Fars, Moğol ve Türk kökenli isimler vardır (Shukurov, 2000: 112). Aynı zamanda fetihten sonra Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan Tahrir kayıtlarında da Gayri Müslimler arasında çok sayıda Türkçe ad taşıyan baba ve oğul adına rastlandığını belirtmektedir (Bostan, 2012: 329).

XVI. yüzyılın son çeyreğinde (1583) Maçka nahiyesine bağlı 55 köy yerleşim biriminde 14300 kişilik nüfusun %15'ini timarlı sipahilerle birlikte Müslümanlar, geriye kalanı da Hristiyanlar oluşturuyordu. 1554 ve 1583 tarihli kayıtlar karşılaştırıldığında nüfusun %75 oranında artmasını Bostan, dışarıdan önemli miktarda Müslüman Türk nüfusun bölgeye getirilmiş olması gerektiğini düşünmektedir. 1683 yılında 4100 kişi olarak tahmin edilen nüfusun %57.1'ini Müslümanlar oluşturuyordu (Bostan, 2012: 319). Bir asırlık dönem içinde nahiyenin nüfusunun 14300 kişiden 4100'e gerilemesini Bostan, bölgede önemli olayların geliştiği ve büyük bir dışa göçün yaşandığının göstergesi olduğunu belirtmektedir. Nüfustaki düşüşün sebeplerinden biri olarak XVI. Ve XVII. yy'da ekonomik ve toplumsal yapıdaki bunalım sonucu tüm Anadolu'yu kasıp kavuran Celali isyanları sayılabilir (URL-50, 2015). Bostan'ın BA'den aktararak 24 Eylül 1609 tarihini taşıyan ve Maçka kadısına hitaben yazılan bir hükümde; "Celali eşkıyasının bölgedeki halkın mülklerine, yiyecek ve giyeceklerine zarar verdiği ve ayrıca bölgede büyük bir kıtlığın olmasından dolayı halkın bölgeyi terk ederek başka yörelere gittiği, ancak vilayet dahilinde emniyetin tekrar sağlandığı" belirtilerek halkın bölgeye geri getirilmesi hususunda gerekli gayretin gösterilmesi istenmekteydi. 1610 ve 1613 tarihlerinde Trabzon sancağındaki tüm kadılara gönderilen yazışmalarda halkın eşkıya saldırısı sonucu parekende olduğu ve bunların Filibe, Ahyolu, Varna ve Edirne gibi yerlere kaçarak buralara yerleştikleri belirtilmektedir (Bostan, 2012: 332). Nüfusun azalmasına diğer bir etkende Kazak (Rus Kazakları) baskınlarıdır.

Bölgede giderek tırmanan eşkıya olayları, devlet görevlileri ve bölgedeki ayanların vergi toplamadaki adaletsizlikleri gibi sebepler insanların bölgeyi terk etmelerine neden

olmuştur. Bunların yanı sıra zaman zaman Maçka'dan büyük miktarda nüfusun Gümüşhane sancağına maden işçisi olarak gönderildiği de kayıtlardan anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın sonlarında Maçka kazasında toplam 42 ayrı köy biriminde 348 hane Hristiyan, 464 hane Müslüman olmak üzere nüfus yaklaşık 4100 kişi olarak tahmin edilmekteydi. Müslümanlar %57.1'lik çoğunluğu oluşturuyordu (Bostan, 2012: 319).

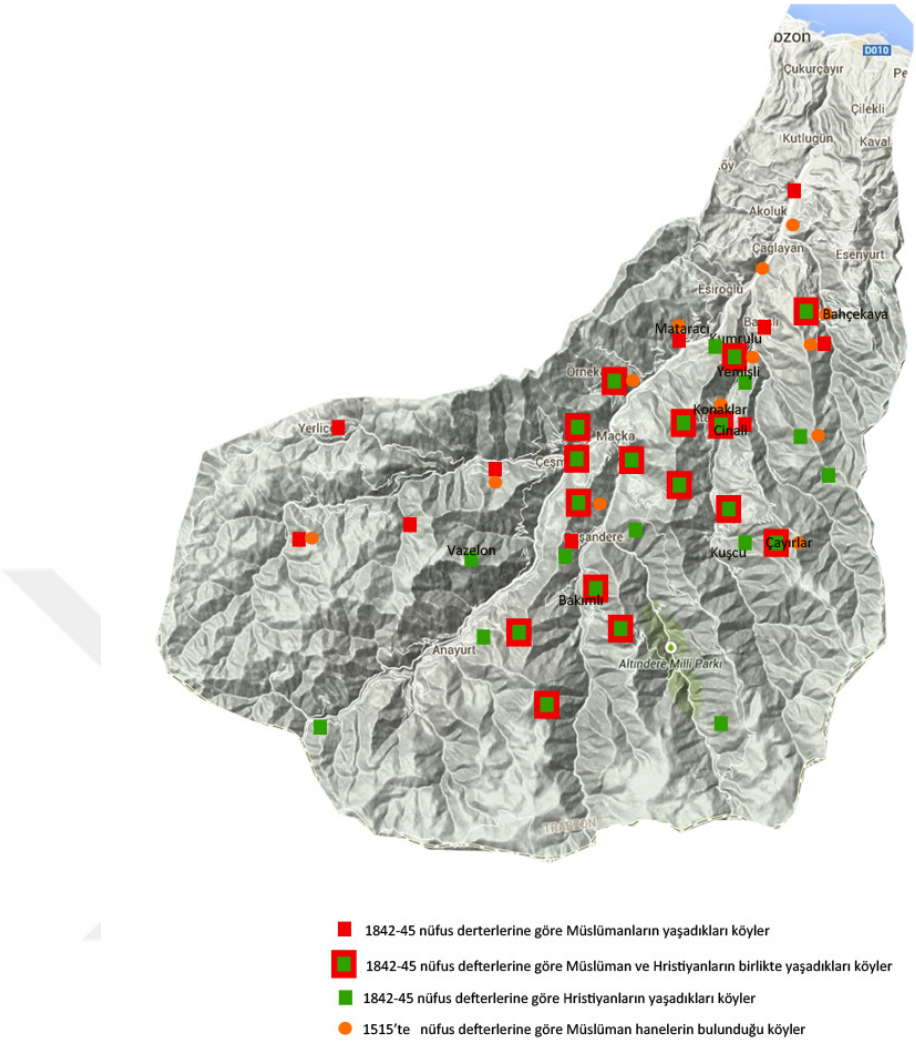
Hem Müslüman hem de Gayri Müslimlerden alınan avarız vergisini belirlemek için tutulan bu defterlerde köprü ve derbentlerde çalışanlar avarız vergisinden muaf tutulmuştur (URL-51, 2015). Avarız vergisi vermekle yükümlü kaza halkının %60'ından fazlası derbentçi ve köprücü olarak çalıştırılarak İpek yolunun sürekli açık kalması sağlanmaktaydı (Bostan, 2012: 322).

XVIII. yy'da Maçka kazasının nüfus verileri ile ilgili elimizde bir çalışma bulunmamaktadır. XIX.yy'a ait 1842-1845 tarihli nüfus defterlerine göre Maçka kazasında toplam 40 köy yerleşim biriminin 14'ünde yalnız Müslümanlar, 15'inde Hristiyanlarla karışık ve geri kalanında yalnız Hristiyanlar yaşamaktaydı. Bu durumda Müslüman nüfus 7486 iken Hristiyan nüfus 9948 olarak tahmin edilmekteydi. Hristiyanların 31 hanesi yani 111 kişisi Ermenilerden meydana geliyordu (Bostan, 2012: 324).

Bostan'ın incelemiş olduğu 1842-45 tarihli nüfus bilgilerine göre hazırladığı tablodan yararlanarak, yalnız Müslüman, yalnız Hristiyan ve iki halkın birlikte yaşadığı köyler aşağıda verilmektedir (Tablo 26), (Şekil 236).

Tablo 26. 1842-45 tarihli nüfus bilgilerine göre Müslüman ve Hristiyan halkın yaşadıkları köyler (Bostan'dan işlenerek, 2012: 323-324)

Müslümanların yaşadığı köyler	Hristiyanların yaşadığı köyler	Müslüman ve Hristiyanlar
Boğoç /Boğaç (Üçgedik)	Cibanoz Ermeniyan (Kuşcu)	Ağursa (Bakımlı)
Budaha	Hamsiköy	Bondila (Güzelce)
Cinali t. (Galyane)/Cinali	İskopya/İskobiya (Ardıçlıyayla)	Canboz
Çikanoy (Ziganoy)	Konaka (Bağışlı)	Dirane
İlaksa (Mataracı)	Kospitiyos (Coşandere)	Galyane (Konaklar-Çayırlar)
Kilat (Yeşilbük)	Kostere t.Zaniha	Hacavera (Yeşilyurt)
Kok (Armağan)	Kudala (Yemişli)	Hamurya (Sukenarı)
Kusera/Güsera (Ormanüstü)	Mandiranoy t. Zaniha (Alataş)	Hortokop (Kozağaç-Ortaköy-
Lolongena (Kumrulu)	Zanoy-ı Kozma (Akmescit)	İspela/Hava (Ocaklı)
Papara (Çamlıdüz)	Ayana Manastırı Ruhbanları	Kapıköy/Zuza
Pirastiyoz (Temelli)	Hızır İlyas Manastırı	Larhan /Akarsu
Sahanoy (Köprüyanı)	Meryemana Manastırları	Olasa (Bahçekaya-Durali)
Yeri (Yerlice)		Sovri/Savri(Yanyamaç)
		Zaniha/Zanha (Çeşmeler)
		Zanoy (Akmescit)
		Zurha (Kendirli)

Şekil 234.1515 ve 1842-45 nüfus verilerine göre Müslüman ve Hristiyan hanelerin bulunduğu köyler

1515'te Lowry'nin Müslüman ailelerin yaşadığı yerlerle ilgili tespiti ve 1842-45 yıllarına ait nüfus defterlerinden Bostan'ın Müslüman, Hristiyan ve karışık köyler için tespitleri kıyaslandığında; 16. yy başında eski adı "İlaksa" olan Mataracı Köyü'nde 2 hane, eski adı "Pırastiyo" olan Temelli Köyü'nde 1 hane ve eski adı Galyani olarak adlandırın bölgenin Cinali Köyü'nde 5 hane Müslüman varken 19. yy ortalarında sadece Müslümanların yaşadığı yerleşimler olmuşturlar. Hamurya/Sukenarı, Galyani olarak adlandırılan bölgenin Konaklar ve Çayırlar köyleri, Olasa /Bahçekaya, Hatazvera/Hacavera/Yeşilyurt, Sovri, Zuza /Kapıköy köyleri ise Hristiyan ve Müslümanların birlikte yaşadıkları köyler olmaya devam etmiştir. Mandiranoy/Alataş'da ilk tespitlerde 2 hane Müslüman varken daha sonraki dönemde Hristiyan yerleşimine döndüğü anlaşılmaktadır. Karşılaştırılan köyler dışında 19 yy kayıtlarında sadece

Müslüman olan diğer yerleşimler; Boğoç/Üçgedik, Budaha, Çikanoy/Ziganoy, Kusera /Ormanüstü, Lolongena /Kumrulu, Papara, Sahanoy, Yeri (Yerlice), Kok (Armağan) ve şuanda Maçka sınırları dışında kalan Kilat (Yeşilbük) köyleri olarak sıralanabilir. Müslüman ve Hristiyan halkın birlikte yaşadığı köyler ise Ağursa/Bakımlı, Bondila/Güzelce, Canboz, Dirane, Hortokop (Kozağaç-Ortaköy-Yukarıköy), İspela/Hava/Ocaklı, Larhan/Akarsu, Zaniha/Zanha/ Çeşmeler, Zanoy (Akmescit), Zurha/Kendirli köyleri olarak sıralanabilir. 1842 tarihli tabloya bakıldığında Akmescit adı anılan "Zanoy-ı Kozma" Hristiyanların yaşadığı bir yer olarak geçerken Zanoy (Akmescit) adlı yer Hristiyan ve Müslümanların birlikte yaşadığı bir yer olarak gösterilmiştir (Şekil 234). Buradan Akmescit içinde bir bölgenin ya da mahallenin tamamen Hristiyan nüfustan oluştuğu anlaşılmaktadır. Daha önce Akmescit, Bahçekaya, Çamkonaklar ve Kaynarca gibi camilerin diğerlerine göre daha büyük ve mimari olarak daha gösterişli olduklarından ve bu camilerin ticaret yolları ile ilişkiden bahsedilmişti. Eldeki verilerden bu camilerin genelde Hristiyan ve Müslümanların karışık olarak yaşadıkları yerleşimlerde inşa edildikleri ortaya çıkmaktadır. Bu durum o dönemin sosyal yapısı ile ilgili gelişmeleri de açıklamaktadır.

1876 tarihli Salnameye göre Maçka nahiyesinde mahalleler hariç toplam 58 köy yerleşim birimi bulunmakta ve 25000 olarak tahmin edilen nüfusun 5635'i Müslüman erkek 6853'ü Hristiyan erkek olarak tahmin edilmekteydi (Bostan, 2012:327).

19. yy'da Hristiyan nüfustaki artış ve Müslüman nüfustaki azalışın temel nedenlerinden biri Tanzimat Fermanıyla birlikte gizli Hristiyanların dinlerini açıklamalarından kaynaklanmış olmalıdır.

19. yy'lın sonlarına kadar nüfus hareketlerinde önemli bir değişiklik olmamakla beraber 1902-1908 tarihinde nahiyenin nüfusu önceki dönemlere oranla büyük oranda artmıştır. Bostan'ın verdiği bilgiye göre 13572 kişi Müslüman, 397'si Ermeni olmak üzere 16260 kişi Hristiyan'dı (Bostan, 2012:327-328). Soteriades'in 1912 tarihli istatistiğine göre; Maçka'da 4.283 Türk ve 13.437 Rum; bulunmaktaydı (Okur, 2009: 58). Soteriades'in verdiği bilgiye göre 1908 ile 1912 yılı arasındaki dört senelik zaman diliminde Müslüman nüfus ciddi derecede düşmüştür.

19. yy. boyunca nüfustaki önemli derecede artış bölgeye önemli göç olaylarının yaşandığını göstermektedir. Bostan, Müslüman ve Hristiyan nüfusun artmasında, 1843'te kapatılan Gümüşhane (Krumni) madenlerinde çalışan halkın bölgeyi terk ederek sahillere doğru yayılmasının etkisi büyük olduğunu belirtmektedir (Bostan, 2012: 334).

1916 Osmanlı Rus savaşından önce bölgede yaşayan Müslüman Türklerin çoğu muhacir gitmiştir. Durmuş, buna rağmen 1917'de Rusların yaptığı nüfus sayımına göre Türklerin sayısının fazla çıkmasını Ortodoks Türklerin bir kısmının da Türk olarak kaydedildiğini belirtmektedir (Durmuş, 2011: 15).

"Maçka Ortodoks Hristiyanlarının Müslümanlar karşısındaki nüfus üstünlüğü iki nedene dayanıyordu. Birinci neden, bu bölgenin doğudan gelen ticaret mallarının Trabzon'a girdiği Pontus kapısını oluşturmasıydı. Öbür neden, dağlık arazinin ve önemli üç manastırın orada Hristiyan dininin korunmasına katkıda bulunmuş olmasıdır"(Durmuş, 2011: 15).

1924'te gerçekleşeccek mübadele için Yunanistan'dan gelecek muhacirlere iskan yeri araştırması yapılırken Maçka'da Rum nüfusun en fazla olmasından dolayı Maçka, Doğu Karadeniz'de önemli iskan yerleri arasında sayılmıştı. Fakat Maçka'da gidenlerden geri kalan Rum evler olsa bile gidenlerin toprağa, tarıma dayalı geçim kaynağından çok hayvancılık ya da taşçılık gibi sanatlarla geçindiği buna karşılık Yunanistan'dan daha çok çiftçi kökenli olarak gelecek insanlar için Maçka'nın uygun bir iskan yeri olmayacağı rapor edilmiştir. Ayrıca arazinin dar ve engebeli oluşu olumsuzlukları büsbütün artırmaktadır. Bu raporu dikkate almayarak Trabzon ili ve dolayısıyla Maçka iskan yeri olarak belirlenmiştir. Yunanistan'dan gelen Türkler'in çoğu iskan sırasında ve geçimlerini sağlamada karşılaştıkları bir çok sıkıntılar yüzünden hükümete talepte bulunmuşlar ve kısa süre içinde Anadolu'nun farklı yerlerine iskan için gönderilmişlerdir (Çapa, 1991: 632, 641).

Maçka en son göçü, 1923-24 yılından sonra Ortodoksların Yunanistan'a göçü ile aldı. Meryemana Vadisi'ne Sürmene- Köprübaşı, Çaykara, Of ve Yomra'dan gelenler; Hamsiköy Vadisi'ne ise Köprübaşı, Çaykara, Tonya, Şalpazarı, Beşikdüzü, Vakfıkebir, Akçaabat, Torul/Silve'den gelenler yerleştiler. Bu nedenle iki vadinin köylerindeki yerleşik halkın kültürü, töresi, hayvanlara bağlılığı, tarım anlayışı birbirinden farklıdır (Durmuş, 2011: 95).

Değirmende Vadisi ve kollarının büyük bölümü yirminci yüzyıl başına kadar Rum olarak adlandırılan Ortodoks Hristiyan halktan oluşuyordu. 1918 Rus savaşında ve 1923'te gerçekleşen mübadele ile Rum halkı bölgeden ayrılmış ve onlardan boşalan yerlere Trabzon'un farklı yerlerinden insanlar yerleştirilmiştir. Bu nedenle Değirmende Vadisi ve kollarının bir kısmı eskiden Rum halkla birlikte yaşayan yerli Müslüman halkken büyük bir kısmı Of, Çaykara, Sürmene, Tonya, Akçaabat gibi Trabzon'un farklı ilçelerinden ve hatta Torul'dan gelerek bölgeye yerleşmişlerdir. Özellikle 1929'da Of'ta gerçekleşen

büyük sel olayından dolayı önemli sayıda Of, Çaykara ve Sürmene'den aileler Değirmende Vadisi ve kollarına göç etmişlerdir. Böylece bu bölge farklı kültürdeki insanların karışımından oluşan bir yer haline gelmiştir (Durmuş, 2010: 83).

2.5.4. İdari Yapı ve Sınırlar

Askeri ve idari açıdan "theme" olarak adlandırılan belli bölgelere ayrılan Bizans yönetimi içinde Trabzon, "Theme of Chaldia" olarak tarif edilen bölgenin merkezini oluşturmaktaydı. Bu bölgelerde kendi içinde "banda" veya "bandon" olarak adlandırılan birimlere ayrılmıştı. Doğu Karadeniz bölgesinde bu ayrım coğrafyanın getirmiş olduğu zorunluluklara göre şekillenmiştir. Kıyıdan başlayarak Doğu Karadeniz dağlarına kadar dikine uzanan dik vadi sırtları bitişik "banda" lar için sınır oluşturmuştur. Bu sınırlar Osmanlıda da devam ettiği gibi bazıları bugün bile kullanılmaktadır. Bizans döneminde *Matzouka bandon'ı*, "banda of Matzouka", olarak sınırlandırılan bölge Osmanlı İmparatorluğu döneminde *Maçuka nahiyesi* olarak anılmıştır (Bryer, 1986: 53).

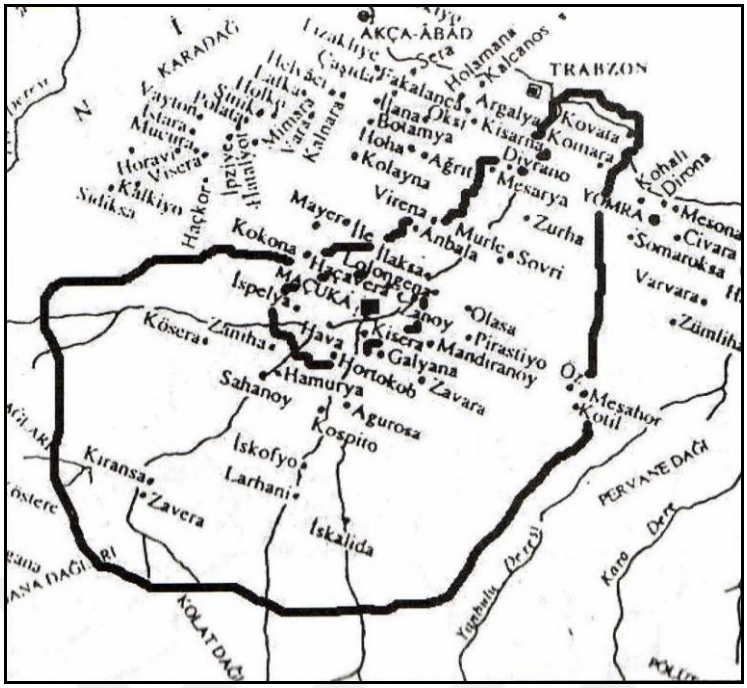
Maçka, 1530 tarihli İcmal defterlerine göre önce Trabzon Merkez Sancağı'na bağlı bir nahiye iken 1500'lü yılların sonunda Gümüşhane sancağına bağlanmıştır (Durmuş, 2010: 42). Tanzimat'ın ilanından sonra 16 Ocak 1848'de idari yapılanmadaki değişiklik üzerine "ayanlık" ve "ağalık" sisteminin yerine müdürlük ve kaimmakamlık seçimi için Cafer Rafet Efendi Gümüşhane sancağına bağlı Maçka nahiye Müdürlüğü'ne önerilmiştir (Saydam, 2005). Bu yazışmadan 1848'de Maçka'nın hala Gümüşhane'ye bağlı olduğu anlaşılmaktadır (Aygün, 2008). Daha sonra Maçka'nın konum itibarıyla Trabzon'a yakınlığı diğer taraftan yönetici ve memurların halka eziyet etmeleri gibi sebepler ve şikayetlerin artması sonucu Trabzon Merkez Sancağı'na bağlanması uygun görülmüş. Dolayısıyla 1869 yılı ve devamındaki Trabzon salnamelerinde Maçka, merkez vilayete bağlı nahiye olup mutasarrıflık konumundadır. 1911 yılında Maçka halkı'nın talebi üzerine 1912 yılında Osmanlı hükümeti Maçka nahiyesini 3. sınıf kazaya çevirmiştir (Durmuş, 2010).

Bölgenin, 16. yy'dan 19 yy. ortalarına kadar aralarda bazı kesintiler olmasına rağmen uzun süre Gümüşhane Merkez Sancağı'na bağlı olmasının bir sebebi hiç şüphesiz zengin maden yataklarına sahip Gümüşhane ile Maçka arasındaki sosyal, ekonomik, idari ve ticari ilişkiden kaynaklanmaktadır.

Zaman zaman Değirmende Vadisi ve kollarından büyük miktarda nüfusun Gümüşhane sancağına maden işçisi olarak gönderildiği kayıtlardan da anlaşılmaktadır. 1554 tarihli tahrirden Gümüşhane'ye (karye-i nefs-i Canca-i maden) Maçka'ya tabi köylerden 30 kişiden oluşan Müslüman nüfus, 1554-1583 yılları arasında yaklaşık 1600 kişiden oluşan Gayri Müslim nüfus yerleştirilmiştir. 1565 tarihli sicil kaydında Gümüşhane madenlerinde çalışan 200'den fazla madencinin Maçka'lı olduğu belirtilmektedir (Bostan, 2012: 319). Gümüşhane ve özellikle Krom yerleşkesi yazlık ve kışlık kervan yolları vasıtasıyla Maçka ile sürekli etkileşim içinde olmuş ve bölgeyi sosyal ve kültürel yönden etkilemiştir.

Sınırlar olarak bakıldığında Maçka'nın, Komnenoslar döneminde Yomra "bandon of the Gemorans" ve Akçaabat'ı içine alan "bandon of the Trikomians" ile çevrili olduğu ve Trabzon ve Boztepe'nin güneyinde bir yerden başlayarak Değirmendere Vadisi boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır. İstisnai bir durum olarak Maçka'nın kuzey doğusunda yer alan Semaruksa isimli yer Vazelon kayıtlarında, "Acts", Maçka'dan Yomra'ya ayrılırken Osmanlı İmparatorluğu arşiv defterler'inde Maçka içinde yer alır. Şimdi ise Yomra'ya bağlıdır (Bryer, 1986: 53). Maçka'nın güney batısındaki Çal Köyü'nün 1486'da Maçka'ya bağlı iken, günümüzde Düzköy'e bağlıdır (Demir, 2005: 58). Bryer'a göre, bunlar dışında erken dönem Osmanlı Maçka'sı, 1973 yılı Trabzon İl Yıllığı haritasında gösterilen bugünkü modern Maçka sınırlarından farklı değildir (Bryer, 1986: 53).

Durmuş, 1530 yılına ait arşiv kayıtlarına göre tarif ettiği Maçka sınırları farklıdır. Haritaya göre ortada işaretli olan ve Hava, İspelya, Hortokop, Kisera, İlaksa, Zanoy ile Haçevera köylerini içine alan bölge Maçuka nahiyesi bölgesidir. Yomra ilçesinin Diron, Civara, Uz/Özdil, Mesahor köyleri, Merkez ilçenin Meserya/Düzyurt, Zurha/Kendirli, Sovri/Yanyamaç, Murle/Başkurt, Virena/Kırankaş köyleri ile Torul ilçesinin Haldiyan köyleri Maçuka sınırları içindedir (Durmuş, 2010: 5). Bu tespite göre 16.yy'da Yomra'nın bir kısmının, Esioğlu'undan sahile kadar olan merkez ilçe ye bağlı kısmın ve Torul'un bazı köylerinin Maçka'ya dahil olduğu ve sınırlarının o zaman için daha geniş olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 235).

Şekil 235: 1530 Yılı 387 nolu Muhasebe-İcmal defteri kayıtlarına göre Maçuka/Maçka nahiyesi. (Durmuş; 2010: 5)

Fetihten sonra Değirmende Vadisi ve kollarındaki toprak sahipliği sosyal yapıyı etkileyen unsurlardan biri olmuştur. Fetihten sonra zaman içinde bölgede önemli sayıda asker istihdam edilmiş ve farklı yerlerden sürgün edilen gruplar olmuştur. Buna bağlı olarak sosyal yapıyı etkileyecek mal sahipliği de bu nüfus hareketleri ile birlikte doğal olarak değişmiştir.

Fetihten sonra Osmanlı İmparatorluğu genelde yaptığı gibi hemen nüfusun yer değiştirmesi ve sürgün gibi politikalar yerine bunu zamana yayarak bölgenin tam hakimiyetinden emin olmuştur. Bu durumu fetihten sonraki yüzyıl içinde gerçekleştirilen Tapu-Tahrir Defterler'inden izlemek mümkündür. Bunlar 1486, 1515 Tapu-Tahrir Defterleri, 1515 İcmal Defteri ve 1553 Tapu-Tahrir Defteri olmak üzere dört adettir. Kayıtlarından Maçka'ya bağlı 53 köyün varlığı tespit edilebilmektedir. Lowry; sırayla Tapu- Tahrir defterleri incelendiğinde Maçka'daki toprakların kimlere ait olduğu, kimlere verildiği ya da nasıl el değiştirdiği ile ilgili bilgileri dört başlık altında toplamıştır. İlk olarak; fetihten hemen sonra Maçka'da iki gruba toprak verildiği anlaşılmaktadır. İlki Trabzon'un kuşatmasında görev alan Trabzon gazisi ya da "gaziyan-i Trabzon" olarak defterlerde geçen askerlere, ikincisi Osmanlı hizmetine giren yerel Hristiyan lordlarına tımar olarak verilmiştir. Yerel Hristiyanlar içinde Kommenos ailesinden kişiler de vardır. İkinci olarak: 1486 kayıtlarına göre neredeyse tüm tımar sahipleri Arnavutluk'tan sürgün

edilen Hristiyan halk ve Müslüman Yeniçerileri grupları ile değiştirilmiştir. Üçüncü olarak; 1486 ve 1515 kayıtları arasında "gebran-i vilayet-i Torul" ya da Torul "inançsız"ları olarak bahsedilen yeni Hristiyan bir gruba tımar verilerek yine bazı tımarların değiştiği anlaşılmaktadır. Son olarak; 1553'te bütün tımar sahipleri Müslümandır. Bunların neredeyse yarısı Yeniçeri yarısı ise Trabzon'un her tarafında görülen kalelerde görev yapan sipahi askerleriydi (Lowry, 1982).

Osmanlı'nın fetih sonrası tımar verdiği kişilerden biri de Müslümanlığı seçmiş olan daha önce Kommenos devletinde üst düzey yöneticilik yapmış olan Yazlık Köyü'nden Amirutze ailesidir ve Müslüman olduklarından onlar için "Türk oldular" ifadesi kullanılmıştır (Durmuş, 2013: 24).

Doğu Karadeniz coğrafyasının dağlık, engebeli ve bir o kadar da savunmaya ve saklanmaya elverişli coğrafyasından dolayı vadinin yüksek yerlerinde fetihten sonra hala teslim olmayan bazı gruplar ve kaleler vardı. Osmanlı İmparatorluğu hem uzaktaki hem de bilmediği ve tanımadığı bu zorlu coğrafyadaki sorunları aşmak için ilk başta yerel Hristiyan lordlara tımar vererek onları bölgenin güvenliği için kullanmıştır. Bölgenin hakimiyetinden tam olarak emin olduktan sonra bilinen Osmanlı Devleti uygulamaları gibi bu grubu nüfuzlarının olmadığı başka yerlere göndermiştir (Lowry, 1982).

Fetihten sonra toprak sisteminde uygulanan bu düzenlemelerin yanında Komnenoslar döneminden kalma bölge için önemli Meryemana, Vazelon ve Kuştul manastırlarının vakıf bölgeleri bulunmaktaydı. Bu bölgelerin sınırları kabaca Sümela için kuzey sınırı Livera/ Yazlık, Vazelon bölgesi için Hava/ İspela/ Yeşilyurt ve Kuştul (Peristereota) için Kutala/ Yemişli köylerinden başlamaktaydı. Bu geniş alan içinde Yazlık köyü Maçka Metropolitliği'nin merkezi konumundaydı. Bugünkü Esiroğlu Beldesi'ne tabi olan onaltı köy, bu kilise taksimatı dışında kalmıştır (Karagöz, 2006: 164).

Meryemana, Vazelon ve Kuştul gibi önemli manastırları barındıran bölge Hristiyanlık inancı için de son derece önemli olmasının yanı sıra geniş toprak parçalarının bu manastırlara adanması sonucu bölgedeki yerleşimlerin diğerlerine oranla daha kalıcı ve sürekli olmasına sebep olmuştur (Bryer ve Winfield, 1985: 252). Çünkü Sümela gibi büyük toprak sahibi manastırlar yalnızca istikrarlı bir idari düzen sağlamakla kalmamış, köylü nüfusun ortak kültürel kimliğini korumaya da yardım etmişlerdir (Keçiş, 2009: 77). Buradan kolayca ulaşılabilecek bir sonuca göre Esiroğlu ve çevresinde Müslüman toplulukların daha yaygın oldukları ya da manastıra ait vakıf topraklarında Hristiyan nüfusun devam ettiği çıkarımı yapılabilir.

Osmanlı Devleti de fetihten sonra kiliselerin vakıf arazilerini padişaha has biçimde dağıtırken Komnenos devleti için çok önemli Değirmende Vadisi ve kollarındaki üç büyük kilisenin vakıf arazilerine karışmayıp olduğu gibi bırakmıştır (Bryer, 1982: 81). Sadece bu bölgede değil Trabzon'un farklı yerlerinde de bu kiliselere ayrılan vakıf arazileri vardı. Fetihten dört asır sonra bile 1890'larda Sümela manastırının 15, Kuştul'un 11,Vazelon'un ise 20 vakıf köyü bulunmaktaydı (Aygün, 2008). Bryer bu durumun bölgede Ortodoks Rum kültürünün devam etmesine katkı sağladığını belirtmektedir (Bryer, 1982: 81).

Diğer taraftan bölgede iklim, coğrafya ve toprak verimliliği açısından önemli yerler Osmanlı Devleti'nin de ilgisini çekmiştir. Oğlu Şehzade Selim ile 1489'da Trabzon'a geldikten sonra verimli toprakları olan köyleri, kurduğu vakfının gelirlerinin artması için miri arazi sisteminden çıkaran Ayşe Sultan, fetihten önce Meryemana Manastırı'nın 40 parça arazisi olan Livera Köyü'nden bazı arazileri vakfına ilave etmiştir. Livera ya da şimdiki adıyla Yazlık köyü, "İpek Yolu" üzerinde olması, verimli topraklara ve düzgün coğrafi yapıya sahip olması nedeniyle Maçka için önemli bir yer olmuştur (Durmuş, 2013: 24-25). Osmanlı devleti, genel olarak toprağı tımarlara bölerek yönettiği sistemde Değirmende Vadisi ve kollarında manastır toprakları dışındaki yerler bu şekilde idare edilmiştir.

İdari olarak bakıldığında; Osmanlı Devleti fetihten sonra bölgede mültezimler[42] görevlendirirken daha sonra on sekizinci yüzyıldan itibaren vadiler derebeylik sistemi ile yönetilmiştir. Osmanlı yönetimi, kaza ve nahiyelerin yönetimini zeamet sahibi tımarlılara veriyordu. Bunların gelirleri arasında timar olarak verilen köylerden alınan vergilerden başka, icar-i dekakin, baç-ı Pazar, ihtisabiye, rem-i kassaban, resm-i mahi gibi tacari faaliyetlerden alınan vergiler de vardı. Bu vergiler timara tasarruf eden sipahinin nahiyenin merkezini teşkil eden çarşı, Pazar ve bu pazarda meydana gelen ticaret üzerinde düzenleme yapmak, söz söylemek ve kontrol etmek hakkı da sağlamaktaydı. Pazarda düzen sağlamak pazardan vergileri alan ağanın görevi idi (Bilgin, 2013: 183-184).

Nitekim toplum içinde en fazla itibar gören aktivitelerden biri politik liderliktir. Kırsal kesimde kaçınılmaz olarak neredeyse en geniş olan sülaleler, bölge halkı için liderliği sağlama hakkı talep ederler. Yerel olarak "ağa" diye adlandırılan bu liderler on

---

[42] Osmanlı'da devlet adına vergi toplamaya yetkili kişidir. Bu sisteme de "iltizam sistemi" denilmektedir. (http://www.uludagsozluk.com/k/m%C3%BCltezim/)

dokuzuncu yüzyıla kadar vadi içlerindeki derebeyleriydiler (lord) ve yirminci yüzyılda da devam edecek şekilde yerel politikanın önemli bir parçasıydılar (Meeker, 1971: 331). Vadi içlerinde iktidar ve muhalefet partilerinin sosyal hayatı etkileyen büyük rekabet ortamları oluşmuştur. Vadilerde belli noktalardaki büyük konaklar ağaların fiziki varlığına işaret eden mimari temsiller olmuşturlar.

Durmuş, yerleşim yeri ve idari olarak Maçka'yı ikiye ayırarak, yerleşim yeri olarak Maçka ilçesi veya nahiyesi; Ocaklı, Kozağaç, Kapıköy ve Yeşilyurt köyleri üzerinde kurulmuş bir yerken idari olarak Ocaklı, Kozağaç, Kapıköy, Yeşilyurt, Sevinç, Mataracı ve Akmescit köylerini kapsayan bir bölge olarak tanımlar. İdari olarak daha geniş alan üzerine yayılması yönetici, ayan ve eşrafının bu köylerde ikamet etmesinden kaynaklanmaktadır (Durmuş, 2020: 24). Sevinç, Mataracı ve Akmescit köylerinde şimdi izine rastlanma da ağa konaklarının olması son derece muhtemeldir.

Hem coğrafi yapı hem de yaşam şekli, vadileri idari olarak birbirinden ayrı birim olarak ele alma gereği doğurmuştu. Bu nedenle bölgeye hakim olan siyasi güçler, vadilere yayılmış yerleşimleri temel alan idari birimler kurmuşlardır. Bu idari birimler için vadilerin ağzındaki Pazar kurmaya elverişli yerler, aynı zamanda yönetim merkezi olarak seçilmiştir (Bilgin, 2013: 168). Pazar kurulan yerleri kontrol altında tutanlar, o pazarın etrafında yer alan köyleri ve köylüleri de kontrol imkanı elde etmekteydiler (Bilgin, 2013: 184). Yukarıda bahsedilen Sevinç, Mataracı ve Akmescit köyleri Esiroğlu beldesi ve Maçka merkez arasında yol güzergahı üzerinde bulunan yerleşimlerdir.

1486 Tapu Tahrir defterlerine göre Maçuka (Maçka) "Gulam Ahmet" adında bir mültezim tarafından yönetilirken, Gümüşhane'ye bağlandığı yıllar içinde Maçka, atanmış bir mahalli kişi yani "Voyvoda/Başkan" tarafından yönetilmiştir. İç işlerinde serbest bir derebeylik yönetimi 1780'lerden sonra aralıklı olarak Eyüboğulları'nın elinde olmuştur. Vadi içinde yönetimi ele geçirmek adına zaman zaman son derece ateşli kavgalar olmuştur. Bunlardan biri 1809'da Tonya ayanı Hacı Salihoğlu Ali, Maçka'yı basarak voyvodalığa el koymuştur. Bunun üzerine merkezle yapılan bir takım yazışmalar sonunda 1812 yılında II. Mahmut, Trabzon valisine yazdığı emirle Hacı Salihoğlu Ali idam ettirilerek voyvodalık tekrar Eyüboğulları'na verilmiştir (Durmuş, 2010: 42). 1842 Osmanlı belgelerine göre bölgedeki camileri tespit eden Durmuş'un aktardığı bilgilere göre Eyüboğulları ve diğer "ağa"lardan bölgede bazı camilerin banisi oldukları anlaşılmaktadır. 1836 yılında muhtemelen bugünkü merkez camisinin yerine kagir olarak Maçka'nın merkezi olan Cevizlik'te Eyübzade Osman Ağa tarafından bir cami yaptırılmıştır (Durmuş, 2010: 199).

Merkezde herkesin gelip ibadet edeceği bu cami ve diğer imar faaliyetleri şüphesiz ağanın büyüklüğünü artıran işler olmuşlardır. Bölgenin ekonomik gelişimini doğrudan etkileyen ticaret ve kervan yollarının geçtiği güzergahlar ve Pazar yerlerinin kurulduğu yerler "ağalar"ın hakim oldukları ya da her zaman ekonomik kazanç sağlamak istedikleri unsurlar olmuşlardır Dolayısıyla en fazla çıkar mücadelelerinin geçtiği konulardırlar. Bu durum sosyal olarak halkı etkileyen olaylardan biridir.

Derebeyleri imar faaliyetlerinin yanında sahip oldukları belli miktarda askeri güçle de bölgedeki çete faaliyetleri gibi olayların bastırılmasında da rol oynamaktaydılar.

20. yy başında batının ve Rusya'nın etnik kimlikleri ön plana çıkararak yeni bir Pontos Devleti kurma girişimleri kırsal alanda kendini Ortodoks Hristiyan çete faaliyetleri olarak göstermiştir. Kırsaldaki bu çete faaliyetleri aslında bir devlet kurma girişiminden çok yolsuzluk ve kanunsuzluğun kol gezdiği bir ortamda hayatta kalma, halkı korkutma ve yiyecek edinme şeklinde ortaya çıkmıştır (Erler, 2009: 232). Değirmende Vadisi ve kollarında meydana gelen bu tür çete faaliyetleri halkın can, mal güvenliğini tehdit eden ve bir takım grupların bölgeden göç etmesine neden olan sosyal olaylardan bir diğeridir.

Her ne kadar başlangıçta merkezden uzak ve vadi sisteminin getirdiği korunaklı yapısıyla derebeylik sistemi devlete zararı olmayan bir sistem olsa da zamanla Osmanlı devletinin başlangıçta kurguladığı sistemden uzaklaşıp vadi içlerinde çıkar çatışmaları, kavgalar, büyük oyunların oynandığı ve kendi güçlerini ön plana çıkararak halkın ezildiği bir sisteme dönüşmüştür. Osmanlı Devleti bu durumla ilgili yeni düzenlemeler yapma gereği duymuştur.

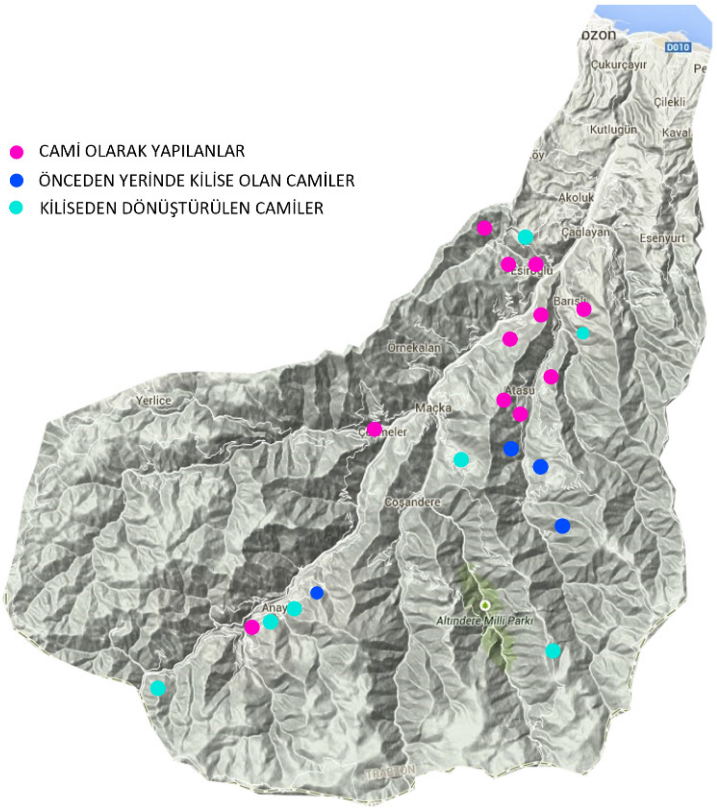
Tanzimatın ilanından sonra 16 Ocak 1848'de idari yapılanmadaki değişiklik üzerine "ayanlık" ve "ağalık" sisteminin yerine müdürlük ve kaimmakamlık seçimi için Cafer Rafet Efendi Gümüşhane sancağına bağlı Maçka nahiye Müdürlüğü'ne önerilmiştir (Saydam, 2005). Bu resmi açıklama derebeylik sisteminin resmen bitişini açıklasa da bölgedeki ağalar devlet işlerinde yine önemli makamlara seçilmeye devam etmişlerdir (Durmuş, 2010: 43).

Meeker'a göre; Doğu Karadeniz kıyılarında tüm vadilerde yaşanan ağalar, konaklar, klanlar ve partiler sosyo-politik sürecin sonucunda ortaya çıkmış olabilir. Böyle bir sonucu belirleyen tek genel koşul, farklı etnik, dilsel ve dinsel gelenekleri içinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet sistemi olabilirdi. Doğu kıyısındaki ağalar, konaklar, klanlar ve partiler esasen ne merkezi hükümetin dışındaydılar ne de merkezi hükümete

karşı. Bunlar söz konusu hükümetin İmparatorluk sistemine katılımı sırasında gelişen yerel sosyal oluşumlardır (Meeker, 2005: 34).

2.5.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri

Değirmende Vadisi ve kollarının konumu, coğrafi yapısı, sosyal, kültürel ve etnik yapılanması gibi birçok faktör cami yapım geleneği ve mimarisini etkilemiştir. Değirmende Vadisi ve kollarının ticaret yolları üzerinde yer alması, Sümela, Vazelon ve Kuştul gibi üç büyük manastırın bu bölge toprakları üzerinde yer alması ve bölgede Ortodoks Hristiyanların yakın tarihe kadar varlıklarının devam etmesi gidi unsurlar camilerin konumları, mimari özellikleri ve yapım geleneği ile ilgili önemli bilgiler vermektedir (Şekil 236).

Şekil 236: Değirmende Vadisi ve kollarındaki kırsal camilerinin yerlerini gösteren harita

Değirmende Vadisi ve kollarında yer alan kırsal camiler değerlendirildiğinde yerinde incelenen 22 camiden on birinin orjinalde cami olarak yaptırıldığı, dördünün önceden

yerinde kilise olduğu ve yedisinin kiliseden camiye dönüştürülerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mübadeleden sonra Değirmende Vadisi ve kollarınında bulunan çok sayıdaki kilise ve şapelin 1940'larda Devlet iradesiyle yıktırıldığı bilinmektedir. Bazı camiler dönemin ekonomik koşulları ve bir takım sebeplerle ya camiye dönüştürülmüş ya da yararcı bir mantıkla kilisenin malzemeleri kullanılarak yapılmıştır.

Yazlık, Temelli, Anayurt, Gürgenağaç, Alaçam… gibi bazı camiler kiliseden dönüştürülürken Arıkaya, Ormaniçi, Çayırlar, Ergin, Alataş, Yemişli, Güzelce gibi camiler ise kilise yıkılarak bulunduğu yere kilisenin malzemesinden de kullanılarak inşa edilmişlerdir. Kilisenin yerine tekrar yapılan camilerin tarihleri genelde 1940-50'lere yoğunlaşmaktadır. Bahçekaya, Akmescit, Oğulağaç, Konaklar gibi orjinalinde cami olarak yaptırılan yapılar 1850-70 tarihlerine yoğunlaşmaktadır.

Bölgedeki kırsal camilerle ilgili çalışmalar kısıtlı da olsa Durmuş'un Trabzon Vilayet Salnamesi'nden aktardığı bilgiye göre 1842 yılında Değirmende Vadisi ve kollarındaki cami sayısı 24, imam 26, Hatip sayısı da 22 kişidir. O sırada 28 köy ve 2 mahalle yani 30 İslam yerleşimi bulunmaktadır (Durmuş, 2010:117). Durmuş, 17 tane cami ve mescit isminden bahsetmektedir. Bunların bir kısmı dönemin ileri gelen ağa ve önemli kişileri tarafından bir kısmı da halkın yardımıyla yaptırılmıştır. Çoğunluğu 19. yy'lın başları ya da ortalarında yaptırılmıştır. Durmuş'un vermiş olduğu listede camilerin çoğunun nerede, kimler tarafından ve ne zaman yapıldığına ilişkin bilgiler olmakla beraber bugünkü durumları ve mimari özelliklerine ilişkin herhangi bir bilgi yoktur (Tablo 27).

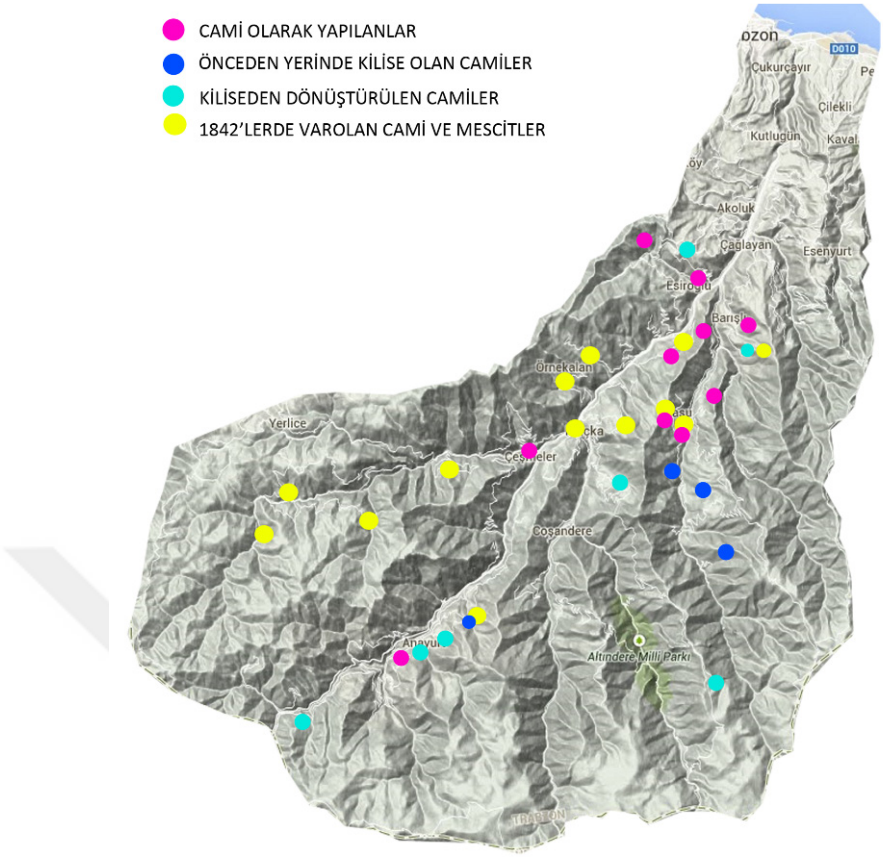
Durmuş, 1225/1809 yılında "Gümüşhane'nin Maçuka Köyü'ndeki Herk oğlu Memiş mescidinin camiye çevrildiği" ifadesini aktarmakta ve "Maçka'daki iki camiden birisi, ahşaptan yapılmış ve yerinin bugünkü Hükümet konağının alt tarafında bulunan alanda olabileceğini" ileri sürmektedir. Buradan Maçka merkezde 19. yy'dan daha eski tarihlerde ahşap bir cami olduğu ortaya çıkmaktadır (Durmuş, 2010: 117). Bu örnekten de anlaşılacağı gibi köylerde ilk başta ahşaptan yapılmış mescitler daha sonra ihtiyaç durumunda camiye çevrilmekte ya da yıkılarak yerine daha büyük bir cami inşa edilmektedir.

Değirmende Vadisi ve kollarında bulunan günümüz kırsal camileri ile 19. yy başı ve öncesi durum karşılaştırıldığında kırsal camilerin çoğu 19.yy'lın ikinci yarısından sonra yapılmıştır. Durmuş'un bahsettiği camilerin çoğu zamanla ya cemaatin artması sonucu genişletilerek orjinalliği bozulmuş ya da yıkılıp yerine daha büyük yenisi yapılmıştır. Karşılaştırmaya göre Galyan Vadisi'ndeki Cinali, Galyan ve Hamsiköy Vadisi'ndeki

Güzelce Köyü Camileri ortak görünmektedir. İnşa tarihleri 20. yy'lın ilk yarısı olan bu yapıların yerinde muhtemelen eski başka camiler vardı (Şekil 237).

Tablo 27. 1842 yılında Değirmende Vadisi ve kollarındaki eski camiler (Durmuş, 2010)

Yer	Adı	Bani	Tarih	Not
Maçka		Hacı Mehmet Tahir Ağa	1260/1844	
Maçka, Dolaylı köyü		Sarı Ali Oğlu Ahmet'in	1264/1848	
Maçka, Hacevera Köyü /Yeşilyurt		Rüztemzade el-Hac (Hacı) Mehmet	1835'den önce	
Maçka, Kapıköy	Kapıköy Camisi		1827	
Maçka/Cevizlik (Merkez)		Eyüpzade Osman Ağa	1252/1836	
Maçka, Boğoç	Boğoç Köyü Camisi		1835'den önce	
Maçka, Yaylabaşı	Yaylabaşı Köyü Camisi	Ali Ağa (Tonya'dan gelmiş)	1916	Mescidin yerine yapılmış.
Maçka, Sevinç Köyü	Sevinç Köyü Camisi		1835'den önce	
Maçka, Kumrulu köyü			1835'den önce	
Maçka, Cin Ali Köyü			1835'den önce	
Maçka, Güzelce Köyü			1835'den önce	
Maçka, Galyan Köyü			1835'den önce	
Maçka, Temelli Köyü			1835'den önce	
Maçka, Ormanüstü Köyü			1835'den önce	
Maçka, Papara/ Çamlıdüz köyü	Papara/Çamlıdüz Köyü Camisi	Halk tarafından	1920-22	

Şekil 237. 1842 yıllarında Değirmende Vadisi ve kollarında Müslüman, Hristiyan yerleşim yerleri ile cami ve mescitlerin karşılaştırılması

Değirmende Vadisi ve kollarının kırsal cami geleneğine bakıldığında genel olarak dikdörtgen planlı, kesme ya da kaba yonu taşla inşa edilmiş kırma çatılı yapılardır. İç mekanları genellikle sade olan bu yapıların tavanları göbekli düz ahşap, gizli kubbeli ahşap yada taştan kubbeli ve tonozlu olabilmektedir. Bazı camilerin üstörtüsü muhtemelen eskisi kırma çatılı iken "gerçekten camiye benzemesi ve algılanması[43]" gibi sebeplerden dolayı betonarme kubbeye çevrilmiş olanlar vardır.

Arazi çalışması kapsamında coğrafi olarak Değirmende Vadisi ve kolları ifadesi bugünkü Maçka ilçesinin idari sınırlarını belirtmektedir. Günümüzde orta yaş üzeri halk tarafından hala eski yer isimleri kullanıldığından bir karışıklığa sebebiyet vermemek için

[43] Alan çalışması sırasında yerel halkın üstörtüyü değişme gerekçeleri ile ilgili söylem.

Değirmende Vadisi ve kolları üzerinde çalışılan köylerin eski ve yeni adları aşağıdaki Tablo 28'de verilmiştir. Ayrıca kırsal cami listesi de Tablo 29'daki gibidir.

Tablo 28. Değirmende Vadisi ve kolları üzerinde eski camilerin bulunduğu köylerin eski ve yeni isimleri (Karagöz, 2006)

Eski Adı	Yeni Adı	Eski Adı	Yeni Adı	Eski Adı	Yeni Adı
Olasa	Bahçekaya	Livadia	Çayırlar	İstama	Başar
Kotila	Ormaniçi	Zanoy	Akmescit	Hapsiköy	Hamsiköy
Kadroul	Oğulağaç	Livera/Doubera	Yazlık	İspori	Işıklar
Mandranoy	Alataş	Pontila	Güzelce	Limli	Kaynarca
Prastiyos	Temelli	Giannakanton	Gürgenağaç	Kongo	Alaçam
Krenasa	Anayurt	Ohsa	Bahçekaya	Meksila	Çatak

Alan çalışması sırasında incelenen kırsal camiler bazı başlıklar altında analiz edilip değerlendirileceklerdir.

2.5.5.1. Yerleşim Durumu

Değirmende Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camiler arazinin engebeli oluşu ve yerleşimlerin dağınık olmasından dolayı genellikle geniş avlular yerine yolla ilişkili olacak şekilde ulaşımın kolay olacağı noktalara yerleştirilmişlerdir. Kırsal camiler yanında görevli için lojman, Kuran kursu, çeşme gibi yapılar yer alabilmektedir. Camilerin bir kısmı hazire içinde ve avlulu iken bazıları araziden dolayı oldukça sıkışık bir alanda yerleştirilmişlerdir. Cami yanında yer alan kursların hepsi yeni olup eski medrese tipi yapılar değillerdir. Bahçekaya, Kaynarca, Başar Köyü Camileri yanında yer alan hazireler son derece büyük olup içlerinde mezarlar eski mezarlar bulunmaktadır. Akmescit ve Çamkonaklar Köyü Camileri yanında da hazire alanı bulunsa da bahsedilenler kadar büyük değildirler. Çamkonaklar, Bahçekaya, Çatak, Akmescit Köyü Camileri avluları oldukça geniş bir biçimde düzenlenmiştir. Buna karşın Karşıyaka, Cinali ve Başar Köyü Camileri yolla ilişkili olup arazi eğimi ve konumlarından dolayı avluları yoktur.

Tablo 29. Değirmendere Vadisi ve kollarında kırsal cami dağılımı

DeğirmenDeresi Vadisi ve kolları kırsal camileri			
	Değirmendere Vadisi		
	1	Esiroğlu Merkez Camisi, 1960	Kısmen müdahale görmüş.
	2	Karşıyaka (Zalha) Camisi; 1880	Kapsamlı müdahale görmüş.
	3	Işıklar Köyü Camisi, 1290 (M.1873-74)	ÖZGÜN
	4	Akmescit Köyü Camisi, 1290 (M.1873-74)	ÖZGÜN
	5	Alaçam Köyü Camisi; H.1300/M.1883	Kiliseden dönüştürme.
	6	Kaynarca Köyü Camisi; 1950, 1846	Kısmen müdahale görmüş.
	7	Çatak Camisi; H.1202 (M.1787-88)	Kapsamlı müdahale görmüş.
	Galyan Vadisi		
	1	Çamkonak Köyü Camisi; 1840	Kısmen müdahale görmüş.
	2	Oğulağaç Köyü Camisi; 1284 (M.1867-68)	Kiliseden dönüştürme???
	3	Bahçekaya Köyü Camisi; 1310 (M.1892-93) ve 1202 (M. 1787-88)	Kısmen müdahale görmüş.
	4	Arıkaya Mahallesi Camisi; 1940	Kısmen müdahale görmüş.
	5	Ormaniçi Köyü Camisi; 1948, 1268 (M.1851-52)	ÖZGÜN
	6	Cinali Köyü Camisi, 1950	Kısmen müdahale görmüş.
	7	Çayırlar Mahallesi Camisi; 1963	Kısmen müdahale görmüş.
	Hamsiköy Vadisi		
	1	Güzelce Köyü Camisi; 1948	Kısmen müdahale görmüş.
	2	Başar Köyü Camisi; (?)	Kapsamlı müdahale görmüş.
	3	Anayurt Köyü Camisi; 1930	Kiliseden dönüştürme.
	4	Gürgenağaç Köyü Camisi; 1920	Kiliseden dönüştürme.
	5	Hamsiköy Camisi; 1950	Kiliseden dönüştürme.
	Altındere/Meryemana Vadisi		
	1	Yazlık Köyü Camisi; 1945	Kiliseden dönüştürme.
	Mulaka Vadisi		
	1	-	
	Larhan Vadisi		
	1	-	

2.5.5.2. Plan Şeması

Değirmende Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camiler genellikle dikdörtgen, kareye yakın dikdörtgen veya kare planlıdırlar. Galyan Vadisi'ndeki Bahçeya ve Camkonak Köyü Camileri'nin harim kısmı tam bir kare iken diğerleri dikdörtgen planlıdır. Camilerin girişleri genellikle mihrap ekseni üzerinde olup kuzey güney doğrultusunda gelişmiştirler. Diğer yandan Galyan Vadisi'ndeki Arıkaya Köyü ve Çayırlar Köyü Camileri doğu batı ekseninde uzunlamasına dikdörtgen planlıdırlar. Yapının araziye konumlanışı bu durumu etkilemiştir (Ek Tablo 46), (Şekil 238).

Camilerin biçimlerinin yanı sıra son cemaat yerinin varlığı plan tipolojisinin belirlenmesinde önemli olan diğer bir unsurdur. Genellikle üç açıklıklı ve dikdörtgen planlı olan son cemaat yerleri caminin beden duvarlarını takip ederken Bahçekaya Köyü Camisinde son cemaat yeri bitişiğindeki güney cephesinden daha kısadır. Bahçekaya, Çamkonak Köyü Camileri'nin son cemaat yerleri kapatılmış olsa da Işıklar ve Akmescit Köyü Camileri gibi son cemaat yerleri dıştan algılanmaktadır. Çatak ve Kaynarca Köyü Camileri'nin son cemaat yerleri sonradan ilave edilmiştir. Diğer yandan Esiroğlu Merkez Camisi, Karşıyaka, Başar ve Güzelce Köyü Camileri'nin son cemaat yerleri dikdörtgen planlı caminin beden duvarları içinde kaldığından dıştan algılanamamaktadır. Ancak dış kapıdan girildiğinde harime geçmeden bir mekan olduğu anlaşılmaktadır. Mahfil katına çıkan merdivenler genellikle bu mekanda bulunmaktadır. Birbirlerine çok yakın olan Esiroğlu merkez ve Karşıyaka Köyü Camileri'nin son cemaat yerleri sonradan eklenmiştir. İkisinin de ana giriş kapıları dik yamaca dönüktür. Cami ve yamaç arasındaki boşluk son cemaat yeri biçiminde kapatılmıştır. Güzelce ve Başar Köyü Camilerinde içte betonarme bölücüyle son cemaat yeri ve mahfil katı oluşturulmuştur.

2.5.5.3. Üstörtü / Tavan

Bölgenin kırsal camilerinin tavanlarına bakıldığında çoğunlukla fazla işlemesi olmayan sekizgen, kare göbekli düz yada gizli kubbeli ahşap tavanla karşılaşılır. Dışta ise dört yönde kırma çatı ile örtülüdürler. Bunlar dışında üstörtüsü ve tavanı yıkılarak Çamkonaklar, Çayırlar ve Karşıyaka Köyü Camilerinde olduğu gibi betonarme kubbe yada Çatak ve Başar Köyü Camilerinde olduğu gibi düz ahşap tavan ile değiştirilenleri vardır. Bölgenin kırsal camilerinde farklı nitelendirilebilecek en dikkat çekici yapılar Galyan Vadisi'ndeki Oğulağaç ve Bahçekaya Köyü Camileridir. İçte taş kubbe ve tonoz kullanılan

camilerde de dış örtü yine dört yönde kırma ahşap çatıdır. Oğulağaç Köyü Camisi üstörtüsü merkezde dört dairesel sütun üzerindeki dört kemere oturan pandantifli merkezi bir kubbe ve yanlarda beşik tonozla örtülüdür. Bahçekaya Köyü Camisi ise merkezde kemerlerle birbirine bağlanan dört sütunun üzeri basık kubbemsi üstörtü ile örtülüdür. Merkezdeki sütunlar yine iki yönde kemerlerle beden duvarlarına oturmaktadır. Merkezdeki kemerler açıklık farkından dolayı diğerlerine göre daha yüksektirler. Yanlar ve köşeler beşik tonozumsu örtü ile örtülüdür (Ek Tablo 47), (Şekil 239).

2.5.5.4. Mahfil

Bölgedeki camilerin çoğunluğunun mahfil kısmı eskilik, alanın yetersizliği gibi bazı sebeplerden dolayı yenilenerek betonarme yapılmıştır. Orijinal durumunu korumuş olanlar dairesel ve dikdörtgen çıkmalı olarak nitelendirebileceğimiz oldukça sade örneklerdir. Girişin üzerinde genellikle ikisi ortada ikisi duvara bitişik olmak üzere dört kare ya da çokgen ahşap direkler üzerinde taşınmaktadırlar. Galyan Vadisi'ndeki Arıkaya ve Ormaniçi Köyü Camileri'nin ahşap direkler üzerindeki mahfillerinin aynalıklarındaki Davut yıldızı motifleri bölgedeki diğer örneklere göre farklılık göstermektedirler. Arıkaya Köyü Camisi'nin kuzey, doğu ve batı olmak üzere üç yönü saran mahfil kısmı bölgedeki farklı uygulamalardan biridir. Caminin doğu ve batı mahfil kısmı simetrik ise de sonradan batı yönünde caminin genişletilmesi sonucu bu yöndeki mahfil genişlemiştir (Ek Tablo 48), (Şekil 240) .

2.5.5.5. Mihrap

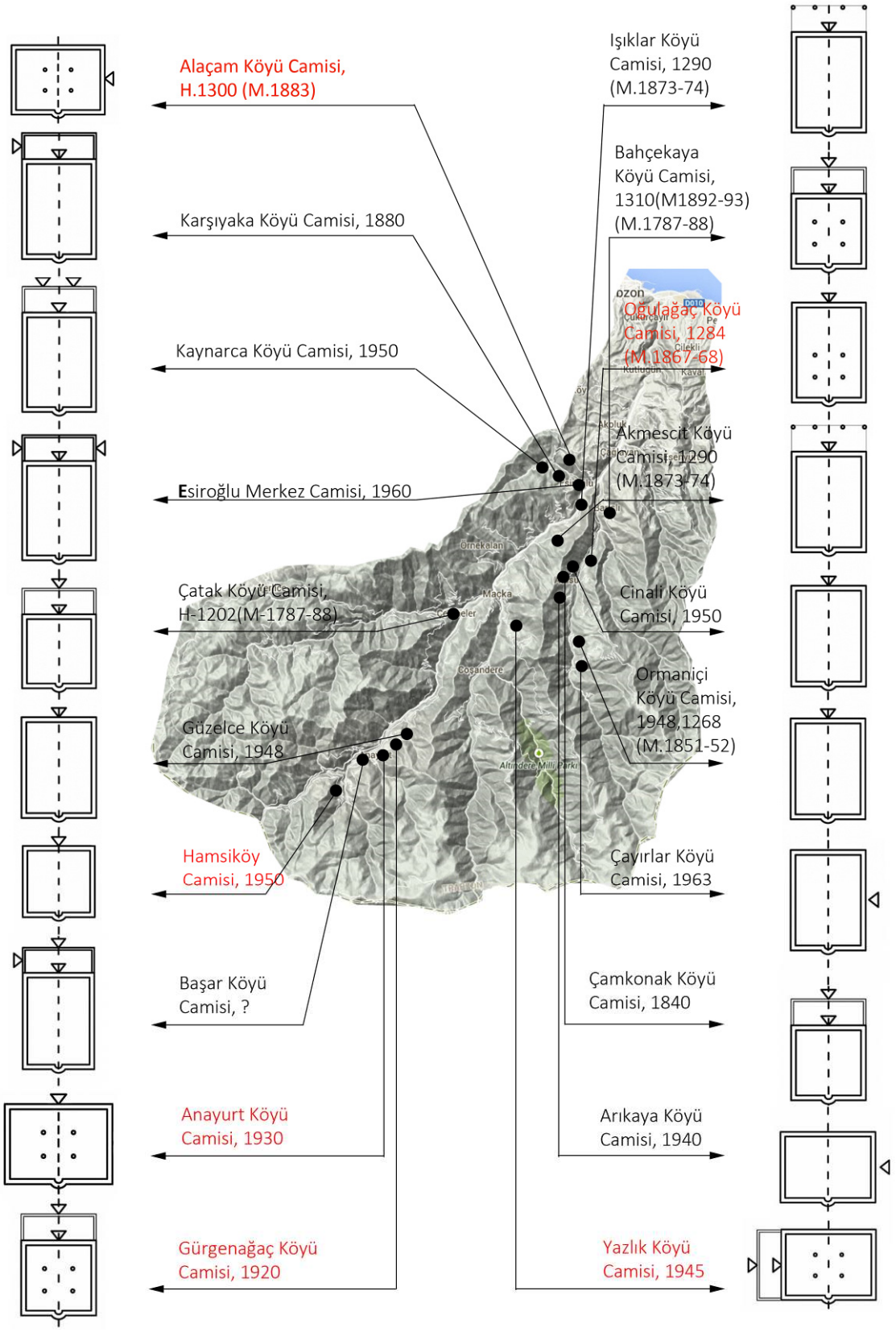
Bölgedeki kırsal camilerin mihrapları iki, üç, dört, beş ya da yedi kademeli mihrap nişinin olduğu sade mimari elemanlardırlar (Ek Tablo 49), (Şekil 241). Bunlardan sadece Bahçekaya ve Oğulağaç Köyü Camileri'nin alınlıkları vardır. Oğulağaç Köyü Camisi'ninki sade dikdörtgen biçiminde olmakla beraber Bahçekaya Köyü Camisi'nin mihrabının alınlığı oldukça süslüdür. Alınlığın ortasında, içinde Arapça yazı olan yuvarlak bir rozet ve giriş kapısı üzerindeki bitkisel yaprak motiflerine benzer kabartmalı kıvrımlı dallar bulunmaktadır. Yine aynı vadideki Çamkonaklar Köyü Camisi'nin mihrap nişi üzerindeki üzüm kabartmaları ve mihrap nişini çevreleyen çiçek dalları bölgede karşımıza çıkan diğer farklı örnektir. Ormaniçi Köyü Camisi'nin mihrabı Arıkaya, Cinali ve Güzelce Köyü Camilerindeki gibi oldukça sade olmasına karşın üzerindeki orijinal kök boya kalem işi

süslemeler bölgede tektir. Değirmendere Vadisi'ndeki Işıklar köyü ve Kaynarca Köyü Camileri'nin mihrap nişi oymaları ve sade kabartmaları birbirine çok benzemekle beraber Kaynarca Köyü Camisi'nin mihrap çerçevesinin üst iki yanındaki altı yapraklı Davut yıldızı motifi ve bazı ayrıntılarla daha işlemelidir. Galyan Vadisi'ndeki Çayırlar Köyü Camisi'nin mihrabı da yine sade olmasına karşın üzerindeki motifler ve taşın işleniş biçimi bakımından bölgedeki mihraplardan ayrılır.

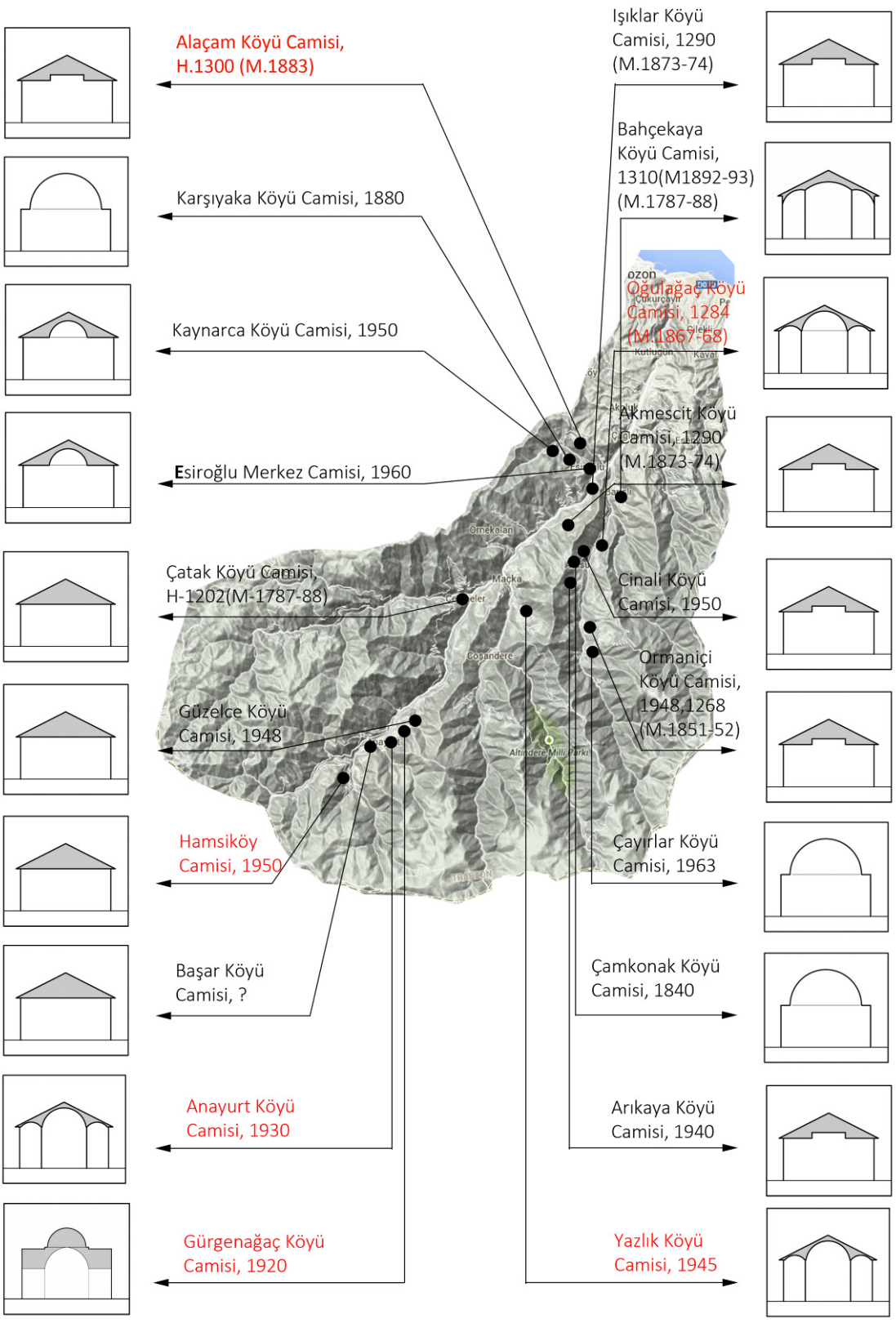
2.5.5.6. Kapı Açıklığı

Camilerin girişlerini kapı açıklığı ve kapılar olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür. Değirmendere Vadisi ve kollarındaki kırsal camilerin giriş açıklıkları Güzelce Köyü Camisi dışında genellikle üç merkezli yuvarlak kemer yada beşik kemerlidirler. Genellikle sade olan kemerli kapı açıklıkları Akmescit köyü (Değirmendere Vadisi), Bahçekaya Köyü (Galyan Vadisi) ve Çamkonak Köyü (Galyan Vadisi) camilerinde kemerlerin kabartmalı çerçeveler içine alınarak taç kapı etkisi oluşturulduğu görülmektedir. Çayırlar Köyü (Galyan Vadisi) Camisi'nin kemer ayakları içe ve dışa girinti yaparak bölgedeki diğer kemerlerden farklılık gösterir. Yine farklı olan camilerden bir diğeri Güzelce Köyü (Hamsiköy Vadisi) Camisi'nin iç içe yerleştirilmiş kemerlerinin içindeki dikdörtgen kapı açıklığıdır. Bu kapının köyde yıkılan bir kiliseden alınarak camiye uygulandığı bilinmektedir. Kemer taşları üzerindeki kabartma üzüm motiflerinin kaynağı da yıkılan kilisedendir. Ayrıca kiliseden dönüştürülen Hamsiköy, Yazlık ve Küçük Livera (Yazlık) camilerine bakıldığında benzer bir dikdörtgen açıklık olduğu görülmektedir.

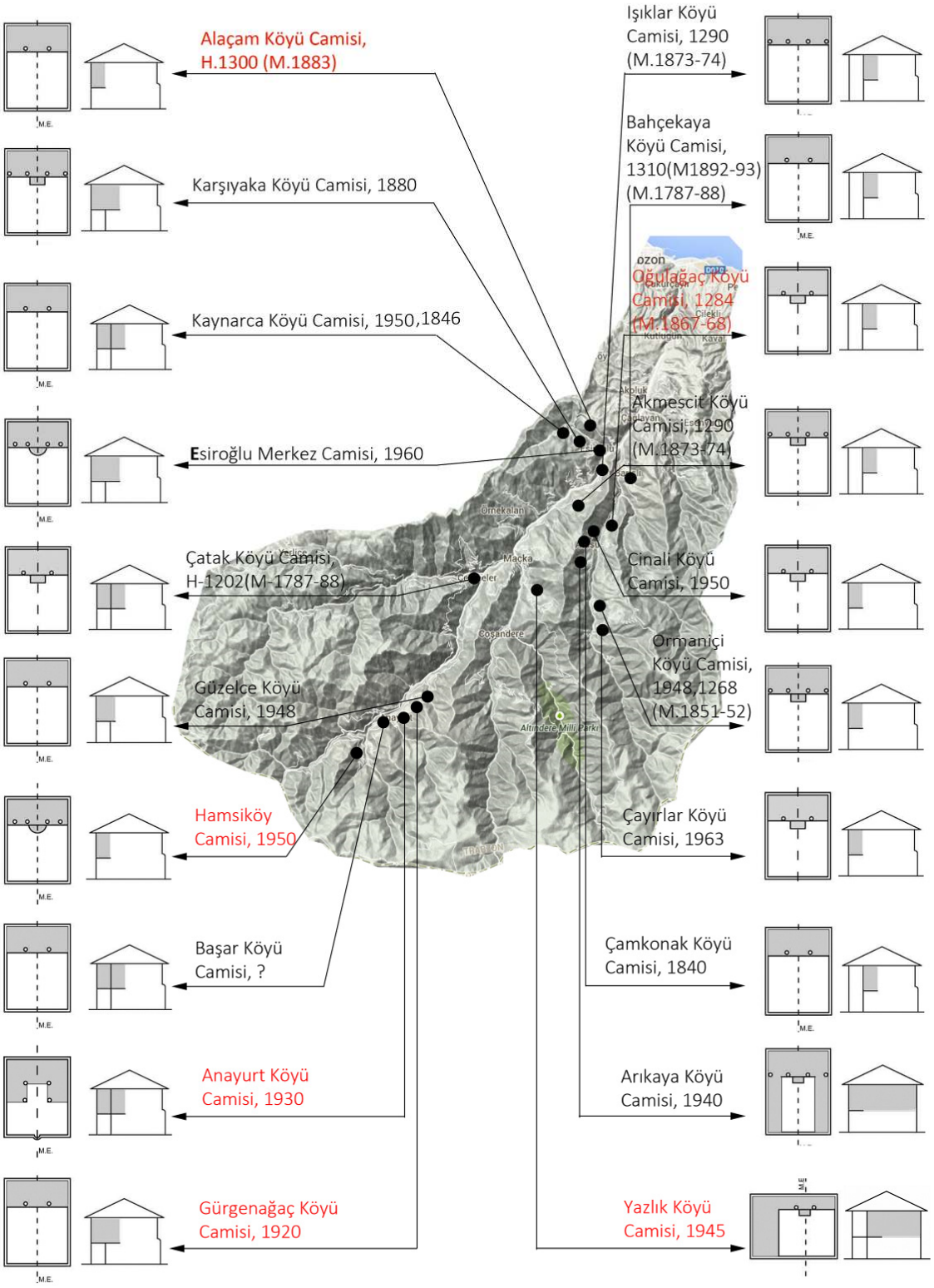
Bölgenin kırsal cami kapılarına bakıldığında genellikle çift kanatlı düz yada kabartmalı vazodan çıkan üzüm ve asma dalları ile süslenmiş ahşap kapılarla karşılaşılmaktadır (Ek Tablo 50), (Şekil 242). Karşıyaka Mahallesi, Kaynarca, Oğulağaç ve Akmescit Köyü Camileri'nin kapıları çift kanatlı ahşap üzeri üzüm ve asma yaprağı kabartma motiflidir. Diğerleri düz olmakla beraber Bahçekaya Köyü Camisi'nin kapısı biçim ve süsleme bakımından bölgede sıra dışı örnek olarak nitelenebilir. Kemer açıklığı içinde üzeri baklava dilimi biçiminde hasır kabartmalı dikdörtgen çift kanatlı ahşap kapı bulunmaktadır. Kapının kemer kavisi içinde kalan yarım dairelik kısımda vazo içinden çıkan çiçek ve çiçek dalları ile süslü ahşap oymalı bir pano bulunmaktadır.

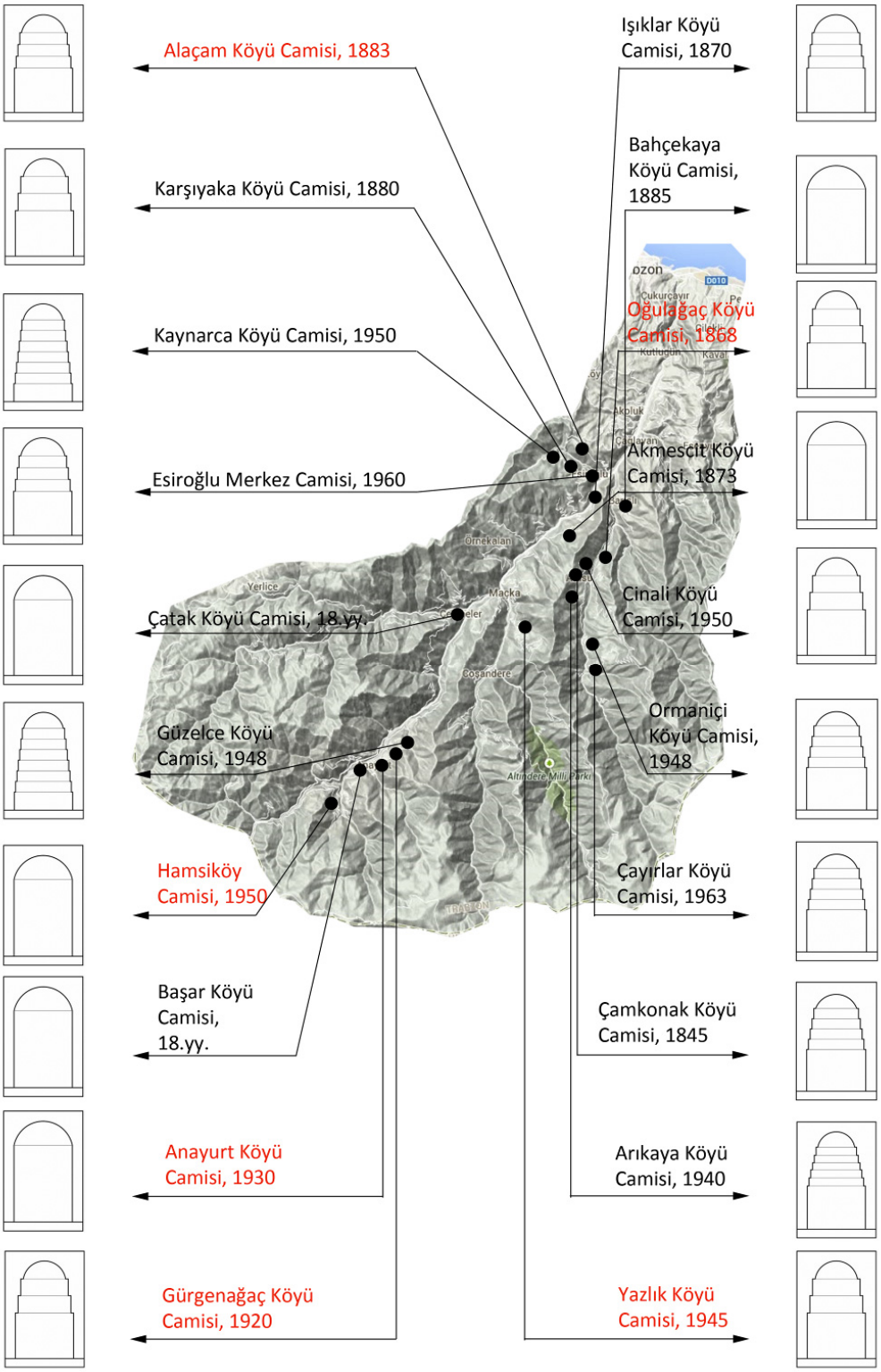
Şekil 238. Maçka kırsal camileri plan şemalarının harita üzerindeki dağılımı

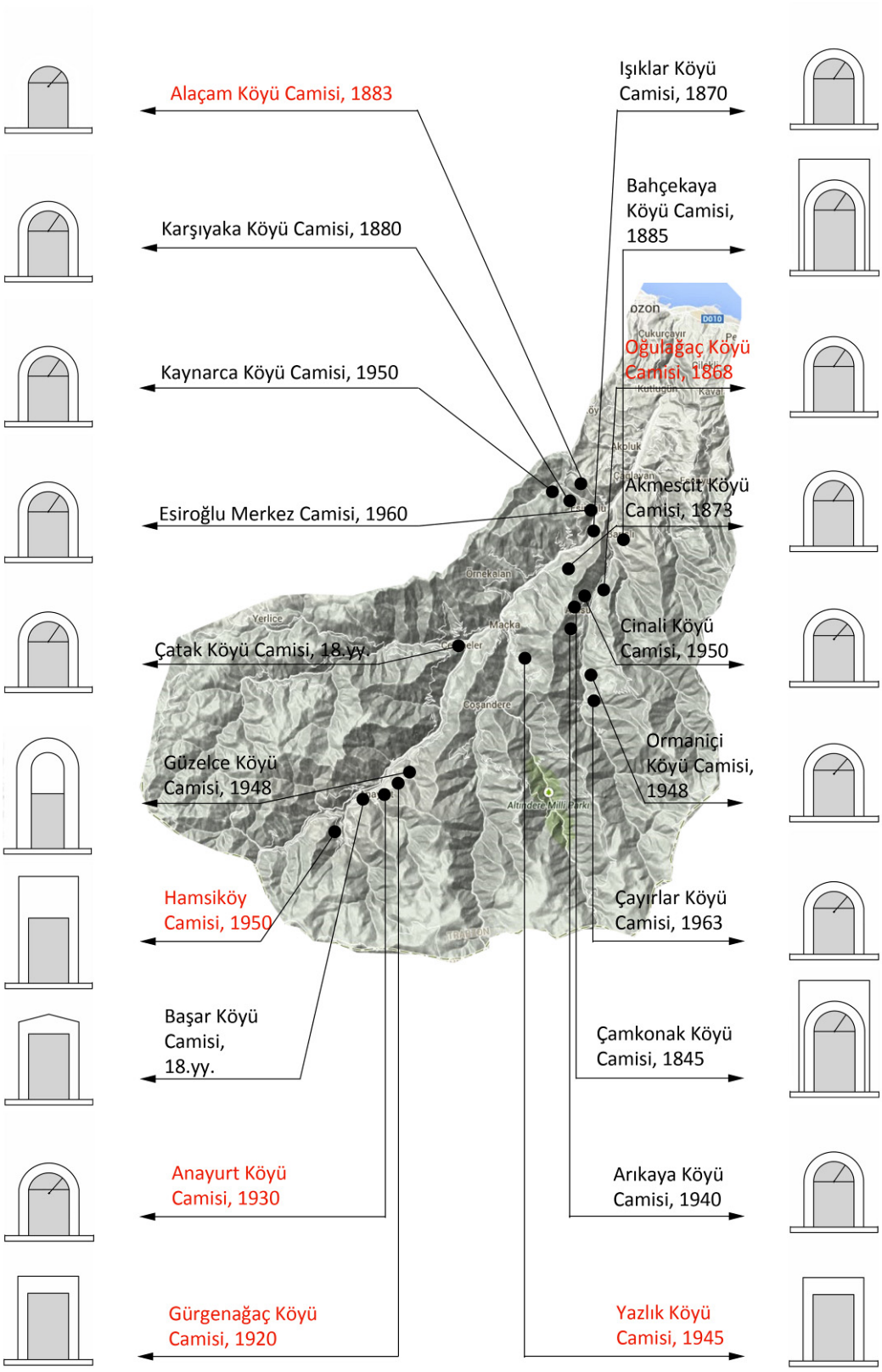
Şekil 239. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal cami üstörtülerinin şematik dağılımını gösteren harita

Şekil 240. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal cami mahfillerinin şematik dağılımını gösteren harita

Şekil 241. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal cami mihraplarının dağılımını gösteren harita

Şekil 242. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camilerinde kapı açıklıklarının dağılımını gösteren harita

2.5.5.7. Minare

Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal cami minareleri genellikle betonarme olarak sonradan yapılmıştır. Şuanda betonarme olan minarelerin orjinalinde var olup olmadıkları ve varsa nasıl oldukları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Galyan Vadisi'ndeki Arıkaya, Oğulağaç, Değirmendere Vadisi'ndeki Işıklar Köyü Camileri ve şuan kullanılmayan Esiroğlu Merkez Camisi'nin minareleri yoktur. Galyan Vadisi'ndeki Oğulağaç Köyü Camisi minaresinin şuanda camiden bağımsız olarak duran kuzey batı köşesinde değil, giriş yani kuzey cephesinin sağ köşesindeki boya izlerinden orjinalde burada ve camiye bitişik olduğu anlaşılmaktadır. Sözlü kaynaklardan aldığımız bilgiye göre orjinalinin ahşap olduğu anlaşılmaktadır. Bu örnek diğer camilerde de benzer durumun yaşanmış olabileceğini akla getirmektedir. Çatak Köyü Camisi minaresinin gövdeden yukarı kısmının 1918 Rus harbinde top mermisi nedeniyle hasar gördüğü daha sonra bu kısmın onarıldığı bilinmektedir.

Değirmendere Vadisi ve kollarındaki kırsal camiler içinde ahşap ya da taş olarak eski olduğu tespit edilen dört minare bulunmaktadır. Bunların camiyle beraber mi ya da daha sonradan mı eklendiklerine dair herhangi bir bilgi olmamakla beraber Akmescit Köyü Camisi minaresi konumu bakımından cami ile birlikte tasarlandığı anlaşılmaktadır. Akmescit Camisi'nin ahşap olan minaresi dört ahşap sütunla taşınan son cemaat yerinin sağ köşesinde yapıya bitişik olarak sekizgen taban üzerine dairesel gövde oturtularak yapılmıştır. Konum ve malzeme olarak Değirmendere Vadisi ve kollarındaki kırsal camiler içinde minaresi tektir. Bahçekaya, Anayurt ve Çatak Köyü Camileri'nin taş minareleri sırasıyla altıgen, kare ve sekizgen tabana sahip olup caminin kuzey doğu veya kuzey batı köşesinde camiden kopuk bağımsız olarak konumlandırılmışlardır (Ek Tablo 51), (Şekil 243).

2.5.5.8. Pencere Açıklığı

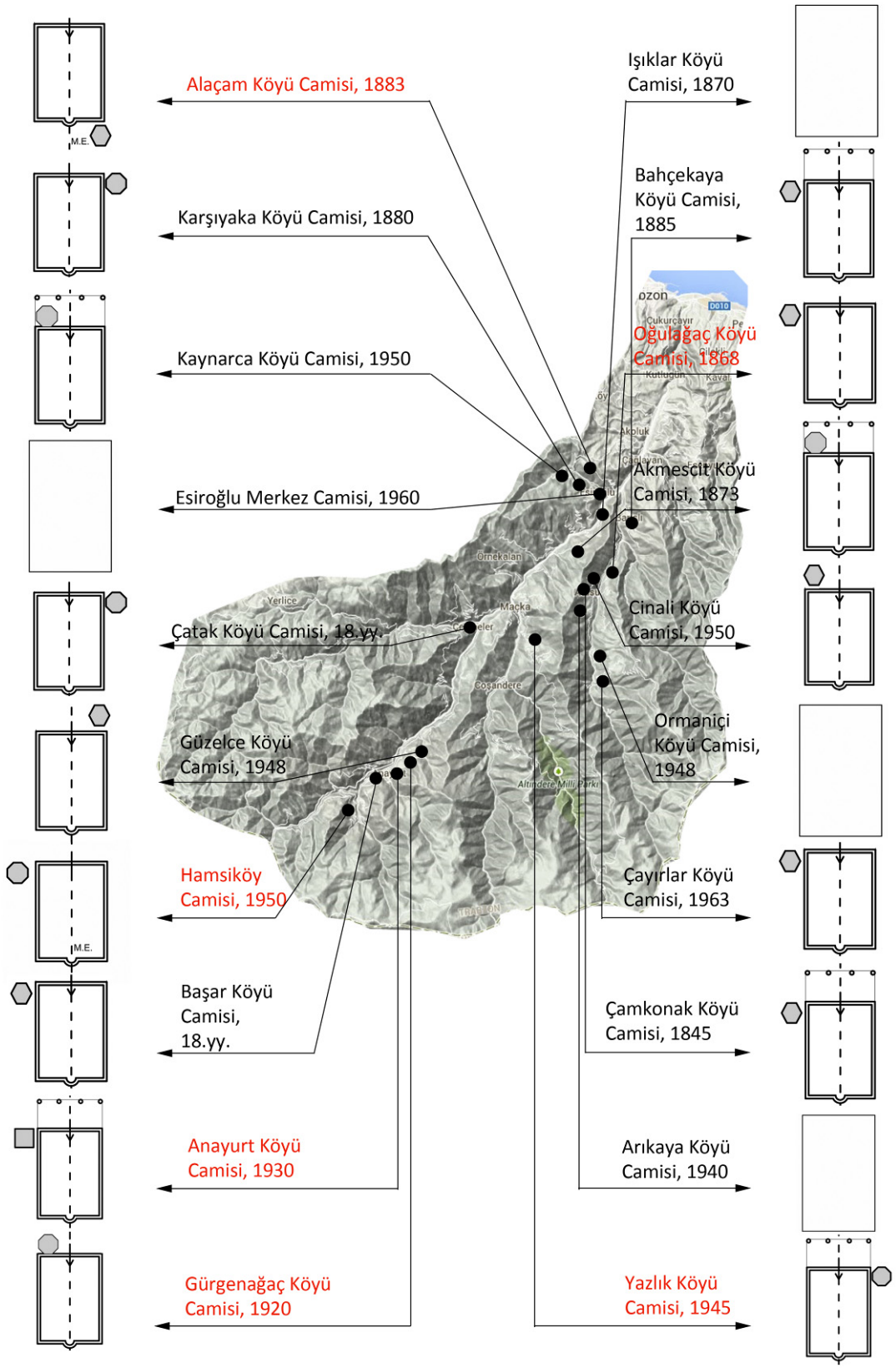
Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camilerin pencere açıklıklarına bakıldığında dikdörtgen ve ya kemerlidirler. Genellikle söveli olan pencere açıklıklarının biçimi içte ve dışta farklılık göstermektedirler. Akmescit, Işıklar, Başar Köyü Camileri'nin pencere açıklıkları içte ve dışta dikdörtgendir. Bahçekaya, Çamkonak, Çayırlar ve Cinali Köyü Camileri'nin ise içte ve dışta pencere açıklıkları kemerlidir. Diğer yandan Arıkaya, Çatak, Güzelce, Kaynarca, Esiroğlu, Karşıyaka ve Oğulağaç Köyü Camileri'nin pencere

açıklıkları dışta dikdörtgen içte kemerlidir. Bunların yanısıra aynı camide alt ve üst sıradaki pencere açıklıkları biçim ve boyut olarak birbirinden farklılık gösterebilmektedir. Bahçekaya ve Güzelce Köyü Camileri'nin üst sıra pencereleri (üstlük) hem daha küçük hem de içte ve dışta dikdörtgen biçimindedir. Ayrıca yalnızca Oğulağaç Köyü Camisinde bulunan dışta dikdörtgen içte büyük kemerli mazgal tipi pencere bölgede kilise ve manastırlarda görülen bir uygulamadır. Bu pencere tipinden gerek usta gerekse mimari etkileşim açıkça gözlenebilmektedir (Ek Tablo 52), (Şekil 244).

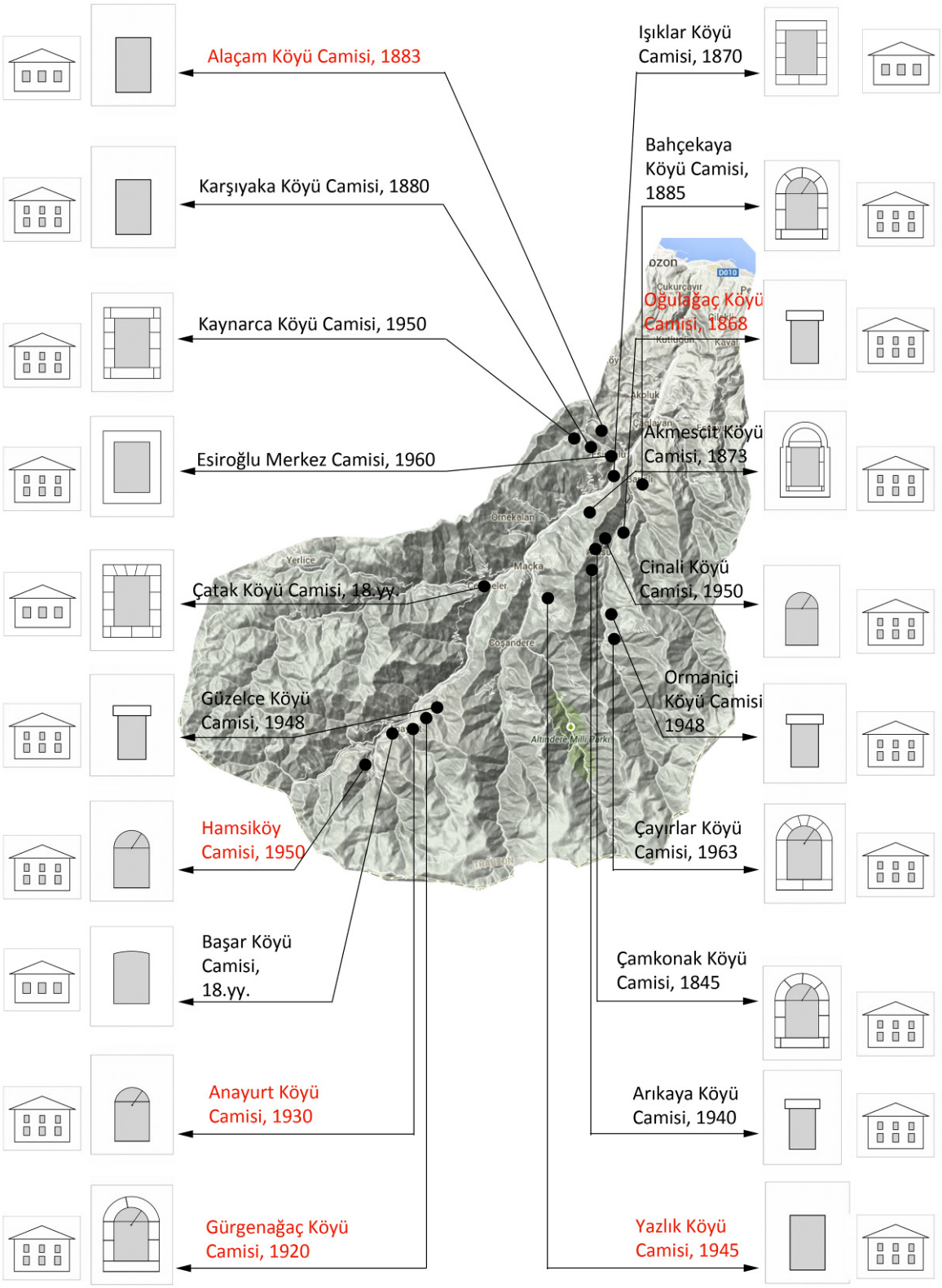
Oğulağaç Camisi'nin üst sıradaki pencereleri biçim ve boyut açısından diğerlerinden çok farklıdır. Duvar yüzeyinde alt ve üst sıradaki pencereler diğerlerinde olduğu gibi sırayla birbirini takip etmemektedir. Orjinalinde cami olarak inşa edilen yapılar arasında mihrabın hemen üzerinde bir pencere açıklığı olması yalnız bu camide görülmektedir. Üst sıradaki dikdörtgen açıklıklar dıştan bir mazgal deliği kadar küçükken içte büyük kemerli olan açıklık neredeyse alt sıradaki pencereler kadar genişlemekte ve büyük oranda gün ışığı içeri alabilmektedirler.

2.5.5.9. Sütun Düzeni

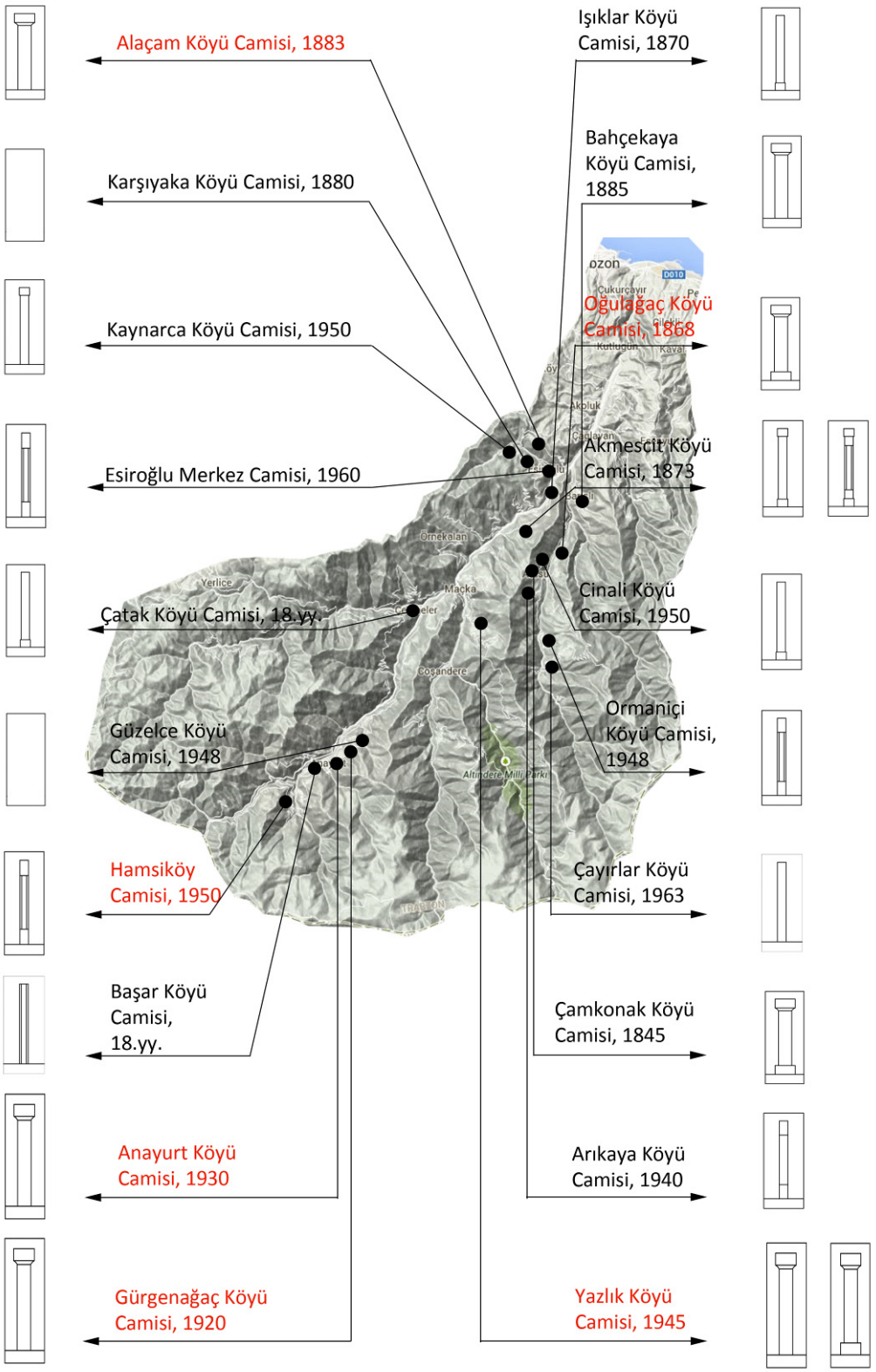
Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camilerde sütunlar taş ve ahşap malzemeden olabilmektedir. Taş sütunlar dairesel kesitli olurken ahşaplar kare, çokgen veya daire olabilmektedir. Genellikle kiliseden dönüştürülen camilerde görülen dairesel taş sütunlar Bahçekaya, Çamkonak ve Oğulağaç Köyü Camilerinde de görülebilmektedir. Taş sütunların kaide ve başlıklarında herhangi bir bezeme olmamasına karşın Çamkonaklar Camisi'nin son cemaat yerindeki sütunların başlıklarında kıvrımlı dal bezemeleri vardır. Benzer biçimdeki bezemelere Akmescit Camisi'nin son cemaat yerindeki ahşap sütun başlıklarda da rastlanmaktadır. Ahşap sütunlarda sade olanlar olduğu gibi gövde, kaide ve başlıklarında bezemeye rastlanabilmektedir. Arıkaya ve Ormaniçi Köyü Camileri'nin mahfili taşıyan sütunlardaki bezemeler bölge içinde en dikkat çekenlerdir (Ek Tablo 53), (Şekil 245).

Şekil 243. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal cami minarelerinin harita üzerinde dağılımı

Şekil 244. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camilerin pencere açıklıklarının dağılımını gösteren harita

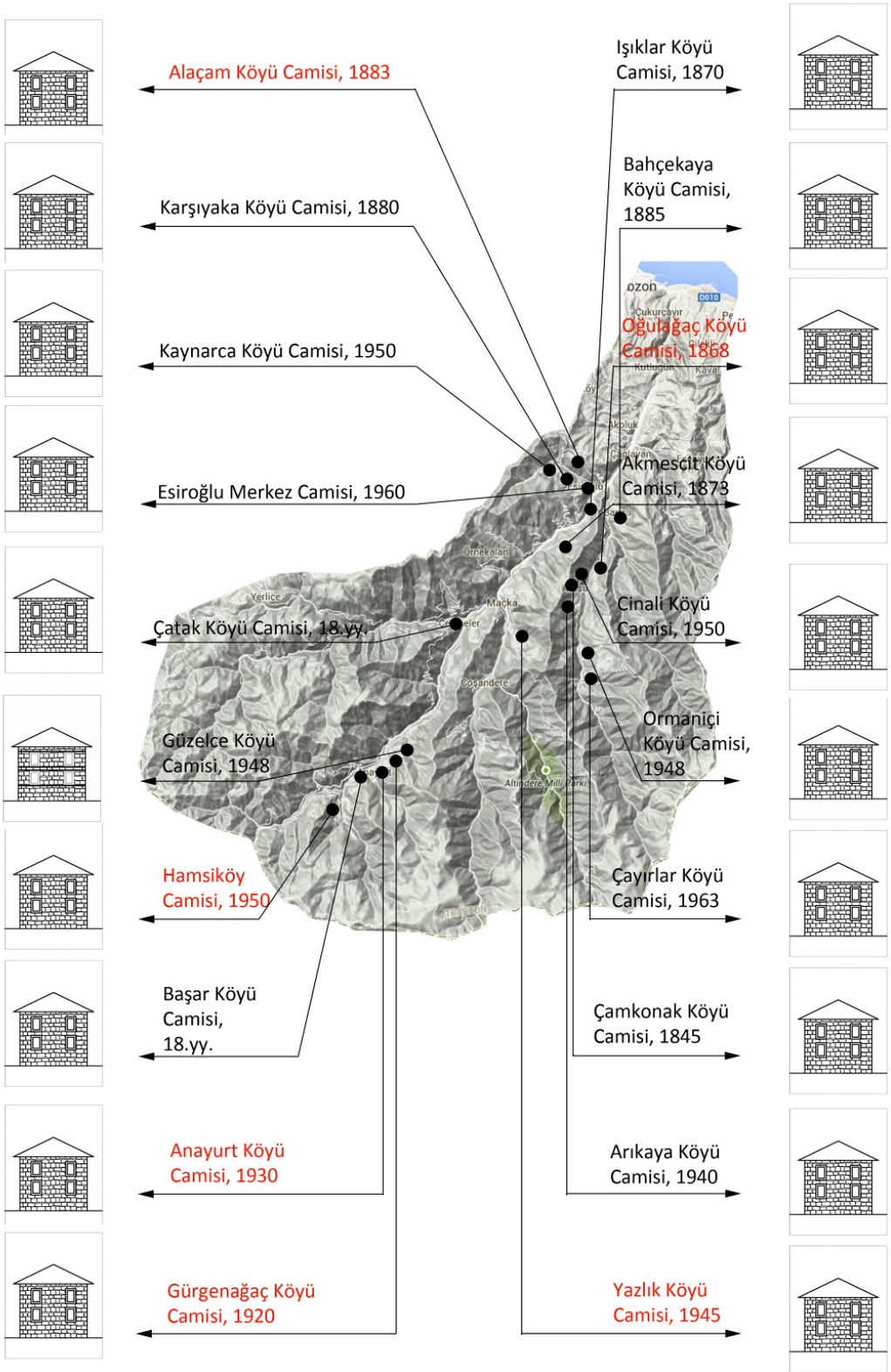
Şekil 245. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal cami sütunlarının şematik dağılımını gösteren harita

2.5.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camiler taş yığma yapı tekniği ile yapılmıştırlar. Duvarlar genellikle yatay derzli kaba, ince yonu taş duvar olup moloz taş ve ikisinin karışımı olan yapılar da vardır. Galyan Vadisi'nde yer alan Bahçekaya, Çamkonaklar, Oğulağaç Köyü Camileri ile Değirmendere Vadisi'nde yer alan Işıklar, Akmescit ve Kaynarca Köyü Camileri bölgedeki tüm camiler içinde işçilikleri en iyi olan camilerdirler. Bahçekaya Köyü Camisi su basman seviyesine kadar daha büyük boyutlu kaba yonu taş iken beden duvarları ince yonu, köşeleri ve pencere, kapı söveleri kesme taşla örülmüştür. Çamkonaklar, Akmescit, Işıklar Köyü Camileri'nin beden duvarları ince yonu taş iken söveleri kesme taştır (Ek Tablo 54), (Şekil 246).

Maçka/Hamsiköy Vadisi'ndeki kiliseden camiye dönüştürülen Anayurt Köyü Camisi ve Galyan Vadisi'ndeki Bahçekaya ve Çamkonaklar Köyü Camileri'nin duvar yapım teknikleri aynıdır.

Arıkaya Köyü Camisi'nin eskiden yerinde varolan kilisenin malzemeleri kullanılarak yapıldığı bilinmektedir. Üzeri işlenmiş bazı kilise taşlarını duvar yüzeylerinde görmek mümkündür. Ormaniçi Köyü Camisi'nin taşlarının da aynı vadide bulunan Kuştul manastırı taşları kullanılarak devşirme olarak yapıldığı bilinmektedir.

Şekil 246. Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camilerin yapım tekniklerinin harita üzerinde dağılımı

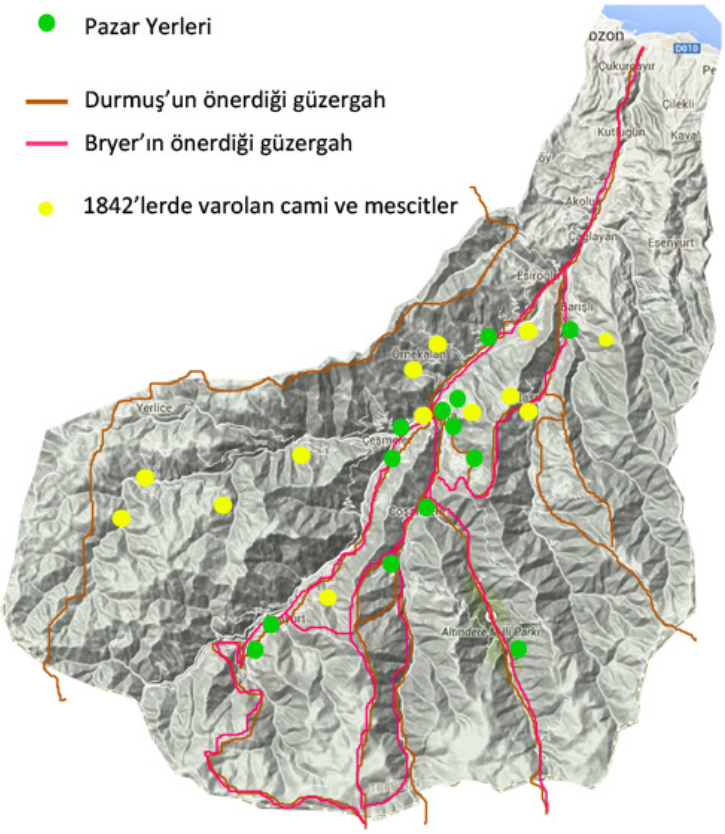
2.5.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri

19. yy'lın ilk yarısında ve günümüzde bölgede varolan camilere ilişkin bu bilgileri camilerin konumları ile bağlantılı ticaret yolları, Pazar yerleri ve nüfus yapılanması ile ilgili bilgileri kıyaslamak ve ilişkilendirmek açısından son derece önemlidir. Ayrıca ticaret yollarının varlığı usta hareketlerini de destekleyen ve kolaylaştıran en önemli unsurlardan birisidir.

2.5.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi

Daha öncede bahsedildiği gibi ticaret yollarının varlığı Pazar yeri, dükkan, han, otel, çeşme gibi birçok yapısal oluşumu da beraberinde getirmiştir. Bunlar birlikte bir merkez oluşturmuş ve ya başka merkezlerin oluşumuna katkıda bulunmuşlardır. Halkın ve yolcuların gerek alış veriş, kalacak yer, sağlık ve mahkeme gibi fiziki ihtiyaçlarını gerekse sosyal ihtiyaçlarını karşıladıkları bu toplanma merkezleri içinde çevredeki nüfusun Müslüman ya da Hristiyan olmalarına göre kilise ve /veya cami ve/veya mescitler yer almış olmalıdır. Bilgin, pazar kurulan alanlarda çoğu zaman bir cami ya da mescit, halkın su ihtiyacını giderecek çeşmeler, bazen de bir hamam bulunduğunu ifade etmektedir (Bilgin, 213: 183).

Pazar yerlerinin bahsedildiği bölümde bazılarının Meryemana manastırı, Atlı kilise, Kospidiyos manastırı, Ayana manastırı gibi yakın çevrede bulunan kilise ve manastır isimleriyle anıldıkları görülmektedir. Bu bağlamda ticaret yolları ile 1842 yılına dair Durmuş'un verdiği cami ve mescitlerin yerleri karşılaştırıldığında hemen hemen hepsinin ya ticaret yolu üzerinde ya da yolla yakın ilişkide oldukları görülür. Bunlar içinde Maçka/Cevizlik, Cinali, Kapıköy, Çeşmeler, Temelli ve Kumrulu Köyü Camileri'nin hem ticaret yolları hem de Pazar yeri kurulan alanlarda yer aldıkları görülmektedir. Ayrıca önceki bölümde bahsedilen Maçka merkezde önceleri ahşap bir mescit iken daha sonra yıkılarak onun yerinde yapılan cami, merkezde kurulan Pazar yeri, kervan yolları ve caminin oluşturduğu Merkez/Pazar yeri arasındaki eski ve sağlam ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir (Şekil 247).

Şekil 247. Ticaret Yolları, Pazar yerleri ve 1842'de varolan camilerin karşılaştırılması

Diğer taraftan eski adı Meksila olan ve kışlık yol güzergahı üzerinde bulunan bugünkü Çatak Camisi'nin sonradan eklenen kapalı son cemaat yeri kapısı üzerinde bulunan kitabede H-1202, M-1788 tarihi vardır. Muhtemelen yapılan restorasyonlarda caminin başka bir yerinden alınarak buraya konulmuştur (Şekil 248).

Aynı şekilde kitabesi olmamasına rağmen sözlü kaynaklara göre Çatak Camisi ile yakın dönemde hatta biraz daha eski olduğu söylenen ve hem kışlık hem de yazlık yol üzerinde bulunan Başar Köyü Camisi de önceki bölümde eski camilerin yer aldığı tabloda görülmemektedirler. Bu camilerin bahsedilen eski tarihi camiler arasında yer almaması gözden kaçmış olarak değerlendirilebilir. Camilerin bulundukları konumların hem eski Pazar yerleri hem de kervan yolu üzerinde olmaları onların delilleri olarak kabul edilebilir.

Şekil 248. Çatak Camisi'nin kapalı son cemaat yeri üzerindeki kitabede yer alan tarih

Ayrıca 1788 yılında inşa edilen Çatak Köyü Camisi'nin bulunduğu mevkide cephanelik, askeri birlik ve köyde bir de medrese olduğu ifade edilmektedir (URL-53, 2015). Maçka merkeze en yakın Pazar yerlerinden biri olan Çatak mevkiinin son derece stratejik öneme sahip bir yer olduğu da anlaşılmaktadır. Başar Köyü Camisi yanında içinde oldukça eski mezarların bulunduğu geniş bir alana yayılmış hazire vardır. Sözlü kaynaklara göre hazire içinde İranlı ve kervan yolcularına ait mezarların da olduğu bilinmektedir. Başar Köyü Camisi'nin bulunduğu mevkinin aynı zamanda önemli bir yolcu duraklama merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Konum olarak bu iki yer incelendiğinde Çatak Köyü Camisi'nin kervan yolu güzergahının daha alçak noktasında düzlük bir alanda yer aldığı, buradan itibaren tırmanmaya başlanarak ancak Başar Köyü Camisi civarında arazinin düzleştiği ve yolun rahatladığı görülmektedir. Bu nedenlerden dolayı da bu noktaların yolcu durak yeri hem de Pazar yeri olarak seçilmiş olması oldukça muhtemeldir.

Değirmendere Vadisi ve kollarında kurulan pazar yerlerinin ticaret yolu, camiler ve yolcu durak noktaları ile ilişkisinin yanı sıra bunlar vadilerin kendi içinde ve vadiler arası sosyal, kültürel etkileşimi tetikleyen önemli toplanma yerleridirler. Nitekim bölgedeki kırsal cami geleneğinde vadi boyunca ya da vadiler arasında mimari benzerliklere rastlamak mümkündür.

Kervan yollarının geçtiği güzergahlar ve günümüzdeki kırsal camilerin konumu karşılaştırıldığında kuzeyden Maçka merkezine kadar Değirmendere yolu hemen hemen hepsinde ortaktır. Bu vadi üzerinde yolun sol yamacında Işıklar (1870) ve Akmescit (1873) Köyü Camileri sağ yamaçta Karşıyaka (1880) ve Kaynarca (1846) camileri yer almaktadır. Aynı yöndeki Esiroğlu (1960) merkez Camisi nispeten yenidir. Yine Maçka merkezden güney batı istikametinde Zigana geçidine kadar olan kışlık güzergah üzerindeki Çatak (1788) ve Başar Köyü Camileri'nin kışlık yol güzergahında yer aldıkları görülmektedir.

Eski adı İstama olan Başar Köyü'nün kervanların durak noktalarından biri olması muhtemeldir. Yol üzerinde bulunan Caminin yanındaki oldukça büyük hazire alanında yer alan eski mezar taşlarından buranın oldukça eski bir mezarlık ve yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Sözlü kaynaklara göre hazire içinde İranlı ve diğer kervan yolcularına ait mezarlar da vardır. Hamsiköy Vadisi'nin aynı yamacında yer alan Güzelce Köyü Camisi'nin yapım yılı 1948 olsa da yukarıda eski camiler arasında da adı geçmektedir. Kervan yolu Güzelce Köyü'nü yüksek sırtlarında yer alan Kara Kaban'dan geçmektedir. Hamsiköy Vadisi'nde yer alan diğer camiler kiliseden dönüştürülmüştür.

Galyan Vadisi'ne bakıldığında vadinin doğu kanadında yer alan Bahçekaya (1885) ve Oğulağaç (1868) Köyü Camileri ve batı kanadındaki Cinali (1945) ve Çamkonak (1845) Köyü Camileri'nin kervan rotalarına yakın konumlarda yer aldıkları görülmektedir. Daha önce belirtildiği gibi hem yazılı hem de sözlü kaynaklara göre Cinali Köyü Camisi'nin yerinde daha eski bir cami olduğu bilinmektedir.

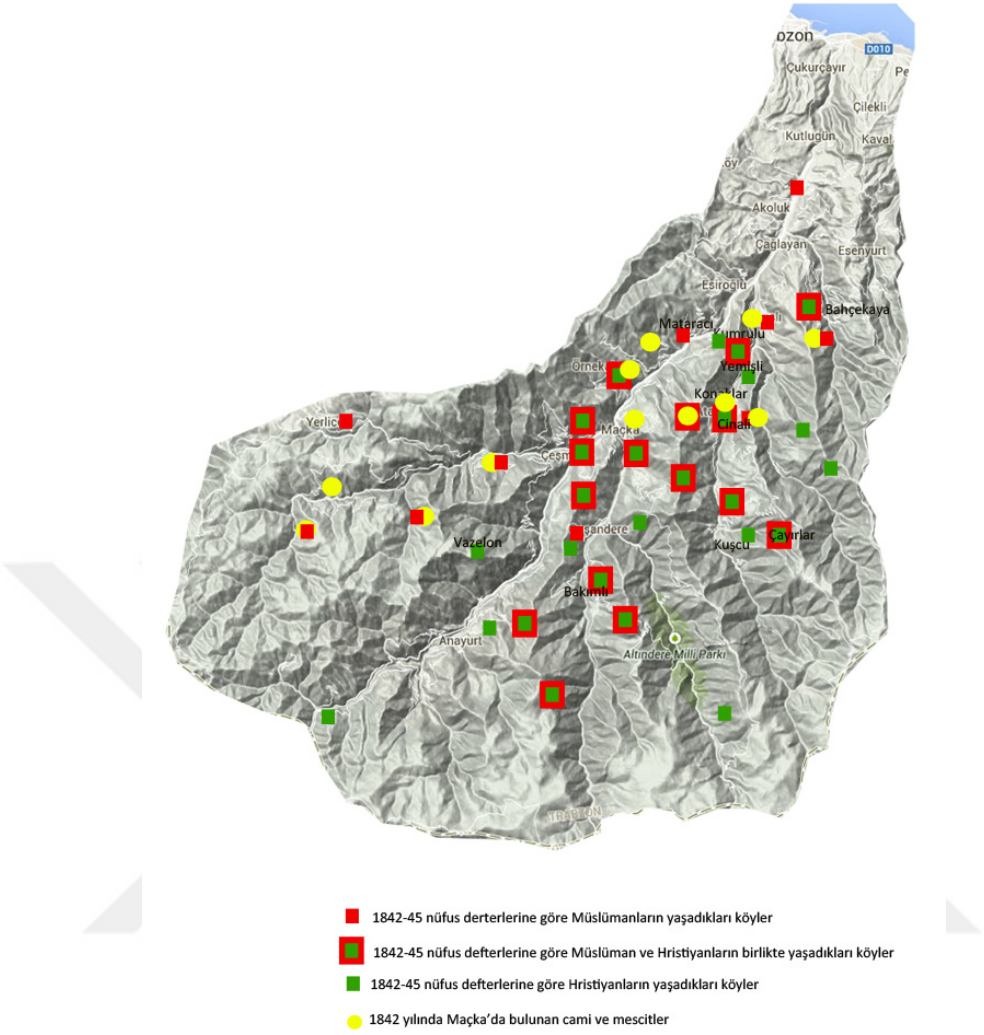
2.5.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi

Bir başka açıdan bakıldığında Durmuş'un tespit ettiği bu camilerin bulunduğu yerler ile dönemin Müslüman yerleşimleri arasında da bir bağlantı olmalıdır. 1842-45 yılı nüfus defterlerine göre bölgede yaşayan Müslüman hanelerin bulunduğu yerleşimlerle 1842 yılı Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan camiler karşılaştırıldıklarında Müslüman hanelerin ve camilerin bulunduğu yerleşimler birbirleriyle örtüşmektedirler (Şekil 249).

Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camiler ile yine 1842-45 nüfus dağılımı karşılaştırıldığında camilerin Müslüman ya da karışık olarak gayri Müslimlerle birlikte yaşadıkları Esiroğlu ve Galyan Vadisi'nde yoğunluk kazandığı, kiliseden dönüştürülenlerin Hamsiköy ve Altındere Vadisi'nde, önceden yerinde kilise olanların Galyan'ın iç kesimlerinde yoğunlaştığı görülmektedir (Şekil 250). Arazi çalışması kapsamında hepsi yerinde incelenmiştir.

2.5.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi

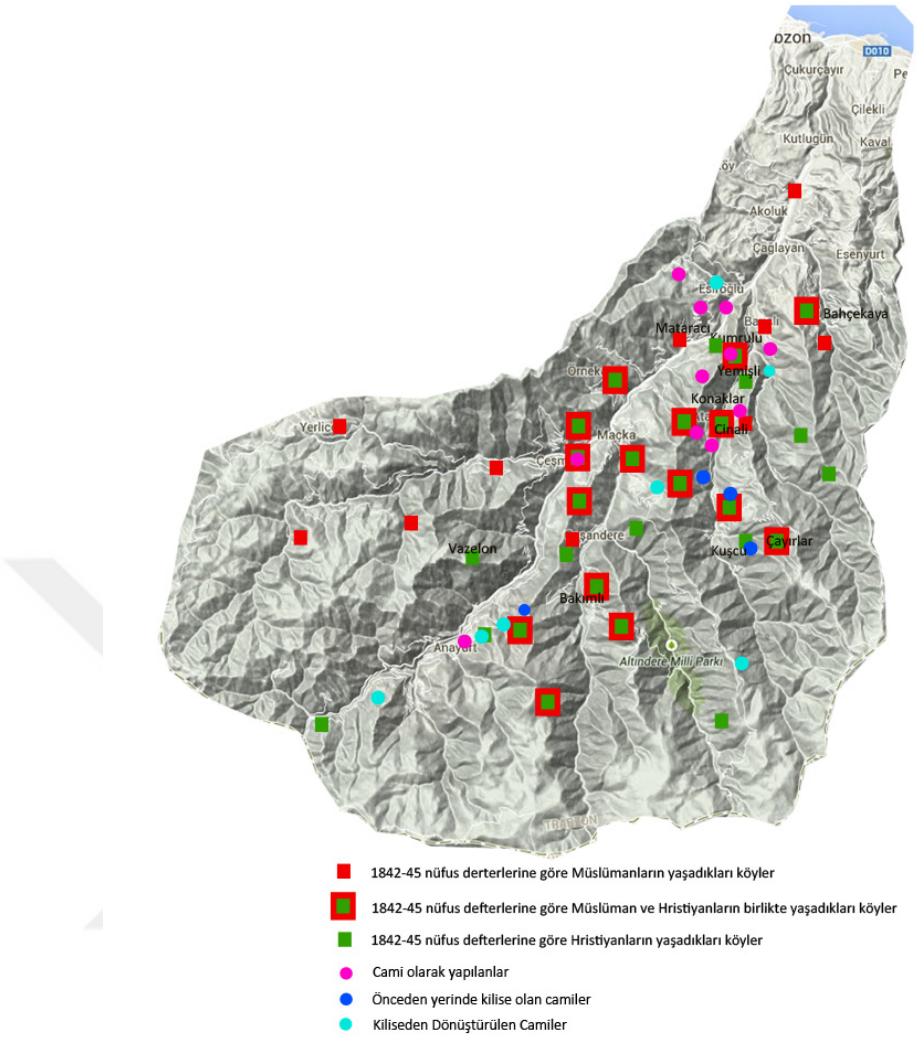
Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan kırsal camilerin ticaret yolları, Pazar yerleri ve nüfus dağılımı ile olan ilişkisine bakıldıktan sonra bölgedeki yapı ustaları ve bunların hareket güzergahlarını incelemek bölgenin kırsal cami geleneğini anlamak için önemlidir.

Şekil 249. 1842-45 nüfus defterlerine göre Müslüman ve Gayr-i Müslim bölgedeki dağılımı ve 1842 kayıtlarına göre Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan camilerin karşılaştırılması

Tapu Tahrir ve diğer nüfus defterlerinden de ortaya çıktığı gibi Değirmendere Vadisi ve kollarında 20. yy. başlarına kadar önemli sayıda Rum olarak adlandırılan Ortodoks Hristiyan halk yaşamıştır. Değirmendere Vadisi'nin güneyinde yer alan Krom ve tamamen Rum yerleşimi olarak bilinen Santa /Dumanlı Meryemana'dan geçen ticaret yolları aracılığı ile Değirmendere Vadisi ve kolları ile etkileşim içinde olmuşlardır.

Santa, demir, gümüş ve kurşun maden yataklarından dolayı halkı demircilikte ve kuyumculukta ileri seviyede ve Zurnacılı mahallesindeki kiremit fabrikasında üretilip Trabzon ve çevreye satılan kiremitlerden de anlaşılacağı üzere yapı faaliyetleri, taş ve duvar gibi ustalık işleri gelişmiş bir bölgedir (Gündüzalp, 1991: 56-59).

Şekil 250. 1842 nüfus sayımına göre Müslüman ve Hristiyanların yaşadıkları köyler ve bugünkü kırsal camilerin karşılaştırılması

17. ve 18. yy'da madenler bölgesi oldukça ilerlemiş refah düzeyine karşılık 19.yy'lın başında kapatılan Gümüşhane ve Krom madenleri nedeniyle 1854'te Anadolu'daki Akdağ madeni, Diyarbakır'daki madenlerde ve Rusya'da demircilik yol işlerinde çalışmak üzere bölgede önemli bir göç dalgası olmuştur. Aynı zamanda Trabzon, Değirmendere Vadisi ve çevre köylere madenci, demirci, terzi, nalbant, bakırcı, fırıncı, değirmenci olarak giden birçok insanın yanı sıra çok sayıda taşçı, duvarcı ve marangoz olarak çalışmaya giden yapı ustaları da olmuştur (Andreadis, 2009: 72-73).

Bryer, Santa bölgesindeki kiliselerin yapı malzemesi, plan, konstrüksiyon ve program bakımından birbirinin hemen hemen kopyası sayılabilecek kadar benzeyen ancak ayrıntıda bazı farklılıklar gösteren yapılar olmalarından hareketle bunların aynı ustaların

elinden çıktığını iddia etmektedir (Gündüzalp, 1991: 57). Bu iddia ve bölge için yapılan inceleme ve araştırmalardan yola çıkarak bu durum Değirmendere Vadisi ve kolları için de geçerli midir? Vadiler arasında dolaşan ustalar grubu var mıdır? Bu kadar çok kilise ve manastırı olan bölgede kırsal cami mimarisi nasıldır, neye benzemektedir? Değirmendere Vadisi ve kollarının kırsal mimarisi kiliselerden etkilenmiş midir?

Karagöz, Santa, Gümüşhane yöre insanlarını eski tarihlerden beri tanınan ünlü taş ustaları olarak tanımlamaktadır. Değirmendere Vadisi ve kolları üzerindeki yazlık kervan yolunun geçtiği Livera Köyü'nün en büyük kilisesi olan Hodopolis Metropolit Kilisesi Aya Yorgi duvarlarını yapan ustaların Santa'lı olduklarını ifade etmektedir Karagöz,2006: 168). Değirmendere Vadisi ve kollarında yaşayan halk eski Santa'lı ustaların maharetinden ve Komnenoslar döneminden beri Santa'nın bir okul gibi usta yetiştirdiğinden bahsetmektedirler[44]. Bu örnek bölgede vadi içlerinde ve vadiler arasında dolaşan ustalar grubunun olduğu ve bu durumda aynı ya da benzer yapım tekniği ve mimari özelliklere sahip yapılar ortaya çıkmasının muhtemel olabileceği yönündedir.

Bir başka örnek olarak Argiris Petronotis (Argiris, 2004)'in Gümüşhane'de doğup sonra Akmadeni'ne göç eden ve daha sonra mübadeleyle Yunanistan'a gönderilen bir ailenin hikayesini anlattığı kitabı, maden işçileri ve yetenekli ustaların Anadolu'nun ve Orta Doğu'nun birçok farklı yerinde hareket halinde yapılar inşa ettiklerini anlamak açısından son derece önemlidir. Babaları Gümüşhane'li çoban Hambos anneleri ise babalarının hayvanlarını değiş tokuş yaptığı Maçka'lı gizli Hristiyan olan Hacı Murat'ın kızı Cemile (Pelayia)'nin Murat, Andon ve Pantelis adındaki erkek çocukları inşaat ustası ve ustabaşıydılar. Hepsi çok yetenekli birer kubbe, tonoz ve taş yontucusu olan üç kardeşlere hep birlikte "Hacıustalar" denilmiştir. Hacıustalar sanatlarını Akmadeni'ndeki Rum ustalardan öğrenmişlerdir. Türkler inşaatlarda sadece işçi olarak çalışmaktaydılar. Andon sanatını Pontos'lu ustabaşı Panayoti Hacı Panayoti'den 15-16 yaşında iken öğrenmişti. 18-19 yaşından başlayarak taş yontmacılığında uzmanlaşan Andon kardeşleri gibi tonozcu ve kubbeci olarak tanınırdı ve diğerlerinden farklı olarak kalemişi resimler ve taş kubbelere nakışlar işlerdi. Kardeşi Murat ve Andon camilere kitabe oymasını da bilmekteydiler (Petronotis, 2004: 32-33). Hiç şüphe yok ki madenler taşın nasıl çıkarılacağını, işleneceğini veya yontulacağını öğrenmek için mükemmel yerlerdir.

[44] Maçka Adıgüzel Camisi'nin görevlisi ve İlyas Karagöz'ün yeğeni Hikmet Karagöz, birçok cami görevlisi ve halkla yapılan görüşmelerden elde edilen ortak görüş.

Hacıustalar, Anadolu'nun farklı yerlerinde çok sayıda ev, cami, kilise, çeşme, köprü ve zeytinyağı imalathanesi gibi farklı yapılar inşa etmişlerdir. Hacıustalar örneğindeki gibi bölgeye komşu Krom madenlerinde ve Santa'da yetişmiş taş ustalarının Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan dini yapılarda egemen olan taş yapılarda çalışmış olmalıdırlar.

Diğer taraftan Köse'nin iddiasına göre Gümüşhane Trabzon'dan çok daha eski Hristiyan olan bir yerdi ve Altındere Vadisi'nden geçen antik yollar Sümela Manastırı'nın inşasından daha eskilere dayanıyordu. Zaten konum olarak bugünkü yeri ticaret yollarının güvenliği de düşünülerek seçilmiş olmalıydı. Ayrıca Sümela Manastırı'nın yerini tespit için Atina'dan gelen Aziz Barnabas ve Sofrinos'un Kolat- Krom güzergahını takip ettikleri ve Krom antik kentinde konaklayarak oradaki rahipler tarafından desteklendikleri ifade edilmektedir. Krom, Değirmendere Vadisi ve kollarının arasındaki bu ilişkiden dolayı Krom ve Altındere Vadisi'ndeki kilise ve evlerin mimari olarak benzer olduklarını belirtmektedir. İki yerleşim yerinde de evler taş, ahşap ve ön cephenin zemin katı ahır olarak kullanılmaktaydı. Bu aynı zamanda kışın evlerin ısınmasını da sağlamaktaydı. Bölgede bulunan kireç taşı ve yine içinde kireç olan horasan harcı ve Santa'da üretilen kiremitlerin tüm bölgede kilise, şapel, manastır ve evlerde kullanılan uygun yapı malzemesi olduğunu belirtmektedir. Sümela'nın sövelerinde kullanılan kesme taşların 17 km uzaklıktaki Santa'nın yüksek düzlüklerinden getirilmiştir (Köse, 2012: 17-27).

Ticari, ekonomik sosyal ve kültürel olarak tüm bu ilişkilere bakıldığında yazlık kervan yolları üzerinde bulunan antik Krom kenti ile Antındere / Meryemana Vadisi ve Değirmendere Vadisi'ni oluşturan diğer vadi kolları arasında mimari yönden benzerlikler olduğu görülmektedir. Bu durumda Meryemana Vadisi'ndeki Sümela, diğer kilise ve yapıların inşasında Krom'lu ustaların çalışmış olmaları ve Değirmendere Vadisi ve kollarındaki manastır, kilise ve sivil mimari geleneğini etkilemiş olmaları büyük olasılıktır. Ayrıca ileride camilerin analiz ve değerlendirmeleri kısmında kilise mimarisi ile kırsal camiler arasında da mimari ve yapım tekniği açısından önemli benzerlikler olduğu görülecektir. Krom ve yukarıda bahsedildiği gibi Santa'lı Rum ustaların bölgedeki yapı işlerinde ön planda olmaları Değirmendere Vadisi ve kollarının cami mimarisini etkileyen önemli etkenlerden biridir.

Bölgedeki Rum ustaların yapı sektörünü ellerinde tutmak için sanatlarını Müslümanlara öğretmedikleri (Durmuş, 2013: 25), camilerin yapımında tüm işlerden sorumlu ustabaşının Müslüman olmasına karşılık asıl işi yapanların Rum ustalar oldukları,

Müslümanların da işçi ya da amele olarak çalıştıkları bilinmektedir. Bunu yukarıda Petronotis (2004) de teyit etmişti. Ayrıca sözlü kaynaklara göre Rumların cami yapımı gibi işleri kendilerinin alması ve Müslümanların yapı işlerinde tercih edilmemeleri için ücretlerini yarıya düşürdükleri ifade edilmektedir.

2.5.7. Bölüm Değerlendirmesi

Kırsal Camiler, Pazar Yerleri ve Kervan Yolları Açısından Değerlendirme;

- Galyan Vadisi'ne bakıldığında vadinin doğu kanadında yer alan Bahçekaya (1885) ve Oğulağaç (1868) Köyü Camileri ve batı kanadındaki Cinali (1945) ve Çamkonak (1845) Köyü Camileri'nin kervan rotalarına yakın konumlarda yer aldıkları görülmektedir. Sözlü kaynaklara göre Cinali Köyü Camisi'nin yerinde daha eski bir cami olduğu söylenmektedir.
- Bu durumda kervan yolu güzergahları ve durak noktaları ile birlikte Değirmendere Vadisi ve kollarınında bazı yerleşim yerlerinin sosyal ve ekonomik anlamda ön plana çıktığı açıktır. Bu durum camilerin yer seçimini etkilemiş olması hatta Akmescit, Bahçekaya ve Çamkonaklar Köyü Camileri gibi bazılarının daha büyük ve gösterişli yapılmasını teşvik etmiş olabileceği düşünülebilir.

Kırsal Camiler ve Nüfus / Etnik Yapı Açısından Değerlendirme;

- 19. Yy başlarında Tanzimat fermanı ve benzer bir takım uygulamalarla gayr-i Müslimlere tanınan geniş imtiyazlar sayesinde kilise yapmak /yaptırmak kolaylaşınca Değirmendere Vadisi ve kollarında ciddi oranda artan kiliselere karşılık belli yerlerde Müslümanların varlığını ihtişamlı bir biçimde gösterecek camiler yapılmasına karar verilmiştir. 1845 yılında Çamkonak, 1873 yılında Akmescit, 1846 yılında Kaynarca Köyü Camisi ve 1885 yılında Bahçekaya Köyü Camileri bunlardandır. Hem büyüklük hem de mimari ve işçilik olarak ön plana çıkan yapılardırlar. 1868 yılında Oğulağaç Köyü Camisi ve 1870 yılında Işıklar Köyü Camileri ölçek olarak daha küçük olsalar da mimari yönden önemli yapılardırlar. Galyan Vadisi'nde bulunan Bahçekaya, Çamkonak ve Oğulağaç köyleri ticaret yolları ile yakın ilişkide olan yerleşimlerdir. Değirmendere Vadisi'nde bulunan Işıklar ticaret yolu üzerinde olup Akmescit'te oldukça yakındır. Eski adı Limni olan Kaynarca'da yine Değirmendere Vadisi'nin en batısından geçen ticaret yolu üzerindedir.

- Galyan Vadisi'ndeki Arıkaya, Çayırlar, Ormaniçi gibi ya da Hamsiköy Vadisi'ndeki Yazlık (Livera) gibi zamanında çoğunluğun ya da hepsinde Rumların yaşadığı köyler olduğu gibi Bahçekaya, Konaklar gibi Türk/Müslüman ve Rumlar/ Gayr-i Müslimlerin birlikte yaşadığı köylerde vardı. Eskiden Meksila olarak bilinen Çatak'ta ve eski adı İstama olan Başar Köyü'nde 18. yy'lın başlarına tarihlenen camilerden dolayı bu köylerde çok eski tarihlerden beri Müslümanlar yaşamıştır. Tarihi Kervan yolu üzerinde bulunan bu camiler, bu güzergahın ekonomik, sosyal, kültürel, dini öneminden dolayı bilinçli olarak bu hat üzerinde ve yolcu durak noktaları açısından stratejik olarak konumlarının seçilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

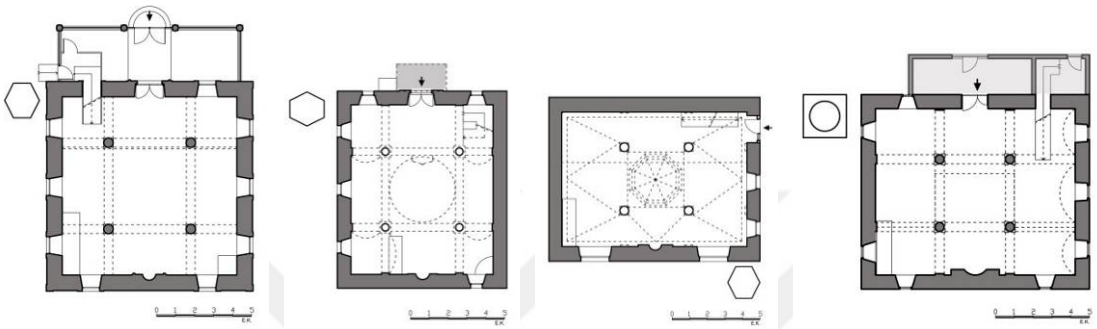
Kırsal Camiler ve Usta İlişkileri Açısından Değerlendirme;

- Zengin maden yatakları nedeniyle hem ekonomik hem de sosyal açıdan son derece önemli olan Krom yerleşkesi ve Değirmendere Vadisi ve kolları arasındaki fiziki bağlantının Meryemana ve Larhan vadileri üzerinden sağlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ticari, askeri ve ekonomik anlamda Değirmendere Vadisi ve kollarını son derece etkileyen bu yolların bölgeyi sosyal ve kültürel anlamda da etkilediği açıktır. Bahar ve yaz aylarında kullanılan bu yollar Santa, Krom, Maçka ve çevredeki Rum yapı ustalarının hareket ettikleri ve başka vadilere geçmek için kullandıkları güzergahlar olması mümkündür. Nitekim yapılardaki malzeme, yapım tekniği ve mimari benzerliklerden usta hareketliliğini izlemek mümkündür. Galyan Vadisi'ndeki Bahçekaya ve Oğulağaç Köyü Camileri ile bölgedeki kilise mimarisi arasındaki benzerlik bunun en açık delilleridir.

Kırsal Camilerini Fiziki Durumları Açısından Değerlendirilmesi;

- Vaziyet planı olarak değerlendirildiğinde coğrafi yapıdan dolayı camilerin çok geniş ve düz bir araziye yapılmaları her zaman mümkün olmasa da Bahçekaya ve Çamkonak Camileri'nin geniş bir avlu içinde ve çevreden iyi algılanır biçimde yer almaları bu camileri konum olarak diğerlerinden ayırmaktadır. Kaynarca Camisi de bu camiler arasına katılabilir. Nitekim caminin orjinalde mevcut yerinin batısındaki boş düz alanda olduğu zemindeki oturma nedeni ile caminin bugünkü yere taşındığı bilinmektedir. Bu durumda caminin bugünkü yerinin eskiden avlu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kaynarca Köyü Camisi büyük bir hazire içinde ve yolların kesişiminde yer almaktadır. Çevresindeki dükkan ve kahve ile köyün merkezinde konumlanmıştır. Eski ticaret yolu üzerinde ve merkezde yer almasıyla daha önce bahsedilen ticaret yolu, merkez ve cami ilişkisini ortaya koymaktadır.

- Plan olarak değerlendirildiğinde bölgede genellikle rastlanan dikdörtgen planlı yapılar dışında tam kare biçimli, ortada dört dairesel taş sütunu olan Bahçekaya Köyü Camisi ve kareye yakın planlı, merkezde dört dairesel taş sütunlu Oğulağaç Köyü Camileri bölgede Alaçam, Anayurt ve Gürgenağaç Köyü Camileri gibi kiliseden dönüştürülen yapıların plan tiplerini çağrıştırmaktadır. Bu yapılar bölgedeki kiliselerden etkilenmenin açık örnekleri olarak düşünülebilir (Şekil 251).

Şekil 251. Akmescit, Oğulağaç, Alaçam, Anayurt Köyü Camileri planları

- Bahçekaya ve Çamkonak Köyü Camileri'nin beşik kemerli pencere açıklıkları ve söveleri Bahçekaya'nın pencere kilit taşları üzerinde yer alan üzüm, saksı ve yaprak bezemeleri dışında aynıdır. Akmescit Köyü Camisi'nin penceresi, dikdörtgen açıklık üzerindeki dairesel alınlıklı silme içerisinde hepsi birbirinden farklı olan bezemeleriyle Değirmendere Vadisi ve kolları içinde tek "unique" tir. Galyan Vadisi'nin iki yamacında kırk yıl ara ile yapılmış bu camilerin aynı usta grubu elinden çıktığını iddia etmek gerçekçi olmasa da benzer yapım geleneğine sahip ustalar elinden çıkmış oldukları söylenebilir. Değirmendere Vadisi'nin karşılıklı yamaçlarında yer alan Işıklar ve Kaynarca Köyü Camileri'nin söveli dikdörtgen açıklıları aynıdır. Yirmi dört yıl ara ile inşa edilen bu camiler için de benzer bir söylemle aynı usta grubu elinden çıktıkları söylenebilir (Şekil 252, Şekil 253, Şekil 254).

Şekil 252. Bahçekaya Köyü Camisi'nin sövelerindeki üzüm ve palmet kabartmalar

Şekil 253. Akmescit Camisi'nin sövelerindeki saksılı üzüm ve ışınsal kabatma motifleri

Şekil 254. Kaynarca ve Işıklar Köyü Camileri pencereleri

- Üstörtü biçimi olarak değerlendirildiğinde, daha öncede belirtildiği gibi Bahçekaya ve Oğulağaç Köyü Camileri'nin üstörtüleri bölgedeki kırsal camiler içinde sıradışı uygulamalardır. Bu üstörtü biçimine bölgedeki Alaçam ve Gürgenağaç Köyü Camileri gibi kiliseden dönüştürülen yapıların üstörtülerinde rastlamak mümkündür. Oğulağaç Köyü Camisi'nin merkezdeki dört ayak üzerine kemerlerle oturan kubbesine ve

yan tonozlu kuruluş biçimine kiliseden dönüştürülen Gürgenağaç Köyü Camisinde rastlamak mümkündür. Aralarındaki tek fark Gürgenağaç Köyü Camisindeki yan tonozlar merkezdeki kubbeye doğru haç oluşturacak biçimde konumlandırılmışken Oğulağaç Köyü Camisinde kubbeye teğet olacak biçimde konumlandırılmışlardır. Bölgedeki kiliselerle bu tip benzerliklerden dolayı Bahçekaya ve Oğulağaç Camileri'nin kiliseden dönme olduğunu söyleyenler vardır. Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün raporlarına göre Oğulağaç Köyü Camisi kiliseden dönüştürülmüştür. Kiliseden dönüştürülen diğer camilerde olduğu gibi absidlerin yıkılarak düz duvarla örülmesi ve kilise kapısının doldurulması… gibi hiçbir ize rastlanmamıştır. Bölgede yüzyıllarca hakim olan kilise mimarisi ve usta gruplarının Rum olması nedeniyle camilerin gerek planında gerekse mimari ögelerinde kilise mimarisinin izlerine rastlamak mümkündür. O dönemin şartları içinde Rum ustalarının yapı geleneklerini yaptıkları her tür yapıya taşımaları ve aktarmaları olarak değerlendirilebilir (Şekil 255).

Şekil 255. Oğulağaç ve Gürgenağaç Köyü Camileri üstörtüleri

- Mimari öğeler olarak değerlendirildiğinde; Bahçekaya Köyü Camisi'nin beşik kemer açıklıklarının kilit taşları üzerinde bulunan üzüm motifi, vazo ve yaprak kabartmaları yanında Karşıyaka, Kaynarca ve Akmescit Köyü Camileri'nin giriş kapıları üzerindeki vazodan çıkan üzüm ve asma kabartmalı bezemeler de kilise mimarisinin ve Rum ustaların etkilerini göstermektedir. Nitekim kiliseden dönüştürülen Yazlık Köyü Camisi ve bir kiliseden Güzelce Köyü Camisi'nin girişini Çamkonaklar ve Akmescit Köyü Camileri'nin son cemaat yerlerindeki sütun başlıklarında bulunan kabartmalı yaprak motifleri yine belli bir usta grubunun izlerini göstermektedir.
- Değirmendere Vadisi'nin aynı yamacında yer alan Esiroğlu Merkez ve Kaynarca Köyü Camileri gizli ahşap kubbeye sahiptirler. Orijinal olarak 1848 yılında bugün

bulunduğu yerin hemen batısında yer alan cami, zemindeki çökmeden dolayı 1950'lerde yan tarafa taşınmıştır. 19. Yy'da bölgede yapılan camilerin hiç birinde gizli ahşap kubbe geleneğine rastlanmamaktadır. Bundan dolayı 1960 yılında inşa edilmiş olan Esiroğlu merkez Camisi'nin gizli ahşap kubbesinden yola çıkarak Kaynarca Köyü Camisi'nin taşınma sırasında üstörtü biçimi değiştirilmiş olduğu düşünülebilir. Aynı yapım tekniğine sahip üstörtü biçimlerine bakıldığında aynı usta gurubunun bu yapılarda çalıştığından söz edilebilir. Ayrıca bölgedeki ahşap gizli kubbe uygulamasının 20.yy yapı geleneklerinden olduğu ortaya çıkmaktadır.

- Değirmendere Vadisi'nin doğu kanadında konumlanmış olan Işıklar ve Akmescit Köyü Camileri'nin sekizgen göbekli düz ahşap tavanları aynıdır. Beş yıl ara ile inşa edilmiş olan bu camilerin üst yapı örtülerinde aynı usta grubunun çalışmış olduğu düşünülebilir.
- Cinali, Arıkaya ve Ormaniçi Köyü Camileri göbekli düz ahşap tavana sahip olsalar da hepsi farklı göbek biçimine sahiptirler. Galyan Vadisi'nde yer alan ve yakın tarihli olan bu camiler için aynı usta grubundan söz etmek olası görünmemektedir. Bu durum mübadeleden sonra çoğunluğu boşalan Değirmende Vadisi ve kollarına Trabzon'un doğusundan ve batısından yerleşen halkın sahip oldukları farklı yapı kültürleri ile açıklanabilir.
- Mihraplar açısından bakıldığında; genelde oldukça sade ve kademeli nişli olmakla birlikte Bahçekaya Köyü Camisi'nin düz mihrap nişi, bezemeli alınlığı ve üzerindeki kabartma üzüm motifleri bölgedeki sıradışı uygulamalardan biri olarak dikkat çekmektedir. Kiliseden dönüştürülen Yazlık Köyü Camisi'nin mihrabında da benzer motifler olsa da bölgenin kırsal camilerinde kullanılan taş malzeme yerine alçı ile yapılmıştır.
- Kaynarca, Karşıyaka, Akmescit ve Oğulağaç Köyü Camileri'nin hem kapı açıklıklarının beşik kemerli biçimi hem de ahşap kapı kanatları üzerindeki vazodan çıkan asma ve üzüm salkımı kabartmalarındaki benzerlik dikkat çekicidir. Neredeyse aynı usta grubunun elinden çıkmış denebilecek kadar benzerdirler. Bahçekaya Köyü Camisi'nin mihrabında ve pencerelerin dışta kilit taşları üzerinde bulunan üzüm kabartmaları farklı uygulamalardırlar. Üzüm motifinin Hristiyan inancında kutsal sayılan simgesel bir motif olduğu ve kiliselerde kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Güzelce köyü (Pondila) halkından Mustafa Sulak'ın verdiği bilgiye göre Güzelce Köyü Camisi'nin üzüm motifli kemerli giriş kapısı taşları bir zamanlar caminin aşağı kısmında var olan ve yıkılan kilisenin kapısından buraya aktarılmıştır. Diğer bir örnek olarak Yazlık Köyü'nün kiliseden dönüştürülen

camisinin ahşap giriş kapısı üzerindeki üzüm motifleri gösterilebilir. Yapıların yapıldığı 19. Yy yapım geleneği içinde üzüm kabartma süslemeleri olan ahşap kapı üretimi Rum ustalar arasında yaygın olmalıdır (Şekil 256).

Şekil 256. Kaynarca, Karşıyaka, Akmescit ve Oğulağaç Köyü Camileri'nin kapı açıklıkları ve kapı kanatlarındaki benzerlik

- Bahçekeya Köyü Camisi girişi hem taç kapılı kapı açıklığı hem de faklı ahşap kapı kanadı ve üzerindeki sabit kapı alınlığıyla bölgede tek olan sıradışı uygulamalardan biridir. Beşik kemerli taç kapı açıklığı içinde çift kanatlı dikdörtgen kapı açıklığı ve yarım daire süslemeli ahşap alınlık vardır. Simetrik olarak vazodan çıkan yaprak, dal ve çiçek motifleriyle bezeli bu alınlıktaki süsleme karakteri taş mihrabın alınlığı üzerindeki yaprak ve dal karakterleri ile benzeşmektedir. Yine kapı kanatları üzerindeki sık baklava dilimli sepet örgü biçimi bölgede tek olan uygulamalardan biridir. Genellikle taş ve ahşap ustalarının farklı olduğu usta gruplarının bu yapıda bir bütünlük ve uyum içinde çalışarak ortak mimari bir karakter ortaya koymak istedikleri anlaşılmaktadır (Şekil 257).
- Mahfiller açısından bakıldığında genellikle sade ve giriş cephesi boyunca olup Galyan Vadisi'nde karşılıklı vadi yamaçları üzerinde yer alan Ormaniçi ve ArıKöyü Camileri mahfili taşıyan ahşap sütunlar ve mahfilin alınlığı üzerindeki süsleme biçimleriyle bölgedeki sıradışı örneklerdendirler. Ayrıca üç cephe boyunca devam eden mahfil biçimi ile Arıkaya Köyü Camisi diğerlerinden farklılaşır. Sütun gövdelerindeki zigzaglı oymalar, sütunların başlık, kaide ve mahfilin aynalıklarındaki "davut yıldızı", yıldıza benzer çiçek ve ay yıldız motifleri bu camilerde karşımıza çıkmaktadır. Bu farklılığın sebebinin sel felaketinden dolayı 1929'larda Sürmene ve Of tarafından gelerek

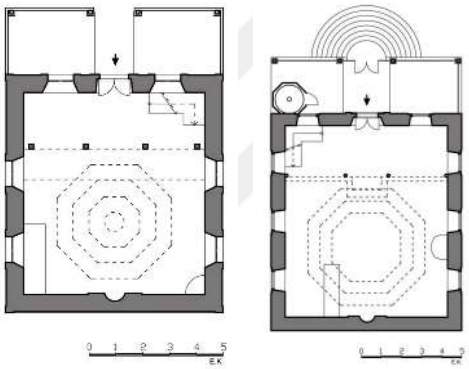
bu köylere yerleşen halkın kendi kültürlerinin bu coğrafyaya aktarımı olarak düşünülebilir. Yine bu durum vadiler arası etkileşimin açık kanıtları olarak değerlendirilebilir.

Şekil 257. Bahçekaya Köyü Camisi'nin taçkapılı girişi

- Minareler olarak bakıldığında bölgede orijinal taş veya ahşap kalan örnekler son derece azdır. Akmescit Köyü Camisi'nin son cemaat yerinin kuzey batı köşesinde bulunan dairesel ahşap minare bölgede tektir. Sözlü kaynaklardan ve yapının kuzey batı köşesindeki izden anlaşıldığına göre Oğulağaç Köyü Camisi de benzer biçimde ahşap bir minareye sahipti. Fakat eskime, hasar gibi nedenlerden dolayı yıkılıp kuzey batı köşede binadan bağımsız betonarme minare yapılmıştır. Taş minarelerden Bahçekaya, Çatak ve kiliseden dönüştürülen Anayurt Köyü Camileri'nin ki günümüze kalabilmiştir. Muhtemelen ahşap olan mimareler bölgede daha fazlaydı. Fakat Oğulağaç'ta olduğu gibi zamanla eskime ve hasar gibi nedenlerle yıkılıp yerlerine betonarme minareler yapılmıştır.
- Yapım tekniği olarak; ince yonu taş duvar tekniği ile Bahçekaya, Çamkonaklar, Akmescit, Kaynarca, Işıklar gibi camilerin 19.yy'lın ortaları veya ikinci yarısına rastladıklarını görmekteyiz. Işıklar dışında hepsi bölgenin büyük ölçekli kırsal camileridirler. Bu durum o dönemdeki usta gruplarının yapım gelenekleri olabilir. Nitekim bazı kiliselerde de bu yapım tekniğini görmek mümkündür. Diğer taraftan 1940'larda yapılan Ormaniçi Arıkaya Köyü Camilerinde düzensiz kaba yonu ve moloz taş duvar tekniği gözlenirken yaklaşık seksen sene öncesine giden camilerde ince yonu taş duvar tekniği ve işçiliği gözlenmiştir. Bu da yörede mübadelede öncesine kadar bölgede aktif olarak çalışan Santa'lı ve diğer Rum olarak adlandırılan taş ustalarının varlığını kanıtlar niteliktedir.

- Yine kilise malzemeleri kullanılarak inşa edilen Güzelce Köyü Camisinde ilk kez olarak alt sıradaki pencerelerin hemen alt hizasında ve alt ve üst pencere sırasının arasında ahşap hatıl görülmektedir. Hüseyin Taşkın'ın 1948 yılında yaptığı bu cami, ahşap hatıllı duvar tekniği olarak bölgedeki diğer uygulamalardan ayrılmaktadır.
- Gerek plan gerekse üstörtü biçimi olarak 1870 yılında inşa edilen Işıklar Camisi 1875 yılında inşa edilen Akmescit Camisi'nin prototipi gibidir. Ahşap direklerle taşınan son cemaat yerleri ve hariminin sekizgen biçimli kademeli gizli ahşap tavan biçimleri oldukça benzemektedirler. Akmescit boyut olarak daha büyüktür, son cemaaat yerinin batı yönünde ahşap minaresi vardır. Ayrıca cephesinde hem altlık hem de üstlük olarak adlandırılan iki sıra pencere varken Işıklar'da sadece tek sıra pencere vardır. Değirmendere Vadisi'ni doğu yakasında bulunan ve beş yıl ara ile inşa edilmiş bu yapılar aynı usta grubunun eserleri olabilirler (Şekil 258).

Şekil 258. Işıklar ve Bahçekaya Köyü Camileri'nin planları

- Genel bir değerlendirme olarak, Bahçekaya, Çamkonaklar, Akmescit ve Kaynarca Köyü Camileri boyut olarak diğerlerine göre çok daha büyük, ihtişamlı ve malzeme olarak daha düzgün taş işçiliği olan yapılardır. Özellikle Bahçekaya Köyü Camisi plan, üstörtüsü biçimleri, süslemeleri, pencere tipi ve yapım tekniği ile Değirmendere Vadisi ve kollarında bulunan tek örneklerdendir. Oğulağaç Köyü Camisi bahsedilen yapılara göre daha küçük ölçekte olsa da plan biçimi ve üst yapı örtüsüyle yine bölgede tek ve sıradışı olarak nitelendirilebilir. Bölgede artan Hristiyan nüfusa karşılık bu yapıların Gayr-i Müslimlere ve çevreye Müslümanlığın ispatı amaçlı bir bakıma fiziki deliller olarak yaptırıldıkları söylenebilir. Daha önce de belirtildiği gibi 1839 yılında ilan edilen Tanzimat fermanıyla gayrimüslimlere din ve mezhep özgürlüğü tanınmış ve herkesin haklarının garanti altına alınacağı bildirilmesi üzerine bölgede Hristiyan nüfus ve kilise sayısında ciddi artış

olmuştur. Dönemin şartları içinde değerlendirildiğinde, bölgede Rum nüfusun ibadethaneleri olan kiliselere karşılık Osmanlı Devleti'nin bölgedeki Müslümanların varlığını öne çıkaracak cami ve mescit sayısının artırılması yönündeki talimatı üzerine belli noktalarda büyük ve mimarisi ile ön plana çıkan yapılar inşa edilmiştir. Bu camilerin Galyan'ın aşağı kesimlerinde ve Değirmendere Vadisi'nde yoğunlaşmasının sebebi 19 yy.'da hala devam eden Sümela, Vazelon ve Kuştul gibi büyük manastırlara ait vakıf toprakları olmalıdır.

- Kilise yıkılarak yerine inşa edilen Çayırlar Köyü Camisi vadide bu şekilde yapılan Ormaniçi ve Arıkaya Köyü Camileri ile karşılaştırıldığında ölçek olarak daha büyük, malzeme ve işçilik olarak daha düzgün ve farklı pencere söveleri ile ön plana çıkmaktadır.
- Kiliseden dönüştürülen Alaçam, Anayurt, Gürgenağaç, Yazlık Köyü Camileri gibi yapıları camiye dönüştürülürken yapının yeni işleve nasıl uyumlandırıldığını izlemek açısından önemlidir. Kilisenin doğu batı ekseninde yer alan giriş kapısı kapatılmaktadır. Yine girişin karşısında doğu batı ekseninde yer alan dairesel apsidler yıkılarak yerine düz duvar örülmektedir. Kuzey cephesine caminin giriş kapısı açılmaktadır. Güney cephesi ortasında pencere varsa kapatılarak buraya mihrap yapılmaktadır. Yazlık, Anayurt, Gürgenağaç Köyü Camilerinde olduğu gibi bazılarının üstörtüleri olduğu gibi bırakılırken bazıları Alaçam ve Hamsiköy camilerinde olduğu gibi düz yada kademeli ahşap tavanla örtülmektedirler.
- İlçenin en eski Camisi olduğu söylenen ve onsekizinci yüzyıla dayandırılan Çatak ve Başar Köyü Camilerini geçirdikleri müdahaleler yüzünden karşılaştırmak zor olsa da boyut olarak birbirine yakındırlar. Ayrıca duvarları görülebilen Çatak Camisi'nin köşelerinde nispeten daha düzgün blok taşlar kullanılırken beden duvarları daha çok kaba ve ince ince moloz ve kaba yonu taşların düzensiz kalın derzlerle örülmüştür. Bu işçilik bölgedeki diğer camilerde pek rastlanmamaktadır. Kısaca Galyan veya Değirmendere Vadileri'ndeki veya kiliselerde görülen duvar yapım tekniğinden oldukça farklıdır. Pencere söveleri ve köşe taşları dışında oldukça kaba bir işçilik vardır. Bu durum gerçekten bu caminin daha erken dönemlerde yapıldığı şeklinde de yorumlanabilir.

2.6. Yomra Deresi Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi

2.6.1. Tarihi Arkaplan

Yomra adının Kıpçak Türklerinin bir kolu olan Koman Türklerinden geldiği ifade edilmektedir. Başlangıçta Komera, Gomera, Yomura olup ses değişikliğiyle bugünkü adı Yomra olmuştur (Anonim, 2008: 4).

Kumanlar, Kıpçaklar, Oğuzlar, Çepniler… gibi birçok halka ev sahipliği yapmış olan Yomra Deresi Vadisi uzun süre Trabzon'a bağlı bir köy olarak kalmıştır ve daha çok Trabzon'daki yerleşik halkın zeametleri olarak tahsis edildiğinde vadiye yerleşim geç dönemlerde başlamıştır (Anonim, 2008: 3-4).

2.6.2. Coğrafik Yapı

Kıyı alanı çok dar olan Yomra Deresi Vadisi, vadi ağzının batısındaki Kaşüstü kıyısı ile doğusundaki Harmanlı Deresi'nin denize döküldüğü alandaki düzlükler dışında engebesiz arazisi olmayıp hemen güneyinde yükselen dağları nedeniyle engebeli bir arazi yapısına sahiptir (Anonim, 2008: 36).

Yomra Deresinin en önemli kolları Ayor Deresi, Lapazlık, Lefkür, Soğuksu Deresi, Hanlar Deresi, Oymalı ve Özdil kolları ile Homo Deresi'dir (Anonim, 2008: 47).

2.6.2.1. Geçitler

2.6.2.2. Ticaret Yolları

Yomra Deresi Vadisi ve Değirmendere vadisi arasında geçiş güzergahı bulunmaktadır. Yomra Deresi Vadisi'nde Çağlı'dan dönünce Çatal'dan Esiroğlu'na iniş vardır. Vadinin daha aşağısından Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin bulunduğu bölgeye, daha aşağıdan da Şana'ya bağlantı bulunmaktadır.

Yomra Deresi ağzının batısında yer alan Kaşüstü koyu Akçaabat ve Trabzon limanlarından sonra üçüncü güvenli koy olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca kumlu sahilinden dolayı bugün olduğu gibi tarihi süreçte de sayfiye yeri olarak kullanılmıştır (Bryer, 1985: 319).

Vadideki tek kale olma özelliğini taşıyan Tepeköy Kalesi Oymalıtepe ve Özdil vadilerine hakim olan bir noktada kurulmuştur rivayetlere göre Cenevizlilerden kalma

olduğu ifade edilmektedir (Anonim, 2008: 175). Güvenlik amaçlı stratejik noktalara yerleştirilen bu tip kaleler, yol güzergahlarının geçtiği noktalar için önemli tarihi iz niteliği taşımaktadırlar. Bunun yanısıra Oymalıtepe ve Tepeköyleri içeren Oymalıtepe beldesi, vadi içindeki Tandırlı, Kılıçlı, Maden ve Çamlıyurt köylerine bağlantı sağlamasının yanı sıra ayrıca iç bölgelerdeki Gümüşhane ve Erzincan'a giden bağlantı yolları üzerinde önemli bir kavşak görevi görmektedir (Anonim, 2008: 79).

Yomra ve Yanbolu Deresi Vadilerine hakim bir noktada bulunan 1670 rakımlı Sincankaya, eski kervan yolu geçit güzergahı üzerinde bulunmaktadır (Anonim, 2008: 175).

2.6.2.3. Pazar Yerleri

Yomra Deresi Vadisi'nin bağlı olduğu Yomra Nahiyesi'nin merkezinin kıyıdaki Kovata olduğu, daha sonra daha doğuya Oymalı Deresi'nin denize döküldüğü yerde Dirona (Yomra) ve Kohali (Sancaklar) köyleri merkez niteliği kazanarak günümüze kadar ulaşmıştırlar. Kovata'nın merkez niteliği kazanmasıyla birkaç dükkanın burada bulunduğundan bahsedilmektedir (Anonim, 2008: 18). Kovata koyunun güneyinde Kuhla, Kukla ve bugün Kaşüstü olarak anılan yerin iskele-liman özelliği taşıması aynı zamanda bu bölgenin vadinin çarşı pazar ihtiyaçlarını karşılayan merkezler olduklarının da göstergesidir.

2.6.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri

Bölgenin ilk sakinlerinden olan Kuman-Oğuz Türklerinin varlığı yer adlarından da takip edilmektedir. Bölgenin ormanlarında yaygın olarak görülen "komar çiçeği" (Omar Gülü) adının Kuman Türkleri'nden kaldığı, Uzmesahor-Uzarak (Hozarak); Uz Deresi (Oymalı Deresi), Oğuzana (Oğuz Köyü) adlarının Oğuz Türklerinden kaldığı ifade edilmektedir (Anonim, 2008: 5).

Bölge halkından edinilen sözlü bilgilere göre; Yomra Deresi Vadisi'nde gayr-i müslim Rum yerleşimi sadece vadinin yukarı bölümünde bulunan Demirciler köyü ve vadinin orta bölümünde bulunan Kıratlı Köyü'nün bir kısmında bulunmaktaydı.

Yerel halktan gelen sözlü bilgilere göre; Özdil Köyü'nün müslüman yerleşim olduğu ve Karamanoğulları'nın köyde bir süre kaldığı belirtilmektedir. Ayrıca toprağa bağlı ve

dirlikleri bulunan Çepni Türklerinin de Özdil Köyü'nde yerleştikleri belirtilmektedir (Anonim, 2008: 6).

Bijiskyan, Yomura olarak da adlandırılan Kovata ve köylerinde çoğunluğu Müslüman olmak üzere Rum ve Ermeni halktan oluşan 6000 hanelik nüfusun bölgede yaşadığını belirtmektedir. Bunlardan 310 hane 2340 kişinin Ermeni halkın oluşturduğu ve en fazla Stefanos, Şana, Samaruksa, Kalafka ve uz adlı köylerde oturduklarını belirtmektedir (Bijiskyan, 1969: 60).

Tarihi Oğuzlar'a kadar dayanan Oymalıtepe (Godil) ve Tepeköy (Sifter) köyleri vadideki önemli yerleşim birimlerindendirler.

2.6.4. İdari Yapı ve Sınırlar

1364'lerde Sümela Yönetimi (the bandon of Soumela)'ne bağlı olan Yomra Deresi Vadisi 1382'lerde Sürmene Yönetimine (the bandon of Sourmania) katıldı. Fetihten sonra *"nahiye"* statüsüne kavuşan bölge 1890'lara kadar yine Sürmene İdaresi'ne bağlı kalmıştır (Bryer, 1985: 319).

Yomra, 1957 yılında ilçe statüsüne kavuşmuştur (Anonim, 2008: 21).

2.6.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri

Kırsal alanlardaki camilerin vakıf kaydına pek rastlanmamaktadır. Alman seyyah Koch'un 1843 yılında Doğu Karadeniz'e yaptığı seyahatinde Yomra halkının gemilerle önemli miktarda İstanbul'a fındık gönderdiklerini ve buradan elde ettikleri gelirin bir kısmını camiye bağışladıklarını belirtmektedir (Usta, 1999: 123-124). Buradan anlaşılmaktadır ki, camiler köy halkından toplanan bağışlarla yaptırılmakta, tamir edilmektedir ya da geliri oluşturulmaktadır.

Sözlü kaynaklara göre Özdil Merkez Camisi'nin yanındaki hazire alanında ahşap taş karışımı eski cami olduğu 1891 yılında caminin bugünkü yerine nakledildiği belirtilmektedir. Yıkılan caminin ahşabı bugünkü caminin çatısında kullanılmıştır. Eski caminin inşa tarihi bilinmemekle birlikte 1400'lerden bahsedilmektedir.

Vadide bulunan eski tarihi camiler Tablo 30'da sıralanmıştır.

Tablo 30. Yomra Deresi Vadisi'nde incelenen kırsal camiler

Yomra Deresi Vadileri			
	1	Sancak Mahallesi Merkez Camisi, 1910	Kısmen müdahale görmüş.
	2	Kayabaşı Köyü Dere İçi Camisi, 1869	Kapsamlı müdahale görmüş.
	3	Özdil Merkez Camisi, 24 Temmuz 1891	Kısmen müdahale görmüş.
	4	Tepeköy Köyü Camisi, 1960	Kısmen müdahale görmüş.
	5	Oymalıtepe Düz Mahalle Camisi, H-1372, M-1956	ÖZGÜN

2.6.5.1. Yerleşim Durumu

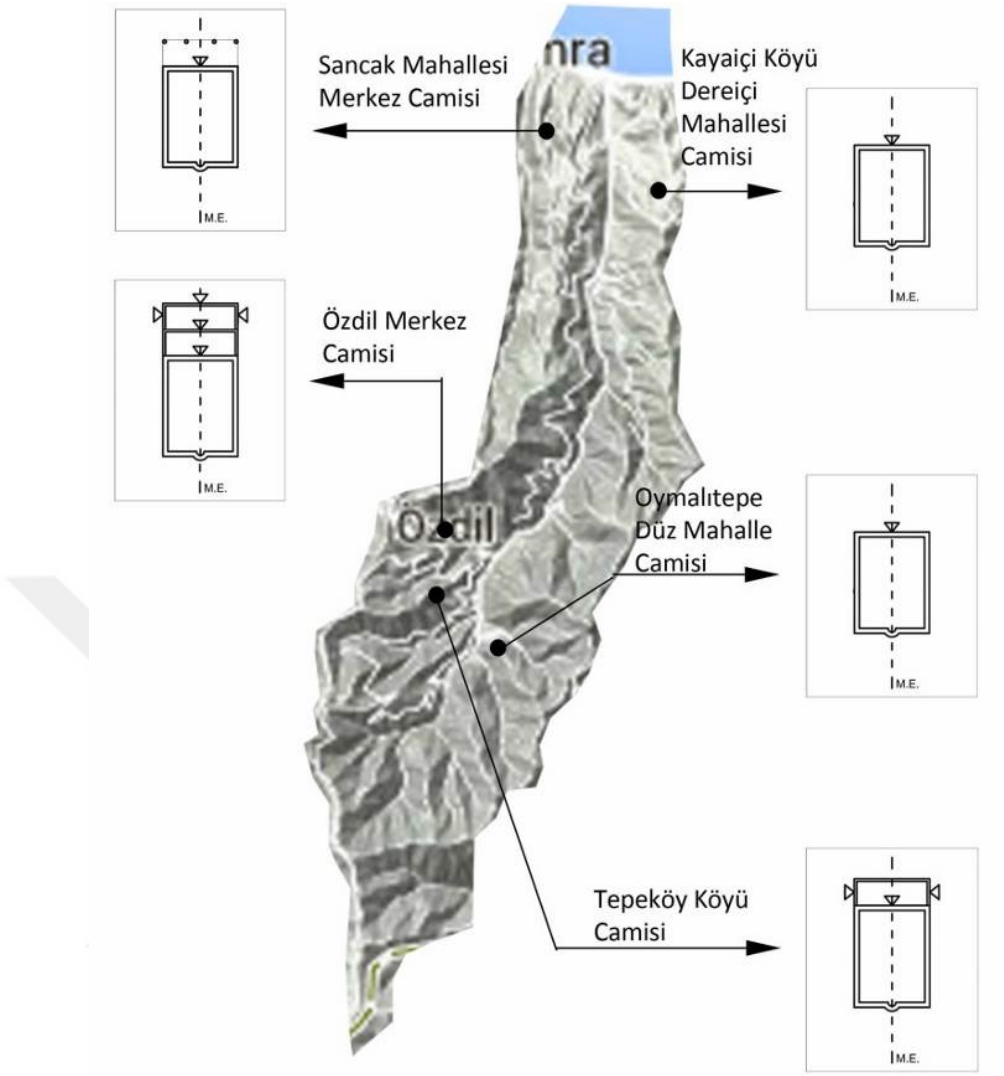
Camiler genellikle yerleşimin düzlük alanları seçilerek inşa edilmştirler. Genellikle yol güzergahları üzerinde bulunmaktadırlar ve yanlarında hazire alanı mevcuttur. Özdil Merkez Camisi gerek büyüklüğü gerekse konumu itibariyle vadide merkez konumundaki bir yapı olduğu söylenebilir. Önünde düz, büyük bir avlusu ve şadırvanı bulunmaktadır. Ana yoldan algılanır fakat daha yüksekte olduğundan büyüklüğüyle de anıtsal bir etkiye sahiptir.

2.6.5.2. Plan Şeması

Yomra Deresi Vadisi kırsal cami plan şemaları mihrap ekseni doğrultusunda dikdörtgen biçimli olup girişleri de mihrap ekseni üzerindedir. Camilerin bir kısmında açık ya da kapalı son cemaat yeri bulunmaktadır (Ek Tablo 55), (Şekil 259).

Vadinin aşağı kısmında yer alan Sancak Mahallesi Camisinde açık son cemaat yeri olup vadinin yukarı bölümünde yer alan Özdil Merkez ve Tepeköy Köyü Camilerinde kapalı son cemaat yeri bulunmaktadır.

Özdil Merkez Camisi (1891) mihrap ekseni doğrultusunda ard arda konumlanmış iki son cemaat yeri uygulamasıyla vadideki sıradışı uygulamalardan biridir. Harim ve iki kapalı son cemaat yeri olmak üzere üç bölümden oluşan camide, harimin bulunduğu ana bölüm 1891 yılında ve kısa bir süre sonra kuzeye doğru uzayan ikinci bölüm yani kapalı son cemaat yeri inşa edilmiştir. Kuzeyde en dıştaki kısım sonradan ekleme olup yine camiyle aynı malzeme ve yapım tekniğiyle inşa edilmiştir.

Şekil 259. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami plan şemalarının alandaki dağılımı

Vadideki camilerin harimlerinde çoğunlukla 1x1,2 oranında bir mekan planlaması söz konusu iken Kayabaşı Köyü Dere İçi ve Oymalıtepe Düz Mahalle Camilerinde bu oran neredeyse 1*2 oranına çıkmaktadır. Harim olarak vadideki en büyük hacimli yapı Oymalıtepe Düz Mahalle Camisi ise de son cemaat yeri ile birlikte en büyük yapı Özdil Merkez Camisidir.

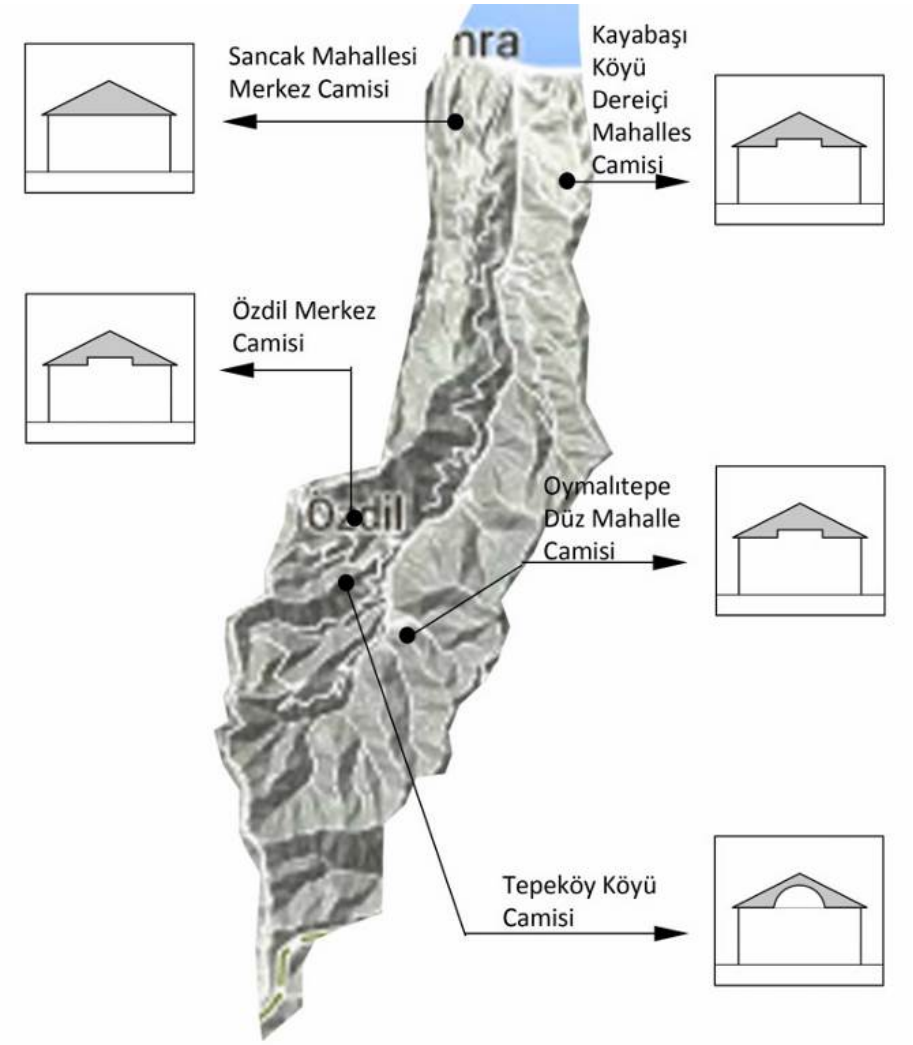
2.6.5.3. Üstörtü / Tavan

Yomra Deresi Vadisi kırsal camileri dört yönde eğimli kırma kiremit çatılı olup tavanları düz, kademeli veya gizli kubbeli olabilmektedir. Sancak Mahallesi Merkez ve Kayabaşı Köyü Dere İçi Camileri geçirdikleri restorasyon nedeniyle üstörtüleri değişmiş, Oymalıtepe Düz Mahalle Camisi ise çatısındaki ciddi bozulma ve hasar nedeniyle ortası çökmüş olduğundan orijinal durumlarına ilişkin pek fazla bilgi yoksa da genel itibariyle üstörtüler sade kalemişi boyamalar dışında bezeme içermemektedirler (Ek Tablo 56), (Şekil 260).

Tepeköy Köyü Camisi'nin gizli kubbeli üstörtüsü iki yanda sütunlarla desteklenmekte ve tavanın düz olan kısımlarında dairesel olarak iki basamak halinde üstörtü kademelenmektedir. Bezeme olarak bakıldığında sade olan üstörtünün yalnızca kubbe eteğinde bir sıra Arapça ayetler yazılı olup kubbe kısmı mavi renk üzerine yıldız motifleriyle bezenmiştir.

Özdil Merkez Camisi'nin sekizgen biçimindeki kademeli ahşap tavanın duvarla birleştiği son 30-40cm'lik kenar kısımlarında ovallik (iç bükey) vardır. Tavanın bu kısımları bağdadi çıtalar üzerine keçi kılı ve üzerine kireç sıva uygulanmasıyla oluşturulmuştur. Vadideki sıradışı uygulamalarından biri olması sebebiyle son derece önemlidir.

Oymalıtepe Köyü Camisi tavanının ortası çökmüş olsa da var olan kısımların yapısal gerekliliğinden dolayı kademeli tavana sahip olduğu anlaşılmaktadır.

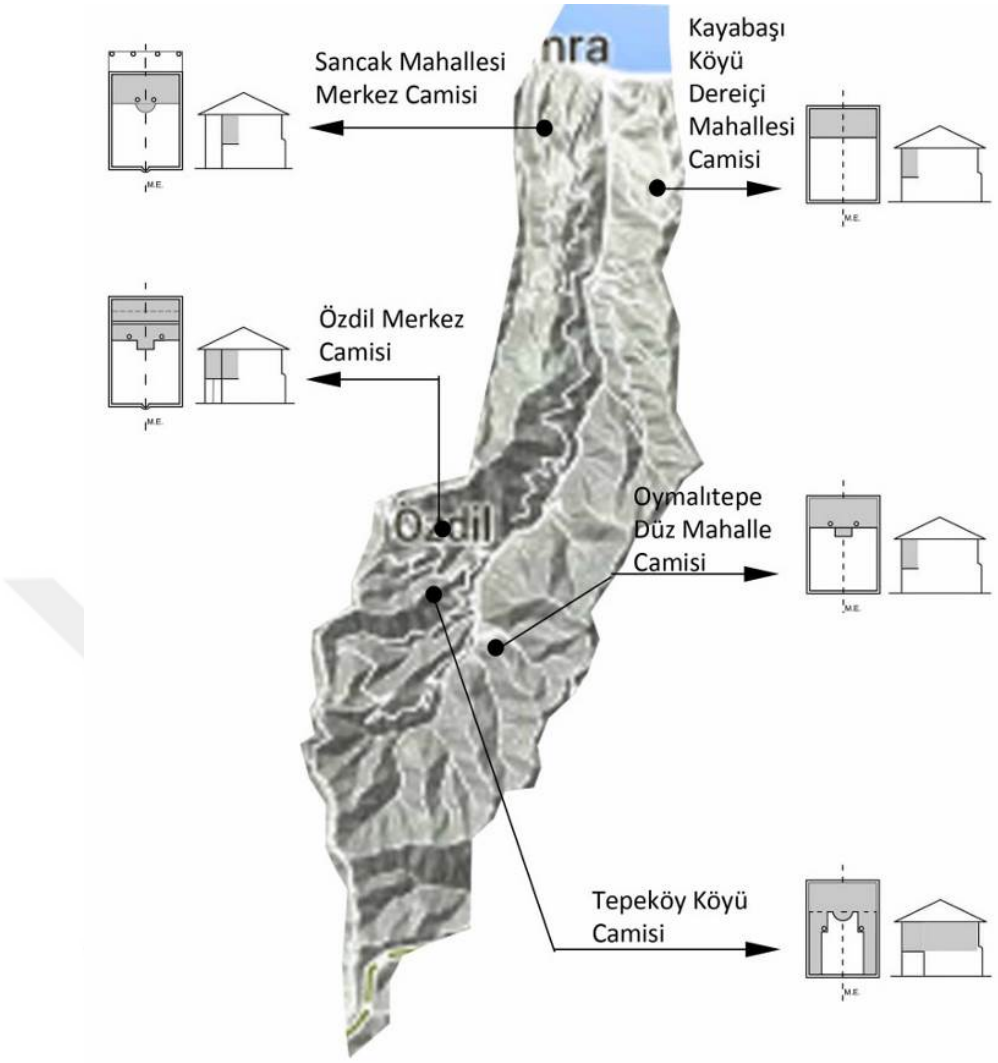

Şekil 260. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami üstörtü ve tavan biçimlerinin haritadaki dağılımı

2.6.5.4. Mahfil

Yomra Deresi Vadisi kırsal Camileri mahfil kısımları genellikle mihrap ekseni üzerinde tek yönde konumlanmıştır. Yalnız Tepeköy Köyü Camisi'nin mahfili doğu ve batı cepheleri boyunda kademeli olarak uzatılmış olsa da değiştirilmiş olduğundan orijinal durumu bilinememektedir (EkTablo 57), (Şekil 261).

Mahfil kısımları genellikle iki sütunla desteklenmekte olup dikdörtgen ya da yarım dairesel çıkmalı olabilmektedirler.

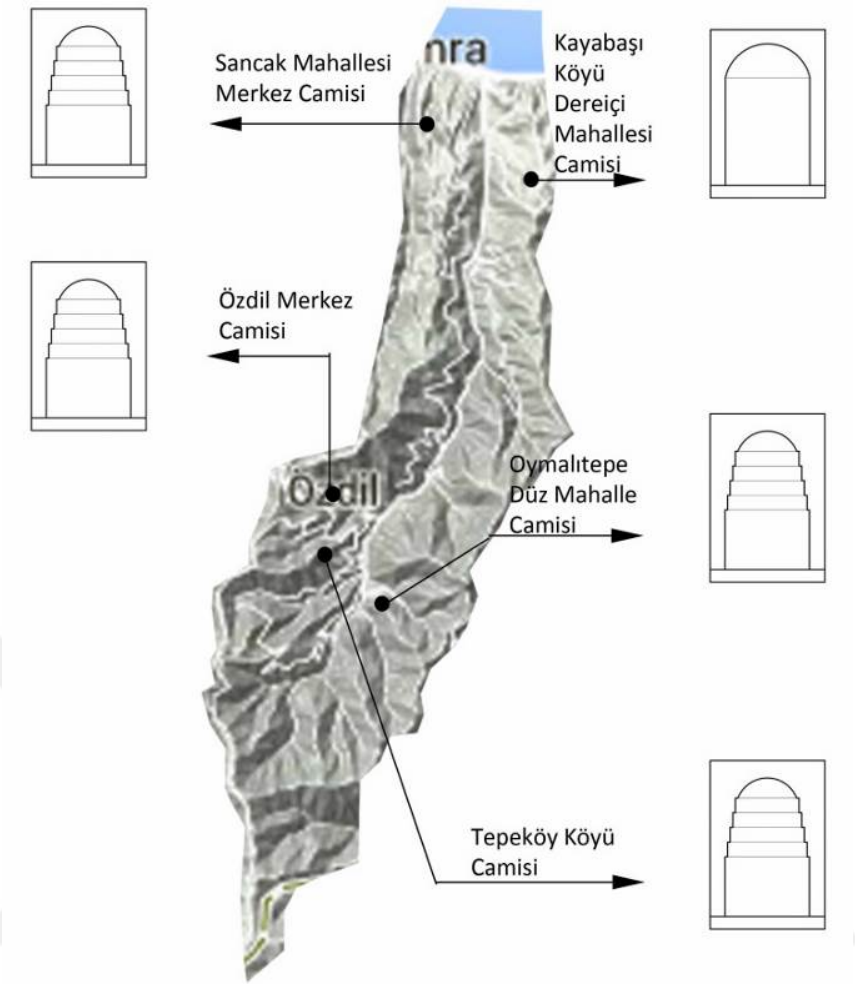

Şekil 261. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami mahfil şemaları dağılımı

2.6.5.5. Mihrap

Yomra Deresi Vadisi kırsal camileri mihrapları dikdörtgen çerçeve içinde, mihrap nişi beş kademelidirler. Bazılarının mihrap çerçeveleri üzerinde üçgen alınlık bulunmaktadır (Ek Tablo 58) (Şekil 262).

Genel olarak sade olan mihraplar içinde Sancak Mahallesi Camisi'nin mihrabı üzerinde birer sıra üzüm motifi ve "mühr-ü Süleyman"a benzer motiflerden oluşan bordürler vadideki farklı uygulamalardan biridir.

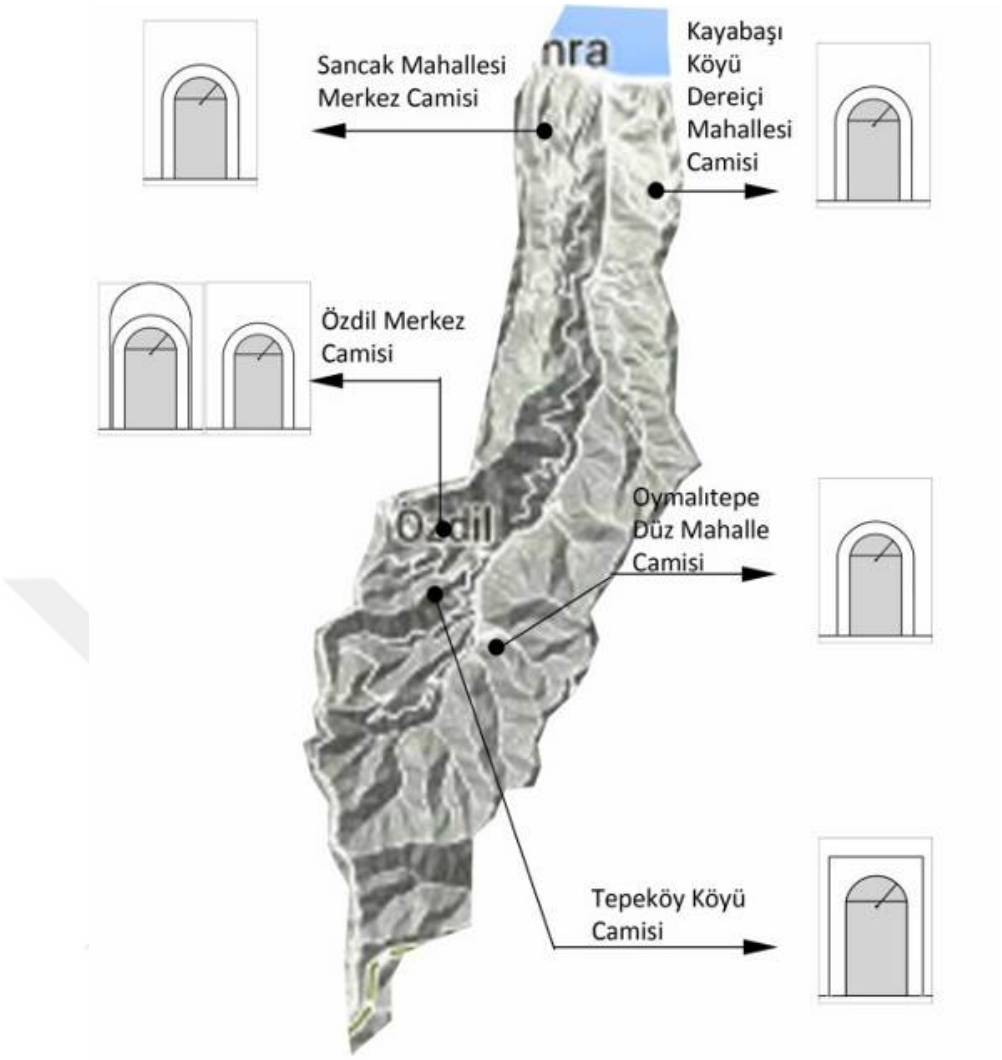
Şekil 262. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami mihrap biçimlerinin haritadaki dağılımı

2.6.5.6. Kapı Açıklığı

Yomra Deresi Vadisi kırsal cami kapı açıklıkları basık kemerlidirler (Ek Tablo 59), (Şekil 263).

Sancak Mahallesi Merkez, Özdil Merkez ve Tepeköy Köyü Camileri aynı profile sahipken Oymalıtepe Düz Mahalle Camisi'nin basık kemer profili diğerlerinden farklılık gösterir.

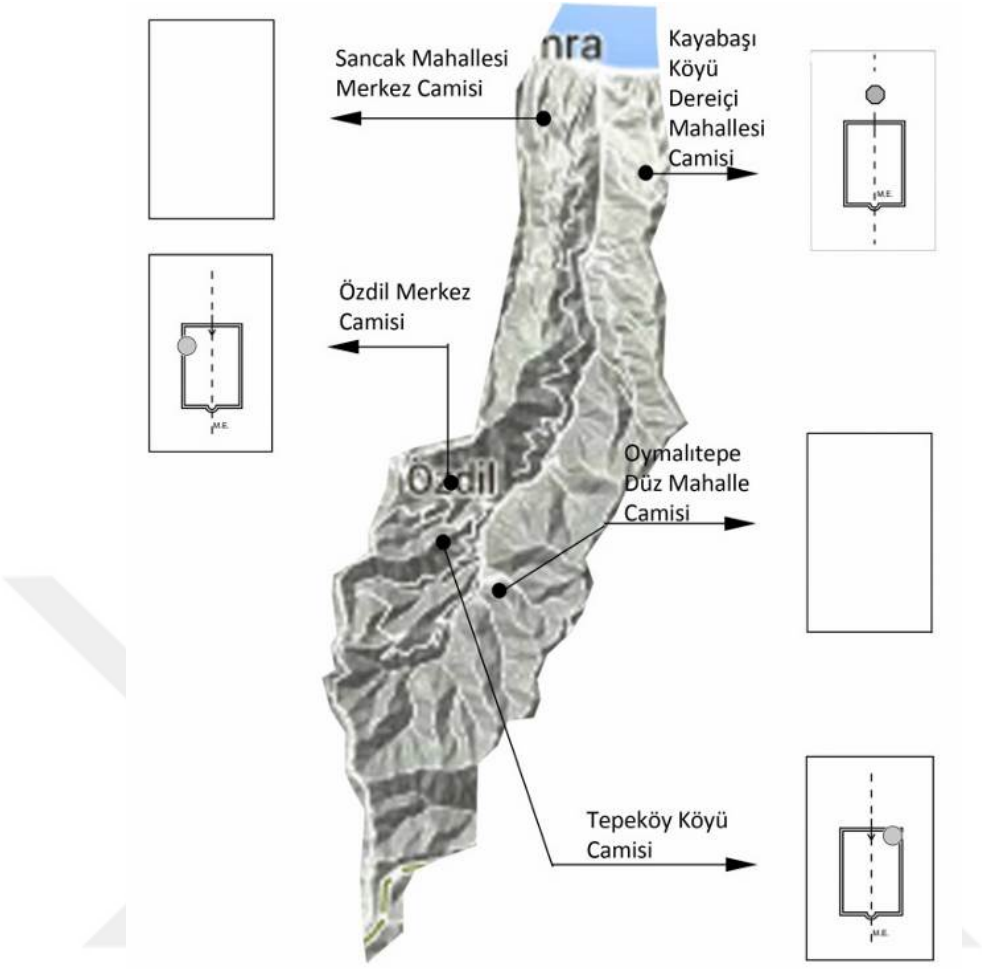
Büyük kapı kemerlerinde kemer taşları iç ve duvar yüzeyinde aynı profilde kesilmişken Tepeköy Köyü Camisi kapısındaki kemer taşlarının duvar yüzeyindeki taşları düz bitmektedir. Kapı kemerinin yapım tekniğindeki bu farklılık dikkat çekmektedir.

Şekil 263. Yomra Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklıkları dağılımı

2.6.5.7. Minare

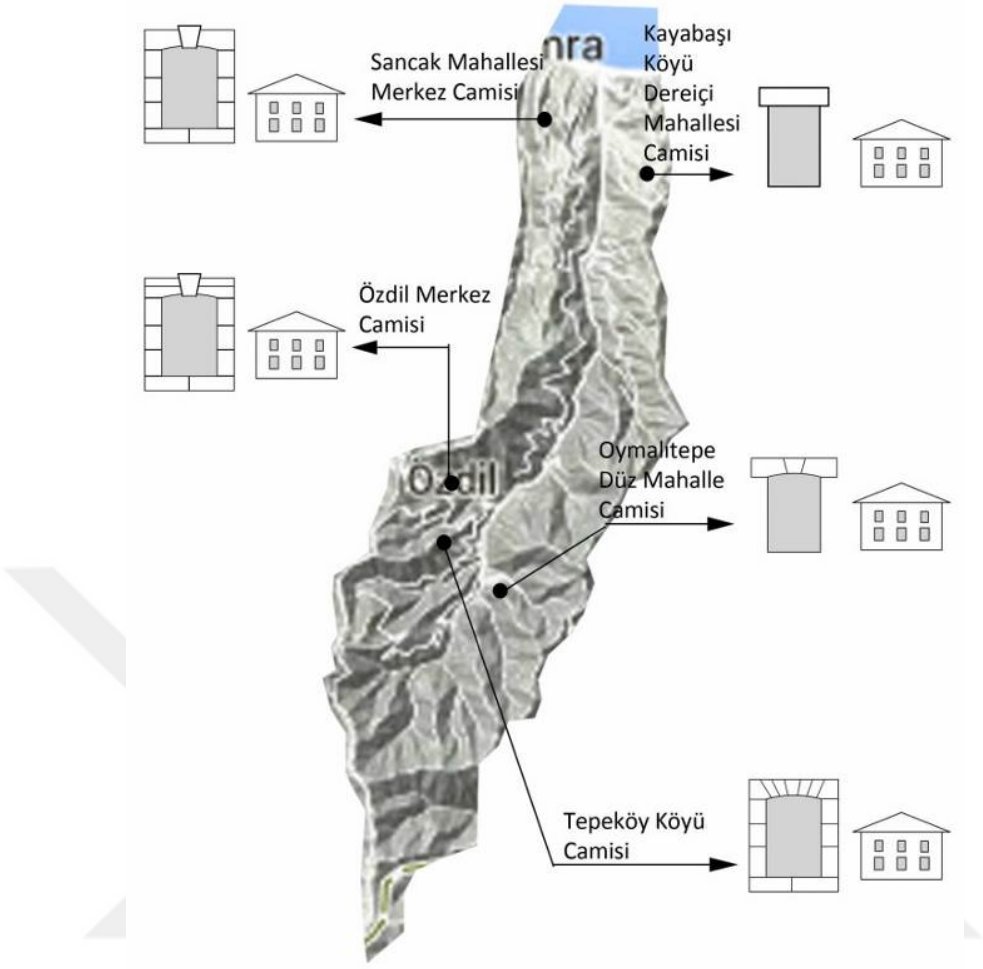
Yomra Deresi Vadisi'nde Özdil Merkez ve Tepeköy Köyü Camilerinde orijinal taş minareler bulunmaktadır. İki uygulamada da minare yapının beden duvarlarına bitişik olarak birlikte inşa edilmiştirler. Minarelerin çatıya kadar olan kısımları dıştan algılanmazken minareye erişim yapının içinden sağlanmaktadır. Dairesel gövdeli olan minareler Özdil'de harim kısmındayken Tepeköy'de kapalı son cemaat yerinde bulunmaktadır (Ek Tablo 60), (Şekil 264).

Şekil 264. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami minareleri biçim ve konumlarının haritadaki dağılımı

2.6.5.8. Pencere Açıklığı

Yomra Deresi Vadisi'nde pencere açıklıkları oldukça basık profilli kemerli olup çevresi dikdörtgen sövelidir. Ortadaki çıkıntılı kilit taşı ve yanlarda iç yüzeyi kemer profili biçiminde oyulmuş birer taşla beraber üç taşın oluşturduğu kemer biçimi söz konusudur. Vadinin aşağı kısmındaki Sancak Mahallesi Merkez, orta kısımdaki Özdil Merkez ve daha yukarıda Oymalıtepe Düz Mahalle camilerinde bu durum söz konusu iken Tepeköy Köyü Camisi'nin kemer biçimi daha fazla taşın içte kemer profili dışta ise düz biçim verilip, dardan genişe doğru açılı kesilmesiyle oluşturulmuştur. Pencere açıklıkları biçim olarak aynı olsa da yapım tekniklerinin farklı oldukları görülmektedir. Buna ek olarak Oymalıtepe Düz Mahalle Camisinde pencere kemer biçimi ve taşların kesiliş biçimi Özdil ve Sancak'takilerle aynı olsada bura da söve kullanılmamaış olması yine farklı uygulamalrdan biri olarak karşılaşılmaktadır (Şekil 265).

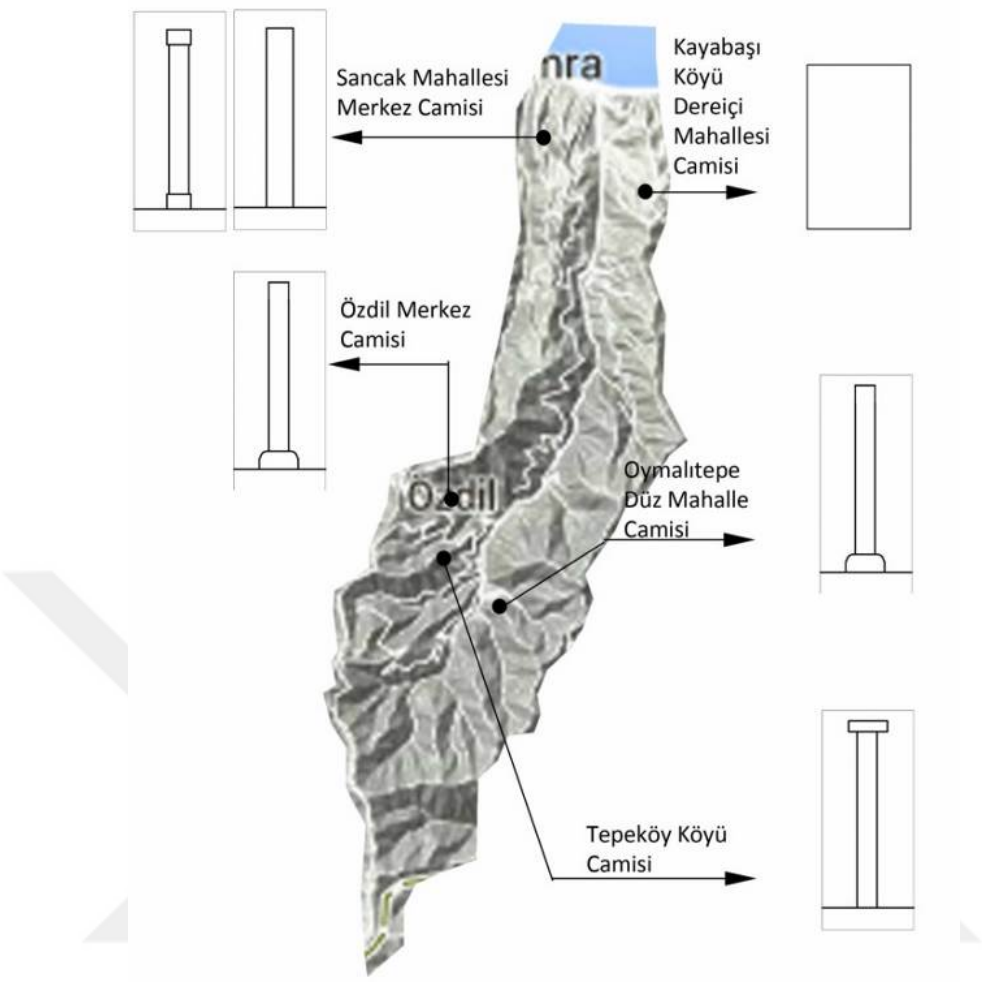
Şekil 265. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami pencere açıklıklarının haritadaki dağılımı

Diğer taraftan yapılan müdahaleler sonucunda dikdörtgen açıklı pencereleri olan Kayabaşı Köyü Dere İçi Camisi'nin orijinal pencere açıklıkları hakkında bilgi yoksa da kapı açıklığının vadideki diğer uygulamalar gibi basık kemerli olması nedeniyle pencerelerde de benzer durumun söz konusu olması mümkündür (Ek Tablo 61).

2.6.5.9. Sütun Düzeni

Yomra Deresi Vadisi kırsal camilerinde mahfili alttan, üstten destekleyen ve son cemaat yerinde bulunan sütunlar söz konusudur. Tepeköy Köyü Camisinde mahfili destekleyen taş sütunlar dışında genellikle kare ya da dairesel kesitli ahşap sütunlar kullanılmıştır. Sütunlar bezemesiz, sade olarak kullanılmıştır (Ek Tablo 62), (Şekil 266) .

Özdil Merkez ve Oymalıtepe Düz Mahalle Camilerinde mahfili alttan destekleyen sütunların altında taş kaideler bulunmaktadır.

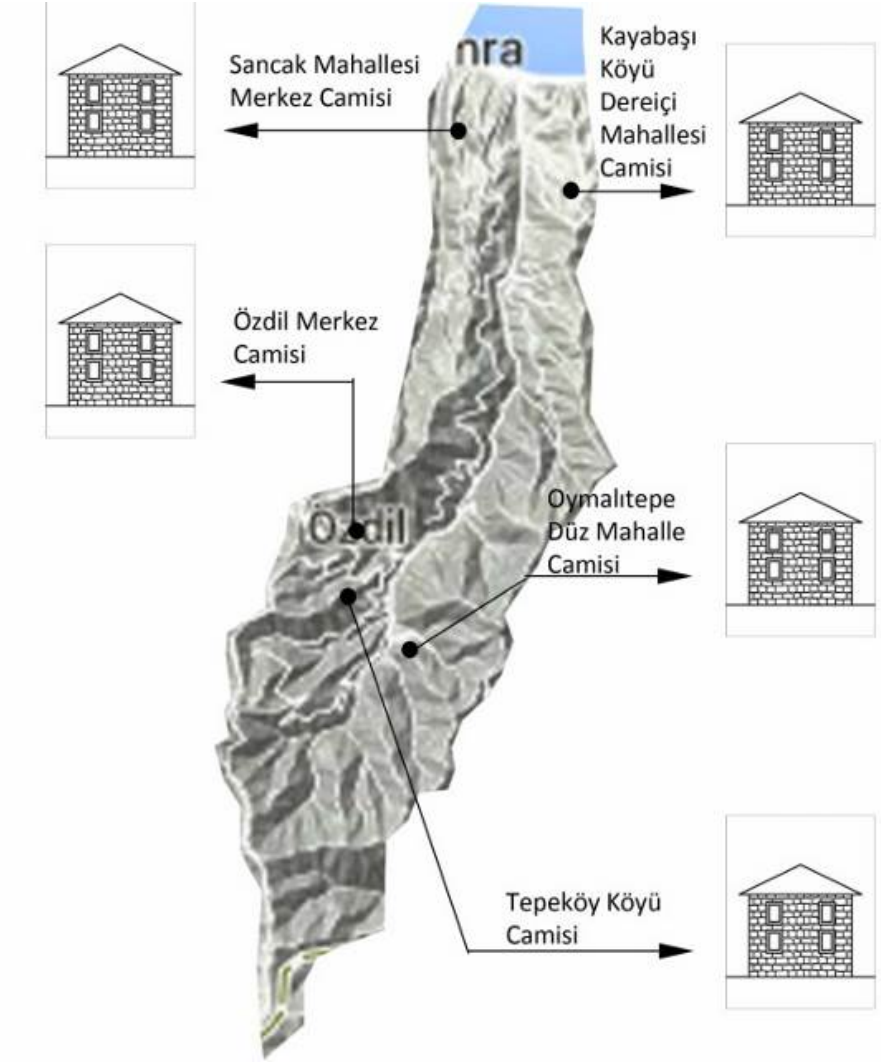

Şekil 266. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami sütun düzenlerinin haritadaki dağılımı

2.6.5.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Yomra Deresi Vadisi kırsal camileri taş yığma yapılar olup genellikle düzgün yatay derzli ince yonu taşla inşa edilmiştirler (Ek Tablo 63), (Şekil 267).

Özdil Merkez Camisi müezzininden edinilen sözlü bilgilere göre; yapının zemini balçıklı olduğundan temelde kızılağaç, döşemede çam ağacı kullanılmıştır. Mahfili destekleyen sütunlarda girişin sağındakinde pelit ağacı soldakinde kestane ağacı kullanılmıştır.

Şekil 267. Yomra Deresi Vadisi kırsal cami malzeme ve yapım tekniklerinin haritadaki dağılımı

Özdil merkez Camisine farklı zamanlarda eklemeler yapılmış olmasına rağmen malzemesi Oymalı Köyü'ndeki aynı taş ocağından çıkarıldığından renk ve dolu olarak duvarlarda farklılık oluşmamıştır.

Tepeköy Köyü Camisi duvarlarında düşeyde belli aralıklarda ve cephenin ortasında yatay olarak bir sıra halinde taşların dışa çıkıntılı olarak yerleştirilmesi, vadideki farklı duvar örgü tekniklerinden biri olarak karşılaşılmaktadır.

2.6.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri

2.6.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi

Kervan yollarının geçtiği Oymalıtepe ve Tepeköy köyleri konumlarından dolayı önemli bir yerleşim merkezi haline gelmiştirler ve bu bölgelerde kırsal camilerin yer alması köylerin konumu ile ilişki olmalıdır.

2.6.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi

Yerleşke içinde önemli yer tutan Orta Asya Türk toplulukları, vadinin üst kısmında yer alan Demirciler ve Kıratlı Köyü'nün bir bölümü dışında birçok yerleşimin Müslüman yerleşimi olması ve dolayısıyla buralarda camilerin varlığına öncü olmuşlardır. Vadideki Oymalıtepe, Tepeköy, Özdil yerleşimleri bunların en önemlileri arasındadırlar. Daha aşağıda kıyıya yakın bölümde yer alan Kayabaşı Köyü ve Sancak Mahallesinin önemli eski yerleşim birimi olmaları ve nüfusun bir cami yapımını gerektiren potansiyele ulaşması eski tarihlere dayanması nedeniyle buralarda da kırsal camiler yer almaktadır.

2.6.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi

Yomra Deresi Vadisi'nde Rum köyü olarak bilinen ve özellikle demirci ustalarıyla ünlü Demirciler Köyü'nden ustaların Özdil Merkez Camisi dahil vadinin çeşitli yerlerinde inşa faaliyetlerinde bulundukları bilinmektedir. Ayrıca vadinin güney kısmında yer alan Santa (Dumanlı) ile bu ustaların bağlantı halinde oldukları ve muhtemelen komşu ve diğer vadilerde de inşa faaliyetlerinde bulunmuş olmaları muhtemeldir.

Sözlü kaynaklara[45] göre; Özdil Merkez Camisi'nin döşeme altında kalınlığı 1m'ye ulaşan duvarlar üstte 4-5 sıraya kadar vadinin aynı yamacında daha yukarıda bulunan Demirciler[46] (Suguri) Köyü'nden gelen Rum ustalar tarafından inşa edilmiştir. Bu sırada Türkler, Rum ustaların yanında zamanla teknik ve ustalık öğrenmişlerdir. Daha sonra Türklerden baş usta Hüseyin Turgut (müezzinin dedesi) ve yanında Seydi usta duvarların geriye kalan 4-5 sırasını tamamlamışlardır. Caminin minaresi duvarlarla birlikte

[45] Özdil Merkez Camisi müezzini olan Seyfittin Altınkaynak'ın verdiği bilgiler.
[46] Rum köyü olan ve özellikle demirci ustalarıyla meşhur olan köydeki ustaların Santa'lı ustalarla yakından bağlantılı oldukları bilinmektedir. Köyde varolan kilisenin yıkılarak yerine cai yapıldığı ifade edilmektedir.

yükselmiştir. Taşın çıkarıldığı ocakta Rum usta, minare taşlarını ocakta uygun bir biçimde kesip dizdikten sonra müezzin Ali Apaydın tarafından taşlar yapı alanına taşınmış ve usta minareyi yerinde inşa etmiştir.

Özdil Mahallesi Merkez Camisi harimi üstörtüsünün duvarlarla birleşeceği 30-40cm'lik dar uzun kenar kısımlarında görülen iç bükey biçim vadi içindeki sıradışı uygulamalardan biridir. Bu durum, vadi içinde farklı yapı geleneğine sahip usta gruplarının varlığını ya da yapının farklı bölümlerinde çalışan usta gruplarının farklı bölgelerden ya da vadilerden getirilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Oymalı Tepe'deki caminin, yine aynı vadide caminin bulunduğu köyün arka tarafındaki Başdurak Köyü'nden Toz Ali adındaki bir usta tarafından yapılması inşa faaliyetlerinde vadi içindeki ustaların görev aldığını gösteren önemli örneklerden biridir.

Tepeköy Köyü Camisi, ustaları Mehmet ve Mustafa Usta olarak bilinmektedir. 1955'te inşasına başlanan cami bir seviyeye kadar yapıldıktan sonra durmuş tekrar 1958 yılında inşaata başlanmış ve yine bir süre durduktan sonra 1960'ta başlanarak 1973 yılında hizmete açılmıştır.

2.6.7. Bölüm Değerlendirmesi

- Coğrafi açıdan Doğu Karadeniz vadileri içinde kısa sayılabilecek bir vadi olan Yomra Deresi Vadisi aşağı bölgesinde oldukça dar ve sıkışık bir yapıya sahip olduğundan yerleşimler vadinin orta ve yukarı bölümlerine doğru yayılmıştır. Bu nedenle kırsal camilerde bu bölgelerde yer almaktadırlar. Ayrıca konumlarına bakıldığında vadideki önemli yol güzergâhları ile ilişkili yerleşkelerde bulunmaktadırlar.
- Vadideki kırsal camilerin kapı açıklıklarının hepsi benzer profile sahip basık kemerliyken Oymalıtepe Düz Mahalle Camisi'nin farklı profildeki basık kemeri ve Tepeköy Köyü Camisi'nin farklı yapım tekniğindeki kapı kemeri vadi içinde çalışan farklı usta gruplarının güçlü göstergeleridirler.
- Vadide gerek önemli yol güzergâhları üzerinde bulunmaları, gerekse yerleşim tarihi olarak oldukça eskilere dayanan Oymalıtepe ve Tepeköy köyleri vadide stratejik önemli yerleşimler arasındadırlar. Bu köylerde eski tarihi camilerin yer alması bölgenin coğrafi, sosyal ve nüfus yapısıyla örtüşmektedir.

2.7. Yanbolu Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi

2.7.1. Tarihi Arkaplan

Kaliteli kumluk alanları nedeniyle tarihi süreçte tuğla imalatında önemli rol oynamıştır. Yanbolu Deresi ağzının batı yönünde kıyıdan yukarı tepelik alanda eski adı Varvara olan Harmanlı yerleşiminin yer alması bu tip imalatın bir göstergesi olarak ifade edilmektedir (Bryer, 1985: 320).

2.7.2. Coğrafik Yapı

Yanbolu Deresi Vadisi iç kesimlere doğru gidildikçe eğimi artan bir yapıdadır. Bazı yerleşimlerde eğim %70'e kadar artmaktadır. Vadinin doğusunda Karadere, batısında Yomra Deresi, kuzeyinde Karadeniz ve güneyinde Gümüşhane Yağmurdere ile çevrilidir (URL-54, 2015).

2.7.2.1. Geçitler

Vadinin güneyinde yer alan Yağmurdere ve Santa yerleşimleri ile iç kesimlerdeki Gümüşhane'ye geçiş sağlanmaktadır.

2.7.2.2. Ticaret Yolları

Yanbolu Deresi Vadisi'nin güneyinde vadinin içlerine kadar ulaşan eski adı *Santa* olarak bilinen *Dumanlı*'da, bölgedeki dağlık yerleşimlerin aksine grup halinde sekiz eski Grek köyü bulunmaktadır (Bryer, 1985: 321). Vadi içinde ilerlendiğinde bu bölgelere ulaşım sağlanmaktadır.

2.7.2.3. Pazar Yerleri

Vadinin güneyindeki Santa olarak adlandırılan yerleşimin önemli birer çarşı merkezi olduğu, Yanbolu Deresi Vadisi halkının bu çarşı-pazar konumundaki merkeze giderek ihtiyaçlarını karşıladıkları bilinmektedir.

2.7.3. İdari Yapı ve Sınırlar

1952 yılına kadar Yomra ilçesine bağlı olan Yanbolu Dersi Vadisi bu tarihten itibaren bucak olmuştur. 1957 yılında ilçe durumuna geçen bölge 1959 yılında ilçe statüsüne kavuşmuştur (URL-54, 2015).

2.7.4. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri

Yanbolu Deresi Vadisi'nde yer alan kırsal camiler Tablo 31'deki gibidir;

Tablo 31. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri

Yanbolu Deresi Vadisi			
	1	Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camisi, 1945	ÖZGÜN sayılabilir.
	2	Işıklı Köyü Merkez Camisi, 1902	Kısmen müdahale görmüş
	3	Çiçekli Mahallesi Merkez Camisi, 1956	Kısmen müdahale görmüş
	4	Ortaköy Merkez Camisi, 1957	ÖZGÜN sayılabilir.
	5	Yolüstü Mahallesi Merkez Camisi, 1915	Kapsamlı müdahale görmüş
	6	Güneyce Köyü Orta Mahalle Camisi, 1963	Kapsamlı müdahale görmüş
	7	Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi, 1883	Kısmen müdahale görmüş
	8	Atayurt Mahallesi Merkez Camisi, H-1317, M-1899	ÖZGÜN.

2.7.4.1. Yerleşim Durumu

Yanbolu Deresi Vadisi'ndeki kırsal camiler genellikle yerleşimin en düz alanında ve mümkün olduğunca avlu içinde ve çoğunluğu hazire içinde yer almaktadırlar. Ortaköy Merkez Camisi vadinin aşağı kısmında doğu yamacında yer almaktadır. Yolüstü Mahallesi Merkez, Çiçekli Mahallesi Merkez ve Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camileri vadinin aşağı kısmında batı yamacında yer almaktadırlar. Güneyce köyü Orta Mahalle ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camileri vadinin orta kısmında batı yamacında yer almaktadırlar. Atayurt Mahallesi Merkez Camisi ise vadinin yukarı bölümünde doğu yamacında yer almaktadır.

2.7.4.2. Plan Şeması

Yanbolu Deresi Vadisi kırsal cami plan şemaları dikdörtgen biçimli olup bazılarında mihrap aksı üzerinde son cemaat yeri bulunmaktadır. Cami girişleri genellikle mihrap aksı üzerinde olup batı cephesinden ya da batı cephesinde ikinci bir girişi olanlarda bulunmaktadır (Ek Tablo 64), (Şekil 268).

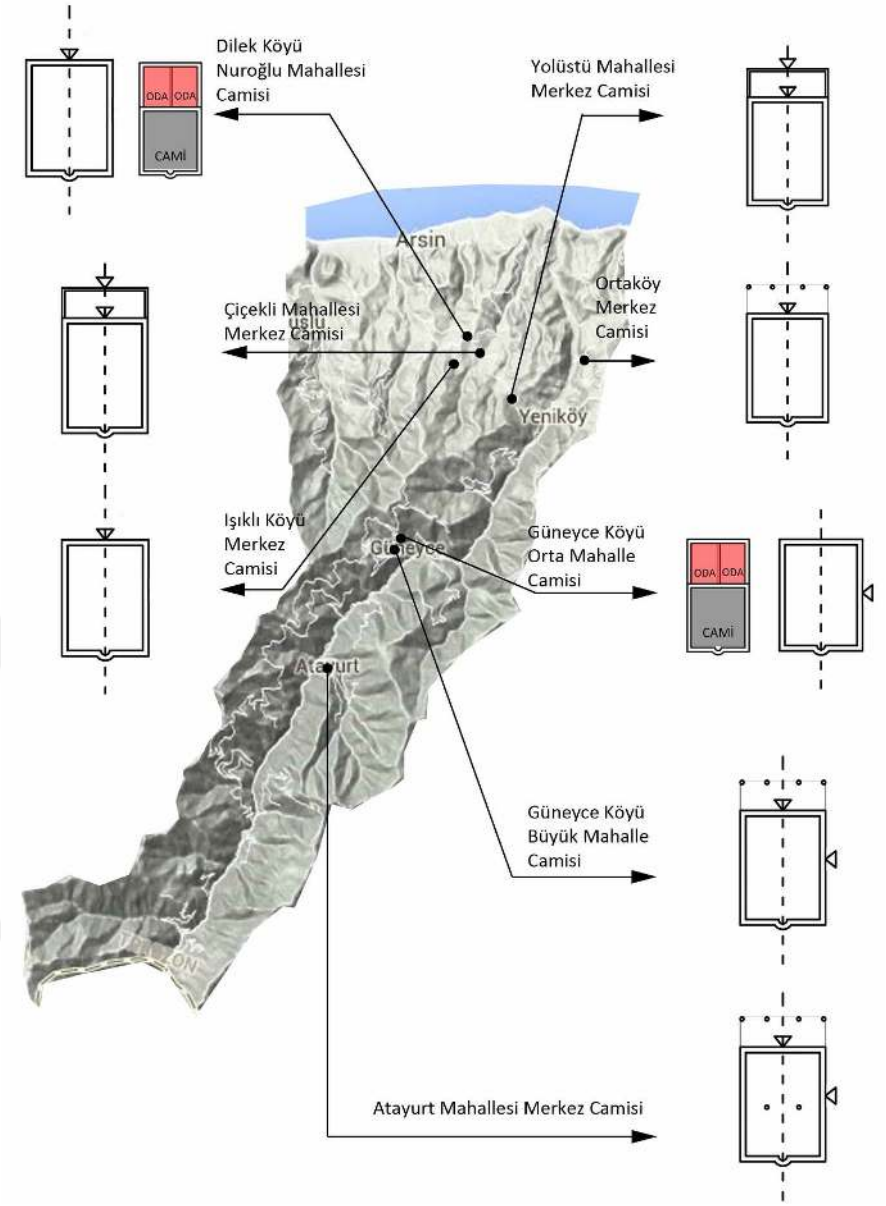
Vadideki camilerin plan şemalarına ölçek olarak bakıldığında; vadinin yukarı bölgesinde yer alan Atayurt Merkez Mahallesi Camisi'nin en büyük harime, vadinin orta bölümündeki Güneyce Köyü Orta Mahalle ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camileri ve vadinin aşağı kısmındaki Çiçekli Köyü Camisi'nin onu takip ettikleri görülmektedir. Diğer yandan Vadinin aşağı kısmında batı yönünde bulunan Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camisi'nin ise vadideki en küçük harime sahiptir.

Vadinin aşağı kısmında yer alan Ortaköy Merkez Camisi, orta bölgesindeki Güneyce Köyü Orta Mahalle Camisi ve yukarı kısmındaki Atayurt Merkez Mahallesi Camileri mihrap üzerinde açık son cemaat yerleri bulunmaktadır. Diğer taraftan vadinin aşağı kısmındaki Çiçekli Mahallesi Merkez ve Yolüstü Mahallesi Merkez Camileri'nin kapalı son cemaat yerleri sonradan eklenmiştir.

Vadinin orta bölümünde yer alan Güneyce Köyü Merkez Mahallesi ve vadinin yukarı bölümünde yer alan Atayurt Merkez Mahallesi Camileri hem mihrap ekseni hem de doğu cephesi üzerinden harime çift giriş sağlamalarıyla plan şemaları oldukça benzemektedir.

Vadinin yukarı bölgesinde yer alan Atayurt Merkez Mahallesi Camisi'nin harşm kısmında doğu batı ekseni üzerinde üstörtüyü destekleyen iki sütun bulunması vadideki yapılar içinde tek örnek olması sebebiyle sıradışı uygulamalardan biridir.

Vadinin aşağı bölgesinde yer alan Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camisi ve vadinin orta bölümündeki Güneyce Köyü Orta Mahalle Camileri'nin alt katı bulunmaktadır. Bu bölümlerde dini eğitim veren derslikler bulunmasıyla "çok işlevli kırsal camiler" tipine girmektedirler.

Şekil 268. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri plan şeması dağılımlarını gösteren harita

2.7.4.3. Üstörtü / Tavan

Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri üstörtülerine bakıldığında dört yönde kırma çatılı olup düz, kademeli ya da gizli kubbe tavanlı olabilmektedirler (Ek Tablo 65), (Şekil 272).

Vadinin aşağı kısmı batı yakasında birbirine yakın konumdaki Çiçekli (1959) ve Işıklı (1902) Köyü Camileri gizli kubbeli tavana sahiptirler (Şekil 269).

Şekil 269. Çiçekli (1959) ve Işıklı (1902) Köyü Camileri gizli kubbeli tavanları

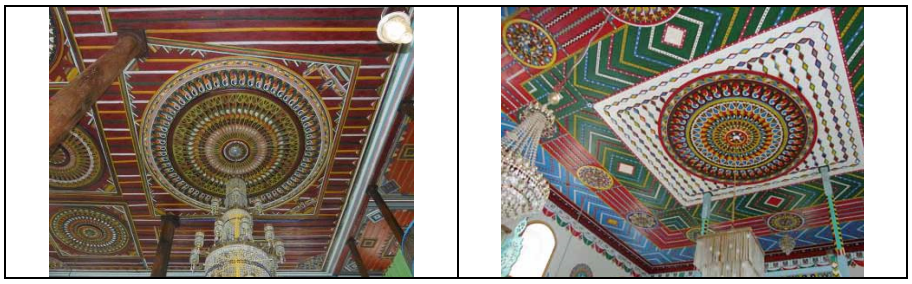
Vadideki kademeli tavan örneklerine aşağı bölgede rastlanmaktadır. Bunlar; Yolüstü Köyü Camisi'nin (1915) ortasındaki göbek kısmı kare çerçeve içinde iç içe geçmiş üç kademe sekizgenden oluşurken Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camisi (1945) de yine kare çerçeve içinde iç içe geçmiş iki kademeli sekizgenden oluşmaktadır. Yolüstü Mahallesi Merkez Camisi tavanında göbek kısmı hariç diğer kısımlardaki ahşapların tamamıyla yenilenmiş oldukları diğer taraftan Nuroğlu Mahallesi Camisi tavanı orijinal olmasına karşın ahşaplarının bozulmaya yüz tuttuğu anlaşılmaktadır (Şekil 270).

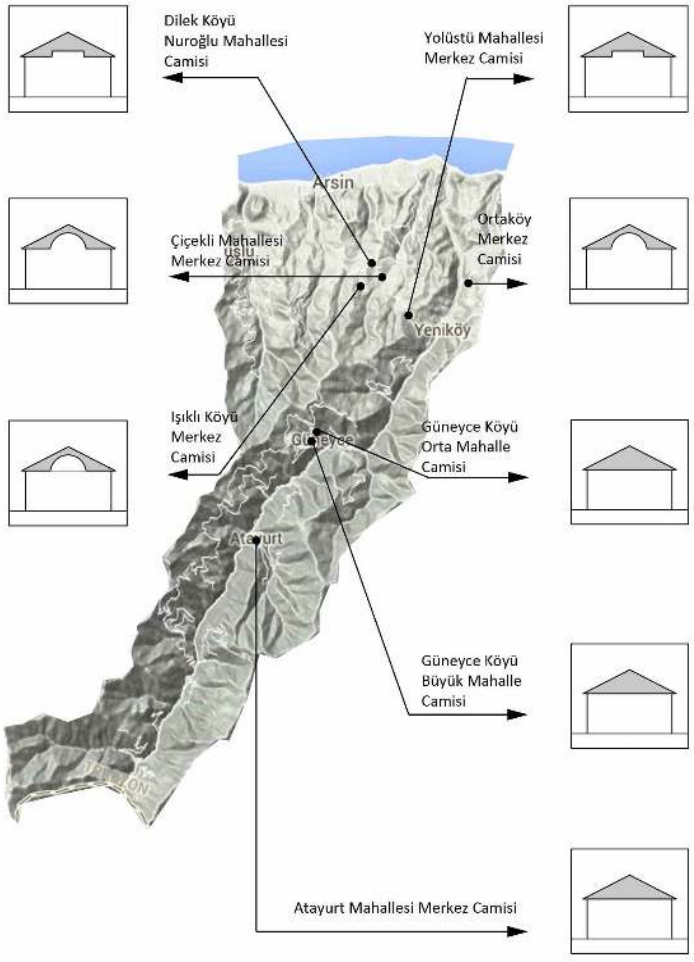
Şekil 270. Yolüstü Köyü ve Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camisi üstörtüleri

Düz ahşap tavanlı camiler arasında vadinin aşağı bölgesinde yer alan Ortaköy Mahallesi Camisi'nin son derece sade olmasına karşın vadinin orta bölümünde yer alan Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi (H-1300, M-1883) ve vadinin daha yukarısında bulunan Atayurt Mahallesi Merkez Camisi (H-1217, M-1899) tavanlarının bezeme ve renk kullanımlarıyla son derece özenli bir işçiliğe sahip oldukları görülmektedir (Şekil 271). İnşa yılları arasında 16-17 yıl kadar fark olan son iki caminin tavanlarındaki ahşap oyma işçiliği ve bezemelerinin son derece benzer oldukları görülmektedir. Tavanların göbek kısımları büyük bir kare çerçeve içine yerleştirilmiş dairesel bir göbeğin içine ışınsal olarak kurgulanmış ahşap oyma bezenmelerle oluşturulmuştur. Ortadaki büyük kare çerçevenin etrafında göbek kısmının sadece merkez kısımları dairesel çerçeve içinde ritmik olarak

tekrar etmektedir. Bunlar arasındaki tavan yüzeylerinde birinde birbirini dik kesen çıtalar kullanılırken diğerinde baklava dilimleri şeklinde kullanılmıştırlar. Muhtemelen ölçekle ilgili olarak Atayurt Mahallesi Merkez Camisi tavanında ortadaki dairesel göbekte bulunan dairesel halkalar Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi'ndekine göre daha fazladır.

Şekil 271. Atayurt Mahallesi Merkez ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camileri tavanları

Şekil 272. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri tavan ve üstörtü biçimleri dağılımı

2.7.4.4. Mahfil

Yanbolu Deresi Vadisi kırsal cami mahfilleri mihrap aksı üzerinde tek yönlü olup vadinin orta bölgesindeki Güneyce Köyü Büyük Mahalle ve Güneyce Köyü Orta Mahalle Camileri dışındakiler tekli ya da çoklu dairesel çıkmaya sahiptirler (Ek Tablo 66), (Şekil 276).

Vadinin aşağı bölgesinde Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi ve Işıklı Köyü Merkez Camileri mahfilleri ortada tek dairesel çıkmaları ve mahfil döşemesinin ön yüzü boyunca devam eden zikzaklı bordürleriyle son derece benzerdiler. Ayrıca korkuluk biçimleri de aynıdır (Şekil 273).

Şekil 273. Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Işıklı Köyü Merkez Camileri mihrapları

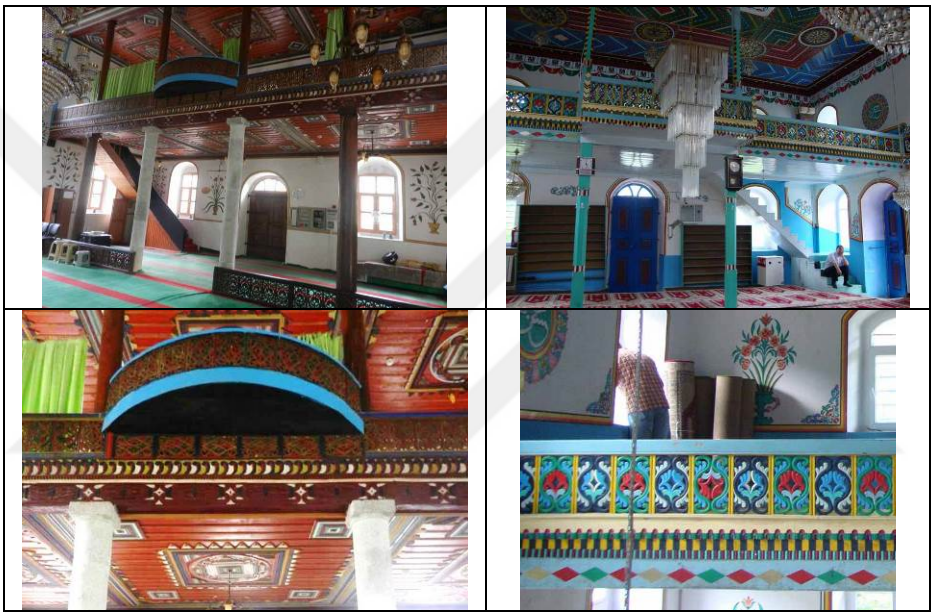
Vadinin aşağı bölgesinde yer alan Çiçekli Mahallesi Merkez Camisi ve Ortaköy Merkez Camileri mahfilleri üçlü dairesel çıkmalı olup ilkinde yanlardaki dairesel çıkmalar içte mahfil yüzeyinden başlarken ikincisinde duvar yüzlerinden başlamaktadır. Bu durum mahfil genişliklerinin farklılığından kaynaklanıyor olması muhtemeldir. İki yapıdaki mahfil kısmı sade olup Çiçekli Mahallesi Merkez Camisi mahfilinin ön yüzünde devam eden bir sıra bordür ve korkuluk kısmı yukarıda bahsedilen camilerdekiyle benzerdir (Şekil 274).

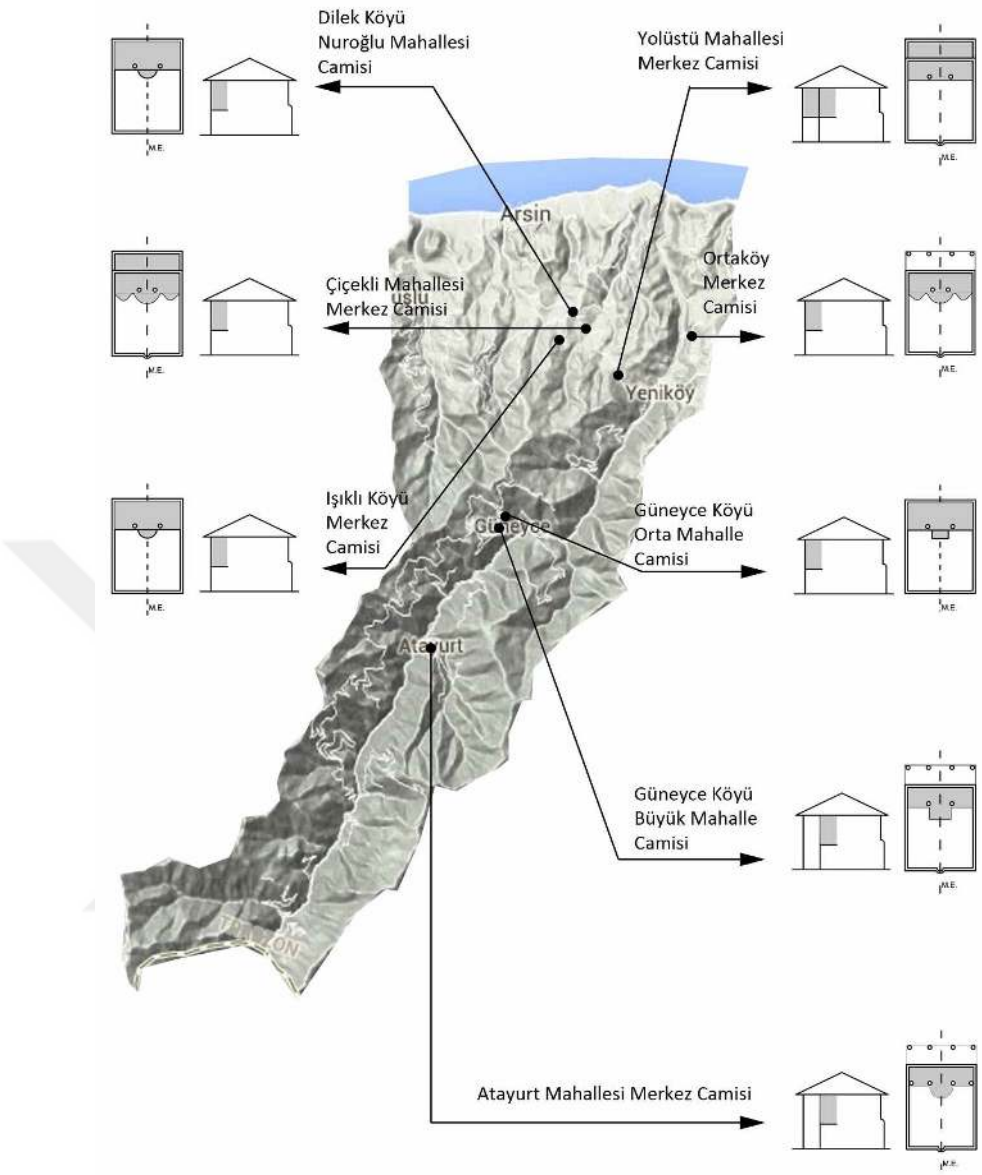
Şekil 274. Çiçekli Mahallesi Merkez ve Ortaköy Merkez Camileri mahfilleri

Vadinin orta bölümünde yer alan Güneyce Köyü Büyük Mahalle ve Güneyce Köyü Orta Mahalle Camileri mahfilleri plan ve biçim olarak aynı olsalar da birincisinin mahfili canlı renklerle boyanmış son derece özenli ahşap işçiliğine sahipken ikincisi son derece sadedir.

Vadinin yukarı bölümünde yer alan Atayurt Mahallesi Merkez Camisi mahfili de vadinin aşağı bölgelerinde yer alan bazı camiler gibi tekli dairesel çıkmalı olup onların aksine Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi'nde olduğu gibi yine kalem işi bezemeli özenli ahşap işçiliğine sahiptir (Şekil 275).

Şekil 275. Atayurt Mahallesi Merkez ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camileri mahfilleri ve ahşap işçilikleri

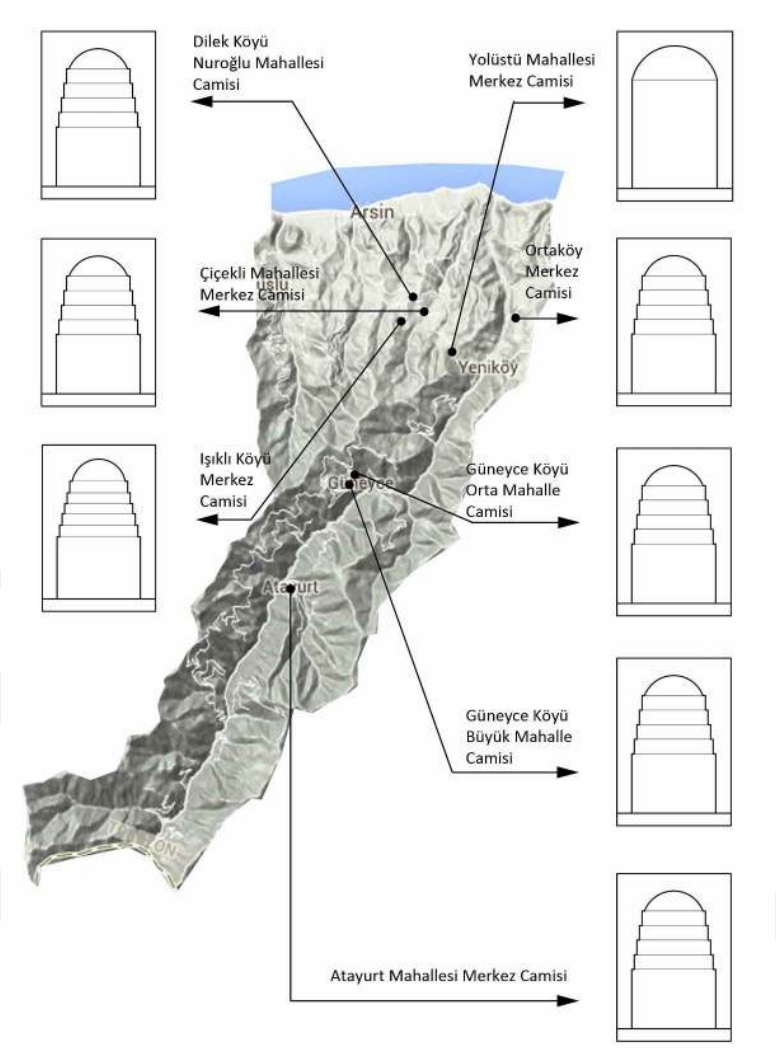

Şekil 276. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil dağılımı

2.7.4.5. Mihrap

Yanbolu Deresi Vadisi kırsal cami mihrapları genellikle dikdörtgen çerçeveli olup dört ya da beş kademeli nişe sahiptirler (Ek Tablo 67), (Şekil 277).

Vadinin aşağı bölgesinde yer alan Çiçekli Mahallesi Merkez Camisi mihrabı gerek dış çerçevesi üzerindeki Barok üsluplu alınlığı gerekse üzerindeki karmaşık ve iç içe geçmiş çiçek ve bitkisel bezeme motifleriyle vadideki sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 278).

Şekil 277. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap dağılımı

Vadinin aşağı bölgesinde yer alan Ortaköy Merkez Camisinde mihrap nişinin etrafında "T" biçiminde iki sıra halinde dönen kabartma bordür farklı ve sıradışı uygulamalardan biridir.

Genellikle sade olarak nitelendirilebilecek mihraplar arasında vadinin orta bölümünde bulunan Güneyce Köyü Orta Mahalle Camisi mihrabındaki kabartma ve kalemişi bezemeler son derece renkli ve dikkat çekicidirler.

a b c

Şekil 278. a. Çiçekli Mahallesi Merkez Camisi mihrabı b. Ortaköy Merkez Camisi mihrabı c. Güneyce Köyü Orta Mahalle Camisi mihrabı

2.7.4.6. Kapı Açıklığı

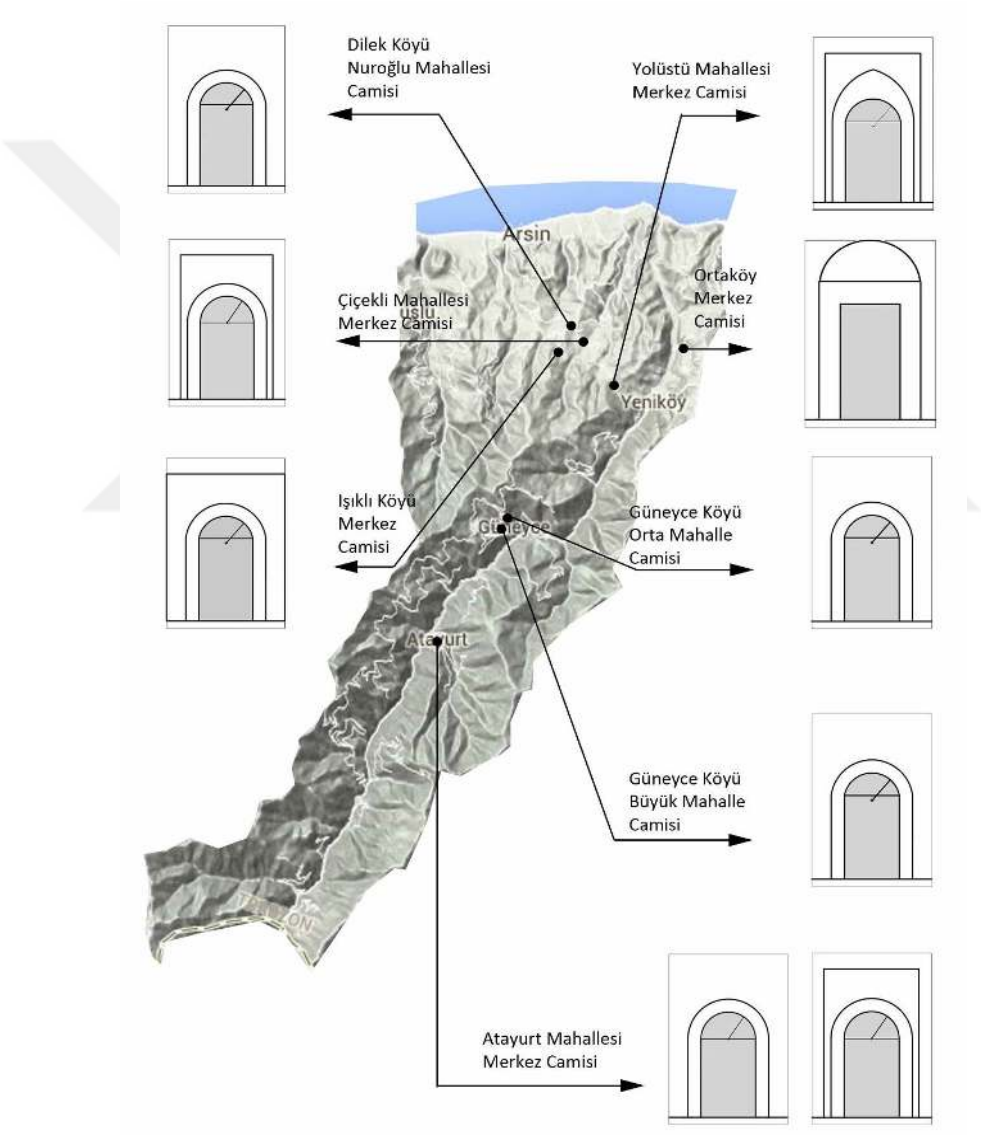
Yanbolu Deresi Vadisi kırsal cami kapı açıklıkları genellikle basık kemerli olup beşik kemerli olanlarda vardır. Bazı yapılarda kemerli kapı açıklıkları dikdörtgen çerçeve içine alınmış taçkapı uygulamaları görülmektedir. Vadideki bütün kırsal camilerin kapı açıklıkları kemerli iken vadinin aşağı bölgesindeki Ortaköy Merkez Camisi'nin dikdörtgen biçimli kapı açıklığı vadideki sıradışı uygulamalardan biridir (Ek Tablo 68), (Şekil 279).

Vadideki kapı açıklıkları genellikle sade olmakla birlikte Yolüstü Köyü Camisi (1915)[47] basık kemerli kapı açıklığının etrafında sivri kemerli bir çerçeve ve onun da dışında dikdörtgen bir çerçeve yer almaktadır. Sivri kemeri oluşturan kilit taşlarından birinin üzerinde Besmele ve altında Türkçe karakterli 1864 yazılı tarih kitabesi bulunmaktadır. Vadideki sıradışı uygulamalardan biri olan bu taç kapı üzerindeki kabartmalı kıvrımlı dallar, lale ve üzüm motifleriyle de ayrıca dikkat çekmektedir (Şekil 280).

Kemerli kapı açıklıklarının bazılarında kilit veya üzengi taşları çıkıntılı ve profilli olabilmektedir. Bazılarında da kilit taşı üzerinde tarih kitabesi bulunabilmektedir (Şekil 281).

[47] Yolüstü Köyü Camisi'nin giriş kapısı üzerindeki Türkçe karakterli kitabede 1864 tarihi yer alırken yapının ön cephesinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından asılan, yapının adı ve tarihinin yer aldığı tabelada 1915 tarihi yer almaktadır.

Basık kemerli kapılar içinde Işıklı Köyü Merkez (1902) ve Güneyce Köyü Orta Mahalle (1963) Camileri'nin kavisleri diğerlerine göre daha alçak yani daha basıktır. Kemerli kapılarda genellikle üzengi hattı üzerinde kemeri oluşturan tüm taş parçaları kemerin basık ya da beşik olmasına göre dardan genişe doğru açılı olarak kesilirken bu iki camide kilit taşı dışındaki diğer parçalar iki yekpare taş olup bir yüzeylerine kavis verilerek oluşturulmuşlardır. Kemerlerin yapım tekniği olarak bu iki caminin benzerliği dikkat çekmektedir (Şekil 282).

Şekil 279. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklıkları dağılımı

Şekil 280. Yolüstü Köyü Camisi taçkapısı

Şekil 281. Çiçekli Mahallesi Merkez, Işıklı Köyü Merkez Güneyce Köyü Büyük Mahalle ve Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camisi Camileri kemerli kapıları ve kilit taşları

Şekil 282. Işıklı Köyü Merkez ve Güneyce Köyü Orta Mahalle camileri kapı kemerleri arasındaki benzerlik

Kapı kanatları çoğunlukla değişmiş olmakla birlikte orijinal kalanlar son derece sadedirler. Genellikle kapı kanatları üzerinde çıtalar ve yüzeydeki hareketle iki ya da üç bölüme ayrılarak dikdörtgen çerçeve oluşturulan kanatlarda bu çerçevelerin içi bazen boş bırakılırken bazen de farklı motiflerle bezenmiştirler (Şekil 283).

Şekil 283. Çiçekli Mahallesi Merkez, Güneyce Köyü Büyük Mahalle ve Atayurt Mahallesi Merkez Camileri kapı kanatları

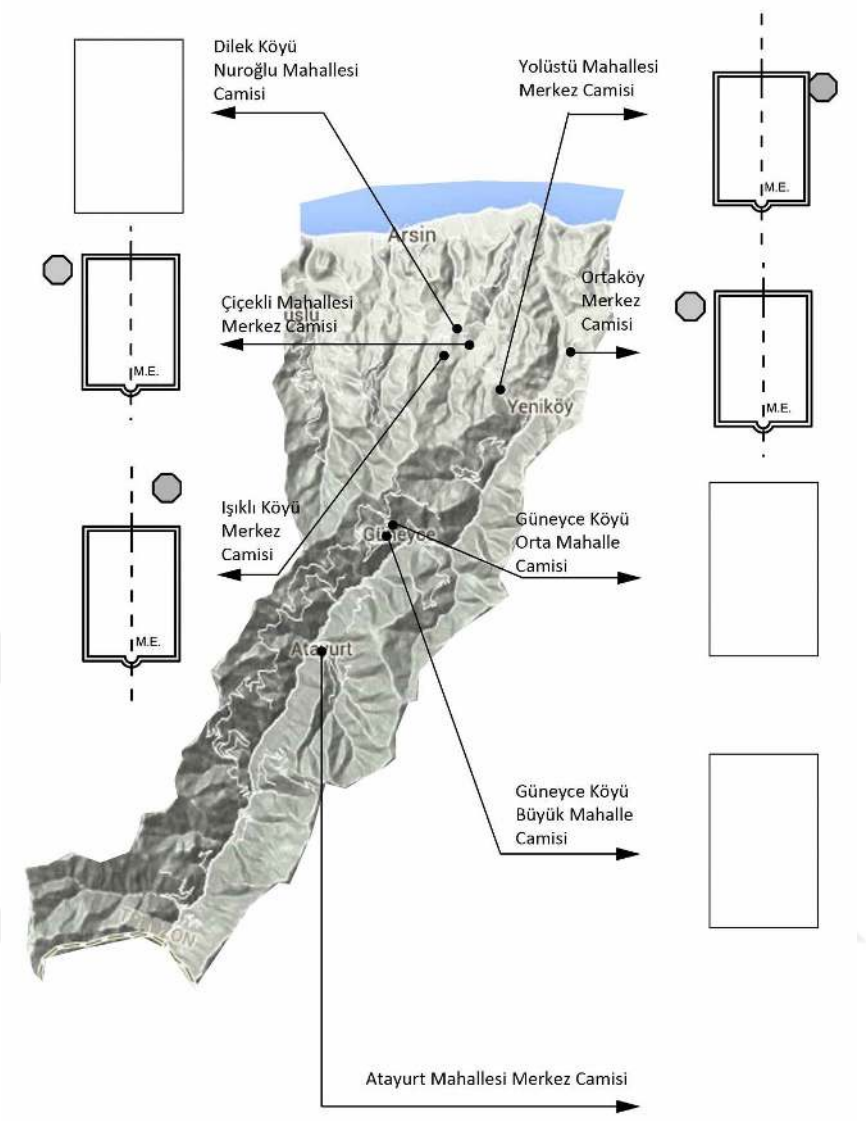
2.7.4.7. Minare

Yanbolu Deresi Vadisi kırsal cami minarelerine bakıldığında Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi, Güneyce Köyü Orta Mahallesi ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camilerinde minare bulunmayıp diğerleri betonarmedir. Dolayısıyla vadideki tüm minarelerin yenilenmiş olup orijinal taş ya da ahşap olarak orijinal minare kalmamıştır (Ek Tablo 69), (Şekil 284).

2.7.4.8. Pencere Açıklığı

Yanbolu Deresi Vadisi kırsal cami pencere açıklıkları genellikle söveli basık kemerli olup bunların bir kısmı kapı açıklıklarında olduğu gibi az kavisli kemerler olup kilit taşının her iki yanındaki yekpare taşa dairesel kavis verilerek oluşturulmuşlardır.

Cephelerdeki pencere düzenleri genellikle altlık ve üstlük olmak üzere iki sıra halinde ritmik olup Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camisi harim kısmı tek sıra pencereli olup alt sıradakiler harimin altındaki alt kata aittirler. Diğer yandan Güneyce Köyü Orta Mahalle Camisinde de iki sıra harim pencere sırasının altında bir sıra daha alt kata ait pencere sırası vardır (Ek Tablo 70), (Şekil 287).

Şekil 284. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri minare dağılımları

Vadinin aşağı kısmında yer alan Ortaköy Merkez Camisi pencere açıklığı söveli dikdörtgen açıklığı sahip olmasıyla vadideki sıradışı uygulamalardan biridir. Her ne kadar Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi Camisi'nin alt kat pencereleri de dikdörtgen açıklığı sahip olsalar da müdahale izleri yapı üzerinde hala okunabilmektedir. Bu nedenle orijinal açıklığın bu katta nasıl olduğu belli değildir.

Kemer taşlarının iç yüzlerine kavis verilerek oluşturulan camiler; vadinin aşağı bölümündeki Işıklı Köyü Merkez, vadinin orta bölümündeki Güneyce Köyü Orta Mahalle ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camileri ve vadinin yukarı bölgesinde yer alan Atayurt Mahallesi Merkez Camisidir (Şekil 285).

Şekil 285. Işıklı Köyü Merkez, Güneyce Köyü Orta Mahalle, Güneyce Köyü Büyük Mahalle ve Atayurt Mahallesi Merkez Camileri pencereleri

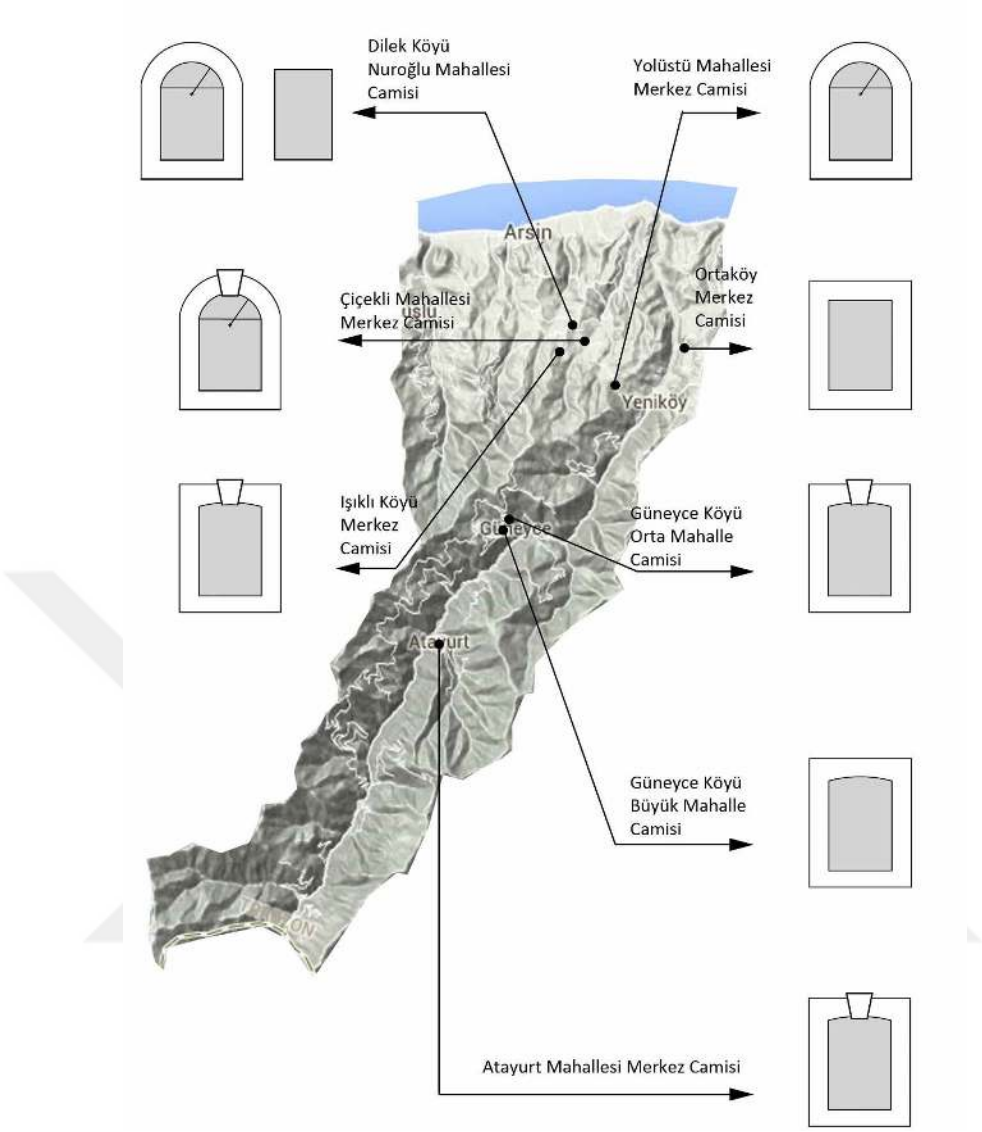
Vadinin aşağı bölgesinde birbirlerine yakın konumda olan Çiçekli Mahallesi Merkez (1959) ve Yolüstü Mahallesi Merkez (1915) Camileri pencere sövelerinin üzengi hattında dışa doğru çıkıntı yapmaları son derece benzer bir uygulamadır (Şekil 286).

Şekil 286. Çiçekli Mahallesi Merkez ve Yolüstü Mahallesi Merkez Camileri pencereleri

2.7.4.9. Sütun Düzeni

Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camilerinde kullanılan sütunlar son cemaat yeri, mahfilin alt ve üst katında ya da harim kısmında bulunmaktadırlar. Son cemaat yerinde ikisi ortada ikisi köşelerde olmak üzere dört sütun kullanılırken mahfil kısmında ortada ikili ya da ortada ikili ve yanlarda ikili olmak üzere dörtlü sütun düzeni kullanılmaktadır. Sadece vadinin yukarı kısmında bulunan Atayurt Mahallesi Merkez Camisi hariminde doğu batı aksı üzerinde yan yana iki adet dairesel kesitli ahşap sütun bulunmaktadır (Ek Tablo 71), (Şekil 290).

Şekil 287. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal pencere açıklıkları dağılımları

Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi son cemaat yerindeki betonarmeye çevrilen son cemaat yeri sütunları dışında Ortaköy Merkez ve Atayurt Mahallesi Merkez Camileri sütunları dairesel kesitli, başlık ve kaideleri kare kesitli olan taş sütunlardır. Atayurt Mahallesi Merkez Camisinde son cemaat erindeki sütunlar iki adet yekpare taş sütunun üst üste koyulup birleşim noktalarına gergi çubukları koyulması oluşmuştur. Betonarmeye çevrilmiş olsa da bu durum Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi'nde de söz konusudur. Bu durumda orijinal durumunun Atayurt'taki gibi olduğunu söylemek mümkündür (Şekil 288).

Şekil 288. Ortaköy Merkez, Atayurt Mahallesi Merkez ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camileri son cemaat yerleri sütun düzenleri

Mahfil kısmında kullanılan sütunlar dairesel ya da sekizgen kesitli gövdeli olup kaide ve/veya başlıkları kare kesitli ayrı bir parça olabildiği gibi yekpare sütuna başlık ve kaide kısımlarında kare kesit verilerek oluşturulabilmektedirler.

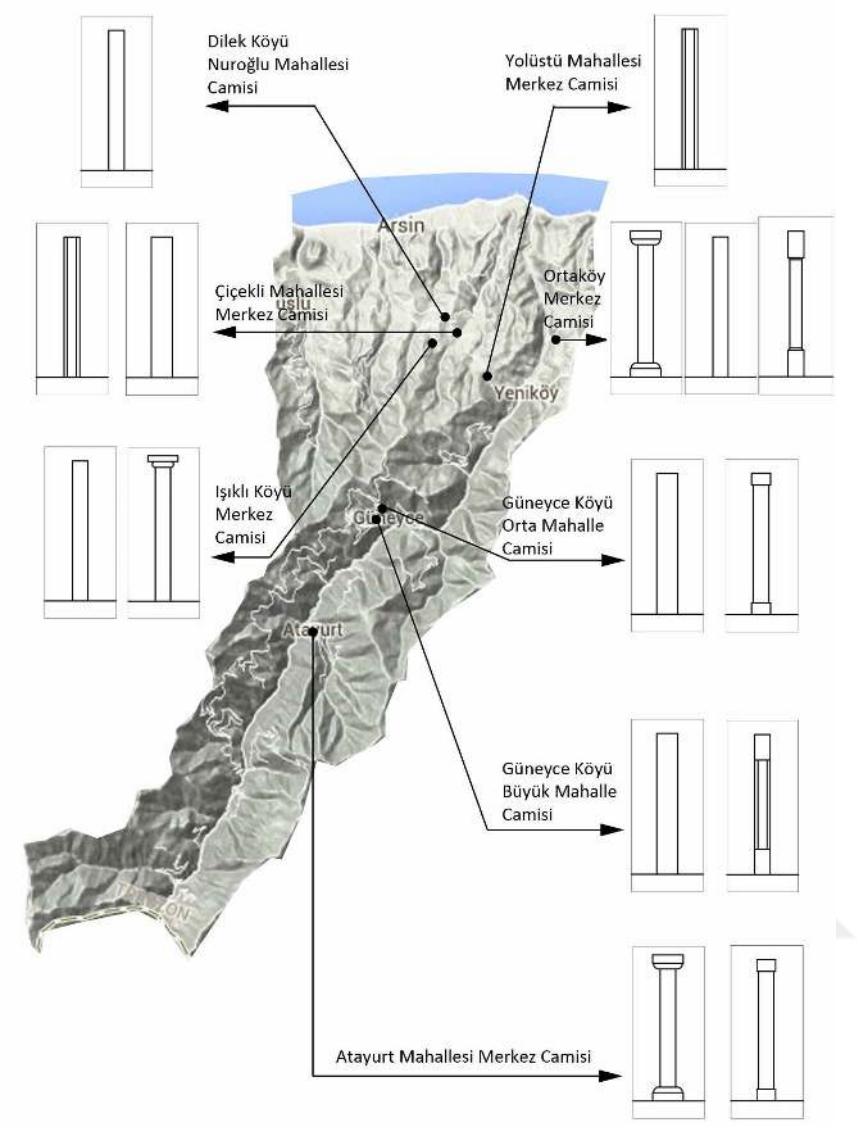
Mahfil kısmını destekleyen tüm sütunlar ahşapken Atayurt Mahallesi Merkez Camisinde dörtlü sütunların ortadakilerin dairesel kesitli taş sütun olup yanlardakilerin ahşap olarak kullanılmaları sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 289).

Şekil 289. Atayurt Mahallesi Merkez Camisinde mahfili destekleyen ahşap ve taş sütunlar

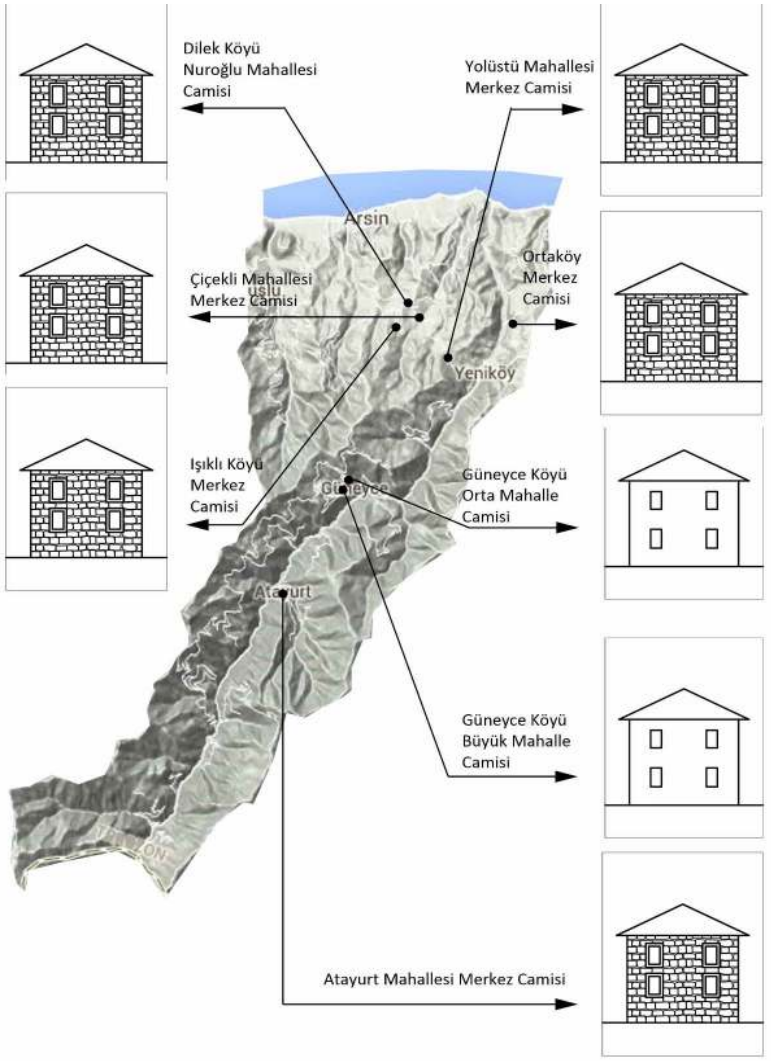
2.7.4.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri taş yığma olup genellikle harçsız olarak düzenli yatay derzli düzgün kesme taşla inşa edilmişlerdir. Vadinin orta bölümündeki Güneyce Büyük Mahalle ve Güneyce Köyü Orta Mahalle Camileri sıvalı olduklarından taş işçilikleri anlaşılamamaktadır (Ek Tablo 72), (Şekil 291).

Şekil 290. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri sütun şemaları dağılımları

Genel olarak duvarlarda açık gri renkli taş kullanımı yaygınken vadinin aşağı kısmındaki Işıklı Köyü Merkez Camisi taşlarının daha sarımtırak bir renkte olmaları bu yapının taşlarının temin edildiği taş ocağı kaynağının farklı olduğunu göstermektedir. Diğer yandan yine vadinin aşağı kısmında yer alan Ortaköy Merkez Camisi taşlarında benekli gri taşlar buranın kaynağının da farklı olduğunu düşündürmektedir.

Şekil 291. Yanbolu Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım teknikleri dağılımları

2.7.5. Vadi İçi Dağılım Analizleri

2.7.5.1. Kırsal Cami / Usta İlişkisi

DİB'nın camilere yerleştirdiği berata göre camiler köy halkı tarafından yaptırılmıştırlar ve ustaları belli değildir. Diğer yandan kırsal camilerin kendilerindeki bazı benzerlikler dikkat çekmektedir ve bu benzerlikler bazı camilerde ya da en azından camilerin belli bölümlerinde aynı usta grubunun çalışmış olabileceğini akla getirmektedir. Birbirine yakın konumdaki Çiçekli (1959) ile Işıklı (1902) Köyü Camileri'nin gizli kubbeli tavanları, vadinin orta bölümünde yer alan Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi (H-1300, M-1883) ile vadinin daha yukarısında bulunan Atayurt Mahallesi Merkez Camisi'nin (H-1217, M-1899) üstörtüleri, vadinin aşağı bölgesindeki Işıklı Köyü Merkez ile orta

bölgesindeki Güneyce Köyü Orta Mahalle camileri kapı kemerleri arasındaki benzerlik, vadinin aşağı bölgesinde Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi ile Işıklı Köyü Merkez Camileri mahfilleri ve birbirine yakın konumdaki Çiçekli Mahallesi Merkez ile Yolüstü Mahallesi Merkez Camileri pencereleri bu benzerliklere örnek olarak verilebilir.

2.7.6. Bölüm Değerlendirmesi

Güneyce Köyü Büyük Mahalle ve Atayurt Mahallesi Merkez Camileri üstörtü ve tavanlarındaki yakın benzerlikler son derece dikkat çekicidir. Hem inşa tarihi olarak birbirlerine yakın dönem olan hem de konum olarak biri vadinin orta bölgesinde diğeri daha yukarı bölgesinde yer alan bu iki camide vadi içinde hareket halinde olan aynı usta grubunun çalışmış olduklarını söylemek mümkündür.

Vadideki mihraplar arasında her ne kadar bezeme programları tamamıyla farklı olsa da vadinin aşağı bölgesinde yer alan Çiçekli Mahallesi Merkez Camisi ve vadinin orta bölgesinde yer alan Güneyce Köyü Orta Mahalle Camisi mihrapları öne çıkmaktadırlar. Diğer taraftan üzerindeki belirgin "T" motifiyle Ortaköy Merkez Camisi mihrabı sıradışı uygulamalar arasındadır. Bu farklılıklarda mihrap ustalarının farklılığı da ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan küçük farklılıklara rağmen vadinin aşağı bölümünde yer alan Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi (1945) ve Işıklı Köyü Merkez Camileri (1902) mihraplarının benzerlikleri de açıktır. İnşa tarihleri arasında 40 yıldan fazla olan bu camiler için aynı usta grubundan bahsetmek pek mümkün olmasa da konum olarak yakın olan camilerin birbirlerini etkilediklerinden bahsetmek mümkündür.

Vadinin aşağı bölgesindeki mahfillerde daha sade biçimlenme görülürken vadinin orta ve yukarı bölgelerine çıktıkça genellikle kalem işleriyle süslenmiş yoğun ve özenli bir ahşap işçiliğiyle karşılaşılmaktadır.

2.8. Karadere Vadisi ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi

2.8.1. Tarihi Arkaplan

Karadere Vadisi'nin bağlı olduğu Araklı tarihini araştırmacılar Trabzon tarihi ile birlikte değerlendirmektedirler. Coğrafi yapısından dolayı Doğu Karadeniz dağlarının güneyde Bayburt'a rahat bir geçiş vermesi nedeniyle tarih boyunca Doğu Karadeniz'e yapılacak saldırılar ya da ticari, askeri amaçlı ulaşım için önemli bir güzergah olmuştur.

Coğrafi yapısından dolayı güneyde yer alan Bayburt'la tarihten beri sıkı ilişki içinde bulunan Karadere Vadisi, Çoruh Vadisi ve Bayburt'ta yaşamış olan Türk topluluklarının etkisinde kalmış olmalıdır. Araklı yaylarında İskit yerleşimlerinin izleri olduğu ifade edilmektedir. Trabzon'da olduğu gibi KaradereVadisi, Kimmer, İskit, Med ve daha İran kökenli Perslerin egemenliği altında kalmıştırlar. Bu dönemlerde coğrafi yapının da etkisiyle bölge halkının hiçbirinin hükmü altına tam olarak alınamadığı ve kendi şartları içinde yaşamaya devam ettikleri ifade edilmektedir. Anadolu'da Pers hakimiyetine son veren Makedonyalılardan sonra bölgede Karadere Vadisi'nin de içinde bulunduğu Pontos Devleti kurulmuştur. Daha sonra Roma hakimiyeti döneminde Doğu ticaretine verilen önemden dolayı Doğu Karadeniz ve iç kesimler arasındaki yolların inşasına önem verilmesi ve Gümüşhane-Satala'da kurulan Roma askeri karaargah ve kıyı arasında direk yol bağlantısının kurulmak istenmesiyle Karadere vadisi ticari, askeri açıdan son derece önemli hale gelmiştir. Karadere'nin ağzında hem vadiyi hem de kıyıdaki limanı kontrol etmek için Hyssus adında kale inşa edilmiştir. Vadi ağzında bulunan Canayer (Zanayer) kalesi de yine bu vadinin askeri ve ticari tarihteki önemine işaret etmektedir. Daha sonra Bizans, Arap ve Selçuklu egemenliklerini yaşayan bölgede Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar Komnenos hakimiyeti yaşanmıştır. Bu sırada bölgeye çok sayıda Çepni, Laz, Akkoyunlu gibi farklı etnik kökenlerden yerleşmeler olmuştur (Durmuş, 1996).

2.8.2. Coğrafik Yapı

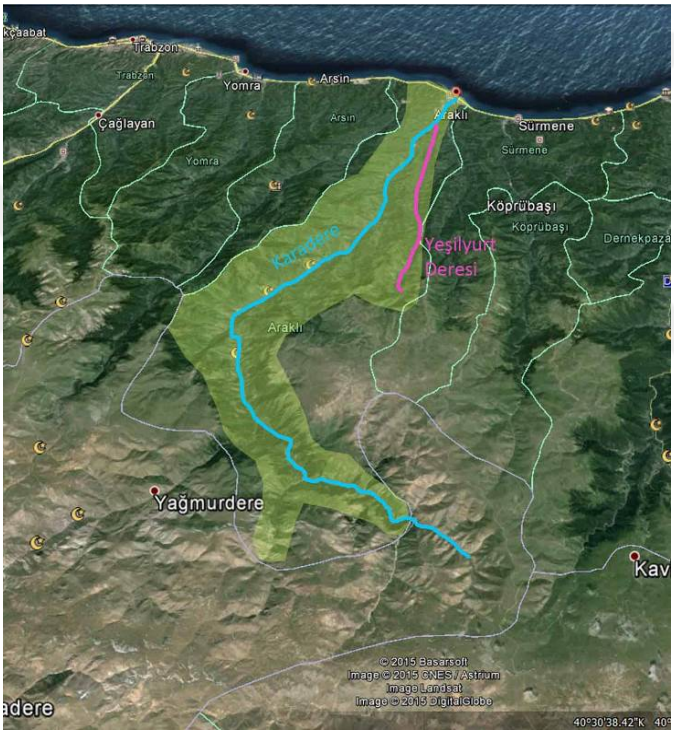
Trabzon ilindeki vadiler arasında batıda Fol Dere doğuda Solaklı Deresi Vadileri yanında Değirmendere akarsuyunun kurulu olduğu güneybatı-kuzeydoğu doğrultusundaki Karadere Vadisi en gelişmiş vadiler olarak kabul edilmektedirler (URL-55, 2015).

Osmanlı Kaynaklarında "Nehr-i azim", tarihi kaynaklarda "Isso/Hyssos" ve son olarak taşkınlarla çevreye verdiği zararlardan dolayı "Karadere/Belalı Dere" olarak adlandırılmıştır. Karadere kaynağını Yapraklı yaylasında Deli Demirci'nin düzünden almaktadır. Daha sonra Polut, Kemer, Kostan, Çakırgön kollarının birleşimiyle daha aşağılarda Yağmurdere, Horyan ve Taşgeçit Çayları gibi birçok kolların birleşmesiyle vadi içinden devam ederek denize ulaşmaktadır (Durmuş, 1996: 40).

Doğuda Haldizen ve Büyük Dereyi oluşturan Soğanlı Dağları batı yönünde devamı olan Kemerlik Dağı (2.746 m.) ve Ziyaret Tepesi (2.850 m.) hattı Karadere'nin güneyindeki su bölümü çizgisini teşkil etmektedir. Karadere'nin Yağmurdere koluyla

birleştiği kesime doğru kuzeye girinti yapan su bölümü çizgisi bu kolu içine alacak şekilde güneybatıya doğru uzanarak Değirmendere Havzası su bölümü hattına ulaşır. Karadeniz sahil yolundan güneye Karadere boyunca devam eden Araklı-Dağbaşı karayolu bu bölgede Taşköprü civarında alçalan su bölümü hattından güneye doğru Gümüşhane'ye ulaşım sağlamaktadır (URL-3, 2015).

Kıyıdan itibaren vadi boyunca devam ederken Kaşıkçı Hanlarından sonra Karadere iki kola ayrılır güneye giden kol "Guguda- Yeşilyurt" Deresi kolu olup bu vadiden kervan yolları geçmemektedir. Güney batı yönünde devam eden kol ise Karadere Vadisi olarak devam etmektedir (Durmuş, 1996: 84), (Şekil 292).

Şekil 292. Karadere Vadisi'ndeki dere kollarını ve vadi sınırını gösteren harita (Google Earth'den işlenerek)

2.8.2.1. Geçitler

Manahos, Küçükdere, Karadere ve Yanbolu Deresi Vadilerinin güneyinde Madur, Polut ve Ziyaret Dağları vardır. Bu dağ silsilesi içinde Kostan Dağı, Çakırgöl, Ziyaret, Polut ve Kemer Dağları arasında bulunan Kitova-Haciveli Geçidi (2213m), Rize Trabzon arasındaki mevcut dağ silsileleri arasında doğal bir koridor meydana getirdiğinden, doğu ve batı yönlerinden korunaklı olan bu bölgeye diğer alanlardan daha az yağmur ve kar

yağmaktadır. Bu nedenle kervan yolları için en uygun güzergah olup çevresinde birçok han yapısı mevcuttur. Bu güzergah üzerinde Salmankas (Aslanca) Köyü'nden başlamak üzere Bahçecik, Pazarcık, Kayaiçi (Toroslu), Taşgeçit (Goloşa), Dağbaşı (Garuksa), Kayacık (Kizirnos) mevkileri yol güzergahlarında halen işletilmekte olan han yapıları ve han kalıntıları mevcuttur (Durmuş, 1996: 36).

2.8.2.2. Ticaret Yolları

Karadere Vadisi üzerinden kıyı ve iç kesimler arasını bağlayan yol güzergahı antik çağlardan beri ticari ve askeri amaçlarla kullanılan önemli bir güzergahtır.

Tıp ve Felsefe doktoru aynı zamanda doğa tarihçisi Alman Koch, 1843 yılında Doğu Karadeniz'e yaptığı seyahatinde "Karadere'den vadi boyunca Bayburt'a giden bir yol uzanır ki, iyi bir atla iki tam gün sonra oraya varılabilir" şeklinde vadi içindeki yolu tarif etmiştir (Usta, 1999: 15).

Bryer ve Winfield Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethetmek için izlediği yolda Bayburt'tan Trabzon'a ulaşmak için iki yol izlemiş olabileceğini öne sürmektedirler. Taşköprü'den Değirmendere istikametine geçmek ya da daha güçlü bir ihtimal olarak tarihi Roma askerlerinin de Satala'dan kıyıya ulaşmak için kullandıkları askeri bir yol olan Karadere Vadisi yolu olabilir. Çünkü Fatih Sultan Mehmed, başka bir askeri kolu olan Mahmud'dan bir gün sonra Trabzon'a ulaşmıştır ve bu gecikmenin sebebi Araklı Trabzon arasındaki 30 km mesafeden kaynaklanmış olabileceğini ileri sürmektedirler (Bryer ve Winfield, 2007: 65).

Avrupa veya Rusya, Batum ve Sokhum şehirlerinden getirilen mallar Trabzon Limanına, buradan Araklı, Küçük Çarşı ve Humurgan İskelelerine nakledilir veya doğrudan bu iskelelere boşaltılarak Bayburt, Erzurum üzerinden Doğu Anadolu'ya gönderilmek üzere kullanılan en önemli güzergahlardan biri Karadere Vadisi'ndeki ticaret yolu olmuştur (Bilgin, 1990: 349). Ayrıca limanı dolayısıyla iç kesimlerden gelen özellikle canlı hayvan ticaretinin aktarma merkezi durumundaydı (URL-56, 2015). Karadere yolu Değirmendere vadisi üzerinden sağlanan Trabzon-Bayburt yoluna göre 100km daha kısa olması ve karlı kış aylarında bu yolun daha güvenli olması gibi avantajlarından dolayı önemli ticaret yolu güzergahlarından biri olarak kullanılmıştır. Ayrıca 80km'lik Karadere yolu 1895-1900 yıllarında Trabzon-Tebriz posta yolu olarak 3-4 m genişliğinde inşasına başlanmıştır (Durmuş, 1996: 36).

Kışlık yol güzergahı için, güneyde Kemer geçidinden, Bandigehanları, Yediçukurlar, Limonsuyu Hanları, Yarmice, İsmailağa Yaylası, Karagüllüoğlu Hanları, Omal şehitleri, Taşlı, Çoşk yayalalarına kadar kışlık ve yazlık yollar aynı iken buradan itibaren Manahos Deresi ve Küçükdere sırtlarından geçen kervan yolu güzergahından ayrılarak Madur tepesi eteklerinden, Kaymakamındüzü, Kaynarpuhar, Alçakdere yaylası ve Boğalı istikametinden, Bahçecik hanlarında Araklı-Karadere Vadisi'nden çıkan yola geçerek kıyıya doğru devam etmektedir (Bilgin, 1990: 41-42). Buradan itibaren vadi içinden geçen yol üzerinde bulunan çok sayıdaki tarihi han ve taş köprüler kervan yolunun takip ettiği güzergah için önemli dinlenme, durak noktaları olup yol üzerinde birçok çarşı pazar merkezinin de oluşmasına yardımcı olmuşlardır.

Araklı Bayburt yolu üzerinde yani Karadere Vadisi'nden geçen tarihi kervan yollarının geçtiği tarihi taş kemer köprülerden bazıları hala mevcuttur. Bunlar; Değirmencik (Ağnas Hanları) Köprüsü, Birferah (Bifara) Hanları Köprüsü, Kayacık Köprüsü, Taşgeçit Köprüsü, B. Ayven Köprüsü, Pazarcık Tilkibeli Köprüsü, Pazarcık tarihi mağaranın altındaki köprüler olarak sayılabilir.

2.8.2.3. Pazar Yerleri

Karadere Vadisi'nin ağzında kurulmuş olan çarşı Araklı ilçe merkezi olup kuruluşu Sürmene'ye göre daha geç döneme rastlamaktadır. Osmanlı döneminde köy statüsündeki Araklı, Araklı Burnu'nun ucundaki Konakönü ile Kalecik arasındaki bölgeyi ifade etmekteydi. Bu ismin Karadere'nin ağzındaki yere verilmesi 1850'lerden sonra burada çarşı merkezi oluşmasıyla başlamıştır (Bilgin, 1990: 39). Bu dönemde Sürmene'nin merkezi olarak işaretlenen yerde adı geçen Araklı, Sürmene'ye bağlı köylerden biri olarak kaynaklarda geçmektedir[48].

Trabzon Valisi Osman Paşa tarafından Karadere ağzında kurulmaya başlanan Pazar yeri zamanla gelişerek çarşı merkezi haline gelmiştir. Günümüzde de Perşembe günleri haftalık pazar yeri olma özelliğini sürdürmektedir. Pazar kurulduğu günler köylerden gelen halkla birlikte çarşı merkezi günübirlik yoğun bir kalabalık yaşamaktadır. Vadi içinde Dağbaşı (Garuksa) eski ve köklü esnafları, zenaatkarları ile önemli bir merkez ve Pazar

[48] 19. yy. Trabzon vilayet Salnamesi kayıtlarına göre Sürmene ilçesi bugünkü Araklı'nın Karadere vadisi kıyısı yakınındaki Konakönü mevkideydi (Bilgin, 1990: 20).

yeri olma özelliğine sahiptir. Biferah Hanları, han yapısı, fırını ve kahvehaneleri ve Camisiyle Dağbaşı yakınlarında birçok köy yerleşimi için önemli bir merkez özelliği taşımaktadır (Durmuş, 1996: 45, 86, 87), (Şekil 293).

2.8.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri

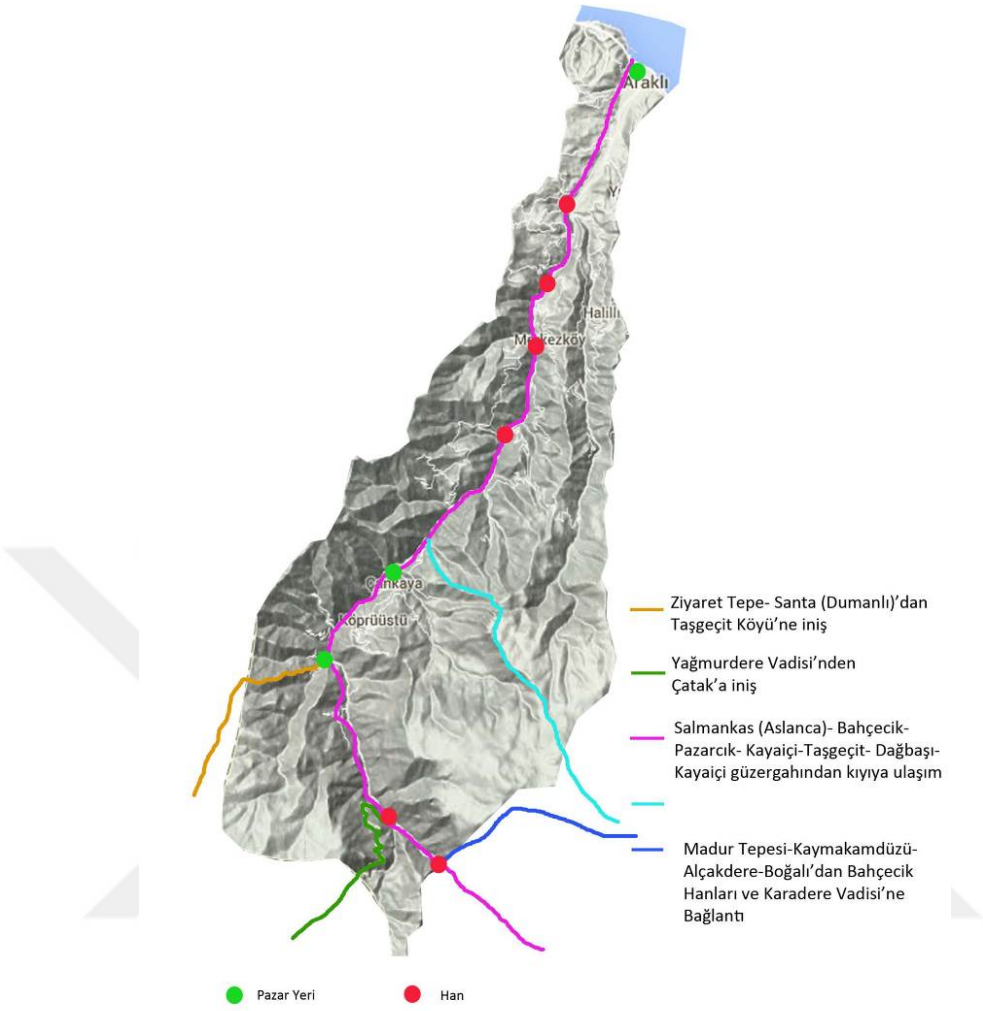
Tarihi oldukça eskilere dayanan Karadere Vadisi'nde birçok farklı etnik gruptan halk birarada yaşamıştır. Bunlardan bazıları fetihten sonra Manahos, Yomra ve Yanbolu Deresi Vadilerine olduğu gibi Karadere Vadisi'ne'de yoğun olarak Akkoyunlu Türklerinden yerleştirilmiştir (Demir, 2005: 80).

Bilgin, 1336 civarlarında Çapanlı Türklerinden bir grubun Karadere Vadisi'ndeki Çapanlı köyüne yerleştirildiklerini ve Çapanoğlu, Çapanlar veya Çapan adı taşıyan bazı ailelerin Çepni değil Çapanlı Türkmenleri grubundan olduğunu ifade etmektedir (Bilgin, 1980: 106).

Karadere Vadisi'nde önceleri yerleşim batı yamacında yoğunluk kazanmışken daha sonraları dereyi ıslah çalışmaları ile birlikte doğu yakası ve vadinin hemen doğudaki komşusu olan Küçükdere'ye doğru yayılmıştır. Vadi boyunca ise Kaşıkçı hanlarına doğru yayılma meydana gelmiştir (Durmuş,1996: 43-45).

1583 Tahrir Defterlerine göre Karadere Vadisi'nde bulunan köyler aşağıda sıralanmıştır (Tablo 32).

1878 yılı Nüfus Kayıtlarına göre Karadere'de kaydedilen köyler şu şekilde sıralanmaktadır; Değirmencik (Ağanas), Ayvadere (Aho), Köprüüstü /Kükürtlü (Ayven), Bağçecik, Merkezköy (Bifara), Buzluca (Canayer), Erikli, Yeşilce (Gahura), Taşgeçit (Goloşa), Dağbaşı Haruksa), Kayacık (Kizirnos), Karatepe (Mahtala), Kaymaklı (Marcuba), Pervane, Taşönü (Pirgi), Taştepe (Purnak), Yiğitözü (Zanike), Yoncalı (Zavzaga), Aytaş (Zifono) (Bilgin, 1990: 18-179), (Şekil 294).

Şekil 293. Karadere vadisi yol güzergahları, Pazar yerleri ve han yapılarının dağılımını gösteren harita

Tablo 32. 1583 Tahrir Defterlerine göre Karadere Vadisi'nde bulunan köyler

Eski Adı	Yeni Adı	Hane	Müslüman hane	Gayrimüslim hane
Aho	Ayvadere	99	34	65
Araklı	Araklı ilçe merkezi	99	8	91
Aşa	Çiftepınar/ Sularbaşı Köyleri[49]	18		
Ayven	Köprüüstü	22		
Aymam	Sulakyurt	11		
Bağçecik		19		
Cimla	Kestanelik (Büyükcimla), Keçikaya (Küçükcimla), Yüceyurt (Cimla Kava)	25		
Dirdon	Polut Yaylası ile Foşa köyü arasında bir yerleşim	22 nefer		
Eskikilise	Yarmice ve Aşot yaylası arasında bir yerleşim	8		
Faroka	-	2		
Foşa	Çukurçayır köyü			
Gahura[50]	Yeşilce	130	28	102
Hahos	-	9	4	5
Ayaforid	-	62	50	12
Kolimgul	-	17		
Koloşa	Taşgeçit[51]			
Os	Turnalı Köyü	19		
Salarot	Erikli Köyü'nün bir mahallesi	16		
Toros	Kayaiçi Köyü	7		
Purnak[52]	Taştepe	7		
Sakarsu		21	3	18
Yarakkar[53]	Yolgören mahallesi	19	4	
Vartan		10		
Zanike	Yiğitözü	7		
Zaruha[54]		156	8	
Zavandike				
Zavzaga	Yoncalı			
Ziranik				

[49]Birbirine komşu olan Çiftepınar köyü "Küçük Aşa", Sularbaşı köyü ise "Büyük Aşa" olarak bilinmektedir. bu köyler başlangıçta birken muhtemelen daha sonra ayrılmış olmalıdırlar. Bkn. (URL-57, 2015).

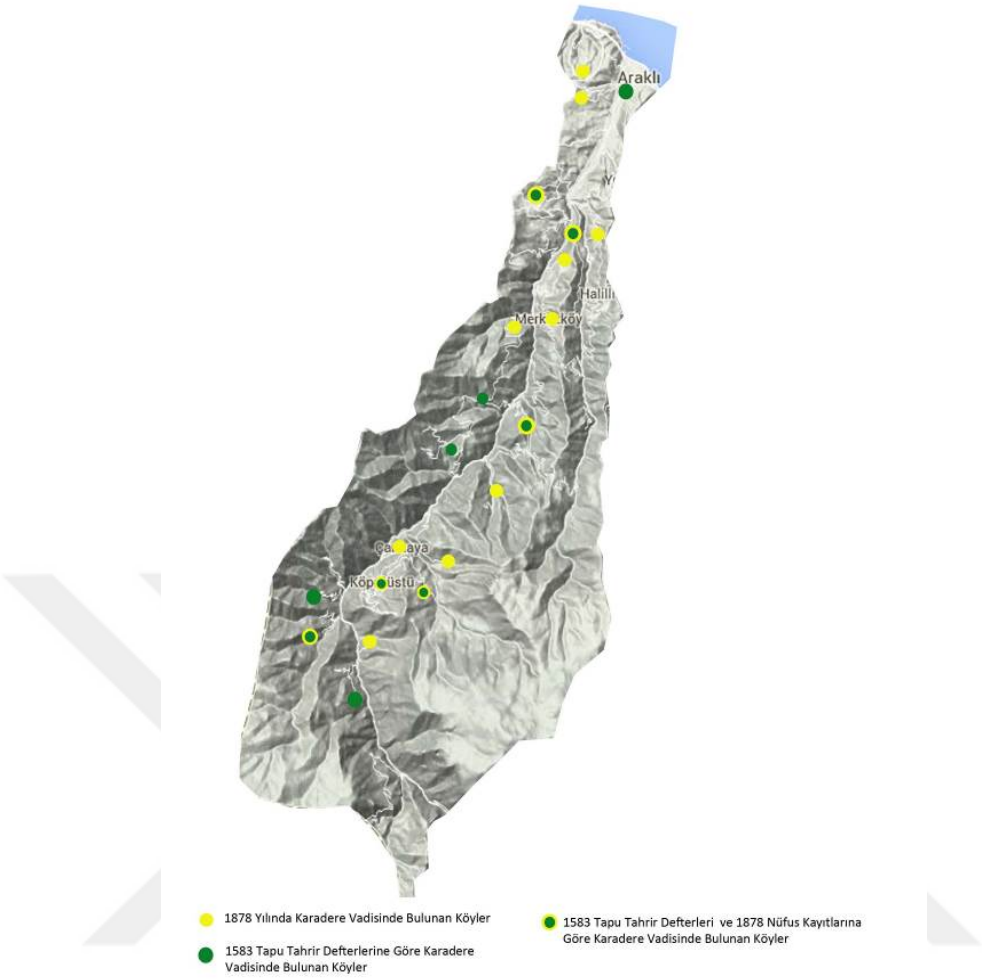
[50] Bu köy bugün birkaç köye bölünmüş olup birkaç köyün bulunduğu alanı işaret etmektedir. Karadere'nin ağzına yakın konumda batı yakasındaki Yeşilce, Taşönü, Ortaköy, Özgen, ve Yiğitözü köylerinin olduğu bölge.

[51] 1583 yılında köyde 1 adet değirmen kayıtlıdır. Bkn. (Bilgin, 1990: 206).

[52] Akkoyunluların Purnak oymaklarından olmaları muhtemel olup Yavuz döneminde bölgeye yerleştirilmiş olmalıdırlar. Bkn. (Bilgin, 1990: 222).

[53] Karadere'nin ağzında yer alan bu yerleşim 19.yy içinde sıtma yüzünden hemen hemen boşalmış daha sonra yenide yerleşime açılmıştır. Bkn. (Bilgin, 1990: 227).

[54] Bugün Manahos deresi ağzının doğu yakasında kurulmuş olan Sürmene ilçe merkezinin Soğuksu, Orta, Çamlıca ve Çarşı mahallelerinin kurulmuş bulunduğu alanı göstermektedir. Bkn. (Bilgin, 1990: 229).

Şekil 294. 1583 ve 1878 yılı kayıtlarına göre vadide bulunan köyler

2.8.4. İdari Yapı ve Sınırlar

Araklı adı, Buzluca ve Kalecik yakasında yer alan iki kale arasında bulunması nedeniyle, Arakale'den aldığı varsayılmaktadır.

Karadere Vadisi Araklı ilçesi sınırları içinde olup ilçenin en büyük yerleşim havzasıdır. 1953 yılına kadar Sürmeneye bağlı olan Karadere Vaidisi bu tarihten sonra Araklı'nın ilçe olmasıyla Araklı'ya bağlanmıştır. Önceleri ilçe merkezi Karadere Vadisi ağzının batısındaki "Konakönü" mevkiindeyken daha sonra Karadere'nin ağzına taşınmıştır (URL-58, 2015).

2.8.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri

Karadere'nin ağzında kurulu olan Araklı ilçe merkezi, 1850'lerde buraya bir pazar yeri kurulmaya başlandıktan sonra zamanla çarşı pazar konumuna gelerek Araklı ilçe

merkezini oluşturmuştur. Karadere ağzındaki çarşı merkezinde yer alan iki tarihi cami pazar yerinin kurulmaya başlamasından sonra toplanma yeri özelliği kazanan bu merkezin bir ihtiyacı olarak inşa edilmesi gündeme gelmiş olmalıdır. Kırsal kesimdeki cami mimari ile oldukça benzer ve aynı ölçekli olan Hacı Hasan Camisi H-1276, M-1860 yılında inşa edilmiştir. Zamanla büyüyerek gelişen çarşı pazar konumundaki merkezin yoğunluğunun artmasıyla daha büyük, anıtsal ve görkemli ikinci bir cami inşa edilmesi gündeme gelmiş olmalıdır. Merkezdeki Büyük Cami, Hacı Hasan Camisi'nin kuzeyinde ve yakın konumda H, 1325, M-1907 yılında inşa edilmiştir.

Eski adı "Os" olan Turnalı Köyü Camisi, yanındaki şadırvanı, şadırvanın üst katındaki sıbyan okulu, eski mezarlar ve türbenin yer aldığı hazire alanı, Kuran Kursu gibi yapılarıyla kapsamlı bir külliye anlayışıyla inşa edilmiştir.

Caminin giriş kapısı üzerinde çerçeve içinde taş üzerine kabartma olarak yazılmış iki sütun 10 satırdan oluşan uzun bir kitabe yer almaktadır. Bu kitabenin H-1257, M- 1842 yılında camiyi yaptıran Oslu Müderris Hacı Hasan Efendi adına Baybut'lu şair İrsadi'nin dokuz beyitlik mersiye/şiirini kitabe olarak 1257 yılında İsmail Efendi kaleme almıştır. Kitabenin tercümesi aşağıdaki gibidir; (Yavuz, 2009: 266).

Olup kanun evailden tevarih yazmak adettir.
Ana bir taş bina etmek, Hakka yüz yıl ibadettir.
Buna bir sikke-i Hakan, verirse sıdk ile bir kul.
Gelür bûn gününe karşu, anı sanma garamettür.
Kamu dillerde maruftur, muhakikler dakikinden.
Müderris Oslu Mevlana, ana sahip delalettir.
Nasihat eyleyup daim, olubdı şu halka.
Hüdanın şer-i ahkâmın, idüp tebliğ fatanettir.
Cihanın badi kurbudan, sorup anı gelür talip.
Eğer bin belde içinde, bulunursa nedaretdur.
İdup bir Camisi Kübra, sanasın Mescid-i Aksa.
Tarikatta Hüdanın ol, büyûtına refakatdur.
Demişlerdür mükellimler ki, her dilde misldir kim.
Karıncanın mukaffası, Süleyman'a sadaretdür.
Bu kez sail sual etse, neye tutmu_tu yüz tarih.
Sene bin iki yüz elli yedisinde imaretdür.
Veli söz gavrine irsin, dokuz beyt ile İrşadi.
Anı irfan olan anlar, firaz etmek ne hacetdür.

Keçikaya Köyü Camisi'nin doğu yönünde kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen bir medrese binası olduğu fakat yıkıldığı belirtilmektedir. Bugün medresenin olduğu yerde cami görevlisi için lojman inşa edilmiştir (Şekil 295).

Şekil 295. Caminin sağ yanında yıkılan eski medresenin yerinde yeni lojman yapısı

Köprüüstü ve Çukurçayır Köyleri arasında kalan Kükürtlü Köyü'ndeki kırsal cami yakın zamanda yıkılarak yerine betonarme ve kubbeli bir cami yapılmıştır (Şekil 296).

Şekil 296. Kükürtlü Köyü Camisi

Çiftepınar köyü merkezinde yontma taştan yapılı bir cami olduğu ve bu caminin Salih dede tarafından Santa'da yaşayan Kobaloğlu ismindeki bir Rum ustaya yaptırıldığı ifade edilmektedir. Salih dede köye ilk gelip yerleşen Mehmet Bölükbaşı'nın oğludur. Yani soy isminden de anlaşılacağı gibi Salihoğluları'nın dedesidir[55].

Karadere Vadisi'nde alan çalışmasıyla incelenen kırsal camiler aşağıda sıralanmıştır (Tablo 33);

[55] VBM ya da KTVKK'nun arşiv kayıtlarında veya yayınlarda böyle bir tarihi camiye ilişkin kayıt olmasa da web'te böyle bir camiden söz edilmektedir. Bkn. (URL-57, 2015).

Tablo 33. Karadere Vadisi'nde alan çalışmasıyla incelenen kırsal camiler

Karadere Vadisi			
	1	Konakönü Camisi[56], ?	Kapsamlı müdahale görmüş.
	2	Kalecik Mahallesi Camisi[57], ?	Kısmen müdahale görmüş.
	3	Merkez Büyük Cami[58], H-1325, M-1907	Ksmen müdahale görmüş.
	4	Hacı Hasan Camisi[59], H-1276, M-1860	Kısmen müdahale görmüş.
	5	Keçikaya Köyü Camisi, H-1246, M-1831	Kısmen müdahale görmüş.
	6	Turnalı Köyü Camisi, 1837	Kısmen müdahale görmüş.
	7	Köprüüstü Köyü Merkez Camisi, 1970	Kısmen müdahale görmüş.
	8	Çukurçayır Köyü Camisi, ?	Kapsamlı müdahale görmüş.

Karadere Vadisi'nde incelenen kırsal camilerin bulunduğu köy ve yerleşim yerleşim yerlerinin eski ve yeni adları (Tablo 34);

Tablo 34. Karadere Vadisi yerleşimleri eski ve yeniyer adları

Eski Adı	Yeni Adı	Eski Adı	Yeni Adı
	Konakönü	Os	Turnalı
	Kalecik	Büyük Ayven	Köprüüstü
Küçük Cimla	Keçikaya	Foşa/ Simenli	Çukurçayır

[57] Merkeze yakın kıyıda yer alan bu cami vadi içindeki diğer camilerle kıyaslama yapabilmek amacıyla analizlere katılmıştır.

[58] Karadere'nin ağzında kurulu olan Araklı İlçe merkezindeki anıtsal büyüklükteki bu cami alan çalışması sırasında incelenmiş olup kıyı ve iç kesimler arasında karşılaştırma yapabilmek amacıyla analizlere katılmıştır.

[59] Araklı ilçe merkezinde yer alan bu cami kırsal malzeme, yapım tekniği ve boyutta olduğu için ve aynı zamanda vadinin iç kesimleriyle karşılaştırma yapabilmek için çalışmaya dahil edilmiştir.

2.8.6. Yerleşim Durumu

Karadere Vadisi'ndeki kırsal camilerin vadi ağzının batısında yer alan Kalecik ve Konakönü mevkilerinde, vadinin orta ve yukarıya yakın kesimlerinde doğu ve batı yamaçlarında konumlanmıştırlar. Konakönü ve Kalecik mevkiindeki camiler kıyıya son derece yakın bir konumdadırlar. Kalecik Mahallesi Camisi düz bir alanda hazire yanında yer alırken Konakönü Camisi eğimli bir arazide konumlanmıştır. Önünde düz bir avlu oluşturulan caminin yanında paralel bir şekilde eğimli giden yol tarafından eğimden yararlanarak yolla aynı hizada zemin altına bir kat daha yerleştirilmiştir. Burası muhtemelen daha önce de belirtildiği gibi dükkan gibi ticari amaçlı olarak kullanılmış olabilir.

Karadere ağzında İlçe merkezinde yer alan camiler konumlarından dolayı artık kırsal cami olmaktan çıkmışlardır. Yine de tarihi camiler olmaları nedeniyle yerleşim durumlarına bakıldığında ilçe merkezinin çarşısında düzlük alanda arka arkaya birbirlerine çok yakın konumda inşa edilmişlerdir.

Vadi içine doğru ilerlendiğinde ilk olarak batı yakasındaki Keçikaya Köyü Camisiyle karşılaşılır. Cami köyün ortasında düzlük bir alanda yer almaktadır. Caminin doğu yönünde lojman olarak inşa edilen yapının yerinde eskiden medrese olduğu bilinmektedir.

Vadinin yine batı yamacında Keçikaya köyüne yakın konumdaki Turnalı Köyü Camisi köyün ortasında yol kenarında mümkün olduğunca düzlük bir alanda küçük bir külliye olarak inşa edilmiştir. Yanında hazire alanı, türbe, Kuran Kursu, lojman, üst katı eskiden sıbyan okulu olarak kullanılırken geleneksel iki katlı yapının zemin katı şadırvan olarak kullanılmaktadır.

Vadi içlerine doğru ilerlendiğinde Dağbaşı (Çankaya) Beldesine bağlı Köprüüstü köyü vadinin doğu yamacında köyün yukarı seviyesinde düzlük bir alanda yer almaktadır. Caminin genişçe avlusunun batı yönünde lojman olarak kullanmak için sonradan üzerine kat ilave edilmiş taş bir bina vardır. Üzerinde kitabesi olan kemerli bir kapısı bulunmaktadır. Buranın eskiden medrese olma ihtimali yüksektir.

Vadinin yine doğu yamacında Köprüüstü köyüne yakın konumdaki Çukurçayır Köyü Camisi köyün üst tarafında oldukça eski mezarların bulunduğu bir hazire içinde yer almaktadır. Konum olarak kısıtlı bir düzlük alanda yer almaktadır. Camiye bitişik lojman ve ayrık olarak WC, şadırvan gibi yeni yapılar vardır.

2.8.6.1. Plan Şeması

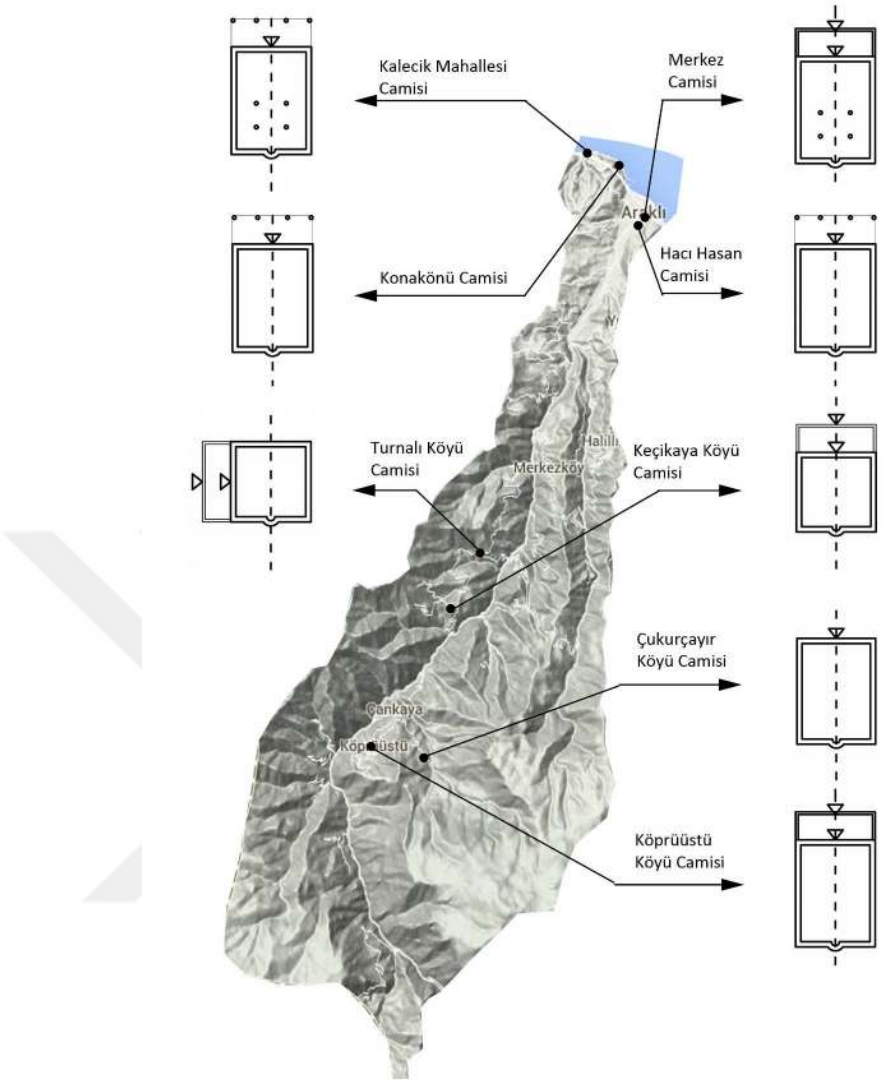
Karadere Vadisi kırsal camileri plan şemalarına bakıldığında genel olarak dikdörtgen plan şemasında vadinin orta bölümünde batı yakasında yer alan Turnalı ve Keçikaya Köyü Camileri'nin ise kare ya da kareye yakın dikdörtgen planlı oldukları görülmektedir (Ek Tablo 73), (Şekil 297).

Vadinin ağzında yer alan Araklı Merkez Camisi ve batısında "Araklıburnu" olarak adlandırılan yerdeki Kalecik Mahallesi Camisi'nin ölçek olarak daha büyük olduğu ve bunları yine kıyıdaki camilerin izlediği görülmektedir. Bu durum kıyı kesimindeki merkezlerin kalabalığına karşın kırsalın daha küçük nüfusu ile uyumlu bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Kıyıdaki bu iki camide harimin merkezinde, kubbe ya da kubbemsi üstörtüleri destekleyen birbirlerine kemerlerle bağlı dört sütun bulunmaktadır.

Kıyı kesiminde yer alan camilerde son cemaat yeri görülürken iç kesimlerdekilerde orjinalde son cemaat yerleri olmayıp çoğunun sonradan ilave edilmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Camilerin harim kısmına ana giriş kapıları mihrap aksı üzerinde düzenlenmiş olup Turnalı Köyü Camisinde arazinin konumundan dolayı batı cephesi üzerindedir.

Eskiden Sürmene'nin merkezi konumundaki "Araklıburnu" mevkisindeki Konakönü Camisi'nin alt katında yol hizasında genişçe iki kemerli ve bir dikdörtgen açıklık bulunmaktadır. Tarihi bir merkez konumunda ve yol üzerinde bulunan bu caminin alt katındaki bu üç mekanın orjinalde dini eğitim için kullanılmış olmaları ihtimali olmakla birlikte ticari amaçlı yapılmış olmaları ihtimali güçlüdür. Vadideki çok işlevli camilere bir diğer örnek; vadinin kıyı kesimindeki Merkez Büyük Camisi'nin bir kat kadar yükseltilip yol seviyesindeki mekanlar kahve, dükkan gibi esnafın kullanacağı ticari birimlere ayrılmıştır.

Şekil 297. Karadere Vadisi kırsal camileri plan şeması dağılımını gösteren harita

2.8.6.2. Üstörtü / Tavan

Karadere Vadisi kırsal camileri dört yönde kırma çatılı olup kıyıdaki Merkez Büyük Cami ve Kalecik Mahallesi Camileri tavanları (Şekil 298) çok kubbeli, kıyıdaki Konakönü Camisi ve vadinin orta bölümündeki Keçikaya Köyü Camisi'nin düz ahşap ve diğerleri kademeli ahşap tavana sahiptirler (Ek Tablo 74), (Şekil 300).

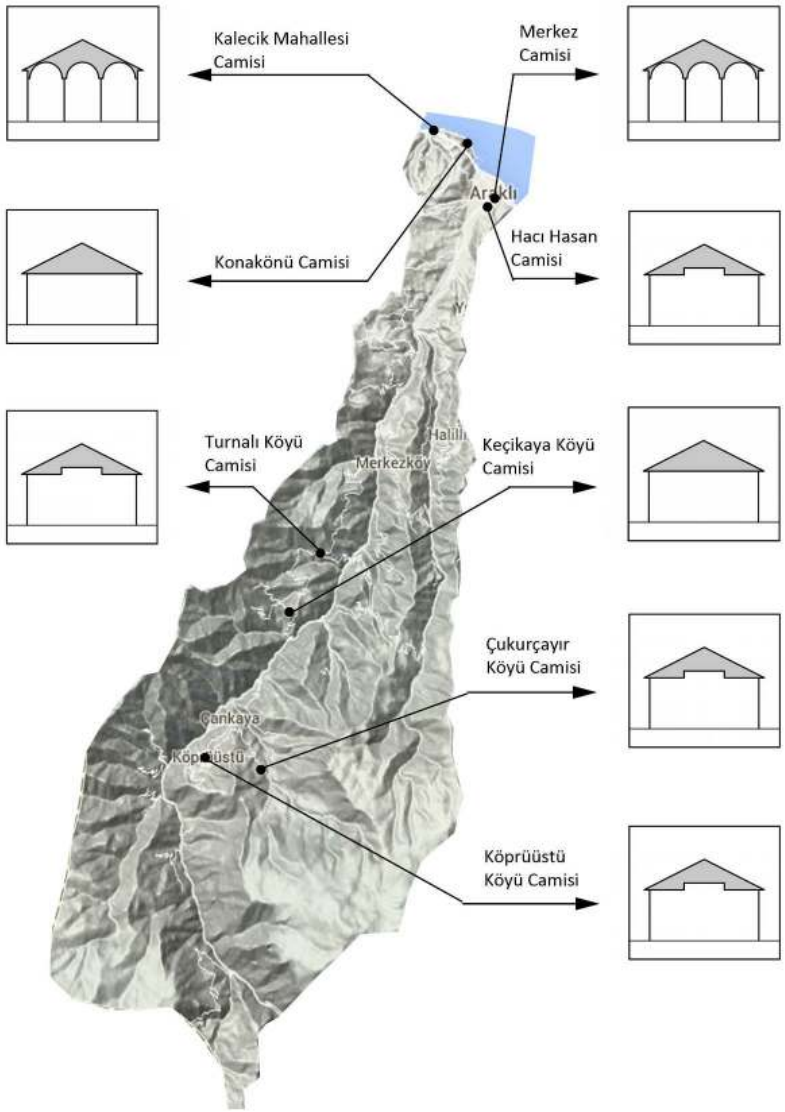
Şekil 298. Merkez Büyük Cami (üstte) ve Kalecik Mahallesi Camileri (altta) tavanı

Vadinin orta kesiminde yer alan Turnalı Köyü Camisi'nin iç içe geçmiş üç kademeli sekizgen ahşap tavanı gerek biçim gerekse kalem işi boyalı ahşap işçiliğinin mükemmel uyumu ve detayları ile vadideki sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 299).

Şekil 299. Turnalı Köyü Camisi iç içe geçmiş sekizgen kademeli tavanı

Diğer kademeli tavanlarda tek ya da iki tane iç içe geçmiş kare biçimli kademelenme görülmektedir. Sahildeki Hacı Hasa Camisi tavanı tek kademe kare olup düz ve sadedir. Vadinin yukarı kesimindeki Köprüüstü ve Çukurçayır Köyü Camileri'nin tavanları değişmiş olup sadece orta göbekteki kademeli kısımlar orijinal kalmıştır. Orta göbek kısımlarında yine özenli ahşap kabartma bezemeler görülmekle beraber tavanın diğer düz kısımlarının orijinal durumları bilinememektedir.

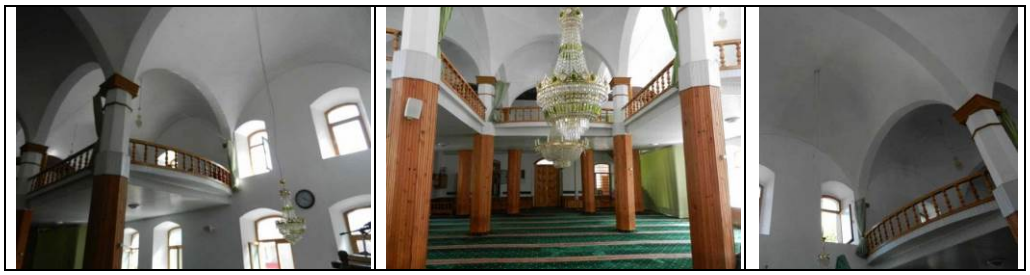
Şekil 300. Karadere Vadisi kırsal camileri üstörtü ve tavan biçimi dağılımını gösteren harita

2.8.6.3. Mahfil

Karadere Vadisi kırsal Cami mahfilleri genellikle mihrap aksı üzerindeki kuzey cephesi üzerinde tek yönlü olmaktadırlar. İki ya da dört ayakla taşınan mahfiller dikdörtgen, yarım dairesel ya da üçlü yarım dairesel çıkmaya sahip olabilmektedirler. Vadinin kıyı bölgesindeki mahfillerde herhangi bir benzerliğe rastlanmazken ortak bölgesindekilerin ortak dile sahip oldukları görülmektedir (Ek Tablo 75), (Şekil 306).

Vadinin kıyı kesimindeki Merkez Büyük Camisinde üstörtüyü destekleyen dört ayak aynı zamanda mahfili desteklemektedir (Şekil 301). Mahfil kuzey cephesi, doğu ve batı cephesinin yarısını dönerek "U" biçimi almıştır. Mahfil harimin büyük bir bölümünü

kapattığından harimi kapatan bir etkisi olmuştur. Kıyı bölgesindeki camiler içinde bu tip mahfil biçimi tek olup "U" biçimine vadinin orta bölgesinde rastlansa da oran ve ölçek olarak harimi bu derece kapatıcı etkileri yoktur. Merkezdeki en büyük ve en kalabalık cami olması nedeniyle en fazla mekan oluşturma kaygısıyla hareket edilmiş olmalıdır.

Şekil 301. Merkez Büyük Camisi mahfili

Vadinin kıyı bölgesindeki camilerde Kalecik Mahallesi Camisi'nin üçlü yarım dairesel çıkmalı mahfili gerek kıyı bölgesi gerekse vadi içindeki sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 302).

Şekil 302. Kalecik Mahallesi Camisi'nin üçlü dairesel çıkmalı mahfili.

Yakın zamanda restorasyon gören Hacı Hasan Camisi mahfili son derece sade olup ortada dikdörtgen bir çıkması vardır. Yine restore edilmiş olan Konakönü Camisi dini eğitim yapısı olarak yeniden işlevlendirildiğinden mahfil kısmı kaldırılmıştır. Arşivlerdeki fotoğraflardan orijinal halinin ortada yarım daire çıkmalı olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 303).

Şekil 303. Hacı Hasan ve Konakönü Camileri mahfilleri

Vadinin orta bölgesindeki Turnalı ve Keçikaya Köyü Camileri mahfilleri plan şemaları ve biçimsel olarak son derece benzerdiler. Çıkma kısımları ikisinde de son derece itinalı ahşap oyma işçiliğine sahip olan camilerde Turnalı Köyü Camisinde bezeme yoğunluğunun gerek çıkma ve alınlık kısmında gerekse mahfili destekleyen sütunlarda daha fazla olduğu görülmektedir (Şekil 304).

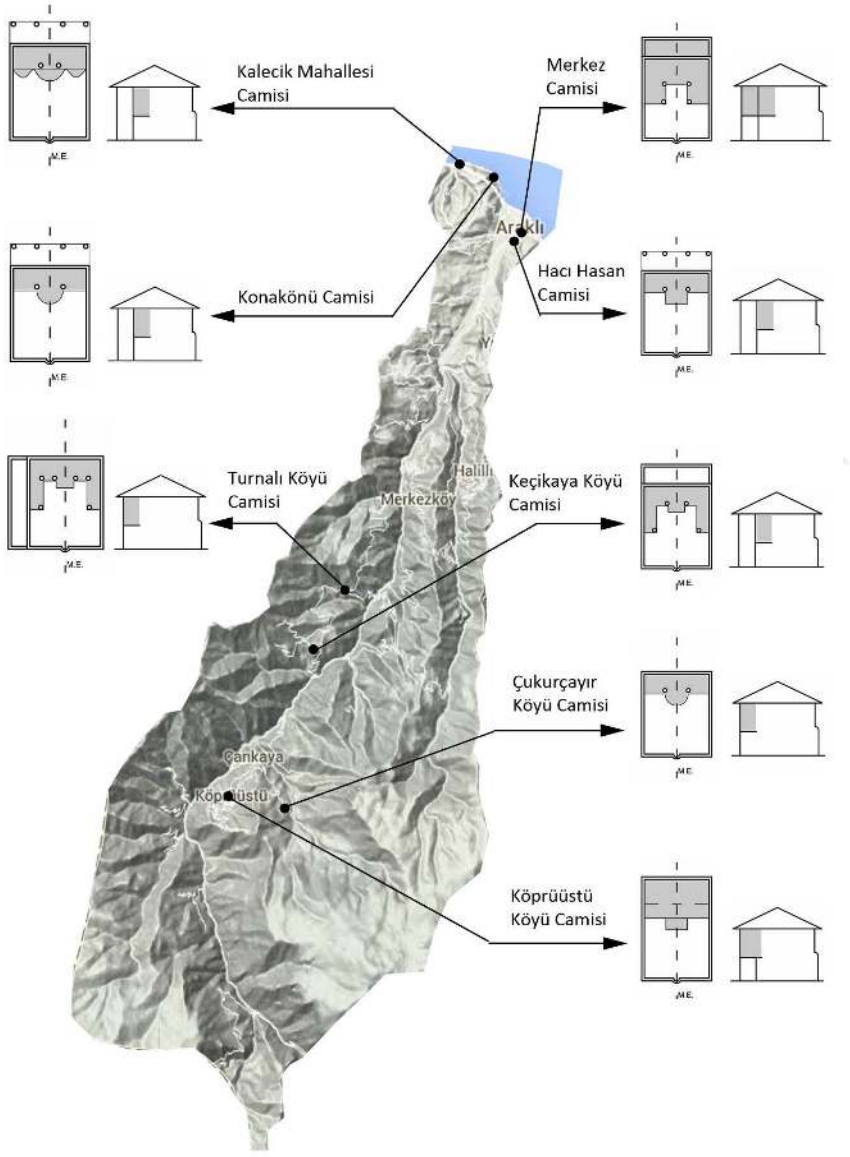

Şekil 304. Turnalı ve Keçikaya Köyü Camileri mahfilleri

Vadinin yukarı kısmındaki Köprüüstü Köyü Camisi mahfili kapalı olan son cemaat yeri üzerinde de devam etmekte olup mihrap aksı üzerindeki girişin yaklaşıl 1m üzerine taşacak şekilde sütunsuz olarak duvar üzerine oturtulması farklı bir uygulama olup gerek vadi içinde gerekse diğer vadiler arasında sıradışı örneklerden biridir. Mahfilin ortadaki dikdörtgen biçimli çıkması biçim ve bezeme olarak vadideki diğer örneklerden farklıdır. Çıkmanın sağ ve sol yanında devam eden korkuluk biçimlerinin birbirinden farklı olmaları ya sonradan bir müdahale ya da camide farklı usta gruplarının çalıştığı biçiminde düşünülebilir (Şekil 305).

Şekil 305. Köprüüstü Köyü Camisi mahfili

Şekil 306. Karadere Vadisi kırsal camileri mahfil biçimi dağılımını gösteren harita

2.8.6.4. Mihrap

Karadere Vadisi kırsal cami mihrapları niş kademeleri olarak bakıldığında tek, iki, üç, dört, beş ve altı gibi çok farklı sayıda kademelenme görülmekle beraber birbirine yakın mesafedeki cami mihrapları arasında biçim ve bezeme olarak görülen yakın benzerlik son derece ilginçtir (Ek Tablo 76), (Şekil 311).

Vadi ağzında yer alan Hacı Hasan Camisi ve vadi ağzının batı yönünde "Araklıburnu" bölgesinde yer alan Konakönü Camisi mihrap nişleri dört kademeli olup mihrap kısmı dikdörtgen biçimde duvar yüzeyinden 2cm kadar dışa çıkıntı yapmakta ve bu çıkıntının üst kenarında bir sıra kabartma friz ve bir sıra dairesel motifler tekrar etmektedir. En üst niş kubbesinde uygulanan kademeli geçiş oymaları, nişin her iki yanında yer alan dairesel sütunceler, bu sütuncelerin başlık kısmında ortadaki daha büyük olmak üzere üç dairesel niş, hemen yanlarında üst üste kabartmalı iki yelpaze motifi iki mihrabın da öne çıkan benzerlikleridir. Farklı olarak Hacı Hasan Camisi mihrap nişinin üzerinde kabartmalı bir alem motifi varken Konakönü Camisi mihrap nişinin üzerinde ortada vazo ve her iki yanında minare kabartmaları vardır (Şekil 307).

Şekil 307. Hacı Hasan ve Konakönü Camileri mihrapları

Vadinin ağzındaki Merkez Büyük Cami ve batısındaki Kalecik Mahallesi Cami minareleri niş sayıları, biçim ve mihrap yüzeyinde asma yaprakları, üzüm motifleri gibi bezeme motifleri son derece benzerdir (Şekil 308).

Vadinin orta bölümündeki Keçikaya ve yukarı bölümündeki Köprüstü Köyü Camileri mihraplarının benzerlikleri de dikkat çekmektedir (Şekil 309).

Vadinin orta bölümündeki Turnalı Köyü Camisi mihrabının niş kısmı, lale, üzüm ve kıvrımlı dallar ve bordürlerden oluşan kabartmalı bezemeleri, mihrap nişinin üstündeki

kitabesi, mihrabın kalemişi boyamaları ile son derece itinalı bir işçiliğe sahiptir ve vadideki sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 310).

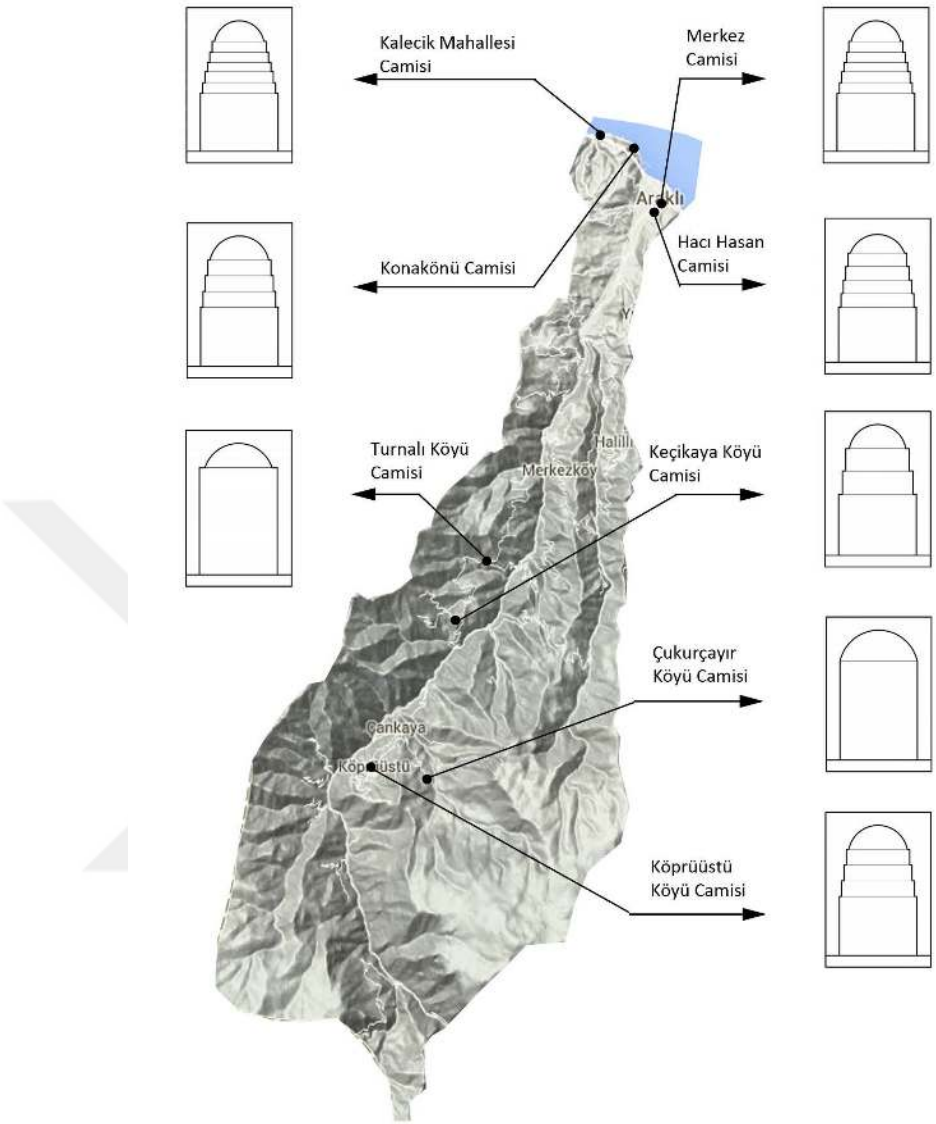
Şekil 308. Merkez Büyük Cami ve Kalecik Mahallesi Camisi mihrapları

Şekil 309. Keçikaya ve Köprüstü Köyü Camileri mihrapları

Şekil 310. Turnalı Köyü Camisi mihrapları

Şekil 311. Karadere Vadisi kırsal camileri mihrap dağılımını gösteren harita

2.8.6.5. Kapı Açıklığı

- Karadere vadisi kırsal camileri kapı açıklıkları genellikle kemerli olup basık ya da yuvarlak kemerli olabilmektedirler (Ek Tablo 77), (Şekil 316).

Vadinin kıyı kesimindeki tüm kapı açıklıkları basık kemerli iken orta bölümündekiler yuvarlak kemerli ve üst bölümdekilerde yuvarlak kemer ve dikdörtgen açıklık görülebilmektedir. Yalnız vadinin yukarı kesiminde yer alan Çukurçayır Camisi'nin gördüğü müdahaleler sonucu oldukça fazla orijinal özelliğini kaybettiğinden şuandaki dikdörtgen açıklıklı kapının da değişmiş olması yüksektir. Üzerindeki sıva izleri de bunu

göstermektedir. Diğer yandan yine vadinin yukarı kesiminde Çukurçayır köyüyle yakın mesafedeki Köprüüstü Köyü Camisi'nde kalın taş duvarla örülmüş olan son cemaat yerine yuvarlak kemerli açıklıktan girilirken harim kısmında dikdörtgen açıklıklı kapı vardır.

Vadinin kıyı bölümünde yer alan Hacı Hasan ve Konakönü Camileri kapı kemerlerinin kilit taşının alt yüzeylerindeki kabartmalı çiçek motifi her ikisinde de aynı olması dikkat çekicidir. Yine kıyıdaki Merkez Büyük Cami ve Kalecik Mahallesi Camileri'nin kemerli açıklıkları aynı biçimdedir (Şekil 312).

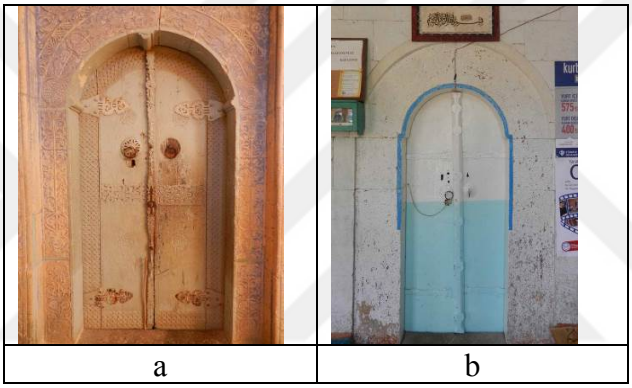
Şekil 312. Hacı Hasan ve Konakönü Camileri kapı kilit taşlarındaki kabartma çiçek motifi

Vadinin orta bölümünde yer alan Turnalı Köyü Camisi kapısının üzengi ve kilit taşlarının iç yüzeylerinde dairesel çıkıntı bulunması vadideki farklı uygulamalardan biridir (Şekil 313).

Keçikaya Köyü Camisi kapısındaki kemerde kilit taşı kullanmadan yalnız iki parça kemer taşı kullanılarak inşa edilmesi sıradışı uygulamalardan biridir. Ayrıca üzengi hattındaki çıkıntı vadideki diğer uygulamalarda görülmemektedir (Şekil 313).

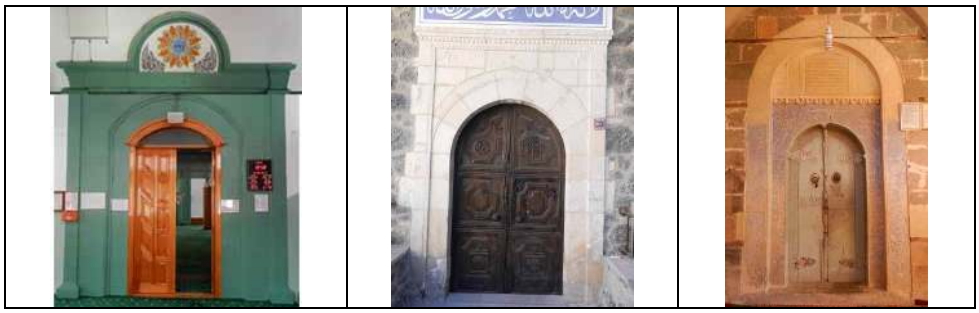
Vadideki bazı camilerin kapıları ayrıca taç kapı içine alınarak diğerlerine göre daha gösterişli ve heybetli bir görünüme sahiptirler. Bunlar vadinin kıyı kesimindeki Merkez Büyük Cami, "Araklı Burnu"ndaki Konakönü Camisi ve vadinin orta bölümündeki Turnalı Köyü Camisidir. Merkez Büyük Cami taçkapısı üst kısmı yarım daireli dikdörtgen bir çerçeve olup genel olarak sadedir. Dairesel alın kısmında inşa tarihi yazılı kalem işi süsleme vardır. Boyut olarak son derece ihtişamlı olmasına rağmen son cemaat yerine sonradan eklenen üst kat nedeniyle bir kısmı kapandığından taç kapının etkisi

kaybolmuştur. Konakönü Camisi taç kapısı kapıyı oluşturan kemerli açıklıkla aynı genişlikte olup dikdörtgen bir çerçeveden oluşmaktadır. Çerçevenin üst iki yanında ay yıldız olup son derece sadedir. Vadinin orta bölümündeki Turnalı Köyü Camisi taç kapısı kapı açıklığı gibi yuvarlak kemerli olup gerek süsleme programının tasarımı gerekse kapı üzerindeki kitabesinin konumuyla son derece dikkat çekici ve vadideki sıradışı uygulamalardan biridir. İçteki kemer açıklığı ve dıştaki taş kapıyı oluşturan kemerli çerçeve üzerinde lale, çiçek motifleri, kıvrımlı dallar ve yapraklardan oluşan kabartmalı desenler vardır. Kapı açıklığı ve taç kapı çerçevesi arasında kalan üst boşlukta iki yanında Selvi ağaçları bulunan boşluğun biçimine uygun kemerli bir çerçeve içinde iki sütun ve on satırdan oluşan bir kitabe yer almaktadır (Şekil 314).

a b

Şekil 313. Turnalı Köyü Camisi kapısı (a), Keçikaya Köyü Camisi kapısı (b)

Şekil 314. Merkez Büyük[60], Konakönü ve Turnalı Köyü Camileri taçkapıları

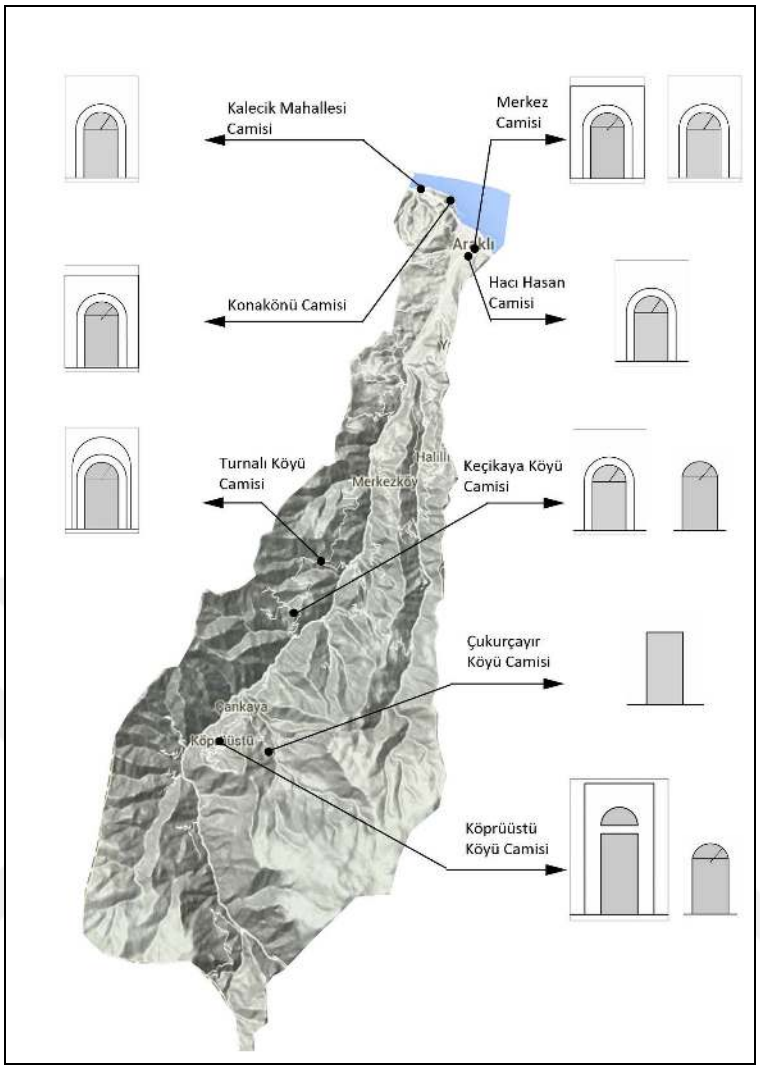
[60] Kapının kemerli kısmından yukarı kalan kısım üst kat döşemesinden dolayı kesilmekte ve kalemişi boyalı kısım üst katta kalmaktadır. Kapının alt ve üst parçaları birleştirilerek kullanılmıştır.

Kapılara bakıldığında bazıları değiştirilmiş olmakla birlikte Merkez Büyük Cami ve Keçikaya Köyü Camileri'nin mahfil girişlerindeki tek kanatlı kapılar hariç çift kanatlıdırlar ve hemen hemen hepsinde farklı bir bezeme anlayışı vardır. Vadinin aşağı ya da kıyı kesimindeki Merkez Büyük Camisi'nin kapıları değiştirilmiş olup bu bölgede yer alan Hacı Hasan, Konakönü ve Kalecik Mahallesi Camileri ahşap kapı kanatları birbirinden farklıdır.

Vadinin orta bölümünde yer alan Keçikaya Köyü Camisi ana giriş kapısı son derece sade ve düzken batı cephesi üzerindeki kadınlar girişi kapısının tüm ahşap yüzeyi lale motifleri, sarmal çiçek dalları ve yapraklardan oluşan son derece itinalı ahşap kabartma bezemeye sahiptir. Diğer taraftan yakın bölgede yer alan Turnalı Köyü Camisi'nin kapı kanatları ve menteşelerinin son derece özenli işçilik ve bezemeye sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca burada görülen bezeme kıyıdakilerden son derece farklıdır. Vadinin yukarı bölümünde orijinal olarak kalan Köprüüstü Köyü Camisi'nin harim girişi gerek dikdörtgen açıklığı ve gerekse kapısının biçimi ve bezemesiyle vadideki sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 315).

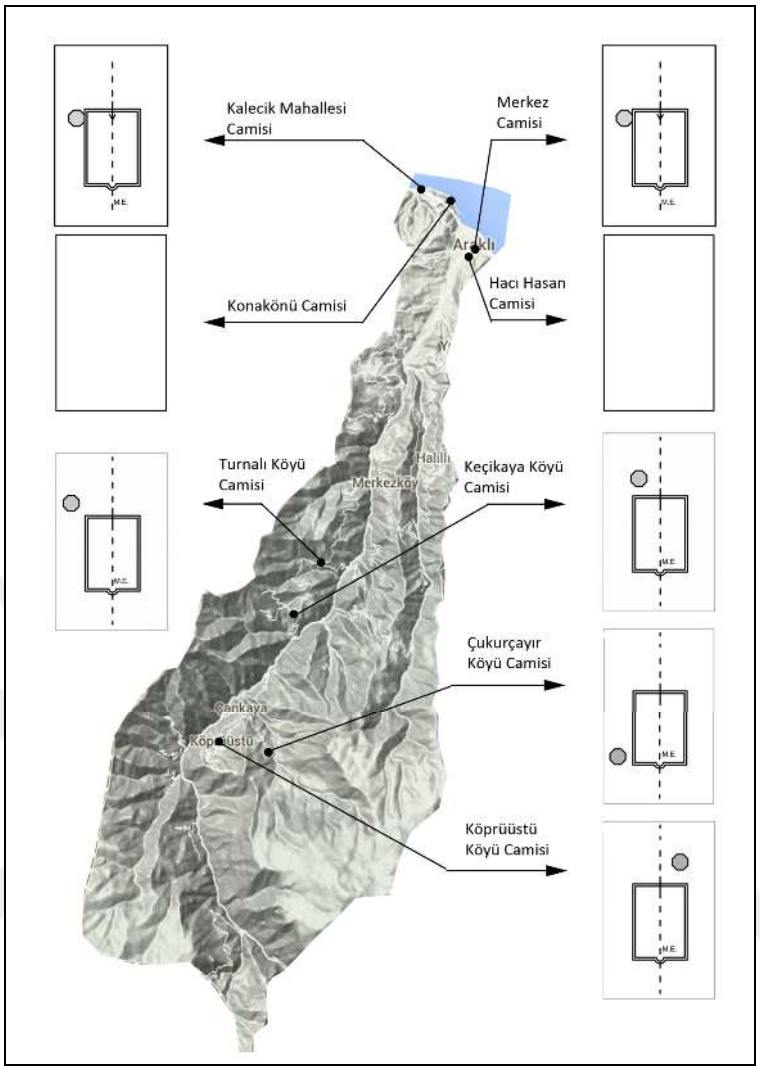
Şekil 315. Keçikaya Köyü Camisi mahfil girişi, Turnalı ve Köprüüstü Köyü Camileri ana girişleri

Şekil 316. Karadere Vadisi kırsal camileri kapı açıklığı dağılımını gösteren harita

2.8.6.6. Minare

Karadere Vadisi kırsal Cami minareleri genellikle betonarme olup sonradan yapılmışlardır. Vadinin kıyı kesimindeki Merkez Büyük Cami ve Kalecik Mahallesi Cami minareleri sekizgen gövdeli taş yığma olup caminin kuzey batı köşesinde yapıya bitişik olarak inşa edilmiştirler (Ek Tablo 78), (Şekil 317).

Şekil 317. Karadere Vadisi kırsal camileri minare dağılımını gösteren harita

2.8.6.7. Pencere Açıklığı

Karadere vadisi kırsal cami pencere açıklıkları dikdörtgen ya da basık kemerli olabilmektedir. Genellikle söve kullanımı yaygın olmakla beraber dikdörtgen açıklıklarda kemerli söve de görülebilmektedir (Ek Tablo 79), (Şekil 321)

Vadinin kıyı kesimindeki Merkez Büyük Cami ve Kalecik Mahallesi Camileri'nin söveli basık kemerli pencere biçimleri birbirlerine son derece benzerdirler. Diğer yandan yine aynı bölgedeki Hacı Hasan ve Konakönü Camileri'nin sövelerindeki kilit taşları çıkıntılı olan basık kemerli pencere açıklıkları son derece benzerdir (Şekil 318).

Şekil 318. Merkez Büyük Cami ve Kalecik Mahallesi Camileri (üstte), Hacı Hasan ve Konakönü Camileri'nin (altta) pencere açıklıkları ve cephe düzenleri

Vadinin orta bölümündeki Turnalı ve Keçikaya Köyü Camileri'nin kemerli söveli dikdörtgen açıklıklı pencereleri benzer olsa da Keçikaya Köyü Camisi'nin söveleri daha çok Hacı Hasan Camisi'nin giriş cephesinde kapının her iki yanında yer alan dikdörtgen açıklıklı pencerelerin kemerli sövelerine daha çok benzemektedir (Şekil 319).

Şekil 319. Turnalı ve Keçikaya Köyü ve Hacı Hasan Camileri pencereleri

Turnalı ve Keçikaya Köyü Camilerinde üst sıra pencere biçimleri alt kattakilerden farklıdır. Söveleriyle birlikte cepheyi dolduran alt sıradaki pencerelere karşılık üst sıradakiler don derece küçük ve basit dikdörtgen ya da açıklığın üst kısmındaki taşın iç yüzeyi kemer şeklinde biçimlendirilmiş boşluklardır.

Vadinin yukarı kısmında yer alan Köprüüstü Köyü Camisi pencereleri sade dikdörtgen açıklıktan oluşmaktadır. Yakın konumdaki Çukurçayır Köyü Camisinde alt sıra

pencereleri basit dikdörtgen açıklıklı iken üst sıradakiler sade basık kemerlidirler. Mihrabın olduğu cephede mihrabın üstündeki daire biçimli açıklık vadideki sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 320).

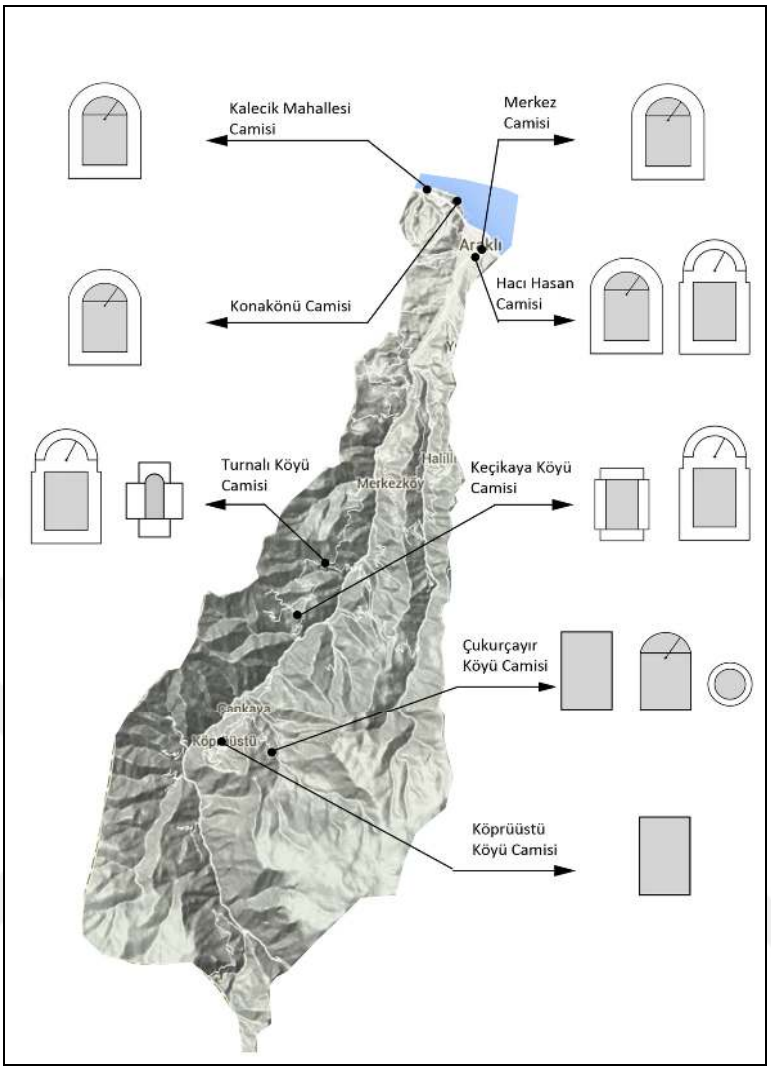

Şekil 320. Çukurçayır Köyü Camisi mihrap duvarı

2.8.6.8. Sütun Düzeni

Karadere Vadisi kırsal camilerinde kullanılan sütunlar, son cemaat yeri, mahfil altında, üstünde ya da harimin merkezinde olabilmektedirler. Son cemaat yerinde kullanılan sütunlar dairesel kesitli taş sütunlar olup başlık ve kaideleri kare kesitli taş bloklardır. Vadinin kıyı bölgesindeki Merkez Büyük ve Kalecik Mahallesi Camileri'nin harimindeki sekizgen gövdeli taş sütunları hariç harim içindeki sütunlar dairesel gövdeli, kare başlık ve kaideleri olan yekpare ahşap sütunlardan oluşur (Ek Tablo 80), (Şekil 323).

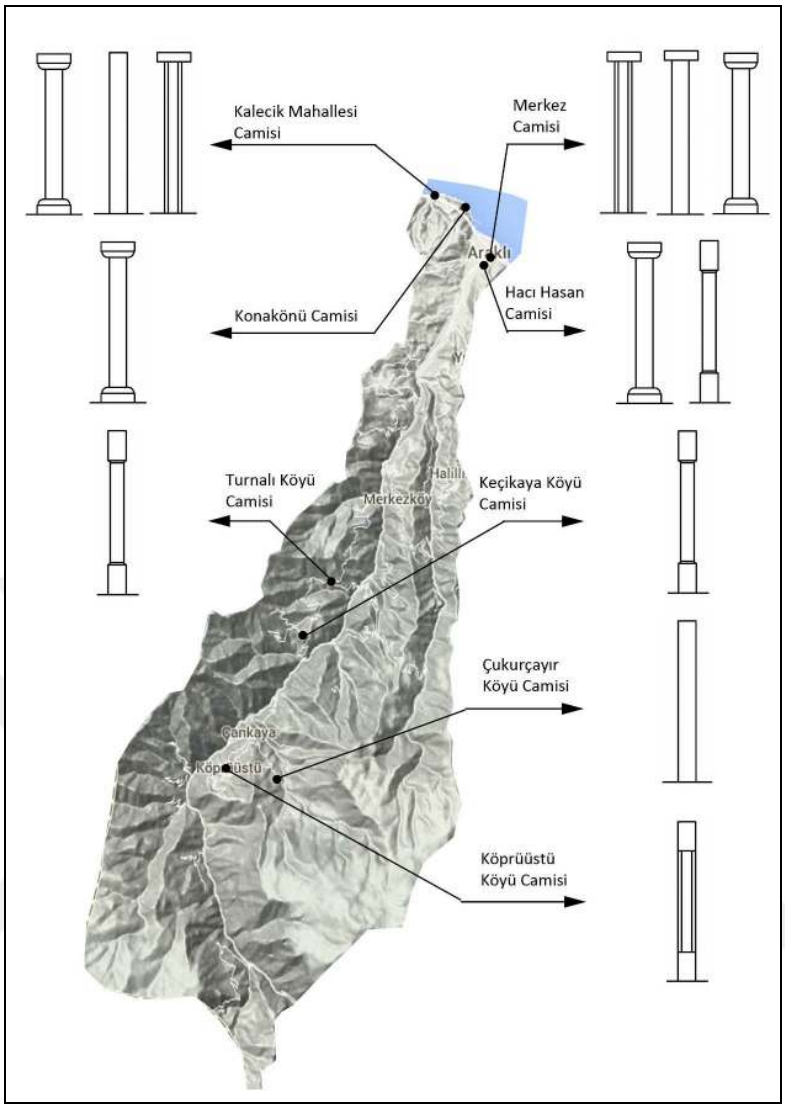
Harim içinde kullanılan ahşap sütunlar genellikle sade, düz olmalarına karşılık Turnalı Köyü Camisi'nin mahfili taşıyan ve mahfil katında üstötüyü destekleyen ahşap sütunlardaki itinalı ahşap oyma bezemeler son derece dikkat çekicidir. Mahfil katındaki ahşap sütunların başlık kısımlarındaki ahşap yastıklar vadideki sıradışı uygulamalar arasındadır (Şekil 322).

Şekil 321. Karadere Vadisi kırsal camileri pencere düzeni dağılımını gösteren harita

Şekil 322. Turnalı Köyü Camisinde mahfili alttan ve üstten destekleyen sütunlar

Şekil 323. Karadere Vadisi kırsal camileri sütun düzenlerini gösteren harita

2.8.6.9. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Karadere Vadisi camileri taş yığma yapım tekniğiyle inşa edilmiş olup bazılarında duvarların belli seviyelerinde ahşap hatıllar uygulanmıştır (Ek Tablo 81), (Şekil 327).

Vadi ağzındaki Merkez Büyük Cami düzenli yatay derzli düzgün kesme taşla inşa edilmiş olup batısındaki Kalecik Mahallesi Camisi'nin ince yonu taşla inşa edilmiştir. Kalecikteki caminin cephelerinde alt ve üst seviyelerde görülen malzeme farkından duvarların üst kısımlarında yıkılmalar ya da hasarlar meydana gelmiş olduğu ve sonradan bu kısımların değiştirildiği anlaşılmaktadır (Şekil 324).

Vadinin ağzında Hacı Hasan Camisi ve batısındaki Konakönü Camisi'nin köşe taşları kaba yonu taş iken cephelerin düzensiz derzli olarak ince ve kalın moloz taşların

kalın derzli olarak bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Hacı Hasan Camisi geçirmiş olduğu müdahalelerden dolayı farklı cephelerde ve cephelerin alt ve üst seviyelerinde farklı duvar duvar örgü teknikleri görülebilmektedir. Giriş cephesi olan kuzey cephesinde daha iri blok kaba yonu ve aralarında ince molozlar görülürken diğer cephelerin pencere üst hizasına kadar moloz çatıya kadar daha iri boyuttaki kaba yonu ve moloz taş karışımı bir örgü tekniği görülmektedir (Şekil 325).

Şekil 324. Merkez Büyük Camisi ve Kalecik Mahallesi Camisi kesme taş duvarları

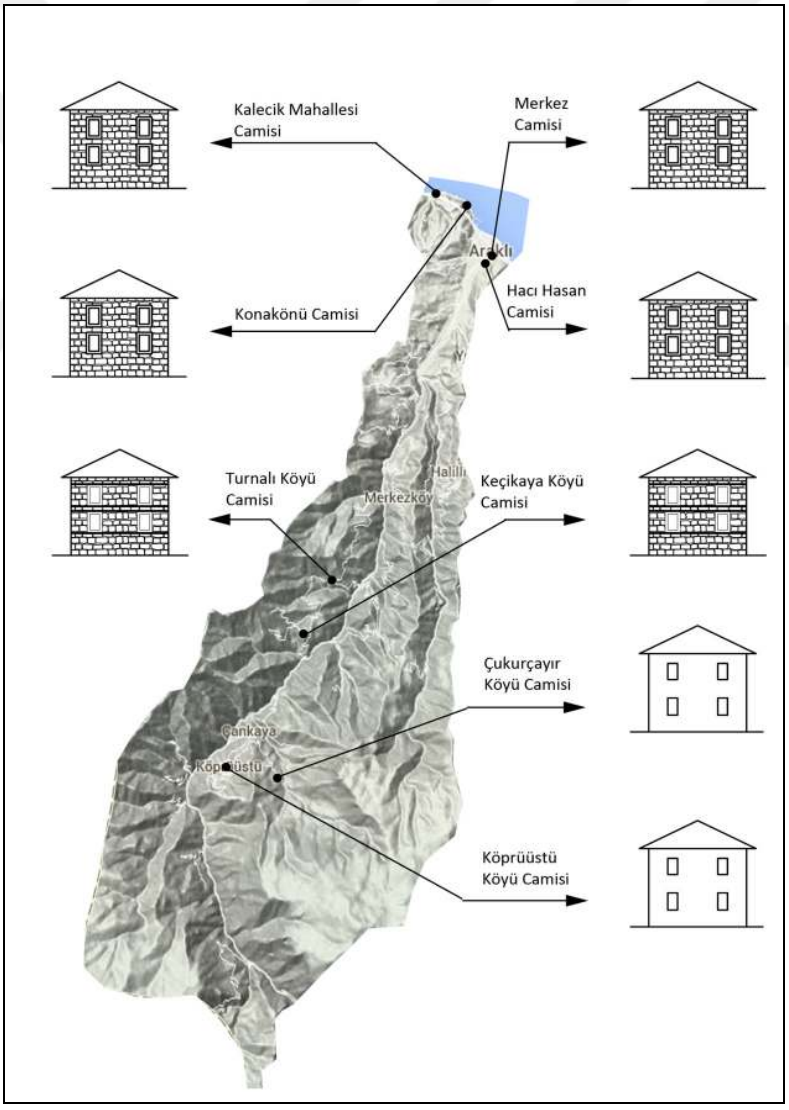
Şekil 325. Hacı Hasan ve Konakönü Camileri'nin ince ve kalın moloz taşlı duvarları

Vadinin orta bölümünde batı yakasında yer alan Turnalı ve Keçikaya Köyü Cami duvarları farklı boylardaki düzgün kesme taş malzemelerin yatay derzli harçsız olarak bir araya gelmeleriyle inşa edilmiştirler. Turnalı Köyü Camisi taşları arasında görülen harç sonradan yapılan bir müdahale sonucu eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Keçikaya Köyü Camisi alt ve üst sıradaki pencerelerinin alt sıralarından birer boyuna ve yer yer duvarın enine ahşap hatıllar geçerken, Turnalı Köyü Camisi'nin duvarlarında farklı seviyelerde beş yatay ve yer yer duvarın enine ahşap hatıllar uygulanmıştır (Şekil 326).

Vadinin yukarı bölgesinde yer alan Köprüsütü ve Çukurçayır Köyü Camileri ise sıvalı olduğundan duvar örgü tekniği anlaşılamamaktadır.

Şekil 326. Turnalı ve Keçikaya Köyü Camileri kesme taş duvarları

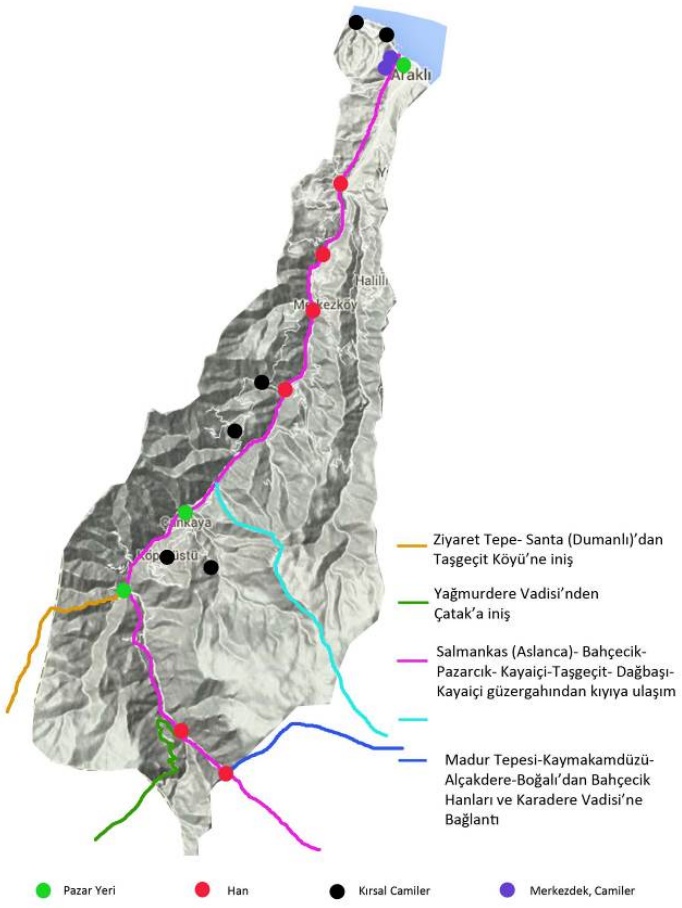

Şekil 327. Karadere Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği dağılımını gösteren harita

2.8.7. Vadi İçi Dağılım Analizleri

2.8.7.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi

Karadere Vadisi, Doğu Karadeniz'e ulaşımı sağlayan önemli ticaret ve kervan yollarından biri üzerinde olması nedeniyle son derece önemli bir vadidir. Yol üzerinde bulunan birçok köprü, han ve çarşı-pazar yeri burada eski ve köklü bir yerleşim tarihine işaret etmektedir. Vadi boyunca sıralanan kırsal camiler vadi içinden geçen yollara, durak ve pazar yeri konumundaki önemli merkezlere yakın konumda yer aldıkları görülmektedir. Kervan yolunun geçtiği Karadere Vadisi üzerinde kırsal camiler toplanırken, Karadere'nin bir kolu olan Yeşilyurt Deresi Vadisi üzerinde kırsal cami yer almadığı görülmektedir (Şekil 328).

Şekil 328. Karadere Vadisi kervan yolu, han, Pazar yerleri ve kırsal camilerini gösteren harita

2.8.7.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi

16. yy kayıtlarında adı geçen tarihi Turnalı, Keçikaya, Köprüüstü ve Çukurçayır köylerinde kırsal cami geleneğinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Turnalı Köyü'nde Cami yanında bulunan eski mezarlık, türbe, Kuran kursu ve Sıbyan okulu ile birlikte çeşme binası buradaki eski ve köklü bir dini geleneği ortaya koymaktadır (Şekil 329).

Şekil 329. Turnalı Köyü Camisi (1), Türbe (2), Sıbyan Okulu (3), Çesmesi ve Kuran kursu (4)

Köprüüstü'nde 1970 yılında inşa edilen taş yığma cami çok eski tarihli olmasa bile yanında üst katına ek yapı yapılarak lojman olarak kullanılan taş medrese burada daha eski tarihli bir cami olması gerektiğini düşündürmektedir. Kemerli medrese kapısı üzerindeki kitabede yer alan H-1318, M-1900 tarihi bu hipotezi desteklemektedir (Şekil 330).

Şekil 330. Köprüüstü Köyü Camisi, doğusunda eski medrese ve medresenin giriş kapısı

16. yy. kayıtlarında varlığı tespit edilen ve 19 yy. kayıtlarında varlığı devam eden köyler Ayvadere, Köprüstü, Kükürtlü, Yeşilce, Taşgeçit, Taştepe, Yiğitözü ve Yoncalı köyleri olarak görülmektedir. Yerleşim tarihi oldukça eskilere giden bu köylerde kırsal bir caminin varlığı olması beklenmektedir. Köprüüstü Köyü haricinde bu köylerdeki camilerin yeni olması buralardaki yapıların zamanla ihtiyaca cevap veremediklerinden yıkılıp modern tekniklerle yeniden yapılmış olmalıdırlar (Şekil 331).

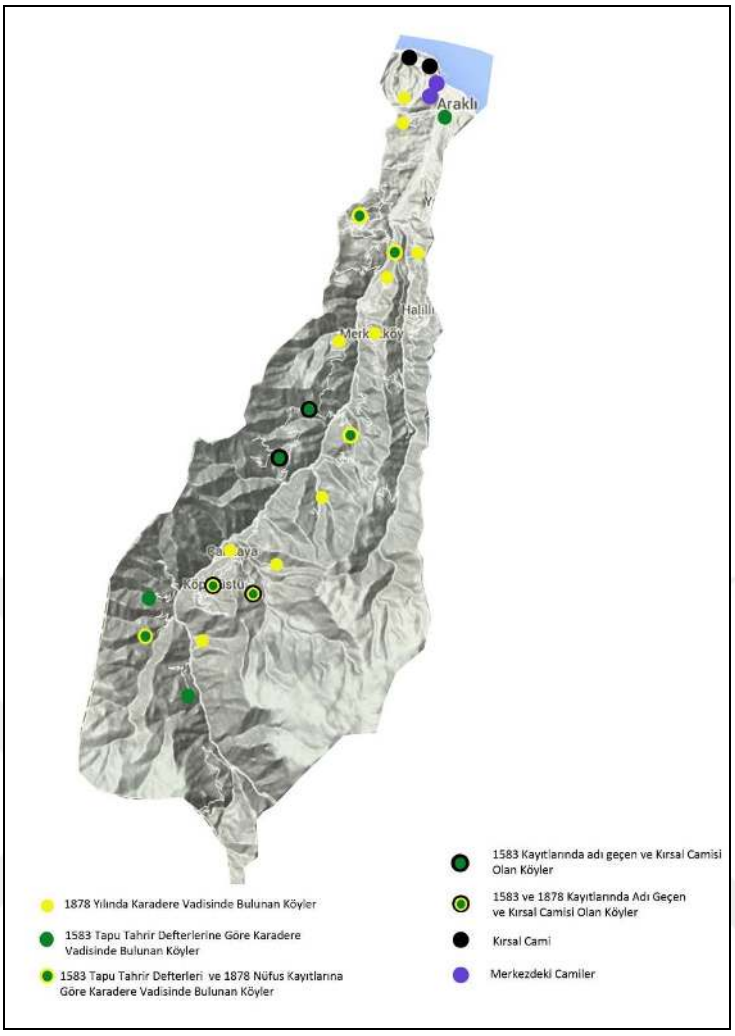
Şekil 331. Yiğitözü (URL-59, 2015), Yeşilce (URL-60, 2015) ve Taştepe (URL-61, 2015) Köyü Camileri

Taşönü Köyü'nde, yapım tarihi 1843 olan kırsal cami 2006 yılında meydana gelen bir heyelan sonucu taş yığma ilkokul ve birçok evle birlikte yıkılmıştır (URL-62, 2015). Köyün yeni Camisi betonarme teknikle kubbeli olarak inşa edilmiştir (Şekil 332).

Şekil 332. Taşönü Köyü'nde heyelandan dolayı yıkılan eski köy camisi ve köyün yeni camisi (URL-63, 2015)

16. ve 19. Yy kayıtlarında adı geçen köy yerleşimlerinin bir kısmında kırsal camiler varken birçoğunda olmadığı ve bahsedildiği gibi yerine yenilerinin yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Aksi takdirde eskiden beri devam eden yerleşimlerle kırsal camiler arasında doğru orantılı bir ilişki görmek mümkün olacaktı (Şekil 333).

Şekil 333. 1583, 1878 yılları nüfus kayıtları ve kırsal camilerin karşılaştırılması

2.8.7.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi

Çiftepınar köyü merkezinde yontma taştan yapılı bir cami olduğu ve bu caminin Salih dede tarafından Santa'da yaşayan Kobaloğlu ismindeki bir Rum ustaya yaptırıldığı ifade edilmektedir. Karadere Vadisi'nin güney kısmında Yağlıdere kolu üzerindeki Taşgeçit'ten Santa (Dumanlı)'yla kurulan yakın ilişki vadinin yapı geleneğini de etkilemiş olmalıdır. Santa'dan gelen ustaların Karadere Vadisi'nde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Keçikaya Köyü Camisi'nde önceden 28 yıl görev yapmış olan 77 yaşındaki imam Ali Güzeldal eski cami halkının giysi veya herhangi bir ihtiyaç için o zamanlar son derece önemli bir çarşı ve ticaret merkezi olan Santa'ya günübirlik alışveriş yapmak için gittiklerini belirtmiştir. Dolayısıyla Karadere Vadisi'nin Santa ile sadece usta grupları açısından değil birçok yönden yakın bağlantı ve ilişkide oldukları anlaşılmaktadır.

2.8.8. Bölüm Değerlendirmesi

- Tuluk, Karadere ağzında ilçe merkezinde yer alan Merkez Büyük Cami'yi bölgedeki camiler içinde anıtsal büyüklüğü, orijinal minareli olarak inşa edilmiş olması, malzeme ve işçilik olarak özenli olması, iç mekânda merkezde kemerlerle birbirine bağlanan dört sütunla harimin dokuz bölüme ayrılması ve her birinin üzerinde gizli tonozumsu ve kubbemsi üstörtü ile kaplanması gibi özelliklerinden dolayı bu camiyi Osmanlı Mimarisindeki Ulucami tipinin yerel bir uygulaması olarak nitelendirmektedir. Bölgede bu camiye benzer nitelik taşıyan Kalecik Mahallesi ve Yeşilköy Fatih Sultan Mehmet Camilerini de işçilik ve konstrüksiyon açısından değerlendirildiğinde merkezdeki bu camiden etkilenmiş örnekler olarak değerlendirmektedir (Tuluk, 2007: 114-115).
- 1971 yılında inşa edilen Köprüstü Köyü Camisi'nin yanında yer alan 1900 yılında inşa edilen medreseden de anlaşılacağı üzere bu caminin yerinde başka bir cami olmalıdır. Genellikle taş yapılarda yaygın uygulama biçimi olan kemerli ya da dikdörtgen açıklık içine oturtulan ahşap kapı uygulamasından farklı olarak burada dikdörtrgen açıklık içine duvarla hemyüz olacak şekilde kapı kasaları ve kanatları ahşap oymalı bir kapı yerleştirilmiştir. Camide mahfil uygulaması da son derece sıradışıdır. Son cemaat yeri üzerinden başlayarak mihrap ekseni üzerine oturup duvar üzerinden sadece 80-100cm kadar harimde sütunsuz bir şekilde konsol çıkma yapmaktadır. Mahfil korkuluklarının yarısı farklı diğer yarısı farklı oyma biçimine sahiptir. Bütün bunlar düşünüldüğünde caminin kapı ve mahfilin çıkma ve korkuluk gibi bazı ahşap elemanlarının eski camiden sökülerek mevcut camiye aktarılmış olması muhtemeldir.
- Vadinin orta bölümünde yer alan Keçikaya ve Turnalı Köyü Camileri gerek yapım tekniği gerekse pencere, kapı, mahfil gibi mimari elemanlarıyla vadideki diğer kırsal camilerden ayrışmaktadırlar. Kendi aralarında ölçek ve mahfil plan şemaları olarak benzer olsalar da Turnalı Köyü Camisi'nin giriş kapısındaki taş oyma bezemeler, tavanındaki itinalı ahşap işçiliği, duvarlarındaki kalem işi boyamalar ve diğer elemanlarındaki işçilikle daha özenli ve ayrıntılı bir işçiliğe sahip olduğundan ön plana çıkmaktadır. Turnalı Köyü Camisi mimari olarak vadide dikkat çeken en farklı uygulamalardan biridir. Burada çalışan usta grubunun da diğerlerinden faklı olması muhtemeldir.
- Vadinin kıyı kesiminde yer alan camilerin kendi aralarında benzerlikleri olsa da kıyı ve iç kesimlerde yer alan camiler karşılaştırıldığında Hacı Hasan ve Keçikaya Köyü

Camileri'nin pencere biçimleri dışında gerek yapım tekniği gerekse mimari elemanlarının son derece farklı olduğu görülmektedir. Bu durumda kıyıda ve vadi içinde çalışan usta grupları birbirinden farklı olmalıdırlar.

2.9. Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi

2.9.1. Tarihi Arkaplan

Manahos Deresi Vadisi bugünkü Sürmene ve Köprübaşı sınırları içinde yer alırken Küçükdere Vadisi Sürmene ve Araklı ilçesi sınırlarındadır. Manhanos ve Küçükdere Vadilreinin sırtlarından geçen kervan yolları bölgenin yerleşim tarihini etkileyen önemli unsurlardan biri olmuştur ve bölge tarihi Trabzon kadar eskilere dayanmaktadır. Manahos Deresi ağzında kurulu o9lan Sürmene ilçesi tarihi kaynaklarda "Hamurgan" olarak da adlandırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde önceleri Of kazasına bağlı nahiye konumundaki bölge, Araklı ve Çaykara Uzungöl'e bağlı Şekersu/Sakarsu bölgesini de içine alacak şekilde "Sürmene Kazası" içinde yer almıştır. Bugün Manhanos Deresi ağzında kurulu olan Sürmene merkezi geçmişte Karadere ağzında kuruyken bir takım sebepler sonucu 1910'da bugünkü yerine taşınmıştır (Bilgin, 2013: 59).

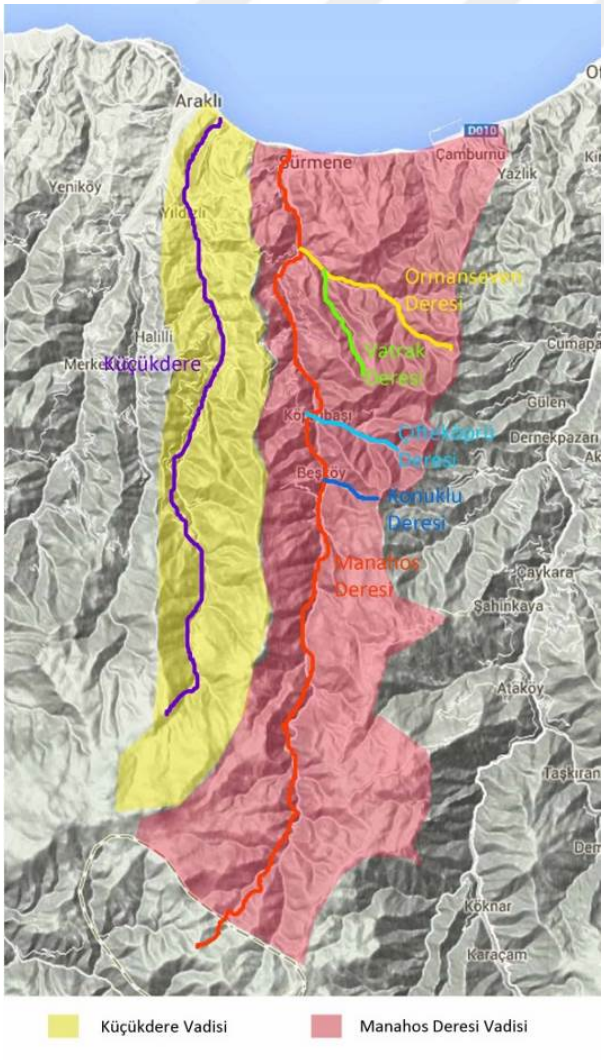
2.9.2. Coğrafik Yapı

Manahos Deresi Vadisi ağzının doğu yakasında derinlikleri fazla olmayan çok sayıda dereler bulunmaktadır. Bunlar doğudan itibaren Çamburnu (Sargona) Deresi, Baştımar ve Yeniay mevkiinden geçen İspoloz Deresi, Kocabal Deresi, Musalı Deresi ve Soğuksu Dereleridir (URL-64, 2015).

Manahos Deresi Yeni Yayla ve Gezge kurunlarından doğar ve Madur'un eteklerinden çıkan en bol kolu alır. Hamzaağa yaylasından doğan ikinci kolla Arpalı Köyü'nde birleşerek kuzeye doğru akmaya devam eder. Ayrıca Arpalı köyü civarında birleşen birçok kolu da vardır. Kurtlusu Irmağı, Coşk Yaylası civarında çıkan Bayır Irmağı, Arpalı bayırlarından çıkan Hoşondorma Deresi, Sultanmurat civarından çıkan eski adı Cağarak olan Taşlı Deresi hepsi aşağı yukarı Arpalı köyü civarında birleşerek Manahos Deresi'ne dökülür. Beşköy beldesinde 1998 yılında meydana gelen sel felaketine neden olan Kalis(Konuklu) deresi bir adı da Mesat deresidir. Beldenin doğu yakasındaki yarıktan gelir. İlkbahar aylarında taşan bu dere, 1998 yılında tüm beldenin haritadan silinmesine

neden olmuştur. Manahos deresine Köprübaşı'ndan Çifteköprü deresi (Şohan) karışır. Aşağı Aksu köyü ve Üstündal mahallesinin kesiştiği yerden Ormanseven(Seveho) deresi ve bu dereye Aksu Köyü'nden karışan Vatrak (derin ırmak anlamında) deresi aynı yerden Manahos'a dökülür. Manahos buradan kıyıya ulaşır (URL-64, 2015).

Küçükdere, Madur Dağı'nın kuzey yakasından doğar, Armutlu Köyü'nden itibaren Karadeniz'e kadar Karadere ile sınır teşkil ederek Karaderenin ağzındaki Araklı ilçe merkezinin 2 km kuzey batısından denize dökülür. Küçükdere'ye katılan 400 ve 800 metre yükseklikteki tepelerden doğan, uzunlukları fazla olmayan birçok akarsu mevcuttur. Bu akarsular arazilerin parçalanmasına yol açmış; fakat kısa ve az kaynaklı olmaları, toprağın aşırı derecede yarılmasını önlemiştir (URL-64, 2015), (Şekil 334).

Şekil 334. Manahos Deresi ve Küçükdere Vadilerinin sınırları ve akarsuları

2.9.2.1. Geçitler

Manahos, Küçükdere, Karadere ve Yanbolu Deresi Vadilerinin güneyinde Madur, Polut ve Ziyaret Dağları vardır. Bu dağ silsilesi içinde Kostan Dağı, Çakırgöl, Ziyaret, Polut ve Kemer Dağları arasında bulunan Kitova-Haciveli Geçidi (2213 m), Rize Trabzon arasında mevcut dağ silsileleri arasında doğal bir koridor meydana getirdiğinden, doğu ve batı yönlerinden korunaklı olan bu bölgeye diğer alanlardan daha az yağmur ve kar yağmaktadır. Bu nedenle kervan yolları için en uygun güzergah olup çevresinde birçok han yapısı mevcuttur. Bu güzergah üzerinde Salmankas (Aslanca) Köyü'nden başlamak üzere Bahçecik, Pazarcık, Kayaiçi (Toroslu), Taşgeçit (Goloşa), Dağbaşı, (Garuksa), Kayacık (Kizirnos) mevkileri yol güzergahlarında halen işletilmekte olan han yapıları ve han kalıntıları mevcuttur (Durmuş, 1996: 36).

2.9.2.2. Ticaret Yolları

Trabzon limanının İpek Yolu ve Kervan Yolları vasıtasıyla Avrupa-Tebriz arasındaki ticarette oynadığı son derece stratejik rol yakın çevresinde iskele/liman görevi gören yerleşimlerin sosyal, iktisadi, ticari hayatını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu bağlamda, Manahos, Küçükdere ve Karadere vadilerinin güneyde Bayburt'la kurdukları yol güzergahları ve kıyıda iskele liman özelliklerinden dolayı bu ticaretin önemli bir parçası olmuşlardır. Bijiskyan (1969: 7), Sürmene limanını büyük koyu olan güvenli bir liman olarak tanımlamaktadır.

Manahos, Küçükdere ve Karadere Vadileri'nden geçen kervan ve ticaret yolları 1830'lardan itibaren Tebriz-Doğu Anadolu arasında başlayan transit ticaret ve mal taşımacılığı ile önem kazanmıştır.

Kıyı ile Bayburt arasındaki bağlantıyı Küçükdere vadisi üzerinden sağlayan kervan yolu güzergahı; eski Sürmene çarşısının kurulu olduğu Aşağı Çavuşlu'dan başlayarak yaylalar ve Kemer Geçidi yolu ile Bayburt'a ulaşım sağlamaktadır. Bayburt-Sürmene arasındaki bu kervan yolu güzergahın biri Manahos ve doğusundaki Küçükdere vadilerini ayıran sırttan geçmektedir. Güzergah, güneyde Kemer geçidinden, Bandigehanları, Yediçukurlar, Limonsuyu Hanları, Yarmice, İsmailağa Yaylası, Karagüllüoğlu Hanları, Omal şehitleri, Taşlı, Çoşk yayalaları, Sulakhanı, Mincana Boğazı, Seslikaya hanları, Ağaçbaşı, Harman yaylaları, Kangel, Ebeler, Soğuksu, Yarıyol, Mercan, Kahvedüzü, Ağulot istikametinden gelen yol buradan köylere göre kollara ayrılmaktadır. Buradan

sahile ulaşan güzergah ise Ayluka, Çinali (Cinali), Yağlıkaldırım, Köklük, Gelin kayaları, Zernava, İskodonoz, Kirazlık hanları, Yeniyol, Yukarı Çavuşlu, Alacataşlar hattını takip etmektedir. Bu yol sahille Bayburt arasındaki en kısa mesafeli yoldur ve genellikle yaz-güz mevsimlerinde kullanılır. Bilgin'in sözlü kaynaklara dayanarak verdiği bilgiye göre; Manahos Deresi Vadisi içinden Köprübaşı istikametinde çıkan yolun Aksu hanlarından sonraki kısmının Arap kaymakam diye andıkları Kaymakam Saadettin Koloğlu döneminde yapılan çalışmalarla yolun diğer köylerle bağlantısının kurulduğu belirtilmektedir. Bundan önce halkın iç kesimlerden sahile ulaşmak için vadinin iki yanındaki tepelerin sırtlarını takip ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca Solaklı Deresi Vadisi içinde sıtma hastalığı tehdidi olduğu dönemlerde Solaklı ve Manahos vadilerinin oluşturdukları bu tepe yoldan halkın sahile ulaştıkları ifade edilmektedir (Bilgin, 1990: 41-42).

Kervan yolu üzerinde yolcuların duraklamaları amacıyla birçok han yapısı bulunmaktadır. Bunlardan bazıları kuzeyden güneye doğru şu şekilde sıralanabilir; Avulot Hanları, Soğuksu Hanları, Ağaçbaşı Hanları, Seslikaya Hanları, Köşek Hanları, Taşlı Hanları[61]. Kıyıya yakın bölgelerde de birçok hanın varlığı bilinmesine karşın bugün bunlardan iz kalmamıştır. Yukarı Çavuşlu köyü yakınındaki Kirazlık ve Alacataşlar denilen bölgede Kefelilere ait bir han, "Hayrat" hanı, "Köklük" hanları mevcuttu. Humurganla Aksu hanları arasında bugün Kuruçeşme denilen yerin biraz yukarısında, Aksu Hanları, Yokuşbaşı ve Karacakaya'dan geçen yolda, Karacakaya ve Kahramanlar köyü arasında "Anciyaz" denilen yerde iki han, Cinali ile Hacı Bayram denilen yerde birer adet han yapısı bulunmaktaydı (Bilgin, 1990: 350).

Bir başka yol güzergahı; Hamurgan (Manahos deresi ağzındaki Sürmene çarşısı)'dan başlayan bu yol Aksu köyüne kadar dere kenarını takip etmekte, Aksu'dan itibaren tepelere tırmanan yol Kacalak'a tırmanmakta ve buradan Sultanmurad Yaylası istikameti ile Kemer Geçidi'ni aşarak Bayburt'a ulaşmaktadır. Yaya olarak bu güzergah Karadere Vadisi'nden geçen yoldan bir gün daha kısadır. Yol üzerindeki Aksu Köyü'nün Vartak Mahallesi'nde bulunan St. Thedore Gavras/Aya Thedore/Aytora manastırı[62] yol güzergahı üzerinde

[61] Sürmene, Köprübaşı Kaymakamlıkları, Belediyeleri ve DOKA tarafından desteklenen "Kervan Yolu" projesi 2011 yılında Doğal ve Tarihi Değerleri Koruma Derneği tarafından hazırlanmıştır. Bkn. (URL-65, 2015).

[62] 11.yy.'da bölgede Türk akınlarını bastırma, Trabzon bölgesini Bizans'tan bağımsız hale getirme… gibi bölgede önemli başarılara imza atan biri olarak Theodora Gavras öldükten sonra adına bir manastır yaptırılmıştır. Bkn. Mehmet Bilgin, Sürmene, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, Damla Ofset, İstanbul 1990, s.95.

bulunup aynı zamanda Solaklı Deresi Vadisi'nin batı yakasındaki Bölümlü-Erenköy (Çoruh) Vadisi'ndeki tabii yolun, Kacalak Dağını aştığı geçidi de kontrol etmektedir. Solaklı ve Manahos Deresi Vadileri arasında doğu batı istikametinde bağlantı kuran bu yol güzergahı şöyledir; "Aksu Hanlarında Manahos Deresine dökülen Seveho Deresi' (Mauksapotamoz) nin oluşturduğu küçük bir vadi ile Kazalak Dağı'na tırmanan yol dağın kuzey belinden aşarak, doğu yanında Cumapazarı'nda Solaklı deresine kavuşan Çoruh/Erenköy Deresi'nin oluşturduğu küçük vadi boyunca doğuya doğru uzanır" (Bilgin, 1990: 51-112).

Bu bölgedeki bir başka yol kuzey-güney istikametinde ilerlemektedir. Kıyıdaki Röşi /İvyan kalesinin yakınından başlayan yol St. Theodore Gavras manastırı yanından Kazalak dağına tırmanır ve buradan Sultanmurad yaylasına ulaşarak güney ve kıyı kesimi arasındaki en kısa mesafeli yolu tarif etmektedir. Kıyıda Manahos deresi ağzındaki Humurgan'dan başlayarak Bayburt'a ulaşan yolun ayrıntılı tarifi şöyledir; Humurgan, "Aksu Köyü, Vatrak Mahallesi, Aytora Manastırı, Gürgenlik, Dağ, Zuzula, Lavot ve Lotumluk, Kaçalak, Ayı Meydanı, Kuruçeşme, Sokakdibi, Ortasopkak Hanları, Kazankıran, Sıcakoba, Barma ve Sultan Murat istikametinden Lemonsuyu Kemer Geçidi, ile Bayburt'a uzanan yol çeşitli mevkilerde Solaklı ve Manahos dereleri Vadileri'ndeki köylerden gelen kollarla birleşmektedir" (Bilgin, 1990: 112-113). .

Bu yol güzergahında Aksu'dan sonra "Lavotun Düzü" ya da "Hanın Düzü", Orta Sokak Hanları denilen yerde birkaç han yapısı vardı. Fakat günümüze ulaşamamışlardır. Bu yol üzerindeki Görnek Hanı, Sultan Murat, Küçükşinek ve Lemon suyu hanları hala bu yolu kullananlara hizmet etmektedir (Bilgin, 1990: 351).

Ticari ve askeri yolların kavşağı konumundaki Kacalak Dağı'nın kuzey etekleri aynı zamanda bir maden bölgesidir. Cenevizlilerin burada bakır madeni işlettikleri söylenmektedir. Bilgin, bölgede yaptığı incelemeler sırasında Vartak Irmağı kenarında bir maden galerisine rastlamıştır. Ayrıca bu bölgenin yukarı kısımlarında zengin demir yatakları vardır. Manahos Deresi Vadisi'ndeki Aksu Köyü ile Solaklı Deresi Vadisi arasında "arasta" olarak da adlandırılan bölge de oldukça eski tarihlere giden zengin bir şehir veya kasaba olduğundan bahsedilmektedir. Bir söylentiye göre; Aksu Köyü ve Vatrak Mahallesi sakinleri eskiden burada yaşayanlar için espirili bir söyleyişle "Vilayet-i Vatrak" ifadesini kullanılırmış (Bilgin, 1990: 113).

Dolayısıyla Aksu Köyü ile başlayıp doğu aksında komşu vadideki Ormanseven köyüne kadar uzanan bu alan, ticari yol güzergahlarının kesişim noktalarında bulunması,

zengin maden yataklarının bulunması, tarihi büyük yerleşimlere ev sahipliği yapması, Aytora/St Thedore Gavras gibi önemli bir manastırı bulundurması gibi sebeplerle stratejik önemli bir kültür havzası özelliği taşımaktadır.

Bilgin, Yarumca (Yarmıca) Yaylası'nın güneyinde kilise tepesi adında bir tepe olduğunu ve burada kule biçiminde olduğunu varsaydığı bir kilise yapısı vardır. Önemli ticaret yollarından biri olan Karadere Vadisi'ni kontrol altında tutmak ve güvenliğini sağlamak amacıyla bu kilisenin stratejik önemli bir noktada konumlandırıldığını ifade etmektedir (Bilgin, 1990: 228).

2.9.2.3. Pazar Yerleri

Pazar yerlerinin kurulumu vadilerin bağlı olduğu merkezlerin nerede kurulduklarıyla son derece ilgilidir. Manahos Deresi Küçükdere ve Karadere Vadileri için kıyı şeridinde askeri, idari, ticari ve ekonomik nedenlerle sürekli yer değiştiren pazar yerleri ve sonrasında çarşı merkezine dönüşen pazarlar olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 336).

Bugün Manahos deresi ağzında ya da eski adıyla Humurgan mevkiinde kurulan Sürmene ilçe merkezinin tarihi kaynaklara göre daha önceleri farklı yerlerde kurulduğu anlaşılmaktadır. Bilgin'in, bu konuda yaptığı detaylı incelemelere göre bugünkü ilçe merkezinden önce Sürmene, dört merkezde daha kurulmuştur. Bu bilgilere göre Sürmene, Hyssus/Isso Nehri ya da tarihi kaynaklarda Sürmene/Sourmania Nehri ve bugünkü adıyla Karadere'nin ağzında ve limanın bulunduğu yerde ilk defa Roma askeri üssü olarak kurulmuştur. Karadere'nin hemen ağzındaki bu merkez, Roma'nın doğu sınırını korumakla görevlendirilen ve bugün Gümüşhane'ye bağlı Sadak Köyü'ndeki Antik Roma şehri ve Lejyon karargahı olan Satala'nın Karadere vadisi yoluyla kıyıya ulaşabileceği en kısa mesafe ve aynı zamanda Satala'nın limanı konumundaydı. Arrianus ve İmparator Hadrianus'un bu yolu izleyerek kıyıya ve Trabzon'a ulaşmış olabilecekleri ifade edilmektedir. Bu merkezin tarihi İmparator Traijan (M.S. 98-117)'ye kadar inmektedir (Bilgin, 1990: 31-35).

Justinianus döneminde (M.S.527-564) İranlılarlarla savaşlar esnasında Sürmene merkezi, Araklı burnu üzerindeki Canayer / Buzluca 'da ikinci defa yeniden kurulmuştur. Buranın Karadere ağzındaki Hyssus/Sourmania/Susarmia'ya göre daha stratejik bir nokta olduğu ifade edilmektedir. Buradan Trabzon-Rize arasındaki sahili, sahildeki kaleleri ve kıyıdan iç kesimlere giden yolları kontrol etmek için inşa edilen kule ve kiliseleri

gözetlemek mümkündür. Burada kalıntıları günümüze ulaşmış yüksek kuleleri olan bir kale yapısı vardır. Canayer'deki bu merkezin kıyı ile iletişimi vadinin kıyı bölümünde Kalecik'teki Kalecik Kalesi vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bu dönemde Sürmene'nin merkezi olarak işaretlenen yerde adı geçen Araklı, Sürmene'ye bağlı köylerden biri olarak adı kaynaklarda geçmektedir[63].

Sürmene merkezinin üçüncü kez kurulduğu yer Küçükdere Vadisi'nin doğu yamacında kıyıya yakın bölgede yer alan Aşağı Çavuşlu Köyü'dür. Buranın eski ve büyük bir yerleşim bölgesi olduğu Bilgin'in alan çalışmaları sırasında toprak altından çıkan büyük çaplı toprak su boruları sayesinde tespit edilmiştir. Aşağı Çavuşlu İlkokulu'nun güney doğusundaki bulunan düzlük alanlara "Çarşıbaşı" denilmesi eskiden burada iki üç dükkan ve bir fırından oluşan (Bilgin, 1990: 20-42) bir çarşı pazar yeri olmasından ileri geldiği ifade edilmektedir. Diğer taraftan Bayburt-Sürmene kervan yolunun kıyıya ulaşan kolunun buradan geçiyor olması buranın önemli bir çarşı-pazar yeri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla kervan yolu üzerinde önemli bir durak ve çarşı-pazar yeri konumundaki bu bölgede, bir caminin varlığı da kaçınılmazdır. Bilgin'in bölgedeki önemli tepe, kale, çarşı, yerleşim gibi yerleri gösterdiği işaretlediği haritadan burada Aşağı Çavuşlu Sahil Camisi adında bir cami olduğu anlaşılmaktadır.

Daha sonra çeşitli sebeplerle buradaki çarşı Pazar merkezinin yok edilmesiyle Sürmene merkezi Karadere Vadisi'nin batı yönünde "Araklı Burnu" ya da "Konakönü" diye anılan yere taşınmıştır. Burası kamu kurumlarıyla idari bir merkez özelliği taşırken daha sonra Manahos deresi ağzının doğu yakasındaki Humurgan çarşısına son olarak Sürmene merkezi taşınmıştır.

Hamurgan'da kurulan Sürmene Çarşısı'nda bir sıra dükkan ve pazar yerinden başka bir de cami inşa edilmiştir. Bugün Eski Cami olarak adlandırılan bu caminin kitabesinde H-1281, M-1864-65 tarihi kayıtlıdır (Bilgin, 1990: 318).

Kayıtlara göre kıyı bölgesinde başka Pazar yerleri de bulunmaktadır. 1486 yılı Maliyeden Müdevver 828 numaralı defterde Aşağı Çavuşlu'nun hemen doğusundaki Halanik (Zeytinli)[64] Köyü'nde kurulan pazarın vergileriyle ilgili kayıt bulunurken 1515-16 tarihli Tapu Tahrir kayıtlarında buradaki dükkan ve mahzenlere ait vergi gelirleri

[63] 19. yy Trabzon vilayet Salnamesi kayıtlarına göre Sürmene ilçesi bugünkü Araklı'nın Karadere vadisi kıyısı yakınındaki Konakönü mevkideydi. Sürmene ilçesinin kurulduğu yerlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkn. Mehmet Bilgin, Sürmene, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, Damla Ofset, İstanbul 1990, s.20.
[64] O dönemde tutulan defter kayıtlarında Halanik köyü bugünkü Zeytinlik Köyü'nü ifade etmektedir.

kaydedilmiştir (Bilgin, 1990: 47). Küçükdere ve Manahos Deresi Vadilerinin arasındaki kıyı kesimine yakın konumdaki bu yerin önceleri pazarken daha sonra kalıcı bir çarşıya dönüştüğü kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Gölansa ve Humurgan adlarıyla da anılan Zaruha köyü Manahos deresi ağzında kurulu olan ilçe merkezine bağlı Soğuksu, Orta, Çamlıca ve Çarşı mahallelerinin kurulduğu alanda bulunmaktaydı. Fetihten çok önce kıyı bölgesinde yerleşimler başladığından beri yerleşime açık olan "Zaruhaaltı" denilen bölgede tarihi Humurgan çarşısından çok önceleri kullanılmakta olan bir çarşıdan söz edilmektedir (Bilgin, 1990: 229).

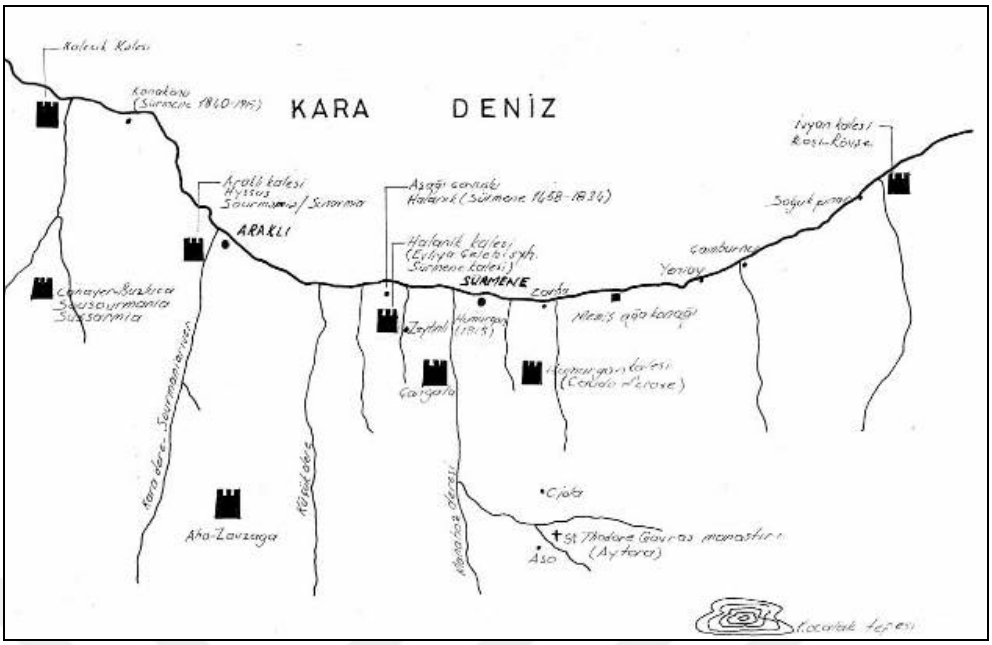
Daha çok Manahos Deresi ve Karadere ağzı ve çevresinde bahsedilen çarşı-pazar yerleri dışında Mahno[65] (Yeniaay), Aso (Aksu) Hanları ve Köprübaşı'nda birkaç dükkanlık çarşı merkezleri mevcuttu. Solaklı Deresi Vadisi'nin bir kolu olan Çoruh (Erenköy) Deresi Vadisi köyleri sahildeki sıtma sebebiyle Solaklı Vadisi'ne ulaşamadıklarında Yeniay'daki çarşı yerini kullanmışlardır. Diğer taraftan Aso (Aksu) çarşısı daha çok bu çevrede yoğunlaşan Rum nüfusun kullandığı bir çarşı iken 1915'ten sonra Müslüman nüfus da burada kahvehaneler açmaya başlamışlardır. Ayrıca lise düzeyindeki bir Rum okulunun mevcudiyeti ile birlikte buranın çarşı ve eğitim merkezi olduğu anlaşılmaktadır (Bilgin, 1990: 325).

Manahos Deresi, Karadere ve Yavabolu Derelerinin kıyı şeridi boyunca birçok kale yapısı mevcuttur. Bunlar Roma ve Bizans İmparatorluğu'ndan bölgenin önemli bir askeri üs olması yanında kıyıdaki çarşı merkezlerinin ve limanların gözetimi için de kullanılmış olmalıdır.

Bu yapıları alan çalışmalarıyla destekleyerek inceleyen Bilgin, Bryer ve Winfield'ın tespit ettiği beş kalenin dışında bölgede dört kaleden daha bahsetmektedir. Bunlardan Karadere'nin ağzındaki tarihi Sürmene (Araklı) limanı yakınındaki Araklı Kalesi'nin önemli bir askeri üs olduğu vurgulanmaktadır (Bilgin, 1990: 39). Genel olarak bu kalelerin konumlarına bakıldığında yerleşim merkezi olan vadilerin ağızlarına, limana yakın yerlere ya da kıyıdan sonra hemen yükselerek hem kıyıyı hem de vadiden gelen yolları gözetlemek için önemli stratejik noktalar oluşturan tepelere inşa edildikleri anlaşılmaktadır (Şekil 335).

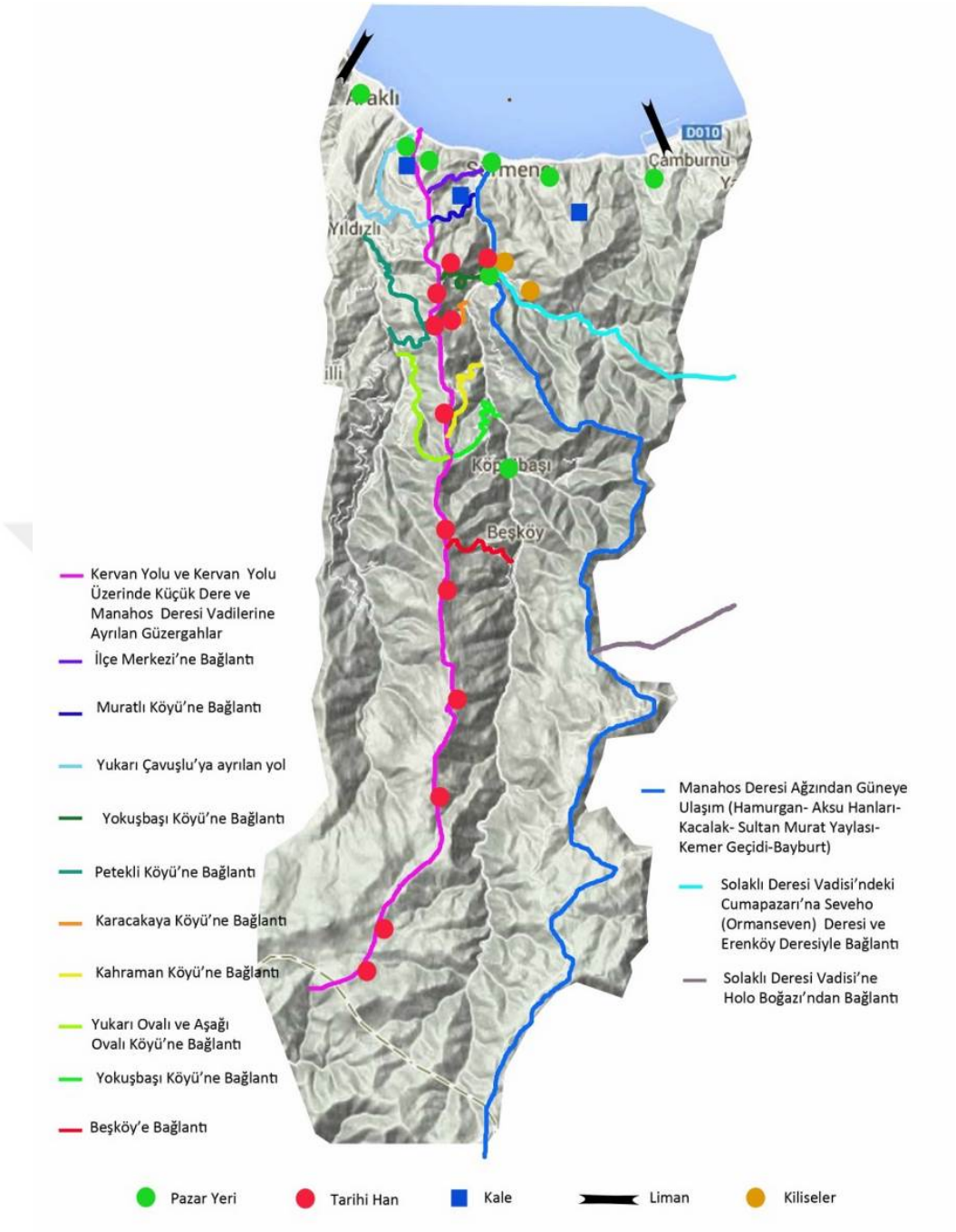
[65] Kumru, Kuleli ve Baştımar olmak üzere toplam 3 mahallenin Birleşmesi ile 1968 yılında kurulmuştur. Bkn. (URL-66, 2015)

Şekil 335. Solaklı, Manahos, Küçükdere, Karadere Vadilerinin kıyı kesimlerinde yer alan kale yapıları (Bilgin, 1990: 34)

2.9.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri

Kıyı ve vadi içlerinde yaşayan halkın sosyal yaşamında farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Kıyı kesiminde yaşayan halkın daha çok ticaretle uğraşırken iç kesimlerde köylerde yaşayanlar ise daha çok tarım, hayvancılık ile köylerdeki gayrimüslim halkın ise zanaat ve kiliselerin önderliğinde maden işletmesi kurslarına katılarak madencilikle uğraşmışlardır. Ticaret, bakırcılık, kalaycılık, demircilik ve terzilik gibi sanat ve zanaat işlerinin gayrimüslim nüfusun elinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle gayrimüslimlerin refah seviyelerinin daha yüksek oldukları görülmektedir. Manahos Deresi Vadisi kıyı kesiminde oturanların ticaret, balıkçılık, gemicilik, gemi inşası gibi işlerle, vadinin orta kesimindeki köylerde tarımsal üretim sahile göre biraz daha fazla olmakla beraber evlerde atölyeler de bulunmaktaydı. Maçuka ve Kucara Köyü'nde iplikçilik ve dokuma, Cida ve Karakazzi köylerinde bakırcılık, Güneşera'da kaşıkçılık, Seveho'da odun kömürü imalatı ve kerestecilik, Gilima ve çevresinde "arkacılık" olarak adlandırılan insan gücü veya hayvanlarla transit mal taşımacılığı köylerde tarımın yanında yapılan işler arasındaydı (Bilgin, 1990: 332).

Şekil 336. Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri'nden geçen ticaret yolları, Pazar yerleri, han, kale ve kilise yapıları

Bijiskyan, Manahos Deresi Vadisi'nde yaşayan halkın etnik yapı olarak Rum ve Ermeni olduğunu, Ermenilerin Hemşin'den geldiğini ve yakın tarihlere kadar Ermenice konuştuklarını belirtmiştir. Ayrıca bölgede on iki eski kilise ve kırk hane Rum olduğundan bahsetmektedir (Bijiskyan, 1969: 60).

Fetihten önce tamamı gayri Müslimlerden oluşan bölgenin bir yüzyılı aşkın süre bu durumunu büyük oranda muhafaza etmesi bölgede Müslüman nüfusun son derece yavaş bir biçimde oluştuğunu göstermektedir. Bilgin, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki İslamlaşma hareketleri ile ilgili köklü bir değişiklik yapma politikası izlemediğini, hatta fetihten sonra Rumeli ve Balkanlara sürülen Hristiyan nüfusun yerine Balkanlardan getirilen nüfusun hepsinin Müslüman olmadığı bir kısmının yine Hristiyan olduğunu gösteren birçok kayıt olduğunu belirtmektedir. Kısaca Osmanlı İmparatorluğu bölgeyi tamamen İslamlaştırmak yerine Müslüman ve gayrimüslim halkın dengesini koruma politikası izlemiştir (URL-67, 2015). Osmanlı İmparatorluğu'nun bu politikayı izlemesindeki en önemli sebep tarımsal ürünler bakımından son derece fakir olan Trabzon sancağı topraklarında tımar sistemini ayakta tutabilmek, gayrimüslim halktan toplanan cizye ve ispenç gibi baş vergileri belirli bir oranda tutmak olarak açıklanmaktadır. Bölgedeki İslamlaşma hareketi iki yüzyılı aşkın süre içinde yavaş yavaş oluşmasına rağmen yine bölgedeki Hristiyan nüfusun oranı %30 civarında olmuştur. Bölgenin tamamen Müslümanlaşması 1923 yılı Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesi ile tamamlanmıştır (Bilgin, 2007: 227).

Fetihten sonra bölgedeki gayrimüslim nüfustan değişik zamanlarda İstanbul ve Rumeli'ye sürgünler olmuştur. Aynı zamanda Balkanlardan da bölgeye Hristiyan halktan iskan edilenler olduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlarda, bölge ile ilgili Manahos Deresi Vadisi'nin doğu yönündeki kıyı bölgesinde Yeniay beldesinin bir parçası olan Hamandos köyü, Küçükdere Vadisi'nin aşağı bölgesi doğu yamacındaki Bereketli (Mahura) Köyü, Manahos Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesindeki Yılmazlar Köyü'nün bir mahallesi konumundaki Yeşiltepe (Kasto) Köyü'nden Yorgo isimli gayrimüslimlerin Rumeli'ye sürüldükleri anlaşılmaktadır. Buna karşılık Tapu Tahrir defterleri 52 numaralı kayıttan Halanik Köyü'nden Vasil Çitak, Paskal Çitak ve Vasil birader-i o, gibi kayıtlardan Balkanlardan da bölgeye Hristiyanlaşmış Türk halkının sürülmüş olduğunu göstermektedir (Bilgin, 1990: 140-146).

1583 Tahrir Defterlerine göre Sürmene'de bulunan köyler aşağıda sıralanmıştır. Bu tarihlerde Sürmene; Manahos Deresi, Küçükdere ve Karadere vadilerinin bulunduğu alanı içine almaktadır. Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri'ndeki köyler ve etnik yapıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Tablo 35).

Tablo 35. 1583 yılında Manahos ve Küçükdere Vadileri'ndeki köyler ve etnik yapıları

Eski Adı	Yeni Adı	Hane	Müslüman hane	Gayrimüslim hane
Aso köyü	Aksu Köyü	72		
Arpalı Köyü	Arpalı Köyü	50		
Çikoli köyü	Yokuşbaşı Köyü[66]	17		
Faroka köyü	-	2		
Hahos Köyü	-	9	4	5
Halanik Köyü	Aşağı Çavuşlu	129	7	122
Hamandos Köyü	Kuleli Mahallesi-Çamburnu Beldesi	51	2	49
Ayaforid Köyü	-	62	50	12
Karakanzi Köyü	Üstündal	13		
Kolimgul köyü	-	17		
Kalonise Civra Köyü	Balıklı Mahallesi	52		
Küneşera Köyü	Köprübaşı[67]			
Lıyoruka Köyü		7		
Mahno Köyü	Yeniay Beldesi	51 nefer	3	48
Makavla Köyü	Petekli	176	25	151
Mahura Köyü	Bereketli	258	9	249
Manahos Köyü		73	2	71
Mincano[68] köyü		122 nefer	22	100
Meksize Köyü[69]	Üstündal Köyü'ne bağlı mahalle			
Sakarsu Köyü		21	3	18
Zaruha Köyü[70]		156	8	
Zavandike Köyü				
Zavlı köyü	Muratlı			
Ziranik Köyü				

[66] Osmanlı'nın son döneminde İslam ve Rum olmak üzere iki ayrı muhtarlık olarak ayrılan köy, önceleri Hristiyan ve Müslüman nüfus karışık otururken bu teşkilatlanmadan sonra Hristiyan nüfus köyün dereye yakın aşağı kısmında Müslüman nüfus ise köyün yukarı bölümünde toplanmıştır. Ayrıca Sürmene Metropolitliği bu köyde idi. Bkn. (Bilgin, 1990: 188-89).

[67] Vadide 1553 yılından sonra kayıtlarda adı geçmeye başlamıştır. Bkn. (Bilgin, 1990: 206).

[68] Mincano köyü, Lazanat (Çimenli)'in güneyinde Zol (Konak) ve Vizara (Ovalı) köylerinin olduğu alan. 1500 tarihlerinden sonra köyde iskan edilenler Hristiyan ve Gregoryen mezhebine mensup Türkler oldukları ifade edilmektedir. Bkn. (Bilgin, 1990: 220-222).

[69] 20 yy. başlarında Aksu Hanları çevresinde yoğunlaşan Hristiyanların oturduğu bir yerdir. 1923 yılı mübadelesinde buradaki halk Yunanistan'a gönderilmiştir. Bugün Üstündal Köyü'nün mahallesi konumundadır. (Bilgin, 1990: 222).

[70] Bugün Manahos deresi ağzının doğu yakasında kurulmuş olan Sürmene ilçe merkezinin Soğuksu, Orta, Çamlıca ve Çarşı mahallelerinin kurulmuş bulunduğu alanı göstermektedir. Bkn. Mehmet Bilgin, Sürmene, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, Damla Ofset, İstanbul 1990, s.229.

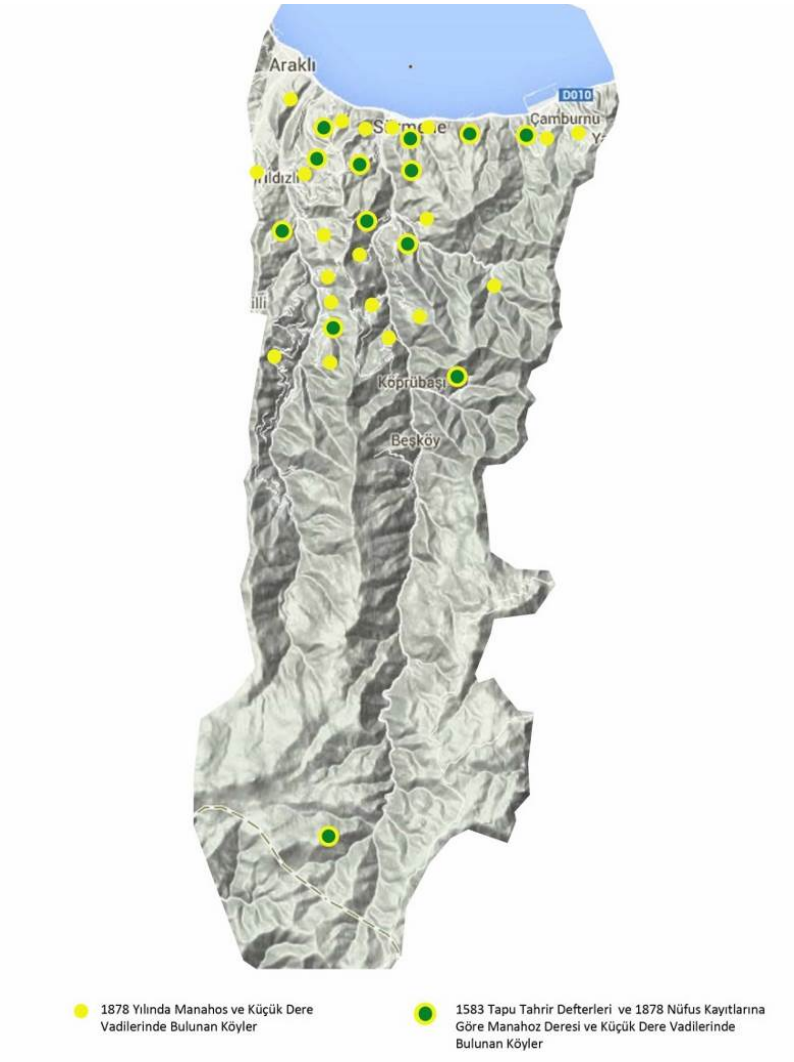
H-1296 (1880) tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'ne göre Sürmene'de yani Manahos Deresi, Küçükdere ve Karadere Vadileri'nde 36.317 İslam, 5133 Rum ve 178 Ermeni yaşamaktaydı. H-1316 (1900) tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'ne göre Sürmene'de 42.202 İslam, 6526 Rum, 278 Ermeni yaşamaktaydı. H-1316 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'ne göre Sürmene'de 43.612 İslam, 6.798 Rum ve 282 Ermeni yaşamaktaydı.

H.1294 / M. 1878 yılında Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri'nde bulunan köyler; Arpalı, Aksu, Baştımar, Dirlik, Yokuşbaşı, Yağmurlu, Balıklı Kahraman, Yemişli, Fındıcak, Gölansa, Güneşli, Zeytinli, Yeniay, Humurgan, Üstündal, Üzümlü, Aşağı Çavuşlu Çimenli, Karacakaya, Bereketli, Petekli, Yokuşbaşı, Çamburnu, Ormanseven, Koyuncular, Aşağı Ovalı, Yukarı Ovalı, Zaruha, Muratlı, Konak olarak sıralanmaktadırlar (Bilgin, 1990: 178-328), (Şekil 337).

Tanzimat'ın ilanından sonra bölgede yaşanan değişiklikler son derece önemlidir ve vadilerin sosyal, etnik, nüfus ve idari, yapısında ciddi değişikliklere neden olmuştur. Tanzimat fermanından sonra Müslüman ve gayrimüslim nüfusun bir arada yaşadığı köylerde İslam ve Rum olmak üzere iki ayrı muhtarlık oluşturulmuştur. Önceden nüfus karışık olarak bir arada otururken daha sonraları Rum ve İslam mahallelerine ayrılmıştır (Bilgin, 1990: 229). Gayrimüslimlerin azınlıkta ve dağınık olarak yaşadıkları köylerden toplanarak sahildeki Halanik (Zeytinli), Humurgan, Gölansa ve sahilden birkaç km içeride olan Mirgandoz (Asmalı), Meksize (Yokuşbaşı), Karakancı (Üstündal), Cida (Dirlik), Aso (Aksu) ve Çikoli (Yokuşbaşı)[71] köylerinde iskân edilmişlerdir. Meksize köyü hariç diğerler yerleşimlerde Müslümanlar da bulunmaktaydı. Aytora Manastırı'nın bulunduğu yerin altında 224 dönümlük bir alanın 1364 yılında Trabzon Kralı Aleksius tarafından Venedik'lilere ticari üs olarak bağışlanmıştır (Bilgin, 1990: 114-328). Aksu hanları ve çevresinin eskiden beri hem yerleşim hem de ticari amaçlı olarak gayrimüslimler tarafından yoğun olarak kullanılan bir bölge olduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslim nüfusun Manahos Deresi Vadisi'nin kıyı ve aşağı bölgesinde yoğunlaşması elbette halkın ortak kullandığı çarşı-pazar gibi merkezleri ve ibadet alanlarının fiziki konumlarını da etkilemiş olmalıdır. Muhtemelen Rum ve İslam olarak ayrılan mahallelerde camilerin de bu ayrıma paralel olarak taşınması da gündeme gelmiştir. Diğer taraftan yukarıda da belirtildiği gibi

[71] Eski yeni yer isimleri için. Bkn. (Uzun,2007: 20).

gayrimüslim nüfusun Aksu köyü ve civarında yoğunlaşmasından dolayı Aksu'da gayrimüslim nüfusun kullandığı bir çarşı merkezi bulunmaktaydı ve burada lise ayarında bir Rum Okulu da vardı.

Şekil 337. 1583 ve 1878 yıllarına göre Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri'nde bulunan köyler

Bölgedeki sosyal hayatı ilgilendiren en önemli olaylardan biri de fetihten sonra vadilerdeki köylerin hepsinin yeniçeri mensuplarına timar olarak verilmesi ve bu kişilerin zamanla "Ağa"/"Ayan" olarak bölgeye damgalarını vurarak halkı tamamen kendilerine bağımlı hale getirmeleridir. Tımar sahiplerinin bağlı oldukları yeniçeri ocağı bölüklerine göre gruplaşmaları halkı taraf tutmaya mecbur hale getirmiştir. Eskiden Manahos, Küçükdere ve Karadere vadilerinin bağlı olduğu Sürmene ağaları yüzüncü, yirmi beşinci

ve on üçüncü bölük olmak üzere üç gruba bölünmüşlerdi, dolayısıyla halkta bu gruplar etrafında toplanmıştı (Bilgin 2006: 42).

19. yy başında Ağalar'ın isyan hareketleri, bunlar üzerinde devletin 1811-1834 yılları arasında devletin uyguladığı ıslahat faaliyetleri sonucu bölgenin idari, sosyal, ekonomik olarak yeniden düzenlenmesi gündeme gelmiştir. 1832 yılında Tuzcuoğlu İsyanı olarak adlandırılan büyük kavga ve karışıklığı bastırabilmek için Trabzon Valisi Hazinedarzade Osman Paşa ağaların yüksek tepelerde bulunan konakları da dâhil olmak üzere Manahos Deresi ve Küçükdere ağızları arasında yer alan Aşağı Çavuşlu ve Zeytinli köylerinin kıyı kesimine yayılan çarşıdaki timar sahibine ait bütün dükkanlar yakılarak yok edilmiş, çarşı çevresindeki nüfus dağıtılmış, bir kısmı Halanik ve Yukarı Kumanit bölgelerine çekilmiş, bir kısmı Mahno tarafına gönderilmiş, başka köylerden gelerek burada iskan edenler köylerine geri gönderilmiş ve isyancılar bölgeden uzaklaştırılarak başka kaza ve şehirlere gönderilmiştirler. Böylece buradaki çarşı pazar konumundaki Sürmene çarşısı dağılarak 1838-40 yıllarında Karadere vadisi'nin batı kıyısında Araklı Burnu'ndaki Konakönü denilen mevkiye taşınmıştır. Bu olay sonucu Karadere ve Manahos Deresi Vadilerinin ağzında ayrı birer Pazar yeri kurulmuştur. Zamanla bu alanlar gelişerek çarşı-pazar özelliğine kavuşmuşturlar. 1915 yılında Konakönü'nde bulunan resmi kurumlar Manahos Deresi Vadisi'nin ağzındaki eski Hamurgan köyü olarak adlandırılan yere taşınmalarıyla bugünkü modern Sürmene çarşısı oluşmuştur. Böylece Sürmene çarşı merkezinin tarihte beş defa yer değiştirmesiyle bugünkü konumunda inşa edildiği anlaşılmaktadır (Bilgin, 1990: 48-317).

Bölgenin önemli kervan ve ticaret yolları üzerinde olması, maden yataklarının varlığı bölge halkının sosyal hayatını etkileyen en önemli faktöreler arasındadır. Ticari yolların geçtiği ya da yakın bağlantılı olan köylerin refah düzeyinin yüksek olduğu başka bir deyişle "zengin köyleri" oldukları bilinmektedir.

Özellikle Tanzimat'tan sonra gayrimüslimlere tanınan haklar sebebiyle sosyal hayatı etkileyen önemli değişimler yaşandığı görülmektedir. Gayrimüslimlerin oturdukları ve inşa ettikleri konutların son derece büyük ve gösterişli oldukları, kilise ve şapellerin sayısında ve büyüklüklerinde gözlenen abartı dikkat çekmektedir. Bilgin, Dirlik Köyü'nde bugün okul olarak kullanılan kilisenin hemen 150 m aşağısında Eski kilise olarak bilinen yerde daha büyük ve görkemli bir başka kilise ve vadinin hakim noktalarına çok sayıda kilise inşası gerçekleştiğini belirtmektedir (Bilgin, 1990: 329). Bilindiği gibi buradaki Eski kilise camiye çevrilerek kullanılmaya günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir.

19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkaslarda toprak kaybetmesi bölgenin nüfus yapısını etkileyen diğer faktörlerden biridir. "93 Harbi" olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı kaybedilen topraklardaki Müslüman nüfus kitleler halinde Trabzon ve çevresiyle birlikte Manahos Deresi Vadisi ve kıyı kesimine geçici olarak yerleştirilmişlerdir. Sahilde çıkan sıtma hastalığı nedeniyle kitleler halinde ölümler yaşandığından bunların bir kısmı Humurgan kalesi yanındaki mezarlığa bir kısmı ise Manahos Deresi kıyısında "93 muhacirleri" için tahsis edilen yerlere gömülmüştürler (Bilgin, 1990: 326).

2.9.4. İdari Yapı ve Sınırlar

1854-1870 yılları arasında Sürmene Nahiyesi Of Kazasına bağlanmıştır. 1871'den itibaren merkez kaza olan Trabzon'a bağlanmıştır. 1873 tarihinde de kaza olmuştur. Bu uygulamalar sırasında Sürmene'nin idari merkezi Araklıburnu üzerindeki Konakönü bölgesinde kuruluydu. 1953 yılına kadar Karadere-Dağbaşı nahiyeleri Sürmene ilçesine bağlı iken bu tarihten sonra ayrılarak Araklı ilçesini oluşturmuştur (Bilgin, 1990: 48-317).

Tuzcuoğlu isyanından sonra 1854 yılında yayınlanan vilayet nizamnamesine göre; Sürmene bir nahiye ve bu nahiyeye bağlı 69 köy olarak yeniden teşkilatlandırılmış 1870-1871 tarihine kadar nahiye olarak Of kazasına bağlı olan Sürmene 1871-1872 'den itibaren merkez kaza olan Trabzon'a bağlanmış 1873 yılında ise kaza olmuştur. 1876 yılında belediye açılarak faaliyete geçmiştir.(URL-68, 2015).

Solaklı Deresi Vadisi'nin orta bölgesindeki tarihi Holo köyleri on iki tanedir ve bunların altısı Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kesimine yayılmıştır. Bunlar; Zeno, Arşala, Fotgene, Fotzega, Holo Makdanos ve Kalanas köyleridirler. Diğer altı köy Manahos Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesindedirler. Vadinin yukarı bölgesindeki Köprübaşı ilçesinin Beşköy Beldesi bağlı olan bu köylerin eski adları; Arhancilo-yusağir, Arhancilo-yu kebir, Ehşoho, Kalis, Holomezire, Nefs-i Holo (Holo Holo) 'dur. Bu köylerin idari durumlarına bakıldığında başlangıçta hepsi Of'a bağlı iken Köprübaşı'ndaki Holo köyleri Çaykara'nın Of'tan ayrılması ile bir süre Çaykara'ya bağlanmıştırlar. Daha sonra Sürmene'ye bağlanan bu köyler Sürmeneliler tarafından "Of Köyleri" olarak anılmıştırlar(Bilgin, 2006: 51).

2.9.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler ve Yapısal Analizleri

15 ve 16. yy. Trabzon Sancağı Tapu Tahrir Defterlerini inceleyen Bilgin, bu dönemlere ait kayıtlarda fetihten önce bazı toprakların gelirlerinin manastırlara vakfedildiği sonrasında bunların tımar olarak kaydedildiği bilgisine karşılık cami ya da sosyal olaylara ilişkin herhangi bir vakıf kaydına rastlanmadığını belirtmektedir. Daha sonraki dönemlerde Müslüman nüfusun artması ile birlikte sosyal ihtiyaçları karşılamak amacıyla birçok vakıf kurulduğunu ifade etmektedir. Bunlardan biri Gültepe (Kucara) Köyü Camisi'nde ihtiyacı olanlara borç olarak vermek üzere kurulan vakıftır (Bilgin, 1990: 239). Gerek dini, eğitim ve sivil yapıları gerekse köyün konumuna bakıldığında Gültepe köyü bölge için önemli yerleşim merkezlerinden biridir.

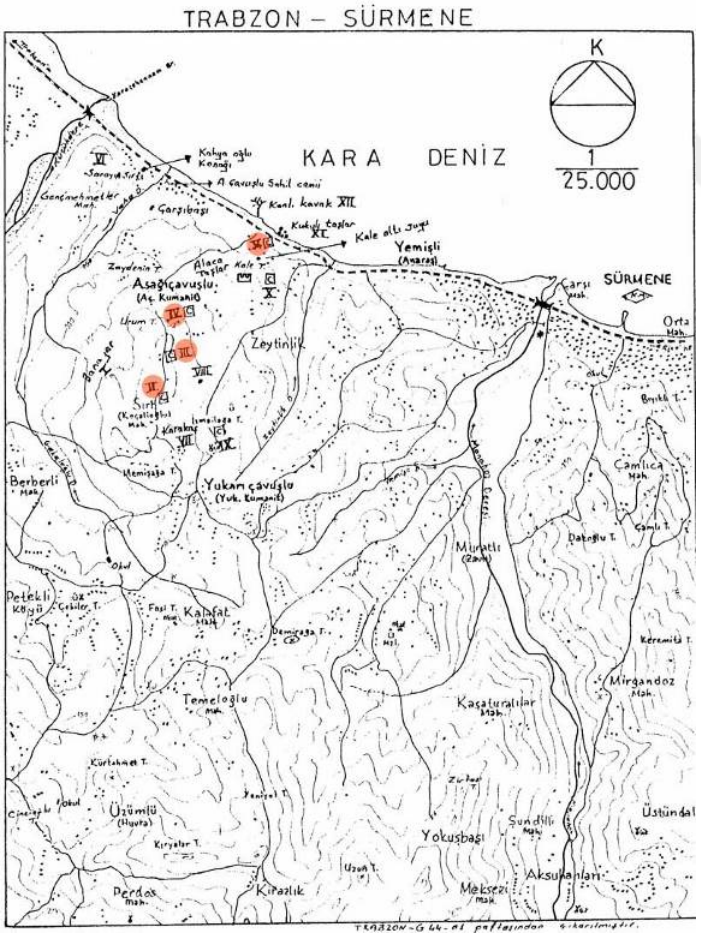
Fetihten sonra bölgede yaklaşık bir iki yüzyıl içinde yavaş yavaş Müslüman nüfus artmaya başlamıştır. 19. Yy'da Kahramanlar (Gilima) Köyü'nden Şeyh Osman Sıtkı Efendi'nin İstanbul'da eğitimini tamamlayıp döndükten sonra bölgede yaptığı irşat faaliyetleri halkı bir çatı altında toplama, çete ve eşkıya faaliyetlerinden uzaklaştırmak gibi çok önemli sosyal etkileri olmuştur. Bunun yanı sıra eğitim faaliyetlerini sürdürebilmek için vadide gerekli fiziki mekanın oluşumu için girişimleri ve başlattığı süreç sonucunda vadinin orta bölgesindeki Fidanlı (Güneşera) Köyü'nde bir eğitim merkezi oluşmuştur. 1882-83 yılları arasında Şeyh Osman Efendi ve hayırsever[72] halkın katkılarıyla Fidanlı Köyü'nde[73] "Halveti Tekkesi"ni inşa etmişlerdir. Daha sonra Tekke'nin artan ihtiyaçları sonucu yanında öğrenci ve misafirlerin kalabilmesi için ahşap malzeme kullanılarak köylünün yaptığı bağışlarla bir misafirhane inşa edilmiştir. Tekke'nin yanında Şeyh Osman Efendi başta olmak üzere burada hizmet etmiş birçok alimin mezar ve türbeleri bulunmaktadır. 1985 yılında Halil Cerrahoğlu Tekke'yi onarıp bir minare ilave etmiş yanında bir lojman ve bir kuran kursu inşa ederek tekkeyi camiye çevirmiştir. Manahos Deresi Vadisi'nin orta bölgesinde Güneşli Köyü'nün Fidanlı Mahallesi'nde kurulan Halveti Tekkesi kırsal alanda dini mekanın oluşma süreci, gelişimi ve dönüşümü ile ilgili son derece önemli bilgiler vermektedir.

---

[72] Tekke, Fidanlı Köyünde vadinin orta kesimindeki bütün köylerin görebilecekleri bir konumda Cerrahoğlu ailesinin bağışladıkları arazi üzerinde inşa edilmiştir. Bkn. Mehmet Bilgin, Karadeniz Dünyası, Ötüken, Yaylacık Matbaası, İstanbul 2013, s. 209-211.

[73] Bügünkü Fidanlı, Gündoğan ve Akpınar ve Çifteköprü Mahalleleri Güneşli (Güneşera) Köyü adı altında tek muhtarlık olarak 1929 yılına kadar idari yapılası devam etmiştir. Bkn. (URL-69, 2015).

Aşağı Çavuşlu'nun Orta Mahallesi'nde dördüncü defa kurulan Aşağı Çavuşlu Orta Mahalle Camisi, Müslüman halkın yerleşke içindeki hareketi ile birlikte dini mekanın da buna paralel olarak nasıl yer değiştirdiğini gösteren ilginç bir örnektir. Müslüman yerleşimin zamanla kıyıdan yukarı kesimlere doğru taşınmasıyla cami de taşınmıştır. Haritada da görülebileceği gibi caminin ilk kuruluş yeri sahilde, Kanlıkavak diye anılan yerin yakınlarındadır. Bu camiye ait olduğu söylenen kitabede "Sahibul hayrat ve hasenat, sahib ve malik İbrahim Paşa sene 1110 (1695)" ifadeleri yazmaktadır. Daha sonra Sürmene Camisi olarak da adlandırılan cami, minberindeki H.1198/M.1783 tarihli kitabesine göre ilkinin güneybatı yönünde Selviyanı olarak adlandırılan yerde ikinci defa kurulmuştur. Daha sonra daha da güneyde 1913 yılında üçüncü defa inşa edilmiştir. 1965 yılında bu alanın hemen güneyinde cami dördüncü defa inşa edilmiştir. Bu son camide daha önceki camilere ait kitabeler bulunmaktadır (Bilgin, 1990: 43-44), (Şekil 338).

Şekil 338. Aşağı Çavuşlu Köyü Camisi'nin kıyıdan yukarı kesimlere doğru inşa edildiği yerleri gösteren harita (Bilgin'den işlenerek, 1990: 45)

Küçükdere Vadisi'nin orta bölümünde Konak Camisi'nin önceleri daha aşağıda bulunan çeşmenin üst tarafındayken oradan kaldırılarak şuan bulunduğu yere taşındığı yerel halktan 84 yaşındaki Usta Mehmet Özcan tarafından ifade edilmiştir.

Bilgin'in de belirttiği gibi Zeytinli Köyü Yukarı Cami, yanındaki hazirede bulunan mezar taşlarına bakıldığında en eskisinin 1785 tarihli olması buradaki caminin daha eski tarihli olmasını mümkün kılmaktadır. Kıyıya yakın bir tepede, Sürmene Kalesi'nin kalıntıları ve Kale Camisi bulunmaktadır. Cami, 1916 yılında Rus işgali olduğu yıllarda yakılmış ve muhacirlik dönüşü tekrar inşa edilmiştir. 1985 yılında üçüncü defa inşa edilen cami günümüzde varlığını sürdürmektedir (Bilgin, 1990: 44).

Yağmurlu Köyü Camisi'nin bulunduğu yerin kuzeyindeki mahallede eskiden bir medrese olduğu köyün yerlisi olan 92 yaşındaki Mehmet Kumbasar tarafından ifade edilmiştir.

Yeniay Kuleli Mahallesi Camisi'nin yanında bir medrese olduğu yerel halk tarafından ifade edilmektedir.

Küçükdere Vadisi'nin aşağı kesiminde batı yakasında yer alan Bereketli Köyü'nden şifalı olduğu söylenen meşhur "Acısu" denilen madensuyu çıkmaktadır (URL-70, 2015). Buranın eski bir yerleşim yeri olduğu yukarıda belirtilen kaynaklardan da çıkmaktadır. Bölgede nadir bulunan ahşap cami geleneğinin burada yaşatılması burayı daha da önemli kılmaktadır.

Manahos ve Küçükdere Vadileri'nde bulunan kırsal camilerin Tablo 36'da listelenmiştir. Ayrıca Manahos ve Küçükdere Vadileri'nde eski Camisi bulunan yerleşimlerin eski ve yeni yer adları Tablo 37-Tablo 38'de yer almaktadır. Kırsal camilerin alandaki dağılımları Şekil 339 ve Şekil 340'de takip edilebilir.

Tablo 36. Manahos ve Küçükdere Vadileri'nde bulunan kırsal camiler

Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri			
	Manahos Deresi Vadisi		
		Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi, 1920[74]	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Yeniay Baştımar Mahallesi Camisi, 1859	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Yeniay Kuleli Mahallesi Camisi, 1893	Kısmen müdahale görmüş
		Dirlik Köyü Eski Camisi, 1893 (Kiliseden	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Karacakaya Köyü Camisi, 1901	ÖZGÜN sayılabilir.
		Yokuşbaşı Köyü Camisi, ??	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Yağmurlu Köyü Camisi, 1830	Kapsamlı müdahale görmüş.
		Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi, 1951[75]	Kısmen müdahale görmüş.
		Gündoğan Yeşil Mahallesi Camisi, 1843[76]	Kısmen müdahale görmüş.
	Küçükdere Vadisi		
		Petekli Köyü Camisi, 1898.	ÖZGÜN
		Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi, 1866.	ÖZGÜN
		Gültepe Köyü Camisi, 1900.	Kısmen müdahale görmüş.
		Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi, 1982	ÖZGÜN
		Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi II[77]	ÖZGÜN
		Konak Köyü Camisi, 1942	Kısmen müdahale görmüş.
		Aşağı Ovalı İrfanlı Mahallesi Camisi, 1845	ÖZGÜN
		Yukarı Ovalı Köyü Camisi[78]	Kısmen müdahale görmüş.
		Yeşilköy Camisi H-1342, (M-1925)	Kısmen müdahale görmüş.

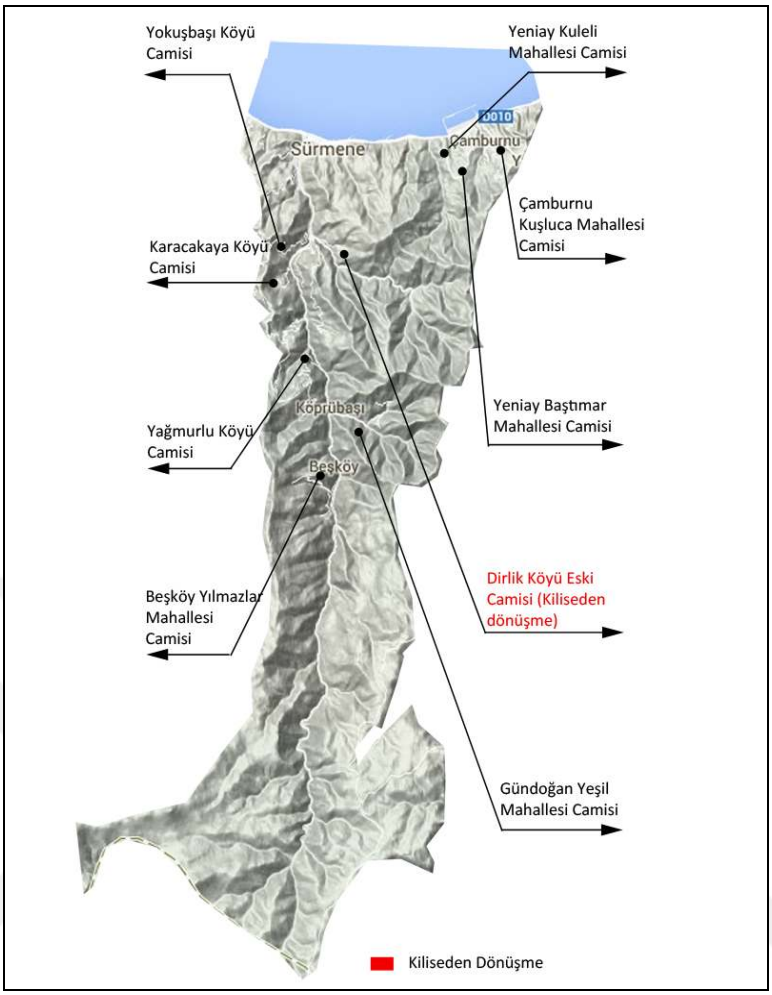
[74] Diyanet İşleri Başkanlığı'nın camiye asmış olduğu Berat'ta ibadete açılış yılı 1920 tarihi olarak belirtilmiş olsa da caminin aslında 200-300 yıllık olduğu söylenmektedir.

[75] Caminin kuzey cephesi üzerinde dikdörtgen çerçeve içinde Arapça rakamlarla H- 1369, M-1950-51 tarihi yazılı bir kitabe bulunmaktadır. Girişi üzerindeki Türkçe Kitabede ise H-961, M-1554 tarihi bulunmaktadır. Yakın çevre ve bölgedeki kırsal camilerin inşa tarihlerine bakıldığında en geç dönemli olanlar 18.yy'a kadar inebilmektedir. Bu nedenle bu tarihin, inşa tarihi olması son derece şüphelidir. Bölge halkı, 16. Yy'lın ortalarını gösteren bu tarihi Of'lu bir hocanın köye gelerek imamlık yaptığı tarihi belirttiğini ifade etmektedirler.

[76] Giriş kapısı üzerindeki dikdörtgen biçimli taş kitabede H-1259 tarihi bulunmaktadır.

[77] Caminin hemen yanındaki çeşmenin üzerinde dikdörtgen çerçeveli mermer kitabe üzerinde H-1308, M-1891 tarihi bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir inşa kitabesi bulunmayan bu caminin yapım tarihi hakkında bilgi vermektedir.

[78] Cami içindeki berat kaydında yapının 1968 yılında inşa edildiği belirtilsede mihrap nişinin sağ yan yüzünde oldukça küçük ve boyadan dolayı okunması zor olsa da Osmanlıca rakamlarla 12.. veya 18.. ile başlayan bir tarih bulunmaktadır. Her iki durumda da caminin 19. yy veya öncesinde inşa edilmş olması muhtemeldir.

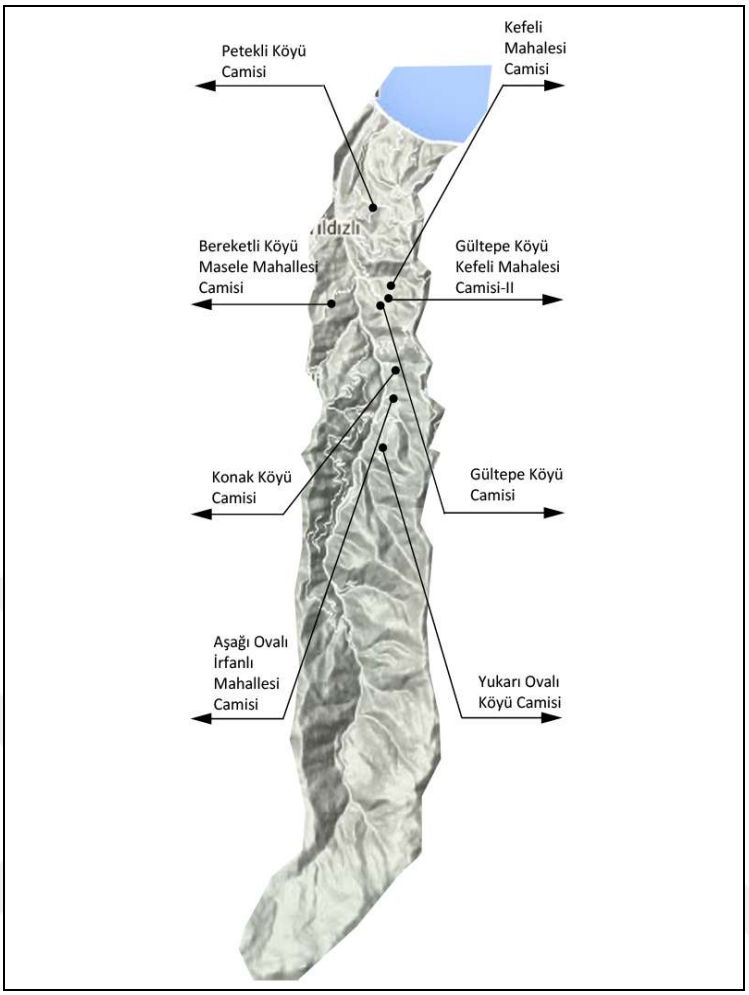

Şekil 339. Manahos Deresi Vadisi kırsal camilerinin dağılımı

Tablo 37. Küçükdere Vadisi'nde kırsal camilerin bulunduğu köylerin eski ve yeni adları

Eski Adı[79]	Yeni Adı	Eski Adı	Yeni Adı
Mahura	Bereketli	Vizera	Aşağı Ovalı
Makavla	Petekli		Yukarı Ovalı
Kucera	Gültepe	Letiran	Yeşilköy
Zol	Konak		

[79] Ayhan Yüksel'in bir makalesinden yararlarak web'de Sürmene ile ilgili eski ve yeni yer isimleri yayımlanmıştır.

Şekil 340. Küçükdere Vadisi kırsal camileri dağılımı

Tablo 38. Manahos Deresi Vadisi'nde kırsal camilerin bulunduğu köylerin eski ve yeni adları

Eski Adı	Yeni Adı	Eski Adı	Yeni Adı
	Çamburnu	Cikoli / Zikoli	Yokuşbaşı
Mahno	Yeniay	Güneşera	Beşköy
Cida	Dirlik	Güneşera	Gündoğan
Maçuka	Karacakaya	Cimilit	Yağmurlu

2.9.5.1. Manahos Deresi Vadisi Kırsal Camileri

Manahos Deresi Vadisi'nde dokuz cami alan çalışması ile incelenmiştir. Bunlardan Dirlik Köyü Camisi kiliseden dönüştürme bir camidir.

Manahos Deresi Vadisi'nin kıyı kesiminin doğu yakasında Çamburnu Kuşluca Mahallesi, Yeniay Baştımar Mahallesi ve Yeniay Kuleli Mahallesi Camileri olmak üzere üç cami yer almaktadır. Vadinin aşağı bölgesi ya da kıyıya yakın olan bölümünde Dirlik Köyü, Yokuşbaşı Köyü ve Karacakaya Köyü Camileri olmak üzere üç kırsal cami yer almaktadır. Vadinin orta bölümünde Yağmurlu Köyü, Gündoğan Yeşil Mahallesi ve Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camileri olmak üzere üç kırsal cami daha vardır. Vadinin yukarı bölgesi son derece dağlık, sarp ve ormanlık olduğundan yerleşim yoktur.

2.9.5.1.1. Yerleşim Durumu

Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri'nde bulunan kırsal camileri genellikle coğrafi koşulların elverdiğince köyün ortası ya da yukarı kesiminde düzlük alanlara kurulmuşlardır. Küçükdere Vadisi'nin aşağı kısmındaki Petekli ve Manahos Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde yer alan Beşköy Yılmazlar Mahallesi ve Gündoğan Yeşil Mahallesi Camileri dışında diğer hepsi eski mezarların da bulunduğu hazire alanı yanında yer almaktadırlar.

Manahos Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi'nin hemen yanında 1995 yılında açılmış oldukça büyük bir Kuran Kursu vardır. Buranın müştemilat kısmı "Abdurrahman ve Mürüvvet Vakfı" olarak hayırsever kişiler tarafından yaptırılmıştır. 1951 yılında inşa edilmiş olan bu caminin hemen yanında yer alan bu büyüklükteki okul burada daha önce de medrese eğiitimi veren bir yer olabileceğini akla getirmektedir. (Şekil 341).

Şekil 341. Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi ve yanındaki Kuran Kursu

Küçükdere Vadisi'nin orta kısmında doğu yamacında yer alan Yukarı Ovalı Köyü Camisi'nin girişinin bulunduğu batı yönünde sonradan üzerine betonarme kat atılan dikdörtgen planlı zemin ve zemin altı bir kat olmak üzere iki katlı taş bir yapı bulunmaktadır. Bugün zemin katı görevli tarafından lojman olarak kullanılıp alt katı depo olarak kullanılan yapının doğu ve batı cephesi üzerinde iki girişi bulunmaktadır. Batı cephesi üzerindeki dikdörtgen açıklı kapının üzerinde kemerli bir niş içinde kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabeye göre yapı H-1321,M-1903 yılında inşa edilmiştir. Üzerindeki berata göre 1968 yılında inşa edilen camiden çok daha eski tarihlerde inşa edilen bu yapı burada daha öncesinde başka bir caminin varlığını işaret etmektedir. Bu yapının medrese olması muhtemeldir (Şekil 342).

Şekil 342. Yukarı Ovalı Köyü Camisi ve yanındaki taş yapı

Küçükdere Vadisi'nin aşağı bölgesinde yer alan Gültepe Köyü Camisi köyün ortasında oldukça düz olan bir alanda büyük bir hazirenin yanında yer almaktadır. Girişinin yer aldığı kuzey cephesi yönünde iki katlı bir yapı olup üst katı kullanılmaktadır. Burada ocaklı bir oda ve önünde yarı açık mekanı ile dini eğitim amaçlı olarak kullanılmaktadır. Caminin bulunduğu konum, yanındaki bu yapı, eski mezarlar ve hazire alanının büyüklüğü buranın eski bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. 1900 yılında inşa edilen bu camiden önce burada başka bir cami daha olması muhtemeldir.

2.9.5.1.2. Plan Şeması

Manahos Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerin plan özelliklerine genel olarak bakıldığında kare, mihrap ekseni ya da doğu-batı ekseni boyunca dikdörtgen planlı oldukları ve yine bazılarının mihrap aksı veya doğu-batı ekseni üzerinde son cemaat yeri bulunduğu görülmektedir (Ek Tablo 82), (Şekil 343).

Vadinin kıyı bölgesindeki Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi, vadinin kıyıya yakın bölümündeki Yokuşbaşı, Karacakaya Köyü Camileri ve vadinin orta bölümündeki Gündoğan Yeşil Mahallesi Camisi'nin planları kare ya da kareye yakın dikdörtgen planlı yapılardırlar. Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi'nin son cemaat yeri mihrap aksı üzerindeyken Karacakaya Köyü Camisi'nin ki doğu cephesi önünde yer almaktadır. Dolayısıyla girişler de son cemaat yerinin olduğu cephe üzerinden sağlanmaktadır. Yokuşbaşı Köyü Camisi'nin kuzey cephesine yapılan ek konut yapısı ile giriş bölümüne küçük, yarı açık bir mekan oluşturulmuş olsa da orijinalde son cemaat yerinin olup olmadığı veya biçimi ile ilgili iz yoktur. Gündoğan Yeşil Mahallesi Camisi'nin son cemaat yeri olmayıp giriş batı cephesinden sağlanmaktadır. Mihrap aksı boyunca arazideki eğimden dolayı kuzey cephesi üzerinde mahfil katına dıştan bağımsız bir giriş daha vardır. Harim kısmında doğu batı ekseni üzerinde yan yana dizilmiş olan dört dairesel ahşap sütun vadideki sıradışı uygulamalardan biridir.

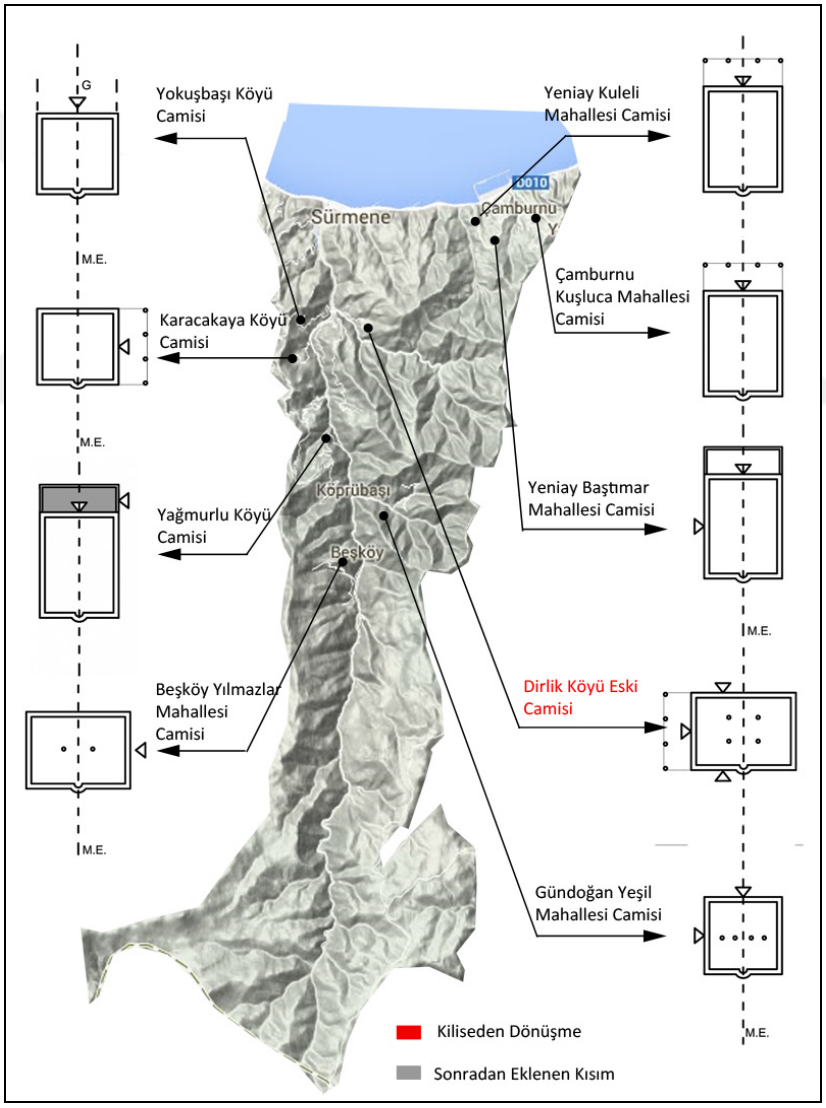
Kıyıda yer alan Çamburnu Kuşluca Mahallesi ve vadinin aşağı kısmı ya da kıyıya yakın konumunda yer alan Karaca Köyü Camileri'nin iki katlı açık son cemaat yeri uygulamaları vadide ilgi çeken örneklerdirler.

Mihrap ekseni boyunca dikdörtgen planlı olan Yeniay Baştımar Mahallesi Camisi'nin mihrap ekseni üzerinde kapalı olan son cemaat yeri sonradan ekleme olup giriş batı cephesinden sağlanmaktadır. Mihrap ekseni üzerinde ahşap direklerle desteklenen açık son yeri olup giriş yine buradan sağlanmaktadır. Yokuşbaşı Köyü Camisi'nin sonradan eklenen son cemaat yeri yine mihrap ekseni üzerinde olup giriş bu yönde sağlanmaktadır.

Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi doğu batı ekseni doğrultusunda dikdörtgen planlı olup son cemaat yeri yoktur ve giriş doğu cephesinden sağlanmaktadır. Cephedeki izler plandaki asimetriden dolayı caminin bir takım müdahaleler gördüğü anlaşılmaktadır. Genellikle kıble duvarının ortasında yer alan mihrap burada batı yönünde kaydırılmış ve doğu cephesi yönünde uzun kalan bölümün üzerine mahfil katı uzatılmıştır. Giriş cephesinde duvar yüzeyinde parçaları görülebilen beş adet dairesel taş sütundan bu kısmın orijinalde açık son cemaat yeri iken sonradan kapatılmış olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla giriş kapısı daha iç kısımdayken, sonradan dışa eklenen duvara monte edilmiş olması muhtemeldir. Harim kısmında doğu-batı aksı üzerinde konumlanmış üstörtüyü destekleyen yan yana iki dairesel ahşap sütün yer almaktadır. Halktan gelen sözlü bilgiye göre bu caminin başlangıçta kilise yapmak amacıyla inşa edilmeye başlandığı, fakat yapı belli bir seviyedeyken gayrimüslimlerin köyden ayrılması ya da başka bir sebepten dolayı

devamında cami olarak inşasına devam edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca yapının doğu cephesi üzerinde açık son cemaat yeri olduğu ve bir süre buranın tabhane olarak kullanıldığı da ifade edilmiştir.

Kiliseden dönüştürme olan Dirlik Köyü Camisi orijinalde doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç nefli ve üç absidli kilise plan şemasına uymaktadır. Merkezde kubbeli üstörtüyü taşıyan dört dairesel taş sütun aynı zamanda orta ve yan nefleri bölmektedir. Yapı camiye çevrilirken güney cephesine mihrap eklenmiş, doğu cephesi üzerindeki dairesel planlı üç absid önüne düz bir duvar çekilerek harim kısmı dikdörtgen planlı duruma getirilmiştir.

Şekil 343. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri plan şemalarını gösteren harita

Dirlik Köyü Camisinde son cemaat yerinin üzeri kapatılarak görevlinin kalabileceği konuta dönüştürülmüştür. Benzer bir şekilde Yokuşbaşı Camisinde, kuzey cephesine bitişik, caminin mahfil katı ile de bağlantılı görevlinin konutu olarak kullanılan ek yapı yapılmıştır.

2.9.5.1.3. Üstörtü / Tavan

Manahos Deresi Vadisi'nde kırsal camilerin çatıları dört yönde kırma çatı olup üstörtüleri genellikle kare ya da sekizgen göbekli kademelidir (Ek Tablo 83), (Şekil,Şekil 348).

Vadinin aşağı bölümünde yer alan kiliseden dönüştürme Dirlik Köyü Camisi merkezde kubbe, kenar ve köşelerde beşik tonozla örtülüdür. Birbirine kemerlerle bağlanan dört kemerli sütunla desteklenen üç bölümlü son cemaat yerinin üzeri ise çapraz tonozlarla örtülüdür (Şekil 344).

Şekil 344. Dirlik Köyü Camisi harim ve son cemaat yeri üstörtüsü

Vadinin kıyı bölümünde buluna Yeniay Baştımar Mahallesi Camisi'nin gizli kubbeli üstörtüsü vadide tek örnek olması sebebiyle sıradışı uygulamalardan biridir.

Manahos Deresi Vadisi'nin kıyı bölümünde yer alan Yeniay Baştımar Mahallesi Camisi'nin gizli kubbesi oldukça basık ce büyük çapı ile diğer gizli kubbeli örnekler arasında farklılaşmaktadır. Bu durum yapım tekniğiyle ilgili olabilir. Ahşap kullanılarak malzemenin merkezde toplandığı gizli kubbelerde kubbe açıklığı belli sınırlar dahilinde kalmakta ve kubbenin dairesel yüzeyi yarın küre formuna benzemektedir. Diğer taraftan kalıp kullanarak üzerine kireç, saman karışımı bir malzemeyle alçı döker gibi yapılan gizli kubbelerde olası çatlak vb. hasarları önlemek amacıyla kubbenin dairesel hareketini azaltıldığından basık kubbe biçimi ortaya çıkmaktadır (Şekil 345).

Şekil 345. Yeniay Baştımar Mahallesi Camisi'nin gizli kubbesi

Kıyı Bölgesindeki Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi ve vadinin aşağı bölümündeki Yokuşbaşı Köyü Camileri'nin üstörtüleri onarıldığı için ahşapları değişmiş olsa da biçim olarak orijinal durumlarını korumaktadırlar. Kuşluca'nın ki tek kademeli sekizgen göbekli iken Yokuşbaşı'nın ki iki kademeli sekizgen göbekli ahşap tavana sahiptir. Bezeme açısından ikisinin de farklı olduğu dikkat çekmektedir (Şekil 346).

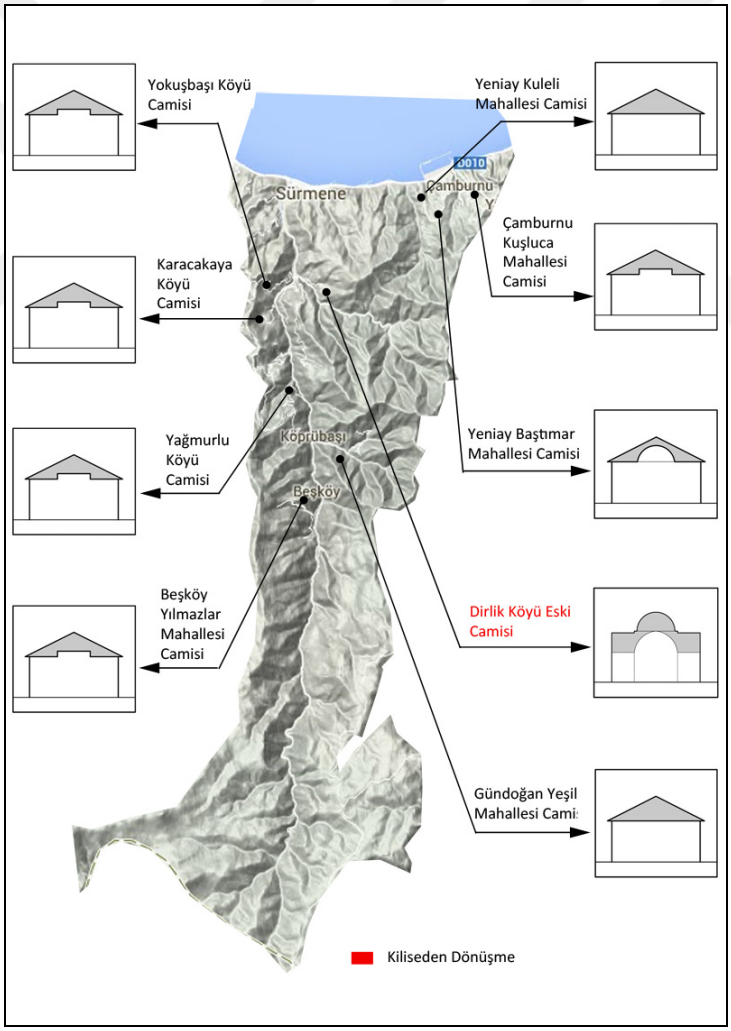

Şekil 346. Çamburnu Kuşluca Mahallesi ve Yokuşbaşı Köyü Camileri üstörtüleri

Vadinin doğu yamacı üzerinde kuzeyden güneye doğru sıralanan Karacakaya, Yağmurlu Köyleri ve Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camileri'nin üstörtüleri kademeli, kare göbekli olup Yağmurlu Köyü Camisi'nin bütün tavan ahşaplarının değiştirilmiş olduğu görülmektedir. Karacakaya Köyü Camisi üstörtüsünde ortada iki adet iç içe geçmiş kare ve merkezde sekizgen biçimli üç kademe söz konusudur. Ortadaki merkezi ahşap göbek etrafında ve göbeğin etrafındaki kenar yüzeylerde çıtalardan oluşturulmuş dikdörtgensel biçimler söz konusudur. Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi üstörtüsü ortada iki kademeli kare biçim olup kademeli göbek ve yan yüzlerin tamamı kalem işi boya ile bezenmiştir (Şekil 347).

Şekil 347. Karacakaya ve Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camileri'nin tavanları

Şekil 348. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri üstörtü şemalarını gösteren harita

Sonuç olarak vadideki kırsal camilerin bazılarının üstörtülerinde biçimsel olarak benzerlik olsa da gerek boyut, ahşap işçiliği ve bezeme anlayışıyla birbirinden farklı uygulamalar söz konusudur. Üstörtüler olarak ortak bir dil birliğinden bahsetmek mümkün değildir.

2.9.5.1.4. Mahfil

Manahos Deresi Vadisi kırsal cami mahfilleri genellikle mihrap aksı üzerinde tek yönlü konumlanmakta, iki ya da dört sütunla desteklenme ve tekli ya da üçlü dikdörtgen çıkmalı olabilmektedirler. Bunlar dışında sıradışı uygulamalara da rastlanmaktadır (Ek Tablo 84), (Şekil 350).

Vadinin aşağı bölgesinde yer alan Karaca Köyü Camisi'nin üçlü dairesel çıkması vadideki sıradışı uygulamalardan biridir. Mahfil aynalığı, çıkmaların alt döşemelerindeki ışınsal bezemeler ve renk kullanımı son derece dikkat çekicidir. Ayrıca daha plan şemasında bahsedildiği gibi doğu cephesindeki iki katlı son cemaat yerinin üst katına mahfil katından geçiş bulunmaktadır. Dolayısıyla mahfilin yarı açık mekanlı devamı olma özelliğiyle yine vadideki sıradışı uygulamalar arasındadır.

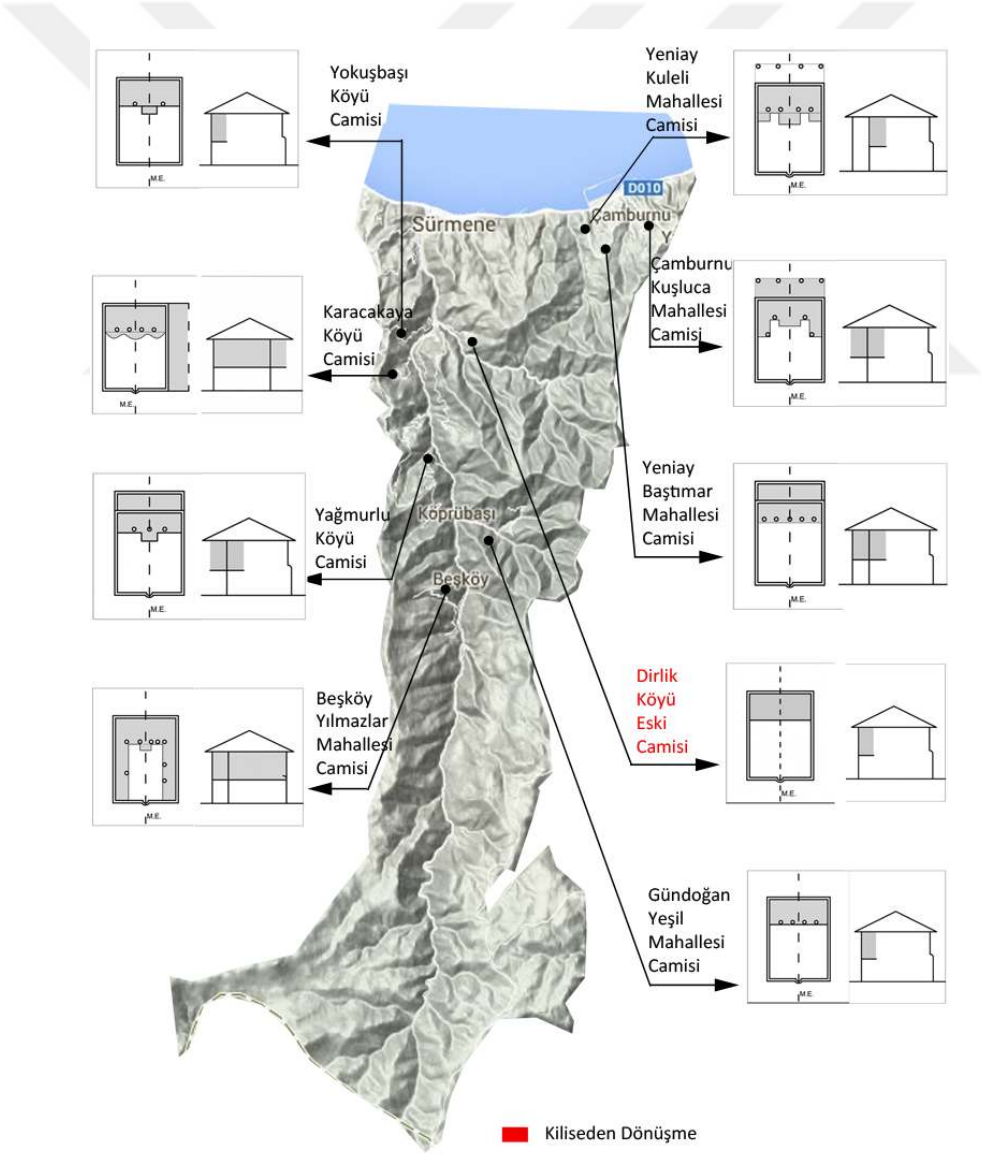
Vadinin kıyı bölgesinde yer alan Çamburnu Kuşluca Mahallesi ve Yeniay Baştımar Mahallesi Camileri yakın zaman da geçirdikleri restorasyon nedeniyle mahfilleri yenilenmiş olsa da biçim olarak ikisinde de biri ortada ikisi yanlarda olmak üzere üçlü dikdörtgen çıkma kullanılmıştır.

Vadinin aşağı bölümündeki Yokuşbaşı Köyü Camisi'nde iki ahşap sütunla taşınan mahfilin ortada dikdörtgen bir çıkması vardır. Mahfil aynalıkları ve korkulukları son derece itinalı bir ahşap işçiliğiyle bezenmiştir. Taşıyıcı ahşap sütunlardan biri sade iken diğerinin kare kesitli sütun başlığı ahşap işçiliğiyle bezenmiştir (Şekil 349).

Şekil 349. Yokuşbaşı, Yağmurlu köyleri ve Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camilerindeki mahfil çıkmaları

Vadinin orta bölgesindeki Yağmurlu Köyü ve Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camilerinde de son derece ayrıntılı ahşap işçiliği görülmektedir. Yağmurlu Köyü Camisi'nin biri ortada ikisi yanlarda olmak üzere üçlü ahşap taşıyıcıları sıradışı uygulamalardan biridir. Diğer yandan Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi'nin üç yönde devam eden mahfil uygulaması yine vadideki sıradışı uygulamalardan biridir. Ayrıca mahfili destekleyen taşıyıcıların asimetrik ve iki yanda farklı sayıda olmaları mahfil kısmında bir müdahaleyi akla getirmektedir. Batı cephesi boyunca uzanan mahfil kolu dar iken doğu cephesi boyunca uzanan mahfil kısmı daha geniştir. Daha önce plan şemasında bahsedildiği gibi doğu cephesi muhtemelen dış doğru genişletilmiş olmalıdır. Bu sırada mahfil kısmı da genişlemiştir (Şekil 350).

Şekil 350. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil şemalarını gösteren harita

Yokuşbaşı, Yağmurlu köyleri ve Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camileri vadinin aynı yamacında aşağıdan yukarı doğru sıralanmış olsalar da ahşap işçiliğinde kullanılan biçim ve motifler yönünden hepsi farklıdır.

2.9.5.1.5. Mihrap

Manahos Deresi Vadisi kırsal cami mihraplarının bazıları seramikle kaplanıp bazılarına sonradan ahşap mihrap yapılmıştır. Orijinal kalanlar içinde kıyıda bulunan Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi'nin mihrabı ahşap olup diğerleri taştır (Ek Tablo 85), (Şekil 352).

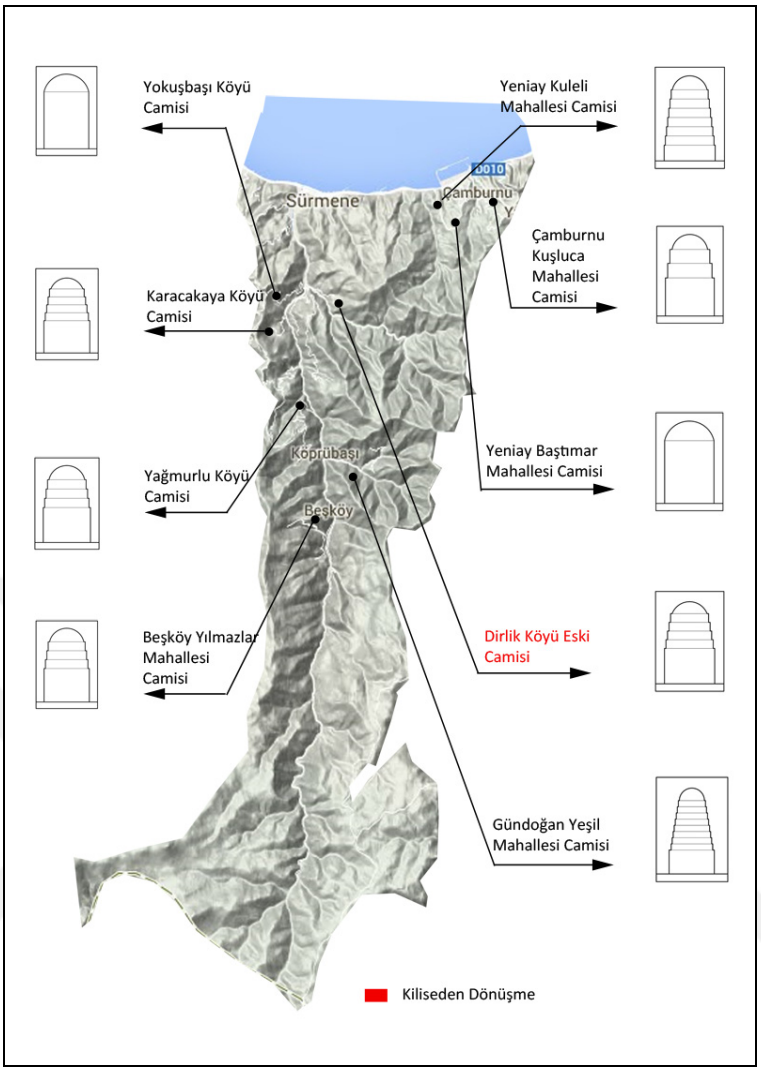
Kıyıda bölgesindeki Yeniay Kuleli Mahallesi Camisi mihrabı sade taş olup niş kısmı yedi kademelidir. Nişin her iki yanında birer tane motifli dairesel rozetler yer almaktadır. 2011-12 yılında VBM tarafından restore edilen caminin mihrap yüzeyindeki izlerden bazı motiflerin koptuğu ve yerlerinin doldurulduğu ya da düzeltildiği anlaşılmaktadır (Şekil 351).

Şekil 351. Yeniay Kuleli Mahallesi Camisi mihrabı

Vadinin aşağı bölgesinde yer alan Karacakaya Köyü Camisi mihrabı beş kademeli nişe sahip olup düz bir yüzeye sahip olmasına karşılık oldukça canlı renkler kullanılarak çiçek, bazı motifler ve perde resimleri gibi figürlerle boyanmıştır.

Vadinin orta bölümündeki Gündoğan Yeşil Mahallesi Camisi mihrabı dokuz kademeli nişi olup son derece sade bir yüzeye sahiptir.

Şekil 352. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap şemalarını gösteren harita

2.9.5.1.6. Kapı Açıklığı

Manahos Deresi Vadisi'nde kırsal camilerin kapı açıklıkları yuvarlak, basık kemerli ya da dikdörtgen biçimli olabilmektedir (Ek Tablo 86), (Şekil 355).

Vadinin kıyı bölümündeki Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi gibi genellikle ahşap camilerde rastlanan dikdörtgen açıklık içine kemerli kapı üstü pervazı ve iki kanatlı ahşap kapı uygulaması vadinin aşağı bölümündeki Yokuşbaşı Köyü Camisi ve vadinin orta bölümündeki Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camisi gibi taş yapılarda da vardır. Yine vadinin orta bölümünde yer alan Yağmurlu Köyü Camisi'nin taş kemerli kapı açıklığı olsa da kapı kanatlarının ahşap işçiliği öncekilerle benzerlik göstermektedir.

Çamburnu Kuşluca Mahallesi ve Yokuşbaşı Köyü Camileri'nin ahşap kapı kanatlarındaki ahşap bezeme motifleri aynı olmasa da benzerlik göstermektedirler. Diğer yandan yine Yağmurlu Köyü ve Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camileri'nin kapı kanatlarındaki ahşap işçilik şaşırtıcı derecede benzerlik göstermektedir (Şekil 353).

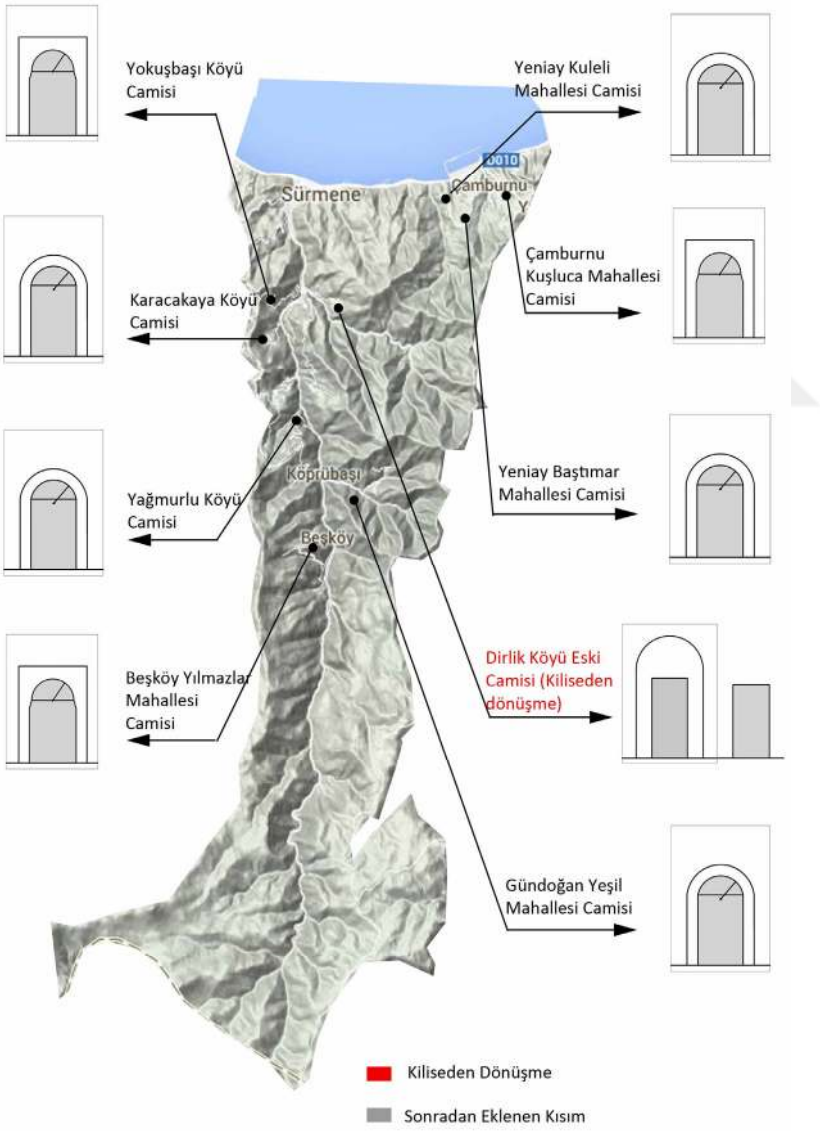
Şekil 353. Çamburnu Kuşluca Mahallesi, Yokuşbaşı Köyü, Yağmurlu Köyü, Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camileri'nin kapıları

Taş olan kapı açıklıkları genellikle yuvarlak kemerli olup vadinin kıyı bölümündeki Yeniay Baştımar Mahallesi Camisi'nin oldukça basık kemeri ve dilimli kemer taşları vadide dikkat çeken sıradışı uygulamalardan biridir.

Vadinin orta bölgesinde nispeten birbirine yakın olan Yağmurlu ve Gündoğan Yeşil Mahallesi Camilerinde yuvarlak kemerli açıklığı üzengi hizasında bırakılan dikdörtgen niş ya da kulak çıkıntıları son derece benzerdir. Ayrıca ikisinin de üst ya da yan kısımlarında dikdörtgen niş içine kitabe yerleştirilmiştir (Şekil 354).

Şekil 354. Yağmurlu ve Gündoğan Yeşil Mahallesi Camileri giriş kapıları

Şekil 355. Manahos Deresi Vadisi kırsal cami kapı açıklıkları dağılımı

2.9.5.1.7. Minare

Manahos Deresi Vadisi kırsal cami minareleri genellikle ahşap olup taş veya betonarme olanlar da bulunmaktadır. Genellikle yapının doğu ya da batı cephelerinin kuzey köşesinde yapıya bitişik olarak konumlanmıştırlar (Ek Tablo 87), (Şekil 356).

Vadinin orta bölümünde yer alan Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi orijinal ahşap minaresinin yanında sonradan eklenen betonarme bir minareye daha sahiptir. İki minareli kırsal cami olma özelliğiyle vadideki sıradışı uygulamalardan biridir.

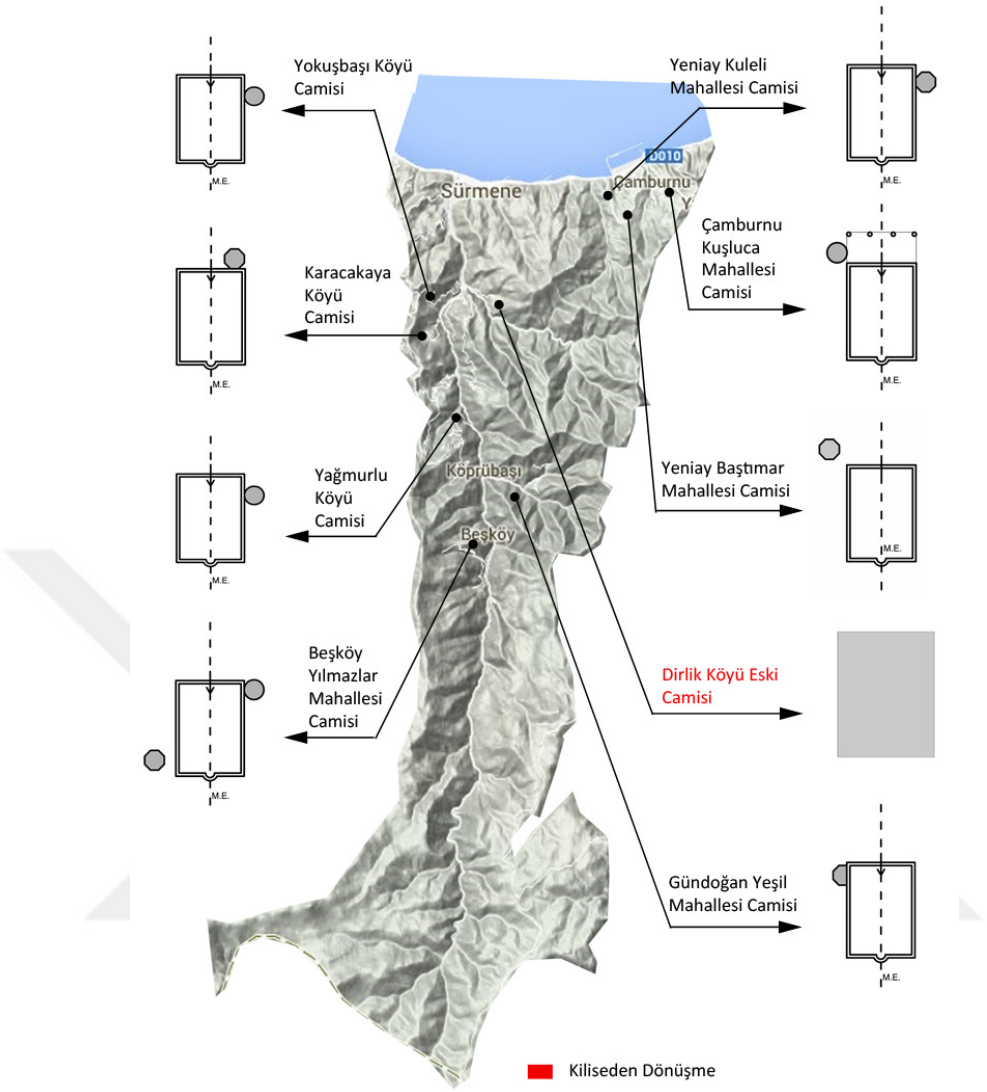
Ahşap minareler yapılırken zeminden gelen nem ve sudan etkilenmemeleri için özel olarak yontulmuş yaklaşık 50-80cm yüksekliğinde dairesel kesitli yekpare bir taş zemine yerleştirilir. Daha sonra merdiveni taşıyan merkezdeki direklerde minarenin duvarlarını oluşturan ahşaplarda bu taşa oturtularak taşıtılır. Ahşap minarelerin yağmur suyu gibi hava koşullarından etkilenip hasar görmemeleri içi genellikle teneke ya da çinko malzemeyle kaplandıkları görülmektedir (Şekil 357).

Şekil 356. Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi ahşap minaresi

2.9.5.1.8. Pencere Açıklığı

Manahos Deresi Vadisi pencere açıklıkları dikdörtgen, yuvarlak ya da basık kemerli olabilmektedir. Bazılarının müdahaleler sonucu değiştirildiği görülmektedir. Kıyıda yer alan Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi ahşap bir yapı olduğundan vadideki diğer örneklerden ayrışmaktadır. Camide, yatay sürgülü (kızaklı) ahşap pencere önünde kafesli ya da giyotin pencere tipleri bulunmaktadır (Ek Tablo 88), (Şekil 360).

Şekil 357. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri minare şemalarını gösteren harita

Kıyıdaki Yeniay Kuleli Mahallesi Camisi pencereleri söveli basık kemerli olup, vadinin aşağı bölümünde yer alan Karacakaya Köyü Camisi'ninkiler söveli yuvarlak kemerlidir.

Karacakaya Köyü Camisi ile yakın hizada karşı yamaçta bulunan Dirlik Köyü Camisinde birkaç tip pencere tipi olup yuvarlak kemerli pencere yanında yuvarlak kemer ve nişli söve içinde dikdörtgen açıklıklı ve dairesel pencere tipleri görülmektedir. Vadinin karşılıklı yamaçlarında yer alan Dirlik Köyü ve Karacakaya Köyü Camileri'nin yuvarlak kemerli pencere biçimlerinin benzerliği dikkat çekmektedir (Şekil 358).

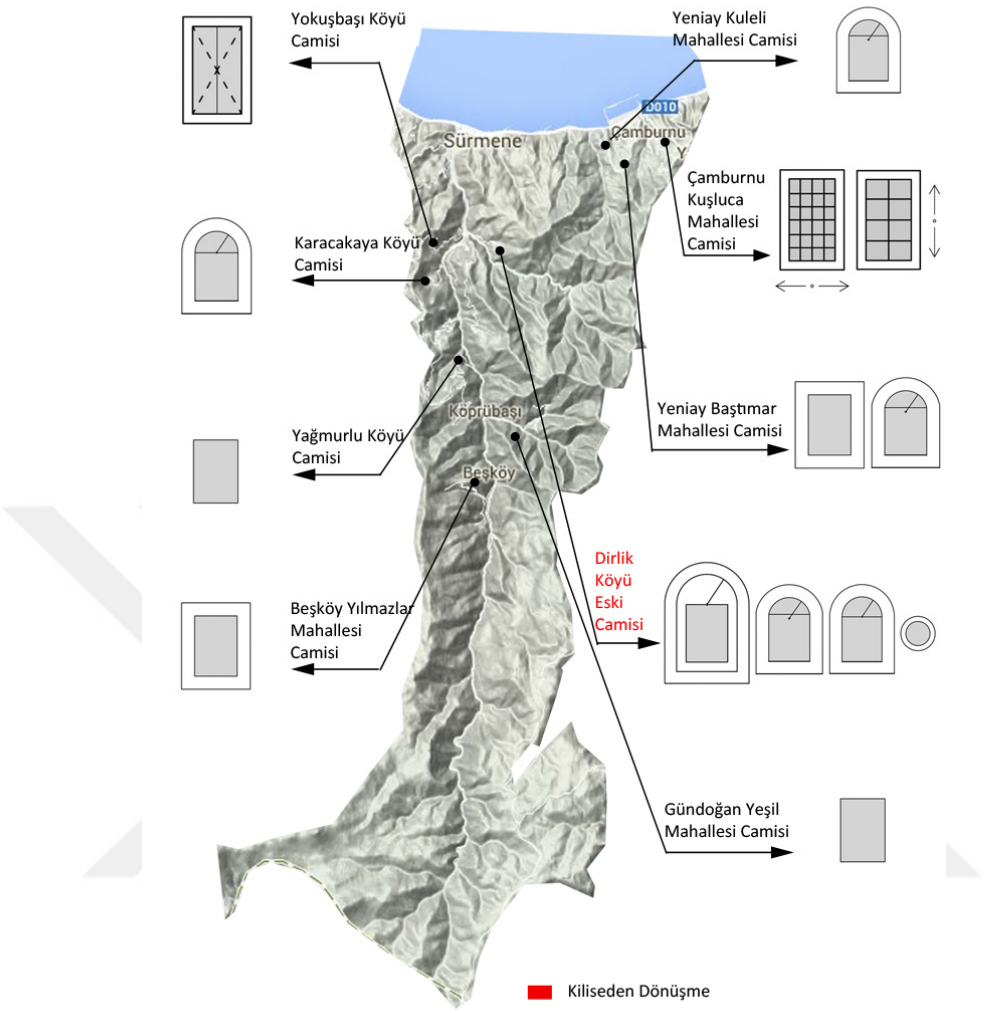

Şekil 358. Dirlik köyü (ilk dört fotoğraf) ve Karacakaya Köyü Camileri'nin (sağdaki) pencereleri.

Vadinin orta bölgesindeki Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi'nin söveli dikdörtgen pencereleri ve yakın konumdaki Yağmurlu Köyü Camisi pencere açıklıklarının dikdörtgen olup sövelerin üst kısımlarının kemerli olduğu geçirdiği müdahalelerden kalan izlerden anlaşılmaktadır (Şekil 359).

Şekil 359. Beşköy Yılmazlar ve Yağmurlu Köyü Camileri cephe ve pencereleri

Şekil 360. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklıklarını gösteren harita

2.9.5.1.9. Sütun Düzeni

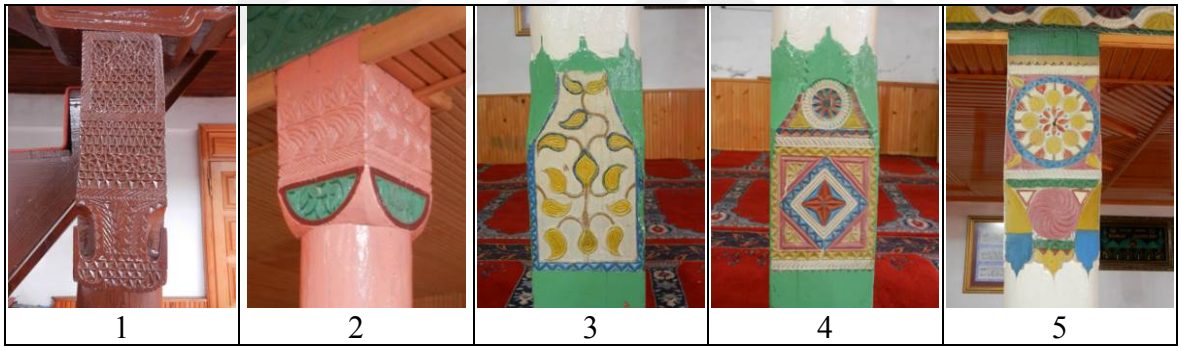
Manahos Deresi Vadisi kırsal camilerinde sütunlar genellikle mahfili desteklemek için kullanılıp harim ve son cemaat yerinde olanlar da vardır. Genellikle yekpare olan ahşap sütunların başlık ve kaide kısımları kare kesitli olup gövdeleri dairesel kesitlidirler. Bazılarının kaide ve başlıklarında ahşap oyma motifler kullanılmıştır (Ek Tablo 89), (Şekil 365).

Kıyı bölgesindeki Çamburnu Kuşluca Mahallesi ve Yeniay Baştımar Mahallesi Camileri son cemaat yerlerinde kare kesitli ahşap sütunlar kullanılmış olup Çamburnu'nun

mahfilinde ahşap dairesel sütunlar olup Baştımar'dakinde yine kare kesitli düz, sade sütunlar kullanılmıştır.

Kıyı bölgesinde yer alan Yeniay Kuleli Mahallesi Camisi'nin mahfilini destekleyen ahşap yekpare sütunların gövdelerinin sekizgen kesitli olması vadideki sıradışı uygulamalardan biridir. Biçimsel olarak mahfilde hiç çıkma olmaması, mahfilin alt tavan ve ön yüzünün tamamen plastik esaslı bir malzemeyle kaplanmış olması ayrıca dört sütunlu mahfillerde ikisi ortada iken diğer ikisinin duvar yüzeyinde yer alması yaygınken burada bu şekilde olmaması gibi sebeplerden mahfilin değişmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla sütunların da değiştirilmiş olması ihtimali düşünülebilir.

Vadinin aşağı bölgesindeki Yokuşbaşı Köyü ve orta bölgedeki Yağmurlu Köyü ve Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camileri'nin sütun başlıkları ve kaidelerinde ahşap oyma motiflerle bezenmiş yüzeyler görülmektedir. Özellikle Beşköy'deki sütunların her birinde farklı işlenmiş motifler ve kalem işi rengarenk boyaları ile son derece dikkat çekicidirler (Şekil 361).

Şekil 361. Yokuşbaşı Köyü (1), Yokuşbaşı Köyü (2) ve Yılmazlar Beşköy Mahallesi (3,4,5) Camileri'nin sütun başlık veya kaidelerindeki ahşap oyma motifler

Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camisi mahfilinin üst katında üstörtüye desteklemek için kullanılan ahşap kirişlerde yastık kiriş kullanılması vadide karşılaşılan sırasışı uygulamalardan biridir (Şekil 362).

Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camisi'nin harim kısmında yan yana duran iki ahşap sütunun çok yüzlü olduğu, üst ve alt kısımlarında kalemişi motifler bulunmaktadır. Gündoğan Yeşil Mahallesi Camisi'nin harimindeki sütunlarda ahşap olup dairesel kesitlidirler (Şekil 363).

Şekil 362. Yılmazlar Beşköy Mahallesi Camisi mahfilindeki sütun

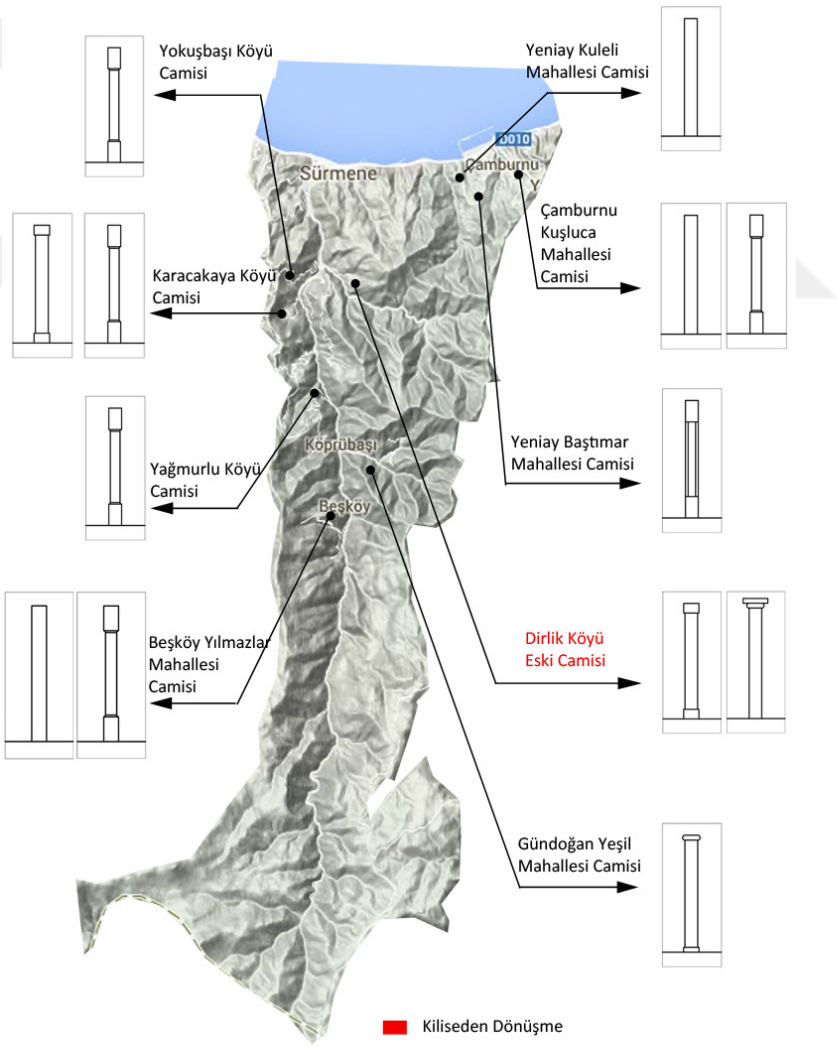

Şekil 363. Yılmazlar Beşköy Mahallesi ve Gündoğan Yeşil Mahallesi Camileri'nin harimlerindeki sütunlar

Vadinin aşağı bölümüne yer alan Karacakaya Köyü Camisi'nin son cemaat yerindeki taş sütunların genellikle olduğu gibi dairesel kesitli, yekpare ya da birkaç parçadan oluşan yapı yerine yığma taş sütun olması hem son derece dikkat çekici hem de sıradışı uygulamalardan biridir. Vadinin karşı yamacındaki kiliseden dönüşme Dirlik Köyü Camisi'nin son cemaat yerindeki kare kesitli sütunlarla benzerlik göstermektedir (Şekil 364).

Şekil 364. Karacakaya Köyü ve Dirlik Köyü Camileri'nin son cemaat yerlerindeki sütunlar

Şekil 365. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri sütun düzenlerini gösteren harita

2.9.5.1.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri genellikle taş yığma olup kıyı bölgesindeki Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi minaresi ahşap yığma olarak inşa edilmiştir (Ek Tablo 90), (Şekil 367).

Vadide taş yığma olarak inşa edilen diğer camiler çoğunlukla sıvalı olup kıyı bölgesindeki Yeniay Kuleli Mahallesi Camisi duvarlarında bir sıra büyük boyutlu kaba yonu bir sıra yassı ve küçük moloz taşlarla ardışık olarak örülmüştür. Küçük boyutlu taşlar knar hatları tam düz olayan iri blok sıralarını düzgünleştirmek amacıyla kullanılmıştır. Vadinin kıyı bölgesine yakın konumdaki Karacakaya Köyü Camisi duvarları ince yonu taş örgü ile örülmüştür.

Karacakaya Köyü Camisi'nin karşı yamacında yer alan kiliseden dönüştürme Dirlik Köyü Camisi duvarları yine ince yonu taş duvar tekniğiyle örülmüştür (Şekil 366).

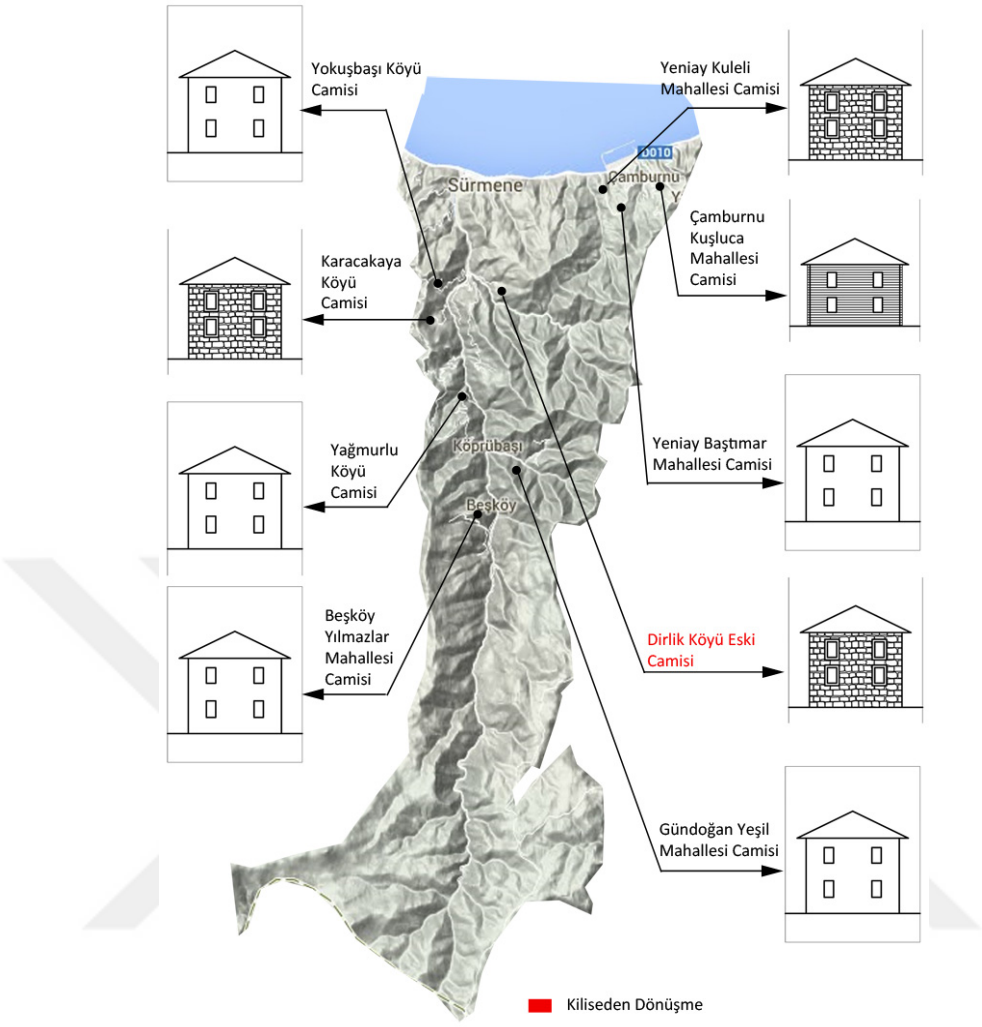

Şekil 366. Yeniay Kuleli Mahallesi, Karacakaya Köyü, Dirlik Köyü Camileri malzeme ve yapım teknikleri

2.9.5.1. Küçükdere Vadisi Kırsal Camileri

2.9.5.1.1. Plan Şeması

Küçükdere Vadisi'ndeki kırsal camilerin plan özelliklerine bakıldığında kare planlı Bereketli Köyü Masele Mahallesi ve Konak Köyü Camileri hariç genellikle mihrap ekseni boyunca dikdörtgen planlı olup girişleri genellikle doğu batı aksı üzerinde yer almaktadır. Gültepe Köyü ve Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camileri'nin girişleri mihrap aksı üzerinde yer almaktadır (Şekil 371) (Ek Tablo 91).

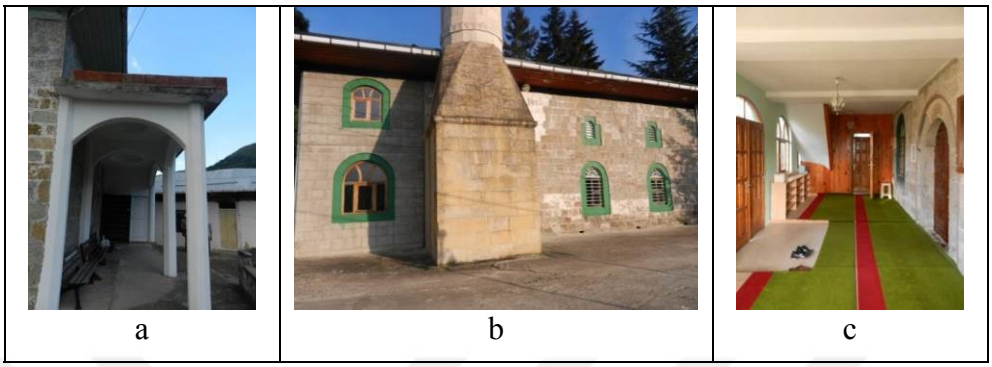

Şekil 367. Manahos Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği dağılımını gösteren harita

Küçükdere Vadisi'nin orta kısmına yakın doğu yamaçta yer alan Gültepe Köyü Camisi ve vadinin orta bölgesinde yine doğu yamaçta yer alan Aşağı Ovalı İrfanlı Mahallesi Camileri planlarının ölçek olarak vadideki diğer camilerden daha büyük oldukları görülmektedir. Yukarı Ovalı Köyü Camisi de bunları izlemekte olup diğer camiler hemen hemen aynı büyüklükte olup vadideki en küçük harime sahip caminin Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi olduğu görülmektedir.

Vadideki camilerin çoğunluğunda son cemaat yeri bulunmazken bulunanlarda bir kısmının mihrap aksı bir kısmının doğu batı aksı üzerinde olduğu görülmektedir. Gültepe Köyü Camisi ve Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camileri son cemaat yerleri mihrap aksı, Konak Köyü Camisi'nin ki doğu aksı, Aşağı Ovalı Köyü Camisi'nin ki batı cephesi üzerinde bulunmaktadır. Konak Köyü Camisi'nin son cemaat yeri sonradan ilave edilmiş

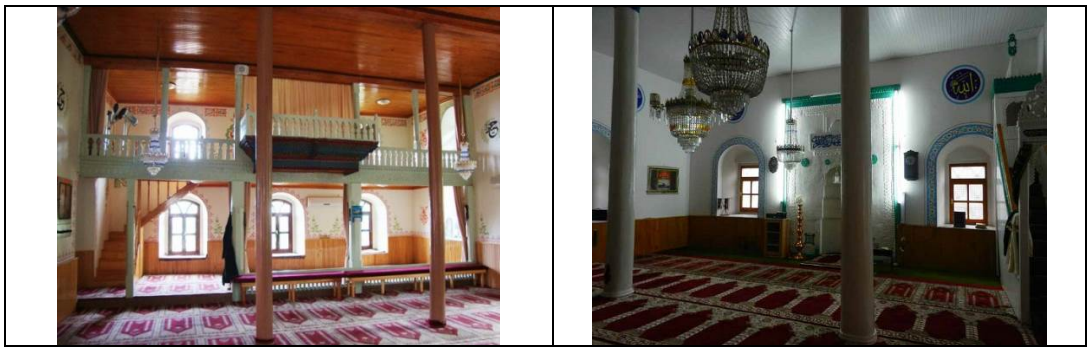
olup Gültepe Köyü Camisi'nin kapalı son cemaat yeri malzeme ve yapım tekniğine göre sonradan ilave edildiği açık olsa da orjinalde yerinde muhtemelen açık bir son cemaat yeri bulunmuş olabileceğini göz ardı etmemek gerekir (Şekil 368).

a b c

Şekil 368. Konak Köyü (a) ve Gültepe Köyü Camileri (b,c) son cemaat yerleri

Vadinin orta kesiminde doğu yakasında yer alan Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi vadideki kırsal camiler içinde en büyük harime sahiptir. Yakın konumdaki Yukarı Ovalı Camisi'de ölçek olarak onu izlemekte olup ikisinin de hariminin ortasında doğu batı aksı doğrultusunda yan yana yerleştirilmiş üstörtüyü destekleyen iki ahşap sütun bulunmaktadır. bu özellikleriyle vadideki sıradışı uygulamalar arasındadırlar (Şekil 369).

Şekil 369. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi ve Yukarı Ovalı Köyü Camisi harim kısmındaki iki ahşap sütun

Kare planlı harim bölümü ve vadinin en küçük boyutlu harimine sahip Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi caminin çok işlevli plan özellikleri vadideki tek örneklerden biri olmasıyla sıradışı uygulamalardan biri olarak kabul edilebilir. Kuzey cephesinin doğu tarafındaki yarı bölümü ahşap sedirli oturma üniteleri bulunan açık son cemaat yerine ayrılmışken batı yönündeki yarı kısmında bir oda yer almaktadır. Son

camaat yerinden bu odaya geçiş sağlanmakta olup cami görevlisinin ikamet edebilmesi için içinde mutfak görevi gören dolaplar ve ıslak hacim yer almaktadır. Aynı zamanda oturma ve yatma bölümlerinin bulunduğu çok işlevli bir oda bulunmaktadır. Aynı zamanda gençlere dini eğitim verilen bir mekan olarak da kullanılmaktadır. Son cemaat yerinden ayrıca caminin harim kısmına da geçiş sağlanmaktadır (Şekil 370).

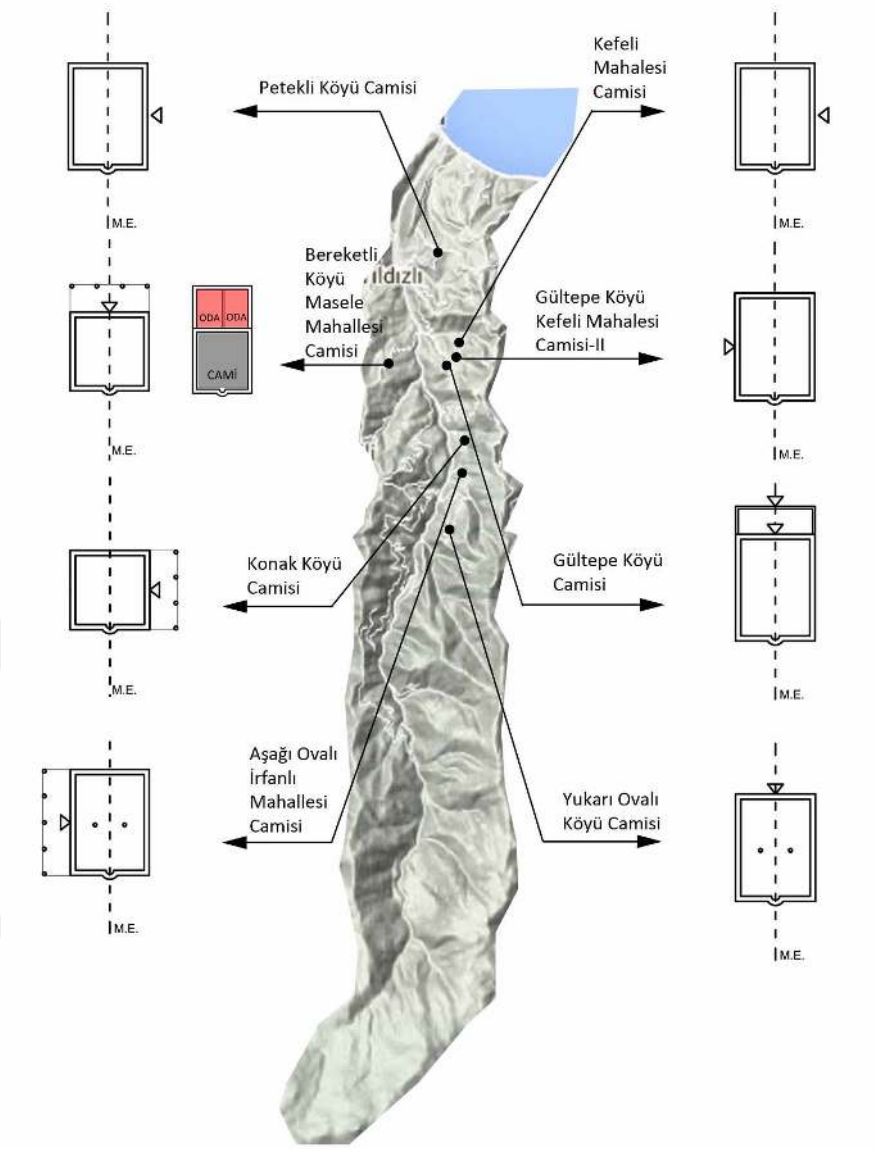

Şekil 370. Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi kuzey cephesi (a), çok işlevli odası (b,c) ve harim kısmı (d)

2.9.5.1.2. Üstörtü / Tavan

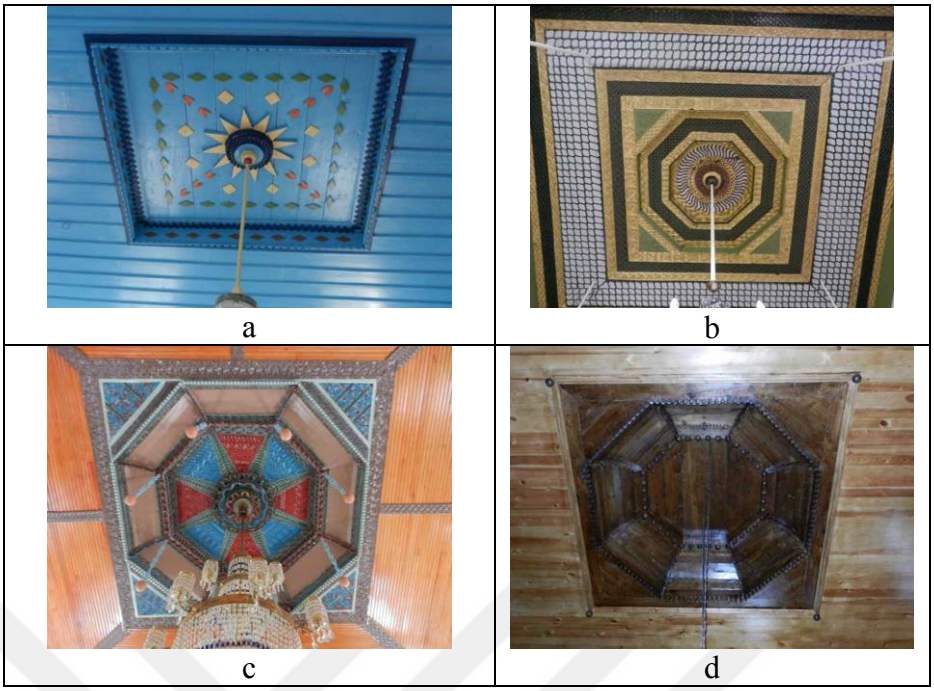
Küçükdere Vadisi'ndeki kırsal cami üstörtüleri düz ya da kademeli ahşap tavanlı olup dört yönde kırma çatılıdırlar (Ek Tablo 92), (Şekil 373).

Vadinin aşağı bölgesindeki Petekli Köyü Camisi tavanının ortasında kare biçimli, tek kademeli tavan göbeği bulunmaktadır. Diğer yüzeyleri düz olup göbek kısmında sade baklava dilimli ahşap kakma parçalar ve çizgisel elemanlar vardır. Diğer kademeli tavana sahip olanlar ise dışta kare çerçeve içinde sekizgen kademeli göbeğe sahiptirler. Bunlar içinde bezemeleriyle en dikkat çeken vadinin aşağı bölgesine yakın Kefeli Mahallesi Camisidir. Tavan tümüyle ahşap kakma tekniğiyle bezenmiş olup kademeli göbek kısmındaki bezemeler daha ayrıntılı ve son derece özenli işçiliğiyle dikkat çekmektedir.

Şekil 371. Küçükdere Vadisi kırsal cami plan şemalarını gösteren harita

Ahşap işçiliğiyle dikkat çeken bir diğer örnek Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi tavan göbeğidir. Göbek dışındaki ahşapları değiştiğinden düz yüzeylerinin orjinalde bezemeli ya da bezemesiz olduğu anlaşılamamakla beraber göbek kısmı orijinal durumunu korumaktadır. Sekizgen göbeğin her bir köşesinden ucunda ahşap topların bulunduğu zincir biçimli halatlar asılmaktadır. Vadideki tek uygulamalardan biridir. Tavan ahşapları yenilenen Yeşilköy Camisi'nin de orta göbek kısmı orijinal olmakla beraber düz, sadedir (Şekil 372).

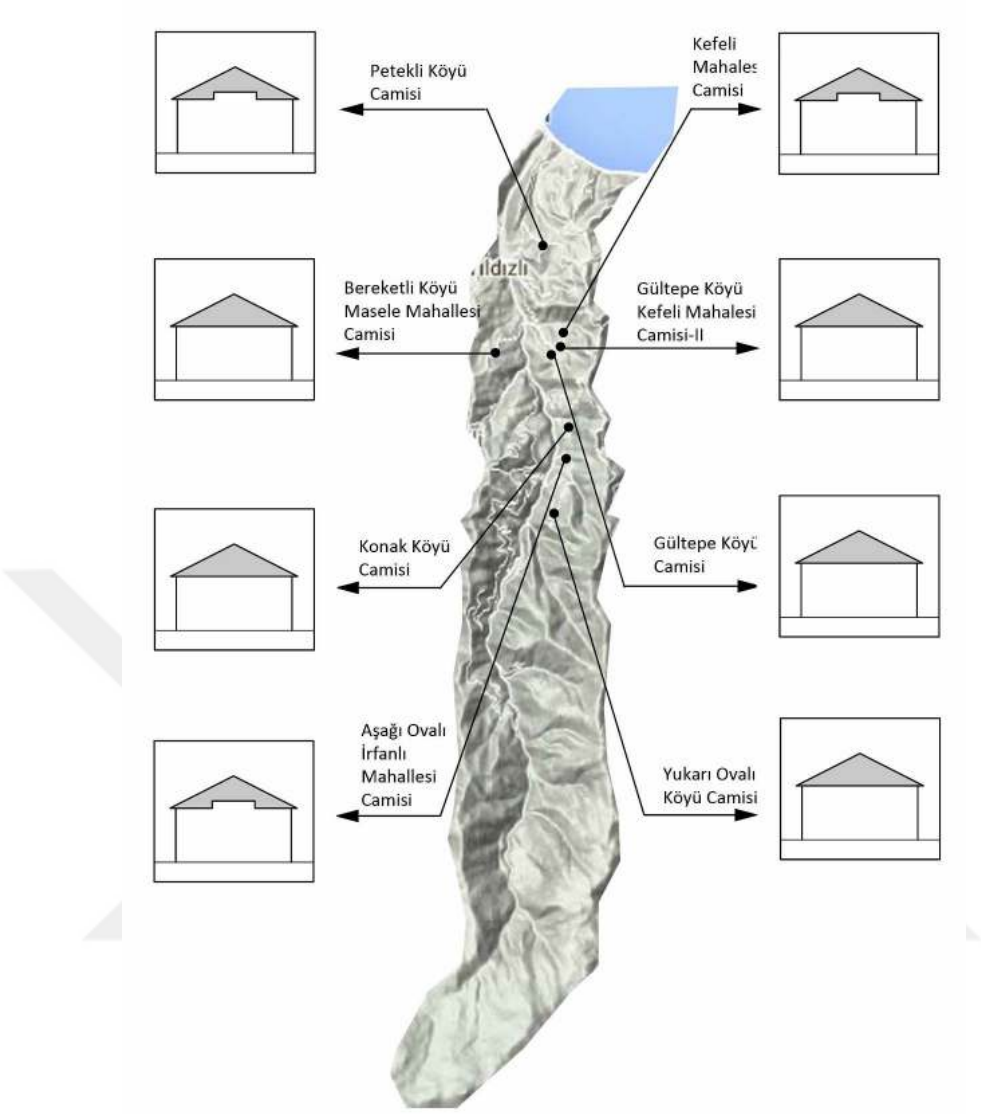
Şekil 372. a. Petekli Köyü Camisi kademeli tavan göbeği b. Kefeli Mahallesi Camisi kademeli tavan göbeği c. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi kademeli tavan göbeği d. Yeşilköy Camisi kademeli tavan göbeği

2.9.5.1.3. Mahfil

Küçükdere Vadisi'ndeki cami mahfillerinin mihrap ekseni üzerinde tek yönlü olarak konumlandıkları görülmektedir (Ek Tablo 93), (Şekil 378).

Yukarı Ovalı Köyü Camisi mahfilinin üçayaklı taşıyıcısı dışında diğer mahfiller ikisi ortada ikisi duvar yüzeylerinde olmak üzere dört ayakla desteklenmektedirler.

Ortada yarım daire, dikdörtgen ya da üçlü yarım daire biçiminde olmak üzere çeşitli mahfil çıkmaları görülmektedir. Vadinin orta bölgesinde yer alan Konak Köyü ve Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camileri mahfilleri ortada kademeli yükselen dikdörtgen çıkma yapmaktadırlar. Vadinin aşağı kısmında yer alan Petekli Köyü ve vadinin aşağı kısmına yakın konumdaki Kefeli Mahallesi Camileri mahfilleri ortada yarım dairesel bir çıkma yapmaktadırlar. Diğerlerinde üçlü dairesel çıkma vardır.

Şekil 373. Küçükdere Vadisi kırsal camileri üstörtü/tavan şemalarını gösteren harita

Genellikle sade olmakla birlikte bazı mahfillerin çıkmaları, korkuluk kısımları ve öndeki kirişlerin ön yüzeylerinde genellikle ahşap oyma bezemeler bulunmaktadır. Bezeme motifleri hiçbirinde aynı değildir. Dikdörtgen çıkmalı olan Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi mahfinin ön yüzünde kıvrımlı dallar, yaprak ve çiçek motifleri ile bezenmiş oldukça yoğun ve itinalı bir ahşap işçiliği vardır. Diğer taraftan yine dikdörtgen çıkmalı olan Konak Köyü Camisinde ise bitkisel motifler yerine daha çok iç içe geçmiş baklava dilimi ve geometrik desenler hâkimdir (Şekil 374, Şekil 375).

Şekil 374. Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi II, Petekli Köyü Camisi, Yukarı Ovalı Köyü Camileri'nin sade mahfil yüzleri

Şekil 375. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi, Konak Köyü Camileri mahfilleri

Vadinin aşağı kısmıma yakın konumdaki Gültepe Köyü Camisi'nin tekli dairesel çıkmalı mahfili de yine son derece iç içe geçmiş yaylar ve sarmal dallarla bezenmiştir. Birçoğundan farklı olarak mahfilin ön yüzünde tekli çubuklar halinde korkuluk kullanılmayarak mahfilin ön yüzü tamamıyla ahşap kaplıdır ve tüm yüzeyi bezenmiştir. Dairesel çıkmanın orta yerinde ve taşıyıcı ayakların orta kısımlarına gelecek şekilde yerleştirilmiş güneş biçiminde dairesel rozetler bulunmaktadır (Şekil 376).

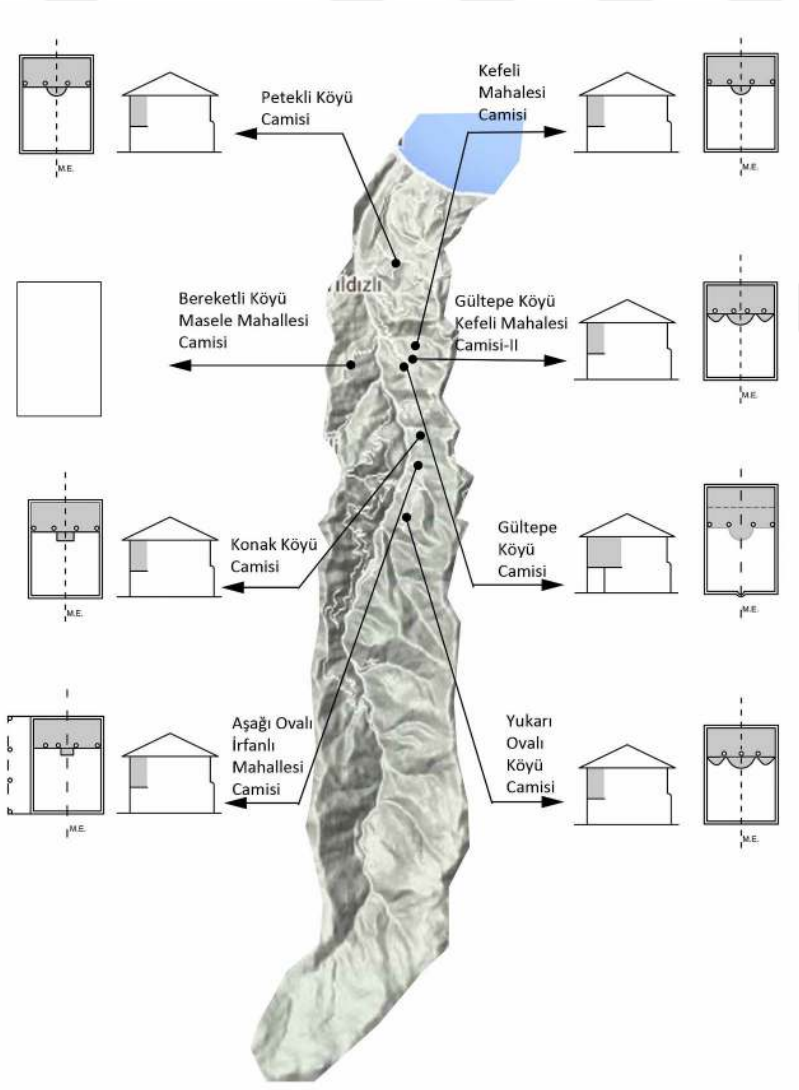

Şekil 376. Gültepe Köyü Camisi mahfili

Vadinin yukarı bölümüne yakın konumdaki Yeşilköy Camisi mahfilindeki bezemeler öncekilere göre son derece sade olup zikzaklı çizgisel motiflerle bezenmiştir (Şekil 377).

Şekil 377. Yeşilköy Camisi mahfili

Şekil 378. Küçükdere Vadisi kırsal camileri mahfil şemalarını gösteren harita

2.9.5.1.4. Mihrap

Küçükdere vadisi mihrapları Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi'nin ahşap mihrabı dışında hepsi taş olup genellikle dikdörtgen çerçeve içinde üç, dört, altı veya yedi kademe nişli olabilmektedirler (Ek Tablo 94), (Şekil 383).

Vadinin orta bölümünde doğu yakasında yer alan Konak Köyü Camisi çerçevesinin üst kısmındaki çıkıntı ile vadideki diğer dikdörtgen çerçeveli uygulamalardan ayrılan sıradışı örneklerden biridir.

Vadinin aşağı kısmına yakın doğu yakasında yer alan Gültepe Köyü'nün farklı mahallelerinde yer alan Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi II, Kefeli Mahallesi, Gültepe Köyü Camileri ve vadinin aşağı kısmında yine doğu yakasında yer alan Petekli Köyü Camisi mihrapları oldukça sade sade olup çerçeve biçimleri, ölçek, niş kademelenmeleri bakımından son derece benzerdirler. Sadece en tepedeki mihrap nişinin biçimi ve bu alanda uygulanan sade bezeme motifiyleriyle farklılaşmaktadırlar (Şekil 379).

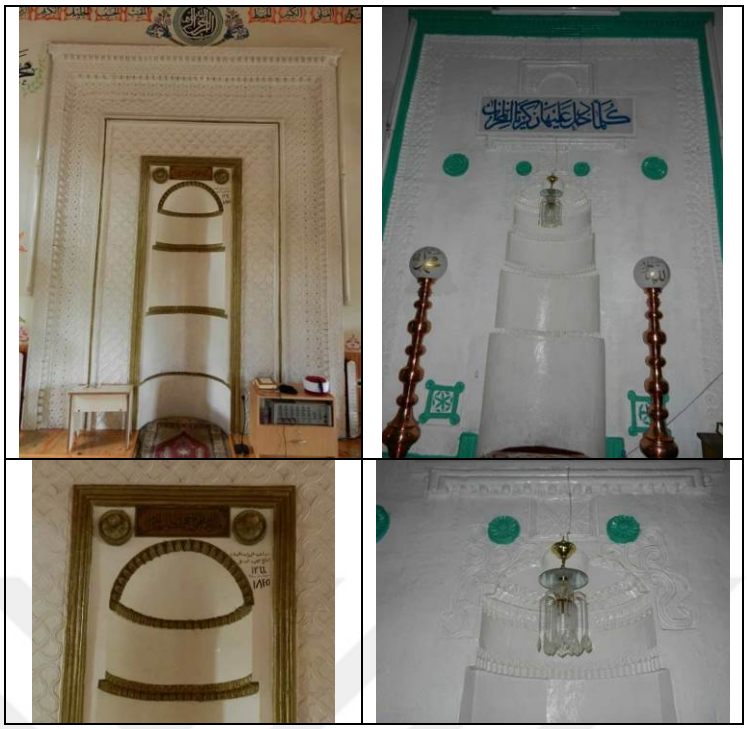
Şekil 379. Petekli Köyü, Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi II, Gültepe Köyü ve Kefeli Mahallesi Camileri mihrapları

Vadinin yukarı bölümüne yakın batı yakasında yer alan Yeşilköy Camisi mihrabı da sadeliği ve ölçeğiyle yukarıdaki dörtlü gruba benzemektedir. yalnız mihrap nişinin yedi kademe olması, mihrap çerçevesindeki bordürün tüm çerçeve yerine sadece üst kısımda bulunması ve alttan birinci ve ikinci niş kademesindeki üçgensel motifler, ay yıldız bezemeleriyle diğerlerinden farklılaşmaktadır (Şekil 380).

Şekil 380. Yeşilköy Camisi mihrabı

Vadinin orta bölümünde doğu yakasında birbirlerine yakın konumdaki Aşağı Ovalı ve Yukarı Ovalı Köyü Camileri mihrapları ölçek, mihrap niş sayısı olarak benzerlik gösterseler de farklılıklar içermektedirler. Aşağı Ovalı Köyü Camisi mihrap nişinin olduğu kısım dikdörtgen bir çerçeve içine alınıp en üstteki nişin iki yanında dairesel kabarmalı rozetler ve sağdakinin altında iki sıra halinde yazı ve altında hem Rumi hem de Miladi olarak karşılığı yazılmış olan Arapça rakamlarla bir tarih kitabesi yer almaktadır. İçteki bu çerçevenin dışına doğru iki çerçeve daha oluşturularak aralarında kalan bordürlerin tüm yüzeyleri iç içe geçmiş "8" ler ve sarmal yaylarla bezenmiştir. Yukarı Ovalı Köyü Camisi mihrap çerçevesinin dış bordüründeki bezeme anlayışı Aşağı Ovalı Köyü'ndekine benzese de yüzeyin geri kalanındaki bezeme anlayışı farklıdır. Tepedeki mihrap nişinin üzerinde dikdörtgen çerçeve içinde iç içe geçmiş düz ve ters "V" biçimi, tepede her iki yanda simetrik olarak yer alan dairesel kabartmalı rozetler, nişin alt kısmında her iki yanda kare çerçeve içinde yer alan dairesel rozetler, ve nişin yine yukarısındaki bezemeler daha çok sembolik işaretler gibi durmaktadırlar (Şekil 381).

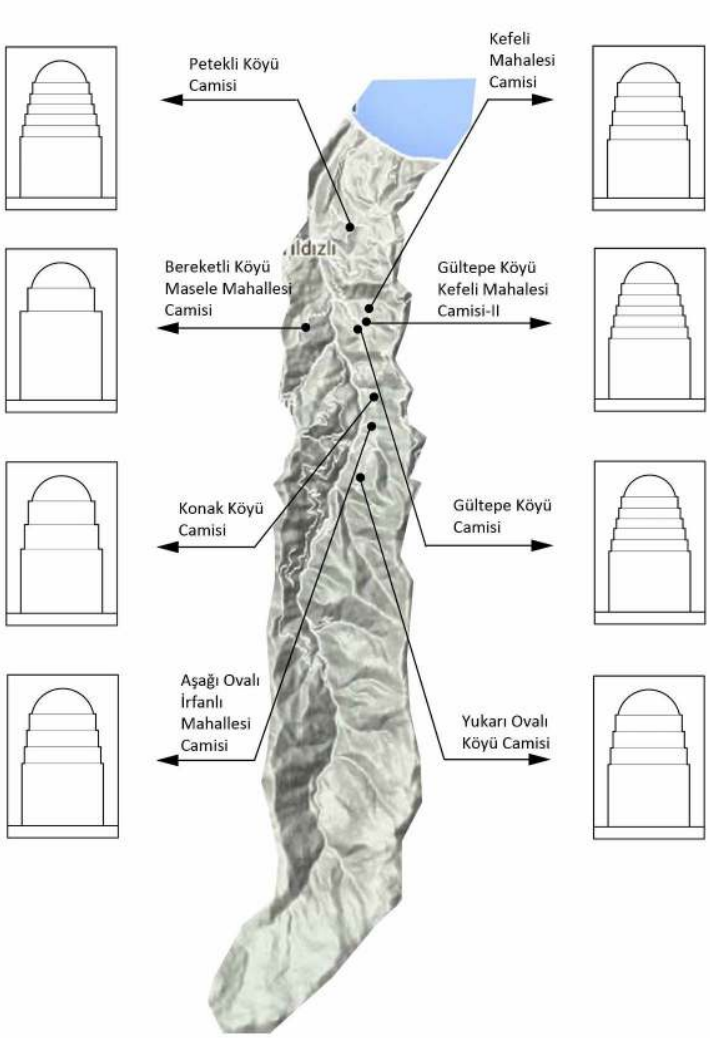

Şekil 381. Aşağı Ovalı Köyü ve Yukarı Ovalı Köyü Camileri mihrapları

Konak Köyü Camisi yukarıda belirtildiği gibi gerek çerçevesinin farklılığı gerekse mihrap yüzeyindeki kıvrımlı dallar ve üzüm motifli kabartmalarıyla vadideki sıradışı uygulamalardan biridir. Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi'nin ahşap mihrabı son derece sade olup mihrap nişi üzerinde basit bezemeler ve tarih yazılı bir kitabe yer almaktadır (Şekil 382).

Şekil 382. a. Konak Köyü Camisi mihrabı b. Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi'nin mihrabı

Şekil 383. Küçükdere Vadisi kırsal cami mihraplarını gösteren harita

2.9.5.1.5. Kapı Açıklığı

Küçükdere Vadisi kırsal cami kapıları taş malzeme ile inşa edilerek açıklıklar genellikle Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi ve Yukarı Ovalı Köyü Camilerinde olduğu gibi basık ya da diğerlerindeki gibi yuvarlak kemerlidirler (Ek Tablo 95), (Şekil 388). Konak Köyü Camisi kapı açıklığı dikdörtgen olsa da sonradan bir müdahale geçirdiği ve açıklık etrafındaki izlerden orjinalde kemerli bir kapı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan ahşap yığma olan Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi ana giriş kapı açıklığı, yükseltilmiş yuvarlak kemerli iken çok amaçlı odaya giriş kapısı sade dikdörtgen açıklığa sahiptir (Şekil 384).

Şekil 384. Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi ana giriş ve çok amaçlı giriş kapıları

Vadideki kapıları oluşturan kemerler son derece sade olup Gültepe Köyü Camisi kapısının kilit taşında Kur-an ayeti, Aşağı Ovalı Köyü Camisi'ndekinde ay yıldız yer almaktadır.

Vadinin aşağı bölümündeki Petekli Köyü (1898) ve vadinin aşağı kısmına yakın konumdaki Gültepe Köyü Camileri (1900) kapıları yapım tekniği, boyut ve biçim olarak son derece benzerdirler. Kapı kemerlerinde içtekiler geniş dıştakiler dar olmak üzere iki sıra kemer taşı kullanılmıştır. Dıştaki sıra ilkine göre dışa doğru çıkıntılı yerleştirilmiştir. İkisinde de dar olan kemer taşları üzerinde iki sırayı birbirinden ayıracak şekilde kabartma uygulanarak dar bir bordür geçirilmiştir. Gültepe Köyü Camisi'ndeki dairesel bir bordürken Petekli'deki dişler şeklindedir (Şekil 385).

Vadinin aşağı kısmında ve birbirlerine son derece yakın mesafedeki Gültepe Köyü'ne bağlı Kefeli Mahallesi ve Kefeli Mahallesi Camisi II kapı açıklıkları boyut ve biçim olarak son derece benzerdirler. Farklı olarak Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi II kapı açıklığını ve kemer taşlarını kesintisiz takip eden testere ucu biçiminde kabartmalı bir bordür yer almaktadır (Şekil 386).

Vadinin yukarı kısmında yer alan Yeşilköy Camisi kapısı vadide çoğunluğun olduğu gibi sade ve yuvarlak kemerli açıklığı sahip olsa da kemer taşlarının boyutlarının büyüklüğü dikkat çekmektedir. Kemerli kapı açıklıklarında kullanılan ahşap kapı kanatlarının değişmiş oldukları anlaşılmaktadır. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi ahşap kapı kanatlarında görülen kıvrımlı dallar, çiçek motifleri ve "Davut Yıldızı" ahşap oyma bezemeler dikkat çekmekle beraber bezemelerin kapıdan daha küçük bir kemer çerçeve içine işlenmesi farklı bir uygulama olarak karşılaşılmaktadır (Şekil 387).

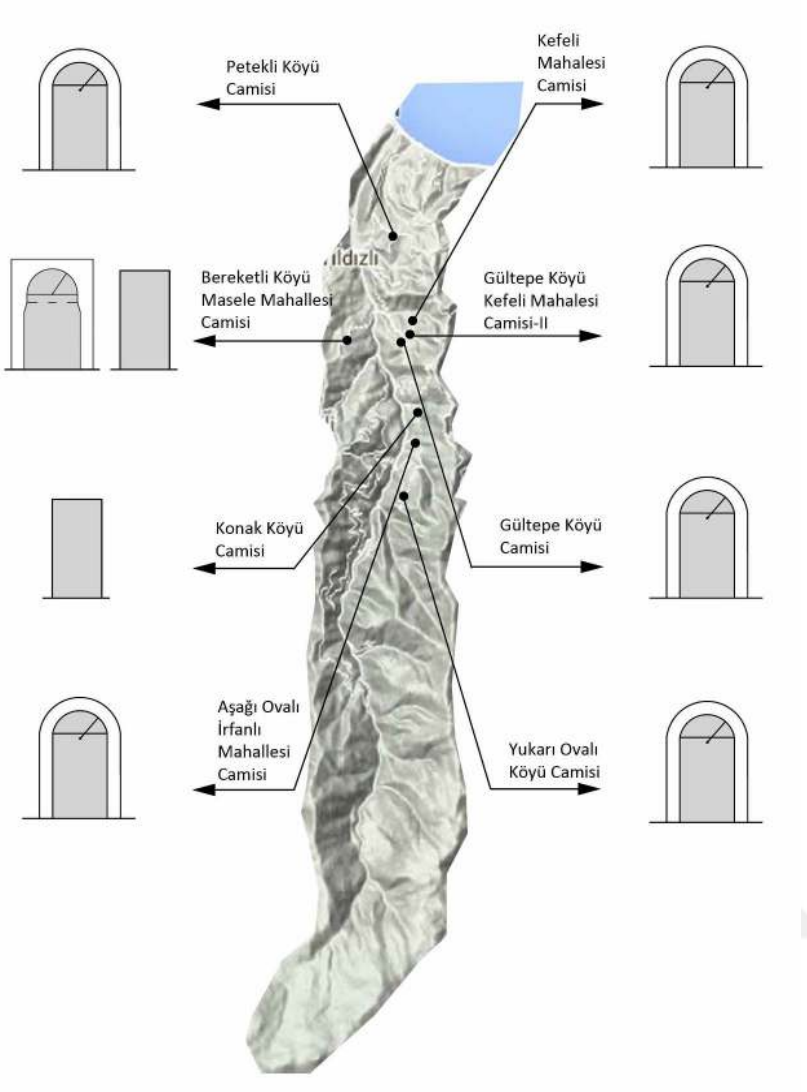
Şekil 385. Petekli Köyü ve Gültepe Köyü Camileri kapıları

Şekil 386. Kefeli Mahallesi Camisi ve Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi II kapıları

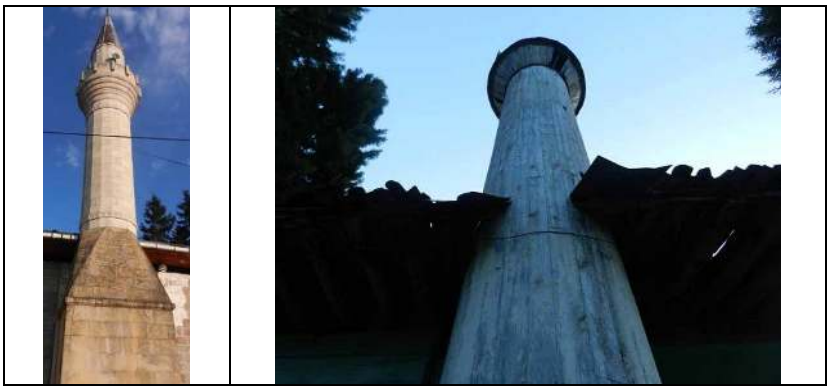
Şekil 387. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi ahşap kapı kanatları

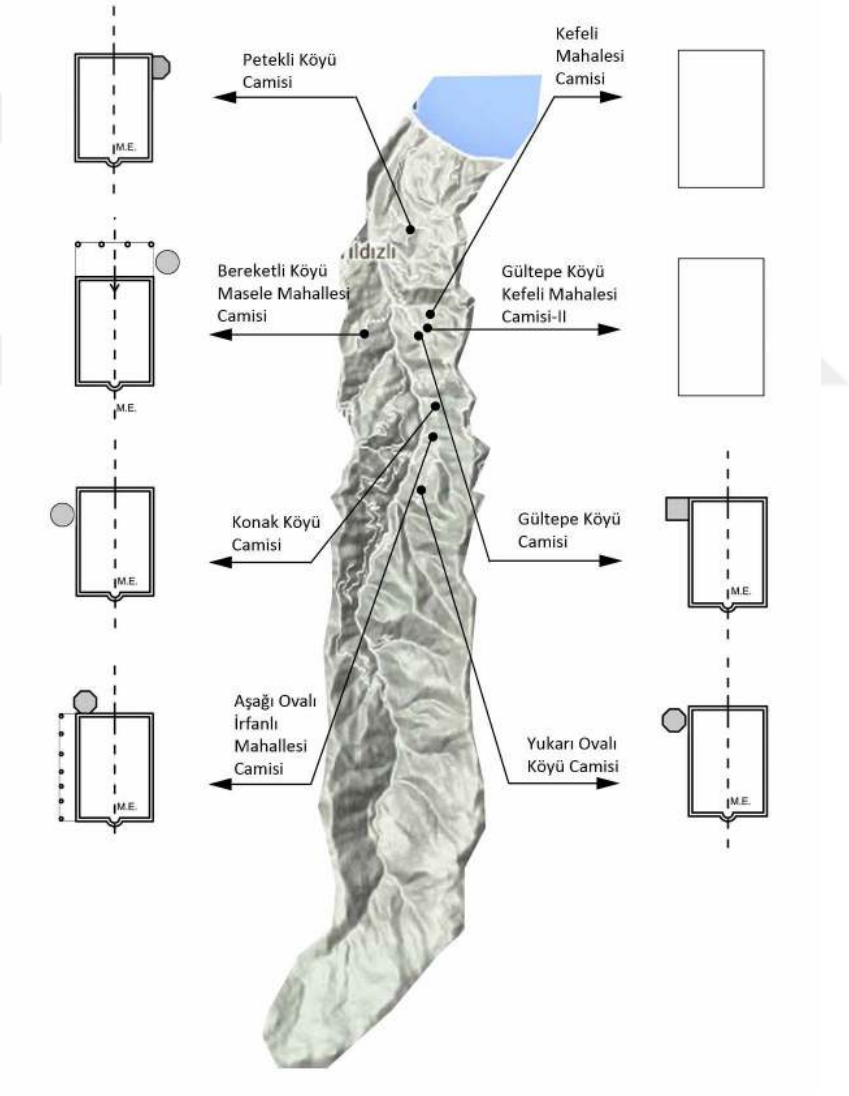
Şekil 388. Küçükdere Vadisi kırsal camileri kapı açıklıklarını gösteren harita

2.9.5.1.6. Minare

Vadideki minarelerin çoğu betonarme olup Gültepe Köyü Camisi minaresi taş, Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi minaresi ise ahşaptır (Ek Tablo 96), (Şekil 389), (Şekil 390). .

Şekil 389. Gültepe Köyü ve Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi mihrapları

Şekil 390. Küçükdere Vadisi kırsal camileri minare düzenlerini gösteren harita

2.9.5.1.7. Pencere Açıklığı

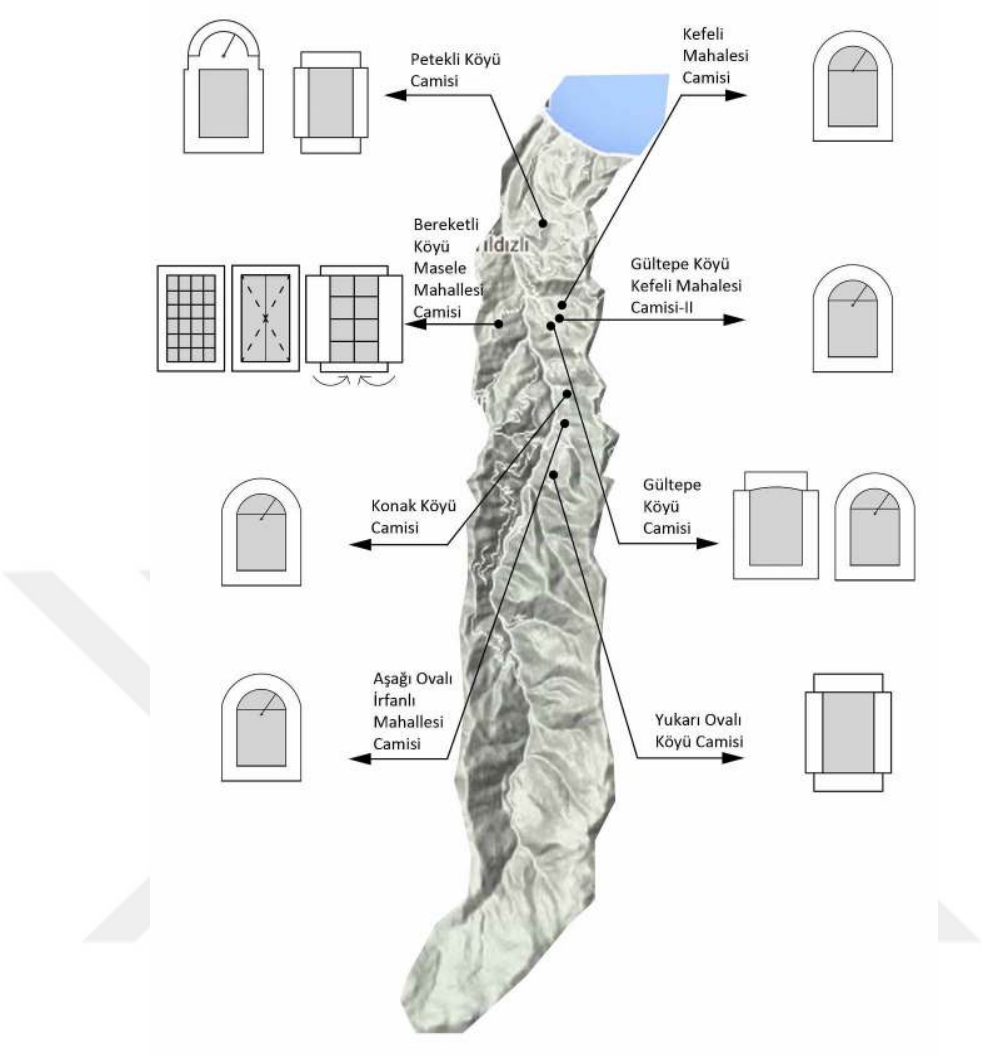
Küçükdere Vadisi kırsal camileri pencere açıklıkları dikdörtgen, yuvarlak ya da basık kemerli olabilmektedirler. Vadideki tek ahşap cami olan Bereketli köyü Masele Mahallesi Camisi'nin ahşap yığma bölümündeki pencereleri dikdörtgen açıklıklı olup ahşap kafeslidir, ahşap karkas olan bölümdeki pencere açıklıkları ise yine dikdörtgen olup çift kanatlıdır ve dış kısımda çift kanatlı ahşap kepenk bulunmaktadır (Ek Tablo 97), (Şekil 391).

Petekli Köyü Camisi pencereleri Gültepe Köyü Camisi'nin üst sıra pencereleri, Yukarı Ovalı Köyü ve Yeşilköy Camileri gibi dikdörtgen açıklıklı olsa da yuvarlak kemerli sövesi son derece dikkat çekicidir ve vadideki sıradışı uygulamalardan biridir.

Kefeli Mahallesi Camisi pencerelerinin oran olarak diğerlerine göre daha dar, uzun oluşu ve vadideki tüm kemerli pencereler basık kemerken burada yuvarlak kemer kullanılması farklılık göstermektedir.

Genellikle pencere açıklıkları etrafındaki söve kısmı dışa doğru çıkıntılı iken Gültepe Köyü Camisi'nin alt sıradaki kemerli söveleri duvar yüzeyinden içe doğru girintilidir ve üzengi hattında çıkıntı yapmaktadır. Üst sıradaki dikdörtgen açıklıklı pencerelerin üst sırasını oluşturan yekpare taşa kavis verilerek kemerimsi bir etki oluşturulmaya çalışılmıştır.

Dikdörtgen açıklıklı pencerelerde söve bulunmamaktadır. Duvar yüzeyinde açıklığı oluşturan taşların yapım tekniği okunabilmektedir. Pencere açıklığının tüm kenarlarında taşlar yekpare olarak kullanılabildiği gibi yan ve alt kenarlarda birden fazla parça kullanılabilmektedir.

Şekil 391. Küçükdere Vadisi kırsal camileri pencere açıklıklarını gösteren harita

2.9.5.1.8. Sütun Düzeni

Küçükdere Vadisi kırsal cami sütunları ahşap olup mahfil, harim veya son cemaat yerinde bulunmaktadırlar. Mahfil kısmında genellikle yekpare sütunun başlık ve kaide bölümlerinin kare, gövdesinin dairesel kesitli olarak biçimlendirilmesiyle oluşmuşlardır. Yekpare olmayıp başlık, gövde ve kaide kısımlarının ayrı olduğu dairesel ahşap sütunlarda bulunmaktadır (Ek Tablo 98), (Şekil 395).

Vadideki kırsal camilerde mahfili alttan ve üstten destekleyen sütunların hepsi yekpare sütunun kaide, gövde ve başlık kısmında farklı kesit verilmesiyle oluşmuştur. Vadinin aşağı bölgesine yakın konumdaki Kefeli Mahallesi Camisi'nin mahfilini destekleyen sütunlar ahşap olmalarına rağmen klasik dairesel taş sütun gibi iri gövdeli

olmaları başlık ve kaide kısımlarının biçimleri sıradışı uygulamalardan biridir. Mahfil katında bulunan ahşap sütunlar biçim olarak vadideki diğer örneklere benziyor olsalar da kaide, gövde ve başlık kısımlarındaki özenli ahşap oyma bezemeler yine vadideki sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 392).

Gültepe Köyü Camisi mahfilini alttan destekleyen sütunlar vadinin geneline uymakla beraber mahfil katındaki sütunların gövdesindeki dairesel boğumlu kesitleri vadideki diğer sütun uygulamalarından farklıdır (Şekil 393).

Şekil 392. Kefeli Mahallesi Camisi'nin mahfilini alttan ve üstten destekleyen ahşap sütunlar

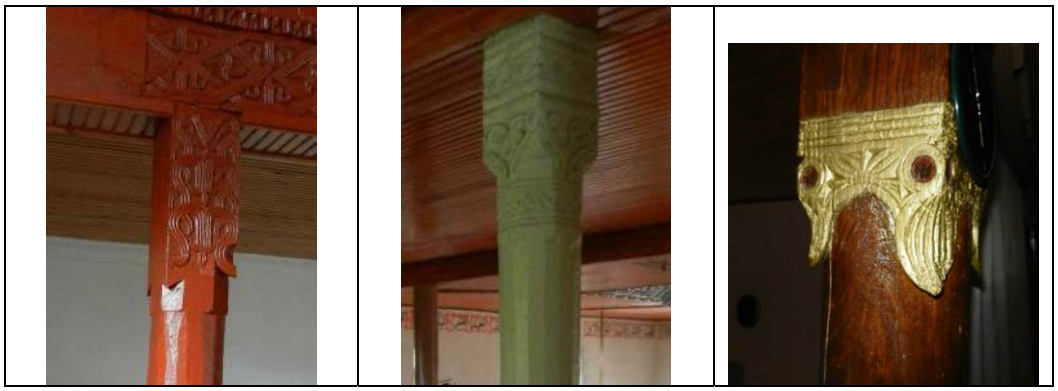

Şekil 393. Gültepe Köyü Camisi mahfil katındaki sütun

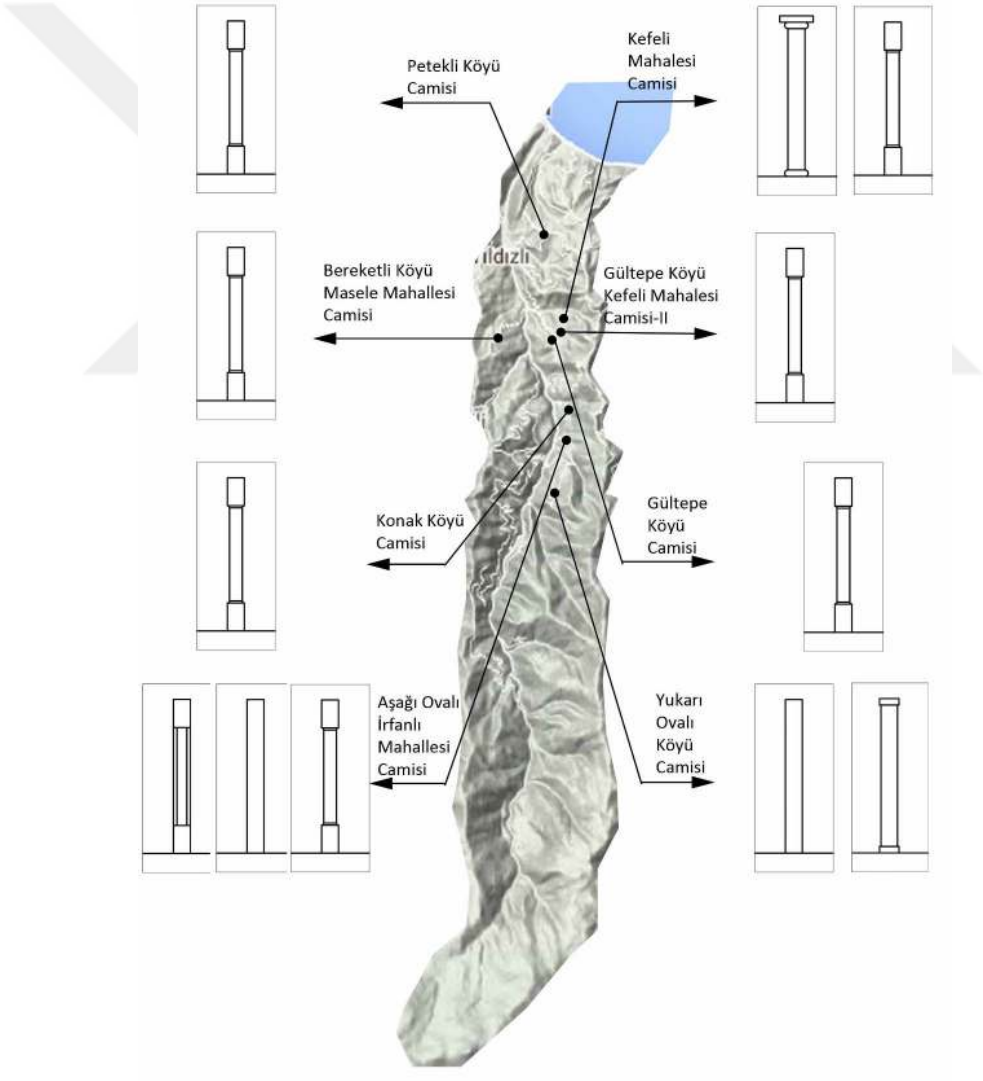
Vadideki diğer sütunlara bakıldığında çoğu sade olmakla beraber Konak Köyü Camisi mahfil sütunlarının başlık kısımlarında, Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi mahfilinin üst kat sütunlarının başlık, gövde ve kaide kısımlarında, Yeşilköy Camisi mahfili üst kat sütunlarının başlık kısımlarında bezemeler bulunmakta olup aralarında bir benzerlikten söz etmek güçtür (Şekil 394).

Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi ve Yukarı Ovalı Köyü Camileri harim kısımlarında dairesel, düz, yekpare ahşap sütunlar yer almaktadır.

Son cemaat yeri sütunlarından Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi'ndeki mahfillerde olduğu gibi dairesel gövde kare başlık ve kaideli iken Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi'ndeki sütunlar sade, süz kare kesitlidirler.

Şekil 394. Konak Köyü, Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi, Yeşilköy Camileri sütun başlıkları

Şekil 395. Küçükdere Vadisi kırsal camileri sütun düzenini gösteren harita

2.9.5.1.9. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Küçükdere vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniklerinin Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi dışındakilerin taş yığma oldukları görülmektedir. Yapıların dış yüzeyi sıvasız olduğundan hepsinin taş malzemeleri görülebilmektedir. Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi II ve Yukarı Ovalı Köyü Camileri duvarlarında yatay ahşap hatıllar kullanılmıştır (Ek Tablo 99) (Şekil 400).

Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi duvarları düzgün yatay derzli olup farklı boyutlarda taşların derzsiz olarak biraraya gelmesiyle kuru duvar olarak örülmüştür. Taşların yan yüzleri son derece düzgün olup ön yüzleri bir miktar pürüzlü bırakılmıştır.

Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi II duvarlarında altlık pencerelerinin altından ve altlık üstlük pencerelerinin ortasından olmak üzere iki sıra ahşap hatıl bulunmaktadır. Yerden ilk hatıla kadar olan kısım moloz taş olup diğer kısımlar yatay derzli kaba yonu taş duvardır (Şekil 396).

Konak Köyü, Gültepe Köyü, Kefeli Mahallesi Camileri duvarları yatay derzli olup ince yonu taş bloklar kullanılmıştır (Şekil 397).

Petekli Köyü Camisi duvarları düzensiz yatay derzli olup büyük kaba yonu taş blokların arasına daha küçük kaba yonu taşlar ya da küçük molozlar koyularak sıralar hizalanmaya çalışılmıştır.

Yukarı Ovalı Köyü Camisi duvarlarında biri altlık pencerelerinin alt hizası ikincisi altlık pencerelerinin orta hizası ve üçüncüsü üstlük pencerelerinin alt hizası olmak üzere üç sıra ahşap hatıl kullanılmıştır. Yatay derzli duvar örgüsündeki ince yonu taş bloklar oldukça kalın derzlerle bir araya getirilmiştir (Şekil 398).

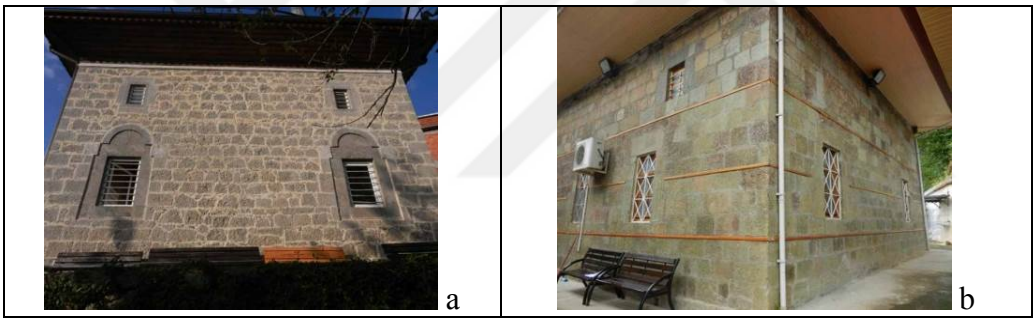
a b

Şekil 396. a. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi duvarları b. Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi II duvarları

Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi su basman seviyesine kadar taş yığma üzeri ahşap yığma tekniğiyle inşa edilmiş olup görevliye ayrılan çok işlevli odanın doğu cephesi ahşap iskeletli kagir duvar olarak inşa edilmiştir (Şekil 399).

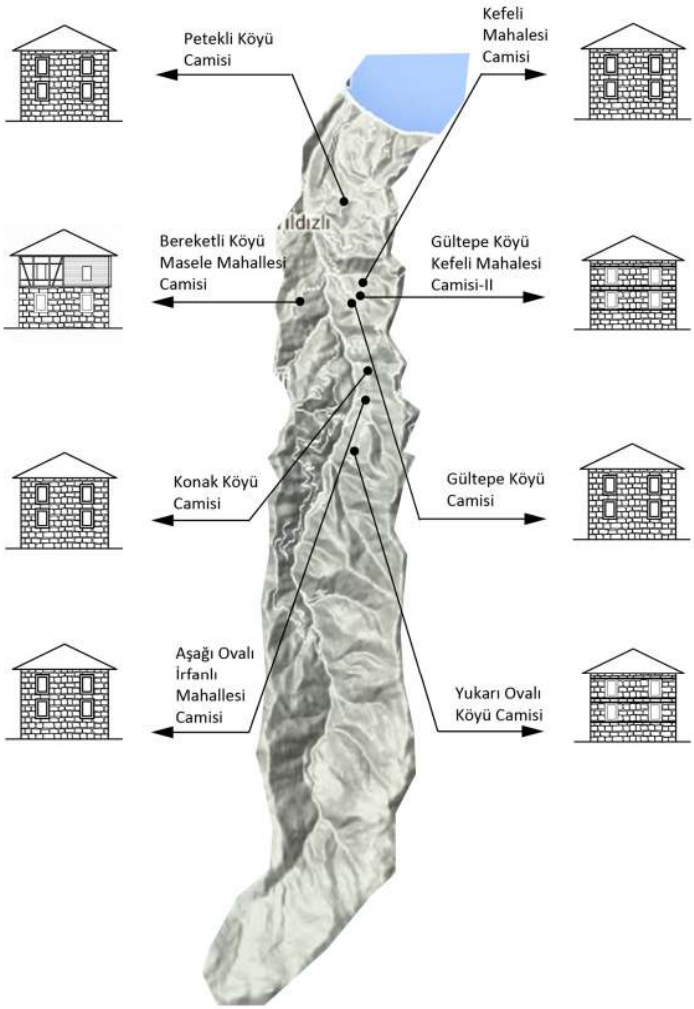
Şekil 397. Konak Köyü, Gültepe Köyü, Kefeli Mahallesi Camileri duvarları

Şekil 398. Petekli Köyü Camisi duvarları(a), Yukarı Ovalı Köyü Camisi duvarları (b)

Şekil 399. Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi ahşap yığma duvarlar (a) ve ahşap iskeletli kagir duvar (b)

Şekil 400. Küçükdere Vadisi kırsal camileri yapım tekniği

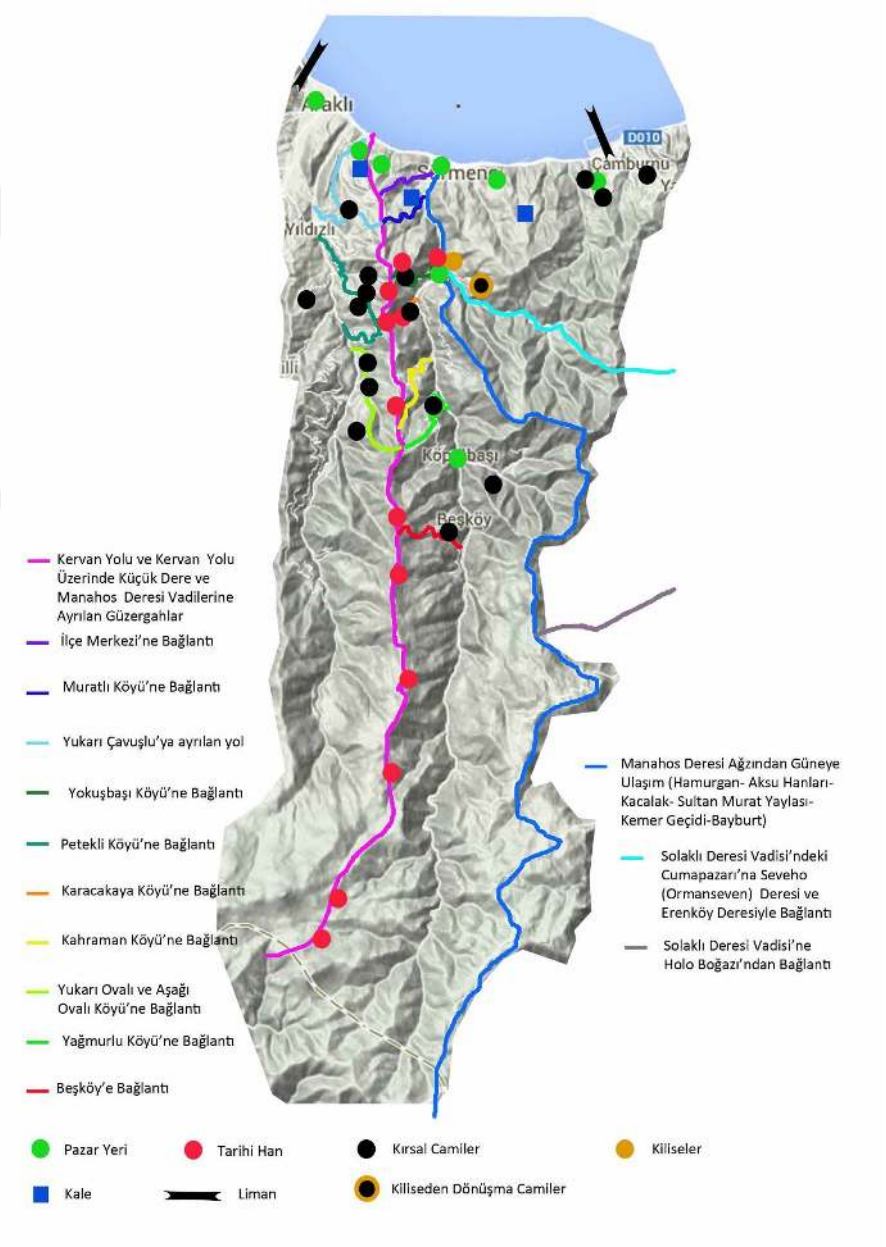
2.9.6. Vadi İçi Dağılım Analizleri

2.9.6.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi

Küçükdere ve Manahos Deresi Vadilerinin sırtlarından geçen kervan yolu iki vadiye birçok noktadan ara bağlantı yolları kurmaktadır. Beşköy, Yağmurlu, Karacakaya, Yokuşbaşı köylerinden Manahos Deresi Vadisi'ne, diğer taraftan Ovalı, Gültepe ve Petekli Köylerinden Küçükdere Vadisi'ne ara bağlantı yolları görülmektedir. Bütün bu güzergahlar üzerinde kırsal camiler yer almaktadır. Yolların geçtiği yerleşim yerlerinin aynı zamanda önemli bir merkez haline geldiği giderek geliştiği ve bu toplanma merkezlerinin önemli bir parçasının pazar yerleri ve camiler olduğu daha önce de

belirtilmişti. Bu nedenle bu yollar üzerinde tarihi kırsal camilerin varlığı son derece anlamlıdır.

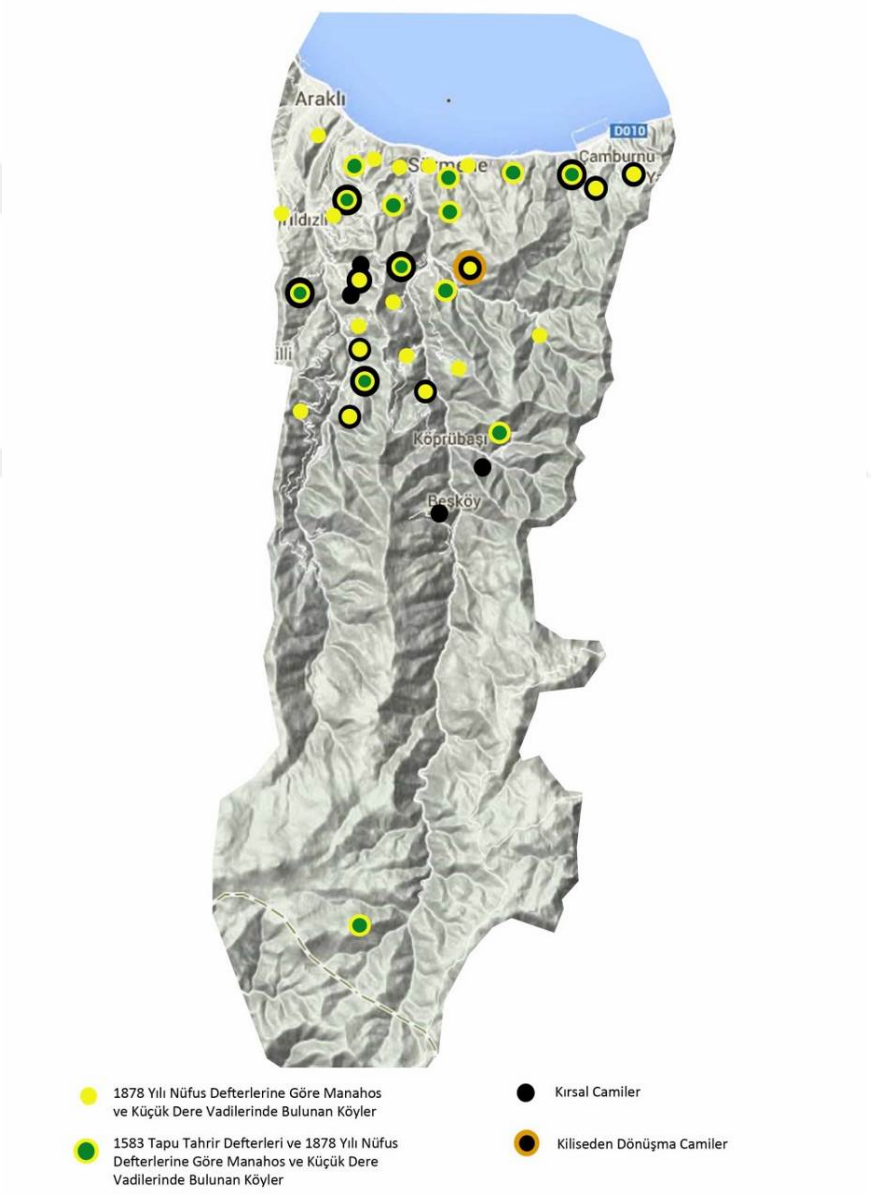
Manahos Deresi Vadisi'nin doğu yakasında yer alan kiliseden dönüşme Dirlik Köyü Camisi de Erenköy vasıtasıyla Manahos'un Solaklı Deresi Vadisi'ne geçiş ve aynı zamanda vadinin sırt hattına çıkarak güneye ilerlenen önemli güzergahlarından birinin üzerindedir. Kırsal camilerde olduğu gibi kiliselerin inşasında da yol güzergahlarının önemli bir kriter olduğu zaten bilinmektedir (Şekil 401).

Şekil 401. Kırsal camiler, ticaret yolları ve pazar yerleri ilişkisi

2.9.6.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi

19. yy. sonu nüfus kayıtlarına bakıldığında Manahos ve Küçükdere Vadileri'nde yerleşim birimlerinin 16. yy sonuna göre iki katından daha fazla arttığı görülmektedir. Yeniay Kuleli, Petekli, Bereketli, Karacakaya ve Aşağı Ovalı Köyleri gibi 16. Yy'dan beri yerleşimlerin mevcut olduğu yerlerde kırsal camiler olduğu gibi Gültepe, Yukarı Ovalı, Konak, Yokuşbaşı gibi daha sonrasında yerleşime açılan köylerde de kırsal camilerin varlıklarını günümüze kadar sürdürdükleri görülmektedir (Şekil 402).

Şekil 402. Kırsal camiler ve zaman içinde Manahos deresi ve Küçükdere Vadileri'ndeki nüfus hareketleri

2.9.6.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi

Manahos Deresi Vadisi'nin doğu kıyısındaki Yeniay Kuleli Mahallesi Camisi'nin ustasının Hacımehmetoğlu Ömer Usta olduğu VBM'nün restorasyon sonrası astığı bilgilendirme levhasında kayıtlıdır.

Küçükdere Vadisi'nin aşağı kısmında doğu yakasındaki Petekli Köyü'nün etnik olarak eksiden Ermeni ve Müslümanların yaşadığı bir yer olduğu ve Petekli Köyü'ndeki caminin ustasının Ermeni olduğu yerel halk tarafından ifade edilmektedir. Ayrıca eskiden köyde 7 kilisenin varlığı bilinmektedir.

Küçükdere'nin aşağı bölgesinde batı yakası üzerinde yer alan Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi H- 1283, M-1876 yılında inşa edilmiş olup Yakup Usta tarafından yapılmıştır. Ahşap yığma olan camide kestane ağacı kullanılmıştır (Durmuş, 1996: 83).

2.9.7. Bölüm Değerlendirmesi

Manahos ve Küçükdere Vadileri coğrafi yapının özelliğinden dolayı kervan ve ticaret yolları vasıtasıyla belli noktalarda birbiriyle ilişki içinde olan vadilerdirler. Vadilerde yer alan kırsal camiler arasında direk bir benzerlik kurulamasa da kapı, pencere, mahfil ya da mihrap ogibi mimari öğeler arasında benzerlikler kurmak mümkündür. Bu da iki vadi arasındaki fiziksel sosyal, kültürel anlamda da bölge bölge kurulduğunun göstergesidir. Aynı zamanda yapıların belli kısımlarında çalışan usta gruplarının iki vadi de çalışmış olabileceğini de göstermektedir.

Vadiler arasında benzerlik ve farklılılardan söz edilebileceği gibi vadilerin kendi içinde de aynı mimariye sahip kırsal camilerden söz etmek mümkün değildir. Yine mimari öğeler olarak bakıldığında belli kısımlarda benzerlikler dikkat çekse de vadinin kıyı, aşağı, orta ve yukarısında farklı plan şeması ve mimari öğelere sahip kırsal camiler vardır. Aynı şekilde ortak bir bezeme anlayışından söz etmek de mümkün değildir.

Manaohos Deresi Vadisi'nin aşağı kesiminde ikkat çeken kırsal camilerden biri olan Karacakaya Köyü Camisiyle vadinin orta kesiminde yer alan Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camileri gerek plan şemaları gerekse mimari elemanları ve bezeme anlayışlarıyla birbirlerinden son derece farklı uygulamalardırlar. Bu durum vadi içinde farklı usta gruplarının çalışabildiğini ve aynı vadideki farklı uygulamaların farklı sosyal, kültürel ve etnik kökene sahip olduklarını göstermektedir.

Küçükdere Vadisi'nin aşağı bölgesinde Gültepe Kefeli Mahallesinin mahfili destekleyen sütunlarının yukarı doğru hafifçe daralan iri gövdeli dairesel ahşap sütunlar olmaları her iki vadiye bakıldığında sıradışı bir uygulamadır. Bu sütun biçiminin aynısı Manahos Deresi Vadisi'nde kiliseden dönüşmüş olan Dirlik Köyü Camisi'nin harim kısmında üstörtüyü destekleyen taş sütunlarda görülmektedir. Benzer bir biçimde Manahos Deresi Vadisi doğu yakasında bulunan Dirlik Köyü Camisi'nin hemen hemen karşı batı yakasında yer alan Karacakaya Köyü Camisi son cemaat yerindeki sütunlarının Dirlik'te olduğu gibi duvar örgüsünde kullanılan ince yonu taşların harçla biraraya getirilerek sütun oluşturulması kırsal camiler içinde sıradışı uygulamalardan biridir. Bu durumda bölgede daha önce çok sayıda varolan kiliselerin mimarileriyle daha sonradan inşa edilen camileri etkilediği söylenebilir (Şekil 403).

Şekil 403. Dirlik Köyü ve Gültepe köyü Kefeli Mahallesi Camileri sütunları (a), Dirlik Köyü ve Karacakaya Köyü Camileri sütunları (b)

2.10. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri ve Kolları Kırsal Cami Mimarisi

2.10.1. Tarihi Arkaplan

Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin yerleşim tarihi Doğu Karadeniz bölgesi kadar eskiye giden son derece önemli bir bölgedir. Osmanlı devleti döneminde direk Trabzon vilayetine bağlı sancak olarak idare edilmiştir. Burada yaşayan halklar kendilerine özgü karakteristik özellikleriyle diğer vadilerden ayrılırlar.

Alman seyyah Koch 1843 yılında Doğu Karadeniz'e yaptığı seyahatinde edindiği gözlemleri anlatırken, Of[80] halkının dil ve kültür olarak çevre Sürmene ve diğer yerleşkelerden farklılığına dikkat çekmektedir ve sancak olması ile etkili bir yönetim sahası olduğundan bahsetmiştir (Usta, 1999).

Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri sosyal, kültürel ve etnik açıdan kendi aralarında da farklılıklar göstermektedir.

Solaklı Deresi Vadisi çok eski çağlardan beri Trabzon yöresine yerleşmek isteyenler için bir geçit işlevi görmüştür. Araştırmalardan bölgeye ilkyerleşenlerin Turani kavimler olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Miladi 10-13. asırlarda Kafkasya üzerinden gelen Kuman-Kıpçak ve Peçenek Türkleri bölgeye kitleler halinde gelip yerleşmişlerdir. Bunu Trabzon Rum Devletinin resmi kilise kayıtlarındaki Türkçe şahıs isimleri, bölgede yer alan bazı Türkçe yer adlarının etimolojik yapılarının incelenmesi ve günümüzde yörede konuşulan Türkçeağızlarının araştırılması kanıtlamaktadır (Öksüz ve Altunbay, 2002).

Fetihten önce papaz yetiştiren Ortodoks Hristiyan okulları ile öne çıkan bu bölge fetihten sonra da İslam alimi yetiştiren medrese eğitimi ile gerek Doğu Karadeniz gerekse Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri olmuştur. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde son derece yaygın olan medrese yapıları aynı zamanda yakın çevrelerinde bir caminin varlığını ortaya koymaları sebebiyle bölgenin kırsal cami geleneği açısından önemlidirler. Kırsal cami ve medrese birlikteliği bölgede ne tür bir oluşum meydana getirmiştir. Bu yapılar konum ya da mimari olarak birbirlerinden etkilenmişler midir? Bu durumların bölgeye özgü olarak irdelenmesi gerekmektedir.

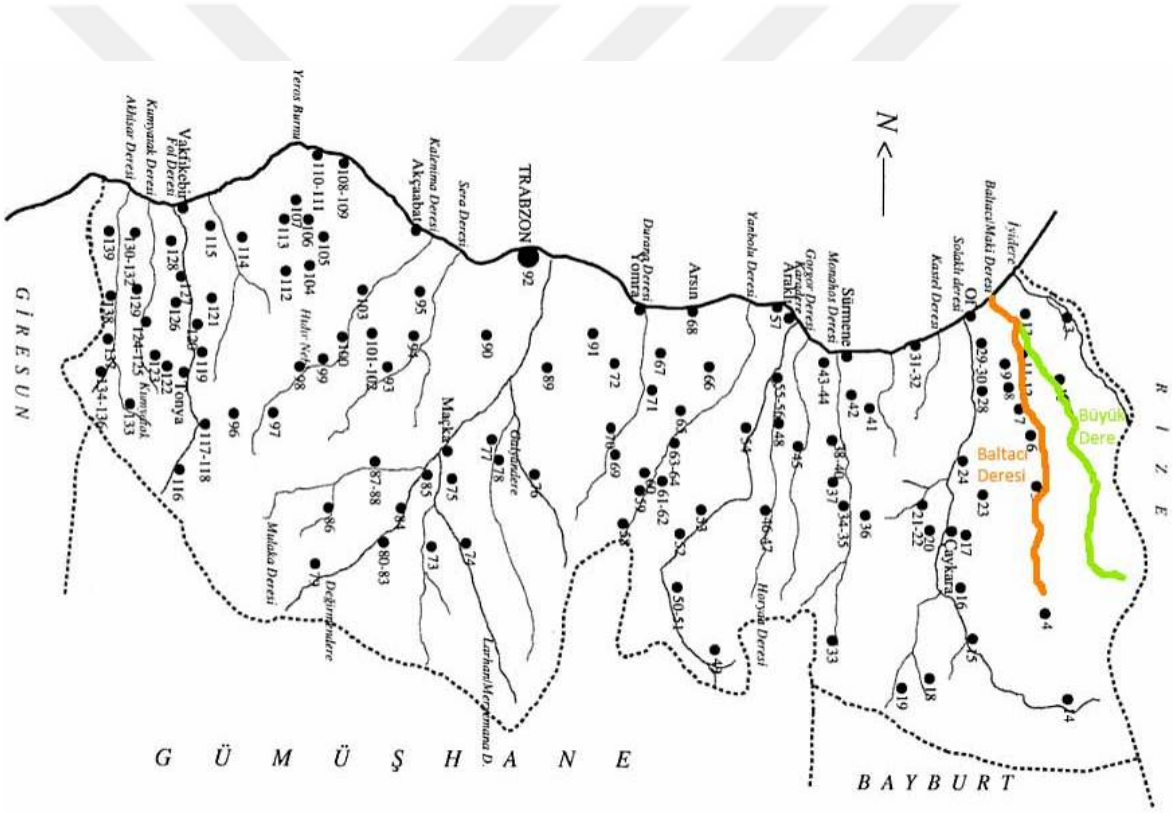
---

[80] 20 yy. öncesi Of; Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri ve vadi kollarındaki tüm yerleşimleri kapsamaktadır. Bugün Solaklı Deresi Vadisi üzerindeki Dernekpazarı ve Çaykara ilçeleri, Baltacı Deresi Vadisi üzerindeki Hayrat ilçesi olmak üzere tümü Of'a bağlıydı. Bkn; Mehmet Bilgin, Doğu Karadeniz'de Bir Derebeyi Ailesi, Sarıalizadeler, Serander Yayınları, Esen Ofset, Trabzon 2006, s. 15.

Tuluk, Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin mimari kökenleri üzerine yapmış olduğu araştırmayı; Of'un iskele-pazar yeri özelliği taşıması, bölgede etkili olan ayanlar ve İslamlaşma çabalarına dayandırmıştır.[81]

2.10.2. Coğrafik Yapı

Baltacı Deresi Vadisi'nde kıyıdan yaklaşık 4 km. sonra Aşağı Kışlacık mevkiinde Baltacı Deresi Vadisi iki kola ayrılmaktadır. Baltacı deresi güney yönünde devam ederken güney doğuya ayrılan kol Büyükdere olarak adlandırılmaktadır. Bu dere Hayrat'ın en güneyine kadar devam etmekte ve kaynağını Semerdağ yaylasından almaktadır (Şekil 404).

Şekil 404. Solaklı Deresi Vadisi üzerindeki başlıca dere kollarını ve vadileri gösteren harita (Brendemoen'den işlenerek, 2002)

[81] Ömer İskender Tuluk, "Of'un Mimarlık Mirasının Kökenleri Üzerine Yorumlar", yayınlanmamış makale, Trabzon 2015.

Baltacı deresi ve Büyükdere vadilerine irili ufaklı katılan birçok dere kolu vardır. Baltacı Deresi Vadisi ele alındığında kuzeyden itibaren Kıyıcık mevkiinde doğu yönünde ayrılan Baltacı'nın kısa bir dere kolu vardır. Aşağı Kışlacık mevkiinde Büyükdere ile yol ayrımı geçildikten sonra sırayla Balaban, Geçitli ve Yeniköy civarında doğu ve batı yönünde birçok derenin Baltacı'ya katıldığı görülmektedir. Baltacı deresinin Yeniköy'den itibaren güneye ilerleyen kısmı Yeniköy deresi olarak adlandırılmıştır. Güneyde Dağönü köyü civarında Yeniköy deresinin güney batı ve güney doğu yönünde çatallandığı güney batıya devam eden kısmı Cünis deresi olarak adlandırılırken güney batı yönünde devam eden kol Reliboğazı ve Semerdağ dereleri olarak adlandırılmaktadır. Bu kolların Baltacı deresinin batısında yer alan Solaklı deresinin bir kolu olarak Uzungöl'den geçen Demirkapı deresine oldukça yakınlaştığı görülmektedir (Şekil 405).

Şekil 405. Baltacı Deresi ve kollarını kollarını gösteren harita

Büyükdere vadisi ile Rize arasında bulunan İyidere Vadisi'nin aşağı kısımları arasında yükseltiler olsa da bunlar iki vadi arasında derin yarıklar oluşturarak ulaşımı engelleyecek biçimde değildir. İki vadinin aşağı kesimlerindeki köyler arasında sahile inmeden geçiş yapmak mümkündür. Kireçli, Keler ve Ağaçseven köylerindeki kırsal camiler İyidere vadisi tarafına yakın olsa da Büyükdere Vadisi üzerindeki Sarayköy,

Sıraağaç veya başka köyler üzerinden devam edildiğinde bu köylere rahatlıkla ulaşılabilmektedir. Dolayısıyla Doğu Karadeniz Vadileri'nde birbirine geçit vermeyen yüksek vadi sırtları bu bölgede geçerli değildir. Arazi eğimi oldukça az ve düzlük alanlar çoğunluktadır.

Tıp ve Felsefe doktoru aynı zamanda doğa tarihçisi Alman Koch, 1843 yılında Doğu Karadeniz'e yaptığı seyahatinde Trabzon'dan yola çıkarak Yomra, Sürmene ve Of olarak izlediği rotada, Sürmene'den sonra Of'a ulaşmıştır. "Ophius şehri" olarak bahsettiği Of merkezinin Rumlarca "Osanik" yılan deresi olarak adlandırılan daha sonraları ise "Güzel Irmak" denilen ırmağın ağzında kurulduğundan bahsetmektedir (Usta, 1999: 15). Bahsettiği ırmak muhtemelen Sürmene'den sonra doğu yönünde ilerlendiğinde karşılaşılan Solaklı deresi olmalıdır.

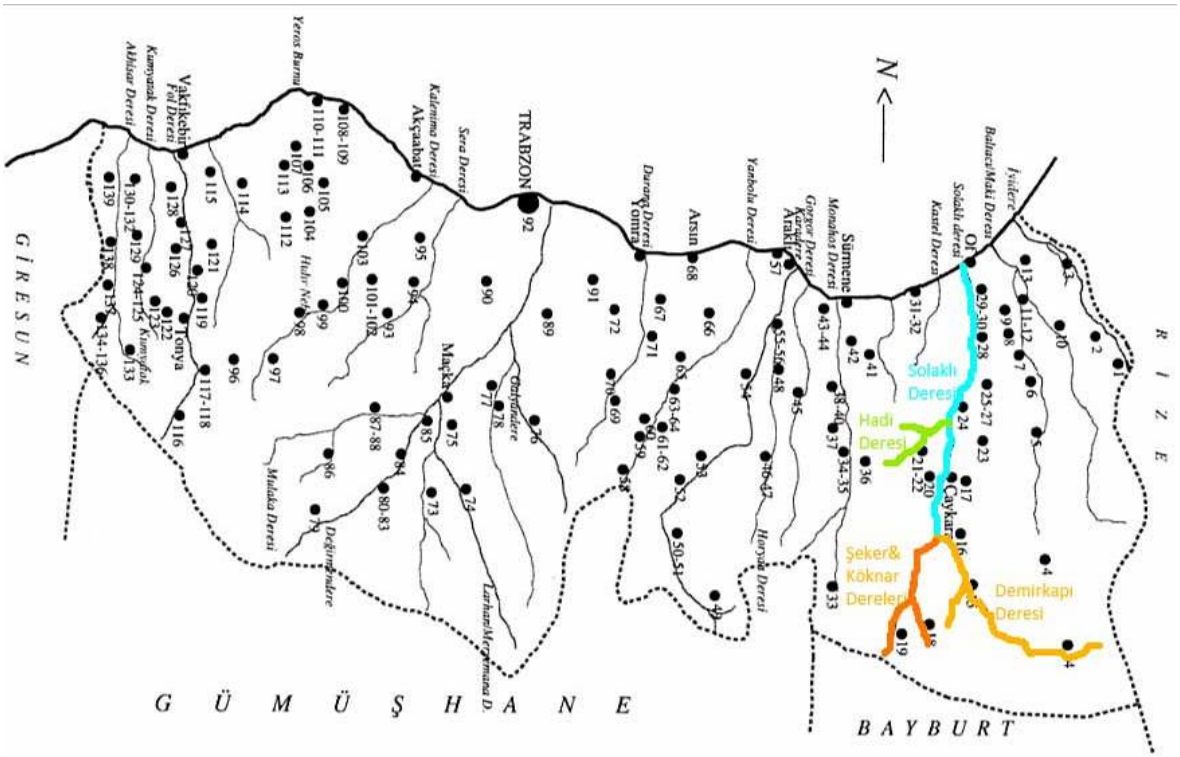
Solaklı Deresi iki ana koldan oluşur. Bu kollardan biri Haldizen[82], diğeri Ogene[83] dereleridir. Her ikisi de Soğanlı dağlarından kaynağını alırlar. Bu iki dere, Ataköy'ün doğusunda, Çatma'da birleşerek kuzeye doğru akışına devam eder. Yaklaşık 80 km uzunluğunda olan dere Of'ta denize dökülür (URL-71, 2015), (Şekil 406).

Kaynağını Soğanlı dağlarından alan Solaklı deresi üzerinde vadi boyunca sağ ve sol tarafta birçok küçük ve büyük dere kolları vardır. Bu dere kolları da kendi içlerinde ana vadiye bağlanan küçük alt ya da yan vadiler oluşturmaktadırlar.

Kuzeyden başlayarak daha Of ilçe merkezi sınırları içinde güneydoğu yönünde ayrılan kol Of'a bağlı Serince, Sefaköy, Yemişalan ve Ağaçbaşı köylerinin bulunduğu alt vadiyi oluşturmuştur. Vadi boyunca güneye doğru ilerlendiğinde doğu yönünde ayrılan kısa bir dere kolu Ballıca yerleşimini ikiye ayırmaktadır. Daha güneyde Fındıkoba Köyü'nün çıkışına yakın doğu yönünde bir dere kolu, Tekoba, Sarıçamlı köyleri, Saraçlı ve Uğurlu köylerinin bir kısmını içine alan bir alt/yan vadi daha oluşturmuştur. Ana vadi üzerinde çok kısa bir mesafe sonra batı yönünde ayrılan

[82] Haldizen (Demirkapı), Çaykara'nın en yüksek köyü olup, Soğanlı dağlarının kuzey doğusunda yer alır. Bkn: (Uzun, 2007: 208). Haldizen, Bayburt ile Sürmene arasında Soğanlı dağlarının bir başka adıdır. (Karagöz, 2006: 240).

[83] Bu yerleşim birimi Of'un yukarı batı kesiminde 1554 yılında oluşturulmuş köylerden biri olarak geçmektedir. Kaynaklarda Ogene ile başlayan iki isim vardır. Bunlardan biri "Ogene-i Ulya" ismiyle Köknar köyü, diğeri "Ogene-i Süfla" ismiyle Karaçam köyüdür. Bkn: (Uzun, 2007: 213-214).

Şekil 406. Solaklı Deresi Vadisi üzerindeki başlıca dere kollarını gösteren harita (Brendemoen'den işlenerek, 2002).

Solaklı Deresi Vadisi boyunca ilerlendiğinde Taşhan civarında doğu yönünde bir dere kolu, Uğurlu, Gürpınar ve Meyvalı köylerinin yer aldığı alt vadiyi oluşturmuştur. Ana vadi boyunca Cumapazarı'nın girişinde güneydoğu yönünde ayrılan derin bir kol Dernekpazarı ilçesine bağlı Akköse, Of'a bağlı Bölümlü, Kurtuluş köylerinin bir kısmı ve Çataldere Köyü'nün yer aldığı başka bir alt vadiyi oluşturmuştur. Yine ana vadi boyunca kısa bir mesafe sonra Cumapazarı sınırları içinde batıya ayrılan Erenköy deresi başka bir alt vadiyi oluşturmuştur. Erenköy Deresi Vadisi aynı zamanda Solaklı Deresi Vadisi'nin batı sırtlarındaki Kacalak tepesinden geçerek komşusu olan Manahos Deresi Vadisi ile bağlantı kurulan önemli bir güzergahtır. Vadinin buraya kadar olan kısmı Of ilçesi sınırları içinde kalmaktadır.

Dernekpazarı sınırları içinde de Solaklı deresi kollara ayrılmaktadır. Gülen köyü civarında batı yönünde ayrılan bir dere kolu, Gülen köyü boyunca devam ederek yerleşimi ikiye ayırarak alt vadi oluşturmuştur. Ana vadi boyunca devam edildiğinde batıya ayrılan kısa dere kolu Dernekpazarı ilçe merkezi sınırları içinde kalmaktadır. Hemen ardından güneydoğu yönünde ayrılan kol, Çaykara'ya bağlı Baltacılı ve Kabataş'ın bir kısmı ve

Dernekpazarı'na bağlı Akköse yerleşimlerinin bulunduğu alt vadiyi oluşturmuştur. Ana vadi boyunca Dernekpazarı ilçe merkezinin çıkışına doğru güneybatı yönünde ayrılan kol, üzerinde Tüfekçi, Yenice, Çalışanlar, Günebakan, Çayırbaşı ve Taşçılar köylerinin bulunduğu uzun bir alt vadiyi oluşturmuştur. Bu vadiye kaynaklarda "Holo" Boğazı**"** da denilmektedir.

Solaklı Deresi Vadisi'nin bundan sonraki kısmı Soğanlı dağlarındaki kaynağına kadar Çaykara ilçe sınırlarında kalmaktadır. Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kesiminde yer alan Çaykara ilçe merkezinden doğu yönünde Eğridere deresi ayrılmaktadır. Bu dere kolu Baltacılı ve Yeşilalan köylerine kadar devam etmektedir. Vadi boyunca daha güneye ilerledikçe Ataköy, Çambaşı ve Taşlıgedik köylerinin kesiştiği alanda Solaklı deresi güney doğu ve güney batı yönünde ikiye çatallanmaktadır. Güney doğu yönündeki Çaykara'nın en yüksek köyü olup, Soğanlı dağlarının kuzey doğusunda yer alan Haldızen[84] (Demirkapı) topraklarından doğmaktadır. Demirkapı deresi olarak adlandırılan bu kol Soğanlı dağları, Ziyaret Tepe ve Karakaya tepesi gibi birçok tepe, göl ve dağlık yapıdan dolayı dallı budaklı birçok küçük kol, güneyden dere ağzının çatallandığı yere doğru Demirkapı, Yaylaönü, Arpaözü, Uzungöl, Demirli, Köseli ve Taşkıran yerleşimlerinden geçmektedir. Buradan "Demirkapı Dağ Geçidi" ile Bayburt'a geçmek mümkündür. Diğeri ise Şekersu yaylasından doğarak "Soğanlı Dağ geçidi" yakınlarından geçen Şekersu deresi ve daha aşağıya doğru Köknar derelerinin birleşerek Ataköy civarında Solaklı deresine birleşen koludur. Solaklı Deresi Vadisi'nden itibaren Ataköy civarında güney batı yönünde ayrılan bu kolun dere yatağı boyunca takip edilmesiyle Soğanlı dağ geçidine ulaşılmaktadır. Bu da Solaklı Deresi Vadisi ile Doğu Karadeniz dağlarının güneyinde kalan Bayburt ve daha iç kesimlerle bağlantıyı sağlayan en önemli geçit ve güzergahlardan biridir (Şekil 407).

[84] Yer adlarının eski ve yeni surumu için bkn. Enver Uzun, Trabzon'un Yer Adları, Calepler Matbaacılık, Trabzon 2007, s. 208

Şekil 407. Solaklı deresi ve kollarını gösteren harita

2.10.2.1. Geçitler

Solaklı Deresi Vadisi üzerinde Dernekpazarı civarında Holo (Tüfekçi-Yenice-Günebakan-Ormancık-Taşçılar-Çalışanlar-Çayırbaşı) ve Hopşera (Akdoğan-Soğanlı) yerleşimlerinin 1681 tarihli mufassal Avârız Defteri'nde yer alan bilgilere göre nüfuslarının tamamının derbentçilik görevi ile yükümlü oldukları belirtilmektedir (Bostan, 2012: 92). Coğrafi olarak bakıldığında güneyde Soğanlı dağ geçidinden Şekersu ve Köknar dereleri boyunca Karaçam ve Köknar köylerinden geçerek Solaklı Deresi Vadisi'ne birleşilebildiği gibi daha doğuda bulunan Uzuntarla ve Ataköy yerleşimlerinden geçip derbentçilikle görevlendirildikleri bildirilen köylerin bulunduğu vadiye ulaşmak ve buradan Solaklı Deresi Vadisi'ne daha aşağı bir yerde ulaşmak mümkündür. "Holo" olarak adlandırılan bütün vadinin derbentçilikle görevlendirilmesi bu güzergâhtaki yolların son derece önemli ve işlek olduğunun en önemli göstergesidir. Ayrıca bu durum güzergâh üzerindeki konaklama, durak yerleri, çarşı, Pazar, dükkan ve camilerin varlığının en büyük kanıtı olmaktadır.

Solaklı Deresi Vadisi'nin Çaykara'ya bağlı Ataköy sınırları içinde kalan Köknar deresi kolunun kaynağına yakın olan Sultanmurat yaylası olarak anılan bölgenin aslında yayla olmadığı, birçok köyün yaylalarının merkezi durumunda ve geçiş yolları üzerinde olduğu, burada çevre köylerden gelenlerin Pazar yeri kurdukları ve bir han yapısının

olduğu anlatılmaktadır. Nitekim eski haritalarda Sultanmurat yayla olarak değil han olarak geçmektedir (Albayrak, 2013: 20).

1916 yılında bölgede gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşı Doğu Karadeniz bölgesinin güneydeki iç kesimlerle olan bağlantı ve geçit güzergâhlarını anlamak açısından son derece önemlidir. Bunlar hem Türk ordusu hem de düşman kuvvetleri için stratejik öneme sahip noktalar olmuşlardır. Savaş sırasında Solaklı Deresi Vadisi ve Bayburt arasındaki geçitlerin doğudan batıya doğru Demirkapı, Soğanlı ve Karart[85] geçitleri olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanısıra daha batıda yer alan Gümüşhane'ye bağlı Lemon Suyu'ndan[86] da güneye geçiş olduğu anlaşılmaktadır. Sultanmurad yaylası ve Uzuntarla köyleri üzerinden gelen güzergâhlar buraya ulaşabilmektedir. Kakart geçidi ve Lemonsuyu arasının daha güneyinde bulunan Bayburt-Aydıntepe'ye bağlı Kemer dağı[87] geçidi de Solaklı Vadisi'nin güneydeki iç kısımlarla bağlantıyı sağlayan önemli geçitlerden biri olarak bilinmektedir.

Solaklı Deresi Vadisi'nde güneye doğru ilerlendiğinde Ataköy civarında güney batı yönünde ayrılan Köknar dere yatağının takip edilmesiyle Soğanlı dağ geçidine ulaşılmaktadır. Bu da Solaklı Deresi Vadisi ile Doğu Karadeniz dağlarının güneyinde kalan Bayburt ve daha iç kesimlerle bağlantıyı sağlayan en önemli geçit ve güzergâhlardan biridir.

1916 yılında bölgenin Ruslar tarafından işgali sırasında Rusların Erzurum tarafından ilerlerken Solaklı Deresi Vadisi'nin güneyindeki Demirkapı ve Soğanlı geçitlerini kullanarak bölgeye girdikleri ya da sahilden vadi boyunca ilerleyip bu geçitlerden geçerek Bayburt ovasına ulaştıkları bilinmektedir (Öksüz ve Altunbay, 2002). Rusların, Solaklı vadisi üzerinde birçok geçiş yeri özelliği taşıyan merkezi kendilerine karargah yaptıkları bilinmektedir. Rus askerleri ile büyük mücadele verilen (Albayrak 2013: 59) Sultanmurat yaylası; Holoboğazı, Hadi deresi ve Soğanlı geçidi arasında yer alan bu önemli geçit

---

[85] Kakart Geçidi: Köknar köyünden güney doğu yönünde ayrılan dere kolunu takip ederek Köknar köyü ve Bayburt-Aydıntepe'ye bağlı Kavlatan köyü arasındaki geçide verilen isimdir. Bkn: Haşim Albayrak, Çaykara Sultanmurat Yaylası ve Sultanmurat Savaşları, Kurtuba Yayınları, Ankara 2013, s. 82.

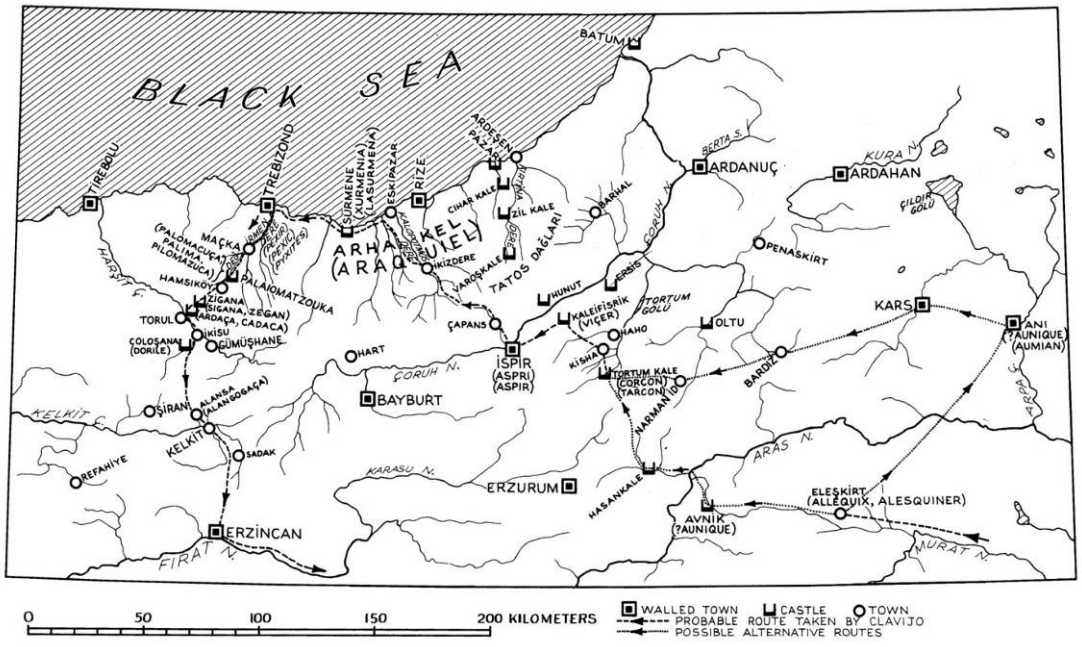
[86] 1916 yılında Ruslarla mücadele sırasında Kakart geçidinin güvenliği sağlandıktan sonra düşmanın güneydeki iç kısımlara geçip müttefikleriyle birleşmek için daha batıda bulunan Lemon Suyu'na yöneleceği anlaşılarak burada da savunma hattı oluşturulmuştur. Bkn: Haşim Albayrak, Çaykara Sultanmurat Yaylası ve Sultanmurat Savaşları, Kurtuba Yayınları, Ankara 2013, s. 85-86.

[87] Çaykara ilçesinin güneyinde yer alan Soğanlı geçidinin batısına düşen dağlar Gemer / Kemer Dağları olarak adlandırılır. Bayburt / Aydıntepe'den kuzeye uzanan yol Kemer geçidinde dağları aşarak sahile inmektedir. Bkn: Mehmet Bilgin, Tarih-Kültür-İnsan Doğu Karadeniz, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s.21.

noktalarından biridir. Aynı zamanda Köknar Deresi Vadisi boyunca Köknar'dan güneybatı yönünde ilerlendiğinde Uzuntarla köyü üzerinden güneye devam edildiğinde Bayburt'a ulaşmak mümkündür. Bu nedenle Uzuntarla köyü, çevresindeki birçok yayla ve köyün ortak merkezlerinden biri olarak sayılabilir.

Baltacı Deresi Vadisi'nin yukarı kesimleri ile Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kesimlerinde doğuda Uzungöl'e doğru çatallanan vadi kolu arasında bağlantı yolları vardır. Bostan, 1950-1977 yılları arasında aralıksız olarak köyün muhtarlığını yapmış olan Faik oğlu Mehmet Mollahasanoğlu'nun görevi sırasında hem Of-Dağönü yolunu hem de Uzungöl'den gelen yolu Dağönü köyüne bağladığını ifade etmektedir. Ayrıca Çapaklı ve Büyükköy köprüleri ve çoğu mahalleye bir cami yaptırdığı ifade edilmektedir (Albayrak 2013). Bu da Baltacı deresinin en güney kısmında yer alan bu dağ Köyü'nün nüfus hacmi olarak belli bir yoğunluğun üzerinde olduğunu ve Solaklı deresinin önemli bir kolu olan Demirkapı Deresi Vadisi ile ilişkili olduğunu göstermektedir.

Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri yol güzergahları ve geçitleri etkileyen bir başla önemli yer Baltacı Deresi Vadisi'nin doğusundaki İyidere'nin güneyinde bulunan geçittir. Bu geçitten geçip İyidere üzerinde kıyıya doğru ilerleyerek Solaklı, Baltacı Deresi Vadilerine ve daha doğudaki vadilere ulaşmak isteyenler için önemli bir hat oluşturmuştur (Şekil 408).

Şekil 408. Baltacı Deresinin doğusundaki İyidere vasıtasıyla güneyden kıyıya ulaşımı gösteren harita (Bryer ve Winfield, 1985: 16)

Doğu Karadeniz dağlarının güneyinden gelenler için geçiş güzergahı olan İyidere Vadisi'nin doğusunda Rize tarafındaki köylerin ismi etimolojik açıdan incelendiğinde hepsi Türkçedir. Bu bağlantı hattı eskiden beri hem Doğu Karadeniz dağları hem de Anadolu'dan kıyı bölgelerine gelenler tarafından bilinmektedir.

2.10.2.2. Ticaret Yolları

Bryer ve Winfield, bugünkü Of merkezinin batısında muhtemelen Solaklı deresi ağzı civarında dağların denize sokulduğu yerde "Röşi" isimli bir kaleden bahsetmektedirler. Solaklı deresinin hemen batısında yer alan kısa mesafeli derenin adı da "Röşi dere"sidir. Of'tan bakıldığında görülebilen bir noktada olan kalenin aynı zamanda önündeki küçük koy için liman görevi gördüğü ifade edilmektedir. Gözetleme ve savunma için son derece önemli olan bu kalenin Of merkezine ve Solaklı deresi ağzına hakim bir noktada stratejik öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Eskipazar'dan itibaren Büyük Dere'yi takip ederek Hayrat'a ulaşıldığında yakın zamanda yapılmış köprünün yanında ahşap olabileceği düşünülen epeyce büyük eski taş köprü ayakları bulunmaktadır (Bryer ve Winfield, 1985: 329-330).

Baltacı Deresi ve Büyükdere'nin ağzındaki deltanın doğu tarafında kurulu olan Eskipazar yerleşkesinden içeriye doğru 11km sonra Hayrat merkezine ulaşılmaktadır. Buradan eski adı Makitoramanlı olan Taflancık köyüne kadar uygun bir yoldan 1,5 saatlik bir yürüme mesafesi olduğundan bahsedilmektedir. Buradan iki saatlik yokuş ve zorlu bir yürüyüşten sonra vadinin doğu yakasında bir tepede "Fetoka" isimli bir kilisenin varlığından söz edilmektedir. Yine yakın civarda vadinin batı yamacında "Çornal" adlı çamlık bir alanda ikinci bir kilise daha olduğundan bahsedilmektedir (Bryer ve Winfield, 1985: 329-330). Bu yapıların bulundukları yerler muhtemelen eski yolların geçtiği güzergahlara yakın konumda olmalıdırlar.

2.10.2.3. Pazar Yerleri

Emecen, Doğu Karadeniz'in gerek dağlık yapısından kaynaklanan dağınık yerleşim biçimi gerekse denize dik vadiler arasında ulaşım olmaması nedeniyle kıyıya yakın düzlük alanlarda halkın birbiriyle buluştukları, dini vazifelerini yerine getirirken pazar ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin kıyıda genellikle bu tip iskelelerin bulunduğu düzlük alanlarda ortaya çıktığını tespit etmiştir. Toplanma yerleri aynı zamanda Cuma

namazlarının kılınabileceği bir caminin varlığını iskele-pazar işlevi yanında gerekli kılmıştır İskele Pazar yeri özelliği taşıyan kıyı yerleşimlerinin XVII. yy'dan itibaren önem kazanmaya başladığı bilinse de daha öncesinden de kullanıyor oldukları bilinmektedir. 16. Yy'a ait arşiv kayıtlarından bölge ile ilgili "Manoz (Moroz)" ve "Of" isminde iki iskele kaydı olduğu bilinmektedir. O dönemde bu iskele pazar birer köy özelliği gösterip kasaba oluşturacak nüfus yoğunluğuna daha sonraki dönemlerde sahip oldukları söylenmektedir (Emecen, 2006: 45).

Bu anlamda Of'un iskele-pazar özelliği taşıyan Solaklı ve Baltacı derelerinin denize döküldükleri mevkiler burada Müslüman nüfusun belli bir potansiyele ulaşmasından itibaren ibadet yapısı olarak cami yapısını gerekli kılmıştır. Nitekim XVIII. yy'lın başından itibaren kaynaklarda Moroz, iskele-pazar yeri ve Cuma namazı kılınabilecek cami ile adından söz ettirmeye başlamıştır. Buranın eski ve köklü bir ticaret alanı olduğu kayıtlarda adı geçen dükkan, mahzen, depo, han[88] ve hamam gibi yapı gruplarından da teyit edilmektedir. Çevrede Cuma namazı kılınabilecek cami olmadığından vadi içlerinden halkın Perşembe gününden buraya gelerek ertesi gün Cuma namazını kılıp Pazar günüde haftalık kasaba pazarında alışverişlerini yaparak geri döndüklerinden bahsedilmektedir (Emecen, 2006: 45-46).

1711 yılına ait bir kayıtta Moroz'a yakın bir mevkide Palek / Balek adlarıyla anılan bugün Kıyıcık bölgesinde de bir pazar yeri kurulduğundan bahsedilmektedir. Burası daha sonraki yıllarda "Eskipazar" adıyla pazar yeri olma özelliğini sürdürmüştür. Moroz pazar yeri ve civarının ise "Of çarşısı" ya da 18. yy'a ait kayıtlarda *"Of Kasabası"* olarak bahsedildiği yani bugünkü Of ilçesinin Solaklı deresi ağzındaki mevkide geliştiği anlaşılmaktadır (Emecen, 2006: 49-52). 1870 tarihli salnameye göre Of kasabasında artık 6 kahvehane, 12 çeşme, 5 fırın, 80 dükkan, 20 değirmen, 2 cami ve 2 de mescit bulunmaktadır (Tuluk, 2015).

Vadi ağızlarının iskele-pazar ve çarşı merkezi olma özellikleri Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin sosyal ve idari karakterlerini belirleme de önemli rol oynamıştır.

---

[88] Ömer İskender Tuluk, "Of'un Mimarlık Mirasının Kökenleri Üzerine Yorumlar", yayınlanmamış makale, Trabzon 2015.

Umur, Of'un pazar yerleri ile ilgili iki ferman[89] ve iki vesikadan[90] bahsetmektedir. İlk vesikada haftada bir gün Baltacı Deresi Vadisi halkı ve önceden beri geçimsizlikleri ve kavgaları olan Solaklı deresi halkının kurulan Pazar yerine gitmediğinden ayrı iki Pazar yeri kurulması talep edilmiş. Bunun üzerine Baltacı deresinin Eskipazar denilen alanda Çarşamba günü, Solaklı Deresi Vadisi için kendi bölgelerinde Pazar günü olmak üzere iki ayrı Pazar yeri kurulması uygun görülmüştür (Umur, 1951: 87-88).

Eskipazar'ın doğu yönünde eski adı Balek olan Küçük Çarşı yerleşiminde Çakıroğulları'na ait bir Derebeyi konağından bahsedilmektedir. Ayrıca Eskipazar yerindeki bazı kalıntılardan burada bir kale olduğundan da bahsedilmektedir. Baltacı ve Büyük (Maki) dereleri ağzındaki deltanın doğu yönünde Of'un Eskipazar olarak adlandırılan sahil yerleşkesi ya da merkezinde bir cami olduğundan bahsetmektedirler (Bryer ve Winfield, 1985: 330).

Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde,1926 ve 1927 tarihli kayıtlarda sürekli olan "Kadahor (Çaykara) Pazarı" nın oldukça önemli bir merkez olduğu, yaklaşık 400 hanenin burada alışveriş yaptığı ve 35 köyün merkezinde olduğu, güvenlik açısından ve idari işlerde önemli bir konumda olduğu belirtilmektedir. Bu pazardan altı saat uzaklıkta Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında bulunan Of kazasına bağlı Pazar'a gidip gelmek büyük sıkıntılara neden olduğu için burada bir nahiyenin kurulması yönünde Kadahor Pazarı belediye heyetinin ve bazı muhtarların Trabzon vilayetine başvuruda bulunduğu ifade edilmektedir[91]. Yine Çaykara'ya bağlı sürekli konumdaki Hadialtı'da kurulan Pazar yerinin de Kadahor pazarı gibi ne zaman kurulmuş olduğu belli olmasa da 1902-1903 tarihli salnameden ikisinin de varlıkları bilinmektedir. 1903 tarihli bir kayıtta Hadi'de bir belediye olduğu Kadahor belediyesinin ise 1910'da kurulduğu bilinmektedir. Hadialtı pazarı, sel senesine kadar (1929) Solaklı Deresi Vadisi'nin en büyük pazarı idi. Burası kalabalık esnaf ve sanatkarların bulunduğu bir pazar yeri olarak önemli bir merkez konumunda olmuştur[92]. Hadi kasabasında yeralan Hadialtı pazarı Şahinkaya ve Ataköy köyleri arasında akan Hadi deresi üzerinde Solaklı deresine birleştiği parça üzerinde yer

[89] Pazar yerinde meydana gelen karışıklık sonucu mal, mülk ve dükkanlara gelen zararlardan dolayı H-1123 ve 1125 yıllarında Trabzon Valisi'ne ve Of Kadısı'na gönderilen fermanlar.
[90] Ankara Kuyudu Kadime Dairesi, H-991 tarihli Tahrir defterinin Of ilgili kısmında Baltacı Deresi Vadisi üzerindeki Pazar yeri ile ilgili.
[91] Hanefi Bostan, "Çaykara ve Dernekpazarı Tarihi", Geçmişten Geleceğe Çaykara ve Dernekpazarı, Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti Yayınıdır. Seçil Ofset, İstanbul 2005, 17-94, s: 34.
[92] Hanefi Bostan, "Çaykara ve Dernekpazarı Tarihi", Geçmişten Geleceğe Çaykara ve Dernekpazarı, Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti Yayınıdır. Seçil Ofset, İstanbul 2005, 17-94, s: 67.

almaktadır. Faik Yeni'nin çizmiş olduğu kroki'ye göre Hadialtı çarşı-pazar yerinde dükkanların yanı sıra bir cami ve yakınlarında bir mescidin yer aldığı anlaşılmaktadır (Şekil 409).

Şekil 409. Faik Yeni'nin Hadialtı pazarı, işlevler ve çevresindeki yol bağlantılarını gösteren harita. 1. Kamalı köprüsü, 2. Hadi deresi, 3. Mescit, 4. Cami, 5. Değirmen, 6. Karakol, 7. Çarşı, 8. Memsislilerin Mahallesi, 9. Ataköy yolu, 10. Abdurrahmanların Mahallesi, 11. Derelikler, 12. Kemer taş köprü, 13. Şose, 14. Solaklı'nın ortasında oluşan ada, 15. Karaçam yolu, 16 Çebnili Mahallesi, 17. Solaklı deresi, 18. Koldere yolu

Hadialtı çarşısı hem yakın çevresi hem de vadi üzerinden kıyı ve güneydeki iç kısımlar arasındaki bağlantı yollarını kullanan yolcular için ne ölçüde önemli sosyal bir merkez, geçit ve çarşı-Pazar yeri olduğu bu yere özel yazılan şiirden de anlaşılmaktadır.

"HADİ(ĞADİ)ALTI ÇARŞISI	
Yadırganmasın zinhar bu bir gönül sevdası, Anlatmam vacip oldu bu bir dönem halkası. Ateş bedeni sarsa kalır bağrı yakması, Ukde kalır içimde yazarım Hadi Altı…	Sinsice baskın yapar rum oğlu rum çeteler, Asayişe müessir kalırdın kah geceler. Panzehir duyar gelir bozulurdu ezberler, Canoğlu Mustafa'ydı bu gür ses Hadi Altı…
Zorlayip hafızayı döndük eskiye baktık, Silindi esameler okunmuyor bak artık. Solaklı çatağında kuruludur bu yastık, Ticaret merkezinde namın var Hadi Altı…	Yol uzun hayvan terli ihtiyaçtan mola var, Sahibul hayrat üzre yapılmıştır pınarlar. Akarından insanı Yalaklar dan hayvanlar, El yüz yıkar içerdi canların Hadi Altı…

Bir ihtişam içinde geçti mevsimler aylar,
Lokanta kahvesi var hanlar kervansaraylar.
Görkemli işletilir ekmek teknesi onlar,
Nafaka temininde baş aktör Hadi Altı…

Yüksek ormanlardan kesilirdi tomruklar,
Solaklı debisiyle bağrına taşınırlar.
İstife dönüşürdü dereliklerde mallar,
Kamyonlar girer çıkar taşırdı Hadi Altı…

Birçok dağ köylüsünün katır çeker kervanı,
İhtimamla taşınır yağ yükünden kavranı.
Toplanırdı tüccarlar olur Pazar seyranı,
Bu görkemli geçmişe sahiptin Hadi Altı…

Destan idi dillerde caf caflı zamanların,
Dolar dolar taşardı çarşı Pazar hanların.
Bağrında kesişirdi tüm ticaret yolların,
Alışverişin beyni sendeydi Hadi Altı…

Müzik nağmelerindi demir çekiç seslerin,
Harlar körük ateşi zor solurdu nefesin.
Muhkem ustalarıyla nam salmıştı demircin,
Örs çekiç seslerinde Namın var Hadi Altı…

Harıl harıl işlerdi yolcusu vasitası,
Kamyondan otobüsler marifetli ustası.
Maden suyuna gelir şifa arar hastası,
Derman arar sen oldun tükendin Hadi Altı…

Dağıldı ataerkil bozuldu etik düzen,
Cefakâr binalara yok artık gelen giden.
Sistem terse çalışmış bir şey gelmiyor elden,
Virane dükkânların yerle bir Hadi Altı…

Ermeni çetelerin musibetinde kaldın,
Husumetten bir nasip aldın vede yakıldın.
Tamirden geçirildin tekrar ihya edildin,
Eriyen paraların toplandı Hadi Altı…

Bir tepeneğim vardı attım kuyuya doğru,
Kocaman çarşıdaydık dükkanlar sağlı sollu.
Orta yerde cevizin dalları şefkat dolu,
Gölgesinde oynaşır koşardık Hadi Altı…

Solaklı vadisinin dili olsa konuşsa,
Çilekeş insanıyla hem şevk verir hem tasa.
Yüzdürülür tomruklar taşlara basa basa,
Yorgunluk çaylarındı ikramın Hadi Altı…

Fevzi amcamız vardı urba diker kıvraklı,
Ofisci Mehmet ise çarşının tek kıralı.
Ruvan'ı unutamam hem mecnun kâh yaralı,
Her biri rahmetine kavuşdu Hadi Altı…

Bireylerde o yıllar para pul negezer,
Züğürt delikanlılar cep kese delik gezer.
Ambardan zahre fındık aşırır harçlık eder,
Yine saadet bulur mekânlar Hadi Altı…

Pek fazla alkol olmaz lakin kumar kırıla,
Sebebsiz kavga çıkar kim ölede kim kala.
İnsanda saygı vardı gitmezdi karakola,
Namerdin pek olmazdı cömerttin Hadi Altı…

Kafa göz kırılanda derman idi otacı,
Sözleri kılıç gibi ihtiyarlar aracı.
Üç gün geçmez aradan biter tasa ve acı,
Örf adetlerin muhkem çalışır Hadi Altı…

Erdoğan helal sana hafızan diri engin,
İşittimki az kalmış o topraklarda dengin.
Hayatta olanlara olsun saygın ve sevgin,
Rahmetine muhtaçdır gidenler Hadi Altı…

Köprü ayaklarında vardı longoz göletin,
Tadınamı doyardık sevdadan muhabbetin.
Sokdukça yakar geçer at sivrisineklerin,
Bolca kulaç atardık yüzerdik Hadi Altı…

Bir yaren sevdasından gurbeti çeker olduk,
Yıllar esti biz yaprak köşe bucak savrulduk.
Mazi teselli artık sayfanda huzur bulduk,
Bu destan seni yazar okunur Hadi Altı…

Mehmet ERDOĞAN (URL-72, 2015)

Solaklı Deresi Vadisinin orta kısımlarında bulunan Dernekpazarı ilçesinin merkezi olan Kondu'da XX. Yy'da daimi bir Pazar yeri kurulmuştur. Bu pazarın XX. Yy'dan öncede var olduğu ve Cansızoğulları iskelesi olarak anıldığı belirtilmektedir. Kondu'da

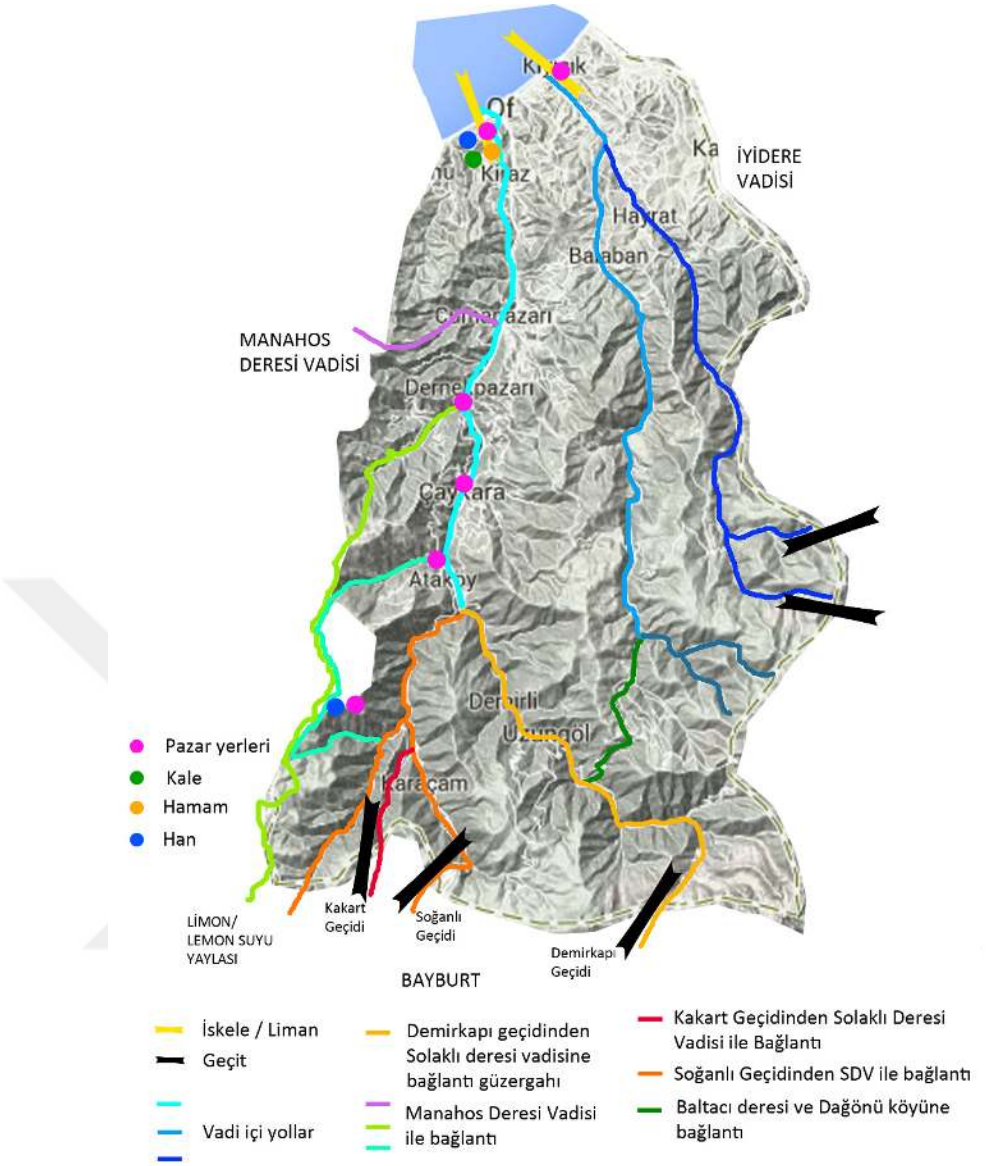
alışveriş yerleri yanında 1940'lı yıllarda kahvehanelerin de bulunduğu ifade edilmektedir (Bostan, 2005: 82). Dernekpazarı ilçesinin en eski yerleşim yerlerinden biri olan Kondu'nun son derece önemli çarşı-pazar görevi gören bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Coğrafi olarak bakıldığında Solaklı Deresi Vadisi ve güney batı yönünde Holo boğazı olarak adlandırılan vadinin birleştikleri yerde yer almaktadır. Burada sosyal hayatın paylaşıldığı çarşı-pazar gibi toplanma yerlerinin önemli bir parçası, unsuru ya da gerekliliklerinden biri olan camiler akla gelmektedir. Burada eski tarihli bir cami olması muhtemeldir ki bugün Kondu'daki cami R-1224, M-1809 yılında inşa edildiği girişteki Türkçe kitabesinden anlaşılmaktadır. Bu tarihten öncede bu çevrede cami olması muhtemeldir.

Önceleri Sultanmurat hanları, Maraşude ya da Kancilobodamo adlarıyla anılan Sultanmurat yaylasında da bir Pazar yeri olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır (Albayrak, 2013: 19), (Şekil 410).

2.10.3. Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri

Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerini sosyal, iktisadi ve idari olarak etkileyen en önemli olaylardan biri bölgedeki "Ayan"lar meselesidir. Yan yana konumlanmış Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde güç ve söz sahibi olan yerel ağa/ayanlar arasındaki sürekli iktidar mücadeleleri sosyal olarak vadiyi yüzyıllarca etkilemiştir. Vadiler içinde oluşan bu yönetim biçiminin sosyal hayata etkileri yerli ve yabancı birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir.

Sümer'e göre, coğrafik olarak Solaklı ve Baltacı vadileri boyunca ikiye ayrılan yerel ağaların 18. yy.dan itibaren giriştikleri mücadelenin temeli, önemli bir gelir kaynağı olarak görülen pazaryerinin seçimiyle ilgilidir. Bu vadilerin denizle buluştukları batıda Moroz, doğuda Eskipazar, daha sonra Of çarşısını ve kasabasını da meydana getirecek olan pazaryerinin yerel ağalarca kendi hakimiyet alanlarında oluşturmaya çalıştıkları yerler olmuşlardır. Zaman zaman çok ciddi kavgalara neden olan böylesi bir mücadelenin pazarın vergi gelirlerini ellerinde tutma çabaları yanında bir hakimiyet alanı belirleme ve tüm Of kazasına yayılması hedeflenen bir güç gösterisi olduğu da açıktır (Bilgin, 1990b: 43).

Şekil 410. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri yollar ve pazar yerleri

Meeker, "klanlar" olarak adlandırdığı geniş topluluklara sahip ağaların etki alanları içindeki yönetim sahalarını "derebeylik" sistemi olarak adlandırmıştır. Ağaların güç ve kudretlerinin göstergeleri olan ağa konakları sur gibi korunaklı ve sağlam görünüşleriyle mimari olarak bu temsiliyeti sergileyebilecek özelliklere sahip olmalarının yanı sıra konum olarak da dağlık coğrafi yapının yüksek tepe ve burunlarına inşa edilmişlerdir. Aynı zamanda bu konakların hepsi çarşı, yol, kavşak ve iskele gibi önemli noktaları ve merkezleri kontrol edebilecek stratejik öneme sahip yerlerde inşa edilmişlerdir. Meeker, Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerine yayılmış olan Of ilçesindeki bu konakların sahipleri ve konakların konumu, ağalar, klanlar ve partiler arasında ilişki kurmanın mümkün

olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda temel taşları, kapıları, şömine tabanları, geniş ambarları, tahta paneller ve koni biçimindeki şöminelerle hoş salonları olan bu konakların eski sosyal düzenin temel mimari araçları olduğu sonucuna varmıştır (Meeker, 2005: 30).

Bölgedeki ağaların sosyal hayata etkileri üzerine bir değerlendirme yapmak gerekirse, dönemin yerel ağalarının vakıf sisteminin temelindeki hayrî hizmetler konusunda toplumun her kesimini kuşatıcı bir mantıkla örtüşen bir zihin dünyasına sahip olmadıkları da söylenebilir. Güç ve servetini köylülere borç vererek, borcunu ödeyemeyenin malını mülkünü elinden alarak artıran (Aktepe, 1953: 22), halk arasında zalimce uygulamalarıyla bölgenin tek hakimi haline gelen Tuzcuzâde Memiş Ağa; aralarında dönemin Of kadısının da olduğu pek çok ulemanın evlerini basarak para ve mallarını yağma etmekten, ırz ve namuslarına kast etmekten, yüzlerce insanı öldürmekten çekinmeyen Sarıalizâde Deli Mehmet ve Fettahzâdeler(Bilgin, 1990a: 38-283) gibi dönemin ağa ve yandaşlarının, neredeyse tüm vakfiyelerin ilk cümlelerini oluşturan "dünya hayatının geçici olduğu, insan ömrünün bir gün gelip biteceği, bu dünyada sahip olunan her şeyin insana ahret hayatını kazanmak için verildiği" (Yediyıldız 1982: 525), dolayısıyla elde olanın başkalarıyla paylaşılması gerektiği gibi ulvî düşüncelerle donanmış olduklarını düşünmek anlamsız olur. Bir başka ifadeyle, zulüm üzerinden güç ve servet sağlayan, bunu da halk arasında yaydığı korku ve öfkeyle besleyen bir zihniyetin özellikle köylerde başta cami, mescit, medrese gibi ticari karşılığı bulunmayan vakfî yapılar inşa ettirmiş olabileceği epeyce uzak ihtimaldir (Tuluk, 2015).

Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküş döneminde devlet otoritesinin zayıflaması üzerine Solaklı ve Baltacı Vadileri'nde ağalık sisteminin egemen oluşuyla farklı bir idare biçimi ortaya çıkmıştır. Umur, halkın "beşli" ve "yirmibeşli" isimleriyle ortaya çıkan partilerden birine bağlanarak ağalarına boyun eğdiklerini belirtmiştir. Adeta bir hükümet merkezi gibi önemli işlerin görüldüğü ağa konakları merkezi otoriteyi tehdit eden ve başkaldırının mimari temsiliyet ürünleri haline geldiklerinden 19. Yy'da Trabzon'da görev yapan ve ağaların isyanlarına son vermek amacıyla ıslahat hareketleri yapan Osman Paşa yıkılmalarına karar vermiş ve bu uğurda büyük mücadele vermiştir. Baltacı Vadisi'ne kadar gelen Osman Paşa ile onu karşılayan Çakıroğlu Memiş Ağa arasında geçen diyalaog bunun en çarpıcı örneklerinden biridir.

"Osman paşa, ıslahat peşinde Baltacı deresinin Kalant (Köyceğiz) köyüne kadar gelmişti. Oradan, Çakır oğlu İsmail Ağa'nın yaptırmış olduğu konağı görünce, hiddetle: "O nedir?" demişti (Çünkü o devirde devlet bu tip yapıları zorbalık ve zulüm eseri olarak

nitelendirmektedir.) Memiş Ağa: “Paşam, bu binayı ahmağın birisi yaptırmış, şimdi içerisinde baykuşlar ötüyor.” demesi üzerine Paşa yatışmış ve konağı yıktırmaktan vazgeçmiştir (Umur, 1949: 24).

Bölgedeki ağalık sistemine karşı başlatılmış böylesi büyük bir hareket varken Hastikoz (Kışlacık) Köyü’nde Yakup oğlu namındaki ağa, Solaklı deresinin ağzında bulunan hükumet kuvvetlerine ateş açarak resmen başkaldırmıştır. Bunun üzerine yakalanıp kavak ağacına asılarak öldürülmüştür. Bu olay hem Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri’nde hem de tüm yurtta büyük ses getirmiştir (Bostan, 2012:73). Vadilerde ağaların kendi aralarındaki ya da devletle olan bu sürekli mücadele, kavga, isyan durumu bölgenin sosyal yapısını derinden etkilemiştir.

Baltacı Deresi Vadisi’nin Büyükdere vadisi üzerinde bulunan Köyceğiz’in bitişik köylerinden biri olan Sıraağaç Köyü’nde bugün Çakıroğulları’na ait büyük, anıtsal bir aile mezarlığı bulunmaktadır (Şekil 411). Hazire alanınınanıtsallığı bile Çakıroğulları’nın bölgede ne derece önemli olduklarını göstermekte ve bu çevrenin hakimiyet sahalarının merkezi konumunda stratejik bir yer olduğunu göstermektedir.

Şekil 411. Çakıroğulları aile mezarlığı, Sıraağaç köyü

Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin nüfus, etnik yapısı ve bu çerçevede bölgede gerçekleşen olaylar vadileri olduğu kadar bölgeyi de etkileyen gelişmelere sebep olmuştur.

Fetihten önce Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri’nde hiç Müslüman nüfus ve müslüman yerleşim olmadığı arşiv kaynaklarından bilinmektedir (Bostan, 2012: 73). Fetihten sonra Çaykara, Dernekpazarı, Of ve Hayrat ilçelerini kapsayan Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri’nde İslamiyetin Maraşlı Şeyh Osman Efendi ve kardeşleri tarafından

yayıldığına ilişkin birçok rivayet vardır ve araştırmacılar tarafından bu durum belgelerden yararlanarak irdelenmiştir.

Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin Of kazasına ne zaman geldiği ve hangi tarihte vefat ettiği ile ilgili kesin bilgi olmamakla birlikte, Maraşlı Şeyh Osman'ın mezar taşındaki kitabeye göre vefat tarihi H-960, M-1552-53'tür. Dolayısıyla bu tarihten önceki arşiv kayıtlarında bu kişi hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ayrıca bu asırlarda bölgede dikkat çekici sayıda bir ihtida olayına rastlanmamıştır. Bostan, arşiv kaynaklarından yola çıkarak sanıldığının aksine Solaklı ve Baltacı Deresi Vadisi'nde Müslüman nüfusun artışında bölge halkının din değiştirerek İslamiyeti seçmesi değil Anadolu'nun birçok yerinden ve Balkanlar, Kafkaslar gibi çeşitli yerlerden bölgeye yerleştirilen Müslüman nüfus olduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan yüzyıllardır bölgeyi sosyal, kültürel, dini açıdan etkileyen Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin varlığını inkar etmenin mümkün olmadığını belirterek Şeyh Osman efendinin bölgeye yerleştirilen Müslüman nüfusun dinini bütünleştirme ve kuvvetlendirmede büyük katkısı olduğunu ve az da olsa bir miktar ihtida durumuna sebep olmuş olabileceğini ifade etmektedir (Bostan, 2012: 79-82).

Umur, Maraşlıların Of'a gelerek Müslümanlığı yaymış oldukları rivayetlerini kabul etmektedir. Diğer yandan da Osmanlı devletinin bölgeye başka yerlerden çok sayıda Müslüman Türk halkı yerleştirdiği, Hristiyan halkın bir kısmının bölgeyi terk ettikleri, diğerlerinin ya vadilerin iç kısımlarına çekildiği yada Müslümanlarla birlikte yaşadıklarını ve Selçuklu devrinden beri Erzurum, İspir ve Bayburt civarında Müslüman Türklerin Baltacı deresine yerleştiği için bu vadide Müslümanlığın daha eskiye dayandığını ifade etmektedir. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin aşağı taraflarında Türkçe konuşulmasından yola çıkarak buradaki halkın daha eski tarihlerde Müslüman olduklarını belirtmektedir (Umuri 1949: 8-10).

Albayrak'ta Bostan gibi bölgede 16.yy'lın sonuna doğru normalden fazla yükselen Müslüman hane sayısının arşiv kaynaklarına dayanarak dışarıdan gelen Müslüman aileler nedeniyle yükseldiğini savunmaktadır. Maraşlı din alimlerinin ise sahil kısmında çoğunluğu Müslüman olan ailelerin arasında azınlıkta olan Hristiyan halkın ihtada etmesinde katkıları olduğunu ifade etmektedir (Albayrak, 2005).

Günaydın, Osmanlı devletinin fetihten sonra izlemiş olduğu iskan politikalarının özellikle Çepni ve Peçenekler'in bölgeye yerleştirilmesinin Müslümanlığa katkısı olduğunu belirtmekle birlikte asıl Maraşlı Osman Efendi'den kaynaklı ihtida olayları üzerinde durmaktadır. Maraş'tan Bayburt yoluyla Of'a gelen Osman Efendi'nin Of'taki

papazlarla yaptığı görüşmelerde onları Müslümanlığı seçmeye davet ettiği bunda da başarılı olduğu ve bunun üzerine Hristiyan halkın da Müslümanlığa geçtikleri öne sürülmektedir. Hiçbir zorlama yapılmadan İslamiyetin bölgede yayıldığı ve Yunanistan'la mübadele gerçekleşene kadar Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde yaşayan gayr-i müslim halkın dinlerini, dillerini, ve kilise, okul gibi yapılarının bölgede varlıklarını sürdürdüklerini ifade etmektedir. Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında Maraşlı Köyü'nde türbesi bulunan Osman Efendi'nin mezar taşında şu mısralar yazmaktadır;

"Of'a imanı, İslamı getirdi.
Kemalin manbaı Maraş'lı Osman
Ne kudsi kudrete malikti hayret
Boyun eğmişti bir görmede ruhban
Dokuz yüz altmış idi hicri yıllar
O'nu rahmetlere gark etti Rahman" (Günaydın, 2008: 105)

Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin bölgede oluşturduğu dini etki son derece etkili olmuş olmalıdır ki sadece Doğu Karadeniz'de değil tüm Anadolu'da "Of'lu Hoca" olarak anılan dini ilim adamlarının şöhreti bilinmektedir. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde sosyal hayatın bir parçası olan "Of'lu Hoca" kavramının oluşmasının kökenleri Maraşlı Osman Efendi'ye dayansa da asıl çok sayıda bölgede bulunan medreseler ve bu okullarda verilen medrese eğitimine dayanmaktadır.

Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde özellikle Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kesimlerinde dini eğitim veren kurumlar olan medreselerin oldukça yaygın oldukları bilinmektedir. 1869 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Trabzon sancağında bulunan 435 medresenin 350'si Of kazasında (Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde) bulunmakta ve 2364 kayıtlı öğrencileri olduğu anlaşılmaktadır (Emiroğlu, 1869: 75). Bu verilerden yola çıkarak "Eski Of Medreseleri" adlı belgeseli yapan Çakıral, Solaklı Deresi Vadisi'ni döneminin üniversiteler şehri olarak tanımlamaktadır.[93] Solaklı Deresi Vadisi'nin

[93] http://www.kameraarkasi.org/yonetmenler/belgeseller/2012/eskiofmedreseleri.html

yukarı kesiminde yer alan Çaykara'da 1914 yılında 19 medresenin olduğu bildirilmektedir[94]

1924 yılında çıkarılan "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ile bütün eğitim öğretimin tek bir çatı altında birleştirilerek tekke, zaviye ve medreselerin kapatılması gündeme gelmiştir. Böylece bu tür yapıların yıktırıldığı ya da okula dönüştürüldüğü bilinmektedir. Korkmaz, bölgede medreselerde verilen dini eğitimin bu olaylar sonucunda gizliden gizliye camilerde, evlerde, ahırlarda ve kulübelerde verilmeye devam ettiğini ifade etmektedir (URL-73, 1972). Dini eğitim öğretim konusunda oldukça iddialı olan bölge hem yakın çevresine hem de Anadolu'nun birçok yerine ilim adamı yetiştirirken, bu okulların kapatılması kararı bölgenin sosyal yapısını derinden etkilemiştir. Kırsal yapı geleneğiyle inşa edilmiş medreselerden sınırlı sayıda günümüze kalabilmiştir.

Çakıral, bölgenin yüzyıllarca emek verdiği dini eğitim konusu yok sayılıp harf inkılabına geçilince bölge insanının cahil kaldığını ve o dönemde bu duruma düşürüldükleri için kırgın olduklarını belirtmektedir. Bu durum üzerine Mehmet Kurtlu Aşık Hoca, 1930 yılında Ankara'ya giderek medreselerin devamı için Atatürk'ten izin istemiştir. Bölge için önemli bir gelenek olduğu için sadece Of'taki medreselerin faaliyetlerine devam etmeleri yönünde Atatürk, kanunla izin çıkartmıştır (URL-74, 1995). Atatürk'ün devrim niteliğindeki kanunlarına karşılık bölgeye özel çıkarılan bu izin aslında Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde faaliyet gösteren medreselerin etki alanlarının ne derece büyük olduklarının bir diğer göstergesidir.

Bölgedeki dönemin medreseleri bugünkü üniversiteler seviyesinde eğitim öğretim verdikleri bilinmekle birlikte daha sonraları gelişen dünya koşulları içinde kendi içine kapalı, yeniliklere açık olmayan gelenekçi bir eğitim sistemi olduğunu eleştiren Umur, günün bilim ve teknolojisine uygun bir medrese açılmasını teklif etmiştir. Bunun için merkezi konumu gereği Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Çufaruksa (Uğurlu) yerleşkesinde bu okulun açılmasının uygun olacağını belirtmiştir (Umur,1949: 28). Uğurlu'nun gerek dini eğitim konusunda gerekse sosyal, idari ve ekonomik olarak merkez konumunda önemli bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bölgede bu denli önemli olan medrese yapıları yakın çevresinde olması muhtemel köy camilerinin de varlığını bildiren önemli yapılar olarak düşünülmektedirler. Nitekim bugün Uğurlu merkez Camisi'nin yanında medrese ve

[94] Hanefi Bostan, "Çaykara ve Dernekpazarı Tarihi", Geçmişten Geleceğe Çaykara ve Dernekpazarı, Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti Yayınıdır. Seçil Ofset, İstanbul 2005, 17-94, s:67.

kütüphaneden oluşan yapılar birliğiyle külliye olarak zamanında inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer yandan fetihten sonra bölgenin Müslümanlaşma süreci ile ilgili kaynaklarda Çepni Türkmenlerinin Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin müslümanlaşma sürecinde önemli rol alarak bölgenin sosyal, kültürel ve dini inançlarını etkiledikleri yönündeki ifadelere karşılık Meeker'ın farklı bir hipotezi vardır. Meeker'a göre; 15. ve 16. Yy'da önemli oranda İslamlaşan Of'ta sünni Müslüman inancının oldukça baskın olduğunu ve buradaki İslamlaşmanın altını çizmek gerektiğini belirtmektedir. Doğu Karadeniz'e gelen alevi (kızılbaş) Müslüman inançlı Çepni Türklerinin bu bölgeyi müslümanlaştırdığı iddiaları düşünüldüğünde az da olsa Aleviliğin izlerini Of'ta görmek gerektiğini düşünmektedir. Tersine, Anadolu'nun hemen hemen her yerinde küçükte olsa rastlanabilecek aleviliğin, Trabzon'un doğusu özellikle Of'ta hiç olmadığı, sünni Müslümanlığın baskın olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, Of'ta yaşayan yerli halkın (Pontics) özündeki muhafazakar tutum onların Sünniliği (ortodox) benimsemelerinde önemli rol oynamıştır. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu'nun "Gazi" dönemlerindeki Orta Asya geleneklerinden gelen Müslüman inançlarının yerini zamanla Sünniliğin alması ve 15. 16.yy'larda zirve dönemlerini yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü sünni inancının en dorukta olması, kazanılan fetihler, askeri başarılar,… gibi sebepler de buradaki haklın dönüşmesinde etkili olmuştur. Bu durumda Doğu Karadeniz halkının dönüşümü sırasında sünni Müslümanlığı benimsemeleri Osmanlı İmparatorluğunun sünni islam anlayışının yansıması olarak görülebilir. Of'ta sünni Müslüman olan yerli halk aynı zamanda gelen Alevi Çepni Türkleri de ılımlaştırarak sünnileştirmiştir (Meeker, 1971: 348).

Meeker'ın iddialarına karşılık Çepnilerin alevi olmadıklarına olanların sonradan sünnileştikleri yönünde birçok görüş bulunmaktadır. Dolayısıyla tüm Çepnilerin Alevi oldukları görüşüne ihtiyatla bakmakta yarar vardır. Nitekim Solaklı Deresi Vadisi'nde özellikle yukarı kesimlerde Çepni kökenli çok sayıda halkın yaşadığı araştırmalarla ortaya konmuştur. Vadinin yukarı bölgesinde Çaykara 'ya bağlı bir yerde "Çepni Taşı" olarak adlandırılan bir yer bulunmaktadır. 1653 tarihli bir arşiv kaydında vadinin aşağı bölgesine yakın Cumapazarı'ndaki Müslümanların Çepni yurdu olarak bilinen Kürtün'den getirilerek buraya yerleştirildikleri belirtilmektedir. Vadinin yukarı kesiminde bulunan "Koldere Köyü'nde "Çepni Mahallesi" adıyla bir mahalle bulunduğu ifade edilmektedir. bunun

yanında bugün Baltacı Deresi ağzındaki Eskipazar mevkiindeki Kavak Camisi haziresinde birçok Çepni soyadlı mezara rastlanmaktadır (Bostan, 2012: 375).

Yakın döneme kadar Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin tümüne yayılmış olan Of'un iki vadisi arasındaki halkın sosyal kültürel ve etnik olarak farklılıkları çeşitli araştırmalarda ele alınmıştır. Solaklı ve Baltacı Vadileri'nde yaşayan halk eğlence ve kültürel açıdan birbirinden farklıdır. Umur, çocukluğuna ait bir gözlemi anlatırken bu farklılığı ortaya koymaktadır. Hart yolundan Bayburt'a gitmek üzere yola çıktığında haftanın farklı günlerinde yaylaya çıkma günleri düzenleyen Solaklı deresi halkının yayla yolunda düzenledikleri şenliklere Baltacı deresinde rastlanmadığını, üstelik kendi vadisinde bu derece kız ve erkeklerin toplanıp hoplayıp zıplamalarının ayıp sayılacağını belirtmektedir (Umur, 1949: 90).

Albayrak'ta iki vadinin sosyal, kültürel anlamda birbirinden farklı olduğunu belirtmektedir. Solaklı Deresi Vadisi'nde yaşayan halkın gelenek, töre ve dillerini en iyi muhafaza ettiğini ve bölgenin bazı yerlerinde hala eskiden olduğu gibi Rumca'nın devam ettiğini ilave etmektedir (Albayrak, 2005:7). Yan yana konumlanmış bu iki vadi arasındaki sosyal, kültürel farklılığın yapı kültürüne yansımalarını görmek bu açıdan son derece önemlidir.

Sosyal ve iktisadi yapı olarak Solaklı Deresi Vadisi'nin orta ve yukarı bölgesinde yer alan Çaykara ve Dernekpazarı halkı tarım ve hayvancılık yanında duvarcılık, marangozluk, demircilik, kalaycılık, keçecilik gibi zanaatlarla uğraşmışlardır (Bostan, 2005: 82). Bölgedeki vadi yerleşiminin zorlu coğrafi koşullarını avantaja çeviren bölge halkı Solaklı deresini geçmişte taşımacılık alanında kullanmıştır. Yüksek ormanlardan kesilen tomruklar taşımacılığa uygun olmayan karayolu nedeniyle Solaklı deresi vasıtasıyla vadinin aşağı bölgelerine kadar indirilebilmekteydi (URL-71, 2015). Böylece ahşabın yapı malzemesi olarak kullanımı bütün vadiye yayılabilmiştir.

1929 yılı Temmuz ayında Solaklı Deresi Vadisi'nde meydana gelen sel felaketi; büyük can ve mal kayıplarına neden olarak bölgeyi sosyal, ekonomik ve coğrafi olarak etkileyen önemli olaylardan biri olmuştur. Bu olayda Hadialtı gibi dere ağızlarında kurulan birçok pazar yerinin, sel yatağındaki ev ve dükkanlarla birlikte camiler, hazire alanları, köprüler ve değirmenlerin yok olup gittiği bildirilmektedir. Dernekpazarı'na bağlı Zeno/Ulucami Köyü'nde cami köyle birlikte yıkılmıştır. Bu felaket sonunda vadideki halk, Doğu Karadeniz'in başka yerleşim vadilerine ve Anadolu'nun farklı yerlerine göç etmiştir.

Dönemin sel felaketini anlatan bir haberde vadideki yıkımın ne derece büyük olduğu anlaşılabilmektedir.

“Hane, değirmen, dükkân 2000 den çok nüfus 5 altı yüz kadar boğazda hiç bir pazar kalmadı. Bildiğimiz Kadahor ve Hadi pazarları belirsiz oldu. Köprü, cami kâmilen gitmiştir. Merhum amcalarımızın aşari olan taş köprüyü de aldı. Merkezden Hadiya kadar pazar mevkii kalmamıştır… Of kazası 80.000 nüfustur. Tahminen 50.000'i hicrete hazırlanıyor. Zeno Köyü Camisi şerifi 11 kubbeli İstanbul'da emsali yok idi. Dereden camiye kadar 4 saat üstünden aşağı iki saat köyün başında Yoroz dağı gibi bir dağ var idi. Yarilup cami ve köyü önüne katıp dereye indirdi. Köylerde kebristan bile kalmayıp sele gitti. Of boğazını dere şöse yoli ile beraber doldurup dümdüz toprak oldu” (URL-71, 2015).

1957 yılında yaşanan başka bir sel felaketinde yine birçok kaybın yanı sıra heyelan da meydana gelmiştir. Şahinkaya, Koldere, Ulucami ve Kabataş köyleri ve çevreleri sürekli toprak kayması tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Dere yataklarına yakın yerleşimler belli aralıklarda sel ve heyelan felaketi ile karşı karşıya kalarak büyük kayıplar verdikleri, bazen yerleşimlerin ortadan kalkabildiği anlaşılmaktadır.

Umur, eskiden Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerini tümüyle içine alan Of kazasının etnik kökenleri ile ilgili olarak bölgede Koman Türkleri, Tibar, Şalip ve Musnik denilen Türk kabilelerinin yerleştiğini daha sonra bölgeye gelen Yunanlıların medeniyet ve kültürleriyle bölge insanını etkiledikleri, bölgede hakim dinin Hristiyanlık olduğunu ve bu durumu Yunanca isimli birçok köy, tarla ve yer isminde de görmenin mümkün olduğunu belirtmektedir (Umur, 1949: 5-6).

Baltacı Deresi Vadisi’nin doğusundaki İyidere’nin güneyindeki geçitten kıyıya doğru ilerleyen göç dalgaları da bölgenin nüfus yapısında önemli değişikliklere neden olmuşlardır. Bu geçidi kullanarak Of’un alçak kesimlerinde yerleşenler eskiden “dağlı” olarak adlandırılmışlardır. Ayrıca bölgenin yerlilerinin Türkler geldikçe vadilerin daha yukarı kesimlerine yerleştikleri, Türklerin ise daha aşağı kısımlarda yerleştikleri belirtilmektedir(Meeker, 1971: 343-344). Of’un doğu vadisi ile güneye doğru olan yol bağlantısı nüfus hareketlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Yol güzergahları, alçak ve sahile yakın kesimler Müslümanlar tarafından çoğunlukla iskan edilirken, daha ıssız, ulaşımı zor, güney kısmınlar gayr-i müslim nüfus tarafından iskan edilmiştir.

Fetihten önce bölgede Türklerin yaşamış olduğuna dair deliller bazı yer isimlerinden elde edilmektedir. Solaklı Deresi Vadisi’nin yukarı kesimlerinde yer alan Çaykara’nın

güneyindeki Soğanlı geçidinin batı tarafına düşen dağların Kemer-Kimmerius (Ağarmış) dağları olarak adlandırılması Proto-Türkler olarak kabul edilen Kimmerler'in burada yaşamış olduklarının delilleridir. Yine Rize'nin doğusunda Kemer köyü, kayası ve Pazar ilçesinin batısındaki Kemer burnu Kimmerler'in varlığını gösteren diğer yer adlarıdır… Maçka'nın güney doğusunda yer alan Kolat dağının Skolat /Kolat olarak isimlendirilen İskitlerden kalma olduğu düşünülmektedir… Ayrıca 1486 ve 1583 yılları arasında Of kazasına ait tahrir defterlerinde karşılaşılan bazı isimlerin Türkçe kökenli oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar Gorgora (Paçan/Bacan), Kondu, Çıfaruksa (Balaban), Devaser (Öküzlü), Uzuntarla, Hanlut (Eğridere), İşkane, (Yarakar) ve Polyale/Bolyale (İşkane) olarak sıralanmaktadır (Bostan, 2005: 23).

1681 tarihli arşiv kayıtlarında Of kazasına tabi Komanit (Kumludere), Kancı (Sarıbey) köyleri yanında günümüzde kullanılan Kanlıdağ, Kanlıyatak Tepesi (Çaykara), Salmata Deresi, Şekersu (Sakarsu) yaylası (Çaykara), Hanlut (Dağönü) Köyü'nün mahallelerinden Cordanlı, ve Komarit (Barış) adları Kumanların yaşadıklarının belgeleridirler (Bostan, 2005: 24).

Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kesimindeki Soğanlı (Aşağı Hopşera) Köyü'nün Makdanoz mahallesi, orta kısımlarda yer alan Ormancık Köyü'nün eski adı Makdanoz, Baltacı Deresi Vadisi'ndeki Kırınta Makidanoz (Dağalan), Baltacı Makdanoz, Alanomakot, Maki (Dereyurt) Makiifteryalı (Pınarca), Makitoromanlı (Taflancık) köyleri ve Maki deresinin Maklarla ilgisi olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Of'un diğer adının "Oğuz" olması bölgede fetihten önce Türklerin yoğun yaşadığını gösteren dikkat çekici bir durumdur. İyidere Vadisi'nin aşağı kısmındaki Hazerkozan (İkidere) ile Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmındaki İşkenaz/Aşkenaz (Kirazlı) köylerinin Hazar Türkleri ile ilişkili oldukları düşünülmektedir. Bostan, Solaklı, Baltacı, Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri'nde bulunan bazı cami ve konaklarda yer alan yedi kollu şamdan süslemeleri ve "Davut Yıldızı" sembollerinin Hazar Türkleri'nin bölgedeki izleri olmasının muhtemel olduğunu belirtmektedir. Bölgede Kumanların adlarını sürdüren aileler bulunmaktadır. Dağönü, Çamlıbel köylerinde yaşayan Cordanlar aileleri, diğer Koman Türklerinden Saraloğulları, Şişmanoğulları, Demircioğlu, Konguroğlu, Uzunoğlu aileleri, Ayaz, Balaban/Balabanoğlu, Balta, Barkan, Boğa, Çakan, Çora, Kaba/Kabaoğlu, Kaban, Kaçmaz, Kara, Karaca, Karaduman, Kepenek, Koç, Koçali, Koçkar, Kolbas, Kumandaş, Külünk, Tepret, Tolun, Toruntay, Ulaş ve Yula gibi soy isimleri bunlardan bazılarıdır. Fetihten sonra Çepni, Akkoyunlu, Dulkadiroğulları ve Karamanlı'lardan birçok ailenin

Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerine yerleştikleri bilinmektedir. Çakıroğulları, Tabanoğulları ve Bayramoğulları Akkoyunlu Türklerindendirler (Bostan, 2005: 24-29).

Bölgedeki yerli halk, bölgeye gelen Türkler ve çeşitli yerlerden bölgeye yerleşen halkların oluşturdukları çok kültürlü yapının doğal bir sonucu olarak Umur, iki vadide, bitişik köylerde hatta aynı köydeki komşu ailelerde Türkçe konuşan halkın şivelerindeki belirgin farklılığı onların farklı yerlerden bölgeye geldiklerinin bir kanıtı olarak düşünmektedir. Birbirine yakın köyler arasındaki farklılık yanında köyler içinde farklı aileler arasında bile farklı dil, şive ve kültür özellikleri olduğuna dikkat çekerek Yığa Köyü'nde konuşulan şivenin Haksa köyüne uymadığı, Yavan Köyü'nün şivesinin yanı başındaki Malbet Köyü'nden ayrıldığını belirtmektedir. Calik Köyü'ndeki bazı aileler arasında şive farklılıkları olduğuna dikkat çekmektedir. Bu durumun bölgedeki Rumca konuşan nüfus içinde geçerli olduğunu belirtmektedir (Umur, 1949: 90).

Osmanlı Devleti'nin vergi, asker ihtiyacı, toprak düzenlemesi gibi sebeplerden dolayı tuttuğu Tahrir defterleri, Avarızhane defterleri, Cizye defterleri, Trabzon ve çevresindeki nüfus hareketlerini inceleyen araştırmalara ışık tutmuştur. Bu kayıtlar bölgede yaşayan Müslüman, Hristiyan nüfus, yerleşimlerin etnik durumu ve nüfus hareketleri konusunda önemli bilgiler vermektedirler. Bu veriler ışığında bölgenin kırsal cami mimarisi, vadideki benzer ya da farklı uygulamaların sebepleri ve sıradışı örneklerin kaynağını anlamak mümkün olacaktır. Nitekim, sosyal, kültürel ve etnik olarak vadi içlerinde görülen zenginlikler ve farklılıkların yapı kültürüne aktarılmış olması don derece muhtemeldir.

Fetihten sonra Of'a ilk Müslüman olarak yerleştirilenler bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla askarlerdir. İlk yerleşimciler Solaklı Deresi'nin doğusundan Eskipazar'a kadar olan kıyı şeridi ile güneyde Hayrat, Pınara, Geçitlli Köyü ve Yeni Köy ulaşan alan olarak sınırlandırılabilir (Tellioğlu, 2015: 102). Of kazasının o günkü sınırları içinde kalan bölgenin nüfus yapısı ve yerleşkelerin durumuna bakıldığında şu şekilde özetlenebilir. 1486'da Of'ta 30 köy kayıtlıydı. 13.250 kişinin yalnız 159 kişi Müslüman olup %1,2'ye denk gelmekteydi. Müslümanların 69'u askeri görevliydi… 1515'te Of'taki 33 köyde toplam 16.998 kişiden 186'sını Müslüman nüfus olup %1, 10'u oluşturuyordu… 1554'te Of'taki 35 köyde toplam 17136 kişi olup Müslümanlar toplam nüfusun %9'u oluşturuyordu… 1583'te Of'ta 43 köyde toplam 20431 kişi olup Müslümanlar toplam nüfusun %30'unu oluşturuyordu (Albayrak, 2005: 6). 1554- 1583 yılları arasında 29 yıllık dönemde Müslüman nüfus yaklaşık %307 oranında çoğalırken ihtida edenlere

rastlanmamaktadır. Bostan, bu durumu Of kazasına dışarıdan çok sayıda Müslüman Türk'ün yerleştiğinin açık bir göstergesi olarak değerlendirmektedir (Bostan, 2012: 86).

Umur (1951: 25-62), 16. Yy'a ait arşiv kayıtlarını kullanarak Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde bulunan yerleşimlerin timar, hisse sahipleri, Müslüman hane sayısı ve toplam nüfus gibi bilgileri tek tek açıklamıştır. Umur'dan yararlanan Meeker, nüfus kayıtlarını Müslüman, Hiristiyan ve iki vadinin aşağı ve yukarısı olarak derleyerek 16. yy boyunca nüfus değişiminin genel olarak takip edilebileceği bir Tablo 39 ve Tablo 40 hazırlamıştır.

Tablo 39. 16. yy. arşiv kayıtlarına göre Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin aşağı ve yukarı bölgelerinde Müslüman ve Hristiyan nüfus sayıları (Meeker, 1971: 338)

Yer	**H-921/M-1515**		**H-961/M-1554**		**H-991/M-1583**	
	Hristiyan	Müslüman	Hristiyan	Müslüman	Hristiyan	Müslüman
Baltacı Deresi Vadisi/ Aşağı	979	26	1039	187	908	551
Baltacı Deresi Vadisi/ Yukarı	0	0	61	7	200	16
Solaklı Deresi Vadisi/ Aşağı	988	22	1078	128	1160	264
Solaklı Deresi Vadisi/ Yukarı	97	0	124	10	201	50
Toplam	2352	50	2729	359	3115	976

Tablo 40. 16. yy. boyunca Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'ndeki Müslüman ve Hristiyan nüfusun oranları (Meeker, 1971)

	H-921/M-1515	**H-961/M-1554**	**H-991/M-1583**
Toplam Köy sayısı	58	64	73
Toplam hane sayı	2402	3088	4091
Müslümanların oranı %	2	12	24
Hristiyanların Oranı %	98	88	76

16. yy nüfus verilerine göre Türklerin Of'a tam olarak yayılmadıkları anlaşılmaktadır. Yine Hristiyan nüfusun bazı yerlerdeki aksaması Türklerin bölgeye gelişleriyle uyuşmaktadır. 16. yy'da Türklerin öncelikle Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı bölgesini tercih ettikleri görülmektedir. 16. Yy boyunca Of'un doğu vadisinin alt

kısımlarında Hristiyan nüfus azalırken batı yönündeki vadinin üst kısımlarında Rumca konuşan ve Hristiyan nüfus artmıştır. Son iki nüfus sayımında batıdaki yani Solaklı Deresi Vadisi'nin üst kısımlarında yeni köy yerleşimleri ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Buda aşağı kısımdaki Hristiyan nüfusun zamanla yukarı doğru taşındığını göstermektedir. Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Müslüman nüfus Baltacı Deresi Vadisi'nin alt kısmına göre toplam nüfusun küçük bir bölümünü oluşturuyor ve benzer bir şekilde Hristiyan nüfus burada daha durağan ve belli oranda artıyor. Tablo 40 verileri ve Of halkının söylemlerine dayanarak bölge insanı için şunlar ifade edilmektedir. Of halkı, doğu vadisinin aşağı kısmına geçmişte sürekli olarak yeni yerleşenler olduğunu ve bu bölgenin hepsinin Türkçe konuştuğunu ve Solaklı Deresi Vadisi'ne göre bu bölgenin daha karmaşık bir sosyal yapıya sahip olduğunu belirtmektedirler. Solaklı Deresi Vadisi'nde ise sadece Rumca konuşulduğu ve eski adet, gelenek ve göreneklerini sürdürdüklerini belirtmektedirler (Meeker, 1971: 343).

Tapu Tahrir Defterleri kayıtlarına göre; Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesindeki bugünkü Çaykara ilçesi dahilinde 1486, 1515 ve 1520 yıllarında 5'er kişi 1554'te 70 kişi, 1583 yılında da 921 kişiden oluşan bir Müslüman topluluğu yaşamaktaydı (Bostan, 2012: 73).

Albayrak'ın tespitlerine göre; Solaklı deresinin aşağı bölgesinde artan Müslüman nüfusa karşılık Hristiyan nüfus vadinin dağlık ve ormanlık bölgelerine yerleşerek yeni yerleşimler ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. 1554 yılında Mesoroş, Haldizen (Demirkapı); İpsil (Arpaözü), Ögene (Göknar), Yente (Çayıroba) köyleri, 1583 yılında Hanlut, Yordam (Eğridere), Gölkik, Surante, Devasır (Öküzlü), Palite (Humrit), Likoz (Muhurit), Madiryas, Odan, Tavla gibi köyler ortaya çıkmıştır (Albayrak, 2005: 7). 16.yy'da ortaya çıkan yerleşim yerlerinin çoğunlukla Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin yukarı bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Diğer taraftan 16. yy boyunca Türkler daha çok aşağı Of'un doğu bölgelerine yerleşmeye başlamışlardır. Bu bölge Solaklı deresinin doğusundan, Eskipazar'a kadar olan kıyı şeridi olarak tarif edilebilir. Bu şeridin güney kısımlarını içine alır ve güneyden Hayrat, Maki(Pınarca), Geçitli köyü ve Yeniköy'e kadar uzanır. Daha yukarılarda pek fazla yerleşim olmayıp yükseklerde yaylalar vardır. Bu bölgedeki arazinin geniş düzlük alanlar içermesi ve tarıma elverişli olması nedeniyle Müslüman nüfus bu bölgeye yerleşmiş ve gayr-i müslim nüfus zamanla yalnızca bu bölgede azalmıştır (Albayrak, 2005:7).

Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde yer alan Çaykaranın eski ismi ve merkezi olan Kadahor ilk olarak, 1654 tarihli kayıtlarda Of kazasına tabi "Karye-i Holayısa-i Kadahor" adıyla bir iskan birimi olarak ortaya çıkmıştır. 1657 tarihli sicil kayıtlarında yalnız "Kadahor" köyü adıyla Müslümanların yaşadığı bir yer olmuştur (Bostan, 2005: 17).

Umur, 16. yy verilerinin 1615 kayıtları ile kıyaslandığında Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin aşağı kısmının neredeyse Müslümanlaşmış ya da Türkleşmiş olduğunu ilave etmektedir. Sahile yakın kesimlerin hızla Müslümanlaşmasına karşın Solaklı Deresi Vadisi'nin iç kesimlerinde bu durumun 1621'lere kadar tersine işlemesini iki nedene dayandırmaktadır. Bunlardan ilki Hükümet merkezinin Baltacı Deresi Vadisi'nde bulunması ve Baltacı ve Solaklı'nın aşağı kısımlarında ziraate uygun daha fazla arazinin bulunmasıdır… Bölgenin Müslümanlığı kabul etmelerinde Paçan'lı Süleyman, Murat ve İskender efendilerin büyük katkıları olduğunu ilave etmektedir (Umur, 1951: 20-22). Bölge için önemli olan Paçanlı din adamları konusu yukarıda tartışılmıştır. Coğrafi olarak bakıldığında Solaklı deresinin yukarı kısımlarının ulaşılması zor, son derece dağlık ve bütün coğrafi zorluklarına rağmen dini eğitim veren medreselerin bu bölgede bu kadar yaygın olmasında bu alimlerin katkısı olmuş olmalıdır. Diğer taraftan fetihten geçen yüz, yüz elli seneye rağmen önemli oranda Hristiyan nüfusu barındıran bölgede bilinçli geliştirilmiş bir projenin yansımaları olarak da değerlendirilebilir.

XVII. yüzyılda Of kazasının nüfusu konusunda XV. ve XVI. yüzyılda olduğu gibi ayrıntılı bilgi verecek Tapu Tahrir Defterleri bulunmadığı gibi başka kaynak da bulunmamaktadır. Bu dönemde kazanın nüfusu hususunda bir fikir oluşturulmasına az da olsa yardımcı olacak olan kayıtlar mufassal Avârız ve Cizye defterlerindeki kayıtlardır. Bu defterlere yalnız avârız ve cizye veren reâyanın ve avârız vermekle yükümlü ancak bazı hizmetlerinden dolayı muaf tutulan müslim ve gayr-i müslim halkın kaydedildiği görülmektedir (Bostan, 2012: 86).

Bostan'ın bu kayıtlardan elde ettiği sonuçlara göre; 17. Yy başında Of'un 441 nefer'i gayr-i müslimken 1199 neferini Müslümanlar oluşturuyordu… Bölgede gayr-i Müslimlerden alınan verginin çok düşmesi üzerine merkezi hükümetin isteği doğrultusunda Of kadısı Mehmed ve Trabzon kadısı Mevlana Hasan tarafından 1653'te yapılan mufassal cizye tahririnde buluğ çağındaki erkek çocuklarla birlikte toplam 90 nefer zimmînin (gayr-i-müslim) tahririnin yapıldığı kaydedilmektedir… Bu mufassal Cizye Defteri'ne göre 1653 yılında Of kazasının yalnız 14 köyünde Hristiyan nüfus bulunmakta

olup en çok Hristiyan nüfus Kavalar Köyü'nde ve en az nüfus da Zaryo ve Kondu köylerinde olduğu görülmektedir (Bostan, 2012: 87-89).

Bunların dağılımı aşağıdaki gibidir. Geri kalan az sayıdaki hane adı bilinmeyen köylere az sayıda dağılmıştır (Albayrak, 2005: 6), (Tablo 41).

Tablo 41. 17. Yy'da Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde Hristiyan nüfusun bulunduğu köyler

Köy Adı	Hristiyan Nüfus	Köy Adı	Hristiyan Nüfus	Köy Adı	Hristiyan Nüfus
Kavalar/ Gökçeoba	15 hane	İşkene (Kirazköy)	9 hane	Holaysa-Kadahor	3 hane
Moroz	11 hane	Zisino (Bölümlü)	9 hane	Bulela (Meyvalı)	3 hane
Kono-Kortiç (Gülderen)	11 hane	Balaban	7 hane	Zaryo(z) (Serince)	2 hane
Krinta (Yarlı)	9 hane	Velerit (Güresen)	3 hane	Kondu (Dernekpazarı)	2 hane

1681 tarihli mufassal Avârız Defteri'nde yer alan bilgilere göre Of kazasında toplam 101 ayrı yerleşim biriminin varlığı söz konusudur. Fakat bunların bazılarının birden fazla köy birimini kapsadıkları görülmektedir. Beş ayrı köy iskân birimi Vuydak, üç ayrı köy iskân birimi Alano, üç ayrı köy iskân birimi Kono, dört ayrı köy iskân birimi İsporyani, iki ayrı köy iskân birimi Melino adlı idari bölgelere bağlıdır. Ayrıca Muzkar ve Visir adlı yerleşim birimlerinin her biri ayrı ayrı ikişer köy olarak kaydedilmişlerdir. Birden fazla yerleşim biriminin tâbi olduğu idari bölgeleri birer köy olarak kabul edilirse Of kazasının köy sayısı 87'ye düşmektedir.

17. yy sonunda Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin nüfus dağılımına bakıldığında, 87 köy içinde Nefs-i Kavalar (Gökçeoba), Nefs-i Kono (Gülderen), Kono Harko (Yayvanoba), İsporyan-ı Can, Kırınta (Çatalsöğüt), Balaban (Balaban), Miço (Tavşanlı), Zisino (Bölümlü), Kondu (Dernekpazarı), Mavrand maa Kilinda (Dumlusu), Humruk-Karakeşiş ma'a Leka (Çamlık) ve Moroz köylerinde Müslüman ve Hristiyanların birlikte yaşadıkları görülmektedir. Nüfus olarak oldukça kalabalık olan Zisino (Bölümlü) Köyü'ndeki Hristiyan nefer sayısı toplamın %37'sine kadar olup en kalabalık Hristiyan halk burada yaşamaktadır. Halt (Söğütlü) köyü halkı ise sadece Hristiyan nüfus olarak görülmektedir (Şekil 412).

Nüfus yoğunluğuna göre yerleşimler beş dereceye ayrılacak olursa Paçan (Maraşlı), Zisino (Bölümlü) Çıfaruksa (Uğurlu), Şur (Şahinkaya) ve Alonosahos (Pazarönü) yerleşimlerinin iki vadi içinde birinci derecede en kalabalık nüfusa sahip oldukları görülmektedir. Holayısa (Yeşilalan), Mapsino (Gürpınar), Maki (Dereyurt), Huyduy, Hopşera (Akdoğan-Soğanlı), Samri (Ağaçseven), Harvel ma'a (Kireçli-Karabudak), Fotinos (Kabataş), Vuydak-ı Kavalar, Mavrand (Fındıkoba), Hanlud (Dağönü), Halman (Saraçlı), Zino (Zeno) (Akköse-Ulucami) ve Kondu (Dernekpazarı) köylerinin ikinci derecede kalabalık yerleşimler oldukları anlaşılmaktadır[95]. Bu köylerde nüfusun yoğun oluşu bulundukları bölgelerde sosyal, kültürel, idari ve ekonomik anlamda güçlü merkezler olduklarının da bir göstergesi olmaları bakımından önemlidir (Şekil 413).

1583-1681 yılları arasındaki yaklaşık bir asırlık dönemde Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde (Of kazası) yaşayan nüfus 4433 neferden 2200 nefere düşmüştür. Bir asırlık dönemde nüfusun artması beklenirken yaklaşık %50 oranında düşmesinin sebeplerini Bostan bölgede meydana gelen bazı sosyal ve iktisadi olaylara dayandırmaktadır. Celali İsyanları ile birlikte bölgede ortaya çıkan Celali eşkıyalarının halktan para aldıkları, zulüm ve işkencelerde bulundukları, bazen insanları yaraladıkları bazen de öldürdükleri için halkın can ve mal güvenliğinden emin olamadığından bazen beşer onarlı haneler olarak bölgeden ayrıldıkları kayıtlardan anlaşılmaktadır Ayrıca XVII. yy ortalarındaki Kazak akınları Trabzon ve Of'ta nüfusun göç etmesinin önemli nedenlerinden sayılmıştır. Bostan, kıyı şeridindeki baskınlardan dolayı Of'taki nüfusun bir kısmının bu dönemde vadilerin daha iç kısımlarına çekildikleri be nedenle buralarda yeni yerleşim yerleri ortaya çıktığını bildirmektedir (Bostan, 2012: 98-103).

Öksüz, 17 yy'da başlayan göç olaylarının 18. Yy'da da devam ettiğini ve bunun en önemli sebebinin ayanlar ve eşkıyalar olduğunu ifade etmektedir. Bu ikisinin temelinde Osmanlı devletinin zayıflaması ve çöküş dönemine girmesiyle her türlü devlet kademesindeki bozulmanın kademeli olarak halka yansıması olduğu vurgulamaktadır (Öksüz, 2005: 169-186).

---

[95] 1681 yılında bölgedeki 87 köyde Müslüman ve gayr-i Müslüm nüfusun dağılımı için bak. Hanefi Bostan, "XVII. Avarız ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı", XVII. Asırda Nüfus, Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul 2012, s. 90-92.

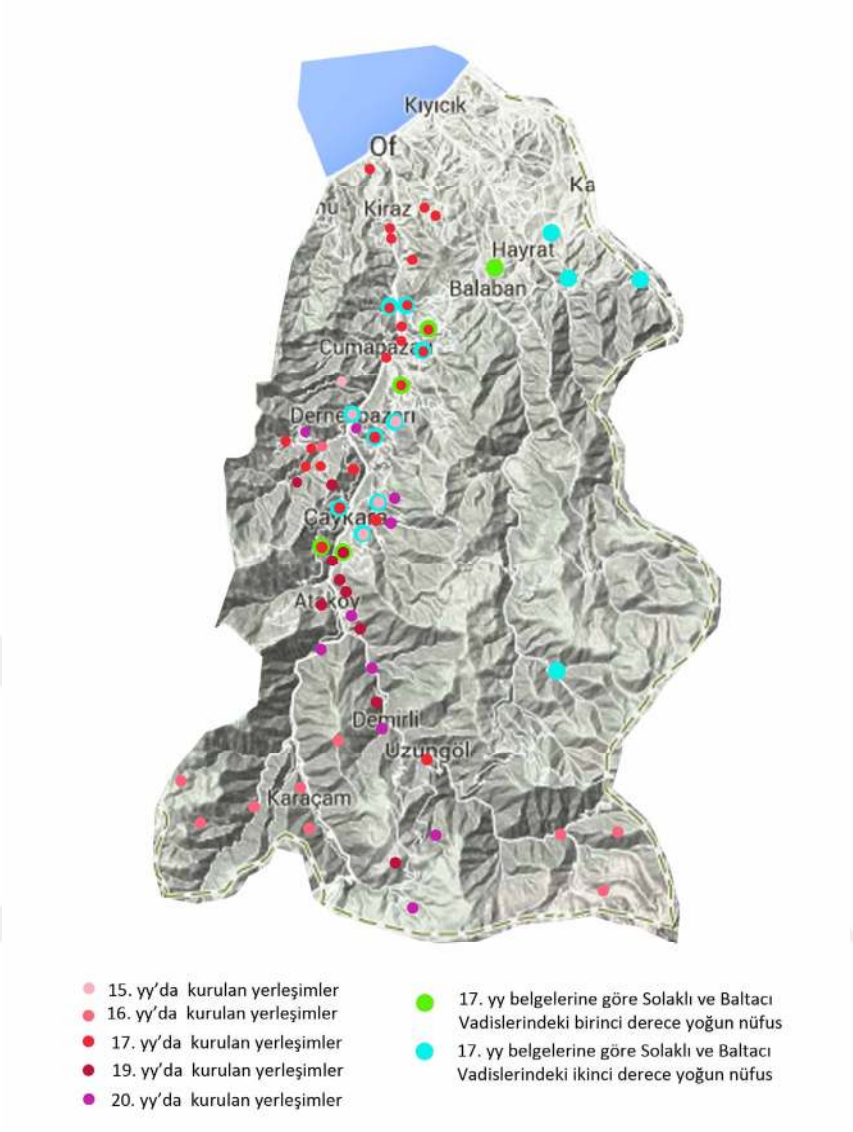
Şen, 18. Ve 19. Yy boyunca çok sık olarak yapılan Osmanlı-Rus savaşlarının bölgedeki Hristiyan halkın göç etmesinde önemli bir etken olduğunu belirtmektedir (Şen, 1998: 78).

17. 18. Ve 19 yy'da Trabzon'dan İstanbul, Rumeli, Balkanlar, Rusya gibi dışarı göçler yaşanırken bunların önemli bir kısmı da Doğu Karadeniz'e yerleşmiştir. 1856'dan 1960'lara kadar geçen bir asırlık süreçte resmi kayıtlara göre Balkanlar, Kafkasya ve Kırım'dan 7,5 milyonun üzerinde kişi Osmanlı topraklarına gelmiştir ve bu göçlerle gelen topluluklar, Anadolu coğrafyasının etnik, kültürel ve siyasi hayatındaki gelişmelerde rol oynayan önemli etkenler arasında yer almıştır. 1859 yılında Kafkas halklarından olan 16 bin Nogay, Kafkasya'dan Kırım'a gelerek buradan Osmanlı topraklarına geçmişlerdir. Muhacirlerin çoğu deniz yoluyla İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop, Batum, Rize gibi bölgelere çıkmış, karadan ise Batum ve Kars üzerinden gelmişlerdir (Berber, 2011: 19-21).

Edirne Antlaşmasıyla (14 Eylül 1829) Karadeniz kıyılarındaki Poti, Anapa kaleleri, Kafkasya'da Çıldır, Ahıska havalisi Ruslara bırakılınca bu bölgeden Anadolu'nun içlerine doğru yeni bir Müslüman göç dalgası meydana gelmiştir… Siyasi dini nedenlerden kaynaklanan büyük göçlerin tamamı Rusları kapsamaktaydı. 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı, 1853-56 Kırım Savaşı, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı göçün sürekliliğinde ve toplu bir harekete dönüşmesinde etkili olmuştur. Göç edenler içinde önemli oranda Müslüman Çerkesler de vardır (Akyüz, 2008: 38).

Özetlemek gerekirse fetihten sonraki bir yüzyıl içinde Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri, aşağı yukarı etnik yapısını korurken 16. Yydan itibaren Müslüman nüfusta artış Hristiyan nüfusta azalma gözlenmiştir. Bostan, bu durumun ihtida (din değiştirme) olayları ile açıklanamayacağını Hristiyan nüfusun çok az bir kısmının Müslüman olduğunu belirtmektedir. 16 yy'la birlikte doğudan Çepni Türklerinin bölgeye ulaşmaları, Anadolu'nun birçok farklı yerinden getirilen veya sürgün edilen Müslüman aileler, Balkanlar, Kaskasya ve Kırım'dan bölgeye gelen Müslüman Türklerin Of'un Müslümanlaşmasında önemli rolü olduğunu belirtmektedir.

Bu durumda Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde fetihten sonraki dönemde bölgeye yeni gelenler, buradan ayrılanlar ve bölgede kalanlarla birlikte sürekli sosyal, kültürel ve etnik olarak hareketlilik ve değişim süreci yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda kültürel yaşamın fiziki yansımaları olan yapılar ve dolayısıyla cami yapım geleneğinin bu durumla ilişkisi önemlidir.

Şekil 412. Solaklı Deresi Vadisi'nde yerleşimlerin kuruluşuna göre dağılımı.(Bostan'ın verilerini kullanarak)

2.10.4. İdari Yapı ve Sınırlar

Of, 15 Ağustos 1461'de Trabzon'un fethi ile birlikte Osmanlı topraklarına katılarak Trabzon sancağına tabi bir kaza olarak teşkilatlandırılmıştır. XVI. ve XVII. yy'larda da kazanın idari yapısında önemli bir değişiklik olmamıştır. XV, XVI ve XVII. yy Of kazası sınırları içinde bugünkü Çaykara, Dernekpazarı, Of ve Hayrat ilçeleri yer almıştır (Bostan, 2012: 85).

Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Çaykara bu adı 1947'den itibaren almıştır. Daha önce merkez mahallesi olan Kadahor ismiyle anılmıştır 1876 tarihli salnamede Of kazasına bağlı bir köy olduğu görülmektedir. 1925 yılında Of ilçesine bağlı

bir nahiye olarak düzenlenmiştir. 1947'de Çaykara adıyla ilçe yapılmıştır. Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısmında yer alan Dernekpazarı ilçesinin eski adı "Kondu"dur. Eski bir yerleşim yeri olan Kondu (Dernekpazarı), 1925 yılında Kondu adıyla Of ilçesine bağlı bucaktı. 194'de Çaykara ilçesinin kurulmasıyla birlikte Kondu bucağı Of'tan ayrılıp Çaykara ilçesine bağlı köy statüsüne dönüştürülmüştür. 1949 yılında ikinci defa bucak yapıldıktan sonra 1956 yılında nahiye olmuştur. 1990 yılında ise ilçe durumunu almıştır (Bostan, 2005: 17).

Baltacı Deresi Vadisi'nin orta kesiminden başlayarak güneye doğru uzayan Hayrat ilçesi 1991 yılında Of'tan ayrılarak ilçe statüsüne kavuşmuştur (URL-75, 2015).

2.10.5. Bölgede Yer Alan Kırsal Camiler Yapısal Analizleri

Osmanlı döneminde camilerin yanında dini eğitim-öğretim veren medrese yapımının yaygın olduğu bilinmektedir. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde de bu geleneğin birçok yerde uygulandığı ve buralarda sadece bölgesel anlamda değil Anadolu'nun her yerine değerli din adamları yetiştirildiği bilinmektedir. Bugün bölgede bunların bir kısmı günümüze aktarılabilmişken bazıları yıkılmış veya okul gibi başka işlevlere dönüştürülmüştür. Medreselerin varlığı bölgede dini yapıların ya da dini yapı geleneğinin eskilere dayandığının da bir göstergesi olarak düşünülebilir. Rize sınırlarında bulunan Kalkandere vadisi üzerindeki eski adı Andrada olarak bilinen Hurmalık Köyü'ndeki medrese Cumhuriyet döneminde ilkokula çevrilmiştir (Çolak, 2007: 10).

Of'ta dini eğitim öğretim veren medreseler üzerine araştırma yapan Günaydın, medreselerin yanı başında camilerin yer aldığından bahsetmektedir. Bölgede inşa edilen en eski caminin Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında Çaykara'ya bağlı Akdoğan köyü, Kovacık mahallesinde 1650 yılında medrese ile birlikte inşa edildiğini belirtmektedir. Bunun dışında yine Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısmında Dernekpazarı'na bağlı Çalışanlar, Taşçılar köyleri ve Kondu, Güney mahallerindeki günümüzde varlığını devam ettiren medreselerden de bahsetmektedir. Günaydın, ahşap malzeme ile yapılan cami ve medreselerin zamanla çeşitli sebeplerle hasar görmeleri sonucu yıkılıp yerine betonarme yeni cami ve Kuran kursları yapıldığını da ifade etmektedir (Günaydın, 2008: 109-110). Medrese eğitiminin son derece önemli olduğu bölgede bahsedilen bu yerleşimlerin kültürel, sosyal ve ekonomik yönden önde gelen önemli merkezler oldukları anlaşılmaktadır.

Hasan Umur'un Of kazasına ilişkin yayınladığı, vadi içlerine yayılmış bazı köylerdeki cami ve mescitlerin varlığını ortaya koyan belgeler üzerinde düşünmeye değerdir. Her şeyden önce belgeler arasında en eski tarihli caminin varlığının 18yy.'lın başına dayandığı görülmektedir. Bu cami Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde Çaykara'ya bağlı Maraşlı, belgede geçen ismiyle *Baçan*/Paçan Köyü'nde, 1114/1702 yılında bir camiden söz edilmektedir (Umur, 1951: 79). Öyle anlaşılıyor ki, köyde ilk tahririn düzenlendiği 921/1515-16'da tümü Hıristiyan olan nüfus, aradan geçen yaklaşık 200 yılda Müslümanların lehine değişmiş, bir ibadet yapısının varlığını gerektirecek bir potansiyele ulaşmıştır. Bu durum aslında bölgenin geneline yayılabilecek söz konusu demografik dönüşümün de bir prototipi gibidir. Belgelerde varlığından haberdar olduğumuz; Varde/Varda (Rize, İkizdere)[96], Hopşere/Hopşera (Çaykara, Yukarı Hopşera/Akdoğan, Aşağı Hopşera/Soğanlı), Halman (Saraçlı), Çufaruksa/namı diğer Balaban (Uğurlu Beldesi) köy camileri, benzer dönüşümün izlendiği yerleşimlerde ortaya çıkmış diğer yapılardır (Tuluk, 2015)

Solaklı Deresi Vadisi'nin orta bölgesinde doğu yamacında yer alan Yeşilalan ve Baltacılı Köyleri Merkez Camisi 1965 yılında modern tekniklerle inşa edilen bir cami olsa da yapının bir köşesinde muhafaza edilmiş olan taş minareden daha önce burada varolan eski caminin izine rastlanmaktadır. Ayrıca caminin yanındaki dört katlı "Yeşilalan ve Baltacılı Köyleri Hacı Ferşad Efendi Kuran Kursu" yine burada eski bir medrese yapısı olduğunun en büyük göstergesidir. Yanında Kuran Kursu olan camiler için o yerleşim merkezinde eski bir medrese geleneği olma ihtimalinin yüksek olduğunu unutmamak gerekir (Şekil 413).

Şekil 413. Solaklı Deresi Vadisi; Yeşilalan ve Baltacılı Köyleri Merkez Camisi ve yanındaki Kuran kursu

[96] Yer İsimleri için bkn. (Umur, 1951: 114, 130,135, 143).

Bunun yanında, bazı köy yerleşmelerinde Müslüman nüfusun birkaç mahalleye yayılan bir sayıya ulaşıp mahalle mescitlerinin inşa edildiği de anlaşılmaktadır. Buna ilişkin en net durum 1203/1789 tarihli bir belgede gözlenebilmektedir. Bu belgede Çufaruksa (Uğurlu Beldesi) Köyü Camisi civarında bir mahalle mescidinden söz edilmektedir Köy Camisi'nin, 921'de hiç Müslüman yokken 991 (1583-84)'deki tahrirde 54 Müslüman haneye ulaşan, bir başka ifadeyle 70 yılda en hızlı büyüyen Calik mahallesinde (Umur, 1951: 37-143) inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir. Öyle anlaşılıyor ki, bu caminin inşasından sonraki ilerleyen yıllarda Müslüman nüfusun artışı başka Müslüman mahallelerinin ve dolayısıyla mahalle mescitlerinin ortaya çıkışına neden olmuştur. Çufaruksa Köyü'nün bugünkü Uğurlu beldesi olduğu düşünülürse, o yıllarda çevresindeki pek çok köyden daha hızlı büyüdüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla içerisinde birkaç mahalleye yayılan Müslüman cemaatin ve cami ve mescit(ler)in inşa edilmiş olması da şaşırtıcı değildir. 1152/1740 tarihli bir başka belgede geçen (Umur, 1956: 61), günümüzde nerede olduğunu belirleyemediğimiz Holo köyü Barma mahallesindeki mescidin varlığı da benzer bir durumla açıklanabilir. Ancak burada, yakın çevrede muhtemel bir caminin varlığından haberdar olamamamız, bu durumun ne kadar yaygın olabileceğini şüphede bırakmaktadır. Bir başka ifadeyle, Müslüman nüfus artışının bir ibadethane inşasının gereğini ortaya çıkardığı her durumda, içerisinde Cuma namazı kılınan bir cami mi inşa edildiği, yoksa bir mahalle mescidi inşa edilip Emecen'in yorumladığı gibi Cuma namazlarının vadi uçlarındaki pazar yerlerindeki camide mi kılındığı sorusu cevapsız kalmaktadır. Ancak 1184/1770 tarihli bir belgede Samri (Ağaçseven) Köyü'nün mescidinden bahsedilmesi (Umur, 1951:131), her iki durumun da geçerli olabileceğini ortaya koymaktadır. Yani bir başka deyişle, küçük Müslüman nüfuslu yerleşmelerde sadece mescit olabildiği gibi, daha kalabalık yerleşmelerde bir cami çevresinde mahalle mescitlerine de rastlanabilmektedir. Diğer taraftan, bazı köylerde mescit dışında bir camiye rastlanamamasının kaza merkezine yakınlıkla da ilişkili olabileceği göz ardı edilmemelidir (Tuluk, 2015).

Of kasaba merkezinde ise durum daha farklı olmalıdır. Burada köylerden farklı olarak ekonomik beklentiler yanında bir temsiliyet arayışının etkili olduğu söylenebilir. Meeker, 1980'li yıllarda eski çarşının bulunduğu yerde inşa edilen görkemli yeni camiye Of'un ileri gelen sülalesinin önemli miktarda maddi destek sağladığını belirtir. Dahası, dedelerinin yüzyıllar önce eski camiye arazilerini bağışladığı gibi bugünün torunları da sülalenin ileri gelenlerinin defnedildiği aile mezarlığını camiye terk etmişlerdir. Meeker'in

yorumuna göre, klasik Osmanlı stilinde inşa edilen görkemli cami, tıpkı İstanbul'da yani payitahtta Boğaz'a ve Haliç'e bakar gibi Solaklı deresinin Karadeniz'e döküldüğü yere bakmaktadır (Meeker, 2005:440-441) Yani, büyük olasılıkla haziresiyle birlikte eskisinin yerine inşa edilen yeni cami, konumu ve biçimiyle, dedelerinin merkezi otoriteye öykünen zihniyetlerine paralel, ancak çok daha baskın bir mimari temsiliyet arayışı içinde torunları aracılığıyla 20. yy.da yeniden ifade bulmuştur.

Eski caminin banisi hakkında belgelere dayanan bir bilgimiz olmamakla birlikte, 20. yy.da inşa edilen yeni camide hedeflenen görkemli temsiliyet arayışının eski camide olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Of kasaba merkezinde ya da benzer statüdeki diğer yerlerde inşa edilen kasaba camileri çoğunlukla herhangi bir anıtsallık kaygısının güdülmediği, kırma kiremit çatılı, Osmanlı merkezi mimarlık pratiğiyle paralellik sergilemeyen mütevazı yapılardır.[97] Bu camilerde hedeflenen temsiliyet arayışı, yapının mimari görkeminden ziyade bizatihi varlığıyla ilgilidir (Tuluk, 2015).

Solaklı Deresi Vadisi'nde bulunan Uğurlu kasaba merkezinde cami, medrese, kütüphane ve içinde eski mezarların bulunduğu büyük bir hazire alanı vardır. Umur'un da merkezi olma özelliğinden bahsettiği Uğurlu kasabası içinde bir külliye parçası olan caminin üzerindeki Türkçe kitabede 1867 ve 1972 olmak üzere iki tarih bulunmaktadır. Eski olan tarih muhtemelen şu anda betonarme olan caminin yerindeki eski caminin tarihi olsa gerektir. Caminin kapalı son cemaat yerinde cami ile herhangi organik bir bağı olmayan taş kabartma ve renkli eski bir mihrap bulunmaktadır. Vaaz kürsüsü de benzer motif ve renklerle bezeli olmasından bu parçaların eski camiye ait olduğu düşünülebilir (Şekil). Günaydın, Uğurlu beldesini Of'un (Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerini içine alan) en önemli ilim merkezlerinden biri olarak nitelendirmektedir. Uğurlu'da çok eski tarihlerde bulunan medresenin yıkılarak yerine betonarme bir yapı yapıldığını, daha sonra 1958 yılında iki katlı olarak inşa edilen ahşap medrese ve Ahmet Ziyaüddin Gümüşhanevi tarafından 1868 yılında yaptırılan taş kütüphane binasının günümüze kadar ulaştığını ifade etmektedir (Günaydın, 2008: 110). Bugünkü caminin yerinde bulunan eski cami ile kütüphanenin aynı tarihlerde yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Şekil 414).

---

[97] Buna ilişkin değerlendirmeler için şu çalışmaya bakılabilir: Ö. İ. Tuluk, S. Durmuş, "Araklı'nın Çok Kubbeli Camileri Üzerine Birkaç Not", *Trabzon Kent Mirası*, Ed. Ö. İ. Tuluk, H. İ. Düzenli, Klasik, İstanbul 2010.

Şekil 414. Uğurlu Merkez Camisi, Uğurlu medresesi, kütüphanesi (üst sıra), caminin son cemaat yerindeki mihrap ve harimdeki vaaz kürsüsü (alt sıra)

1681 tarihli mufassal Avârız Defteri'nde yer alan bilgilere göre Hol (Cumapazarı) yerleşiminin bir hanesi imam olarak kaydedilmiştir (Bostan,2012: 92). Kayıtlarda geçen bu bilgi burada hem dini eğitimin önemli olduğu belki çevre yerleşimler içinde bir merkez olduğu hem de köyde bulunan eski cami veya mescidin 1681 tarihinden önce inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı bölümünde bulunan Gürpınar Hacıbayramlı Camisi eski bir Rum köyü olarak bilinen yerleşkedeki eski kilisenin yerinde inşa edilmiştir. Konum olarak düz bir alanda bulunan caminin hazırda zaten varolan bir dini ibadet yerini kullanma gibi yararcı anlayışı bölgenin birçok yerinde yaygındır.

1835 yılına ait arşiv kayıtlarına göre Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısmında bulunan Dernekpazarı'nın her köyünde bir imam olduğu ifade edilmektedir. Bölgedeki mollaların birçoğunun ve iki hatibin Kondu (Dernekpazarı) Köyü'nden oluşundan dolayı buranın dini eğitim düzeyinin diğer yerleşkelere göre daha yüksek olduğu ifade edilmektedir. Buradan 1835'te Dernekpazarı'na bağlı köylerin hepsinde birer cami veya mescit olduğu anlaşılmaktadır (Bostan, 2012: 506).

Vadinin yukarı kısmının doğu yamacında yer alan Kabataş Köyü Camisi'nde minber üzerinde üç ve mihrap üzerinde bulunan bir kitabeye göre farklı tarihler zikredilmektedir. Mihrap üzerindeki kitabede yazan 1289/1872-73 tarihleri bugünkü yapının inşa tarihiyken minber üzerinde yazan 1229/1813-14 tarihleri daha önceki camiye ait olduğu ve eski caminin minberinin bugün varolan camiye taşındığı anlaşılmaktadır (İnce, 2004: 228).

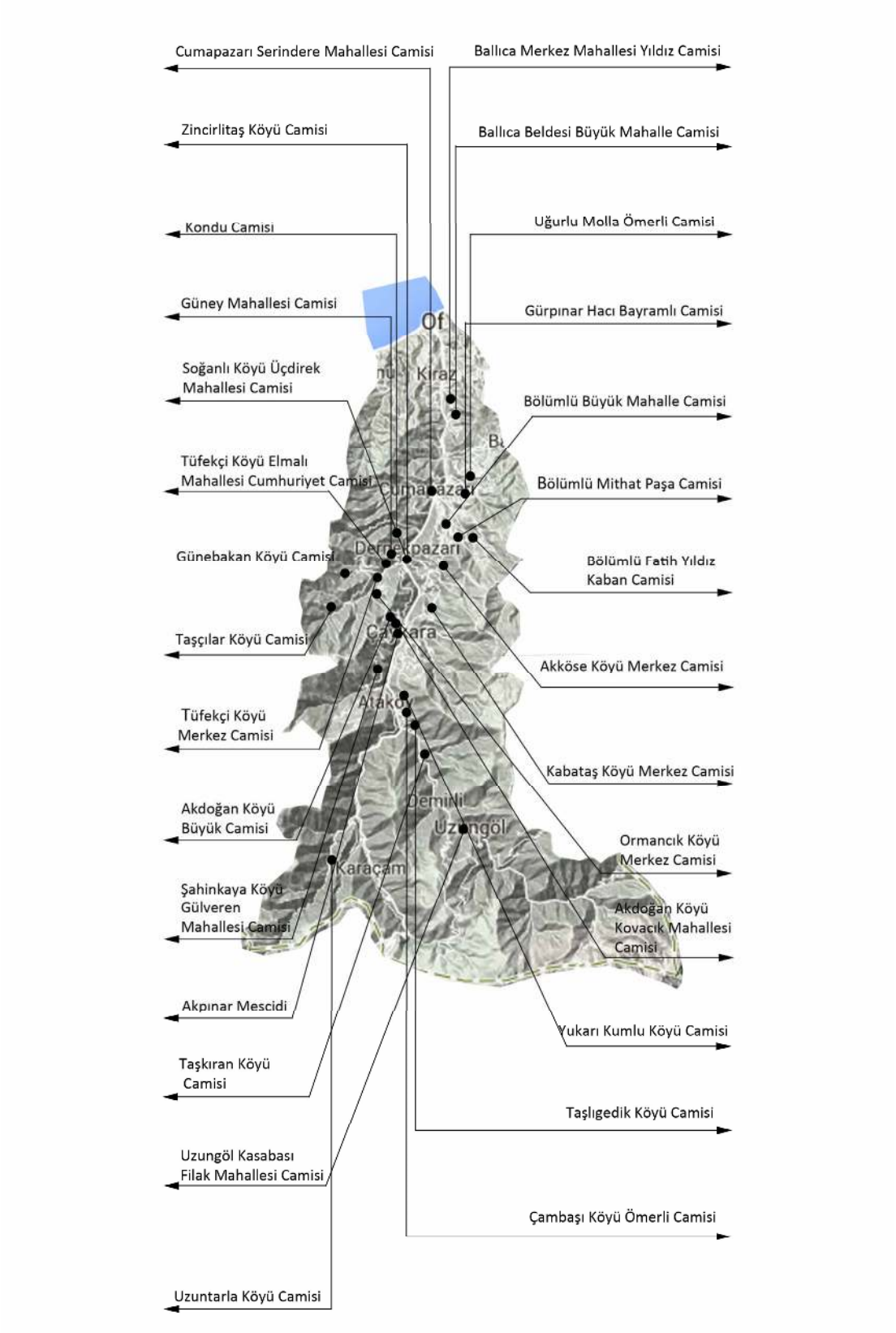
Solaklı Deresi Vadisi'nde incelenen kırsal camiler Tablo 42'de sıralanmıştır ve alan içindeki dağılımları Şekil 415'da görülebilir.

Tablo 42. Solaklı Deresi Vadileri kırsal camileri

Solaklı Deresi Vadisi			
	1	Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisi; 1942, 1809	Kısmen müdahale görmüş.
	2	Ballıca Beldesi Merkez Mahalle Yıldız Camisi; 1310 (M. 1894-95)	Kapsamlı müdahale görmüş.
	3	Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi; (?)	ÖZGÜN sayılabilir. (Yeri değişmiş)
	4	Bölümlü Büyük Mahalle Camisi; 1874	ÖZGÜN
	5	Bölümlü Mithat Paşa (Kalanas) Camisi; 1318 (M. 1900-01), 1262 (M. 1845-46), 126(2?)4 (M. 1847-	ÖZGÜN
	6	Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi; 1301 (M. 1883-84), 1302 (M. 1884-85)	ÖZGÜN sayılabilir.
	7	Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi; 1305 (M. 1887-88), 1303 (M. 1885-86)	ÖZGÜN
	8	Uğurlu Kasabası Molla Ömerli Mahallesi Camisi; 1259 (M. 1843-44), 1311 (M. 1893-94)	ÖZGÜN
	9	Akköse Köyü Merkez Camisi; 1281 (M. 1865-1866), 1282 (M. 1866-67)	Kapsamlı müdahale görmüş.
	10	Günebakan Camisi; 1286 (M. 1869-70)	Kısmen müdahale görmüş.
	11	Merkez Güney Mahallesi Camisi; 1235 (M. 1819-1820)	ÖZGÜN sayılabilir.
	12	Kondu Camisi; 1224 (M. 1809-10)	ÖZGÜN
	13	Ormancık Köyü Merkez Camisi; 1310 (M. 1894-1895)	ÖZGÜN
	14	Taşçılar Köyü Merkez Camisi; 1219 (M. 1804-05), 1803	ÖZGÜN
	15	Tüfekçi Köyü Merkez Camisi; 1300 (M. 1882-83), 1884	ÖZGÜN
	16	Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camisi; (?)	ÖZGÜN sayılabilir.

Tablo 42’nin devamı

	17	Zincirlitaş Köyü Merkez Camisi; 1336 (M. 1920)	Kapsamlı müdahale görmüş.
	18	Akdoğan Köyü Camisi; 1241 (M. 1825-26), 1810, 1650, 1252 (M. 1836-37)	ÖZGÜN
	19	Akpınar Mescidi; (?)	ÖZGÜN sayılabilir.
	20	Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi Camisi; 1261 (M. 1845-46)	Kapsamlı müdahale görmüş.
	21	Uzungöl Filak Mahallesi Camisi; (?)	ÖZGÜN
	22	Kabataş Köyü Merkez Camisi; 1289 (M. 1873-74), 1226 (M. 1811-1812), 1229 (M. 1814-15)	ÖZGÜN
	23	Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi Camisi; 1265 (M. 1848-49), 1700, 1650	Kapsamlı müdahale görmüş.
	24	Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi; 1293-1304 (M. 1876-77 ile 1886-87 arası)	Kısmen müdahale görmüş.
	25	Taşkıran Köyü Camisi; 1314 (M. 1896-97), 1315 (M. 1897-98)	ÖZGÜN
	26	Taşlıgedik Köyü Camisi; 1322 (M. 1904-05)	Kapsamlı müdahale görmüş.
	27	Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi; 1314 (M. 1896-97), 1316 (M. 1898-99)	ÖZGÜN
	28	Yukarı Kumlu Köyü Camisi; 1914	ÖZGÜN
	29	Uzuntarla Köyü Camisi, ??	ÖZGÜN

Şekil 415. Solaklı Deresi Vadisi'nde incelenen kırsal camiler

2.10.5.1. Solaklı Deresi Vadisi Kırsal Camileri

2.10.5.1.1. Yerleşim Durumu

Solaklı Deresi Vadisi'nde kırsal camiler mümkün olduğunca yerleşkelerin en düz ve açık alanlarına konumlandırılmışlardır. Bu alanlar, genellikle yolla bağlantılı arazilerde seçilmiştir. Arazi koşullarına göre bazıları avlu içinde yer almaktadırlar. Bazı camilerin avlusunda tarihi çeşme ya da görevlinin kalması için lojman bulunabilmektedir.

Eğimli arazi üzerine inşa edilen camilerde eğimden dolayı caminin altında bir kat daha oluşturulmaktadır. Buradaki mekanlar görevlinin kalması için lojman amaçlı ya da kuran kursu olarak kullanılabilmektedirler. Vadinin aşağı bölgesinde doğu yamacında Uğurlu Molla Ömerli Camisi, vadinin orta bölgesinde yer alan Güney Mahallesi Camisi, Ormancık Köyü Merkez Camisi, vadinin yukarı bölümünde Uzungöl Filak Mahallesi Camisi, Taşlıgedik Köyü Camisi ve Soğanlı Üçdirek Mahallesi Camisi bu tür yapılar arasındadırlar.

Diğer taraftan arazi eğimi fazla olan dik yerleşimlerde yolla kısmen ilişkili çoğu zaman dar yollardan yaya olarak ulaşılabilecek yolun aşağı ya da yukarı alanlarına kurulmuşlardır.

Vadinin aşağı bölgesinde batı yamacında yer alan Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi'ne ulaşabilmek için yoldan itibaren yaklaşık 50m kadar dar merdivenlerle tırmanmak gerekmektedir. Caminin bulunduğu yer son derece sıkışık bir alan olup bitişiğinde imam odası ve derslikli küçük bir medrese ve yakın çevresinde lojman bulunmaktadır.

Camilerin yanında genelde hazire alanı bulunmakta olup medreseli camilerde vardır.

Camilerin vadi üzerindeki konumlarına göre vadinin aşağı bölgesinde doğu yamacında Sarayköy Camisi, Sıraağaç Köyü Camisi ve vadinin batı yamacında Sugeldi Köyü Camisi yer almaktadır. Vadinin orta bölümüne doğru Kireçli Köyü, Kurtuluş Mahallesi, Hüseyin Hoca Köyü, Ağaçseven Köyü ve Dereyurt Köyü Camileri yer almaktadır. Büyükdere Vadisi'nin yukarı bölgesinde Sarmaşık Köyü Camisi ve Baltacı Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde Dağönü Köyü Camisi yer almaktadır.

2.10.5.1.2. Plan Şeması

Solaklı Deresi Vadisi'nde bulunan kırsal camilerin planlarının genellikle kare, kareye yakın dikdörtgen ya da dikdörtgen biçimli oldukları görülmektedir. Dikdörtgen biçimli camilerin uzun kenarları genellikle mihrap ekseni boyunca olmakla birlikte doğu batı ekseni boyunca uzunlamasına olanlar da vardır. Bu camilerin bir kısmında açık ya da kapalı son cemaat yeri bulunmaktadır. Giriş genellikle mihrap ekseni üzerindeki cepheden sağlandığı gibi doğu batı ekseni üzerinden de olabilmektedir. Mahfil katına içten veya dıştan doğu, batı ya da güney cephelerinin birinden ulaşım sağlanmaktadır (Ek Tablo 100), (Şekil 430).

Genel olarak bakıldığında bölgede belli bir plan tipinden bahsetmek mümkün olmasa da biçim, son cemaat yeri, girişler, malzeme[98] ve mahfil[99] gibi bir takım özellikleri ile benzerlik gösteren ya da farklılaşan örnekler vardır.

Solaklı Deresi Vadisi'nin kıyıdan yani Of'tan başlayarak güneye doğru ilerlendiğinde Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisi'nin; mihrap ekseni üzerinde kapalı son cemaat yeri olan kare planlı, taş bir yapıdır. Harime mihrap ekseni üzerinden giriş sağlanırken mahfil katına son cemaat yerindeki merdivenlerden sağlanmaktadır. Gizli kubbeli harim kısmı, Of'un Solaklı Deresi Vadisi içinde rastlanan tek örnektir. Kapalı olan son cemaat yerinin yenilendiği ya da sonradan ilave edildiği malzeme ve yapım tekniğinden anlaşılmaktadır (Şekil 416).

Şekil 416. Ballıca Beldesi Büyük mahalle Camisi

[98] "Yapım Tekniği" başlığı altında detaylı anlatılmaktadır.
[99] "Mahfil" başlığı altında detaylı anlatılmaktadır.

Ballıca Beldesi Merkez Mahalle Yıldız Camisi ile Bölümlü Beldesi Büyük Mahalle Camileri'nin son cemaat yerleri yoktur. Diğerlerinin açık olan son cemaat yerleri yönlenme olarak farklılık göstermektedirler. Bölümlü Mithat Paşa ve Gürpınar Hacı Bayramlı Camileri'nin son cemaat yerleri mihrap ekseni üzerinde iken Bölümlü Fatih Mahallesi Kaban ve Cumapazarı Serindere Mahallesi Camileri'nin son cemaat yerleri doğu yönünde konumlandırılmıştır. Serindere Mahallesi Camisi'nin son cemaat yeri iki kat olmakla birlikte zeminden harime, üst kattan ise mahfile giriş sağlanmaktadır. Son cemaat yerinin alışılmış mihrap ekseninin dışında yönlenmesinde arazinin topoğrafik özellikleri önemli rol oynamaktadır.

Bölümlü Mithat Paşa ve Gürpınar Hacı Bayramlı camileri iki katlı son cemaat yerleri plan tipi bakımından benzer olmakla birlikte Gürpınar'daki caminin son cemaat yerinin üst kısmı açıkken Mithat Paşa'daki kapalıdır (Şekil 417).

Şekil 417. Bölümlü Mithat Paşa (solda) ve Gürpınar Hacı Bayramlı camileri (sağda)

Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi Solaklı Deresi Vadisi'nin Of sınırları içindeki en büyük kırsal camidir. Ayrıca harimin ortasında mihrap ekseninin iki tarafında üstörtüyü taşıtan sütunlar bulunmaktadır. Benzer bir uygulama Ballıca Beldesi Merkez Mahalle Yıldız Camisi'nde de görülmektedir (Şekil 418).

Şekil 418. Gürpınar Hacı Bayramlı ve Ballıca Beldesi Merkez Mahalle Yıldız Camileri harim sütunları

Bölgede cami ya da mescit yapıları içinde "bütünleşik işlevli camiler/mescitler" olarak ifade edilebilecek yapılar da vardır. Bu yapılar harim mekanı dışında, içinde ocak nişi, gömme dolap, sedir ve "suluk" olarak ifade edilen elemanlarla cami görevlisinin kaldığı bir yer ve /veya kuran kursu olarak kullanılabilecek oda/lara sahiptirler. Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi'nin kuzeydoğu yönünde zemin ve birinci katta benzer biçimde devam eden ocaklı iki mekan vardır (Resim). Bu odalar zeminde ve birinci katta son cemaat yerlerine açılmaktadırlar (Şekil 419).

Şekil 419. Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi'nin zemin (soldakiler) ve birinci (sağdakiler) katındaki ocaklı mekanlar

Vadideki camiler içinde ölçek olarak son derece küçük olan Uğurlu Molla Ömerli Camisi harim, bir oda ve açık sofa olarak nitelendirilebilecek yarı açık bir mekandan oluşmaktadır. Harimin güney duvarına bitişik olarak içinde ocak, dolap ve sedir bulunan bir oda vardır. Caminin harim kısmına mihrap ekseninin doğu köşesindeki kapıdan girilebildiği gibi bu odadan da harime geçiş vardır (Şekil 420).

Şekil 420. Uğurlu Beldesi Hacı Ömerli Camisi'nin cephe, giriş, harim ve oda fotoğrafları

Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi de ölçek olarak oldukça küçük olup harimin kuzey duvarına bitişik bir oda daha vardır. Harim ve oda arasında ahşap parmaklıklı bir pencere ile görsel ilişki sağlanmaktadır. Geçirdiği tadilatlar nedeniyle orijinal mimari elemanları anlaşılamayan bu mekan diğerlerinde olduğu gibi lojman ya da kurs olarak yapılmış olması muhtemeldir (Şekil 421).

Şekil 421. Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi'nin cephe, harim, harime bitişik oda ve aradaki parmaklıklı pencerenin fotoğrafları

Solaklı Deresi Vadisi'nin orta bölgesi diyebileceğimiz Deknekpazarı içindeki kırsal camilere bakıldığında; Güney Mahallesi ve Günebakan Camileri'nin plan kurgusu olarak son derece benzer oldukları görülmektedir. Eğimli araziye konumlandırılmış olan iki caminin de açık son cemaat yerleri batı yönündedir. İki camiye de batı cephesinin kuzeye yakın köşesinden girilmektedir. Arazinin eğiminden faydalanarak mahfile dışta kuzey cephesinden merdivensiz olarak doğrudan girilmektedir. İki cami de de kapalı olarak son cemaat yeri üzerine mahfil genişlemektedir. Diğer taraftan Günebakan Köyü Camisi kare planlı iken Güney Mahallesi Camisi mihrap ekseni boyunca uzayan dikdörtgen plana sahiptir.

Kondu Camisi gerek arazi üzerindeki konumlanışı gerekse biçimsel özellikleri bakımından etkileyici bir yapıdır (Şekil). Mihrap ekseni üzerinde konumlanan iki katlı açık son cemaat yeri ile Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında bulunan Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi ile son derece benzerlikler göstermektedir (Şekil 422).

Şekil 422. Dernekpazarı Kondu Camisi

Tüfekçi Köyü Camisi arazi yapısı ve sonradan çevresel yapılaşma nedeniyle çukurda kalmıştır. Taşçılar Köyü Camisi ise büyük avlı içinde yer almaktadır. Tüfekçi köyü ve Taşçılar Köyü Camileri son cemaat yerleri olmaması ve harimlerinin ortasında mihrap ekseni üzerinde sağlı sollu iki sütun bulunması gibi özellikleri ile benzerlik göstermektedirler. Diğer taraftan Tüfekçi Köyü Camisi mihrap ekseni boyunca uzayan dikdörtgen planlı ve girişi mihrap ekseni üzerinde iken Taşçılar Köyü Camisi doğu batı ekseni boyunca uzayan dikdörtgen plana sahiptir ve girişi batı yönündedir. Ayrıca Tüfekçi Köyü Camisi'nin girişi üzerinde tek yönlü bir mahfil devam ederken Taşçılar Köyü Camisi'nin mahfili üç yönde devam etmektedir.

Ormancık Köyü Camisi mihrap ekseni üzerinde bulunan açık son cemaat yeri ve yine mihrap ekseni boyunca uzayan dikdörtgen bir plana sahiptir.

Zincirlitaş köyü ve Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camisi camileri bütünleşik işlevli olmaları bakımından benzer olmakla birlikte plan tipi olarak tamamen farklıdırlar.

Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camisi mahalle mescidi gibi oldukça küçük bir yapı olup daha çok konuta benzemektedir. Zemin katında kurs ya da okuma odası olarak nitelenebilecek bir oda ve görevlinin kalacağı yerden oluşan iki oda ve bu odaların açıldığı girişte bir kapalı sofa bulunmaktadır. Buradan birinci kata çıkıldığında kare biçimli harimin kuzey batı köşesine çıkılmaktadır. Harimin ortasında tek bir sütun bulunmaktadır (Şekil 423).

Şekil 423. Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camisi cephe, giriş, harim ve oda fotoğrafları (soldan sağa)

Solaklı vadisi üst kısmı olarak adlandırılabilecek Çaykara'daki camilere bakıldığında; Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi, Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi, Taşkıran Köyü ve Taşlıgedik Köyü Camileri son cemaat yerleri olmaması, mihrap ekseni boyunca dikdörtgen planlı olmaları ve girişlerinin doğu batı ekseni üzerinden olması gibi sebeplerle benzemektedirler.

Kabataş Köyü Camisi iki katlı son cemaat yeri ve plan biçimi açısından Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısmında bulunan Kondu ve vadinin aşağı kısmında bulunan

Bölümlü Mithat Paşa ve Gürpınar Hacı Bayramlı camileri ile benzerlik göstermektedir. Üst katta son cemaat yeri üzerine taşan mahfilin sonradan kapatılmış olduğu cephe ve malzemeden anlaşılmaktadır.

Yukarı Kumlu ve Akdoğan Köyü Camileri biçimsel olarak çok benzer olmakla birlikte yönlenme olarak farklılık göstermektedir. Akdoğan Köyü Camisinde mihrap ekseni boyunca dikdörtgen planlı harimin doğusunda yer alan açık son cemaat yeri üzerine mahfil kapalı olarak genişlemektedir. Son cemaat yerinde bulunan ahşap sütunların çatıya kadar kesintisiz devam etmesi ve cephe özelliklerinden buranın sonradan kapatılmış olması muhtemeldir. Yukarı Kumlu Camisi'nin son cemaat yeri de benzer biçimde açık olup tüm cephe boyunca sütunlar saçağa kadar devam etmektedirler. Ancak son cemaat yeri mihrap ekseni üzerinde olup harim doğu batı ekseni boyunca uzanan dikdörtgen plana sahiptir.

Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi ölçek olarak bölgenin en büyük kırsal camilerindendir. Mihrap ekseni üzerindeki kapalı son cemaat yeri modern yapım tekniği nedeniyle sonradan yapıldığı anlaşılmakla birlikte batı duvarı içinde harim duvarı içine sokulmuş olan ahşap kirişlerden orjinalde bu caminin de Kabataş, Kondu camileri gibi iki katlı ahşap son cemaat yerine sahip olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 424).

Şekil 424. Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi cephesi, son cemaat yeri dıştan ve içten görünüşü

Harim kısmı mihrap ekseni boyunca dikdörtgen planlı olan Uzungöl Filak Mahallesi Camisi mihrap ekseni üzerindeki son cemaat yeri ve batı yönündeki ikinci bir son cemaat yeri ile son derece farklı bir plan tipine sahiptir ve bölgede tektir. Mihrap ekseni üzerindeki son cemaat yeri iki katlı olup kapalıdır. Batı yönündeki ise çatıya kadar devam etmekte ve açıktır. Buradan caminin harim kısmı yerine mihrap diğer kapalı son cemaat yerine giriş sağlanmıştır.batı yönünde açık olan bu son cemaat yeri bodrum denebilecek alt katada devam eetmekte olup alt katta içinde ocak bulunan okuma salonu önünde de yarı açık bir

mekan oluşturmaktadır. Bugün ıslak hacim ve depo olarak kullanılan bu mekanlar "bütünleşik işlevli camiler" olarak sınıflanan camiler arasına girmektedir (Şekil 425).

Şekil 425. Uzungöl Filak Mahallesi Camisi'nin açık ve kapalı son cemaat yerleri (üstte). Bodrum katta yer alan odalar (altta)

Bölgedeki "bütünleşik işlevli" yapılar arasında Akpınar Mescidi ve Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi sayılabilir. Akpınar mescidi doğu batı ekseni boyunca uzanan dikdörtgen biçimli harim, mihrap ekseni üzerindeki son cemaat yeri ve son cemaat yerinin doğusunda içinde ocak bulunan bir odadan oluşmaktadır (Şekil 426, Şekil 427).

Şekil 426. Akpınar Köyü Mescidinin cephe ve son cemaat yeri

Şekil 427. Akpınar Köyü Mescidinin harim ve bitişiğindeki oda

Soğanlı Üçdirek Köyü Camisi de içinde birçok ocaklı odaların bulunduğu bütünleşik işlevli kompleks bir camidir. Batı cephesinden girilen kare biçimli yapının zemin katında bir tanesinin ön duvarı kaldırılmış yan yana dizilmiş dört küçük oda, caminin harim kısmı ve sofa bulunmaktadır. Üst katta da devam eden sofadan mahfil ve görevlinin kaldığı geniş bir odaya geçiş sağlanmaktadır. Dışta yapının doğu cephesinden zeminin altında yer alan mekanlara erişim sağlanmaktadır (Şekil 428).

Şekil 428. Soğanlı Üçdirek Mahallesi Camisi'nin cephe (üstte), görevli odası (ortada), ocaklı okuma odası (alt solda) ve harimin önündeki sofa (alt sağda)

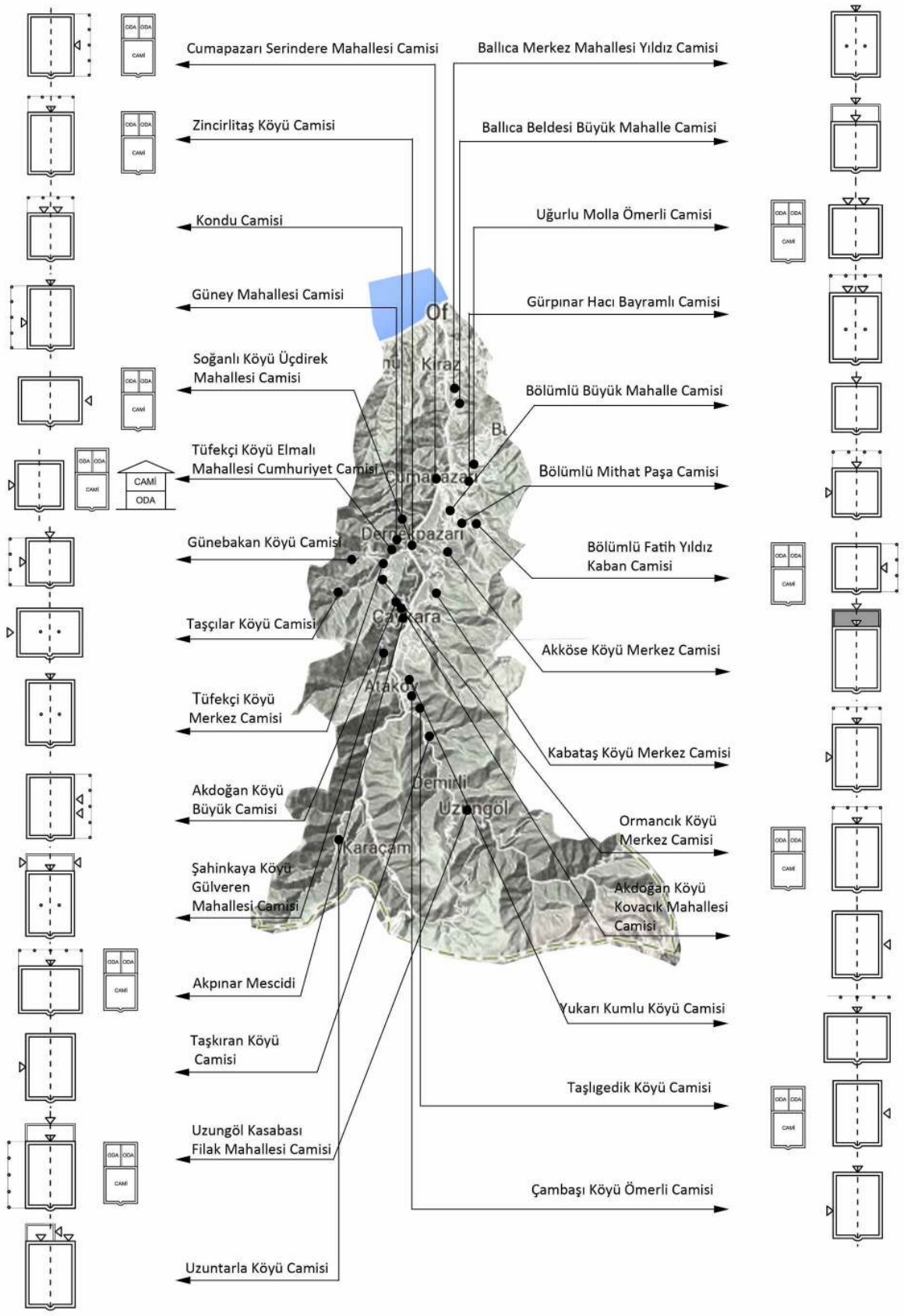
Dernekpazarı Ormancık ve Çaykara Taşlıgedik Köyü Camileri de bütünleşik işlevli olup oda/lara harimin alt katında dışta doğrudan giriş sağlanmaktadır (Şekil 429).

Şekil 429. Taşlıgedik (solda) ve Ormancık (sağda) Köyü Camileri cephe ve zemin altında bulunan odaları

Vadi içindeki kırsal camiler plan tipleri açısından genel bir olarak değerlendirildiğinde;

- Bölümlü Büyük Mahalle Camisi, Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi, Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi ve Kabataş Köyü Merkez Camisi'nin ölçek olarak ön plana çıktıkları görülmektedir. Kare planlı ve son cemaat yeri olmayan Bölümlü Büyük Mahalle Camisi dışında hepsinin son cemaat yeri olan mihrap ekseni boyunca dikdörtgen planlı yapılar oldukları görülmektedir.
- Plan kurgusu ve son cemaat yerlerinin iki katlı olmaları bakımından Bölümlü Mithat Paşa, Gürpınar Hacı Bayramlı, Kondu Camisi ve Kabataş Köyü Merkez Camileri benzerlik göstermektedir. Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi'nin son cemaat yeri yukarıda belirtildiği gibi orjinalinde iki katlı ahşap olması durumunda onu da bu sınıflamaya sokmaktadır.
- Vadi içinde Cumapazarı Serindere ve Soğanlı Üçdirek camilerinde olduğu gibi içinde okuma salonu ve görevlinin kalabileceği bütünleşik işlevli camiler olduğu gibi Uğurlu Molla Ömerli, Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban, Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet ve Akpınar camileri gibi daha küçük mescit büyüklüğündeki camilerin hepsinin bütünleşik işlevli olarak tasarlandıkları görülmektedir.

Şekil 430. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri plan şemalarını gösteren harita

- Dernekpazarı Ormancık, Çaykara Taşlıgedik köyü ve Uzungöl Filak camileri de bütünleşik işlevli olmakla beraber eğimli arazi yapısından dolayı oda/ların harimin alt katında dışta doğrudan giriş sağlamaları bakımından benzerdirler.
- Son cemaat yerinin vea/veya camiye ana girişin doğu- batı ekseni üzerinde konumlandırılması ya da mahfil katına girişin içerden sağlandığı gibi ayrıca Dernekpazarı Güneban, Güney mahallesi ve Çaykara Çambaşı Hacı Ömerli camilerinde olduğu gibi mihrap ekseni üzerinde dıştan doğrudan sağlanması gibi durumlar arazinin eğimli yapısından kaynaklanmaktadır.

2.10.5.1.3. Üstörtü / Tavan

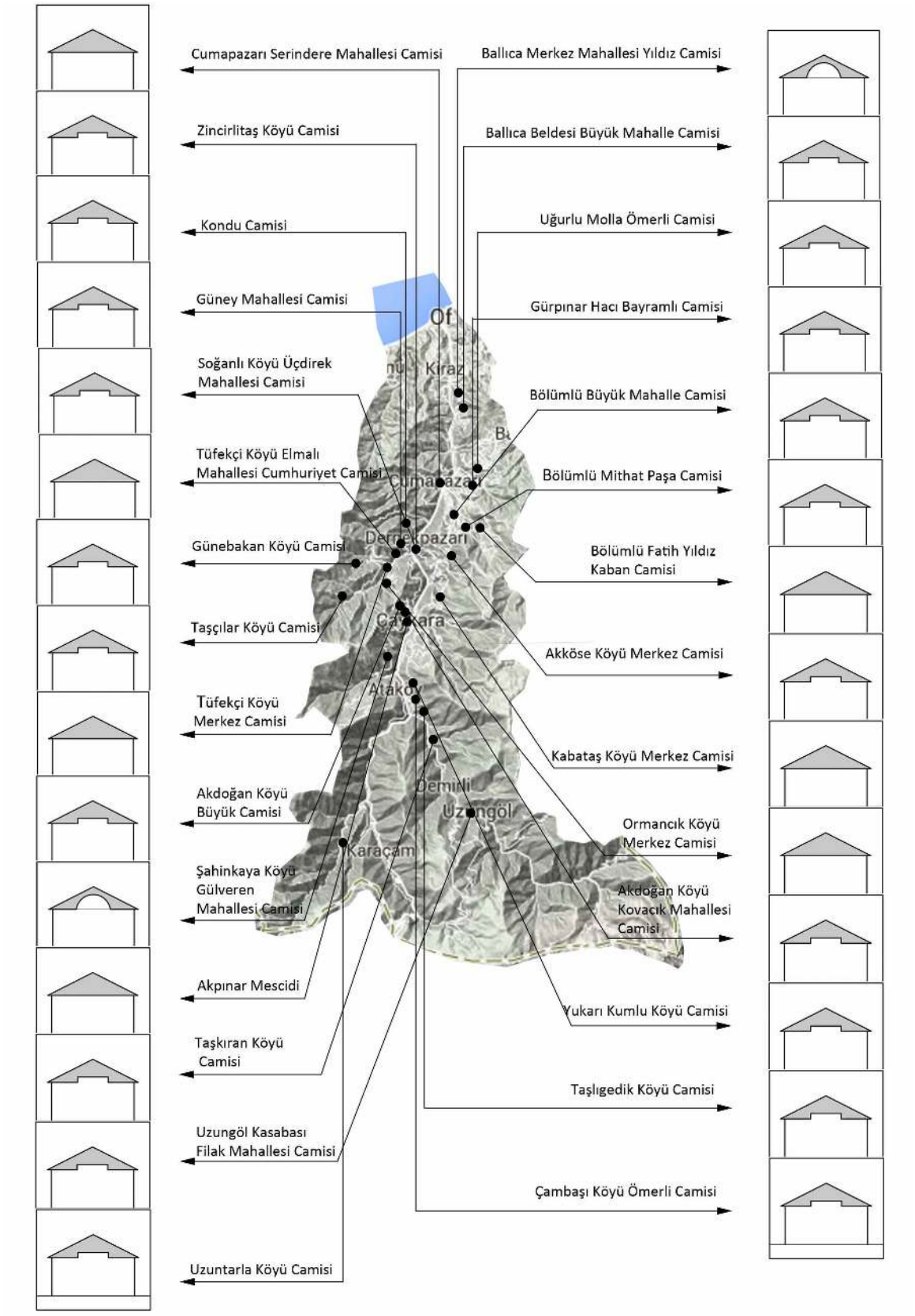
Solaklı Deresi Vadisi'ndeki bütün kırsal camiler dört omuzlu kırma çatı olup tavanları düz, göbekli ya da gizli kubbeli olabilmektedir (Ek Tablo 101), (Şekil 432).

Sonradan yapılan müdahaleler sonucu Zincirlitaş Köyü Camisi'nin dört yönlü kırma çatısının merkezi yükseltilerek yanlara pencere boşlukları bırakılmıştır (Şekil 431).

Şekil 431. Zincirlitaş Köyü Camisi'nin orijinal çatısı ve bugünkü görünümü (soldaki fotoğraf VGM arşivinden)

Vadinin aşağı kısmındaki Ballıca Beldesi Büyük Mahalle ve vadinin yukarı taraflarındaki Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camileri gizli kubbeli camilerdir. Tavan göbekleri iç içe kareler, sekizgenler ya da kare içine sekizgenler olarak tasarlanmıştır. Birçoğunda muazzam ahşap bezeme işçiliği vardır.

Şekil 432. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri üstörtü ve tavan biçimlerini gösteren harita

2.10.5.1.4. Mahfil

Solaklı Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerin mahfil biçimleri genel olarak tek yönde ya da dört yönde devam etmektedir. Plan özellikleri yanında mahfillerin kesitleri ve çıkma biçimleri de incelendiğinde oldukça fazla sayıda örnek ortaya çıkmaktadır. İncelenen camiler arasında üç yönde devam eden Dernekpazarı Kondu ve iki yönde devam eden Çaykara Akdoğan Köyü Camileri istisna oluşturmaktadırlar (Ek Tablo 102), (Şekil 438).

Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmını oluşturan Of camilerinin mahfillerine bakıldığında; Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisi mahfilinin iki ayakla taşınan tek yönlü ve kapalı olarak son cemaat yeri üzerine genişlediği görülmektedir. Ballıca Beldesi Merkez Mahalle Yıldız Camisi dört ayakla taşınan tek yönlü çıkmasız/düz mahfillidir. Bölümlü Büyük Mahalle Camisi mahfili altı ayakla taşınan tek yönlü ve ortada tek dairesel çıkmalıdır. Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi mahfili ise dört ayakla taşınan, son cemaat yeri üzerine açık olarak genişleyen tek yönlü ve yan yana üç dairesel çıkmalıdır. Bölümlü Mithat Paşa ve Cumapazarı Serindere Mahallesi Camileri mahfilleri dört ayakla taşınan dört yönde devam eden dikdörtgen çıkmalı olup, Mithat Paşa Camisi'ninki son cemaat yeri üzerine kapalı olarak genişlemektedir. Son çıkmalıdırlar. Küçük ölçeği nedeniyle mahalle mescidi denebilecek Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi'nin mahfil katı yoktur.

Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısmını oluşturan Dernekpazarı camilerinin mahfillerine bakıldığında; Akköse Köyü Merkez, Taşçılar Köyü Merkez, Günebakan ve Merkez Güney Mahallesi Camileri mahfillerinin dört ayakla taşınan dikdörtgen çıkmalı, dört yönde devam eden ve son cemaat yeri üzerine genişleyen biçime sahip oldukları görülmektedir. Günebakan ve Güney Mahallesi Camileri'nin son cemaat yerleri doğu batı ekseni üzerinde olduğu için mahfil katları da o yönde genişlemektedir. Ormancık Köyü Merkez ve Tüfekçi Köyü Merkez Cami mahfilleri dört ayaklı ve tek yönlü olduklarından benzer olmakla birlikte birincisi ortada tek dairesel çıkmalı iken diğeri ortadaki daha büyük olmak üzere üç dairesel çıkmalıdır.

Zincirlitaş Köyü Camisi mahfili iki ayaklı, düz ve son cemaat yeri üzerine açık genişlemektedir. Kondu Camisi'ninki ise iki ayaklı, üç yönde devam eden dikdörtgen çıkmalı ve yine son cemaat teri üzerine açık olarak genişlemektedir.

Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmını oluşturan Çaykara camilerinin mahfillerine bakıldığında; Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi, Uzungöl Kas. Filak Mahallesi, Taşkıran

Köyü Camisi, Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi, Yukarı Kumlu Köyü Camisi mahfilleri dört yönde devam eden ve dikdörtgen çıkmalıdırlar. Mahfili taşıyan ayaklar iki ya da dört olabilmektedir. Uzungöl Filak Mahallesi Camisi'nin mahfili mihrap ekseni üzerindeki son cemaat yeri üzerine kapalı olarak genişlemektedir. Kabataş Köyü Merkez Camisi, Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi Camisi, Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi, Taşlıgedik Köyü Camisi mahfilleri tek yönlü dikdörtgen ya da dairesel çıkmalıdırlar. Kovacık Mahallesi Camisi'nin mahfili ortadaki daha büyük olmak üzere üç dikdörtgen çıkması ile farklı bir örnektir. Gülveren Mahallesi Camisi mahfili de ortadaki daha büyük olmak üzere yan yana üç dairesel çıkmalıdır. Akdoğan Köyü, Uzungöl Filak Mahallesi, Kabataş Köyü Merkez ve Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Cami mahfilleri son cemaat yeri üzerine taşmaktadırlar.

Bezeme olarak Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında Cumapazarı Serindere ve Bölümlü Mithat Paşa Camisi mahfillerinin parapetleri, kiriş alınlıkları ve çıkmaları son derece bezemeli ahşap işçiliğe sahiptir. Bu bölgedeki diğer camilerdeki mahfillerin ise düz ya da sade bezemeli oldukları görülmektedir (Şekil 433).

Şekil 433. Bölümlü Mithat Paşa Camisi mahfil çıkması

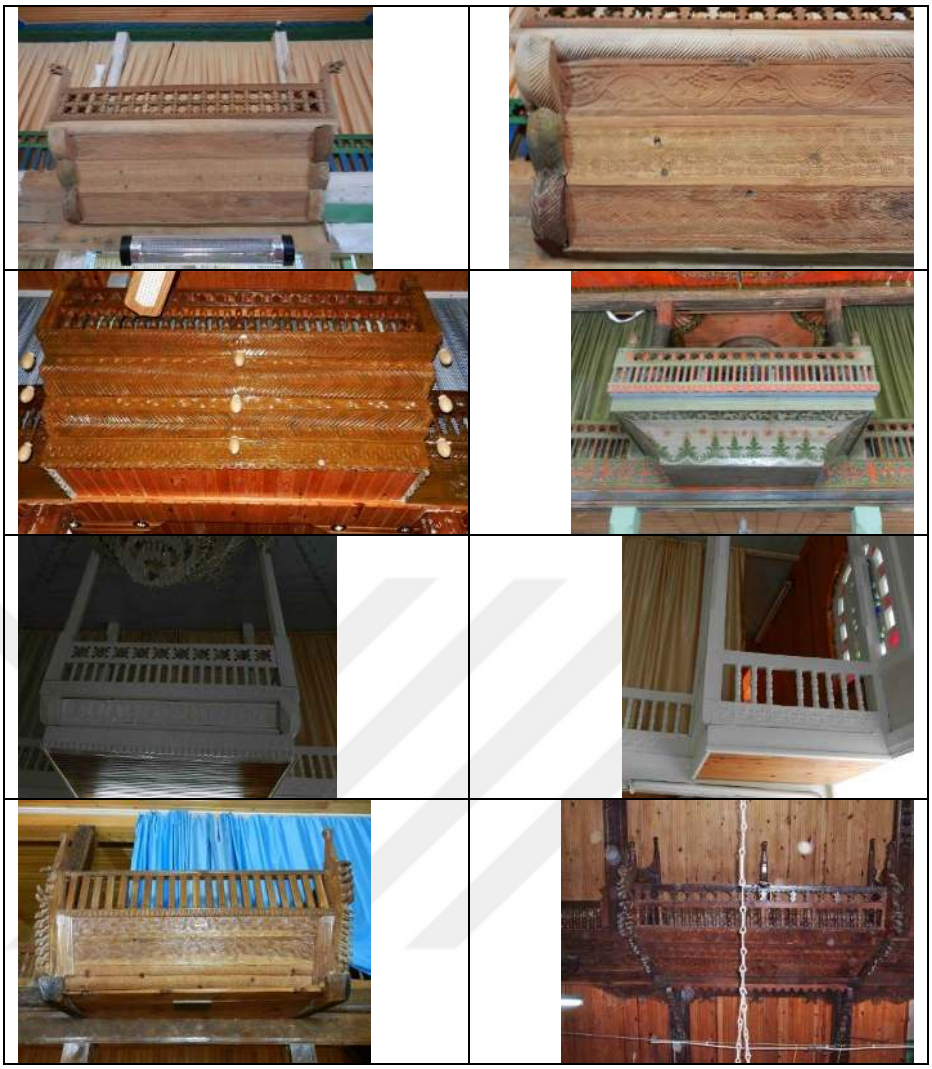
Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısmında ahşap bezemeli camilerin sayısının arttığı görülmektedir. Ormancık ve Zincirlitaş Köyü Camileri mahfilleri bezemesiz olup diğerleri olağanüstü estetik ahşap bezemelere sahiptirler. Bunlar arasında Günebakan Köyü Camisi'nin daha sade ve kolay algılanan çiçek motifli ve Kondu Camisi'nin metal kakmalı mahfil çıkması diğerlerinden farklılaşmaktadır. Yapım tekniği olarak çıkmalar iki sütun arasında dikdörtgen bir çıkma yaparak yukarıya parapet seviyesine kademeli olarak yükselerek yukarıda dört taraflı daha geniş bir dikdörtgen elde edilerek mahfil alanı da böylece büyütülmektedir. Kademeli olarak çıkılması aynı zamanda mahfil yüzeyindeki

bütün ahşap bezeme işlerinin her açıdan kolaylıkla algılanmasını sağlamaktadır (Şekil 434).

Şekil 434. Akköse, Güney Mahallesi, Günebakan, Kondu, Taşçılar Köyü mahfil çıkmaları ahşap işçiliği

Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında; Akdoğan Köyü, Kabataş Köyü Merkez, Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi, Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi, Yukarı Kumlu Köyü Camileri dışındakiler oldukça detaylı bir ahşap bezeme işçiliğine sahiptirler (Şekil 435). Bunlar içinde Kabataş Köyü Merkez Camisi'nin genelinde olduğu gibi mahfil ve çıkması üzerindeki kalem işi boyalarda bölgede ender görülen bir örnektir. Ayrıca Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi ve Yukarı Kumlu Köyü Camileri mahfil çıkmaları ortadaki daha büyük olmak üzere yan yana üç dairesel çıkma olmaları sebebiyle son derece benzerdirler. Aynı zamanda dairesel çıkmaların döşeme altları ya da alttan bakıldığında tavanlarına işlenen ışınsal ahşap motif iki caminin mahfilinde de aynıdır (Şekil 436).

Şekil 435. Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi Camisi (en üst), Uzungöl. Filak Mahallesi Camisi (ikici sıra solda), Kabataş Köyü Merkez Camisi ((ikici sıra sağda), Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi Camisi (üçüncü sırada), Taşlıgedik Köyü Camisi (en alt solda), Taşkıran Köyü Camisi (en alt sağda) mahfilleri

Şekil 436. Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi ve Yukarı Kumlu Köyü Camileri mahfil çıkmalarının ve döşeme altındaki ışınsal motiflerin benzerliği

Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında yer alan Gürpınar Hacı Ömerli ve yukarı kısmında yer alan Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camileri'nin biçimsel olarak aynı olan mahfillerinin çıkma alınlıkları üzerindeki motiflerde aynıdır (Şekil 437).

Şekil 437. Gürpınar Hacı Ömerli Camisi'nin mahfil çıkmaları

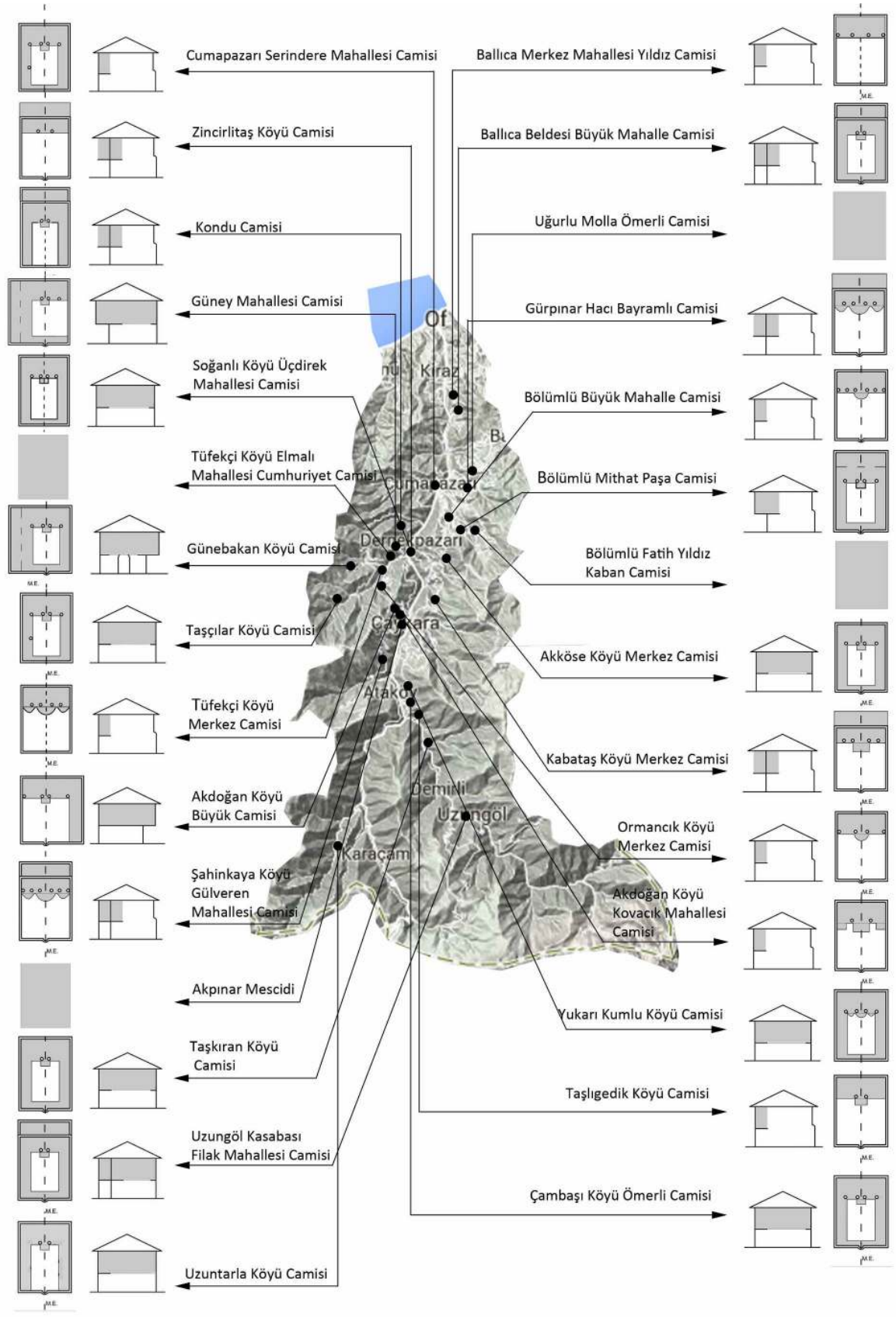
2.10.5.1.5. Mihrap

Solaklı Deresi Vadisi'nde mihrap duvarının ahşap ya da taş olmasına göre mihraplar da genellikle ahşap ya da taştan yapılmaktadır. Ahşap mihrapların nişleri genellikle üç ya da dört kademeli olurken taş mihrapların ki dörtten dokuza kadar değişebilmektedir (Ek Tablo 103), (Şekil 441).

Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban, Merkez Güney Mahallesi, Uğurlu Molla Ömerli, Uzungöl Filak Mahallesi Camileri mihrapları ahşaptır. Çift kat mihrap uygulaması Uzungöl Filak Mahallesi Camisinde olup vadideki tek görülen uygulamadır. Ahşap mihrapların yan kısımları ya da tüm mihrap duvarı genellikle niş olarak kullanılabilmektedir. Ayrıca bu mihrapların ahşap bezeme işçiliği son derece detaylıdır (Şekil 439).

Taş mihraplar içinde de sade olanlar olduğu gibi oldukça bezemeli olanlar da vardır. ayrıca bazıları üzerinde kitabeye de rastlanmaktadır.

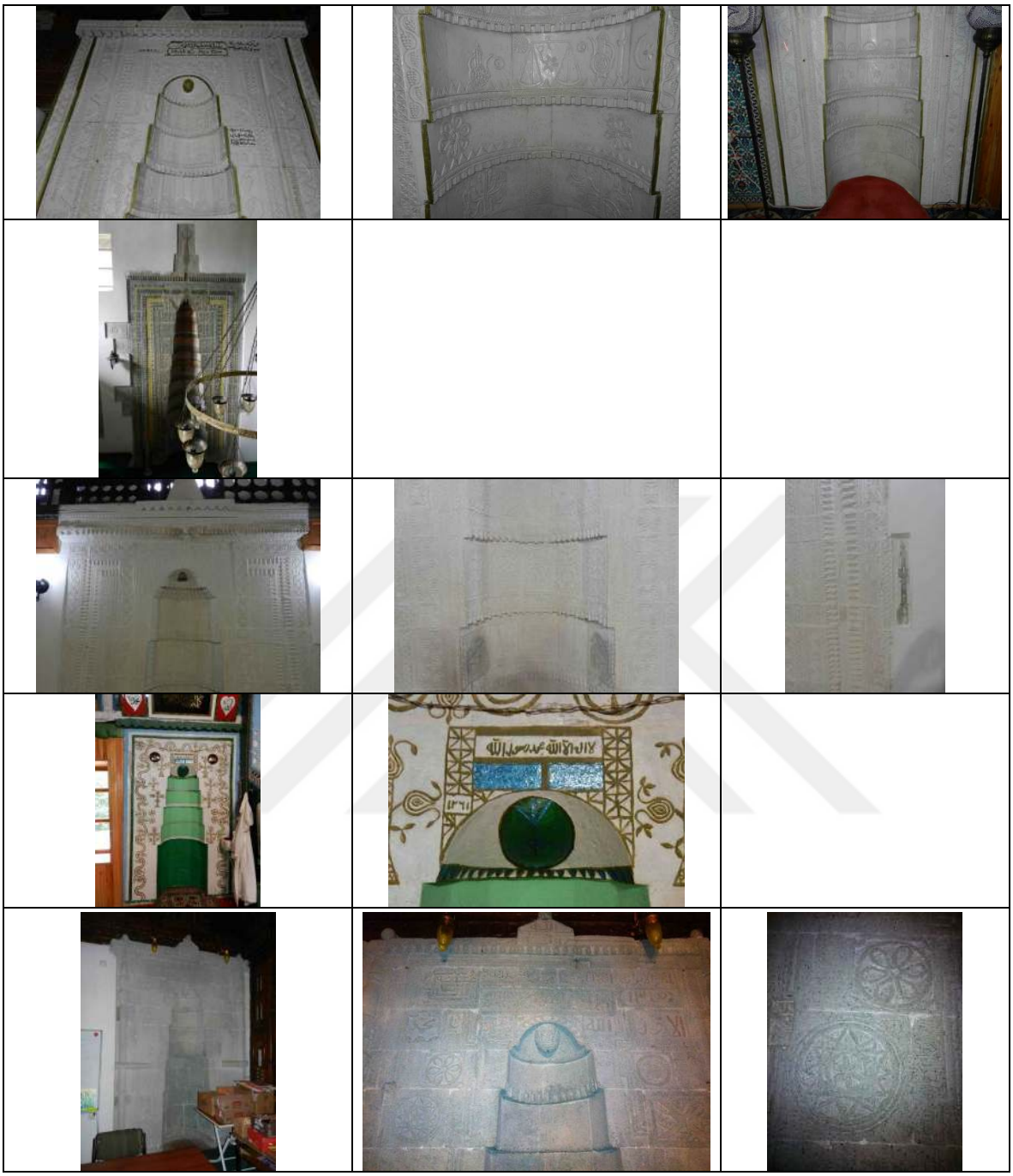
Akköse Köyü Merkez, Kondu, Taşçılar Köyü Merkez, Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi ve Taşkıran Köyü Camileri mihrapları üzerlerindeki çiçek, üzüm, ibrik, selvi ağacı veya yuvarlak rozet içine alınmış bazı sembollerle dikkat çekici bezemelere sahiptirler. Bazılarında mihrabın dış çerçevesine üstten veya yanlarda girinti çıkıntı yapılarak bezeme motifleri bu taşlar üzerine taşmaktadır (Şekil 440).

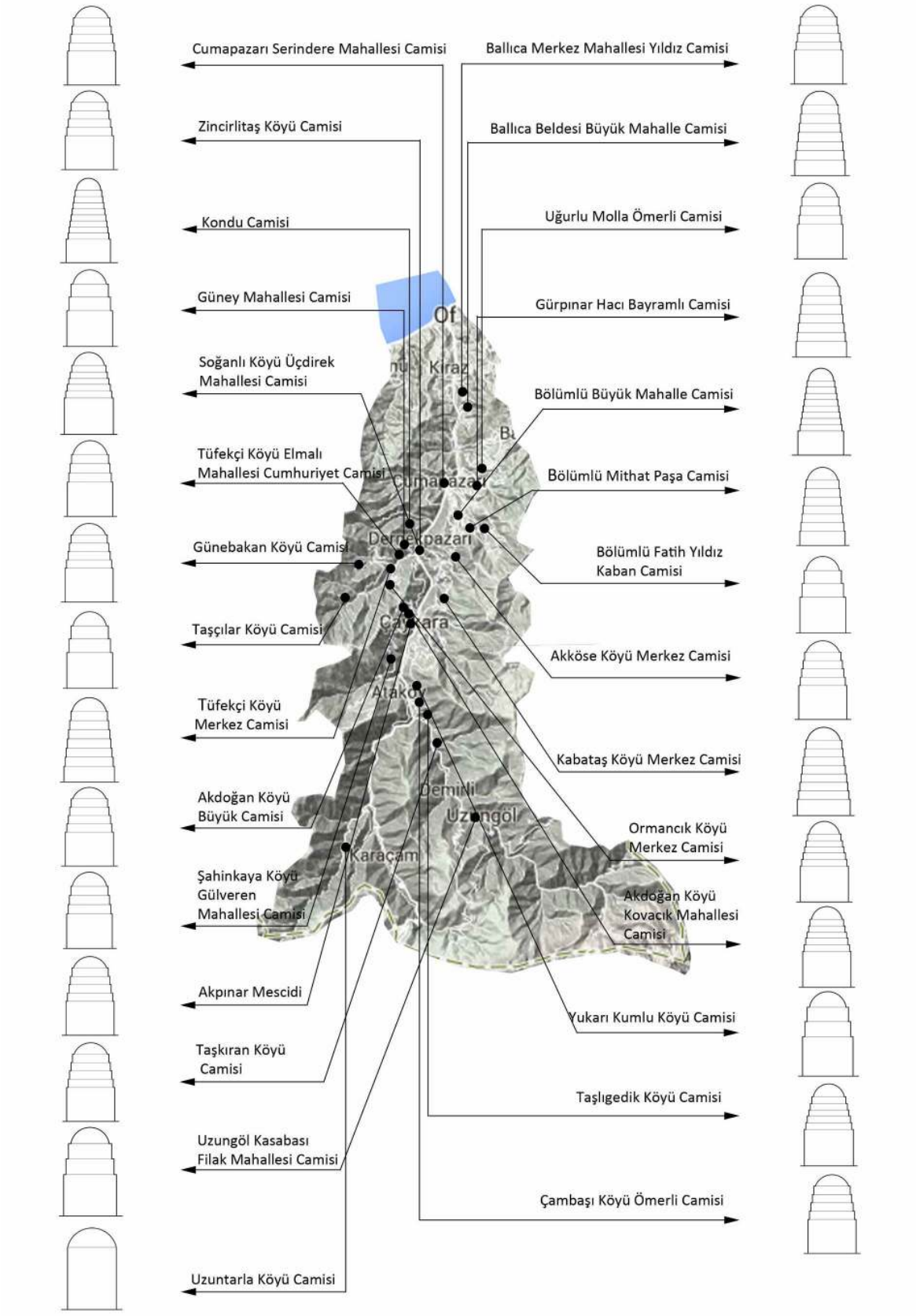
Şekil 438. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil biçimlerini gösteren harita

Şekil 439. Uzungöl Filak Mahallesi ve Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camileri (sağda) mihrap ve mihrap duvarları

Şekil 440. Akköse Köyü Merkez, Kondu, Taşçılar Köyü Merkez, Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi ve Taşkıran Köyü Camileri mihrapları

Şekil 441. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap biçimlerini gösteren harita

2.10.5.1.6. Kapı Açıklığı

Kapılar da pencerelerde olduğu gibi yapının taş ya da ahşap olmasına göre farklı biçimler almaktadırlar. Kapı açıklıkları taş yapılarda dikdörtgen, basık ya da beşik kemerli olabilmekte ve kemerli olanlar söveli olmaktadır (Ek Tablo 104), (Şekil 446). Taşçılar Köyü Merkez Camisi'nin dikdörtgen açıklık içindeki çift kanatlı kapısı, kasa ve kanatlarının boyut, oran ve bezemeleriyle dikkat çekici ve vadi içindeki farklı olan uygulamalardan biridir (
Şekil 442).

Kondu Camisi'nin giriş kapısı dikdörtgen çerçeveli taç kapısı, taç kapı üzerindeki bezemeleri ve zigzaglı biçimde birbirine geçen kemer taşları ile bölgede farklı olan uygulamalardan biridir (
Şekil 443).

Şekil 442. Taşçılar Köyü Merkez Camisi

Şekil 443. Kondu Camisi'nin giriş kapısı

Ahşap yapılardaki kapı açıklıları dikdörtgen olup ahşap kasanın dış yüzeyi ile basık ya da beşik kemerli biçim verilebilmektedir. Kapı kanatları ve kasalarda ahşap oyma bezemeler olabilmektedir. Kasanın biçimi kanat üzerindeki bezemenin de sınırını oluşturmakta yani dıştan görünmeyen kısımlar düz olarak bırakılmaktadır. Örnek olarak Üçdirek Camisinde kanattaki bezeme sınırının kapı kasasının yuvarlak kemer biçimini takip ettiği görülmektedir (Şekil 444).

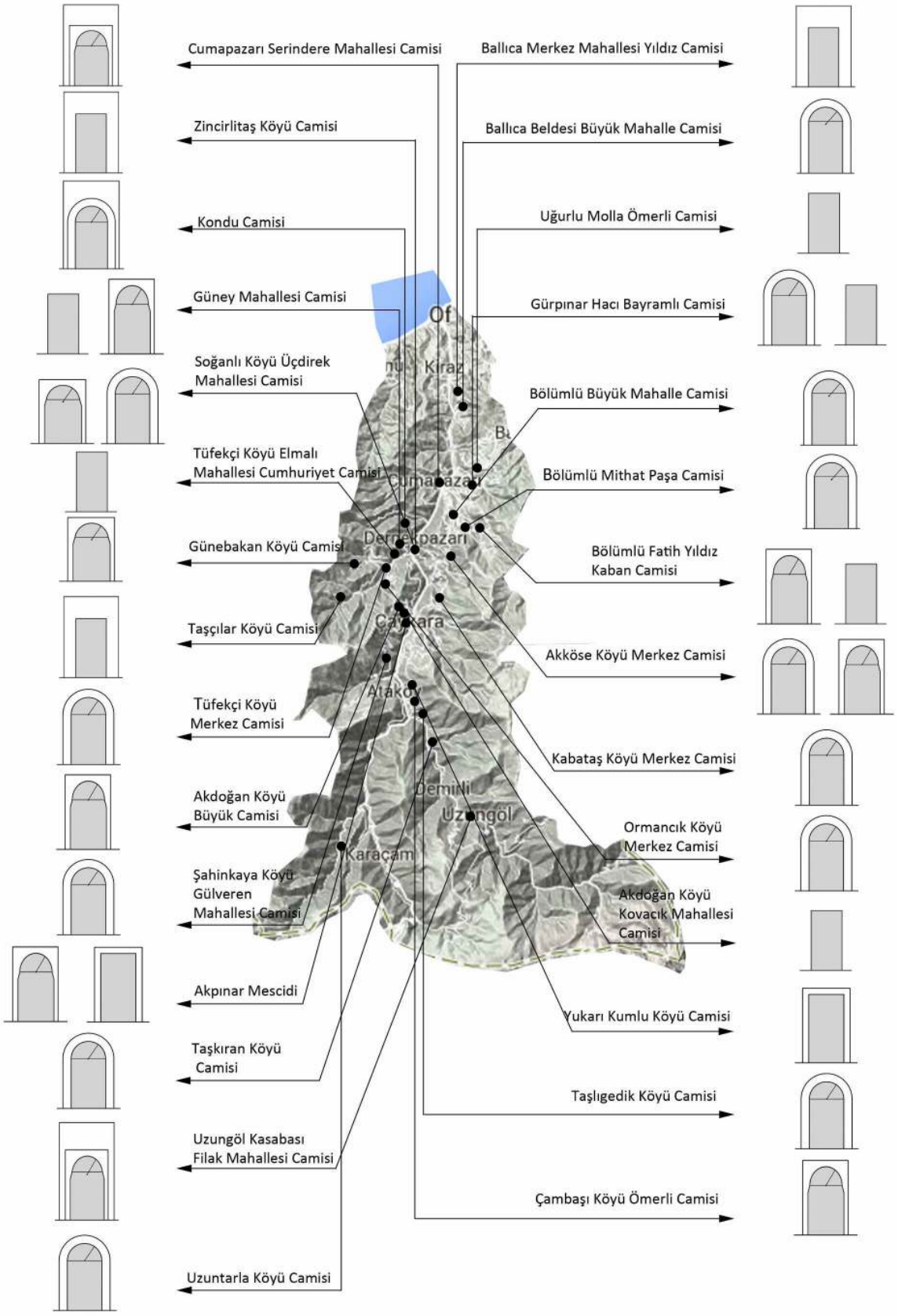
Ahşap camilerde bazı ana giriş veya dıştan olan mahfil girişlerinde kapının yan duvarlarının sağlı solu ahşap oyma bezemelerle süslenerek büyük bir taç kapı oluşturulduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Taşçılar Köyü Merkez Camisi'nin ahşap giriş kapısı gerek boyut ve oranları gerekse biçimi ile vadi içinde farklı olan uygulamalardan biridir (Şekil 445).

Şekil 444. Üçdirek Köyü Camisi giriş kapısı

Şekil 445. Cumapazarı Serindere Camisi'nin ana girişi (üstte), Kondu Camisi'nin mahfil girişi (altta)

Şekil 446. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklıklarını gösteren harita

2.10.5.1.7. Minare

Solaklı Deresi Vadisi'ndeki kırsal cami minareleri çoğunlukla betonarme olduğundan sonradan ilave edilmiş ya da yenilenmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bölgedeki orijinal minareler taş ve ahşap malzemelidirler. Bölümlü Mithat Paşa Camisi, Uğurlu Molla Ömerli Mahallesi ve Taşkıran Köyü Cami minareleri dairesel kesitli ahşap olup yapıya bitişik olarak inşa edilmiştirler. Kaidelerinde yekpare dairesel bir tabana oturtulurlar. Taşçılar Köyü Merkez, Zincirlitaş Köyü Merkez ve Kabataş Köyü Merkez Cami minareleri taş olup kare ya da sekizgen kesitli kaidelidirler (Ek Tablo 105), (Şekil 447).

2.10.5.1.8. Pencere Açıklığı

Pencereler taş ya da ahşap yapılarda olmalarına göre farklı biçimler almaktadırlar.

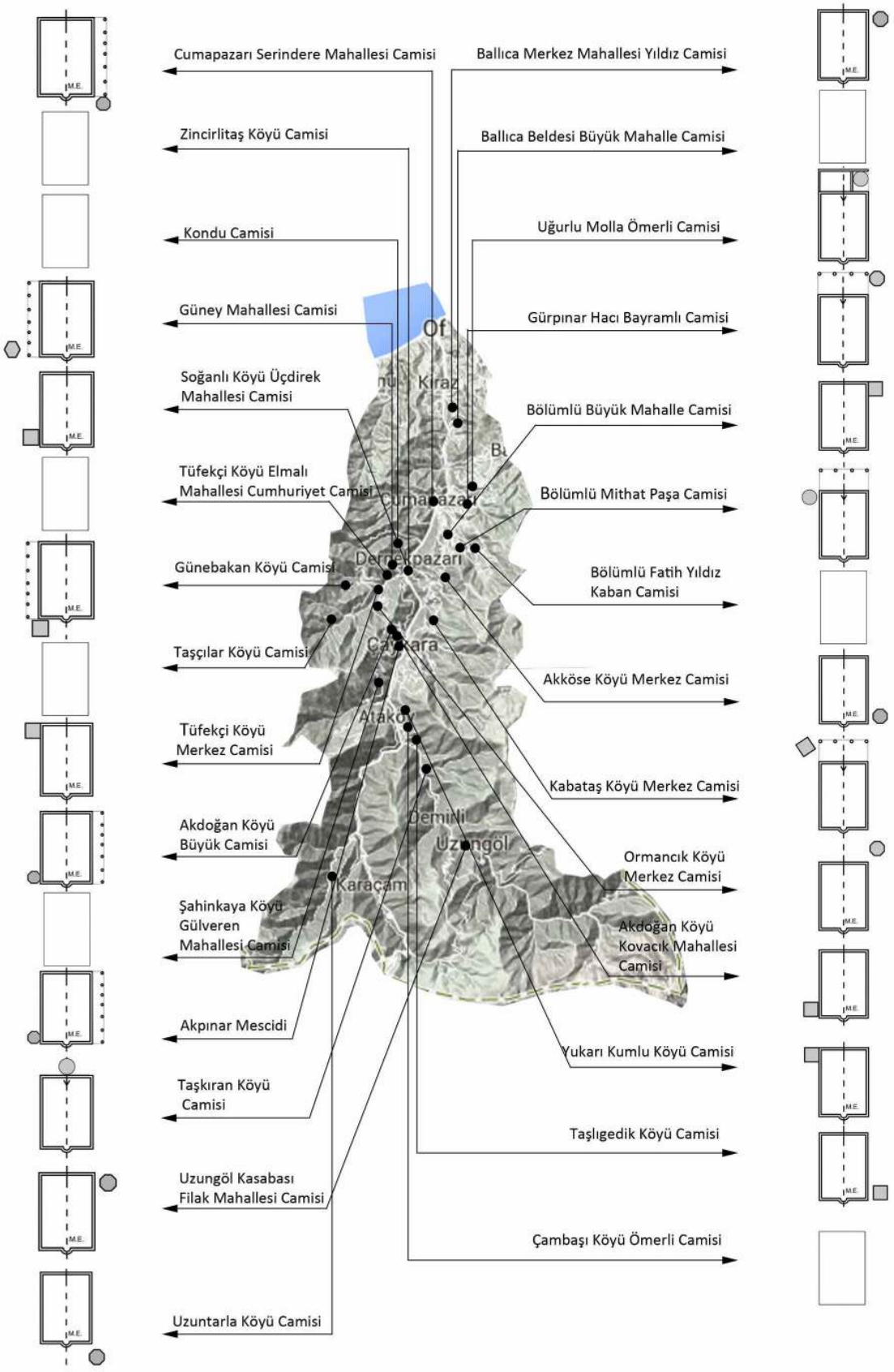
Taş yapılardaki pencere boşluk biçimleri genelde dikdörtgen olup kare, beşik ve basık kemerli olanlar da vardır. Pencerelerin bir kısmı söveli olup bunların bir kısmı pencere açıklığını takip etmekte diğerlerinin biçimleri farklılaşmaktadır (Ek tablo 106), (Şekil 451).

Cumapazarı Serindere Camisi'nin zemin kat pencereleri normalde sövesiz olsa da sıvanın söve boşluğu bırakılarak yapılması içe doğru girintili söve etkisi vermiştir. Mihrap duvarı üzerindeki pencerelerden birinin üzerinde üç satırlı kitabe bulunmaktadır (Şekil 448).

Sövesi olamayan pencereler yekpare lento ve diğer kenarlara da genellikle tek parça taş blok yerleştirerek oluşturulmuşturlar. Vadinin aşağı kesiminde yer alan Gürpınar Hacı Bayramlı Camisinde yekpare lento üzerinde yer alan hafifletme kirişi bölgedeki tek uygulamadır (Şekil 449).

Ahşap pencereler teknolojilerine göre tek ya da çift kanatlı klasik, giyotin ve sürgülü açılıp kapanma sistemlerine sahiptirler. Sürgülü sistemlerde pencerenin önüne ahşap parmaklık gelmektedir. Ahşap parmaklıklar düz, yıldızlı ve paralel şerit gibi farklı şekillerde olabilmektedir (Şekil 450).

Camilerin çoğunluğu altlık ve üstlük olmak üzere çift sıra pencere düzenine sahipken bir kısmı da tek sıralıdır. Bir yapıda farklı duvar yapım tekniği ya da konumuna göre birden fazla pencere tipine rastlanabilmektedir.

Şekil 447. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri minare biçimleri ve konumlarını gösteren harita

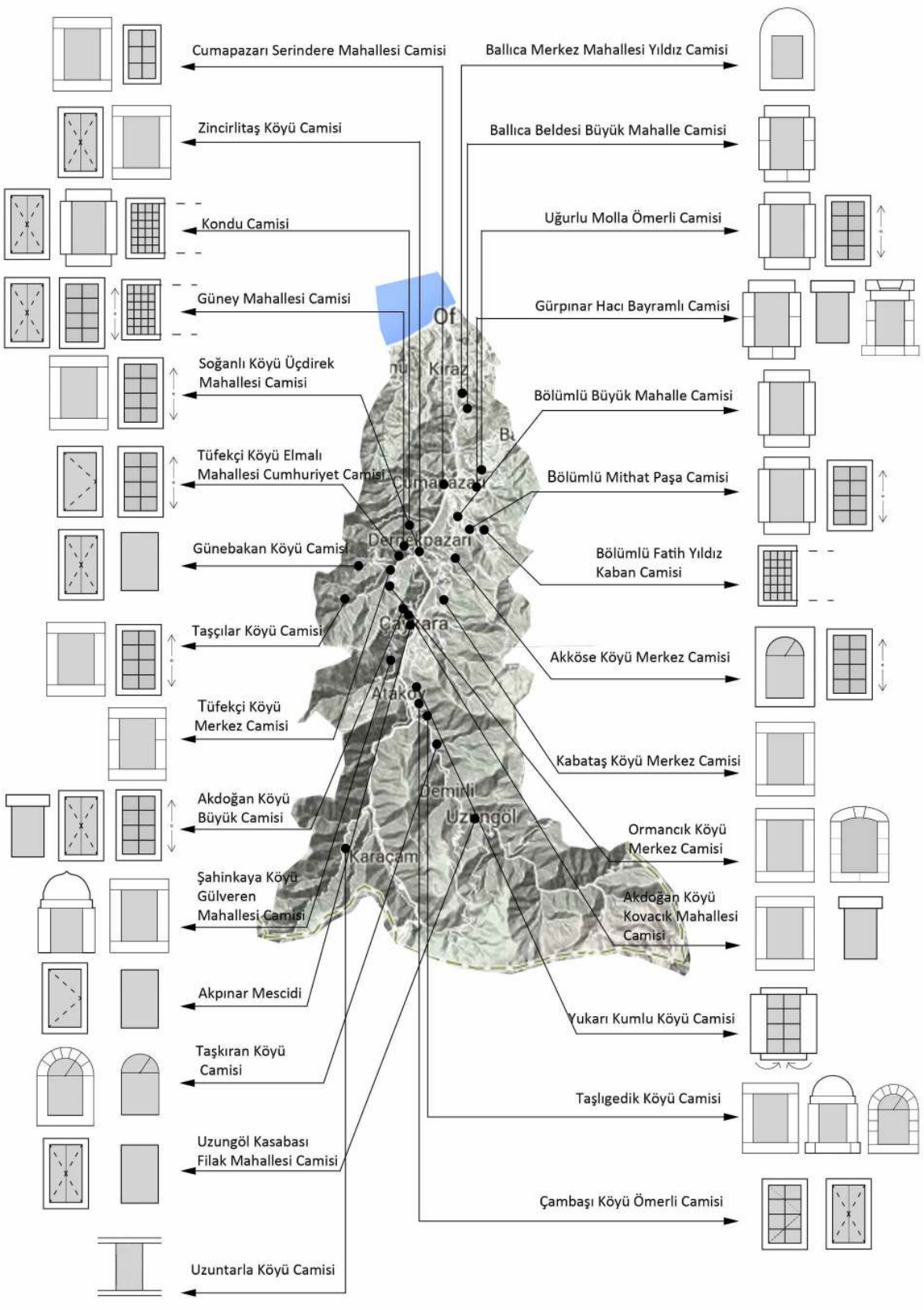
Şekil 448. Cumapazarı Serindere Camisi

Şekil 449. Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi penceresi üzerindeki hafifletme kirişi

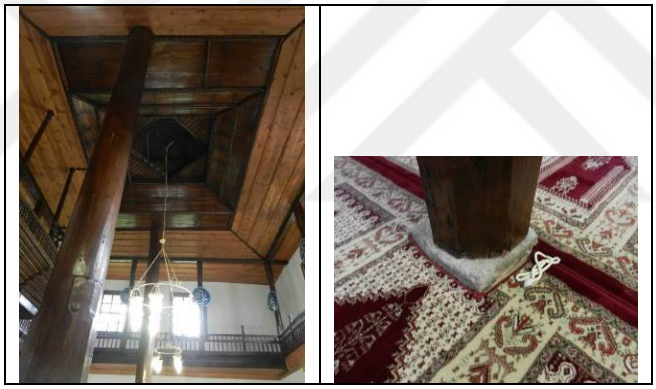
Şekil 450. Bölümlü Fatih Mahallesi Kaban ve Kondu Camileri'nin ahşap pencere parmaklıkları

Şekil 451. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklıklarını gösteren harita

2.10.5.1.9. Sütun Düzeni

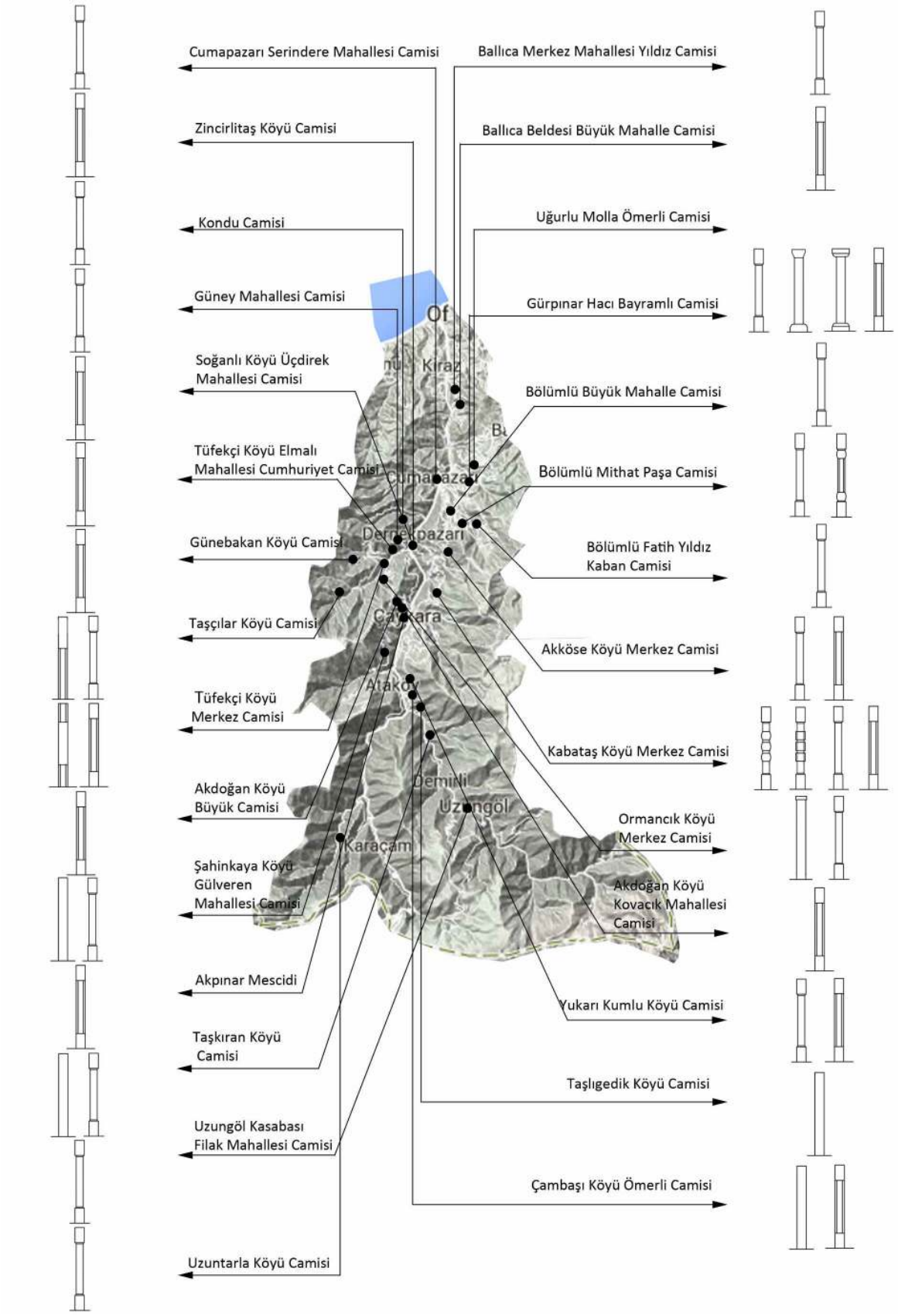
Solaklı Deresi Vadisi'ndeki kırsal cami sütunları Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi'nin son cemaat yerindeki taş sütunlar dışında hepsi ahşaptır. Sütunlar caminin son cemaat yerinde, mahfilin altında, mahfilde veya harim ortasında bulunabilmektedir. Genel olarak bölgede başlık ve kaidesi kare, gövdesi dairesel ya da sekizgen kesitli sütunlar kullanılmaktadır. Harim ortasında kullanılan sütunlar daha farklı biçim almaktadırlar (Ek Tablo 107), (Şekil 453). Vadinin aşağı kısmındaki Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi'nin harimindeki sütunlar kare kesitidir. Vadinin ortasındaki Taşçılar ve Tüfekçi Köyü Merkez camilerinde harim ortasındaki iki sütun sekizgen kaide ve başlıklı, dairesel gövdeli olup Taşçılar'dakilerin altında kare kesitli alçak taş kaideler bulunmaktadır. (Şekil 452). Vadinin yukarısında yer alan Şahinkaya Gülveren Mahallesi Camisindeki harim sütunları ise dairesel kesitli olup başlarında kare kesitli yastık kirişleri vardır.

Şekil 452. Taşçılar Köyü Merkez Camisi'nin harim ortasındaki iki sütunu

Bazı sütunların üzerinde yastık kirişi de olabilmektedir. Bazı sütunlar sade olurken bazıları ahşap oyma bezemelerle süslenmiştir. Aynı işlev için kullanılan sütunların üzerindeki bezemeler farklı olduğu gibi sütunların farklı yüzeylerinde ki bezemelerde farklı olmaktadır.

Kabataş Köyü Merkez Camisi'nin dairesel boğumlu sütun biçimi vadideki diğer uygulamalardan farklıdır. Aynı olmasa da Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi'nin merdiven kovasındaki sütunla benzemektedirler. Kondu ve Taşkıran camilerinde sütunların üçgen payandaları diğer uygulamalardan farklı olarak dikkat çekmektedir.

Şekil 453. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri sütun düzenini gösteren harita

2.10.5.1.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Solaklı Deresi Vadisi kırsal camilerinde genel olarak ahşap yığma, taş yığma, ahşap karkas ya da bunların iki ya da üçünün bir arada kullanıldığı karma yapım teknikleri uygulanmıştır (Ek Tablo 108), (Şekil 464). Ahşap yığma yapım tekniği vadinin aşağı kısmındaki Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi, vadinin orta kısmında yer alan Merkez Güney Mahallesi Camisi ve vadinin yukarı kısmında bulunan Uzungöl Filak Mahallesi Camisi'nde kullanılmıştır. Merkez Güney Mahallesi Camisi'nin son cemaat yeri üzerine taşan mahfil kısmında ahşap yığma duvar üzerine ikinci bir katman olarak içleri boş muska biçimli ahşap kafes örülmüştür (Şekil 454).

Şekil 454. Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi, Merkez Güney Mahallesi Camisi, Uzungöl Filak Mahallesi Camisi

Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camisi ahşap karkas olup dikmeler arasındaki ahşaplar kareler oluşturarak göz dolma biçiminde inşa edilmiştir (Şekil 455).

Şekil 455. Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camisi'nin göz dolma ahşap karkas cephesi

Merkez Güney Mahallesi Camisi eğimli bir araziye konumlanmıştır. Ahşap yığma zemin ve birinci kat zemin altında odaların bulunduğu betonarme bölümün üzerine

oturmaktadır. Uzungöl Filak Mahallesin Camisinde de benzer bir durum olmakla beraber zemin altı kısım taş yığmadır.

Ballıca Beldesi Büyük Mahalle, Ballıca Beldesi Merkez Mahalle Yıldız, Gürpınar Hacı Bayramlı ve Tüfekçi Köyü Merkez Camileri taş yığma yapılardır. Bölümlü Büyük Mahalle, Akdoğan Köyü ve Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camileri de taş yığma olup duvarlarda ortalama 80-100-120 cm aralıklarla ahşap hatıllar kullanılmıştır. Ormancık Köyü Merkez, Akpınar Mescidi, Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi, Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi, Kabataş Köyü Merkez ve Taşlıgedik Köyü Camileri de taş yığma olup cepheleri sıvalıdır (Şekil 456).

Şekil 456. Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisi, Ballıca Beldesi Merkez Mahalle Yıldız Camisi, Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi, Tüfekçi Köyü Merkez Camisi, Bölümlü Büyük Mahalle Camisi, Akdoğan Köyü Camisi, Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi, Ormancık Köyü Merkez Camisi, Akpınar Mescidi, Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi Camisi, Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi ve Taşlıgedik Köyü Camisi (soldan sağa sırayla)

Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısımlarında bulunan Bölümlü Mithat Paşa ve Cumapazarı Serindere Mahallesi Camileri, vadinin orta kısımlarındaki Akköse Köyü Merkez ve Taşçılar Köyü Merkez camileri vadinin yukarı bölgesindeki Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi ve Taşkıran Köyü Camileri zemin kat duvarları taş üst ahşap yığma olup karma yapım tekniğine sahiptir (Şekil 457). Akköse Camisi'nin cephesi bugün taş kaplama olarak değiştirilmiş olsa da arşivlerdeki eski fotoğraflardan alt kısmının taş üst katın ahşap olduğunu bilinmektedir (Şekil 458).

Şekil 457. Bölümlü Mithat Paşa Camisi, Cumapazarı Serindere Mahallesi Camileri, Taşçılar Köyü Merkez Camisi, Çambaşı Köyü Ömerli Mahallesi Camisi ve Taşkıran Köyü Camisi

Şekil 458. Akköse Köyü Camisi'nin bugünkü ve eski hali (VBM arşivi)

Bölümlü Büyük Mahalle Camisi'nin kuzey cephesinin üst katı ve Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi'nin doğu ve güney cephesinin bir kısmı ahşap karkas olup diğer taraflar ahşap hatıllı taş yığma olarak inşa edilmiştir (Şekil 459, Şekil 460). Kondu

Camisi'nin de doğu ve batı cephelerinin üst katları ahşap karkas olup diğer kısımlar taş yığmadır (Şekil 461).

Şekil 459. Bölümlü Büyük Mahalle Camisi'nin kuzey cephesi

Şekil 460. Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi'nin kuzey, doğu (solda) ve güney cepheleri

Şekil 461. Kondu Camisi'nin kuzey (solda), doğu, güney (ortada) ve batı cepheleri (sağda)

Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmındaki Uğurlu Kasabası Molla Ömerli Mahallesi Camisi ve vadinin orta kısmında yer alan Günebakan ve Zincirlitaş Köyü Merkez Camileri ahşap yığma, ahşap karkas ve taş yığma yapım tekniklerinin bir arada kullanıldıkları camilerdir (Şekil 462).

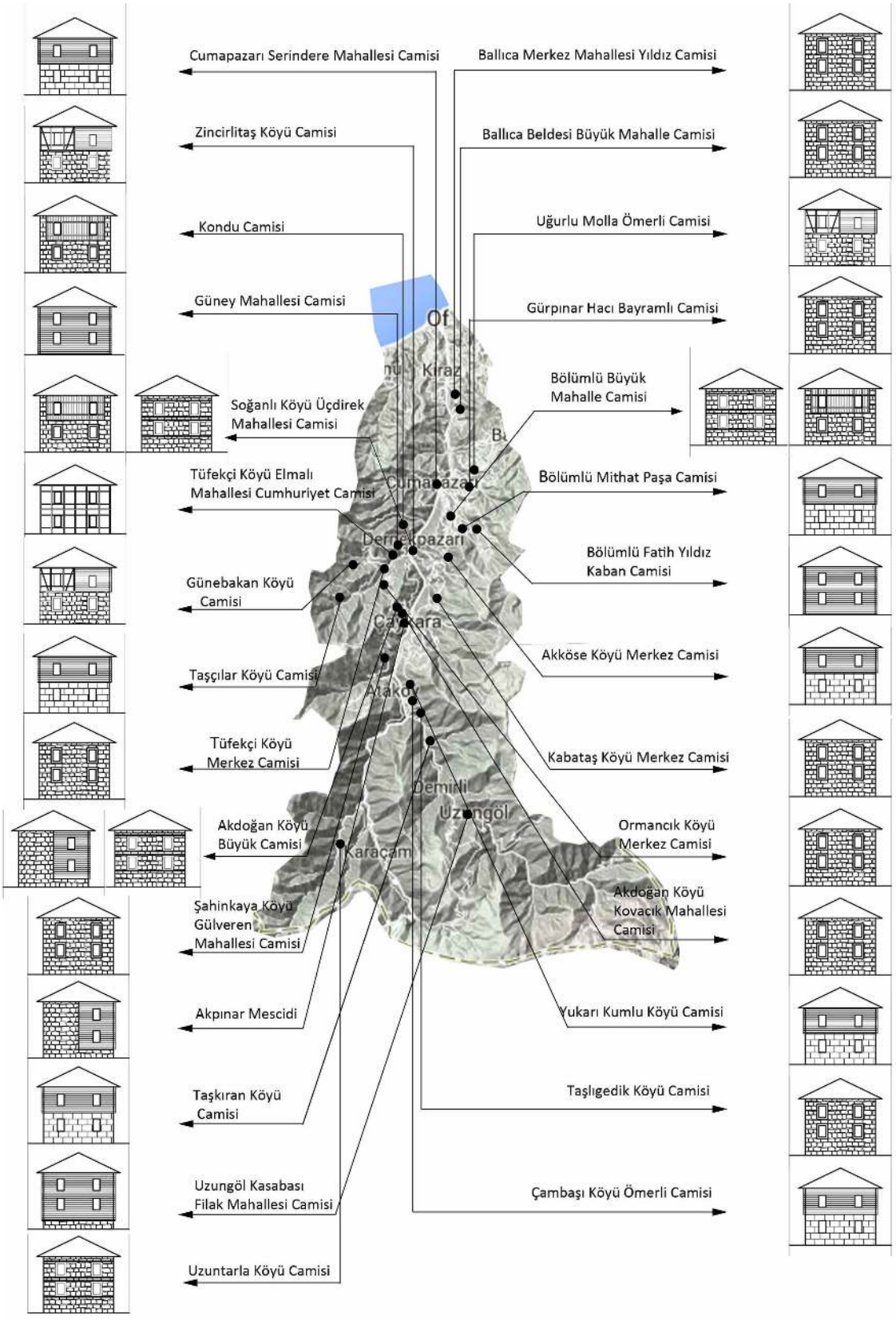

Şekil 462. Uğurlu Kasabası Molla Ömerli Mahallesi Camisi (en üstte), Günebakan Camisi (ortada), Zincirlitaş Köyü Merkez Camisi (en altta)

Bölgede karma yapım tekniği arasında yapının bir kısmının taş diğer kısımlarının ahşap yığma olduğu camiler de vardır. Bunlar arasında Akdoğan Köyü Camisi ve Akpınar Mescidi sayılabilir (Şekil 463).

Şekil 463. Akpınar mescidi (üstte), Akdoğan Köyü Büyük Mahalle Camisi (altta)

Şekil 464. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniğini gösteren harita

2.10.5.2. Baltacı Deresi Vadisi Kırsal Camileri

Umur, Baltacı Deresi Vadisi'nde bulunan medreseleri şu şekilde sıralamaktadır. Hastikoz (Kışlacık), Zariyos (Küçükhol), Yaranos (Yanıktaş), Yavan (Sugeldi), Miço (Tavşanlı), Balaban, Divran, Eskipazar, Kelali, Çalık (Sıraağaç)[100], Hundez (Yerkesik/Güneşalan), Harvel (Kireçli), Haksa (Ovacık), Keler, Maki, Uksul (Çukurkent), Ançibanos (Geçitli), Alonosahot (Pazarönü), Kono (Bayırca) (Umur, 1941: 33) Baltacı Deresi Vadisi'ndeki bu medreseler aynı zamanda vadideki kırsal camilerin konumları hakkında da önemli bilgiler vermektedirler.

Baltacı Deresi Vadisi'nde 1916 yılında Ruslara karşı verilen büyük direnişte Kelali (Güresen) Köyü'ndeki Kaleli Camisi[101] ve evlerinin duvarlarındaki kurşun izleri ile bu mücadeleye tanıklık etmiştirler (Bostan, 2012: 261-262) Buradan Kelali Köyü'nde 1916 öncesi yapılmış eski caminin varlığı öğrenilmektedir.

Bunun yanında, bazı köy yerleşmelerinde Müslüman nüfusun birkaç mahalleye yayılan bir sayıya ulaşıp mahalle mescitlerinin inşa edildiği de anlaşılmaktadır. Günümüzde nerede olduğunu belirleyemediğimiz Holo köyü Barma mahallesindeki mescidin varlığı da benzer bir durumla açıklanabilir. Ancak burada, yakın çevrede muhtemel bir caminin varlığından haberdar olamamamız, bu durumun ne kadar yaygın olabileceğini şüphede bırakmaktadır. Bir başka ifadeyle, Müslüman nüfus artışının bir ibadethane inşasının gereğini ortaya çıkardığı her durumda, içerisinde Cuma namazı kılınan bir cami mi inşa edildiği, yoksa bir mahalle mescidi inşa edilip Emecen'in yorumladığı gibi Cuma namazlarının vadi uçlarındaki pazar yerlerindeki camide mi kılındığı sorusu cevapsız kalmaktadır. Ancak 1184/1770 tarihli bir belgede Samri (Ağaçseven) "köy"ünün mescidinden bahsedilmesi (Umur, 1951: 131), her iki durumun da geçerli olabileceğini ortaya koymaktadır. Yani bir başka deyişle, küçük Müslüman nüfuslu yerleşmelerde sadece mescit olabildiği gibi, daha kalabalık yerleşmelerde bir cami çevresinde mahalle mescitlerine de rastlanabilmektedir. Diğer taraftan, bazı köylerde

---

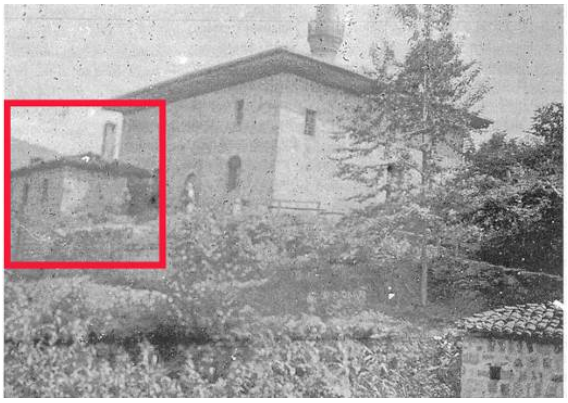
[100] Uzun ve Karagöz "Çalek" isimli köyün Sıraağaç olduğunu ifade etmektedirler. "Çalık" zaman zaman "Çalek" veya Karagöz'ün de belirttiği gibi "Çalak" biçiminde telaffuz edilmiş olabilir.

[101] Ağustos 2004'te Kaleli (Güresen) köyünde ve çevresinde yaptığımız inceleme sırasında Ruslar tarafından kurşunlanan Kaleli Camisi ve çevresindeki evlerdeki kurşun izleri tarafımızdan görülmüştür. Kaleli Camisi yıkılıp yeniden yapılırken kurşunlanan Camisi duvarlarının taşları Caminin hemen yanı başında bulunan mezarlık ile bahçe duvarına konulmuştur.

mescit dışında bir camiye rastlanamamasının kaza merkezine yakınlıkla da ilişkili olabileceği göz ardı edilmemelidir (Tuluk, 2015).

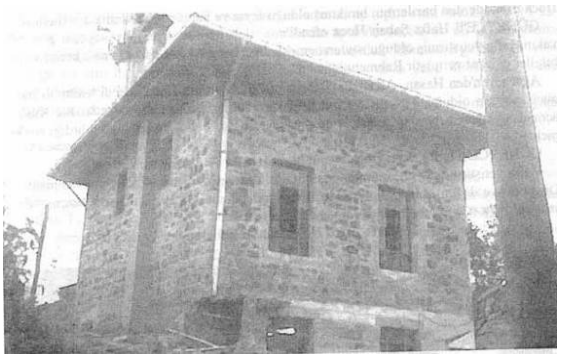
Ağaçseven Köyü'ndeki eski cami ve dini yapılardan bahseden Korkaz'ın ifadeleri net olmasa da yapıların varlıklarına ilişkin verdiği bilgiler son derece önemlidir. Baltacı Deresi Vadisi'nde bulunan Ağaçseven Köyü'nün eskiden beri dini eğitimde öne çıkan bir yer olduğu bugünkü tarihi Camisinden daha önce köyde ahşap bir cami ve medrese olduğu bildirilmektedir. Bu caminin ilginç bir hikayesi de vardır. Eski adı "Zena" mahallesi olarak bilinen Samri (Ağaçseven) Köyü'nün bugünkü merkez cami civarında "Tino" adındaki bir şahsın yaptırdığı şimdi köyün girişinde "Tino'nun Çayırı" olarak anılan düzlük yerde ahşap bir cami olduğundan bahsedilmektedir. Tino" lakaplı şahsın camiyi sahiplenerek yönetmek istemesi üzerine köy halkı tepki olarak şimdiki merkez Camisini inşa etmeye başlamışlardır. Yaptıklarına pişman olan Tino'nun ricaları ve yalvarması üzerine Camisi sökülüp malzemelerinin bir kısmının bugünkü merkez camide kullanıldığı ve bugünkü caminin kemerli giriş kapısının taşlarının oradan getirilmiş olduğu ifade edilmektedir. Yapılan caminin eskiden Samri köyü sınırları içinde bulunan bugünkü Başköy'de yapıldığı ve yüzyıllarca "Samri Camisi" olarak anılmıştır. Ayrıca bu caminin aslında bugünkü merkez camisinin kıble yönünde bulunan mezarlık alanda olduğu ve bugünkü caminin medreselerle birlikte inşa edilmiştir. Buradaki medresenin adının Osmanlı kaynaklarında "Keler-i Ülya Medresesi" yani "Yukarı Keler Medresesi" olarak geçtiği ifade edilmektedir (Korkmaz, 2005: 20-21). Özetlemek gerekirse; sınırları eskiden daha geniş bir alana yayıldığı anlaşılan Samri olarak adlandırılan köyde önceden Tino lakaplı bir şahsın yaptırmış olduğu ahşap bir cami olduğu, sonra bugünkü merkez caminin mihrap yönünde bulunan hazire alanında köylü tarafından bir cami yaptırılmış olduğu ve daha sonra medrese ile birlikte şuandaki Merkez cami inşa edilmiştir. Hazire alanındaki cami bir süre sonra yıkılmış olması muhtemeldir. 1944 yılında çekilmiş bir fotoğrafa göre medresenin bugünkü caminin mihrap aksı üzerindeki giriş yönünde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bugünkü merkez Camisinin mihrap yönündeki hazire alanında olduğu söylenen bir önceki caminin yeri şüphelidir. Çünkü mihrap yönünde hem dik bir yamaç vardır hem de bahsi geçen fotoğrafta merkez caminin kuzey batı yönünde bugün hazire alanı eğimli arazinin daha alçak kısmında taş bir yapının bir kısmı görülmektedir. Bu yapının yıkılan cami olma ihtimali de düşünülmelidir. Bu durumda önceki cami 1944'den sonra yıkılmış olmalıdır. Ayrıca bugün caminin kuzey doğu köşesinde bulunan minarenin daha önde güney doğu

yönünde olduğu, medrese yıkıldıktan sonra bugünkü yerinde tekrar yapılmış olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 465).

Şekil 465. Ağaçseven Köyü Camisi yanındaki eski medrese (Korkmaz'dan işlenerek, 2006)

Ağaçseven Köyü' nün Ğorğor adıyla bilinen Orta mahallesinde bulunan caminin 1880 yılında beratının yenilenmiş olduğu, tahminen 250 yıllık bir cami olduğu ve aynı zamanda medrese olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Mimari olarak son derece beğenilen ve bölgede dikkat çeken camilerden biri olan bu yapının yolunun olmadığı, bir süre sahipsiz, bakımsız bırakıldığı ve geçirdiği yangın tehlikesini küçük hasarlarla atlatmış olduğunu belirtilmektedir (Haliloğlu, 2007: 23-26), (Şekil 466).

Şekil 466. Ağaçseven köyü Orta Mahalle Camisi (Haliloğlu, 2007:23)

Konum olarak çalışma alanı olan Trabzon il sınırı dışında, Rize'nin Kalkandere ilçesinin Hüseyin Hoca Köyü'nde bulunan Hüseyin Hoca köyü sahil Camisi orjinalinde Of sınırları içinde inşa edilmiş olduğu için çalışmaya dahil edilmiştir. Çantı tekniğinde yapılmış olan ahşap cami H-1250, M-1824 yılında İyidere vadisi üzerinde Of'a bağlı Keler

Köyü'nde Hacı Ömer tarafından Ordulu Mehmet Usta (URL-76, 2015)'ya yaptırılmıştır. Köprübaşı Sahil Camisi olarak ilk adlandırılmıştır. Keler Köyü'nde yeni bir cami yapılmak istenince çoğunluğu Keler Köyü'nden gidenlerce oluşturulan Hüseyin Hoca köyü halkı 1977 yılında camiyi kendi köylerine taşımıştırlar. Bir çay deposu üzerine taşınan camiye zamanla yapılan niteliksiz ekler ve değişiklikler sonucu caminin hem restorasyonu hem de tekrar taşınması gündeme gelmiştir. Çatısı orjinalinde marsilya tipi kiremit iken daha sonradan saç kaplamaya dönüştürüldüğü için sadece çatısı sökülerek diğer bütün mimari elemanları bütün olarak 30 Haziran 2011'de cami askı gergiye alınarak 20m güneyinde yaklaşık 1m taş yığma su basman üzerine yerleştirilir. Cami taşınınca minare yolun kenarında ortada kalmıştır (Sav, 2012). Aslında Keler Köyü'nde inşa edilmiş olan bu cami orijinal yerinden başka bir yere taşındığı için yapıldığı yere ait bilgi vereceği açıktır. Bu nedenle çalışma alanı içinde Of'a bağlı diğer İyidere vadisi üzerindeki camilerle birlikte incelenerek değerlendirilmiştir.

Baltacı Deresi Vadisi'nin yukarı kesiminde dokuz mahalleden oluşan Hanlut (Dağönü) Köyü'nün bir yayla köyü olmasına rağmen 1554 yılında 1876'ya kadar hemen hemen her dönem belli bir nüfus yoğunluğunu muhafaza etmiştir. I. Dünya savaşından ve Cumhuriyet döneminde köyün yoğun göç vermesi ve yol durumunun zorlu ve hava şartları nedeniyle hep açık olamaması gibi sebeplerden daha çok yaz aylarında şenlenen bir yer olmuştur. Haçkalı Mustafa Tarhan Hoca ve "Haçkalı Baba" gibi bölgede çok iyi bilinen ve kıymet verilen din alimleri bu köyde doğmuşlardır. 1970'lede köyün hemen hemen her mahallesinde bir cami olduğu ifade edilmektedir (Bostan, 2012: 110). Köyün merkezi sayılan Büyükköy mahallesindeki caminin kitabesinde H-1312 yani M-1894 tarihi vardır… Varhali mahallesinde dere kenarında bulunan caminin geçirdiği yangın sonucu tamir edilmediği için kullanılmadığı ifade edilmektedir (Bostan, 2012:107-108).

VBM ve TDKVKM'nün arşiv kayıtlarına göre Dağönü Köyü'nün Köyiçi mevkiinde bulunan kullanılmayan cami H-1291, M-1875 tarihinde inşa edilmiştir. Taş yığma olan yapının zemin ve mahfil döşemeleri sökülmüş, üstörtü kaplamaları eksik, duvarları sıvasız ve genel olarak oldukça bakımsız durumdadır (Şekil 467).

Şekil 467. Dağönü Köyü Camisi, 1875 (VBM arşivi)

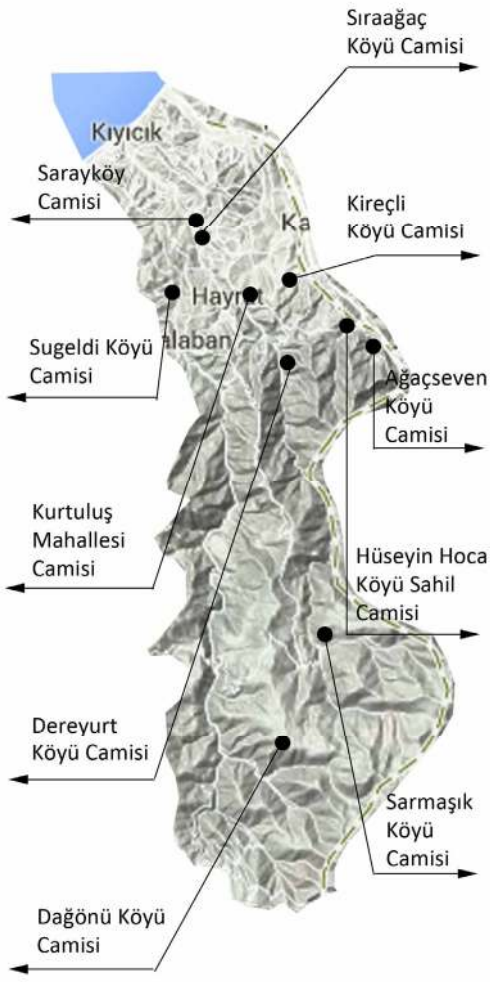
Dağönü Köyü'nün Varhali Camisi haziresinde mezarı bulunan Karakaş Ahmet Efendi'nin Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kesiminde Of'a bağlı olan Sıraağaç (Çalek) Köyü'ndeki medreseyi kurup burada müderrislik yaptıktan sonra aynı vadinin biraz yukarısında bulunan Yarlı (Yığa) Köyü'nde de bir medrese açma girişiminin başarısız olduğu ifade edilmektedir (Bostan, 2012:108). Solaklı ve Baltacı Deresi Vadisi'ndeki müderrislerin eğitim görevleri yanında medreseler gibi okulların açılmasına öncülük ederek dini eğitimi yayma misyonları oldukları da anlaşılmaktadır.

Osmanlı döneminde camilerin yanında dini eğitim-öğretim veren medrese yapımının yaygın olduğu bilinmektedir. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde de bu geleneğin birçok yerde uygulandığı ve buralarda sadece bölgesel anlamda değil Anadolu'nun her yerine değerli din adamları yetiştirildiği bilinmektedir. Bugün bölgede bunların bir kısmı günümüze aktarılabilmişken bazıları yıkılmış veya okul gibi başka işlevlere dönüştürülmüştür. Medreselerin varlığı bölgede dini yapıların ya da dini yapı geleneğinin eskilere dayandığının da bir göstergesi olarak düşünülebilir. Rize sınırlarında bulunan Kalkandere vadisi üzerindeki eski adı Andrada olarak bilinen Hurmalık Köyü'ndeki medrese Cumhuriyet döneminde ilkokula çevrilmiştir (Çolak, 2007: 10).

Baştacı Deresi Vadisi'nde mevcut kırsal camilerin listesi ve haritada dağılımı aşağıdaki gibidir (Tablo 43), (Şekil 468).

Tablo 43. Baltacı Deresi Vadisi'nde incelenen kırsal camiler

Baltacı Deresi Vadisi			
	1	Sarayköy Camisi; 1328 (M. 1910-11)	ÖZGÜN (Harabe)
	2	Sugeldi Köyü Camisi; (?)	ÖZGÜN
	3	Sıraağaç Köyü Camisi; (?)	ÖZGÜN (Harabe)
	4	Kurtuluş Mahallesi Camisi; 1338 (M. 1919-20)	Kapsamlı müdahale görmüş.
	5	Dereyurt Köyü Camisi; (?)	ÖZGÜN (Yeri değişmiş)
	6	Sarmaşık Köyü Camisi; 1294 (M. 1877-78)	ÖZGÜN
	7	Dağönü Köyü Eski Camisi; 1910'lu yıllar, 1291 (M. 1874-75)	ÖZGÜN (Harabe)
	8	Kireçli Köyü Camisi; 1952	Kısmen müdahale görmüş.
	9	Keler Köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil) Camisi; 1250 (M. 1834-35)	ÖZGÜN (Yeri değişmiş)
	10	Ağaçseven Köyü Camisi; 1209 (M. 1794-95)	Kısmen müdahale görmüş.

Şekil 468. Baltacı Deresi Vadisi'nde incelenen kırsal camiler

2.10.5.2.1. Yerleşim Durumu

Baltacı Deresi Vadisi'nde kırsal Camiler mümkün olduğunca yerleşkelerin en düz ve açık alanlarına konumlandırılmışlardır. Bu alanlar genellikle yolla bağlantılı yerlerde seçilmiştir. Diğer taraftan arazi eğimi fazla olan dik yerleşimlerde yolla kısmen ilişkili çoğu zaman dar yollardan yaya olarak ulaşılabilecek tepelik alanlara kurulmuşlardır. Vadinin orta bölümündeki Dereyurt Köyü Camisi, vadinin aşağı bölgesine yakın Sugeldi Köyü Camileri yoldan yukarı yaklaşık 50- 100m civarında dar bir yolla tırmandıktan sonra camiye ulaşılabilmektedir.

Camilerin yanında genelde hazire alanı bulunmakta olup medreseli camilerde vardır. Sugeldi, Sıraağaç, Ağaçseven ve Kireçli Köyü Camileri medereseli cami olup maalesef orijinal medreleri yıkılarak yerlerine çok katlı Kuran Kursları yaptırılmıştır.

Camilerin vadi üzerindeki konumlarına göre vadinin aşağı bölgesinde doğu yamacında Sarayköy Camisi, Sıraağaç Köyü Camisi ve vadinin batı yamacında Sugeldi Köyü Camisi yer almaktadır. Vadinin orta bölümüne doğru Kireçli Köyü, Kurtuluş Mahallesi, Hüseyin Hoca Köyü, Ağaçseven Köyü ve Dereyurt Köyü Camileri yer almaktadır. Büyükdere Vadisi'nin yukarı bölgesinde Sarmaşık Köyü Camisi ve Baltacı Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde Dağönü Köyü Camisi yer almaktadır.

2.10.5.2.2. Plan Şeması

Baltracı Deresi Vadisi'nde bulunan kırsal cami planlarının kare, kareye yakın dikdörtgen ya da dikdörtgen biçimli oldukları görülmektedir. Bunlar arasında Sarayköy, Sugeldi ve Ağaçseven Köyü Camileri'nin kare ya da kareye yakın dikdörtgen planlı iken diğerleri dikdörtgen biçimlidir. Dikdörtgen biçimli camilerin uzun kenarları genellikle mihrap ekseni boyunca olmakla birlikte vadinin orta kısımlarında yer alan Hayrat'a bağlı Kurtuluş ve Dereyurt Köyü Camileri doğu batı ekseni boyunca uzunlamasına planlanmışlardır (Ek Tablo 109), (Şekil 473) .

Camilerin bir kısmında son cemaat yeri bulunurken bir kısmında yoktur. Kireçli ve Kurtuluş Köyü Camileri'nin son cemaat yerleri kapalı olup sonradan eklenmiştirler. Sugeldi, Dereyurt ve Keler köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) Camileri'nin son cemaat yerleri açık olup ahşap sütunlarla desteklenmiştirler. Vadinin yukarı kesiminde bulunan Sarmaşık Köyü Camisi'nin son cemaat yeri ise kapalı olup orjinaldir. Sugeldi ve Keler köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) Camileri'nin son cemaat yerleri iki katlı

olup ahşap sütunlarla desteklenmiştirler. Açık son cemaat yerinde “L” ya da “U” biçiminde ahşap sedirlerin yerleştirilerek oturma birimleri oluşturulması yaşam kültürünün planlamadaki yansımaları olarak karşılaşılmaktadır (Şekil 469).

Şekil 469. Kireçli, Kurtuluş, Sarmaşık, Sugeldi, Dereyurt ve Keler köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) Camileri’nin son cemaat yerleri

Camilerin girişleri genellikle mihrap ekseni üzerinde olup Sıraağaç, Dereyurt ve Keler köyü (Hüseyin hoca köyü sahil Camisi) Camileri’nin girişleri batı cephesi üzerindeyken Dağönü Köyü Eski Camisi’nin girişi doğu cephesi üzerindedir. Diğer taraftan Ağaçseven ve Sarmaşık Köyü Camileri’nin hem mihrap ekseninde hem de doğu cephesi üzerinde olmak üzere harim kısmına çift girişleri mevcuttur.

Sıraağaç Köyü Camisi, harim kısmında doğu batı ekseni üzerinde yan yana yerleştirilmiş olan iki ahşap sütunla vadideki diğer camilerden farklılaşmaktadır (Şekil 470).

Son cemaat yeri genellikle mihrap ekseni üzerinde olup Dereyurt ve Keler köyü (Hüseyin hoca köyü sahil Camisi) Camileri’nin son cemaat yerleri batı cephesi üzerindedir.

Vadideki camilerin bir kısmında açık ya da kapalı son cemaat yeri bulunmaktadır. Giriş genellikle mihrap ekseni üzerindeki cepheden sağlandığı gibi doğu batı ekseni üzerinden de olabilmektedir. Mahfil katına içten veya dıştan doğu, batı ya da güney cephelerinin birinden ulaşım sağlanmaktadır.

Vadinin orta kesiminde Hayrat’a bağlı Dereyurt ve yukarı kısımda bulunan Sarmaşık Köyü Camileri bütünleşik işlevli olup harim kısmına bitişik eğitim amaçlı medrese odası ve görevlinin kalabileceği bir mekan bulunmaktadır. Vadinin yukarı kesiminde yüksekte

bulunan Sarmaşık Köyü Camisi'nin son cemaat yeri alçak kısımlara oranla oldukça soğuk iklim koşulları nedeniyle olsa gerek orjinalde kapalıdır. Sarmaşık Köyü Camisi zemin katında son cemaat yerinden harim ve görevlinin (imam) kaldığı mekana, üst katta ise son cemaat yerinden medrese ve mahfil katına geçiş vardır. Dereyurt Köyü Camisinde son cemaat yerinin kuzey yönünden geçilen bir oda ve bu odadan geçilen bir oda daha bulunmaktadır. son cemaat yerinde açıkta bulunan bir merdivenle üst katta bulunan odalara geçiş sağlanmaktadır. Bu mekanlar aynı zamanda mahfil katı ile de bağlantılıdır (Şekil 471).

Şekil 470. Sıraağaç Köyü Camisi harim kısmındaki sütunlar

Şekil 471. Sarmaşık (üstte) ve Dereyurt (altta) Köyü Camileri'nin medrese ve görevlinin kaldığı odalar

Yine Hayrat'a bağlı vadinin yukarı kesimlerinde Sarmaşık Köyü Camisi'nin batısında ayrı bir dere kolu üzerinde yer alan Dağönü köyü eski Camisi oldukça harap ve boş durumda olsa da harim kısmının mahfil katı altında yer alan duvardaki ocak nişinden dolayı bu caminin de bütünleşik işlevli olarak kullanılmış olması muhtemeldir (Şekil 472).

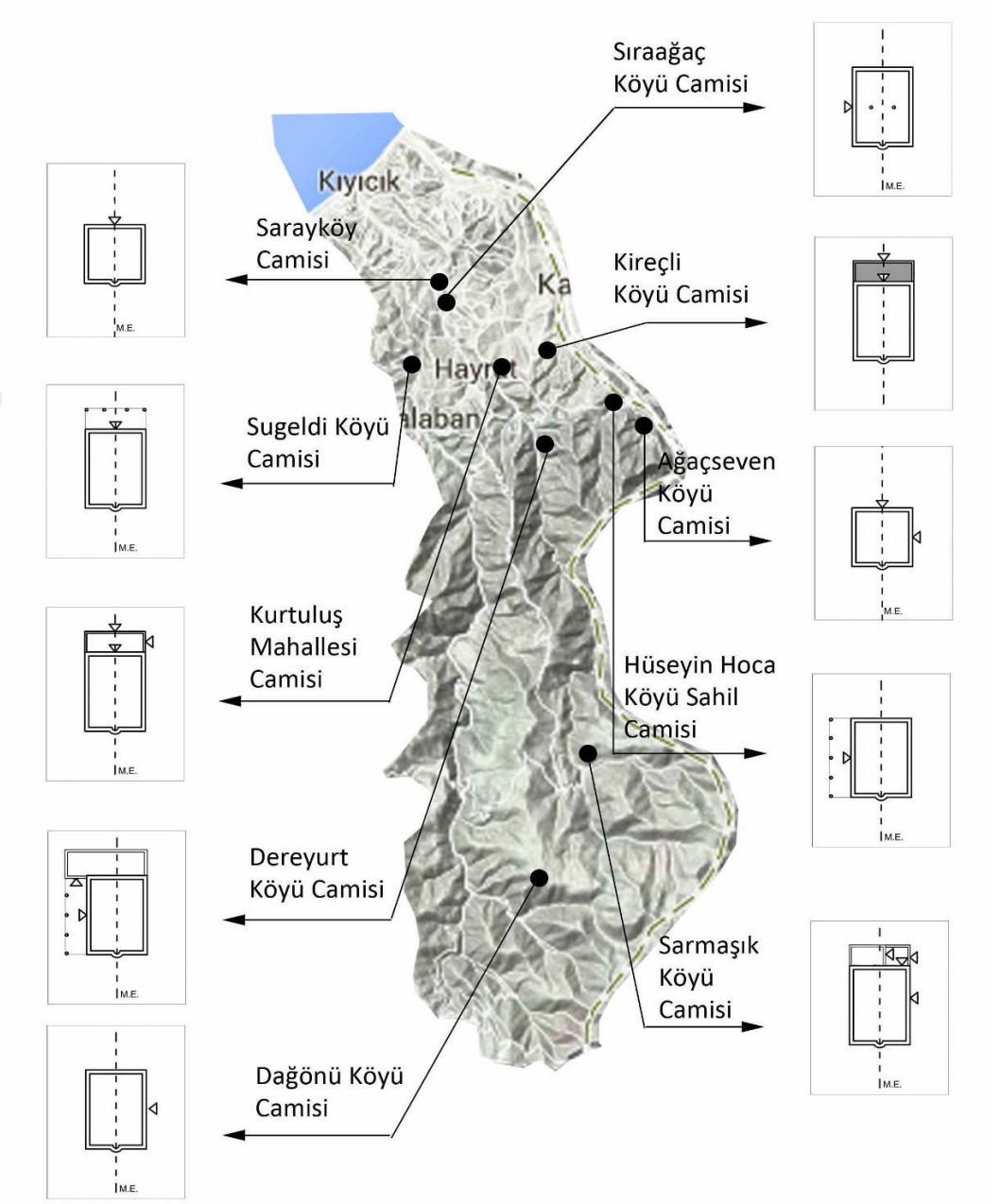

Şekil 472. Dağönü Köyü Eski Camisi'nin hariminde kuzey cephesi üzerindeki ocaklı bölüm (fotoğraflar: VGM'den)

Vadi içindeki kırsal camiler plan tipleri açısından genel olarak değerlendirildiğinde;

- Ölçek olarak bakıldığında; Büyükdere vadisi üzerinde Of'a bağlı Sıraağaç Köyü Camisi'nin en büyük kırsal cami olduğu görülmektedir. Büyükdere ve İyidere arasında yer alan Of'a bağlı Kireçli ve Ağaçseven Köyü Camileri'nin ikinci sırada, Baltacı deresi üzerinde Sugeldi, Büyükdere üzerinde Hayrat'a bağlı Kurtuluş, Sarmaşık Köyü Camileri'nin üçüncü sırada yer almaktadırlar. Büyükdere üzerinde Of'a bağlı Sarayköy, Keler (Hüseyin hoca köyü), Büyükdere üzerinde Hayrat'a bağlı Dereyurt, Sarmaşık ve Baltacı deresinin yukarı kısımları olan Cünis deresi üzerindeki Dağbaşı Köyü Camileri'nin en küçük ölçekte camiler olduğu anlaşılmaktadır.
- Hayrat'a bağlı, vadinin orta kesimindeki Dereyurt ve yukarı kısımdaki Sarmaşık ve Dağönü Köyü Camileri bütünleşik işlevli olmaları bakımından benzer plan özelliğine sahiptirler.
- Sugeldi ve Keler köyü (Hüseyin hoca köyü sahil Camisi) Camileri'nin son cemaat yerleri; açık iki katlı ve beş açıklıklı olarak tasarlanmaları bakımından benzeseler de ilkinde son cemaat yeri mihrap ekseni üzerinde diğerinde batı cephesi üzerinde bulunmaktadır.
- Genel olarak bakıldığında Baltacı Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerin arazinin mümkün olduğunca düz olan yerine konumlandırıldığı bu nedenle bazılarında yalnızca alçak bir subasman seviyesi oluşturulduğu görülürken Solaklı Deresi Vadisi'ndeki birçok

kırsal caminin eğimli araziden dolayı ara kottan camiye girilerek alt katların medrese olarak kullanıldığı görülmektedir.

Şekil 473. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri plan şemalarını gösteren harita

2.10.5.2.3. Üstörtü / Tavan

Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri dört omuzlu kırma çatı olup tavanlarda genellikle kare ya da sekizgen göbekli kademeli ahşap tavan, gizli kubbeli ve az da olsa düz ahşap tavanlı uygulamalar da görülmektedir (Ek Tablo 110), (Şekil 479).

Baltacı Deresi Vadisi'ndeki bütün kırsal camiler dört yönde kırma çatı olup Dağönü köyü eski Camisi iki yöndeki kırma çatısıyla vadi içindeki camilerden farklılaşmaktadır (Şekil). Çatı seviyesine kadar taş olan yapının çatı alınlığında kalan üçgen kısım ahşap olarak inşa edilmiştir. Caminin çevresindeki yapılaşma biçimine bakıldığında aynı çatı biçimini onlarda da görmek mümkündür (Şekil 474

Büyükdere Vadisi'nde bulunan Of'a bağlı Ağaçseven ve Hayrat'a bağlı Dereyurt Köyü Camileri üstörtüleri yapım tekniği açısından benzer olmakla birlikte birincisi iç içe geçmiş iki diğeri üç kademeli kareden oluşmaktadır.

Baltacı Deresi Vadisi'nde Of'a bağlı Sugeldi Köyü Camisi'nin üstörtüsü yapım tekniği açısından vadideki tüm örneklerden ayrılmaktadır. Kareden yine kare biçime geçerek kademelendirilmiş olup en dıştaki tavan yüzeyi ile bir içteki kare yüzey arası tekne tavan gibi içbükey olarak uzun ahşap parçaların çakılması ile oluşturulmuştur. İçteki kademe içinde sekizgen göbek oluşturulmuştur. Üstörtünün en alçak kottaki kenar ahşapları değiştirilmiştir (Şekil 475).

Şekil 474. Dağönü Köyü Eski Camisi'nin iki yönde kırma çatısı ve çevredeki konutlar

Şekil 475. Sugeldi Köyü Camisi üstörtüsü

Büyükdere Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Sarmaşık Köyü Camisi ile oldukça tahrip olmuş olsa da Baltacı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Dağönü köyü eski Camisi üstörtülerinin son derece benzer oldukları fark edilmektedir. Sarmaşık Köyü Camisi üstörtüsünün ortadaki göbek kısmı oldukça ayrıntılı ahşap oyma bezemelidir. Konum olarak bakıldığında Büyükdere ve Baltacı Deresi Vadilerinin güney kısmında ulaşılması güç yüksek alanlarda Sarmaşık Köyü'nün Dağönü'ne göre kuzeybatı yönünde yer aldığı görülmektedir (Şekil 476).

Keler Köyü Camisi (Hüseyin Hoca Köyü sahil Camisi) üstörtüsünde üç kademe halinde sekizgen biçimin iç içe geçtiği görülmektedir. Ayrıca tavandaki ahşap oyma işçiliği son derece dikkat çekicidir (Şekil 477).

Büyükdere ve İyidere arasında yer alan Ağaçseven, Kireçli ve Büyükdere vadisi üzerinde Hayrat'a bağlı Kurtuluş Köyü Camilerinde gizli ahşap kubbeli üstörtü biçimi kullanılmıştır. Kireçli Köyü Camisinde merkezdeki büyük kubbenin dışında harimin üzerinde dört köşede de birer küçük kubbe daha yerleştirilmiştir. Çoklu kubbe uygulaması ile Kireçli Köyü Camisi diğer örneklerden farklılaşmaktadır (Şekil 478).

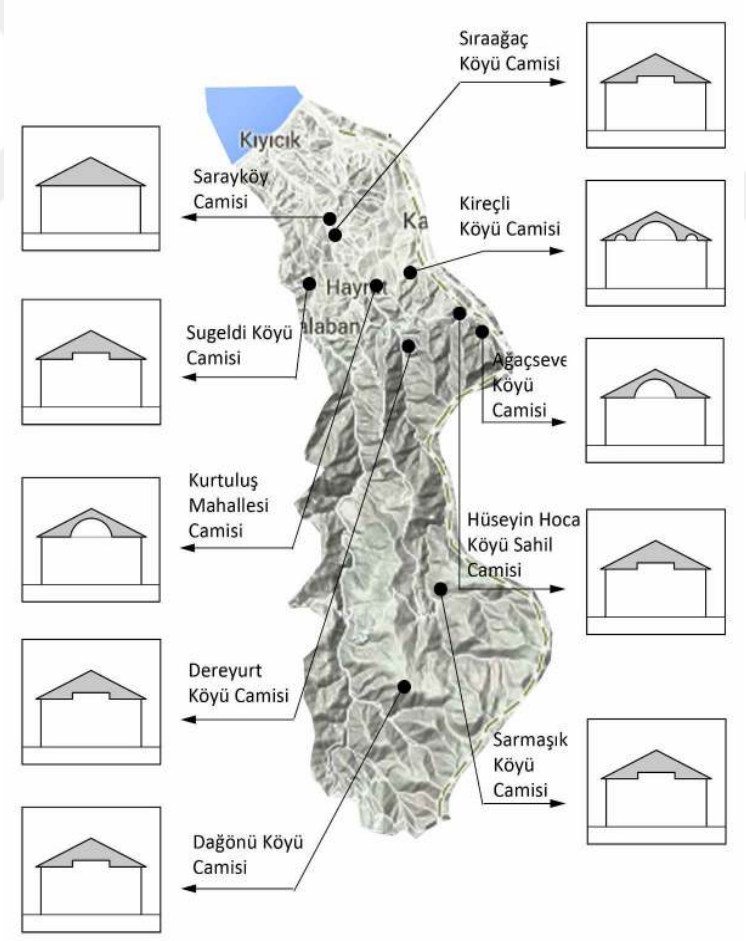
Şekil 476. Sarmaşık ve Dağönü Köyü Camileri kademeli ahşap üstörtüleri

Şekil 477. Keler Köyü Camisi (Hüseyin Hoca Köyü sahil Camisi) üstörtüsü

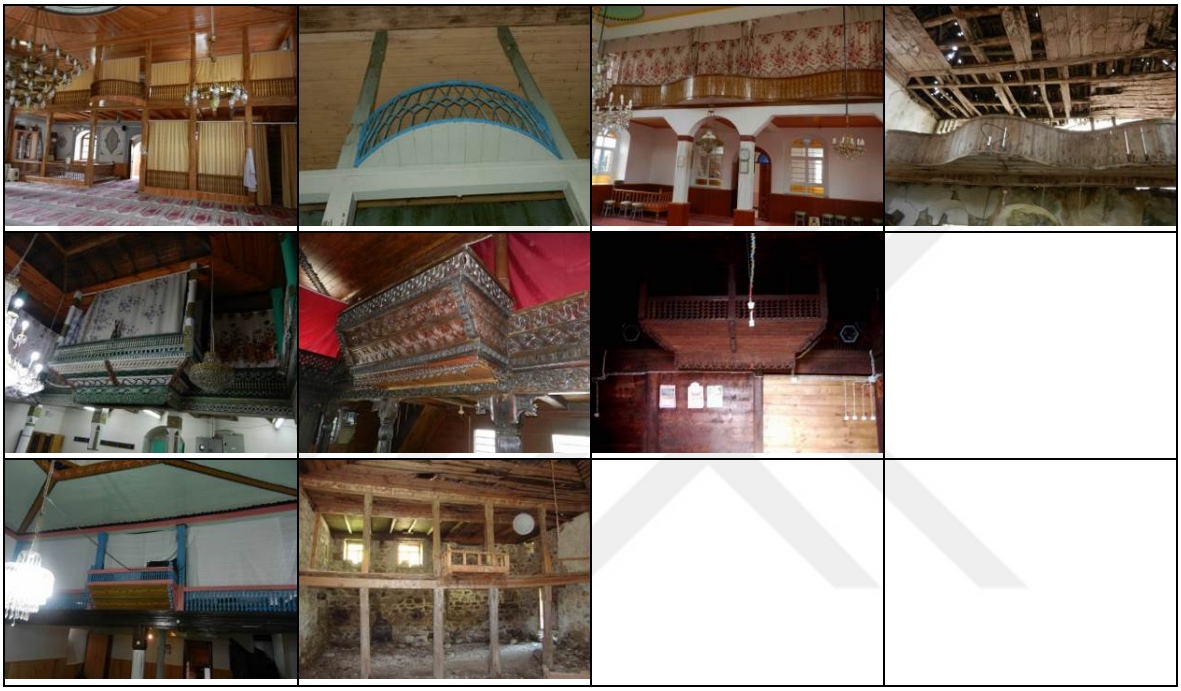
Şekil 478. Ağaçseven, Kurtuluş (üstte) ve Kireçli köyü (altta) Camileri'nin üstörtüleri

Şekil 479. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri üstörtü ve tavan şemalarını gösteren harita

2.10.5.2.4. Mahfil

Baltacı Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerin mahfil biçimleri genel olarak tek yönde olup Dereyurt, Keler Köyü (Hüseyin Hoca Köyü) Camileri'nin mahfilleri üç yönde "U" biçimli ve Sugeldi Köyü Camisinde ise dört yönde devam etmektedir (Ek Tablo 111), (Şekil 480, Şekil 481).

Şekil 480. Ağaçseven, Sıraağaç, Kireçli, Sarayköy, Sugeldi, Keler (Hüseyin Hoca), Dereyurt, Sarmaşık, Dağönü Köyü Camileri mahfilleri.

Kesit olarak bakıldığında mahfiller yalnızca harim kısmının üzerinde bulunabildiği gibi son cemaat yerinin konumuna göre Sugeldi ve Kireçli Köyü Camilerinde olduğu gibi mihrap ekseni ya da Dereyurt ve Keler köyü (Hüseyin Hoca Köyü) camilerinde olduğu gibi batı yönünde genişleyebilmektedirler.

Mahfil köşklerinde genel olarak dikdörtgen ve yarım dairesel çıkmalar olup uygulamada farklı biçimler ortaya çıkmıştır. Mahfiller iki, dört ya da altı ayakla taşınmaktadırlar. Sarmaşık Köyü Camisi mahfili biri ortada biri duvara bitişik ve biri mahfil altında olmak üzere üç ayakla taşınmasıyla vadideki diğer örneklerden farklılaşmaktadır.

Sıraağaç ve Ağaçseven Köyü Cami mahfilleri ortada yarım daire çıkmalı olup birincisi dört sütunla diğeri altı sütunla taşınmaktadır.

Büyükdere üzerindeki Of' a bağlı Sarayköy ve Kireçli Köyü Camileri'nin mahfilleri ortadaki daha büyük olmak üzere yan yana üç yarım daire biçimindedir. Sarayköy'deki mahfil duvarlar aracılığı ile taşınırken Kireçli Köyü'ndeki sonradan ayakları betonarmeyle değiştirilmiş iki ayağa oturtulmuştur.

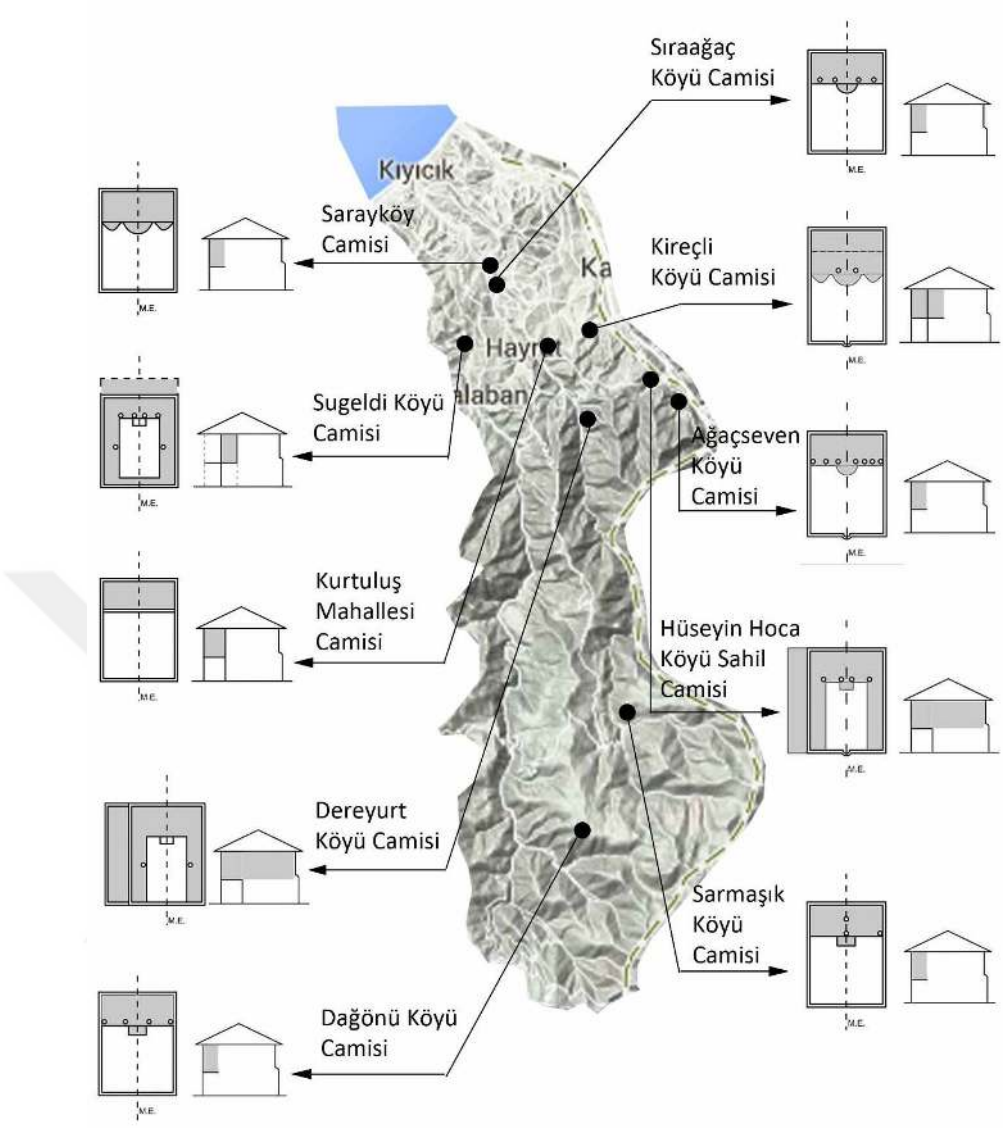
Baltacı deresi üzerinde Of'a bağlı Sugeldi ve Büyükdere üzerinde Hayrat'a bağlı Dereyurt Köyü Camileri mahfil köşkleri dikdörtgen çıkmalı olup öne ve yanlara doğru kademeli olarak ahşapların taşırılması ile genişlemekte ve bütün yüzeye yapılan ahşap oyma bezemeler rahatlıkla her yerden görülebilmektedir. Keler Köyü (Hüseyin Hoca Köyü) Camisi mahfilinin dikdörtgen çıkması sadece öne doğru kademeli olarak genişletilmiştir (Şekil 481).

Büyükdere'nin yukarı kısmında Hayrat'a bağlı Sarmaşık Köyü Camisi'nin mahfil kısmı düz olup orta bölümünün eğimli bir biçimde çıkmasıyla mahfil köşkü elde edilmiştir. Yine Hayrat'a bağlı Baltacı deresinin yukarı kısmında yer alan Dağönü Köyü Eski Camisi'nin mahfili sade dikdörtgen çıkmalıdır (Şekil 481)

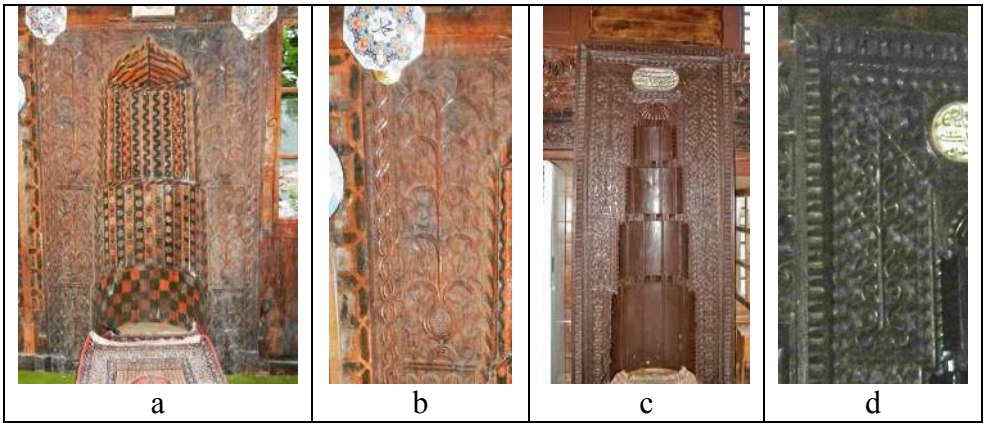
Dairesel çıkmalı mahfillerin ön yüzleri genellikle sade olup üç yada dört yönde devam eden dikdörtgen çıkmalı Sugeldi, Keler (Hüseyin Hoca) ve Dereyurt Köyü Camileri'nin mahfil ön yüzleri ve çıkmaları oldukça ayrıntılı ahşap oyma bezemeli olup en yoğun bezeme Sugeldi Köyü Camisinde görülmektedir.

2.10.5.2.5. Mihrap

Baltacı Deresi Vadisi'nde mihrap duvarının ahşap ya da taş olmasına göre mihraplar da genellikle ahşap ya da taştan yapılmaktadır. Dereyurt ve Keler Köyü Cami (Hüseyin Hoca köyü sahil Camisi) lerinin ahşap mihrapları dışında diğerleri taştan inşa edilmiştir. Ahşap mihrapların nişleri üç ya da dört kademeli olurken taş mihraplarınki dörtten yediye kadar değişebilmektedir. Ahşap mihraplar dikdörtgen çerçeveli olup oldukça zengin ahşap işçiliğiyle bezenmiştirler (Ek Tablo 112), (Şekil 485). Dereyurt Köyü Camisi ve Hüseyin Hoca Keler Köyü Camisi ahşap mihrapları üzerindeki zincir, birkisel dallar ve lale motifleri özenli bir ahşap işçiliği göstermektedirler (Şekil 482).

Şekil 481. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri mahfil şemalarını gösteren harita

Şekil 482. Dereyurt Köyü (a, b) ve Keler Köyü Camileri'nin (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) (c, d) ahşap mihrapları

Büyük dere vadisi üzerinden aşağıdan yukarıya doğru Sarayköy, Sıraağaç ve Sarmaşık Köyü Camileri ve Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kesiminde yer alan Sugeldi Köyü Cami mihrapları dikdörtgen niş içinde olup nişin yanlarında basit kabartmalı süslemeler yer almaktadır. Baltacı Deresi Vadisi'nin yukarı kesimlerinde yer alan Dağönü Köyü Eski Camisi'nin mihrabı son derece sade olup duvar yüzeyine sadece dört kademeli mihrap nişi açılmıştır. Kademeli olan mihrap nişlerinin en üstte kalan parçası genellikle dairesel kemer biçimiyle biterken Sarayköy Camisindekinin tepe noktası kaş kemer gibi yukarı kıvrımlı oluşuyla diğerlerinden farklılaşmaktadır. Süsleme olarak bakıldığında dairesel motiflerle sade tasarımlara rastlanırken Büyükdere Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Sarmaşık Köyü Camisi mihrabında dairesel rozetlerin yanısıra ibrik ve kıvrımlı dal bezemeleri ile dikkat çekmektedir. Diğer yanda Sugeldi Camisi'nin mihrap çerçevesi üzerindeki sarmal motiflerin oluşturduğu desende farklılık göstermektedir (Şekil 483).

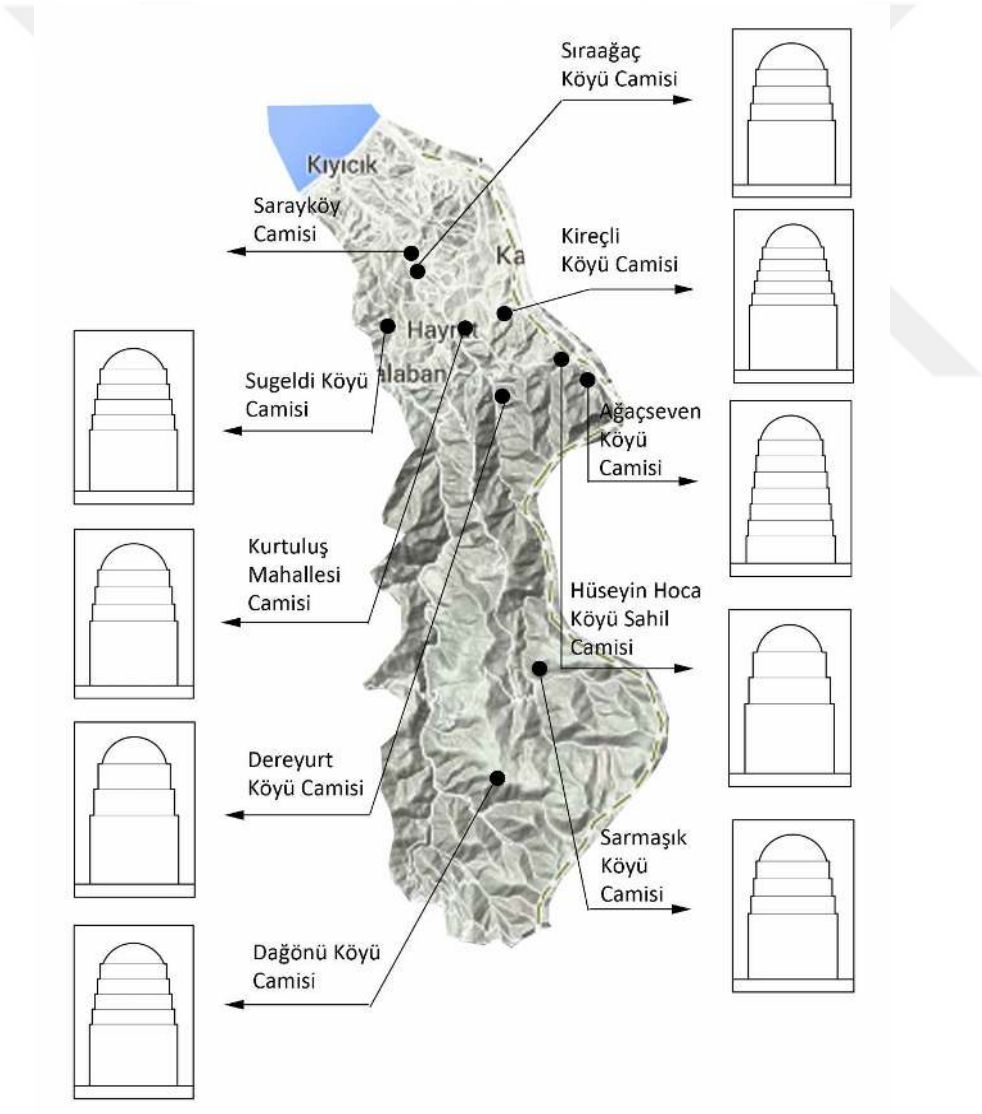

Şekil 483. Büyükdere Vadisi'nden Sarayköy, Sıraağaç, Sarmaşık, Sugeldi ve Baltacı Deresi Vadisi'nden Dağönü Köyü Camileri mihrapları

Büyükdere vadisi üzerinde aşağıdan yukarıya doğru Kireçli, Ağaçseven ve Kurtuluş Köyü Cami mihrapları gerek sütünceli mihrap çerçeveleri ve üst kısıma yerleştirilmiş kitabeleri gerekse dış çerçeve üzerindeki alınlık kısmıyla diğerlerine göre daha büyük ve anıtsal bir görünüme sahiptirler (Şekil 484).

Şekil 484. Ağaçseven, Kurtuluş ve Kireçli Köyü Camileri mihrapları

Şekil 485. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri mihrap şemalarını gösteren harita

2.10.5.2.6. Kapı Açıklığı

Kapılar da pencerelerde olduğu gibi yapının taş ya da ahşap olmasına göre farklı biçimler almaktadırlar. Kapı açıklıkları taş yapılarda genellikle basık ya da beşik kemerli olup çift kanatlı ahşap kapıya sahiptirler (Ek Tablo 113), (Şekil 489). Dağönü Köyü'ndeki caminin beşik kemerli kapısının dairesel kısmı taş örülerek dikdörtgen boşluk oluşturulmuştur. Bu boşluk içine beşik kemerli tek kanatlı ahşap kapı yerleştirilmiştir. Vadi içindeki taş yığma camilerde bu kapı biçimi sıradışı uygulamalardan biri olarak kabul edilebilir (Şekil 486).

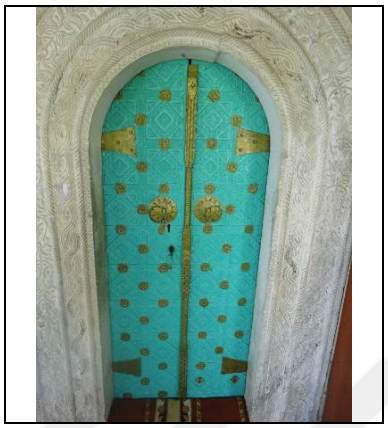

Şekil 486. Ağaçseven, Sarayköy, Sugeldi, Dağönü Köyü Camileri'nin harime giriş kapıları

Genel olarak vadide taş yapılarda taçkapı uygulamasına rastlanmazken Ağaçseven Köyü Camisi'nin kuzey cephesindeki kabartma motiflerle bezeli taçkapısı dikkat çekmektedir (Şekil 486). Dikdörtgen biçimli taçkapının kenarları yıldız, kemerli kapı açıklığının etrafı yarım dairesel biçimli bordürle çerçevelenmiştir. Taçkapı içinde kemerli kapı açıklığının üzerinde üç bölümlü kitabe yer almaktadır. Sağdan sola doğru ilk iki bölüm üç satırlı iken üçüncü bölüm dört satırdan oluşmaktadır. Genel olarak vadide rastlanan sade kemerli kapılar arasında Sugeldi Köyü Camisi'nin kemer taşları ve aynı zamanda çift kanatlı ahşap kapı üzerine son derece özenli ve incelikli bir biçimde işlenen taş ve ahşap kabarma motifli bezemeler dikkat çekmektedir (Şekil 487).

Ahşap yapılar üzerindeki ahşap kapılar genellikle beşik kemerli olup oldukça zengin ahşap motif ve desenlerle bezenmiştirler. Özellikle taç kapı içinde yer alanların hem taç kapıyı sınırlayan çerçeve içindeki hem de kapı kanadı ve kasası üzerinde yer alan bezemeler yöredeki ahşap teknolojisi, işçiliği ve estetik beğeni anlayışının ne kadar üst düzeyde olduklarının açık göstergeleridirler (Şekil 488). Bir yapıda birden fazla kapı bulunabilmektedir. Keler Köyü Camisinde (Hüseyin Hoca Sahil Camisi) olduğu gibi

kapıları biri bezemeli diğeri sade olabilirken Dereyurt ve Sugeldi Köyü Camilerinde olduğu gibi ikisi de bezemeli olması durumunda kapıların desenleri de farklı olmaktadır (Şekil 488).

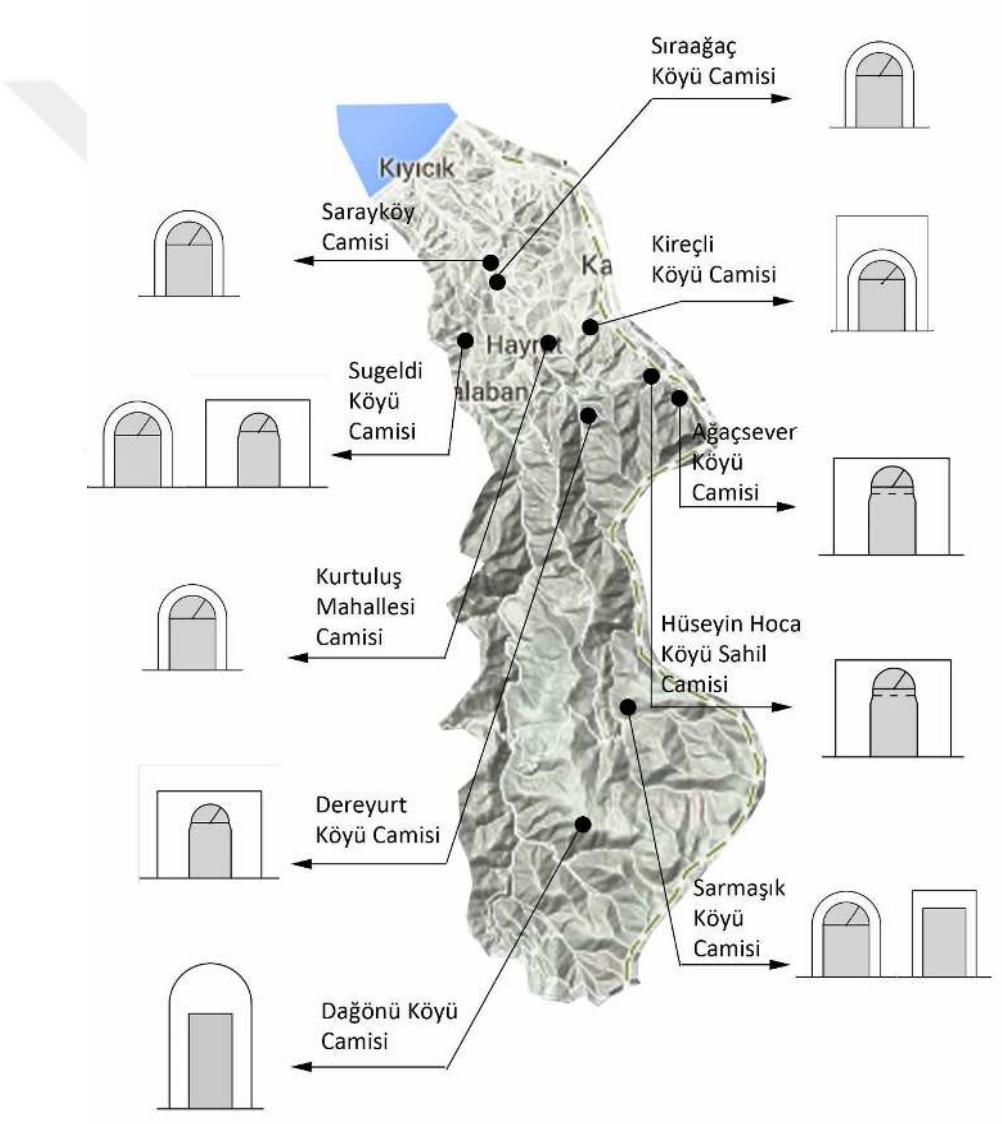
Şekil 487. Sugeldi Köyü Camisi kapısının bezemeli kemer açıklığı ve ahşap kapı kanatları

Şekil 488. Keler (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) (a), Sugeldi Köyü Camileri'nin harim ve mahfil kapıları (b,c), Dereyurt Köyü Camisi'nin harim ve medrese kapıları (d,e)

Ahşap yapılardaki ahşap kapılarda genellikle dikdörtgen çerçeve içine tek ya da çift kanatlı kapılar yerleştirilmiştir. Kapı boşluğunu oluşturan dikdörtgen biçimli pervazın dış yüzeyine kemerli sabit yekpare bir parça konulmaktadır ve kapı kanadı veya kanatları üzerine işlenen ahşap oyma bezemeler bu kemerli parçanın kanat üzerindeki izdüşümünden itibaren başlamaktadır (Şekil 489).

Ahşap kapılarda kıvrımlı çiçek dalları, çiçek yaprakları, lale motifi, üzüm motifi, sepet örgüsü, dairesel rozetler, dairesel ve sarmal tekrar eden motifler gibi bezeme ögeleri kullanıldığı görülmektedir (Şekil 490).

Şekil 489. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri kapı açıklıklarını göstren harita

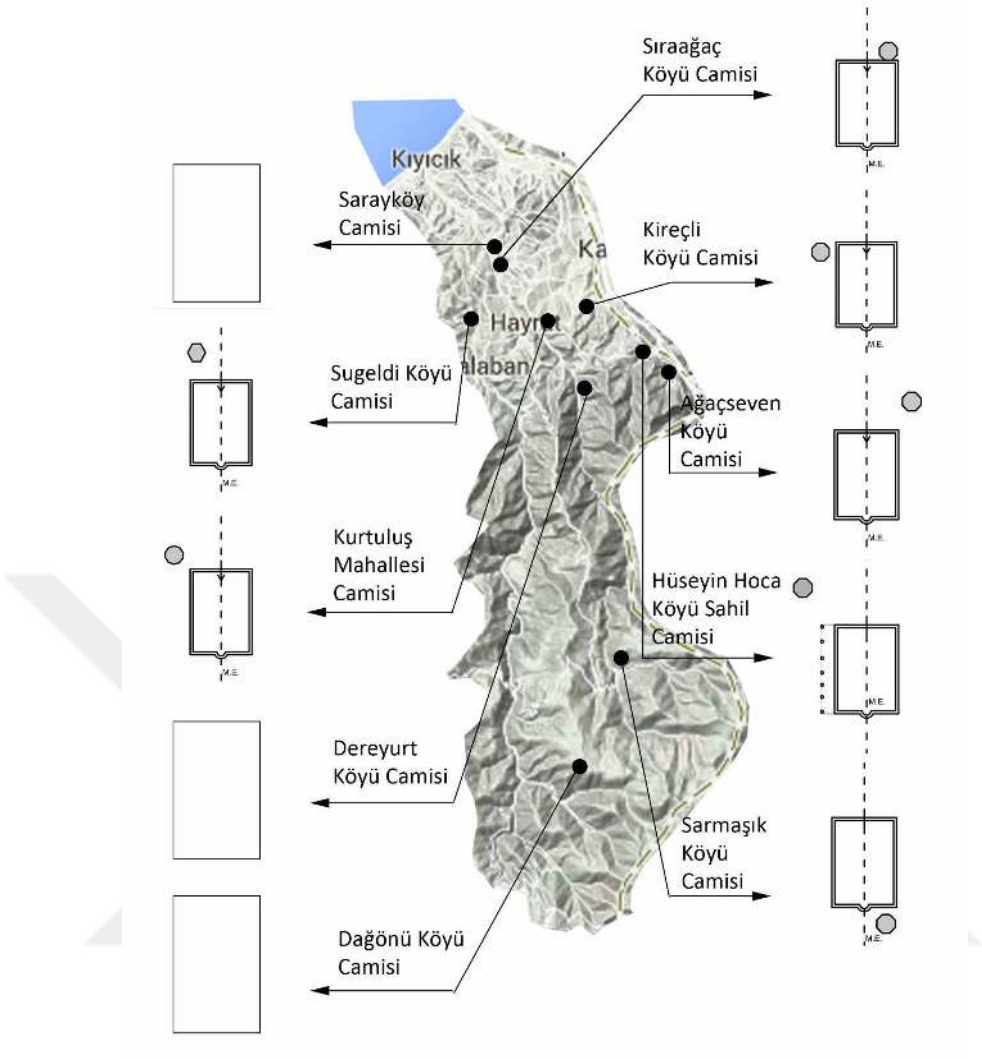
2.10.5.2.7. Minare

Baltacı Deresi Vadisi'ndeki kırsal camilerinin bir kısmında minare olmayıp minaresi olanlar çoğunlukla betonarme olduğundan sonradan ilave edilmiş ya da yenilenmiş oldukları anlaşılmaktadır (Ek Tablo 114), (Şekil 491). Bölgede ahşap minareye rastlanmamakla beraber sadece Ağaçseven Köyü Camisinde taş bir minareye rastlanmıştır (Şekil 490). Camiden ayrı olarak kuzey doğu köşesine yerleştirilen minare tek şerefeli olup sekizgen kaide üzerine yerleştirilen dairesel gövdeye sahiptir.

Şekil 490. Ağaçseven Köyü Camisi ve minaresi

Minaresi olmayan Sarayköy, Dereyurt ve Sarmaşık Köyü Camilerinde Cuma namazı kılınmadığına göre daha çok mahalle ölçeğinde mescit gibi kullanıldıkları da söylenebilir. Konum olarak bakıldığında Sarayköy'ün oldukça büyük ölçekte Camisi olan Sıraağaç, ya da Baltacı Deresi Vadisi'nin çarşı-Pazar yeri konumundaki Eskipazar'a yakın bir köy olduğu görülmektedir. Dereyurt Köyü Camisi'nin başka bir köyden bugünkü konumuna taşındığı bilinmekle birlikte Hayrat merkeze yakın bir konumda yer almaktadır. Baltacı Deresi Vadisi'nin en güneydeki yerleşimlerinden biri olan Dağönü Köyü'nün ise etrafında hem çarşı-Pazar işlevi gören hem de Cuma namazı kılınabilecek cami olan bir merkezi kullanıyor olmalıdırlar.

Şekil 491. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri minare şemalarını gösteren harita

2.10.5.2.8. Pencere Açıklığı

Baltacı Deresi Vadisi'nde pencereler taş ya da ahşap yapılarda olmalarına göre farklı biçimler almaktadırlar. Yapının taş ve ahşap kısımlarına göre de pencere biçimleri farklılaşmaktadır (Ek Tablo 115), (Şekil 496). Taş yapılardaki pencere boşluk biçimleri genelde dikdörtgen olup basık kemerli olanlar da vardır. Dikdörtgen biçimli pencerelerin bir kısmı söveli iken sövesiz olanlar da vardır.

Sugeldi Köyü Camisi'nin zemin kat pencere söveleri içe batıkken Sıraağaç Köyü Camisi pencere söveleri dışa çıkıktır (Şekil 492).

Sövesi olmayan dikdörtgen pencerelerde genellikle yekpare taşlar konularak boşluk oluşturulmaktadır. Büyükdere'nin yukarı kısmında bulunan Sarmaşık Köyü Camisi'nin taş yığma olan cami tarafındaki pencere tipleri boyut ve yapım tekniği açısından bölgede dikkat

çekici örnekler arasındadır. Taş duvar cephelerdeki mazgal tipi dikdörtgen açıklıklar dışta son derece küçük boyutta iken içte alt sıradakiler daha büyük olmak üzere oldukça geniş dikdörtgen açıklıklara dönmektedir (Şekil 493). Dış kısımda pencere boşluklarının ortasında düşey ve ortada kıvrımlı bir demir bulunmaktadır. Cephede bazı pencerelerin üzerindeki lento taşlarında kabartmalı biçimler ve semboller olduğu görülmektedir.

Şekil 492. Sugeldi ve Sıraağaç Köyü Camileri'nin pencere biçimleri

Taş cephelerdeki ikinci pencere tipi ise harim kısmına kuzey doğu yönünden giriş sağlayan kapının üzerindeki iki adet ahşap kafesli dikdörtgen penceredir (Şekil 494). Bunlar arasına dikdörtgen biçiminde yekpare taş blok üzerine yarıya kadar dört sıra yarıdan sonrası yan yana iki bölümlü olup sağ tarafı beş sıra sol tarafı üç sıradan oluşan bir kitabe yer almaktadır. Sol kısmın en alt sırasında H,R-1294, M-1876 tarihi kayıtlıdır. Bu büyük bir olasılıkla caminin yapım yılı olmalıdır. Taş duvar yüzeye pencerelerin alt ve üst hizasından ve aralara dik olarak yerleştirilen ahşaplarla pencere boşlukları oluşturulmuştur. Aynı zamanda kitabenin alt ve üstünde ahşap lentolar yerleştirilmiştir. Taş yığma duvarda, ahşap karkas yapım geleneğinde olduğu gibi ahşap lento kullanılarak oluşturulan bu pencere biçimi ve pencerelerdeki ahşap kafeslerin bölgedeki sıradışı uygulamalardan biri olduğu söylenebilir. Ayrıca bu iki pencere bir çerçeve oluşturacak şekilde kitabenin ortaya yerleştirilmesi dönemin yapı ustalarının mimari estetikleri ve yapı çözüm teknikleri hakkında vermiş olduğu bilgi açısından son derece önemlidir.

Ahşap pencereler teknolojilerine göre tek ya da çift kanatlı klasik, giyotin ve sürgülü açılıp kapanma sistemlerine sahiptirler (Şekil 495). Sürgülü sistemlerde pencerenin önüne ahşap parmaklık ya da pencere kanadı gelmektedir. Ahşap parmaklıklar dikine, çapraz, yıldızlı ve paralel şeritler halinde farklı şekillerde olabilmektedir. Bazı kanatlı pencerelerin önüne kepenk eklenmektedir. Camilerin hepsinde altlık ve üstlük olmak üzere iki sıra pencere bulunmaktadır.

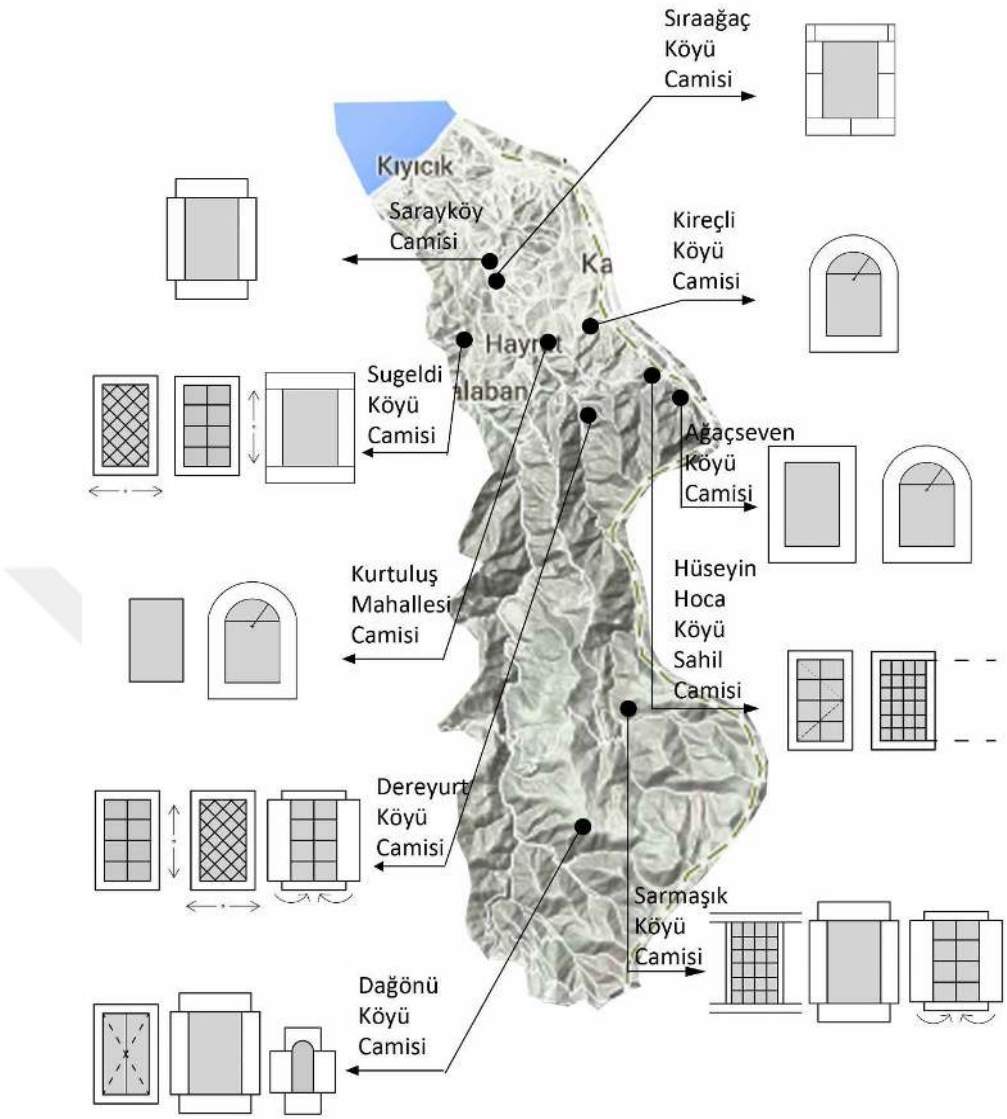
Şekil 493. Sarmaşık Köyü Camisi'nin karimindeki pencere açıklıkları

Şekil 494. Sarmaşık Köyü Camisi kuzey doğu yönünde cephedeki kapı, pencereler ve kitabe.

Şekil 495. Sugeldi (ilk üç pencere), Sarmaşık (dördüncü), Keler (ikinci sıradakiler), Sarmaşık (üçüncü sıranın birincisi), Dağönü (ikincisi), Sugeldi (üçüncüsü) Köyü Camileri pencere tipleri

Şekil 496. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri pencere açıklıkları şemalarını gösteren harita

2.10.5.2.9. Sütun Düzeni

Baltacı Deresi Vadisi'ndeki kırsal cami sütunları Kireçli Köyü Camisi'nin son cemaat yerindeki betonarme sütunlar dışında hepsi ahşaptır. Sugeldi Camisi mahfilini destekleyen sütunların altına kaide olarak yerleştirilmiş kesik pramit biçimindeki taş bloklar vadideki camiler içinde sıradışı uygulamalardan biridir. Sütunlar caminin son cemaat yerinde, mahfil altında ve/veya mahfilde bulunabilmektedir. Genel olarak bölgede başlık ve kaidesi kare, gövdesi dairesel ya da sekizgen kesitli sütunlar kullanılmıştır (Ek Tablo 116), (Şekil 499).

Sütunların bir kısmı tamamen düz ve sade iken bir kısmının kaide, başlık ve /veya gövdesinde ahşap oyma bezemelere rastlanmaktadır. Mahfili taşıyan ve mahfil katında bulunan sütunların hepsi aynı ağırlıkta bezemeli olmamaktadırlar.

Sugeldi Köyü Camisinde mihrap duvarı karşındaki mahfili destekleyen ve mahfil köşkü gibi girişten hemen algılanan ve daha göz önünde bulunan sütunlarda bezeme görülürken, doğu ve batı yönünde mahfil katında bulunan sütunlar sadedir. Sadece batı yönünde mahfil altında bulunan iki sütun diğer bütün sütunlardan biçim olarak farklıdır. Bu sütunlara Keler Köyü Camisinde (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) rastlanmaktadır (Şekil 497). Biçim olarak farklı olan bu sütunların sonradan eklenmiş oldukları düşünülebilir.

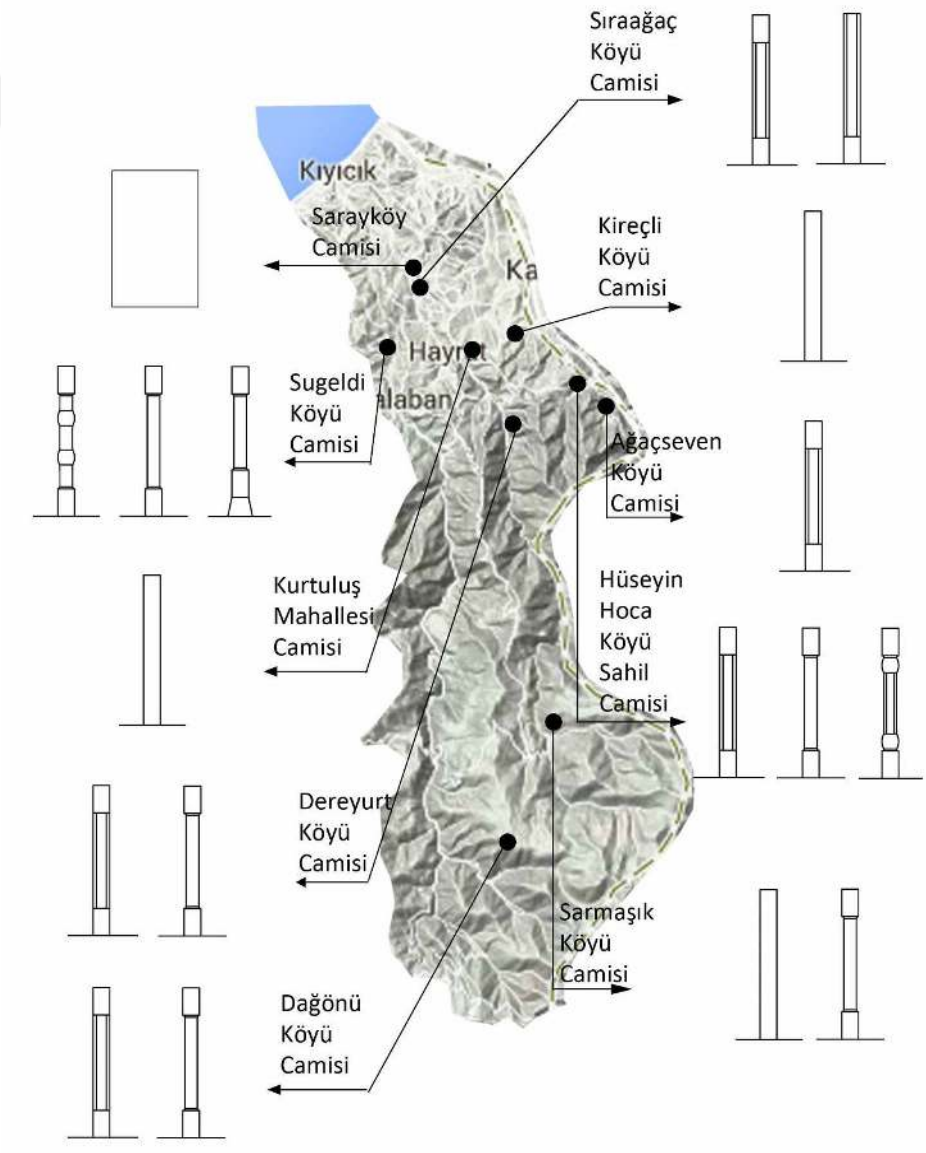

Şekil 497. Sugeldi Köyü Camisi mahfili (üst solda) ve mahfili destekleyen sütunun başlık ve gövde kısmı (üst ortada), bezemesiz sütunlar (üst sağda), batı yönünde mahfili destekleyen sütun (alt solda), Keler Köyü Camisinde (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) mahfili taşıyan sütunlar (alt sağda)

Kuzey batı yönünden girişi olan Dereyurt Köyü Camisinde "U" şeklinde harimi üç yönden saran mahfili, doğu ve batı yönünde destekleyen ve köşk kısmındaki sütunlar bezemeli iken mahfilin üst katında doğu ve batı yönünde bulunan sütunlar sadedir (Şekil 498).

Şekil 498. Dereyurt Köyü Camisi mahfilini taşıyan sütunlar ve doğu yönünde mahfili destekleyen sütun

Şekil 499. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri sütun düzeni şemalarını gösteren harita

2.10.5.2.10. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Baltacı Deresi Vadisi kırsal camilerinde genel olarak taş yığma, taş-ahşap yığma ya da taş, ahşap ve ahşap karkas karışımının bir arada kullanıldığı karma yapım teknikleri uygulanmıştır (Ek Tablo 117), (Şekil 506). Büyük dere ve İyidere arasında bulunan Of'a bağlı Keler Köyü Camisinde (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi) su basman seviyesine kadar taş yığma yapılmış olup cami çantı denilen ahşap yığma tekniği ile inşa edilmiştir. Bütün yapının ahşapla inşa edilmiş olması dolayısıyla vadideki diğer örneklerden ayrılmaktadır (Şekil 500).

Büyükdere Vadisi'nde aşağıdan yukarıya Sıraağaç, Kireçli, Ağaçseven, Kurtuluş Köyü Camileri ve Baltacı Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Dağönü köyü eski Camisi taş yığma olup bir kısmı sıva ile kaplanmıştır. Taş yığma yapılar içinde Dağönü Köyü Eski Camisi duvarlarının orta hizasında görülen ahşap hatıl uygulaması Baltacı Deresi Vadisi içinde tektir (Şekil 501).

Sarayköy Camisi taş yığma olup kuzey cephesinin üst kat duvarı ahşap karkas olarak ince edilmiştir. Vadide karma tekniğin bu şekilde kullanıldığı ender örneklerden biridir (Şekil 502).

Baltacı deresi üzerinde Of'a bağlı Sugeldi Köyü Camisi'nin zemin katının taş yığma birinci katının çantı denilen ahşap yığma teknikle ve iki katlı son cemaat yerinin ise tamamen ahşaptan karma olarak inşa edildiği görülmektedir (Şekil 503).

Büyükdere Vadisi'nin orta kısmında yer alan Hayrat'a bağlı Dereyurt Köyü Camisi'nin harim kısmı tümüyle çantı tekniğiyle ahşap yığma olarak inşa edilmişken harime bitişik medrese ve görevli odasının kuzey doğu tarafı taş yığma kuzey batı bölümü ahşap karkas olarak inşa edilmiştir. Kuzey tarafındaki bu kısımlar hasarlı ve bir kısmı yıkılmış durumdadır (Şekil 504).

Şekil 500. Keler Köyü Camisi (Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi)

Şekil 501. Dağönü köyü eski Camisi ahşap hatıllı taş yığma duvarları

Şekil 502. Sarayköy Camisi kuzey cephesi alt kat taş yığma üzeri ahşap karkas

Şekil 503. Sugeldi Köyü Camisi'nin taş ve üzerine ahşap yığma olarak karma yapım tekniği

Şekil 504. Dereyurt Köyü Camisi batı, kuzeybatı ve kuzeydoğu cepheleri

Büyükdere Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Hayrat'a bağlı Sarmaşık Köyü Camisi yine Dereyurt'taki gibi bütünleşik işlevli olup cami kısmı tamamen taş yığma iken kuzey yönünde camiye bitişik olan medrese ve diğer mekanların bir kısmı taş bir kısmı da ahşap yığma olarak inşa edilmiştir. Yapının kuzey batı köşesindeki duvarı birinci kat seviyesine, kuzey ve kuzey batı cephesindeki duvarları subasman seviyesine kadar taş olup üst kısımları katı ve diğer cepheler tamamen çantı tekniğiyle inşa edilmiştirler. Kuzeybatı köşesinde zeminin taş olması uzun süre yağışlı olan iklim nedeniyle olması muhtemeldir (Şekil 505).

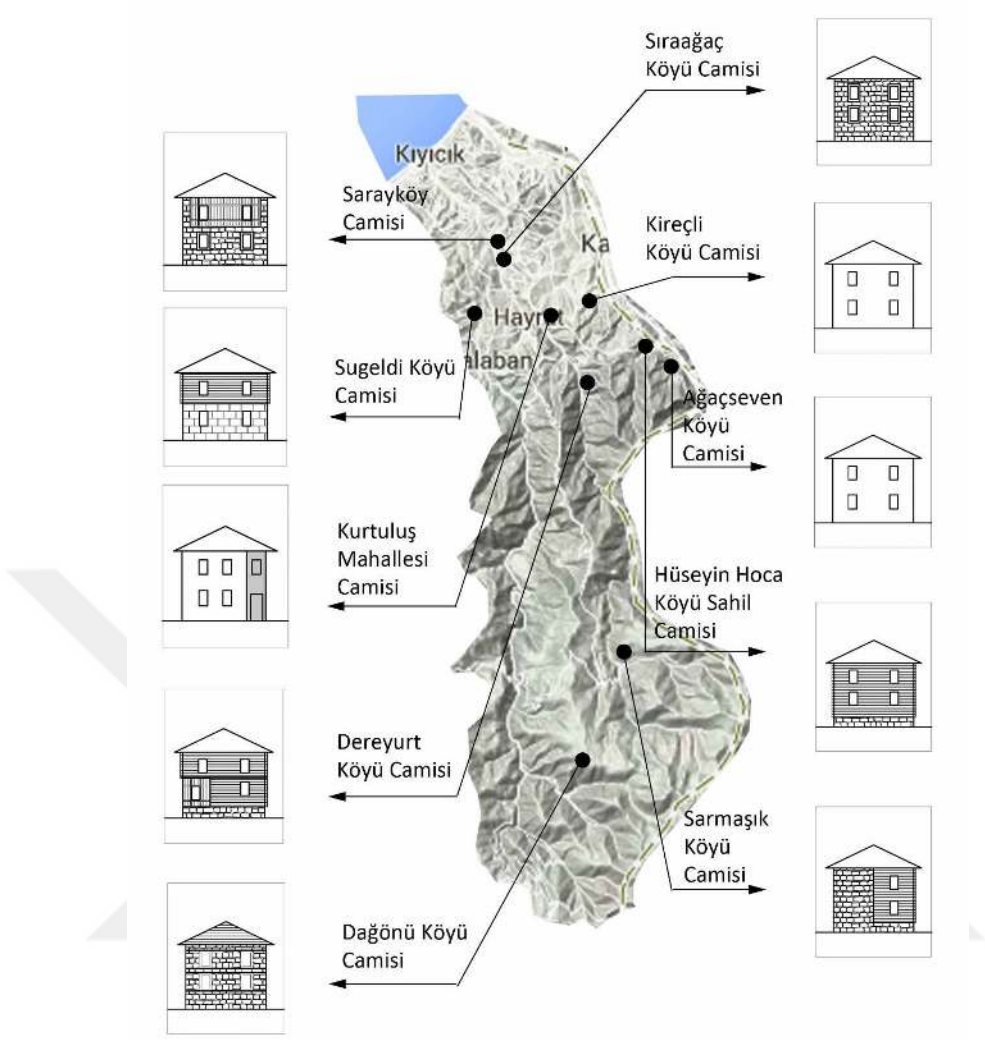
Şekil 505. Sarmaşık Köyü Camisi kuzeydoğu, doğu, güneybatı ve kuzey batı köşelerinin fotoğrafları

2.10.1. Vadi İçi Dağılım Analizleri

2.10.1.1. Kırsal Cami / Pazar Yeri / Ticaret Yolları İlişkisi

Solaklı Deresi Vadisi'nde kıyıdan başlayarak güneyde iç kesimlere doğru dere yatağını takip eden yollarla birlikte derenin kollara ayrılmasıyla yollarında çatallanarak farklı alternatifler oluşturduğu görülmektedir. Güneyde Bayburt ve daha iç kısımlara geçmeyi sağlayan Demirkapı, Soğanlı, Kakart ve Lemonsuyu gibi son derece önemli geçitler bulunmaktadır.

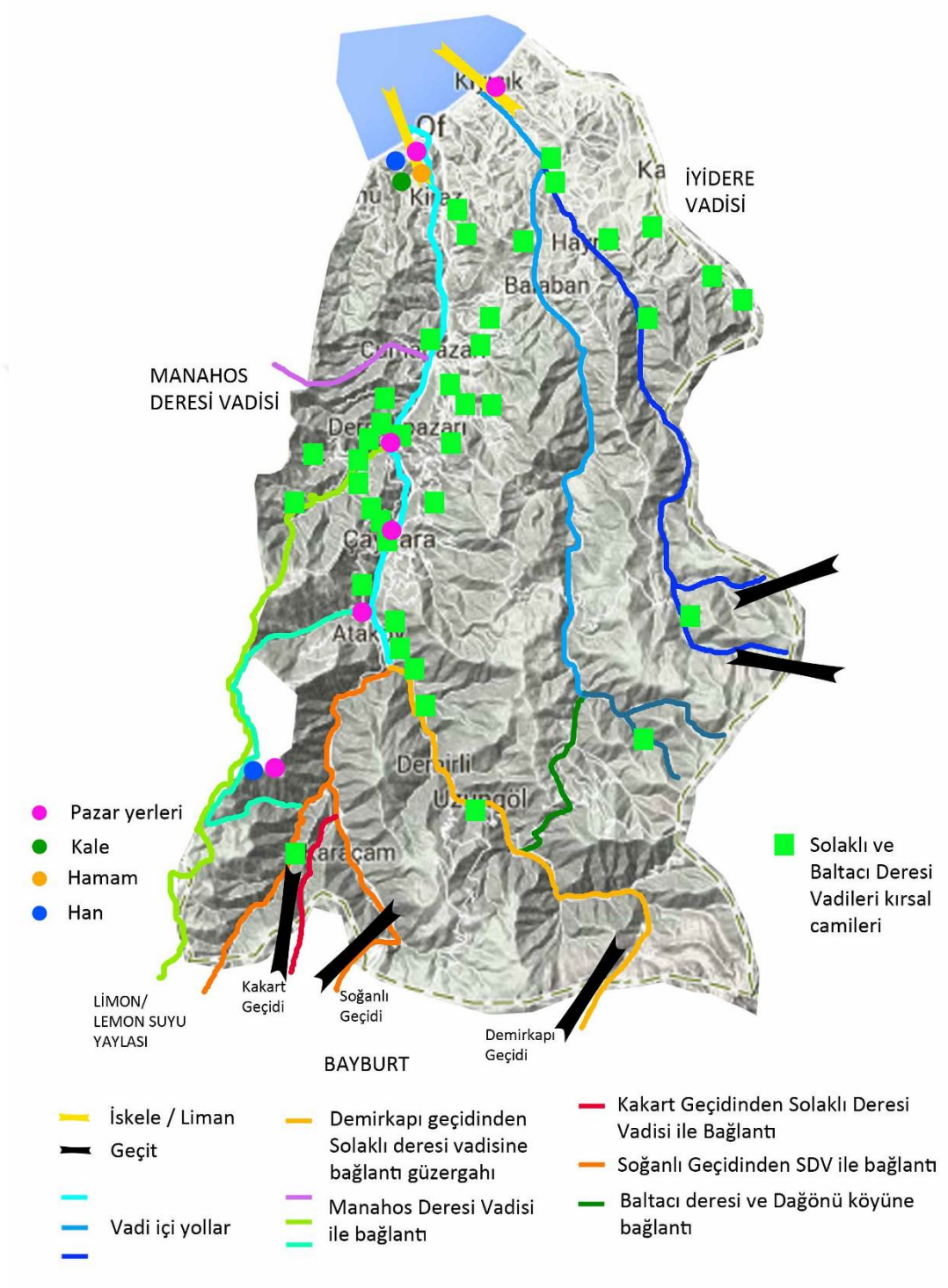
Kıyıdan başlayarak vadi ağzında, vadinin ortasında bugünkü Dernekpazarı'nın merkezi konumundaki mevkide ve yukarıda bugün Çaykara'nın merkezi konumundaki yerde yolla ilişkili kurulan Pazar yerleri buraların zaman içinde sürekli çarşı-Pazar yeri ve toplanma yeri olmalarını sağlamıştır. Bu merkezlerde toplanma merkezlerinin bir parçası olarak camiler inşa edilmiştir. Bunlar zaman içinde yenilenerek daha büyük kubbeli camilere dönüştürülmüştür. Bir başka Pazar yeri kurulan Hadialtı Deresi üzerindeki Hadialtı pazarı da Solaklı Deresi Vadisi'nin önemli ve eski bir yerleşim kolu ve vadisi olarak birçok camiyi barındırmaktadır (Şekil 507).

Şekil 506. Baltacı Deresi Vadisi kırsal camileri malzeme ve yapım tekniği şemalarını gösteren harita

Demirkapı geçidi üzerinde Uzungöl'deki Filak Mahallesi Camisi, Soğanlı ve Kakart geçitlerine yakın Uzuntarla Köyü'ndeki cami vadilerle iç kesimler arasındaki geçiş güzergahları üzerinde yer almaktadırlar. Yüksek rakımlı ve daha çok yayla ya da dağ yerleşimi olan bu yerler yol bağlantılarından dolayı yaylalar gibi kısa süreli yerleşimler yerine sürekli ikamet edilen yerleşimlere dönüşmüştürler. Bu durum bu mevkilerde camilerin varlığını gerekli kılmıştır. Ayrıca Uzungöl ile komşu vadi olan Baltacı Deresi Vadisi'nin yukarı bölümündeki Dağönü köyü de dağ yerleşimi olmasına rağmen Uzungöl, Uzuntarla gibi sürekli kalınan ve hatta kuruluş tarihi eskilere dayanan bir yerleşim yeri özelliği göstermektedir. Bakıldığında, Dağönü köyü her ne kadar farklı bir vadide yer alıyor olsa da Solaklı Deresi Vadisi'nin üst kısımlarıyla kurmuş olduğu yol ilişkisi ve dolayısıyla Demirkapı geçidine kolay ulaşım sağlaması gibi sebepler buranın

farklılaştırarak önemli bir kavşak ve merkez olmasına sebep olmuştur. Bütün bu sebeplerle Dağönü Köyü Camisi'nin varlığı son derece anlamlıdır (Şekil 507).

Şekil 507. Solaklı Deresi Vadisi kırsal camileri ile Pazar yerleri, anıtsal yapılar ve yolların çakıştırılması

2.10.1.2. Kırsal Cami / Nüfus Hareketleri İlişkisi

Solaklı Deresi Vadisi'nde kıyıdan başlayarak vadinin en iç kısımlarına kadar 15.yy'dan beri yerleşime açık birçok yerleşim yeri olduğu daha sonraki yüzyıllarda yerleşim alanlarının yoğunlaşarak arttığı görülmektedir (Şekil 508).

Vadinin orta bölümünde doğu yamaçta bulunan Akköse Köyü (1865), batı yamaçta bulunan Kondu Köyü (1809), Ormancık Köyü (1894), vadinin yukarı bölümünde bulunan Uzuntarla Köyü Camileri'nin 15-16.yy'lardan beri yerleşime açık olan yerleşkelerde inşa edilmiş camiler oldukları anlaşılmaktadır. Bu camiler arasında en eskisi Kondu Camisidir. Daha öncede belirtildiği gibi 17 yy. nüfus kayıtlarına göre vadide kalabalık yerleşimlerden biri olan Kondu en az gayr-i müslim nüfusun yaşadığı yerler arasındadır (Şekil 508).

Vadinin yukarı bölgesinde doğu yakasındaki Uzungöl Filak Mahallesi, vadinin orta bölgesinde batı yamaçta Şahinkaya Gülveren Mahallesi (1886), doğu yamaçta Kabataş Köyü (1811), batı yamacında Soğanlı Üçdirek Mahallesi (1898), Günabakan Köyü (1869) , vadinin aşağı bölgesine yakın doğu yamacında Bölümlü Mithat Paşa (1848) , Cumapazarı Serindere Mahallesi (1884), Gürpınar Hacı Bayramlı (1886), Uğurlu Molla Ömerli Mahallesi (1893) ve vadinin aşağı bölgesinde Ballıca Merkez Mahallesi Yıldız Camileri (1889) 17. yy'da kurulmuş olan yerleşimler üzerinde yer almaktadırlar. Yapım yıllarına bakıldığında 19.yy boyunca farklı zamanlarda inşa edilen bu camilere karşılık yerleşimler yaklaşık 200 yıl önce kurulmuştur. Her ne kadar bu yerleşimlerin bir kısmında Müslümanlarla birlikte belli oranlarda gayr-i müslim halk yaşamış olsa da en eski tarihli camilerin 19.yy'lın ötesine geçememesi son derece düşündürücüdür. Bunun nedeni eski camilerin daha basit ahşap yapılar oldukları için zamanla bozulmalar nedeniyle yerlerine başka camiler yapıldığından yok olup gittikleri ya da daha önceden varolan cami ya da mescitlerin o günün ihtiyacını karşılamalarına karşın giderek artan Müslüman nüfus ve cemaatin daha büyük mekana ihtiyaç duymasından dolayı yine eskilerinin yıkılarak yerlerine yenilerinin yapılmış olduğu biçiminde açıklanabilir (Şekil 508).

Vadinin orta bölümünde Zincirlitaş Köyü Camisi (1920), orta bölgede batı yamacında Tüfekçi Köyü Merkez Camisi (1884), vadinin orta bölgesinde vadi yatağına yakın konumlarda Yukarı Kumlu Köyü Camisi (1914), Taşlıgedik Köyü Camisi (1904), Çambaşı Köyü Ömerli Camisi (1845) ve Taşkıran Köyü Camisi (1896) 19. ve 20. yy.'da kurulan yerleşimler üzerinde bulunmaktadırlar. Görüldüğü gibi bu gruptaki camilerin bir

kısmı her ne kadar 19.yy'a ait camiler olsa da bazılarının da 20. yy. başlarında yani daha yakın dönemde inşa edilmiştirler.

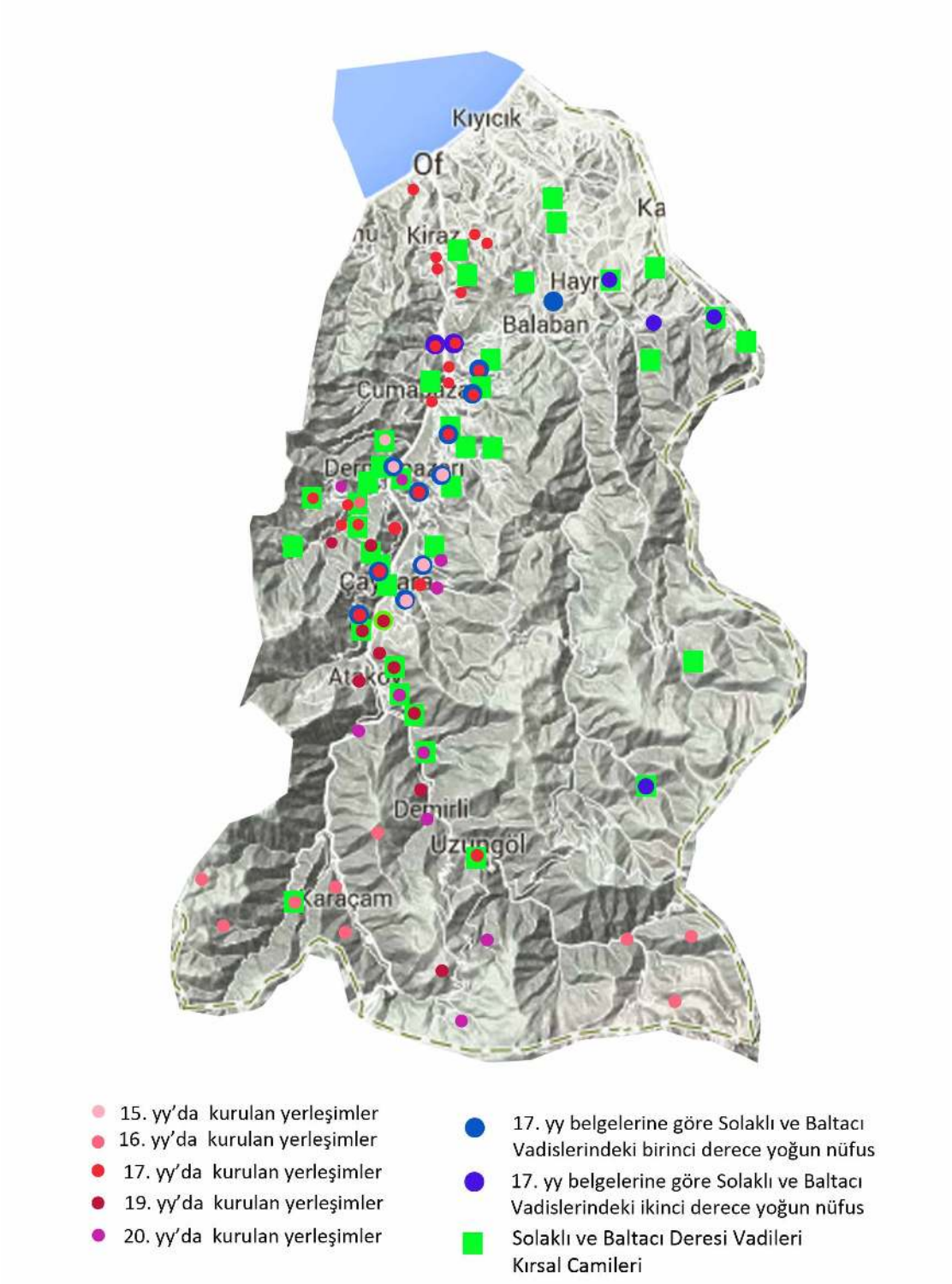
17 yy. kayıtlarına göre en kalabalık nüfusun olduğu ve dolayısıyla bulundukları bölgede sosyal, kültürel ve idari anlamda güçlü merkez görevi gören Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Bölümlü, Uğurlu, Şahinkaya, Gürpınar, Akdoğan, Kabataş, Akköse, Kondu, Baltacı Deresi Vadisi'ndeki Dereyurt, Ağaçseven, Kireçli ve Dağönü, yerleşimlerinde bulunan kırsal camilerin varlığı, bu bölgelerin merkez olma özellikleriyle de örtüşmeleri nedeniyle son derece anlamlıdır (Şekil 508).

Haritada da görüldüğü gibi vadide bulunan yerleşimlerle camilerin çoğu örtüşmekle beraber bazıların da kırsal cami olmadığı da görülmektedir. Bu durum bu yerleşimlerde cami olmadığı anlamına gelmemekle beraber birçoğunun büyütmek amacıyla yıkılarak daha büyük kubbeli camilere dönüştürüldüğünü ya da 1929 yılı sel felaketi sırasında Solaklı Deresi Vadisi'nde birçok yerleşimin olduğu camilerin de bu durumdan etkilendiğini göz önünde bulundurmak gerekir.

2.10.1.3. Kırsal Cami / Usta İlişkisi

Köylerdeki eski cami ya da mescitler, geleneksel evlerde olduğu gibi ahşap, muskalı dolma ve kiremit kaplı kırma çatılı, düz ahşap tavanlıdırlar. Zamanla modern malzeme ve tekniklerin bölgede yaygınlaşmasıyla çoğunun yıkılarak betonarme ve kubbeli camilere dönüştüğü gözlenmektedir.

Tuluk, bölgedeki sosyal yapının mimari göstergeleri olan gösterişli, büyük ağa konakları ile mütevazı köy evlerinin neredeyse tümüyle aynı malzeme ve yapım tekniğiyle inşa edilmiş olduklarını belirtmektedir. Bu yapılar; köylerde yakın çevreye hizmet veren ustalar, talep olduğu durumlarda vadi boyunca, bazen de sırtlarla ayrılmış komşu vadilerdeki köylerde görev yapan ustalar tarafından inşa edilmişlerdir. Usta grupları arasında farklı uzmanlık alanları olduğu düşünülmektedir. Tuluk, bölgede yakın tarihe tanıklık eden yapı ustalarının anlattıklarından yola çıkarak ev/konak inşa eden ustalarla, cami/mescitte maharetli ustaların ayrı ya da yapının karkası üzerine deneyimli olanlarla bunları bezeyenlerin farklı ustalar olması gerektiğini belirtmektedir (Tuluk, 2015).

Şekil 508. Solaklı Deresi Vadisi yerleşimlerin zamana bağlı dağılımı ve kırsal camiler

Bölgedeki pek çok camide yapıyı inşa eden usta gruplarının ismi herhangi bir ayrım yapılmaksızın, birlikte zikredilmiştir. Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi'nin[102] (1834) giriş kapısı üzerinde "Ordu'lu Mehmet/Muhammet Usta", Dernekpazarı Akköse Köyü Camisi'nin mahfil kapısı üzerinde "Amele Keşaplıoğlu Mehmed/Mahmud" isimlerine rastlanır; ancak bunlardan hangisinin bezeme ustası olduğu belli değildir. Bölümlü-Mithatpaşa Camisi'nin (1846) giriş kapısı üzerinde sadece Hasan Usta ismine rastlanması ender durumlarda yapının hem karkas hem de bezemesinin aynı kişi elinden çıkabileceğini de gösterir. Usta isimlerinin yapı yüzeyinde aynı yerde, bir arada bulunması ekip olarak dolaştıklarını düşündürmektedir. Yapı türü her ne olursa olsun benzer motiflerin görülmesi ise, ustaların yapı türü ayrımı yapmadan çalıştıklarını da akla getirmektedir (Tuluk 2015). Camileri inşa eden ustalar yukarıda belirtildiği gibi vadi içinde veya komşu vadilerde çalışan usta grupları olabileceği gibi uzak bölgelerden gelen usta grupları da olabilir. Yukarıda belirtildiği gibi Keler Köyü Camisi'nin ustası Ordulu'dur.

Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kesiminde yer alan Ormancık Köyü Merkez Camisi'nin DİB tarafından asılan beratında yapan mimar ya da usta yerinde "Rumlar (bilinmiyor)" ifadesi bulunmaktadır. Doğu Karadeniz'deki birçok caminin ustasının Rum ya da gayr-i müslim olduğu bilgisi sözlü kaynaklar vasıtasıyla nesilden nesile aktarılıyor olsa da burada yazılı olarak karşılaşılması farklı bir durum olmakla birlikte anlamlıdır.

Bunların yanında sözlü kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Uzungöl Filak Mahallesi Camisi'nin eski minberini Uzungöl Çamlık mahallesinden Ali Beyoğlu yenisini ise Reşit Aygün usta yapmıştır.

Solaklı Deresi Vadisi aşağı bölgesinde doğu yamacında yer alan Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisi'nin giriş kapısının sağ tarafında dikdörtgen bir mermer üzerinde Türkçe karakterlerle "HENDEM.TURSUN.USTA.942.kondu" yazmaktadır. Kitabeden yapının ustası'nın Hendem Tursun" adında biri olduğu, 1942 yılında inşa edilmiş olduğu ve ustanın Kondu'lu olduğu bilgilerine ulaşılmaktadır. Caminin, Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kesiminde bulunan Kondu yerleşkesinden bir usta tarafından inşa olduğu bilgisine ulaşmak vadi içinde faaliyette bulunan usta gruplarına örnek olması açısından son derece anlamlıdır (Şekil 509).

[102] Keler Köyü'nden taşınmıştır.

Şekil 509. Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisi üzerindeki usta kitabesi

Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesine yakın Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi'nin giriş kapısının sol yanında dikdörtgen biçimli mermer üzerine Türkçe karakterlerle yazılmış kitabede "KAPININ MİMARI ŞABAN KAHVECİ MİHRABIN MİMARI MAHMUT USTAMAHMUTOĞLU" yazılıdır. Yapının ustası yerine kapı ve mihrap gibi mimari elemanları yapan ustaların isimlerinin ön plana çıkarılması giriş kapısı ve mihrap gibi yapının mimari karakterini etkileyecek ve tezyinat gerektiren işlere verilen önemi göstermektedir (Şekil 510).

Şekil 510. Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi üzerindeki usta kitabesi

2.10.2. Bölüm Değerlendirmesi

Baltacı Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde yer alan Dağönü köyü batısındaki Solaklı Deresi Vadisi ile Uzungöl üzerinden kurduğu bağlantı sayesinde hem komşu vadi ile ilişki kurmakta hem de bu bölgeye çok yakın Demirkapı ve Soğanlı geçitleri sayesinde daha güneydeki Bayburt ile ilişki kurabilmektedir. Dolayısıyla Dağönü köyü Baltacı,

Solaklı ve güneyle bağlantı güzergahları olan stratejik bir noktada yer almaktadır. Burada bulunan Dağönü Köyü Camisi'nin tüm bu etkileşimler nedeniyle farklılıklar göstermesi bu durumla son derece örtüşmektedir. Cami giriş kapısının kemerli bir taç kapı içinde dikdörtgen açıklık olarak tasarlanması iki vadide de rastlanmayan bir uygulama olup sıradışı örnekler arasındadır.

Gerek Solaklı ve gerekse Baltacı Deresi Vadilerinin iç kısımlarındaki yüksek bölgelerde bulunan kırsal camilere bakıldığında "çok işlevli cami" olarak adlandırılan yapı tipi ile karşılaşılmaktadır. Baltacı Deresi Vadisi'nin üst kesiminde güney batı kanatta yer alan Sarmaşık Köyü Camisi (1877), cami ile bitişik fakat cami ile aynı çatı altında iki katlı çok işlevli mekanların yer aldığı bölüm bulunmaktadır. Alt katta imam ya da görevli odası, üst katta çocuklara dini eğitim verilen bir derslik ve bu odaların açıldığı sofaları barındırmaktadır. Vadinin güney batı kanadında yer alan Dağönü Köyü Camisi (1874)'nin iç bölme duvarları, üstörtüsü, döşemesi gibi önemli bir kısmı yıkılıp harap olmuşsa da kuzey cephesi üzerindeki şömine nişi bura da derslik ya da hoca/imam odası işlevinde bir mekan olduğunu göstermektedir. Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Uzungöl Filak Mahallesi Camisi alt katında bulunan derslik niteliğindeki odalar da bu caminin "çok işlevli camiler arasına koymaktadır. Vadinin batı kanadındaki Uzuntarla Köyü Camisi'nde caminin kuzey duvarına bitişik iki katlı imam odası bulunmaktadır. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinin yukarı bölgelerinde benzer bir planlama anlayışının benimsenmesinde şüphesiz iklim ve coğrafi koşulların etkisi büyüktür. Yükseklikten dolayı zorlu hava koşulları ve vadi içindeki merkezlere ve kıyıya erişimin güç olması gibi sebeplerle kırsalda başvurulan "çok işlevli yapı" çözümlemesi bölgenin kırsal yapı geleneği içinde son derece önemlidir. Nitekim benzer uygulamalara vadi içindeki bazı küçük mahalle mescitlerinde ve camilerde rastlanabilmektedir. Baltacı Deresi Vadisi'nin orta bölgesinde bugün Hayrat ilçe merkezine yakın konumdaki Dereyurt Köyü Camisi, Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı bölgesinde Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi, Uğurlu Molla Ömerli Camisi, Bölümlü Fatih Yıldız Kaban Mahallesi Camisi, vadinin orta kısmına yakın Zincirlitaş Köyü Camisi, Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi, Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camisi ve vadinin orta kısmında Ormancık Köyü Merkez Camisi ve Akpınar Mescidi'nde rastlanmaktadır. Burada sayılan camilerin bir kısmı küçük mahalle mescidi iken bir kısmı camidir. Mahalle mescitleri oldukça küçük bir harime sahip olup içlerinde mahfil katları yoktur. Vadi içlerindeki çok işlevli yapı geleneği iklim ve coğrafi koşullardan ziyade bölgenin ihtiyacını karşılamak amacıyla üretilmiş yapı çözümlemeleri olarak

değerlendirilebilirler. Özellikle küçük boyutlu mescitlerden ziyade cami yapılarına bütünleşik derslik mekanları camilerin yanında ya da yakın çevresinde olması beklenen medrese yapılarının bir alternatifi şeklinde düşünülebilir.

3. BULGULAR VE İRDELEME

3.1. Kırsal Cami, Coğrafik Yapı, Geçitler, Ticaret Yolları ve Pazar Yerleri

Doğu Karadeniz coğrafyasında vadiler içindeki dağınık yerleşimlere karşılık çarşı-pazar yerleri toplanma ve sosyal paylaşımın gerçekleştiği yerler olmaları açısından vadi içlerinde önemli birer merkez niteliğindedirler. Bu merkezler vadiler, içinden geçen kervan ya da ticaret yolları üzerinde konumlandırılarak birden fazla köye hizmet vermektedirler. Haftalık ihtiyaçlar için genelde günü birlik gidilen bu merkezler aynı zamanda dini ihtiyaçlara da cevap vermek için cami ile birlikte kurgulanmışlardır. Dolayısıyla çarşı-pazar yerleri vadi içinde kırsal camilerin varlığını, konumlarını etkileyen önemli faktörlerden biridir (Tuluk ve Kazaz, 2015a). Nitekim kıyıda vadi ağızlarında da benzer bir durum sözkonusudur. Bölüm 2.10.2'de bahsedildiği gibi Solaklı ve Baltacı Deresi ağızlarında çarşı-pazar yeri konumunun değişmesi merkezi de beraberinde taşımıştır ve bu merkezler dini bir mekanla taçlandırılmıştır.

Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nden Akhisar (Ağasar) Deresi Vadisi'ne kadar vadilerin çoğunluğunun kıyı ile buluştuğu düz alanlar iskele pazar yeri özelliği taşımaktadırlar ve bu alanlarda mutlaka bir caminin varlığı söz konusudur. Akhisar deresi ağzında Eski Cami, Fol Deresi ağzında Merkez Eski Cami, Kalanima Deresi ağzına yakın konumda Ak Cami ve Yeni Cami, Yanbolu Deresi ağzında Büyük Cami, Hacı Hasan Camisi, kıyıda vadi ağzına yakın konumda Kalecik Mahallesi ve Konakönü Camisi, Manahos Deresi ağzında Eski Cami ve Baltacı Deresi ağzındaki Eski Cami bu konumdaki camilerdirler.

Çarşı-pazar yerleri vadi içlerinde sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan stratejik noktalardırlar. Dolayısıyla vadi içlerindeki pazar yerlerinin bugün ilçe merkezi, belde, nahiye ya da vadi içinde önemli merkezlerden biri oldukları görülür. Akhisar Deresi Vadisi'nin orta bölümünde yer alan Şalpazarı, Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında Tonya, Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı bölümünde Düzköy, Değirmendere vadisi orta bölümünde Maçka, Manhanos Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında Köprübaşı, Baltacı Deresi Vadisi'nin orta kısmındaki Dernekpezarı, yukarı bölümünde Çaykara, Baltacı Deresi Vadisi'nin orta kısmında yer alan Hayrat ilçeleri merkezlerinin herbirinin tarihi çarşı-pazar yeri oldukları anlaşılmaktadır. İlçe merkezlerinin zamanla artan nüfusu karşısında dini mekanın küçük ve yetersiz kalması ya da İstanbul başta olamak üzere

Trabzon il merkezlerindeki kubbeli camilere duyulan hayranlık, geleneksel yapım teknikleriyle inşa edilmiş kırsal camilerin yıkılarak yerlerine daha büyük kubbeli betonarme yapılar yapılmasına neden olmuştur.

Vadilerden geçen ticaret ve kervan yolları da vadi içindeki yerleşimleri sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan etkileyen unsurlardan biri olmuştur. Kervan yolları üzerinde bulunan ve durak yeri niteliğindeki bölgeler ekonomik olarak daha gelişip, zenginleşmiştirler. Kırsal camilerin konumları, yol güzergahları ya da yolların yakın konumlarıyla örtüşmektedir. Yol güzergahları üzerinde yer alan ve vadi içinde merkez özelliği gösteren yerleşimlerdeki camilerin malzeme, yapım tekniği, mimari elemanlar ya da bezeme gibi detaylarda ön plana çıktıkları ya da sıradışı özelliklere sahip olabildikleri izlenmektedir. Değirmendere Vadisi'nde yazlık-kışlık kervan yolu üzerindeki Akmescit Köyü Camisi'nin duvarlarının özenli taş işçiliği, pencere söve biçimi ve sövelerindeki bezeme motifleri, görkemli taç kapısı, son cemaat yerindeki orijinal ahşap minaresiyle vadideki sıradışı uygulamalardan biridir. Yine Değirmendere Vadisi kolarından Galyan Deresi Vadisi'nde kervan yolu üzerindeki Bahçekaya Köyü Camisi pencere kilit taşlarındaki kabartma motifler, ahşap kapı kanatları, taç kapısı, üstörtü biçimi ve mihrabındaki Barok kıvrımlı bezemeleriyle vadideki diğer sıradışı uygulamalardan biridir. Manhanos Deresi Vadisi'nde kervan yolunun yakınında bulunan Karacakaya Köyü Camisi'nin çıtakari tavan süslemeleri, üçlü dairesel mahfil çıkmasındaki ahşap işlemeler ve orijinal kalemişi boyamaları vadide dikkat çeken kırsal camilerden biri olmasına neden olmuştur. KaradereVadisi'nde ticaret yoluna yakın konumdaki Turnalı Köyü'ndeki cami girişten itibaren harimdeki tüm mimari elemanlarıyla hayranlık uyandıran bir yapıdır.

3.2. Kırsal Camiler, Sosyal ve Etnik Yapı / Nüfus Hareketleri Açısından

Kırsal camilerin vadi içindeki varlıkları yerleşimlerin sosyo-kültürel ve etnik yapısıyla ilişkilidir. 1461 yılında Trabzon'un fethine kadar gayr-i müslim halkın yaşadığı bu yörede fetihten sonra birden Müslümanlaşma yaşanmamıştır. Kırsalda bir takım nüfus hareketleri yaşanmış olsa da bu uzun bir süreçte gerçekleşmiştir. Bu nedenle 1923-24 yıllarında mübadele ile gayr-i müslim halk bölgeden ayrılıncaya kadar Ortodoks Hristiyan inancı ve dolayısıyla kiliseler bölgede önemli dini ve mimari unsurlar olarak yaşamaya devam etmiştir. Bu nedenle fetihten sonra Müslüman inancın gereği olan camilerin kırsalda ortaya çıkışları vadilerdeki etnik yapılanmayla doğrudan ilişkilidir. Çalışma alanı içinde

kırsal camilerin birkaç tanesi hariç 19. yy öncesinde inşa edilmiş yapıya rastlanmamaktadır. Bunun sebebi sözü edildiği gibi Müslümanlaşmanın bölgede fetihten sonra yüzyıllara yayılan bir süreçte yavaş yavaş olması ve Tanzimatın ilanına kadar büyük ölçekli, kapsamlı ve kalıcı taş bir yapı ihtiyacı olmadan küçük ahşap mahalle ya da köy mescitlerinde ihtiyacın karşılanıyor olması olmalıdır. Nitekim alan çalışması sırasında "bu caminin yerinde küçük ahşap bir cami daha vardi" sözü çoğu yerde sözlü kaynaklar tarafından iletilmiştir. Vadilerin farklı yerlerinde yaşayan Hristiyan halkın Tanzimat'tan sonra oransız bir biçimde kilise ve şapel yaptırması sonucu Müslüman halk bu durum karşısında kendi dini mekanını daha özel ve ihtişamlı kılmak ve varlığını bütün çevreye kanıtlamak ve ilan etmek amacıyla vadilerde belli merkezlerde cami inşasına ağırlık verilmiştir. Özellikle Ortodoks Hristiyan inancı için son derece önemli olan Sümela, Vazelon ve Kuştul manastırlarının bulunduğu Değirmendere Vadisi'nde kırsal caminin bir kısmının ortaya çıkışı 1839 Tanzimat fermanının ilanından sonraya rastlamaktadır. Tanzimattan sonra bölgede abartılı biçimde artan kilise ve şapel sayısına karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun bizzat isteği üzerine bölgede cami sayısını artırmaya yönelik girişimler olmuştur. Bölgedeki camilerin çoğunun özellikle gösterişli ve ihtişamlı Bahçekaya (1885), Akmescit (1873) ve Çamkonak (1845) Köyleri Camileri bu dönemde yapılmışlardır.

Cumhuriyet dönemine kadar bölgenin yönetim biçimi olan ayanlık ya da ağalık sistemi, vadilerin sosyal yapısını etkileyen önemli unsurlardan biri olmuştur. Çalışma alanının doğusunda ayanların/ağaların camilerin inşasına katkıları olduğu ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmasa da batısında özellikle Kalanima ve Sera Deresi Vadileri'nde bazı camilerin vakıf kayıtlarına rastlanmakta ve kayıtlardan bazı camilerin yapımına maddi destek verdikleri bilgisi edinilmektedir (Bkn. Bölüm. 2.3.5.). Kalanima Deresi'nin ağzına yakın konumdaki Söğütlü Merkez Camisi'nin dönemin ağası Hacısalihoğulları tarafından 1870 yılında yaptırıldığı kayıtlardan bilinmektedir.

Vadilerde Müslüman inancın yayılmasında öncü rol oynayan hocalar, sosyal olarak toplumda sözü dinlenen, ehemmiyet verilen ve bazı durumlarda Devlet adına karar verebilen konumdadırlar. Müslüman inancını yaymak ya da pekiştirmek amacıyla vadi içlerinde ya da etki alanındaki başka vadilerde cami ve dini eğitimin verileceği medreselerin inşasında öncü olmuşlardır. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde birçok medrese ve caminin bölgede son derece saygı duyulan hocalar tarafından yaptırıldığı bilinmektedir.

Vadilerdeki kırsal cami mimarisini etkileyen önemli unsurlardan biri de vadiler arasındaki nüfus hareketleri olmuştur. Mübadele, doğal afet ya da bir takım sebeplerle bir vaidden diğerine taşınan nüfus sosyo kültürel alt yapısını da beraberinde taşımıştır. Değirmendere vadisi halkının büyük bir kısmı 20 yy.'lın başında Manhanos ve Solaklı Dersi Vadileri'nde yaşanan büyük sel felaketi sonucu buraya taşınmıştırlar. Gayri müslim nüfusun bulunduğu Değirmendere Vadisi'nde mübadele ile bu nüfus gönderilmiş ve kısa bir süre sonra gerçekleşen bu sel felaketiyle Manhanos ve Solaklı Deresi Vadileriden gelen halk mübadeleyle giden halkın yerine yerleşmişlerdir. Bu durum vadinin sosyo-kültürel ve etnik yapısını etkilediği gibi kırsal cami mimarisini de etkilemiştir. Galyan Deresi Vadisi'nde ter alan Ormaniçi Köyü Camisi yerindeki kilise yıkılarak malzemeleriyle inşa edilmiştir. İç mekanındaki kalemişi süslemeleri, mahfili talıyan ahşap sütunlarındaki ve mahfili ön kısmındaki ahşap oyma motifleri vadideki sıradışı uygulamalardan biridir. Bu köyün halkının sel felaketi sonucu buraya yerleştikleri sözlü kaynaklardan bilinmektedir. Ormaniçi Köyü Camisi'nin zengin iç mekan bezemeleri ve ahşap oyma teknikleri halkın bşlşncşnde taşınan kültürel alt yapısıyla bu vadiye taşınmış olması muhtemeldir.

3.3. Kırsal Camiler ve Usta Hareketleri İlişkisi

Daha önce bölgenin kırsal konut mimarisi ile ilgili çalışmalardan da öğrenildiği gibi vadi içlerinde hizmet veren bir usta grubu varlığı söz konusudur. Bunlar genellikle vadinin aşağı ve yukarı kısımlarında hizmet verirken ender durumlarda komşu vadilere hizmet götürmekteydiler.

Kırsal camilerin çoğunun mimarı ve ustası belli olmamakla birlikte halk arasında yaşlılardan edinilen bilgiye göre genellikle camilerin köy halkından toplanan yardımlarla Rum ustalara yaptırıldığı yönündedir. Fakat işin başındaki ustabaşının her zaman Türk ya da Müslüman olduğu vurgulanmaktadır. Yapıda çalışan diğer Müslümanların işçi olarak çalıştıkları belirtilmektedir. Hatta Değirmendere Vadisi'nde Hikmet Karagöz'ün vermiş olduğu bilgiye göre Rum ustaların bölgede son derece ünlü oldukları ve zanaatlerini Müslümanlara öğretmek konusunda istekli olmadıkları, bir Türk işverenin yapısında kendileri işi alabilmek ya da ustalığı Türklerin öğrenmesini engellemek için o günün koşullarındaki günlük yevmiyenin yarısını talep ettiklerini aktarmaktadır.

Kırsal camilerin inşasında çalışan ustalarla ilgili bilgi, bütün yapılar için mümkün olmasa da birinci dereceden kaynak olan usta kitabelerinden öğrenilmektedir. Bu kitabeler

her yapıda aynı ya da benzer formda olmayıp tamamen ustanın kendi tarzına uygun olarak yapıya yerleştirilmişlerdir. Cami ustaları ile ilgili birinci kaynaktan bilgi veren bu kitabeler yapının giriş kapısının sağında yada solunda, minber kapısının alınlığında, külah kısmı yada yan yüzlerinde olabilmektedir. Kitabelerde ustanın ismi, inşa tarihi ve nereli olduğu gibi bilgiler öğrenilebilmektedir. Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında yer alan Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisi'nde harime giriş kapısının sağında dikdörtgen mermer bir taş üzerinde; "HENDEM.
TURSUN.
USTA.942.
kondu."
yazılı bir usta kitabesi bulunmaktatır. Kitabeden yapının 1942 yılında Kondu'lu Dursun Usta tarafından yapıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Aynı vadinin orta kısmında bulunan Kondu bilgisi, ustaların vadi içinde farklı köylere hizmet verdikleri bilgisini doğrular niteliktedir.

Yapıların içinde Diyanet İşleri Müdürlüğü tarafından asılan cami beratlarındaki bilgiler esas alınabilecek resmi kayıtlar olduğundan bazı camilerin banisi ve ustssını bu kayıtlardan öğrenmek mümkündür. Solaklı Deresi Vadisi'nde Uğurlu Molla Ömerli Mahallesi Camisi'nin kaydında yapının banisinin "Mehmet M. Ömeroğlu", ustasının "Sabit Sabitoğlu" ve H-1311 (M-1893) yılında inşa edildiği bilgisine ulaşılmaktadır. Baltacı Deresi Vadisi'ne yakın konumdaki Hüseyin Hoca Sahil Camisi'nin Ordu'lu bir usta tarafından yapıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Bu durum bazı durumlarda komşu vadinin ötesinde farklı şehirlerden de kendi alanında maharetli ustaların getirilebildiğini göstermektedir.

Solaklı Deresi Vadisi'nin orta bölümünde yer alan Ormancık Köyü Merkez Camisi'nin berat kaydında yapının ustalarının "bilinmiyor (Rumlar)" şeklinde kaydedilmesi son derece ilginçtir. Alandaki birçok yapı için Rum ustalar tarafından yapıldığı sözlü kaynaklardan alınsa da yazılı bir belge olan beratta ilk kez rastlanmıştır. Minberin külahlı kısmının ön yüzünde ahşap oyma motifler bir araya getirilerek ortaya çıkan haç biçimindeki "t" motifi son derece ilginçtir. Bu durum, Rum ustaların yapıda kendi inançlarına ve geleneklerine dair bir işaret bırakmak istemeleri biçiminde yorumlanabilir.

Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camisi harime giriş kapısının sağında ve solunda dikdörtgen mermer üzerinde Türkçe

karakterlerle usta ve tarih kitabeleri yer almaktadır. Sol taraftaki kitabeden kapı ve mihrabın ustaları hakkında bilgi alınabilmektedir.

"KAPININ MİMARI
ŞABAN KAHVECİ
MİHRABIN MİMARI
MAHMUT USTAMAHMUTOĞLU"

Bu kitabeden yapının farklı mimari elemanlarının farklı ustalar tarafından yapıldığı bilgisine ulaşılmakla birlikte yapının asıl ustasının adı yerine kapı ve mihrab gibi mimari elemanları yapan ustaların adlarının zikredilmesi ilginç bir durumdur.

Hamsiköy Deresi Vadisi'nde Güzelce Köyü Camisi'nin beratında banisi M. Hanefi Taşkın, mimarı Hüseyin Taşkın olarak kaydedilmiştir.

Akhisar (Ağasar) Deresi Vadisi'nde Akkese Köyü Camisi, 1889 yılında Nazır Hasan Paşa tarafndan yaptırılmıştır.

Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında Çayırbağ Doğankaya Mahallesi Camisi'nin giriş kapısının üzerinde dikdörtgen mermer bir parça üzerinde "DELİLİ FEHMİK ASLAN MİMARI ALİ ASAN 1963-64" yazılı usta ve tarih kitabesi bulunmaktadır. Diğer taraftan mihrabının külah kısmının iç yüzünde dikdörtgen biçimli ahşap tahtanın ortasında yıldızlı oyma bir motifin sol tarafında Türkçe karakterlerle "Y. USTA OSMAN V-YUSUF MELEK" sağ tarafında "3/12/1969" yazılı birbaşka usta ve tarih kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin konumu alanda daha önce rastlanmayan ilginç örneklerden biridir. Aynı yapı üzerindeki bu kitabeler yapının farklı yerlerinde kendi alanında uzmanlaşmış faklı usta gruplarının varlığına işaret eden önemli kanıtlardırlar.

Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında bulunan Gökçeler Köyü Merkez Mahallesi Camisi'nin hemen yanındaki hazire alanında bulunan bir mezarın başlık taşındaki yazıdan minberin mimarının "NAMETOĞULLARINDAN MUSTAFA OĞLU VENETİK AHMET USTA" olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.

Değirmendere Vadisi'nin Galyan Deresi Vadisi'nde bulunan Bahçekaya Köyü Camisi ana kapısının solundaki kitabeden yapının "H-1310 (M-1893-93) yılında İsmail kızı Cemile" adında bir kadın tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi İpek Yolu ve Kervan Yolu üzerinde bulunan Bahçekaya Köyü Camisi'nin imamı Davut Aktar'dan ve köy sakinlerinden edinilen bilgiye eskiden Rumlar ve Türkler köyde beraber yaşamışlar. Caminin yapımında Rum ustaların çalıştığını aktarmaktadırlar. Dıştaki pencere kemerlerinin üzerinde bulunan üzüm ve palmet kabartmaları, giriş kapısı

üzerindeki ahşap işlemeleri ve yapının bölgedeki sıradışı planına bakıldığında Rum ustaların özellikle üzüm salkımı gibi kendi yapılarında kullandıkları motifler ve dini mimarilerinin izlerini bıraktıkları anlaşılmaktadır.

Cami görevlisi Davut Aktar, 1950'lerde Çorumlu Ahmet adında bir kalemişi ustası caminin harim kısmını çeşitli motiflerle ve mihraptaki üzüm kabartmalarını gerçeğinden ayırd edilemeyecek şekilde kalemişi boyama tekniğiyle rengarenk süslediğini fakat daha sonra 1998-99 yıllarında caminin geçirmiş olduğu tadilatta bütün renkli kalem işlerinin beyaza boyanarak kapatıldığını aktarmıştır. Bu durum bazı durumlarda şehir dışından maharetli usta ve sanatçıların yapının farklı bölümlerinde çalışmaları için getirtilebildiği öğrenilmektedir.

Kitabelerden öğrenilen usta isimleri yanında yapıların kendisinden yola çıkarak vadi içi ve vadiler arası usta hareketleri hakkında ipuçları yakalamak mümkündür. Kırsal camilerin kapı, pencere, mihrap, minber, tavan… gibi mimari elemanlar yada duvar yapım tekniklerinde vadi içinde ya da vadiler arasında benzerlikler olabilmektedir. Özellikle farklı vadilerdeki şaşırtıcı benzerlikler vadiler arasında usta hareketliliği olduğunun en geçerli kanıtları olmaktadırlar. Değirmendere vadisi batı yönünde komşu olan Sera Deresi Vadilerinin birbirine yakın konumdaki camilerinin kapılarındaki kabartmalı üzüm motifleri şaşırtıcı biçimde benzemektedirler. Değirmendere vadisi ve Sera Deresi Vadisi'nin kolu olan Akçaköy Deresi Vadileri arasındaki Mağmat Boğazı adındaki bu geçit iki vadi arasındaki ulaşımı sağlamaktadır. Her iki vadinin geçite yakın yerlerinde görülen bu ahşap kapı biçimi Değirmendere Vadisi'nde çalışan usta gruplarının Akçaköy Deresi Vadisi'nde de çalıştıklarını göstermektedir.

Sonuç olarak kırsal camilerin yalnızca bir kısmında usta kitabelerine rastlanmakta çoğunun köy halkı tarafından yaptırıldığı bilgisi gerek camide asılı berat kaydından gerekse sözlü kaynaklardan ulaşılabilmektedir. Varolan usta kitabelerinden anlaşıldığı gibi bir yapının üzerinde cami ustasının kitabesi bulunabildiği gibi kapı, minber, mihrab, minare gibi mimari elemanlarının da ustaları hakkında bilgiye ulaşılabilmektedir. Bazı durumlarda da yapı ustası olmayıp mimari elemanların usta isimleri ile de karşılaşılabilmektedir.

3.4. Yerleşim Durumu

Camilerin yerleşim durumunu ve yer seçimini etkileyen birçok etken vardır. Bunlar bölgenin coğrafik yapısı, yol güzergahları, pazar yerleri, sosyal ve etnik sebepler olarak sıralanabilir.

- Çalışma alanı coğrafi olarak dağlık bir yerleşime sahip olduğundan yerleşimlerin ve yolların vadi içindeki konumları camilerin yer seçimini etkilemiştir. Aynı zamanda yerleşimin mümkün olduğunca düz alanları seçilirken bu bazen köyün yüksek, bazen de orta veya alçak kesimlerine denk düşmüştür.

- Çalışma alanı kapsamında çoğunlukla camilerin yanında hazire alanı bulunmaktadır. Genellikle köyün en eski mezarları bu hazire içinde yer almaktadır. Bu nedenle caminin yanında hazire alanı olması da caminin kurulacağı yeri seçmek açısından önemli bir faktördür.

- Çalışma alanı kapsamında camilerin yerleşim durumunu etkileyen bir diğer faktör, vadide bulunduğu yerleşkeyle birlikte yakın çevre ve hatta komşu vadilere hizmet veren medreselerin bulunduğu yerde bir cami inşa etme geleneği bölgede yaygındır. Hatta yanında medrese ya da eski bir kuran kursu bulunan caminin daha eski tarihli olması beklenmektedir. Yanında medrese olan camilere çalışma alanının doğusunda Solaklı Deresi Vadisi'nde ve batısında Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kısımlarında rastlamak mümkündür. Diğer vadilerde de medreseli camilerin varlığı yazılı ve sözlü kaynaklardan öğrenilse bile çoğunluğu yıktırılmış ya da bazı sebeplerden günümüze kadar gelememişlerdir. Alan çalışması sırasında medreseli camilerden tespit edilenler;

Karadere Vadisi; Araklı Turnalı Köyü Camisi, Keçikaya Köyü Camisi[103], Köprüüstü Köyü Camisi.

Yanbolu Deresi Vadisi; Ortaköy Merkez Camisi,

Çamlık Deresi Vadisi; Sayraç Köyü Camisi, Kozluca (Dağlıca) Köyü Camisi,

Sera Deresi Vadisi; Akçaköy Merkez Camisi[104], Karaman Merkez Camisi[105]

---

[103] Caminin doğu yönünde yan yana bitişik 22m uzunluğunda sekiz odalı bir medrese olduğu 76 yaşında ve 28 yıl camide imamlık yapmış olan Ali Güzeldal tarafından ifade edilmiştir. 1960'larda yıkılan medresenin yerine bugün görevli lojmanı olarak kullanılmak üzere tek katlı bir yapı yapılmıştır.
[104] Medresesi yıkılmıştır.
[105] Medresesi yıkılmıştır.

Solaklı Deresi Vadisi Akdoğan Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi[106], Akdoğan Köyü Büyük Mahalle Camisi, Uğurlu Merkez Camisi, Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi, Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi[107],

Baltacı Deresi Vadisi; Ağaçseven Köyü Camisi, Sarmaşık Köyü Camisi[108]

Camilerin inşası için yer seçimi konusunda arazinin coğrafik yapısı etkili olabildiği gibi sosyal ve etnik yapının da etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlarla ilgili alınan bilgilere göre;

- Küçükdere Vadisi'nde bulunan Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi imam Metin Hamzaçebi'nin oğlu Mustafa Hamzaçebi ve akrabası Ünal Engin'in verdikleri bilgilere göre eski yerleşimler dikkate alındığında caminin iki köyün ortasında inşa edildiğini ifade etmişlerdir. Bunun sebebi iki köyünde kendi ağaları varmış ve birinin adı Polat ağaymış. Bu ağalar "cami benim köyüme yapılacak" diye kavga ettikleri için iki köyün ortasında caminin inşa edilmesine karar verilmiş.

- 19 yy'lın ortasından itibaren Tanzimat fermanının ilanıyla gayri Müslim ve Müslümanların birlikte yaşadıkları köyler fiziki ve idari olarak ayrılınca camilerinde taşınması gündeme gelmiştir. Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Bölümlü Fatih Mahallesi Kaban Camisi orjinalde aşağıdaki mahallede iken Müslüman hanelerin köyün yukarı bölgesine taşınmalarıyla caminin de taşınması gündeme gelmiştir ve bugünkü yerinde yeniden inşa edilmiştir. Yine aynı vadideki Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi de bulunduğu yere başka bir yerden taşınmıştır. Vadinin yukarı bölgesindeki Çambaşı Köyü Orta Mahalle Hacı Ömerli Camisi daha aşağıda bulunan Kuran Kursu'nun yerinden şuanki yerine taşınmıştır.

- Gayrimüslim toplumlardan kiliseler dışında birçoğu tahrip olduğu ya da yıkıldığı için günümüze gelememişlerdir. Yıkılan kiliselerin yerine cami yapma geleneği bölgede yaygın olan tutumdur. Solaklı Deresi Vadisi Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi, Değirmendere Vadisi'nin Galyan Deresi Vadisi kolundaki Arıkaya, Ormaniçi ve Çayırlar Köyü Camileri'nin yerinde eskiden kilise olduğu bilinmektedir. Düz arazinin az olduğu dağlık bir coğrafyaya sahip olan bölgede zaten hazırda bir ibadet yeri varken bu yerin yine

---

[106] Eğimli araziye kurulan cami üç katlı büyük bir konak görünümünde. Minaresi olmasa cami olduğu anlaşılmıyor. Cami ve medrese yapının zemin katında, üst katta hoca odası ve caminin mahfil katı ve en altta görevlinin kaldığı ev bulunmaktadır.

[107] Camiye bitişik zeminde ve üst kata şömineli odalar vardır.

[108] Caminin içinde alt ve üst katında yazın çocuklara dini eğitim verilen iki oda bulunmaktadır.

dini mekan ihtiyacı olarak kullanılmış olması dönemin şartları içinde yararcı bir tutum olarak değerlendirilebilir.

- Camilerin yer seçimi konusunda önemli bir diğer faktör yapıldıkları dönemde vadi içindeki yerleşimin konumu, yol güzergahı ve pazar yerlerine göre sadece bulundukları yere değil çevrelerindeki birkaç köye hizmet verecek merkez görevi görmüş olan yerler seçilmiştir. Bu duruma örnek olarak;

- Yomra Deresi Vadisi; Kayabaşı Köyü Dereiçi Camisi (1869)'nin bulunduğu yer merkez niteliği taşımakta olup eskiden Soğuksu, Hurmalık Kayabaşı köylerine hizmet vermiştir.

- Karadere Vadisi'nin yukarı kısmına yakın konumdaki Çukurçayır Köyü Camisi'nin eskiden karşıdaki Cevizlik köyü de dahil olmak üzere civardaki 12 köyün bu köye bağlı oluğu ve Cuma kılmak için halkın buraya geldiği ifade edilmektedir. Bu köyün o dönemlerde önemli bir merkez olduğundan bahsedilmektedir.

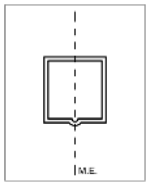
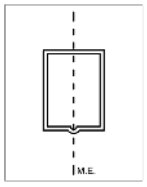
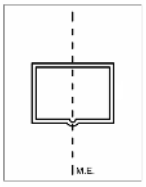
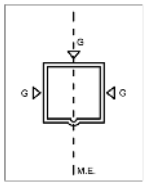
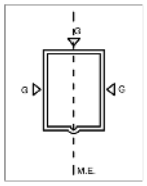
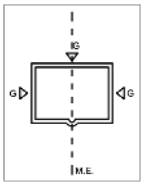
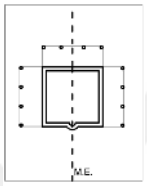
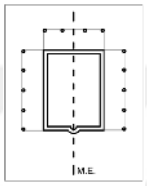
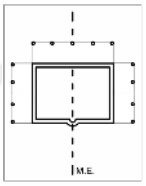
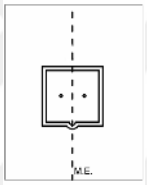
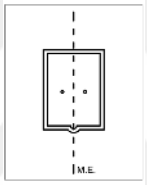
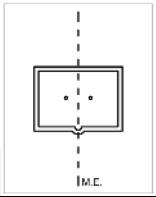
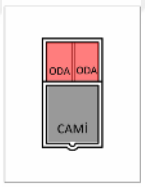
- Değirmendere Vadisi'nden geçen kervan yollarının bir kolu üzerinde bulunan Kaynarca Köyü Camisi yol güzergahı, pazar yeri ile merkez niteliği taşıyan bir konumda inşa edilmiştir.

3.5. Plan Şeması

Genel olarak çalışma alanı kapsamındaki kırsal camilerin plan şemaları incelendiğinde çoğunlukla mihrap ekseni doğrultusunda dikdörtgen biçimlenme görülürken kare, kareye yakın ve doğu batı aksı doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen plan tiplerine de rastlanmaktadır. Biçimsel özellikleri yanında girişlerin mihrap ekseni üzerinde ya da doğu-batı ekseni üzerinde olmaları, açık ya da kapalı son cemaat yeri konumları, harimde bulunan sütun düzeni ve yapıların cami işlevi yanında medrese, kuran kursu, lojman gibi başka işlevleri barındırmaları durumuna göre plan şemaları sınıflandırılarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir (Tablo 44), (Ek Tablo 118).

Camilerin ana girişleri son cemaat yeri ile ilişkili olduğundan birlikte ele alınmışlardır. Çalışma alanındaki kırsal camilerde çoğunlukla son cemaat yeri olmakla birlikte standart bir uygulama değildir. Son cemaat yerinin bazı camilerde sonradan eklendiği görülmektedir. Ekler genellikle betonarmedir (Şekil 511).

Tablo 44. Doğu Karadeniz kırsal camileri plan şemalarının biçim, giriş, son cemaat yeri, sütun düzeni ve çok işlevli olup olmamalarına göre şematik değerlendirilmeleri

Biçim			
Giriş			
Son Cemaat Yeri Konumu/Biçimi			
Sütun Düzeni			
Çok İşlevli			

Şekil 511. Fol Deresi Vadisi; Kayacan köyü I. Camisi, Yomra Deresi Vadisi; Özdil Merkez Camisi

Arazinin coğrafi yapısı uygun olduğu durumlarda sonradan eklenen son cemaat yerinin girişi de mihrap aksı üzerinden sağlanmaktadır. Fakat çoğu durumda yamaca ya da uçuruma denk gelen bu kısımda son cemaat yerinin girişi doğu batı aksı üzerinde karşılıklı

iki cephe üzerinden sağlanmaktadır. Vadilerin yukarı bölgelerinde rakımın yüksek olduğu yerlerde camilerde açık son cemaat yeri kullanılmamıştır.

Çalışma alanında genel olarak girişlerin mihrap aksı üzerinde konumlanmış olduğu görülmektedir. Batıdan doğuya doğru ilerlendiğinde bazı istisnalar dışında Küçükdere Vadisi'ne kadar girişler mihrap aksı üzerindedir. Hepsinde standart bir uygulama olmamakla beraber son cemaat yerleri de mihrap aksı üzerindedir. Dolayısıyla son cemaat yeri bulunan camilerde giriş ve son cemaat yeri mihrap aksı üzerindedir (Ek Tablo 118, 127).

Ağasar/Akhisar Deresi Vadisi'ndeki Dolanlı Köyü Camisi'nde topoğrafik zorunluluklar nedeniyle caminin batı duvarına bir başka ana giriş kapısı, Çamlık Deresi Vadisi'nde Kozluca Köyü Camisi'nin doğu cephesinde, Fol Deresi Vadisi'ndeki Ortaköy Camisi batı cehesinde ve Yanbolu Deresi Vadisi Atayurt Mahallesi Merkez Camisi'nin doğu cephesinde ikinci harime giriş kapısı açılmıştır. Yalnız bu yapılırken bölgedeki stardart uygulama olanson cemaat mahalinin ve girişin mihrap aksı üzerine konumlanması durumuna sadık kalınarak harime başka bir giriş daha önerilmiştir[109].

Akhisar Deresi Vadisi'nden Küçükdere Vadisi'ne kadar son cemaat yerinin doğu batı aksı üzerinde yer aldığı sıradışı bir uygulama Kalanima Deresi Vadisi'nin batısında yer alan Çilekli Köyü Camisidir. Mihrap aksı üzerinde kayalık yamaç olan caminin kuzey cephesi yamaca dayandırılarak son cemaat yeri ve dolayısıyla girişi doğu cephesine alınmıştır (Ek Tablo 118, 127).

Bu çerçevede Fol Deresi Vadisi'nde yer alan Kayacan Köyü I Camisi ve Yomra Deresi Vadisi'nde Özdil Merkez Camisi mihrap ekseni üzerinde kapalı son cemaat yeri uygulamalamalarıyla sıradışı örneklerdir. Son cemaat yerine doğu batı aksı üzerinde giriş verilerek yine mihrap aksı üzerinden ana mekana giriş sağlanmaktadır (Ek Tablo 127).

Küçükdere ve Manahos Deresi Vadisi'ndeki cami girişlerinin çoğunluğu doğu batı aksı üzerindedir. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'ndeki bazı camilerde de bu durum söz konusudur. Çalışma alanında doğuya doğru ilerledikçe arazinin daha engebeli oluşu camilerin giriş cephesini doğu batı aksına kaydırmıştır. Girişle birlikte son cemaat mahalide doğu batı aksında olan uygulamalar vardır.

---

[109] Ö. İ. Tuluk, E. Kazaz, "Trabzon Bölgesi Kırsal Cami Mimarisi Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme", I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trbzon'da dini Hayat Sempozyumu", Ekim 2015, Trabzon.

KüçükdereVadisi'nden alanın doğusuna doğru ilerlendiğinde genel manasıyla geç gelen cemaat için düzenlenmiş olan son cemaat yeri uygulaması cemaatin toplanıp namaz vakitlerini bekledikleri ve sosyalleştikleri dış sofaya dönmüştür (Tuluk ve Kazaz, 2015b). Bunlar; Küçükdere Vadisi'nde Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi, Manahos Deresi Vadisi'nde Karaca Köyü Camisi, Solaklı Deresi Vadisi'nde Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi, Bölümlü Mithat Paşa Camisi, Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi, Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi, Uğurlu Kasabası Molla Ömerli Mahallesi Camisi, Günebakan Camisi, Merkez Güney Mahallesi Camisi, Kondu Camisi, Ormancık Köyü Merkez Camisi, Akdoğan Köyü Camisi, Akpınar Mescidi, Uzungöl Filak Mahallesi Camisi, Kabataş Köyü Merkez Camisi, Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camisi ve Yukarı Kumlu Köyü Camisi; Baltacı Deresi Vadisi'nde ise Sugeldi Köyü Camisi, Dereyurt Köyü Camisi, Sarmaşık Köyü Camisi ve Keler Köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil) Camisi'dir.

Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Filak Mahallesi Camisi mihrap aksı üzerinde kapalı son cemaat mahaline sahipken batı cephesi üzerinde bahsedildiği gibi sosyalleşme alanı olarak daha çok kullanılan dış sofa bulunmaktadır. Harim kısmına mihrap aksı üzerinden girilmekte olup sofalı kısımdan sadece kapalı son cemaat yerine geçiş vardır. Aynı zamanda bu cephe üzerinde pencere açıklığı da bulunmamaktadır. Bu durum alt katı medrese eğitimi için kullanılan camide öğrencilerin ara verdiklerinde genellikleyağmurlu hava şartlarının hakim olduğu bölgede sohbet edecekleri bir mekan olarak da kullanılıyor olması ve cemaatin gürültüden rahatsız olmaması sebeplerdenbiri olabilir (Şekil 512).

Şekil 512. Uzungöl Filak Mahallesi Camisi

Açık son cemaat yeri olan camilerin bir kısmında ahşap ya da taş direkler üstörtüye kadar uzanarak tavanı desteklerken bazılarında sütunların kemerlerle birbirine bağlanarak

üstörtüyü destekledikleri görülmektedir. Bu duruma örnek olarak Çamlık Deresi Vadisi'nin sahile yakın kısmında yer alan Yıldız Köyü Camisi, Fol Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında yer alan Ortaköy ve Açıkalan Köyü Camileri ve Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında yer alan Karşular Merkez Camisi'nin üç açıklıklı sütunlu son cemaat yerleri verilebilir. Bunlardan Açıkalan Köyü Eski cami ve Karşular Merkez Camileri son cemaat yerlerinde sütunların basık kemerlerle birbirine bağlanarak üstörtüyü desteklerken Yıldız köyü ve Ortaköy camileri sütunlarının direk olarak tavana kadar uzayarak çatıyı destekledikleri görülmektedir.

Çalışma alanındaki bazı camilerin harim kısmında doğu batı aksına iki ya da merkeze dört sütun yerleştirilmiştir. Çalışma alanının doğusunda Akhisar, Çamlık ve Fol Deresi Vadileri'nde İskenderli Camisi dışında hariminde sütun bulunan tüm camiler vadilerin aşağı kesiminde ya da kıyıda yer almışlardır. Gizli kubbeli olan bu camilerde kubbenin tabanını saran kare düzlemin köşelerine dört sütun yerleştirilmiştir. Çalışma alanının güneyinde yer alan Galyan Deresi Vadisi'nin girişine yakın Bahçekaya ve vadinin orta bölümünde yer alan Oğulağaç Köyü Camilerinde de ortadaki gizli kubbeyi taşıyan dört taş sütun vardır. Değirmendere vadisi ve kollarında camiye dönüştürülen birçok kilisede merkezi kubbeyi taşıyan dört sütun uygulaması yaygındır. Doğuya doğru ilerledikçe Yomra Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesinde Tepeköy Köyü Camisi'nin hariminde gizli kubbeli üstörtüsünü destekleyen iki sütun yer almaktadır. Yanbolu Deresi Vadisi'nin yukarı kesimindeki Atayurt Mahallesi Merkez Camisi'nin hariminde düz üstörtüyü destekleyen iki sütun vardır. Karadere Vadisi'nin kıyı kesiminde Kalecik Mahallesi ve Merkez Büyük camilerinde gizli kubbeyi taşıyan dört sütun vardır. Küçükdere Vadisi'nin orta kesiminde yer alan Yukarı Ovalı Köyü Camisi'nin hariminde yine düz üstörtüyü destekleyen iki sütun vardır. Manahos Deresi Vadisi'nin orta bölgesinde yer alan Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisinde de yine benzer iki sütunlu uygulama görülürken yakın bölgedeki Gündoğan Yeşil Mahallesi Camisi'nin hariminde doğu batı aksı üzerinde düz üstörtüyü taşıyan yan yana dört sütun uygulaması sıradışıdır ve çalışma alanı kapsamındaki tek örnektir.

Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı bölgesindeki Ballıca Beldesi Merkez Mahallesi Yıldız ve Gürpınar Hacı Bayramlı camileri, vadinin orta bölgesindeki Taşçılar Köyü, Tüfekçi Köyü Merkez camilerinde de düz üstörtüyü taşıyan iki sütun vardır. Vadinin yine orta bölgesinde yer alan Şahinkaya köyü Gülveren Mahallesi Camisi'nin harim kısmındaki iki sütun gizli kubbeli üstörtüyü desteklemektedir. İki sütunlu gizli kubbe uygulaması vadi

içinde tek örnektir. Vadinin yine orta kısmında yer alan küçük ölçekteki Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Camisi'nin harim kısmının ortasında yer alan tek sütun çalışma alanı kapsamındaki sıradışı uygulamalardan birisidir.

Genel olarak vadilerin kıyı ya da aşağı kesimindeki camilerde gizli kubbe uygulaması olduğunda harimin merkezinde dört sütun uygulamasının yaygın olduğu görülmektedir. Diğer taraftan harimde iki sütun uygulaması genellikle düz üstörtülü yapılarda rastlanırken Yomra Deresi Vadisi'nin yukarı kesiminde rastlanan Tepeköy Köyü Camisi ve Solaklı Deresi Vadisi'nin orta bölgesinde rastlanan Şahinkaya köyü Gülveren Mahallesi Camisinde iki sütunun gizli kubbeyi desteklemesi çalışma alanı kapsamındaki sıradışı örneklerdirler.

Çalışma alanı kapsamında "çok işlevli cami" olarak adlandırılabilecek sıradışı bazı uygulamalar vardır. Bu yapılar, son derece küçük ölçekli olmalarına rağmen geçmişte bölgenin kırsal yaşam kültüründe birçok ihtiyaca cevap veren önemli yapılardırlar. Tek bir yapının içinde cami, kuran kursu ve görevlinin kalabileceği çok işlevli oda gibi birçok işlev bulunmaktadır.

Çalışma alanı kapsamında bakıldığında çalışmanın batı ve güneydeki Vadileri'nde bu plan tipine sahip yapılara rastlanmamaktadır. Doğuya ilerlerken ilk olarak Küçükdere Vadisi'nin aşağı kısmına yakın bölgedeki Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi'nde çok işlevli bir cami programı görülmektedir. Mihrap aksı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan yapı tek katlıdır. Minaresi olmadan küçük bir eve benzemektedir. Yapının kuzey batı köşesinde, görevlinin yaşam, yeme-içme, uyuma ve aynı zamanda çocuklara da ders verebildiği çok amaçlı bir oda bulunmaktadır. Bu oda batı cephesinde dışa doğru çıkıntı yapmaktadır. Yapının kuzey doğu köşesinde hem bu odanın hem de harim kısmının girişlerinin yer aldığı bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Bu kısma mihrap aksı üzerindeki beş basamakla çıkılır. Son cemaat yerini çevreleyen korkulukların önünde sedirler yer almaktadır. Buradan mihrap aksı üzerindeki kapı ile harime geçilir. Harim kare planlı mahfili olmayan düz üstörtülü son derece sade bir mekandır (Şekil 513).

Solaklı Deresi Vadisi'nde çok işlevli camilere sıkça rastlanmaktadır. Vadinin aşağı kısmında yer alan Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi de Bereketli köyü Masele Mahallesi Camisiyle benzer plan şemasına sahiptir (Şekil 514).

Şekil 513. Küçükdere vadisi; Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi dış görünüş, plan, harim ve çok amaçlı oda

Şekil 514. Solaklı Deresi Vadisi; Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi dış görünüş, plan, çok amaçlı oda ve harim kısmı

Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmına yakın Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi de çok işlevli cami tipinde olmakla birlikte öncekilere göre daha büyük ölçekli ve daha fazla odaya sahiptir. Zemin katta güney doğu köşesindeki son cemaat yerinin batı cephesinden harim kısmına kuzey yönünden şömineli bir odaya geçiş sağlanmaktadır. Bu

odanın güney ve doğu yönündeki duvarları kaldırılmıştır. Son cemaat yerindeki merdivenle son cemaaat yerinin üzerindeki yarı açık mekana çıkılmaktadır. Burada harim kapısının üst kat hizasından mahfil kısmına geçilirken alttaki şömineli odanın üzerinde bir tane daha şömineli oda bulunmaktadır. Bu odalardan üst kattaki görevlinin yaşadığı çok amaçlı oda alt kattakinin ise ders verme amaçlı bir oda olması muhtemeldir (Şekil 515).

Şekil 515. Solaklı Deresi Vadisi; Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi dış görünüş, plan, son cemaat yeri ve çok amaçlı odalar

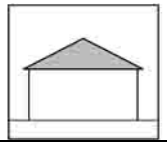
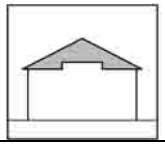
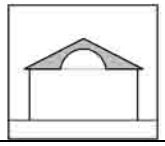
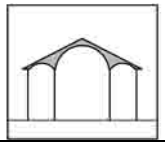
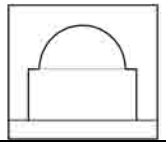
Sonuç olarak; Trabzon kırsal cami geleneği içindeki bu camiler Osmanlı'nın ilk dönemleri daha çok Bursa'da uygulama imkanı bulan "tabhaneli", "çapraz mihverli", "ters T planlı", "Bursa tipi" gibi adlarla anılan çok işlevli camilerin kırsaldaki uygulanma biçimi ya da yorumu olarak da değerlendirilebilir.

3.6. Üstörtü / Tavan

Çalışma alanı kapsamında kırsal camilerin üstörtüleri dört yönde kırma çatılı olup kiremitle ya da ender de olsa saçla kaplıdırlar. Galyan Vadisi'nde; Çamkonak Köyü Camisi, Çayırlar Mahallesi Camisi, Değirmendere Vadisi'nde; Karşıyaka Camisi ve Kalanima Deresi Vadisi'nde; Yeşiltepe Güneşli Mahallesi Camisi'ndeki gibi kubbeli üstörtüsü olanlar sonradan yapılan müdahaleler sonucu değişmiştir (Ek Tablo 120, 128).

Çalışma alanı kapsamında genel olarak bakıldığında düz, kademeli ve gizli kubbeli ahşap tavan biçimleri olmakla beraber kubbe ve tonozun bir arada kullanıldığı sıradışı uygulamalar da vardır (Tablo 45).

Tablo 45. Tavan ve üstörtü uygulamalarının şematik gösterimi

Düz Tavan	Kademeli Tavan	Gizli Kubbe / Tonoz		Kubbe
				

Batıdan itibaren doğuya doğruya ilerlendiğinde Akhisar, Çamlık ve Fol Deresi Vadileri'nde benzer uygulamalara rastlanmaktadır. Vadilerin kendi içinde ve karşılaştırmalı olarak bakıldığında bazı uygulamalar dikkat çekmektedir.

Akhisar Deresi Vadisi'ndeki düz tavanların genelde sade olup vadinin orta kısmında birbirlerine yakın konumdaki Akçiriş ve Çarlaklı Köyü Camileri tavanlarında merkezde ve dört köşede sade ahşap kabartma motifleriyle vadideki diğer düz tavanlardan farklılaşmaktadırlar. Kademeli tavanlı camilerde son derece sade olup vadinin yukarı kısmındaki Doğancı Köyü Camisi tavanındaki kalemişi boyamalar ve sekizgen tavan göbeğindeki ahşap bezeme işliği son derece özenlidir (Şekil 516).

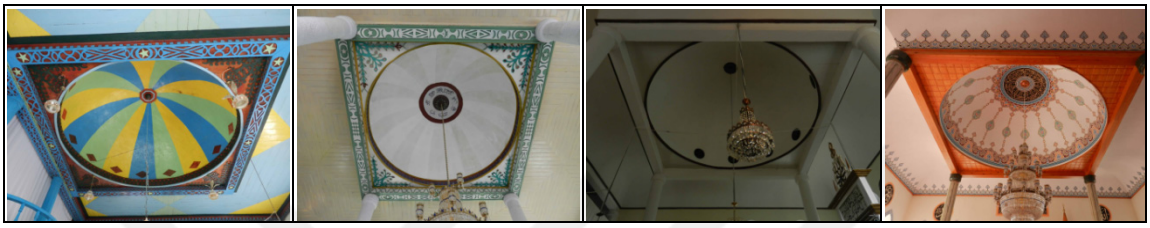

Şekil 516. Doğancı Köyü Camisi tavanı

Vadideki diğer tavan biçimi gizli kubbe kullanımı olup kıyıya yakın bölgede ve birbirine yakın konumdaki Türkelli Köyü Merkez Camisi (1912) ve Dolanlı Köyü Camilerinde (1880) aynı yapım tekniğiyle uygulandığı görülmektedir. Buradaki gizli kubbe uygulamasının aynısının vadi ağzındaki ilçe merkezinde Merkez Eski Camide (1913) de olduğu görülmektedir. Vadideki diğer gizli kubbe uygulaması vadinin orta

bölgesindeki Düzköy Merkez Camisinde (1947) olup hem yapım tekniği olarak hem de merkezdeki büyük kubbe dışında dört köşede daha küçük kubbe ve bu kubbeler arasında kalan kısımlarda tonoz uygulaması aşağı bölgedekilerden farklı bir uygulamaya sahiptir.

Çamlık Deresi Vadisi'nin kıyıya yakın bölgesindeki Vardalllı Köyü Camisi (1957)' nin gizli kubbeli tavanı Akhisar Deresi Vadisi'nin kıyıya yakın bölgesindeki Türkelli Köyü Merkez ve Dolanlı Köyü Camileriyle aynı biçime ve yapım tekniğine sahiptirler (Şekil 517).

Şekil 517. Akhisar Deresi Vadisi; Dolanlı Köyü ve Türkelli köyü Merkez Camileri, Çamlık Deresi Vadisi; Vardallı Köyü Camisi, ilçe merkezi; (Beşikdüzü) Eski Merkez Camisi gizli kubbe tavanları

Fol Deresi Vadisi'nin orta bölümüne yakın Karatepe Köyü Camisi (1873) tavanı gizli kubbeli olup Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri'nin aşağı bölgesindeki uygulamalardan farklıdır. Diğerlerinde gizli kubbeler büyük ahşap kirişler ve bazılarında dört köşeden bu kirişler sütunlarla desteklenirken burada kubbe merkezinden itibaren eğilerek kubbe kalıbını oluşturan ahşaplar tavanın kendi taşıyıcı sistemine taşıtılmıştır.

Çamlık Deresi Vadisi'nin orta bölgesindeki İskenderli (Kumyatak) Merkez Camisi (1946)[110]'nin tavanı Akhisar Deresi Vadisi'nin orta bölgesinde yer alan Düzköy Merkez Camisi'nin tavan biçimi ile aynıdır. Yalnız Düzköy Merkez Camisi (1947) tavanı ahşap olup herhangi bir destek kullanılmamışken İskenderli Merkez Camisinde kubbeli ve tonozlu olan tavan taş malzemeyle inşa edilerek merkezdeki kubbe dört yönde sütunlar üzerine oturtulmuştur. İskenderli Merkez Camisi'nin tavanı taş malzemeyle inşa edildiğinden kubbeye geçiş kısmında pandantifler kullanılması ve merkezde kubbeyi

[110] Harime giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre H,1362, M-1946 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Sonradan eklenen kapalı son cemaat yeri girişinde Türkçe bir kitabe üzerinde 1226-1946-2006 tarihleri vardır. H-1226, M-1811 yılı olarak verilen tarih caminin yerindeki daha eski bir caminin inşa tarihi olabilir. Ortadaki tarih bugünkü caminin inşa tarihi ve son olarak 2006 yılı caminin onarım ve kapalı son cemaat yeri ekleme gibi bazı müdahalelerin uygulandığı tarihi işaret etmesi mümkündür.

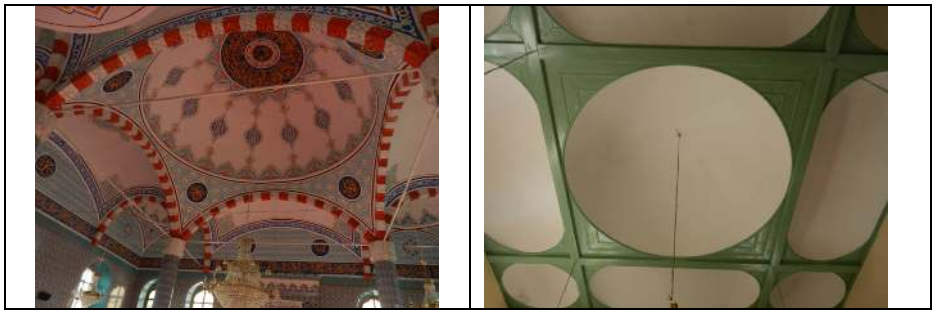
taşıyan dört sütunun bulunması anıtsal bir etki oluştururken Düzköy Merkez Camisi'nde ahşap malzemeyle merkezi, köşe kubbeler ve tonozlar oluşturulduğundan aynı anıtsal ifade oluşmamıştır. Fakat ikisi de aynı biçimsel planı oluşturmak üzere inşa edilmiştirler. Birbirine komşu Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri'nin orta bölümlerinde yer alan bu iki camide tavanların biçim olarak bu ölçüde benzerliği ve hemen hemen aynı yıllarda inşa edilmelerinden dolayı bu iki caminin aynı usta grubu tarafından inşa edildiğini ya da usta gruplarının vadiler arası yapı kültürlerinden etkilendiklerini söylemek mümkündür (Şekil 518).

Kalanima Deresi Vadisi'ndeki ahşap tavanlar son derece sade olup vadinin vadinin orta bölümünde yer alan Işıklar Orta Mahalle ve Gökçeler Köyü Merkez camilerindeki çizgisel şeritlerle oluşturulan desenler ve kalem işi boyamalar dikkat çekmektedir.

Sera Deresi Vadisi'ndeki Karaman, Derecik ve Demirtaş Köyleri Merkez Camisi'nin (1973) gizli kubbeli üstörtüsü Yomra Deresi Vadisi'ndeki Tepeköy Köyü Camisi'nin (1960) gizli kubbeleri bazı farklılıklara rağmen yapım tekniği ve plan biçimi olarak son derece benzerdirler. Karaman Camisinde kubbeden önce bir kademe tavan yükseltilirken Tepeköy'de iki kademe yükseltilmiştir. Mekânsal büyüklük farklılığından kaynaklı olarak Karaman'da taşıyışı sütun kullanılmazken burada iki taş sütun ile üstörtü desteklenmektedir. Bu durum birbirine komşu olmayan vadiler arasında da kültürel etkileşimin olabildiğini ve vadiler arasında aynı usta gruplanın çalıştıklarının önemli fiziksel kanıtlarıdır (Şekil 519).

Değirmendere Vadisi'nde de düz, kademeli ve gizli kubbeli tavan biçimleri yanında tonozlu ve kubbemsi üstörtülerin de kullanılmasıyla tavan biçimleri çeşitlenmiştir. Bu durum vadide son derece sıklıkla karşılaşılan kilise mimarisiyle etkileşim sonucu ortaya çıkmış olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda yakın döneme kadar bölgede yaşamış olan gayrimüslim ustaların bölgedeki yoğun faaliyetleri de bu etkileşimin önemli bir parçasıdır.

Değirmendere Vadisi'nde Bahçekaya ve Oğulağaç Köyü Camileri üstörtüleri benzer olamakla yapım tekniği açısından farklılıklar vardır. Oğulağaç Köyü Camisinde merkezde pandantiflerle dört sütuna oturan merkezi bir kubbe varken Bahçekaya Köyü Camisinde ise pandantiflerin eğrisel yüzeylerinin devam ettirilmesi ile pandantif kubbe uluşturulmuştur. Bahçekaya Köyü Camisinde dört köşede beşik tonoz ve kenarlarda tonozumsu eğrisel yüzeylerle üstörtü tamamlanmıştır. Oğulağaç Köyü Camisinde köşelerde pandantif kubbe ve kenarlarda beşik tonoz ile üstörtü tamamlanmıştır.

Şekil 518. İskenderli Merkez Camisi (Çamlık Deresi Vadisi), Düzköy Merkez Camisi (Akhisar Deresi Vadisi) tavan biçimleri

Şekil 519. Sera Deresi Vadisi; Karaman, Derecik ve Demirtaş Köyleri Merkez Camisi ve Yomra Deresi Vadisi; Tepeköy Köyü Camileri gizli kubbeleri

Oğulağaç Köyü Camisi (1868) üstörtüsünün çalışma alanının batısındaki Çamlık Deresi Vadisi'ndeki İskenderli Merkez Camisi (1946) ile olan benzerliği son derece dikkat çekicidir. İnşa tarihleri oldukça farklı olan bu camilerde aynı usta gruplarının çalışmış olabileceğini söylemek mümkün olmasa da Değirmendere Vadisi'nde olduğu gibi Çamlık ve Fol Deresi Vadileri'nde eskiden varlıkları bilinen kiliselerin o bölgedeki cami mimarisini etkilemiş olabileceklerini ifade etmek mümkündür (Şekil 520).

Değirmendere Vadisi'ndeki Bahçekaya Köyü Camisi farklı üstörtü biçimiyle vadide ve çalışma alanı kapsamında sıradışı bir uygulamadır.

Oğulağaç Köyü Camisi üstörtüsünün kiliseden dönüşme olan Gürgenağaç Köyü Camisiyle son derece benzer hatta aynı olması kilise mimarisi ile camiler arasındaki etkileşimin ve eski Rum ustalar olarak adlandırılan usta gruplarının camilerin inşasında çalıştıklarının açık kanıtlarıdırlar.

Şekil 520. Değirmendere Vadisi; Oğulağaç Köyü Camisi, Çamlık Deresi Vadisi; İskenderli Merkez Camisi

Değirmendere Vadisi'nin aşağı kısmında yer alan Işıklar ve Akmescit Köyü Camileri'nin iç içe geçmiş sekizgenlerden oluşan kademeli tavanı ile Sera Deresi Vadisi'nde bulunan Dumankaya Merkez Camisi'nin tavanı arasındaki benzerlik son derece dikkat çekicidir. Mağmat Boğazı vasıtasıyla birbirlerine geçiş sağlanabilen bu vadiler arasında usta hareketlerinin yaşanmış olabileceğinin fiziki göstergeleridirler (Şekil 521).

Değirmendere Vadisi'nin aşağı kısmında birbirlerine yakın konumda Esiroğlu Merkez (1960) ve Kaynarca Merkez (1950) Camilerinde gizli ahşap kullanımı görülmektedir.

Değirmendere Vadisi'nin bir kolu olan Galyan Deresi Vadisi'ndeki Ormaniçi Köyü Camisi'nin (1948) kalemişi ve ahşap işçiliğiyle öne çıkan tavanı vadide farklı uygulamalardan biridir. Bu durum Solaklı ve Manahos Deresi Vadileri'nde 1918'lerde yaşanan sel felaketinden sonra bu vadiye yerleşen halkın kendi yapı kültürlerini beraberlerinde taşımalarından kaynaklanmış olması mümkündür (Şekil 522)

Yanbolu Deresi Vadisi'nde vadinin aşağı kesimlerinde sade düz, kameli ve gizli kubbeli üstörtü biçimleri kullanılırken vadi ortasında ve yukarı bölüme doğru yer alan Güneyce Köyü Büyük Mahalle ve Atayurt Mahallesi Merkez Camileri üstörtülerindeki özenli ve detaylı kalemişi boyamalar ve ahşap işçiliği son derece dikkat çekicidir.

Yanblolu Deresi Vadisi'nin aşağı kesimindeki Çiçekli Mahallesi Merkez ve Işıklı Köyü Merkez Camilerinde gizli kubbe kullanılmıştır. Değirmendere, Akhisar, Çamlık Deresi Vadileri'nde olduğu gibi gizli kubbe kullanımı Yanbolu Deresi Vadisi'nde de kıyıya yakın bölümlerde yoğunlaşmaktadır. Bu durum genellikle vadi ağızlarında kurulan ilçe merkezlerinde yer alan kubbeli anıtsal camilerin kırsaldaki karşılığı olarak değerlendirilebilir.

Karadere Vadisi'nin kıyı kesimindeki Kalecik Merkez Camisi'nin çok kubbeli üstörtüsü çalışma alanı içinde farklı bir uygulama olarak karşılaşılmaktadır. Karadere Vadisi'nin ilçe merkezi olan Araklı Merkez Büyük Camisinde de benzer bir uygulama olması yine vadiler içinde ya da yakın çevresinde yapılar arasında bir etkileşimin söz konusu olduğunu göstermektedir.

Şekil 521. Değirmendere vadisi; Akmescit (1873), Işıklar Köyü (1870) Camileri, Sera Deresi Vadisi; Dumankaya Köyü Merkez (1902) Camileri sekizgen kademeli tavanları

Şekil 522. Ormaniçi Köyü Camisi'nin kalemişi bezemeli tavanı

Yanbolu Deresi Vadisi orta bölümünde yer alan Turnalı Köyü Camisi'nin ahşap kademeli tavanındaki özenli ahşap işçiliği vadide dikkat çeken uygulamalardan biridir.

Küçükdere Vadisi'nde düz ve kademeli ahşap tavanlar olmakla birlikte Kefeli Mahallesi Camisi'nin bütün tavan yüzeyini kaplayan ahşap işçiliği vadide ön plana çıkmaktadır.

Manahos deresi ağzının doğu yakasındaki Yeniay Baştımar Mahallesinde gizli kubbe uygulanırken vadi içinde düz ya da kademeli tavan uygulamaları söz konusudur. Vadinin aşağı kısmında yer alan Karacakaya Köyü Camisi ve yukarı bölümündeki Beşköy

Yılmazlar Mahallesi Camileri tavanlarındaki ahşap işçilik ve kalemişi bezemeler son derece özenlidir ve ön plana çıkmaktadır.

Manahos Deresi Vadisi ağzında doğu yakasındaki Yeniay Baştımar Mahallesi Camisindeki gizli kubbe uygulaması batıdakilerden farklı yapım tekniğine sahiptir. Manahos Deresi Vadisi'ne kadar gizli kubbeler ahşap parçaların uygun eğim ve kavislerle bir araya getirilmesiyle oluşturulurken, burada içinde saman ve bazı katkı maddeleri bulunan kireçli bir karışımın altta oluşturulan kalıp üzerine dökülmesi ve o kalıbın şeklini almasıyla kubbe oluşturulmuştur. Batıdan doğuya ilerlerken gizli kubbe yapımında ilk kez karşılaşılan bu teknik yapım tekniği olarak bu bölge ya da vadinin farklı bir yapı kültürüne sahip olduğu ve usta gelenekleri açısından bir geçiş/tampon bölge olduğundan bahsetmek mümkündür. Nitekim Manahos Vadisi'nin komşusu olan Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı bölümündeki Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisinde, Baltacı Deresi Vadisi; Ağaçseven Köyü, Kireçli Köyü ve Kurtuluş Mahallesi Camilerinde rastlamak mümkündür. Kireçli Köyü Camisinde köşelere de birer küçük kubbe uygulamasıyla farklı bir üstörtü planı oluşturulmuştur (Şekil 523).

Solaklı Deresi Vadisi'nin orta bölümünde yer alan Sahinkaya Gülveren Mahallesi Camisi üstörtüsü batıdaki Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri'nde olduğu gibi kubbenin etrafından geçirilen ahşap kirişlere oturtulmuştur be bu kirişler iki yönde iki sütunla desteklenmektedir. Farklı gizli kubbe yapım tekniklerinin olduğu Solaklı Deresi Vadisi yine vadide çalışan farklı usta gruplarının fiziki göstergeleri olarak değerlendirilebilir (Şekil 524).

Solaklı, Baltacı Deresi Vadileri'nde düz ve gizli kubbeli tavanlar olmakla birlikte kademeli tavanlar ön plana çıkmaktadır. Kademeli tavanlardaki göbek kısmındaki ahşap işçiliği ön plana çıkmaktadır. Diğer yandan Solaklı Deresi Vadisi'n orta bölümünde yer alan Akköse Köyü ve Kabataş Köyü Camilerinde tavanının tüm yüzeyini kaplayan son derece özenli kalemişi bezemeler vadideki farklı uygulamalar olarak farklılaşmaktadırlar. İki camideki bezeme anlayışı farklı olmakla birlikte Kabataş Köyü Camisi tavanında oluşturulan büyük bir daire ve bu dairenin merkezine doğru giden çiçek ve bitkisel bezemelerle aslında düz olan tavanda kubbe varmış etkisi oluşturulmaya çalışılmıştır (Şekil 525)

Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı bölgesinde Cumapazarı Serindere Camisi'nin düz ahşap tavanı ortasında kare biçimli göbekte uygulanan ahşap işçiliği son derece zarif bir biçimde ahşabın boşaltılmasıyla elde edilen özenli bir işçiliğe sahiptir. Buradaki ahşap

işçiliği vadide genel olarak uygulanan ahşap oyma tekniğinden farklı olup farklı bir yapı kültüründen gelme usta gurubunun bu camide çalışmış olabileceğini akla getirmektedir (Şekil 526).

Çalışma alnının doğusunda ve batısında tavanlarda kullanılan ahşap işçiliğinin farklı bir bezeme anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Alanın batı yönündeki vadilerde daha çok geometrik biçimlerle sade motifler oluşturulurken doğuda ise iç içe geçmiş kıvrımlı dallar, lale, çiçek motifleri, sarmal yaylar gibi daha karmaşık ve daha fazla ahşap işçiliği gerektiren uygulamalar görülmektedir. Bu durum çalışma alanının doğusu ve batısındaki sosyal, etnik kültürel farklılığın sonuçlarından biridir (Şekil 527).

Şekil 523. Manahos Deresi Vadisi; Yeniay Baştımar Mahallesi Camisi, Solaklı Deresi Vadisi; Ballıca Beldesi Büyük Mahalle Camisi, Baltacı Deresi Vadisi; Ağaçdeven Mahallesi Camisi, Kireçli Köyü, Kurtuluş Mahallesi Camisi

Şekil 524. Solaklı Deresi Vadisi; Şahinkaya Gülveren Mahallesi Camisi gizli kubbesi

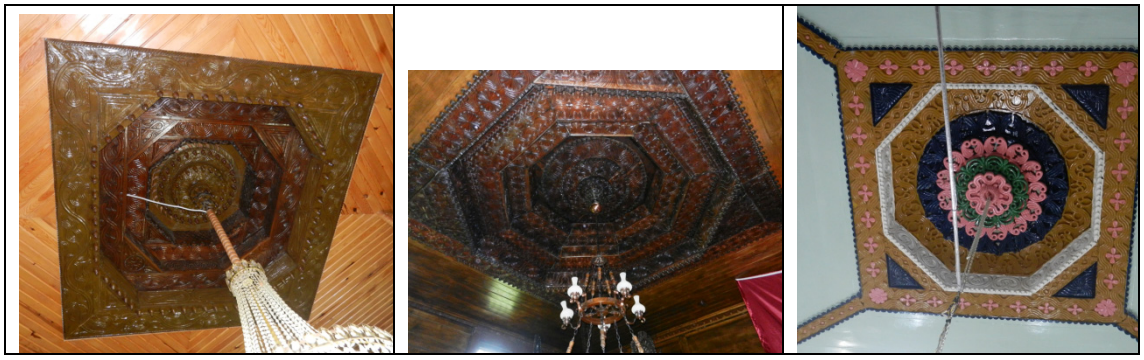
Şekil 525. Akköse Köyü ve Kabataş Köyü Camileri'nin kalemişi bezemeli tavanları

Şekil 526. Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi tavan göbeği

Şekil 527. Akhisar Deresi Vadisi; Akçiriş Köyü Camisi, Fol Deresi Vadisi; Açıkalan Köyü Camisi, Kalanima Deresi Vadisi; Demirci Köyü Camisi, Küçükdere Vadisi; Aşağı Ovalı İrfanlı Mahallesi Camisi, Solaklı Deresi Vadisi; Çambaşı Köyü Orta Mahalle Hacı Ömerli, Taşlıgedik Köyü, Uzungöl Filak Mahallesi Camileri, Baltacı Deresi Vadisi; Hüseyin Hoca Köyü Sahil, Sarmaşık Köyü Camileri

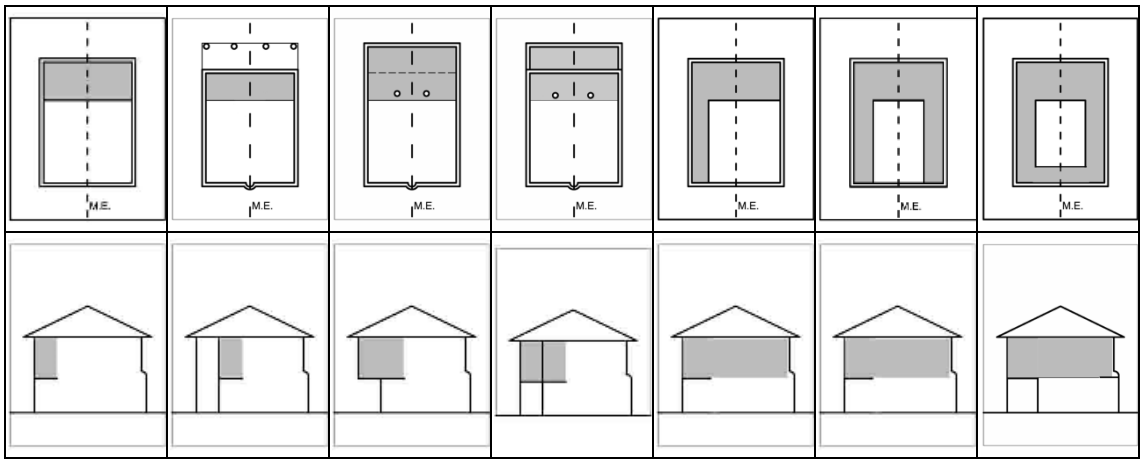
Şekil 527'nin devamı

3.7. Mahfil

Genel olarak cami mimarisinde olduğu gibi Doğu Karadeniz kırsal cami mimarisinde de mahfil kısmı önemlidir ve kendine özgü bir takım özellikler taşımaktadır. Çalışma alanı kapsamında ele alınan camilerin mahfilleri vadiler arasında farklılıklar gösterebildiği gibi alanın doğu ve batısı arasında da gözle görülür ciddi farklılıklar vardır.

Alanın geneline bakıldığında mahfillerin planda mihrap aksı üzerinde, iki, üç ya da dört yönde uzamaları, kesit düzleminde son cemaat mahfiline taşıp taşmamaları, mahfili destekleyen sütunlar ve mahfil çıkmaları öne çıkan en önemli özelikler olduğu görülmektedir. Buna göre oluşturulan değerlendirme tablolarında her cami özelinde mahfil biçimleri göz önünde bulundurularak aşağıdaki şematik gösterimlerden yararlanılmıştır (Tablo 46), (Ek Tablo 120, 129).

Tablo 46. Mahfillerin konumuna göre plan ve kesitlerde şematik gösterimi

Genel olarak bakıldığında; Trabzon'un batısı ve Değirmendere Vadisi'nde mahfiller mihrap ekseni ve girişin üzerinde tek yönlü olarak konumlanırken doğusundaki camilerde üç ya da dört yönde devam eden mahfillere rastlanmaktadır. Doğu yönünde ilerlendiğinde Karadere Vadisi'nden başlayarak mahfillerde kısmen doğu ve batı cepheleri boyunca iki yandan kolların uzadığı görülmeye başlanır. Manahos Deresi Vadisi'nde ilk kez Karacakaya Köyü Camisiyle iki ve Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisiyle üç yönde devam eden mahfil biçimlerine rastlanır. Solaklı Deresi Vadisi'ne gelindiğinde iki, üç ya da dört yönde mahfilin devam ettiği örneklere sıkça rastlanmaktadır (Ek Tablo 120, 129).

Trabzon'un güneyindeki Değirmendere Vadisi'nin kollarından biri olan Galyan Deresi Vadisi'ndeki Arıkaya Köyü Camisi'nin üç yönde devam eden mahfili istisna olan örneklerden biridir.

Mahfil biçimlerini etkileyen sebepler arasında camilerin yapım tekniği, coğrafik, iklimsel ve kültürel özellikler olarak sayılabilir.

Yapım tekniği olarak bakıldığında; Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmındaki Bölümlü Beldesi Mithat Paşa ve Cumapazarı Serindere Mahallesi Camileri, Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısımındaki Günebakan köyü, Çambaşı köyü Ömerli Mahallesi, Akköse Köyü Camileri ve Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında Taşkıran köyü, Taşçılar köyü, Soğanlı Üçdirek Mahallesi, Yukarı Kumlu Köyü Camileri, Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmına yakın Sugeldi Köyü Camisi harimlerinin zemin katları taş olup üst ya da mahfil katlarının ahşap oldukları görülmektedir. Duvar kalınlığı olarak 50-60cm fark olan cephelerde bu camilerde olduğu gibi mahfilin yan cepheler ve kıble duvarı boyunca dar uzun bir biçimde devam ettirildiği görülmektedir. Mahfil direk olarak alttaki taş duvar üzerine oturabildiği gibi duvar yüzeyinden uzatılan ahşap kirişlerle genişletilebilmektedir.

Coğrafya / topografya açısından değerlendirildiğinde; eğimli arazide konumlanan camilerde her zaman mihrap aksı üzerinden girişi sağlamak mümkün olamamaktadır. Böyle durumlarda eğime dik olan doğu-batı aksı üzerinden giriş sağlanmaktadır. Bu tip durumlarda son cemaat yeri varsa kıble aksı üzerinde değil girişin bulunduğu yönde olmaktadır. Eğimli arazilerde mihrap aksı üzerindeki kuzey cephesi duvarı genellikle üst kota rastladığı için mahfil kısmına doğrudan dıştan giriş sağlanabilmektedir. Harim kısmında asıl geniş mahfil her zamanki gibi kıble ekseni üzerinde olurken doğu-batı aksı üzerinde girişin bulunduğu cephe boyunca da mahfil devam edebilmektedir. Bu durum sadece girişin olduğu cephe boyunca devam edebildiği gibi karşılıklı simetrik olarak da konumlanabilmektedir. Son cemaat yerinin doğu veya batı cephesi üzerinde olduğu bazı

durumlarda, bu yöndeki mahfil kısmı harime doğru çıkma yapmayıp giriş yönündeki son cemaat yeri üzerine doğru genişlemektedir. Bu biçimdeki çözümler, çalışma alanının doğusunda sıkça görülürken batısında görülmez. Solaklı Deresi Vadisi'nde Günebakan Köyü Camisi, Akdoğan Köyü Camisi, Merkez Güney Mahallesi Camisi, Baltacı Deresi Vadisi'nde Dereyurt Köyü Camisi bu uygulamalardırlar.

Manahos Deresi Vadisi'ndeki Karacakaya Köyü Camisi'nin batı yönündeki son cemaat yerinden harime girilmektedir. Mihrap ekseni üzerindeki mahfil dışında son cemaat yeri üzerinde açık bir mahfil kısmı daha bulunmaktadır (Şekil 528).

Manahos Deresi Vadisi'ndeki Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi'nin girişi de batı yönünden olup doğu ve batı cepheleri ve mihrap aksı üzerinde olmak üzere üç yönde devam eden mahfili vardır (Şekil 529).

Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısmındaki Günebakan Köyü Camisi'nin girişi doğu yönündeki son cemaat yerinden sağlanmakta olup mahfil kısmı dört cephede devam etmektedir. Giriş cephesi üzerindeki mahfil son cemaat yeri üzerine genişlemektedir. Mahfil kısmına içerden olduğu gibi mihrap ekseni üzerindeki kuzey cephesinden doğrudan giriş vardır (Şekil 530).

Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısmında yer alan Merkez Güney Mahallesi Camisinde de yine benzer bir biçimlenme görülmektedir. Buradaki fark mahfil dört yönde değil mihrap aksı ve doğu yönündeki son cemaat yeri üzerinde devam etmektedir (Şekil 531).

Şekil 528. Manahos Deresi Vadisi, Karacakaya Köyü Camisi açık ve kapalı mahfil kısımları

Şekil 529. Manahos Deresi Vadisi, Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi'nin üç yönde devam eden mahfili

Şekil 530. Solaklı Deresi Vadisi, Günebakan Köyü Camisi mahfil girişi ve doğu cephesindeki son cemaat yeri

Şekil 531. Solaklı Deresi Vadisi, Güney Mahallesi Camisi doğu yönündeki son cemaat yeri, güney cephesindeki mahfil girişi, mihrap aksı ve doğu yönünde son cemaat yeri üzerindeki mahfil kısımları

Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kısmında yer alan Çambaşı köyü Ömerli Mahallesi Camisinde de kuruluş biçimi benzerdir. Bu camide farklı olarak son cemaat yeri olmadan doğu cephesinden giriş sağlanmıştır. Arazinin eğiminden dolayı mihrap ekseni üzerinden mahfil katına doğrudan bir giriş daha vardır. Mahfil katı dört yönde harimi sarmaktadır (Şekil 532)

Mahfil plan biçimini etkileyen diğer sebepler arasında konut yapı kültürü de sayılabilir. Mahfil katının açık olarak son cemaat yeri üzerine genişlemesi çalışma alanının batı ve güney kısımlarında hiç yokken doğuya doğru ilerlendiğinde ilk kez Manahos Deresi Vadisi'nin kıyı kesimindeki Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi ve aynı vadinin aşağı kısmındaki Karacakaya Köyü Camilerinde rastlanmaktadır (Şekil 533). Doğuya ilerlendiğinde Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde bu durumun yaygınlaştığı görülmektedir. Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında yer alan Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi, vadinin orta kısmına yakın Kondu ve Zincirlitaş Köyü Camileri ve vadinin orta kısmındaki Kabataş Köyü Camisi bu biçime örnektirler (Şekil 534). Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında Sugeldi Köyü Camisi ve vadinin orta kesimine yakın Keler Köyü Camileri (Hüseyin Hoca Köyü Camisi) açık mahfile sahip camilerdirler (Şekil 535). Muhtemelen iklimsel koşullar nedeniyle vadilerin yukarı kısmında açık mahfil uygulamasına rastlanmamaktadır. Mahfil planının bu şekilde planlanması vadiler arasındaki yapı kültürü farklılıkları ile açıklanabilir. Çalışma alanının doğusundaki konut yapı kültüründe farklı kotlarda dıştan konutun tüm katlarına ulaşım yarı açık balkon biçimindeki sofalardan sağlanmaktadır (Şekil 536). Camilerde mahfil katının açık olarak dışa yansıması ya da iki katlı açık son cemaat yeri kullanımı konutlardaki bu durumla son derece benzerdir.

Şekil 532. Solaklı Deresi Vadisi, Çambaşı köyü Ömerli Mahallesi Camisi mahfil girişi ve mahfil katı

Şekil 533. Manahos Deresi Vadisi, Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi ve Karacakaya Köyü Camisi

Şekil 534. Solaklı Deresi Vadisi; Gürpınar Hacı Bayramlı, Kondu ve Kabataş Köyü Camileri

Şekil 535. Baltacı Deresi Vadisi, Sugeldi ve Keler (Hüseyin Hoca) Köyü Camileri

Şekil 536. Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kesiminden bir ev

Mahfil planlarını etkileyen biçimsel faktörlerden bir diğeri çıkmalardır. Çıkmalar mahfillerin mihrap aksı üzerindeki bölümlerinde yer almaktadır. Biçimsel olarak dikdörtgen ya da dairesel olabilmektedirler. Bunlar mahfilin orta aksında tek bir çıkma olabildiği gibi yanlara da çıkmalar eklenerek üçlü biçim alabilmektedirler.

Çalışma alanının doğusundaki Akhisar Deresi Vadisi'nde özgün olan çıkmalara bakıldığında bütün hepsi sade, az bezemeli ve mahfilin ortasında yarım daire olarak çıkarken vadinin yukarı kısmındaki Doğancı Köyü Camisi hem üçlü dikdörtgen çıkması hem de mahfil yüzeyindeki ahşap işçilik ve bezemeleriyle sıradışı uygulamalardan birisidir.

Birbirine komşu olan Akhisar ve Çamlık Deresi Vadileri'nin yukarı kısımlarında yer alan Doğancı ve Sayraç Köyü Camileri ve Fol Deresi Vadisi'nin orta kısmında yer alan Karatepe Köyü Camisi mahfilleri biri ortada diğerleri köşelerde olmak üzere üçlü dikdörtgen çıkmalara sahiptirler (Şekil 537). Bunlar ölçü, oran olarak oldukça benzerlik gösterirler. Karatepe'nin mahfil altındaki döşeme değiştirildiğinden bu kısımlar hakkında bilgi olmasa da Doğancı ve Karatepe Köyü Camileri'nin korkuluk ve parmaklık detayları neredeyse aynıdır. Sayraç Köyü Camisi biçimsel olarak benzese de ahşap işçiliği ve bezemesi farklıdır. Bu durum Akhisar deresi ve Fol Deresi Vadileri arasında usta hareketliliği olma durumunu akla getirmektedir.

Çalışma alanının güneyindeki Değirmendere ve Yomra Deresi Vadisi'ndeki mahfiller sadece tekli dikdörtgen ya da yarım daire biçimindedirler. Çoklu çıkma biçimi bu vadilerde yoktur.

Çalışma alanının doğusuna ilerlendiğinde Karadere Vadisi'nde üçlü dikdörtgen çıkmalara rastlanmaktadır. Bunlar vadinin orta kesiminde yer alan Turnalı ve Keçikaya Köyü Camileridir. İkisi de çıkma biçimleri olarak son derece benzer olsa da mahfil kirişleri, aynalıkları ve korkuluklarındaki ahşap işçilikleri farklı detaylara sahiptirler. Bu durum yapının karkasını yapan usta gruplarının aynı olabileceği bezemesi ile ilgilenenlerin ise farklı gruplar olabileceği durumunu akla getirmektedir (Şekil 538).

Manahos Deresi Vadisi'nin kıyı kesimindeki Çamburnu Kuşluca Mahallesi ve Yeniay Kuleli Mahallesi Camileri de benzer üçlü dikdörtgen çıkmalara sahiptirler (Şekil 539).

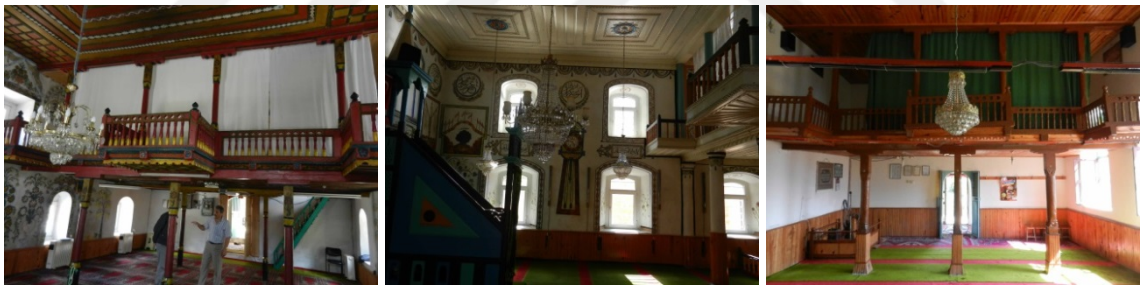
Bu camiler arasında Yeniay Kuleli Mahallesi Camisi dışındaki camilerin yan çıkmalarının daha uzun oldukları görülmektedir. Bu uygulamanın bu bölgede yoğunlaştığı

görülmektedir. Bu durum aynı vadide çalışan farklı usta gruplarının farklı uygulamaları olarak açıklanabilir.

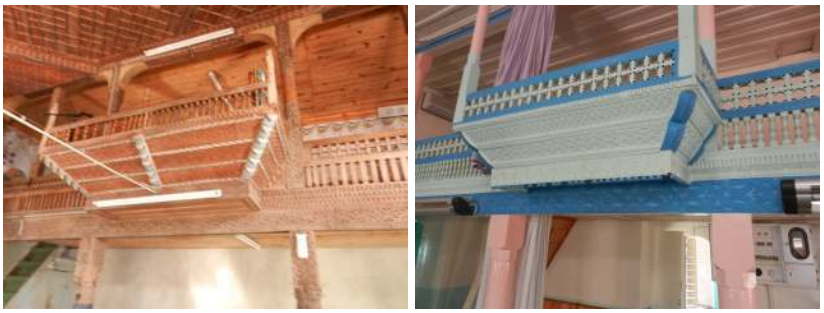
Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kesiminde yer alan Akdoğan Kovacık Mahallesi Camisi'nin mahfili de üçlü dikdörtgen çıkmaya sahiptirler (Şekil 540).

Yanbolu Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında yer alan Ortaköy ve Çiçekli Köyü Camileri, Karadere Vadisi'nin kıyı kesimindeki Kalecik Camisi, Küçükdere Vadisi'nin orta kısmındaki Gültepe Kefeli Mahallesi II, vadinin orta kısmındaki Yukarı Ovalı Köyü Camileri, Manahos Deresi Vadisi'nin aşağı kısmındaki Karacakaya Köyü Camisi, Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kesimindeki Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi, vadinin orta kısmındaki Tüfekçi köyü Merkez, Şahinkaya köyü Gülveren mahallesi ve Yukarı Kumlu Köyü Camileri, Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında yer alan Sarayköy Camisi ve vadinin orta kısmında yer alan Kireçli Köyü Camileri üçlü dairesel mahfil çıkmalarına sahiptirler (Şekil 541-Şekil 545).

Çalışma alanının batısında üçlü dairesel çıkma yalnıza Fol Deresi Vadisi'nin aşağı kısmına yakın Açıkalan Köyü Camisinde bulunmaktadır (Ek Tablo 120).

Şekil 537. Akhisar Deresi Vadisi; Doğancı Köyü Camisi, Çamlık Deresi Vadisi; Sayraç Köyü Camisi, Fol Deresi Vadisi; Karatepe Köyü Camisi mahfilleri

Şekil 538. Karadere vadisi; Turnalı ve Keçikaya Köyü Camileri

Şekil 539. Manahos Deresi Vadisi; Çamburnu Kuşluca Mahallesi ve Yeniay Kuleli Mahallesi Camileri

Şekil 540. Solaklı Deresi Vadisi, Akdoğan Kovacık Mahallesi Camisi mahfili

Şekil 541. Yanbolu Deresi Vadisi; Ortaköy ve Çiçekli Köyü Camileri'nin üçlü dairesel çıkmaları

Şekil 542. Karadere Vadisi'nin kıyı kesimi; Kalecik Camisi (VGM)

Şekil 543. Küçükdere vadisi; Gültepe Kefeli Mahallesi-II ve Yukarı Ovalı Köyü Camileri

Şekil 544. Solaklı Deresi Vadisi; Gürpınar Hacı Bayramlı Köyü, Tüfekçi Köyü Merkez, Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi ve Yukarı Kumlu Köyü Camileri

Şekil 545. Baltacı Deresi Vadisi, Sarayköy ve Kireçli Köyü Camileri

Küçük ölçekli mahalle mescitlerinde mahfil kısmı olmadığı görülmektedir. Bunlara çalışma alanının doğu kısmında rastlanmaktadır. Küçükdere Vadisi'ndeki Bereketli köyü Masele Mahallesi Camisi, Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban, Uğurlu Kasabası Molla Ömerli Mahallesi, Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camileri ve Akpınar Mescidi mahfili olmayan yapılardırlar.

Bezeme/Süsleme olarak bakıldığında batı vadisindeki mahfiller son derece sadeyken doğuya doğru ilerlendikçe mahfilin ön yüzündeki kiriş, aynalık ve korkuluklardaki ahşap işçiliği son derece detaylanmaktadır.

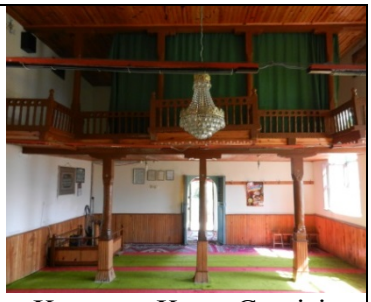
Çalışma alanının doğusundaki Akhisar Deresi Vadisi'nde özgün olan çıkmalara bakıldığında sade, az bezemeli mahfillere rastlanırken vadinin yukarısındaki Doğancı Köyü Camisi hem üçlü dikdörtgen çıkması hem de mahfil yüzeyindeki ahşap işçilik ve bezemeleriyle sıradışı uygulamalardan birisidir (Şekil 546-Şekil 547).

Şekil 546. Akhisar Deresi Vadisi camilerinde mahfil biçimleri

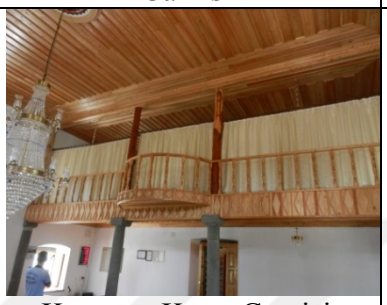

Açıkalan Köyü Eski Camisi

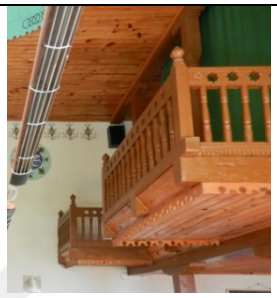

Çamlık Köyü Yukarı M. Camisi

Karatepe Köyü Camisi

Karşılar Köyü Camisi

Kayacan Köyü Camisi

Karatepe Köyü Camisi

Şekil 547. Fol Deresi Vadisi mahfillerinden örnekler

Değirmendere vadisi içindeki mahfillerin çoğu sonradan değiştirilmiş olsa da mahfillerin sade oldukları görülmektedir. Vadinin kollarından biri olan Galyan Deresi Vadisi'ndeki Ormaniçi Köyü Camisi mahfil biçimi, akşap işçiliği ve bezemesiyle son derece ayrıntılıdır ve sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 548-Şekil 549).

Şekil 548. Galyan Deresi Vadisi; Ormaniçi Köyü Camisi

Şekil 549. Galyan Deresi Vadisi; Arıkaya Köyü Camisi

Şekil 550. Bölümlü Mithat Paşa Camisi

Sonuç olarak;

Kırsal cami mahfilleri çalışma alanının doğusunda ve batısında ciddi farklılıklar göstermektedir. Belli vadilerin geçiş özelliği taşıdığı, belli plan tiplerinin ise belli vadilerde yoğunlaştığı görülmektedir. Çalışma alanının batısında[111] sade kare ve dikdörtgen çıkmalı tek yönde devam eden mahfiller varken doğusuna doğru ilerledikçe çıkma tipleri çeşitlenmekte ve mahfil yönleri iki, üç ya da dört yönde görülebilmektedir.

Çalışma kapsamında doğuya doğru ilerlendikçe mahfilin ön yüzündeki kiriş, aynalık ve korkuluklardaki ahşap işçiliği son derece detaylanmaktadır. Gerek plan tipi gerekse mahfillerdeki ahşap işçilikleri vadiler arasında sosyal- kültürel ilişkilerin fiziki göstergeleri olmaktadırlar. Vadilerin kendi içinde sıradışı olan ya da belli vadiler arasında ilişki kurmaya yardımcı olan yapılar batıdan doğuya doğru ilendikçe şu şekilde sıralanabilir;

Akhisar Deresi Vadisi'nin yukarı kesimindeki Doğancı Köyü Camisi'nin mahfili gerek plan gerekse ahşap işçiliği ve bezemesiyle vadi içindeki sıradışı uygulamalardan

[111] Çalışma alanının batısındaki mahfiller çoğunlukla betonarme olarak yenilenmiştir.

biridir. Yakınındaki Fol Deresi Vadisi'ndeki Karatepe Köyü Camisi mahfili de kendi vadisi içinde sıradışı uygulamalardan biridir. Bu iki mahfilin plan ve bezemesiyle oldukça benzerlik göstermektedirler. Mahfillerdeki bezeme motifleri çalışma alanının doğusunda kullanılan motiflerle benzerlik göstermektedir. Bu nedenle vadiler arası usta hareketliliği ya da vadiler arasında sosyal, kültürel açıdan bir nüfus hareketi olabileceği akla gelmektedir.

Değirmendere Vadisi'nin kollarından biri olan Galyan Deresi Vadisi'ndeki Arıkaya köyü ve Ormaniçi Köyü Camileri mahfilleri gerek plan gerekse ahşap işliği ve bezeme olarak vadinin tümünden ayrışmaktadır. Burada kullanılan ahşap işçiliğinin doğudaki vadilerdekilerle benzerlikleri dikkat çekmektedir. 1929 Of, Sürmene sel felaketinden sonra halkın bir kısmının Değirmendere Vadisi'nin çeşitli köylerine yerleşmiş olmasından dolayı gerçekleşen nüfus hareketiyle birlikte yapı kültürü de aktarılmış olmalıdır.

3.8. Mihrap

Çalışma alanı kapsamında kırsal cami mihraplarına bakıldığında daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi vadilerin kendi içlerinde benzer uygulamalara rastlandığı gibi vadi içinde farklılaşan sıradışı uygulamalara da rastlanmaktadır. Mihraplar genellikle dikdörtgen çerçeve içinde ya da az da olsa üçgen veya kıvrık dallarla Barok üslubu gösteren alınlıklı çerçeveler içinde yer almaktadırlar. Mihrap nişleri yan yüzeyleri düz olabildiği gibi birden dokuz basamağa kadar kademe gösterebilmektedirler (Ek Tablo 121, 130).

Akhsar Deresi Vadisi'nden Değirmendere Vadisi'ne kadar mihraplar, yaklaşık göz seviyesinden başlayarak nişlerinde kısa mesafede kademe göstererek en üstte dairesel ya da dilimli bir bitiş yaptığı görülürken Değirmendere Vadisi'nden itibaren mihrap nişi üzerindeki kademelenme sayısına göre nişin kenar yüzeyinde alttan başlayarak tepeye kadar devam etmektedir (Ek Tablo 121, 130).

Çalışma alanının batısındaki Akhisar Deresi Vadisi'nde alınlıklı mihrap çerçeveleri daha yoğunken batıya ilerledikçe dikdörtgen çerçevelerin ağırlık kazandığı görülmektedir. Mihraplar sade olabildiği gibi mihrap nişinin etrafında, mihrap çerçevesini takip eden bezemeli bordürler ve mihrap nişinin kademeleri arasında bezeme motifleri kullanılabilmektedir (Şekil 551).

Şekil 551. Akhisar Deresi Vadisi; Türkelli Köyü Merkez Camisi,
Değirmendere Vadisi; Işıklar Köyü Camisi

Alanın batısında mihrap yüzlerinde sade bir biçimde daha çok ay yıldız, kandil, dairesel madolyon motifleri kullanılıyor olsada Fol Deresi Vadisi'nde Açıkalan Köyü Camisi ve Kalanima Deresi Vadisi'n'nde Orta Mahalle Camisi mihraplarındaki kıvrımlı dallar ve yaprak kabartmaları alanın batısı için dikkat çeken sıradışı uygulamalar olarak karşılaşılmaktadır. Alanın doğusunda ise kıvrımlı dallar, sepet örgüsü, zincir deseni, üzüm, lale, vazo, dairesel rozetler gibi biçimlere rastlanmaktadır.

Akhisar Deresi Vadisi'ndeki Düzköy Merkez Camisi üzerinde birbiri içine geçmiş karmaşık çiçek motifleri ve mihrap nişi içindeki farklı çizgisel uygulamalar yalnızca vadi içinde değil alandaki tüm vadiler arasında sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 552).

Şekil 552. Düzköy Merkez Camisi mihrabı

Değirmendere vadisi'nde Barok kıvrımlı üçgensel alınlığı ve mihrap yüzeyindeki üzüm motifleriyle Bahçekaya Köyü Camisi vadideki sıradışıuygulamalar arasındadır.

Yanbolu Deresi Vadisi'nde Güneyce Köyü Orta Mahalle Camisi üzerindeki daha çok kilim desenine benzer motifler yine alandaki tüm mihraplardan ayrılır.

Karadere Vadisi'nde kıyıya yakın Konakönü ve Hacı Hasan Camileri'nde görülen deniz kabuğu ve minare kabartmaları yine vadiler arasındaki sıradışı uygulamalardan biri olarak karşılaşılmaktadır.

Küçükdere Vadisi'nde KonakKöyü Camisi mihrabının dış hatlarının ters "T" biçiminde çıkıntı yapması, üzerinde yoğun olarak kullanılan kıvrımlı dallar, vazo, lale ve üzüm motifleriyle alan içinde dikkat çeken uygulamalardan biridir (Şekil 553).

Şekil 553. Konak Köyü Camisi

Küçükdere Vadisi'nde Yukarı Ovalı Köyü Camisi mihrap nişi üzerinde iç içe geçmiş iki ters üçgen motifi mihraplardapek karşılaşılmayan sıradışı uygulamalardan biridir.

Solaklı Deresi Vadisi'nde; Akköse Köyü Merkez, Kondu, Taşçılar Köyü Merkez, Çambaşı Köyü Hacı Ömerli Mahallesi ve Taşkıran Köyü Camileri, Baltacı Deresi Vadisi'nde Sugeldi Köyü Camisi mihraplarının kıvrımlı bitkisel dallar, çiçek, lale, üzüm, dairesel rozetler gibi zengin bezeme programlarıyla vadiler içinde ön plana çıkan uygulamalardır.

Sera Deresi Vadisi'nde Dumankaya Köyü Merkez Camisi ile Akhisar Deresi Vadisi'ndeki Dolanlı Köyü Camisi, arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir. Bu durum vadiler arası zaman zaman yaşanan nüfus hareketlerinden kaynaklı olarak kültürler arası etkileşim olarak değerlendirilebilir.

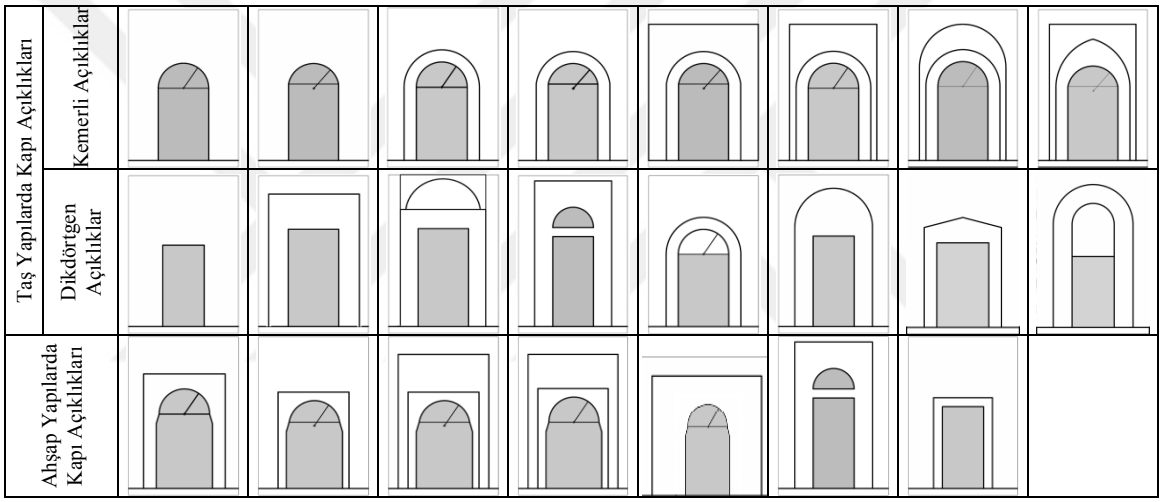
Çalışma alanının doğusunda varolan ahşap yığma camilerin mihrapları da ahşap olup son derece özenli ahşap oyma işçiliğine sahiptirler. Bezeme olarak iç içe geçmiş kıvrımlı dallar, sarmal yaylar, sepet örgüsü, zincir deseni, çiçek, lale ve üzüm motifleri doğu yönündeki vadilerde daha sıkça karşılaşılmaktadır. Bunların yanısıra ay yıldız, farklı dairesel madolyonlar, mühr-ü Süleyman, su ibriği, terazi, selvi ağacı gibi kabartmalara da rastlanmaktadır.

3.9. Kapı Açıklığı

Çalışma alanı kapsamında taş yığma yapılardaki kapı açıklıkları genel olarak dikdörtgen ve kemerli açıklıklar diye ikiye ayrılabilirler. Batıdan itibaren doğuya doğru kapı açıklıklarına bakıldığında aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

Çalışma alanı kapsamında kapı açıklıklarını öncelikle taş ve ahşap yapılarda kapı açıklıkları olarak ayırmak gerekmektedir. Taş yapılardaki kapı açıklıkları da kendi içinde dikdörtgen ve kemerli olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kırsal camilerden yola çıkarak kapı açıklıkların şematik gösterimi aşağıdaki gibi ifade edilebilir (Tablo 47).

Tablo 47. Kapı açıklıklarının şematik gösterimi

Akhisar, Çamlık ve Fol Deresi Vadileri'nde ağırlıklı olarak basık kemerli kapı açıklıkları görülürken Kalanima Deresi Vadisi'nde kemerli biçimin ağırlıklı olarak dikdörtgen açıklığa dönüştüğü görülmektedir (Ek Tablo 122, 131).

Akhisar, Çamlık ve Fol Deresi Vadileri'ndeki basık kemerlerin merkez noktaları üzengi hattının oldukça altında olduğundan kemer kavisleri oldukça basıktır. Kemerli açıklıklar genellikle dikdörtgen çerçeveli taç kapı içinde yer almaktadırlar. Kemerlerin üzengi hatları üzerindeki taşlar ve üzengi taşları üzerinde genellikle açıklığa doğru dairesel dilimler bırakılmıştır. Bunlar bu bölgedeki vadilerde bulunan kapı açıklıklarının karakteristik özellikleridirler.

Çamlık Deresi Vadisi'nde Kozluca (Dağlıca) Köyü Camisi'nin yuvarlak kemerli açıklığı vadide ve komşu vadiler içinde bakıldığında farklı ve sıradışı uygulamalardan biridir.

Kalanima Deresi Vadisi ağzının batı yakasında yer alan Dürbinar ve Orta Mahalle Camileri kapılarının basık kemerli açıklıkları çevresinde iç içe geçmiş iki kademeli kemer uygulaması kapının vurgusunu artırmakla beraber vadi içinde ve yakın çevresindeki sıradışı uygulamalar arasında değerlendirilmektedirler.

Doğu yönünde Kalanima Deresi Vadisi'ne komşu ve oldukça kısa olan Sera Deresi Vadisi'ndeki orijinal kapı açıklıklarında yuvarlak kemerle karşılaşılmaktadır. Yine doğu yönünde aynı zamanda Trabzon'un güneyinde yer alan Değirmendere Vadisi'nde ağırlıklı olarak yuvarlak kemerli açıklıklar görülmekle beraber Değirmendere Vadisi'nin doğu yönündeki bir kolu olan Galyan Deresi Vadisi'nde daha çok basık kemerli kapı açıklıkları görülebilmektedir. Değirmendere Vadisi'nde kiliseden dönüşme olan camilerde daha çok dikdörtgen açıklıklı iken Anayurt Köyü Camisi basık kemerlidir.

Yomra Deresi Vadisi'nde bütün kapı açıklıkları basık kemerlidir. Kemer profillerinin batıdaki Akhisar, Çamlık ve Fol Deresi Vadisi'ndekilerle benzer oldukları yalnız üzengi ve kilit taşlarında görülen dairesel dilimlere bu vadide rastlanmamaktadır. Bazıları sade dikdörtgen çerçeve içinde yer alırken Özdil Merkez Camisinde açıklığa göre oldukça büyük kemerli bir taç kapı bulunmaktadır.

Yanbolu Deresi Vadisi kapı açıklıklarında basık ya da yuvarlak kemer kullanılmıştır. Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camilerinde olduğu basık kemerlerin bazılarında kemerlerin merkezleri üzengi hattına yakın olduğundan beşik ya da yuvarlak kemere yakın bir profile sahiptirler. Işıklı Köyü Merkez ve Güneyce Köyü Orta Mahalle Camilerinde, Yomra ve batıdaki vadilerde olduğu gibi oldukça basık bir profile ya da yaygın bir kavise sahiptirler. Diğer bir deyişle Yanbolu Deresi Vadisi'nde batıdaki az kavisli basık kemerler olduğu gibi Değirmendere Vadisi'nde rastlanan yuvarlak kemere yakın basık kemerli açıklıklarda görülebilmektedir.

Karadere vadisi ağzının batı yakasındaki Kalecik Merkez Camisi'nin basık kemerli kapı açıklığı dışında diğer kapıların yuvarlak kemerli oldukları görülmektedir. Vadinin orta kısımlarında yer alan Turnalı Köyü Camisi gösterişli, büyük taç kapısı ile dikkat çekerken ayrıca yuvarlak kemerin üzengi ve kilit taşlarındaki dairesel dilim çıkmaları dikkat çekmektedir. Oysaki bu durum batıdaki kemerli kapılarda yoğun olarak karşılaşılmakla beraber batıdakilerin daha büyük dilimler halinde çıkma yapmaktadırlar.

Küçükdere Vadisi'nin orta kısmında Yukarı Ovalı Köyü Camisi'nin basık kemerli kapı açıklığı hariç vadideki kapılar yuvarlak kemerlidirler. Vadideki kemerli kapılar sade olup taç kapı içinde yer almamaktadırlar. Vadinin aşağı bölgesindeki Gültepe Köyü Camisi kapısının üzengi ve kilit taşlarında bulunan dairesel dilimli çıkmalar batı yönünde komşusu olan Turnalı Köyü Camisindeki gibi dikkat çekmektedir. Bu uygulamalar vadi içinde sıradışı uygulamalar olup yan yana duran vadiler arasındaki benzerliklere işaret etmektedirler (Şekil 554).

Şekil 554. Turnalı ve Gültepe Köyü Cami ana giriş kapıları

Manahos Deresi Vadisi'ndeki taş yapılarda yuvarlak kemerli açıklıklar olup vadinin doğu yakasında kıyı kesimindeki Yeniay Baştımar Mahallesi Camisi'nin üzengi taşları üzerindeki dairesel dilimli basık kemerli kapı açıklığı ve kemer taşları üzerindeki kabartma motifler gerek vadi içinde gerekse yakın çevresindeki vadiler içinde sıradışı uygulamalardan biridir. Kemer taşlarındaki motifleri ve kemer taşları üzerindeki dairesel dilimleri batıdaki Akhisar, Çamlık ve Fol Dersi Vadileri'ndeki uygulamalara benzetmek mümkündür.

Manahos Deresi Vadisi'nin orta kesiminde Yağmurlu ve Gündoğan Yeşil Mahallesi Camileri kemerlerinin üzengi hatları üzerinde duvar yüzeyine doğru bir blok taş biçimindeki kulak çıkıntısı vadi içinde birbirine yakın konumdaki camilerde birbirlerine benzerlik açısından dikkat çeken uygulamalardırlar.

Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında bazı camilerde basık kemerli kapı açıklığı görülmekle birlikte oldukça uzun ve çok sayıda kırsal caminin yer aldığı vadideki diğer kapı açıklıkları yuvarlak kemerlidir (Ek Tablo 122, 131).

Vadinin orta kısmında yer alan Kondu Köyü Camisinde bitkisel ve çiçek taş kabartma motiflerin yer aldığı dikdörtgen çerçeve içindeki taç kapısı son derece dikkat çekici uygulamalar arasındadır. Ayrıca üzengi taşları üzerindeki dairesel çıkmalar Karadere Vadisi'ndeki Turnalı ve Küçükdere Vadisi'ndeki Gültepe Köyü Camileri ile benzerlik göstermektedir. Bu tip uygulamalar Solaklı Deresi Vadisi'nin orta ve yukarı kesimlerinde bulunan Tüfekçi Köyü Merkez Camisi, Şahinkaya Gülveren Mahallesi ve Taşlıgedik Köyü Camilerinde görülmektedir.

Solaklı Deresi Vadisi'nin orta kesiminde Kondu Camisi, yukarı bölümlere doğru Şahinkaya Gülveren, Taşlıgedik ve Soğanlı Üçdirek Mahallesi Camileri'nin kemerli açıklıklarının üzengi hattında görülen dikdörtgen kulak biçimindeki çıkmalar komşu vadi olan Manahos Deresi Vadisi'nin orta bölümündeki Yağmurlu ve Gündoğan Yeşil Mahallesi Camilerindeki uygulamalarla benzerlik göstermektedirler (Şekil 555).

Doğu yanında komşu olan Baltacı Deresi Vadisi'nde de yine kemerli kapı açıklıkların hepsi yuvarlak kemerlidir.

Şekil 555. Yağmurlu, Gündoğan Yeşil, Kondu, Gülveren, Taşlıgedik, Soğanlı-Üçdirek Mahallesi Camileri kapıları

Baltacı Deresi Vadisi'ndeki Dağönü Köyü Camisi'nin kör yuvarlak kemerli taç kapısı içindeki dikdörtgen açıklığı vadi içinde ve çalışma alanı kapsamında sıradışı uygulamalardan biridir. Bu biçim daha çok kilise kapılarında karşılaşılan bir biçim olarak karşılaşılmaktadır (Şekil 556).

Şekil 556. Baltacı Deresi Vadisi; Dağönü Köyü Camisi, Manahos Deresi Vadisi; Dirlik Köyü Camisi (kiliseden dönüşme)

Çalışma alanı kapsamına bakıldığında taş yapılardaki kapı açıklıklarının kemerli ya da dikdörtgen bırakılarak bu açıklığa göre tek ya da çift kanatlı ahşap kapılar kullanılmıştır. Oysaki Manahos Deresi Vadisi'ndeki Yokuşbaşı Köyü ve Beşköy Yılmazlar Mahallesi, Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Taşçılar Köyü Merkez ve Karadere Vadisi'ndeki Köprüüstü Köyü Camilerindeki kapı açıklıkları dikdörtgen olup açıklıklara yerleştirilen kapı kanatları ahşap yığma yapılardaki ile son derece benzerlik göstermektedirler. Bu uygulamalar çalışma alanı kapsamındaki sıradışı uygulamalardırlar.

Çalışma alanı kapsamındaki ahşap yapılarda kapı açıklıkları genel olarak basık yada yuvarlak kemerli olup azda olsa sade dikdörtgen olanlarda vardır. Dikdörtgen olanlar genellikle kuran kursu ya da görevlinin kaldığı oda gibi çok işlevli kullanılan mekanlara girişlerde kullanılabilmektedir.

Batıdan doğuya ilerlendiğinde ahşap camilerle ilk olarak Küçükdere Vadisi'nin aşağı kısmının batı yamacında yer alan Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi ile karşılaşılmaktadır. Solaklı Deresi Vadisi'ne kadar seyrek olarak görülen ahşap yığma ya da ahşap karkaslı camiler Solaklı Deresi Vadisi'nde son derece sık olarak karşılaşılmaktadır.

Kemerli ahşap kapı açıklıkları iki biçimde olabilmektedir. İlk olarak dikdörtgen bir çerçeve içine yerleştirilen yuvarlak ya da basık kemerli sabit kapı alınlığı içinde tek ya da çift kanat yer almaktadır. İkinci olarak kapılar bulundukları cephenin önemli bir kısmını

kaplayacak şekilde ahşap oyma bezemeli dikdörtgen çerçeve ya da gösterişli bir taçkapı içinde yer alabilmektedirler. Küçükdere ve Manahos Deresi Vadileri'ndeki ahşap kapı açıklıkları ilkindeki gibi dikdörtgen çerçeve içinde yer alırken Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Cumapazarı Serindere Mahallesi, Kondu Camileri ve Baltacı deresi vadindeki Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisinde kapıların bezemeli, büyük taçkapılar içinde yer aldıkları görülmektedir. Özenli ahşap içşçiliği ve bezeme detayları bu camilerin yapımına son derece önem verildiğinin de ayrı bir göstergesidir (Şekil 557).

Şekil 557. Cumapazarı Serindere Mahallesi, Kondu ve Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camileri'nin bezemeli ahşap giriş kapıları

Çalışma alanı kapsamındaki ahşap kapı kanatlarının batı yönündeki vadilerde oldukça sade, düz veya basit işlemeli iken doğuya doğru ahşap oyma işçiliğinin yoğunlaştığı ve arttığı görülmektedir.

Trabzon'un güneyinde yer alan Değirmendere Vadisi'ndeki kapı kanatlarında görülen vazodan çıkan kıvrık asma yaprakları ve üzüm motifleri biçimindeki uygulamalara bu vadide rastlanmaktadır. Değirmendere Vadisi'nden itibaren doğuya doğru ilerlendikçe bu tip uygulamalarla karşılaşılmazken Değirmendere vadisi ile batı yönünden bağlantısı

bulunan Sera Deresi Vadisi'ndeki yıkılan eski Akçaköy Merkez Camisi'nin ahşap kanatlarında benzer bezeme motifleriyle karşılaşılmaktadır. Bu durum Değirmendere Vadisi'nde yoğun olarak çalışan usta gruplarının zaman zaman komşu vadilerde de inşa faaliyetlerinde bulunduklarını göstermektedir (Şekil 558).

Şekil 558. Değirmendere Vadisi; Akmescit, Kaynarca, Karşıyaka Köyü Camileri, Sera Deresi Vadisi; eski Akçaköy Merkez Camisi kapısı

Büyük taç kapı içinde yer alan kapı açıklıkları hiç şüphe yok ki o camiyi daha anıtsal, önemli ve gösterişli kılma çabalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bu tip camilerin yapımında hem camide çalışacak ustalar hem de caminin bulunduğu konum itibariyle önemli bir merkez olmasından kaynaklı olarak özel önem verildiği anlaşılmaktadır.

3.10. Minare

Çalışma alanı kapsamında kırsal cami minareleri genellikle sonradan binanın kuzey doğu ya da kuzey batı köşesinde yapılmış betonarme minareler olup az da olsa taş ve ahşap minarelere rastlanmaktadır. Taş minarelerkare, altıgen ya da sekizgen kaide üzerine dairesel olarak inşa edilip ahşap minareler dairesel kesitli inşa edilmektedirler. Zemin suyuna karşı bozulmayı engellemek için yekpare bir taşın üzerine minarenin merdivenlerini taşıyacak direğin oturtulması ve daha sonra merdiven ve dış yüzey tahtalarının çakılmasıyla inşa edilmişlerdir (Ek Tablo 123, 132).

Batıdan itibaren incelendiğinde ahşap minarelere ilk kez Değirmendere Vadisi'nde Akmescit Köyü Camisi'nde rastlanmaktadır. Doğuya doğru devam edildiğinde Küçükdere

Vadisi'nde bulunan ahşap yığma Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi'nde, Manahos Deresi Vadisi; Çamlıca Kuşluca Mahallesi, Yokuşbaşı Köyü, Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camilerinde, Solaklı Deresi Vadisi; Bölümlü Mithat Paşa, Uğurlu Kasabası Molla Ömerli Mahallesi, Taşkıran Köyü Camilerinde ahşap minare bulunmaktadır. Ahşap minareler kuzey doğu ya da batı yönünde yapıya bitişik olarak konumlandırılıp yapının çatısıyla organik bir biçimde inşa edilmektedirler (Ek Tablo 123, 132).

Alanın batısında özgün ahşap minareye rastlanmazken Akhisar Deresi Vadisi'nde Seyid Ahmet Köyü Camisi ve Çamlık Deresi Vadisi'nde İskenderli Merkez Camisi 'nin taş mihrapları dışında varolan örnekler betonarmedir.

Değirmendere Vadisi'nde; Bahçekaya, Çatak, Anayurt Köyü Camileri, Yomra Deresi Vadisi; Özdil Merkez Camisi, Tepeköy Köyü Camisi, Karadere Vadisi'nde; Kalecik Mahallesi Camisi ve Merkez Büyük Cami, Küçükdere Vadisi'nde Gültepe Köyü Camisi, Solaklı Deresi Vadisi'nde; Taşçılar Köyü Merkez Camisi, Zincirlitaş Köyü Merkez Camisi, Kabataş Köyü Merkez Camisi, Baltacı Deresi Vadisi'nde Sugeldi Köyü Camisi mainareleri alandaki diğer taş minare uygulamalarıdır. Bu minareler yapının beden duvarına bitişik olabileceği gibi ayrı da konumlanabilmektedirler (Ek Tablo 123, 132).

Geniş bir çalışma alanını kapsayan bu çalışmada ahşap minarelerin sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Aslında orjinalde kırsal camilerin çoğunluğu ahşap minareye sahipken zamanla oluşan bozulmalar sonucunda yıkılarak yerlerine daha uzun betonarme minareler yaptırılmıştır. Bunun sonucu olarak kırsal cami mimarisinin önemli bir parçası olan ahşap minareler yok olma tehlikesiyle kalmıştır. Geri kalanları korumak ve gelecek nesillere aktarmak hepimizin görevidir.

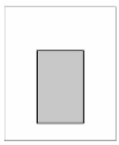
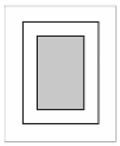
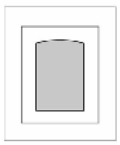
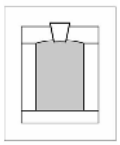
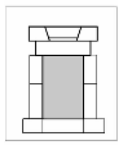
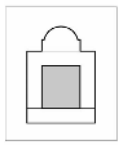
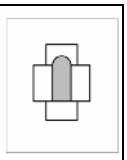
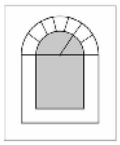
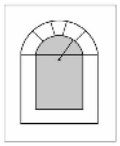
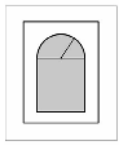
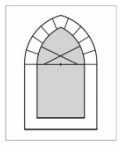
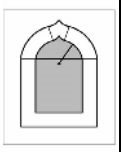
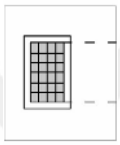
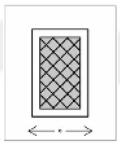
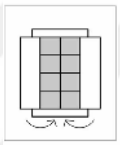
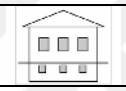
3.11. Pencere Açıklığı

Çalışma alanı kapsamında taş yığma yapılardaki pencere açıklıkları genel olarak kemerli ve lentolu açıklıklar diye ikiye ayrılabilirler. Batıdan itibaren doğuya doğru pencere açıklıklarına bakıldığında aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır (Ek Tablo 124, 133).

Çalışma alanı kapsamındaki pencere açıklıkları taş ve ahşap yapılarda farklılık göstermektedir. Taş yapılardaki pencere açıklıkları lentolu ya da dikdörtgen ve kemerli olabilmektedirler. Ahşap yapılardaki açıklıklar ise genellikle dikdörtgen olmaklar beraber kepenkli, kanatlı, giyotin, kızaklı gibi farklı teknolojiye sahip olmalarına bağlı olarak sınıflandırılabilmektedirler. Ayrıca pencere düzeni açısından bakıldığında bölgede tek, çift

sıra ve yapıların alt katında eğimden dolayı bir kat daha olmasına göre bir sıra daha pencere eklenebilmektedir (Tablo 48), (Ek Tablo 124, 133).

Tablo 48. Pencere açıklıkları ve düzeninin şematik gösterimi

Taş Yapılarda Pencere Açıklıkları							
							
Ahşap Yapılarda Pencere Açıklıkları							
Cephe Düzeni							

Akhisar Deresi Vadisi'nde lentolu dikdörtgen pencere açıklıları yanında sivri kemer kullanımı daha yaygın olmakla beraber yuvarlak, basık ve armudi kemerli açıklıklarda görülmektedir. Sivri kemer kullanımı tekli olarak cephelerde uygulandığı gibi Türkelli Merkez Camisinde olduğu gibi kör dairesel kemer içinde yan yana çiftli olarak uygulandığı da görülmektedir. İlçe merkezindeki Merkez Eski Camisi'nin pencere açıklıkları da benzer cephe düzenine sahiptir.

Akhisar Deresi Vadisi'nin doğusundaki komşu vadide kemerli pencere açıklıkları profillerinin çeşitlendiği görülmektedir. Yuvarlak, basık ve sivri kemere ek olarak kaş ve ters eğmeçli kemer uygulamaları da görülmektedir.

Dikdörtgen açıklıklarda kemerli söve uygulamalarına da rastlanmaktadır (Ek Tablo 124, 133).

Fol Deresi Vadisi'nde lentolu dikdörtgen açıklıklar yanında sadece yuvarlak ve kaş kemer uygulaması vardır (Ek Tablo 124, 133).

Akhisar, Çamlık ve Fol Deresi Vadileri cami cephelerinde tek ya da çift sıra pencere düzeni görülmektedir.

Kalanima Deresi Vadisi'nde çoğunlukla dikdörtgen açıklıklı söveli pencere biçimleri yaygındır. Vadinin aşağı ve orta bölgelerinde yer alan pencerelerde dikdörtgen sövelerin üst kenarlarına iç taraftan kavis verilmesi ve kilit taşı kullanımı uygulamalarına sıkça rastlanmaktadır. Vadinin yukarı tarafında ise düz kullanımın tercih edildiği görülmektedir.

Diğer taraftan vadi ağzının batı yönünde konumlanan Çilekli Köyü Camisindeki kaş kemer uygulaması Kalanima Vadisi'nden çok Fol ve Çamlık Deresi Vadileri'ndeki uygulamalarla benzerlik göstermektedir. Ayrıca Kalanima Deresi Vadisi'ndeki cami cephelerinde çift sıra pencere uygulaması varken burada tek sıra cephe uygulaması yine batı yönündeki vadilerde rastlanan bir durumdur. Diğer taraftan batıdan doğuya ilerlerken dairesel pencere uygulamasına ilk kez burada rastlanmakla beraber Kalanima deresi ağzının batı yakasındaki ilçe merkezinde bulunan anıtsal Ak ve Yeni Camilerde bu tip pencerelere rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu cami, bulunduğu konum itibariyle doğu ve batısındaki vadilerde bulunan biçimleri bir araya getirmiştir. Sonuç olarak; Fol Deresi Vadisi'ne yakın konumda ve aynı zamanda Fol ve Kalanima Deresi Vadileri arasında konumlanmış olan bu cami ve yakın çevresinin batı yönünde var olan bir inşa kültürünün ve dolayısıyla farklı bir etnik topluluğun sınır hattı olduğu ya da buranın tampon/geçiş bölgesi olduğu düşünülebilir (Şekil 559).

Şekil 559. Çilekli Köyü Camisindeki kaş kemer ve dairesel pencere uygulaması

Kalanima Deresi Vadisi'nin aşağı bölgesinde bulunan Yeşiltepe Güneşli Mahallesi Camisindeki (1963) yuvarlak kemer uygulaması vadi içindeki sıradışı uygulamalardan biri olup farklı bir bölgeden gelen usta grubuna işaret ediyor olması muhtemeldir.

Vadi içinde dikdörtgen biçimli söveler yekpare lentolu iken vadinin yukarı bölgesinde bulunan Çayırbağı Doğankaya Mahallesi Camisi'nin kemer taşı gibi tekil ve

açılı kesilmiş olan taşları farklı bir uygulama olarak öne çıkmaktadır. Yapım tekniği olarak farklılaşan bu pencere biçimi yine başka bir bölgeden gelen farklı bir usta grubuna işaret etmesi mümkündür.

Sera Deresi Vadisi'nde çoğunlukla söveli dikdörtgen pencere açıklıkları görülürken Dumankaya Merkez Camisinde Kalanima Deresi Vadisi'nde olduğu gibi üst kenarı kavisli ve kilit taşlı pencere biçimi uygulaması görülmektedir.

Sera Deresi Vadisi'nde 1874 yılında inşa edilmiş ve 1970'lerde yıkılmış olan eski Akçaköy merkez Camisinde ise dikdörtgen açıklık etrafında kemerli söve ve kemer içinde taş kabartmalı bezemeler yer almaktadır. Buradaki pencere biçimi vadinin doğu yönünde komşusu olan Değirmendere Vadisi'nde, 1873 yılında inşa edilmiş olan Akmescit Köyü Camisi pencere biçimi ile olan son derece yakın benzerliğiyle dikkat çekmektedir. Alanın batısından doğusuna doğru incelendiğinde bu tip kemerli söve biçimleriyle ara ara vadilerde karşılaşılmaktadır. Bunlar görüldüğü gibi benzer olmakla beraber bazı farklılıklar içeren uygulamalardırlar. Fakat bunlar arasında da birbirine son derece yakın uygulamalar dikkat çekmektedir. Karadere Vadisi; Keçikaya Köyü ve Küçükdere Vadisi; Petekli Köyü Camileri, Karadere Vadisi; Turnalı ve Solaklı Deresi Vadisi; Taşlıgedik Köyü Camileri ve Çamlık Deresi Vadisi; Çamlık Yukarı Mahalle ve Duygulu Köyü Camilerindeki pencere söveleri. Bu uygulamalar, vadilerin farklı sosyal, kültürel alt yapıları, vadiler arası dolaşan usta grupları gibi sebeplerden kaynaklanıyor olması muhtemeldir (Şekil 560).

Değirmendere Vadisi'nde pencere açıklıkları genellikle dikdörtgen, basık veya yuvarlak kemerli olabilmektedir. Bundan önce batı Vadileri'nde sıkça rastlanan üst kenarı kavisli pencere tipine sadece Başar Köyü Camisi'nde rastlanmaktadır. Kemerli açıklıklar açısından Değirmendere Vadisi'nde ciddi artış olduğu görülmektedir. Bu durum bazıları camiye dönüşmüş kiliselerde görüldüğü gibi vadide eskiden çok sayıda varolan kiliselerden kaynaklanması muhtemeldir. Değirmendere Vadisi'nden sonra kemerli açıklıklar ara ara görülse de Küçükdere ve Manahos Vadileri'nde bir daha ağırlık kazanmaktadırlar. bu vadilerin Değirmendere ile ortak özelliklerinden bir taneside kervan yolu üzerinde olmaları ve kilise mimarisinin bu vadilerde daha baskın etkisi olmasıdır.

Şekil 560. Sera Deresi Vadisi; Eski Akçaköy Merkez Camisi (1), Değirmendere Vadisi; Akmescit Köyü Camisi (2), Çamlık Deresi Vadisi; Çamlık Yukarı Mahalle (3) ve Dugulu Köyü Camileri (4), Karadere Vadisi; Turnalı Köyü (5), Keçikaya Köyü (6) Camileri, Küçükdere Vadisi; Petekli Köyü Camisi (7), Solaklı Deresi Vadisi; Şahinkaya Gülveren Mahallesi (8) ve Taşlıgedik Köyü Camileri (9)

Yomra Deresi Vadisideki pencere açıklıkları söveli ve üst kenarı kavisli oluğ çoğunluğunda kabartmalı kilit taşı bulunaktadır. Oymalı Tepeköy Köyü Camisi'nin lento taşları açılı biçimde kemer taşı gibi kesilmiş olup Kalanima Deresi Vadisi'nin yukarı kesimindeki Çayırbağı Doğankaya Mahallesi Camisi pencereleri ile yapım tekniği açısından benzerlik göstermektedirler (Şekil 561).

Yanbolu Deresi Vadisi'nde düz dikdörtgen ve üst kenarı kavisli söveli pencere uygulamaları yanında basık kemerli pencere açıklıklarıda görülmektedir. Yolüstü ve Çiçekli Mahalleleri Merkez Camilerinde üzengi hatları üzerinde içe doğru girinti yapılması son derece benzer uygulamalardırlar. Birbirine yakın konumdaki bu camilerde aynı usta grubunun çalışmış olması muhtemeldir.

Karadere Vadisi'nin orta kesiminde kemerli ve dikdörtgen söveli dikdörtgen pencere açıklıkları yanında düşük profilli basık kemerli pencerelerde bulunmaktadır. Vadi ağzının batı yakasındaki Kalecik ve Konakönü Köyü Camisi pencere biçimlerine vadi ağzındaki ilçe merkezinde bulunan anıtsal Merkez Büyük Camisinde de rastlanmaktadır (Şekil 562).

Şekil 561. Oymalı Tepeköy Köyü Camisi (Yomra Deresi Vadisi) ve Çayırbağı Doğankaya Mahallesi (Kalanima Deresi Vadisi) Camisi pencere biçimleri

Şekil 562. Konakönü, Kalecik Merkez ve Merkez Büyük Camileri pencere açıklıkları

Üst kenarı dışa doğru kavisli dikdörtgen söveli dikdörtgen pencere açıklıklarına Yanbolu Deresi Vadisi'nden itibaren rastlanmamaktadır. Bu tip pencere biçimi batıda

yoğun olarak kullanılırken doğuda kullanılmamıştır. Bu tip ile basık kemerli pencere arasında geçiş olarak nitelendirilebilecek kemer profili düze yakın ya da oldukça basık olan ve genellikle kilit taşı çıkıntılı olan birkaç uygulama doğuya doğru ilerlerken birkaç camide rastlanmaktadır. Karadere ve Manahos Deresi Vadilerinin kıyı bölgesindeki Kalecik Merkez, Konakönü, Yeniay Kuleli Mahallesi Camilerinde ve Solaklı Deresi Vadisi'nin Ormancık Köyü Camisinde bu tip pencere düzeni vardır.

Karadere Vadisi'nin orta kesimindeki Keçikaya ve Turnalı Köyü Camileri'nin kemerli söve biçimleri vadi içinde dikkat çeken uygulamalar olup Karadere Vadisi ağzında ilçe merkezindeki Hacı Hasan Camisi, Değirmendere Vadisi; Akmescit Köyü Camisi, Sera Deresi Vadisi; eski Akçaköy Merkez Camisi, Çamlık Deresi Vadisi; Çamlık Yukarı Mahalle ve Dugulu Köyü Camilerinde de benzer uygulamalar görülmektedir.

Küçükdere ve Manahos Deresi Vadileri pencere biçimlerinde dikdörtgen açıklık yanında kemerli açıklıkların arttığı ve çoğunlukta kullanıldıkları görülmektedir. Manahos Deresi Vadisi'ndeki Yağmurlu Köyü Camisi'nin kemerli pencere açıklıkları sonradan dikdörtgene çevrildiği yapı üzerindeki izlerden anlaşılmaktadır.

Manahos Deresi Vadisi'nde kiliseden dönüştürülen Dirlik Köyü Camisi'nin kemerli açıklıkları ve dikdörtgen açıklık çevresindeki kemerli söveleri bu bölgedeki pencere tiplerini etkilemiş görülmektedir.

Solaklı Deresi Vadisi'nde daha çok söveli ve lentolu dikdörtgen açıklıklar kullanılırken Ormancık Köyü Merkez Camisi'ndeki basık kemer, Akköse, Taşkıran ve Taşlıgedik Köyü Camisindeki yuvarlak kemer uygulamaları vadideki sıradışı uygulamalar arasındadırlar.

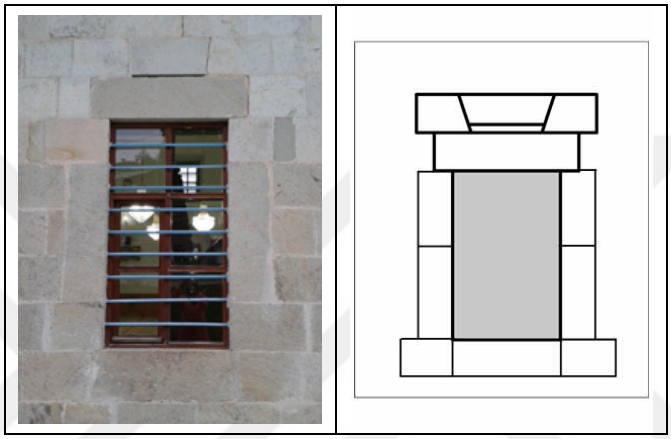
Vadinin aşağı kısmında yer alan Gürpınar Hacı Bayramlı Camisinde dikdörtgen açıklığı oluşturmak için kullanılan hafifletme kirişi uygulaması vadi içinde olduğu gibi çalışma alanı kapsamında da sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 563).

Solaklı Deresi Vadisi'nde artan ahşap yığma ya da ahşap karkas yapım tekniğinden dolayı pencere biçimleri ve düzenleri de bu malzemeden dolayı değişmiştir. Üst katı ahşap yığma olan Taşkıran Köyü Camisindeki kemerli pencere açıklığı dışında dikdörtgen açıklıklı olan pencereler tek veya çift kanatlı, kızaklı, giyotin gibi farklı açılma biçimlerine sahiptirler. Kızaklı pencerelerin önünde genellikle çapraz ya da gridal ahşap geçme parmaklıklar bulunmaktadır.

Baltacı Deresi Vadisi'nde de genel olarak Solaklı Deresi Vadisi'ndeki durum söz konusu olup vadinin yukarı kesimindeki Sarmaşık Köyü Camisindeki pencere biçimleri

farklılık göstermektedir. Aslında ahşap yapılarda rastlanan ahşap kafesli ve etrafı ahşap çerçeveli pencere açıklığı burada pencerenin alt ve üst yüzeyinden ahşap hatıl atılarak taş duvar içinde gerçekleştirilmiştir (Şekil 564).

Çalışma alanının batısında tek sıra pencereli cephe düzenleri ağırlıkta iken doğuya doğru gidildikçe iki sıralı pencere düzeninin ağırlık kazandığı görülmektedir. Eğimden dolayı bazı camilerin alt katında kuran kursu gibi işlevler için kullanılmak üzere bir kat daha ilave edildiği de görülmektedir.

Şekil 563. Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi pencere üzerindeki düz lento ve üzerinde hafifletme kirişi

Şekil 564. Sarmaşık Köyü Camisi taş duvarları içindeki ahşap parmaklıklı pencereler

Sonuç olarak çalışma alanının batısında karşılaşılan sivri, kaşkemer, armudi, ters eğmeçli kemer ve kaş kemer gibi farklı kemer profilleri ile karşılaşılırken Kalanima Deresi

Vadisi'nin batısında Çilekli Köyü Camisinden itibaren bu kemer profillerine rastlanmamaktadır. Buradan itibaren Değirmendere Vadisi'ne kadar söveli dikdörtgen açıklıklar söz konusu iken Değirmendere Vadisi'nde kiliseden dönüşme camilerde sıklıkla görüldüğü gibi basık ve yuvarlak kemerli açıklıların sayısı artmaktadır. Değirmendere Vadisi'nden Küçükdere Vadisi'ne kadar yine dikdörtgensel açıklıklar ağırlıkta olurken Küçükdere ve Manahos Deresi Vadileri'nde kemerli açıklarda artış gözlenmektedir. Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde ise ahşap yapıların artış göstermesi ile yine dikdörtgen açıklıklar ağırlık kazanmaktadır. Dolayısıyla çalışma alanı kapsamında belli aralıklarda sosyal, kültürel, etnik ve coğrafi sebeplerden dolayı bazı geçiş/tampon bölgeler olduğunu söylemek mümkündür.

3.12. Sütun Düzeni

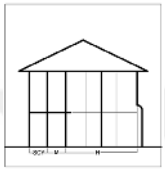
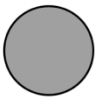
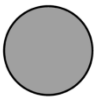
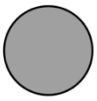
Çalışma alanı kapsamındaki kırsal camilerde kullanılan sütunlar yapının önemli bir mimari elemanıdır. Sütunlar; son cemaat yerinde, mahfili desteklemek için, mahfil katında ve harimde üstörtüyü desteklemek için kullanılabilmektedirler. Sütunların ikili, üçlü, dörtlü ya da daha fazla bir araya gelerek oluşturdukları sütun düzeni caminin mimari karakterini etkilemektedir.

Sütunların konumları ve fiziksel özellikleri açısından incelendiğinde çalışma alanı kapsamında şu bulgulara ulaşılmıştır;

- Bazı camilerde yapılan müdahaleler sonucu betonarme kolona dönüştürülen sütunlar olsa da çalışma alanı kapsamındaki kırsal camilerde sütunlarında ahşap veya taş malzeme kullanılmıştır.
- Son cemaat yerinde kullanılan sütunlar ahşap ya da taş olabilmektedirler. Dairesel gövdeli taş sütunlar yekpare olabildiği gibi parçalı da olabilmektedirler. Taş sütunların genellikle başlık ve kaideleri bulunmakta ve bu kısımlarda bezemeye rastlanabilmektedir. Ahşap sütunlar yekpare olmakla birlikte kare, dairesel ya da sekizgen kesitli olabilmektedirler. Ahşap sütunların başlık ve kaide kısımlarında taş malzeme kullanılabilmekte ve bu parçalar üzerine taş oyma bezemeler yapılabilmektedir (Ek Tablo 125).
- Ahşap sütunlar genellikle yekpare olup kare, dairesel ya da çoğunlukla baş ve alt kısımları kare bırakılıp gövde kısımları sekizgen ya da dairesel biçimde yontularak kullanılmıştırlar. Daha çok alttan mahfili desteklemek ve mahfil katında kullanılan bu

sütunlar sade olabildikleri gibi baş, gövde ve/veya kaide kısımlarında ahşap oyma ve/veya kalemişi bezemelerle süslenebilmektedirler (Tablo 49).

Tablo 49. Sütun biçimlerinin konum, kesit, malzeme ve bezeme özelikleri açısından değerlendirilmesi

Konum	Kesit			Malzeme				Bezeme		
	Başlık	Gövde	Kaide	Taş	Ahşap	Betonarme	Diğer	Başlık	Gövde	Kaide
										
										
										

- Çalışma alanının doğusuna doğru ahşap sütun kesitlerinde dairesel ya da sekizgen boğumlu farklı kesitlerde sütunlar olduğu görülmektedir. Birbirine benzer olan bu uygulamalar vadiler arasında çalışan usta grupları vasıtasıyla Küçükdere, Solaklı ve Baltacı gibi yakın veya komşu vadilerde bu tür uygulamaları birbirlerine aktarmış olmaları mümkündür (Şekil 565).
- Harim kısmında üstörtüyü desteklemek için kullanılan sütunlar ahşap veya taş dairesel veya sekizgen gövdeli ve çoğunlukla sade olmaktadırlar. Solaklı Deresi Vadisi aşağı bölümünde yer alan Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi harimindeki üç parçadan oluşan kare kesitli ahşap sütunlar çalışma alanındaki sıradışı uygulamalardan biridir (Şekil 567).
- Mahfili alttan ve üstten destekleyen sütunlar genellikle ahşap olmakla beraber çalışma alanının batısındaki Akhisar, Çamlık, Fol ve Kalanima deşesi Vadileri'nde mahfili alttan destekleyen sütunların taş olup üst kısımdakilerin ahşap olduğu uygulamaların yaygın olduğu görülmektedir.
- Akhisar Deresi Vadisi'nde Vardallı Köyü Camisinde mahfili taşıyan sütunlar tavana kadar yekpare olup aslında tavanı desteklemektedirler ve mahfil (Mahfil kısmı betonarme olarak değiştirilmiştir.) bu sütunlara asılarak taşıtılmıştır (Şekil 567).

Şekil 565. Küçükdere Vadisi; Gültepe Köyü Camisi (1), Solaklı Deresi Vadisi; Bölümlü Mithat Paşa Camisi (2), Kabataş Köyü Camisi (3), Baltacı Deresi Vadisi; Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi (eski Keler Köyü Camisi) (4), Sugeldi Köyü Camisi (5) sütunları

Şekil 566. Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi hariminde bulunan kare kesitli ahşap sütunlar.

Şekil 567. Akhisar Deresi Vadisi; Dolanlı Köyü Camisi, Türkelli Köyü Merkez Camisi, Vardallı Köyü Merkez Camisi, Çamlık Deresi Vadisi; Sayraç Köyü Camisi, Sol Deresi Vadisi; Açıkalan Köyü Eski Camisi, Kayacan Köyü I. Camisi

- Çalışma alanının batısında Akhisar, Çamlık ve Fol Deresi Vadileri'nde mahfili desteklemek için taş sütun kullanıldığında üst kısımda benzer biçime sahip yalnız daha küçük kesitli ahşap kullanıldığı görülmektedir. Kalanima Deresi Vadisi'nin aşağı kısmında taş sütunlu mahfil görülmezken orta ve yukarı bölgesinde bazı uygulamalarda mahfili alttan destekleyen taş sütunlara karşılık üstte sütun kullanılmadığı görülmektedir (Şekil 568).
- Kalanima Deresi Vadisi'nden itibaren doğuya doğru Yanbolu Deresi Vadisi'nin orta bölgesinde yer alan Atayurt Mahallesi Merkez Camisine kadar taş sütunlu mahfil uygulamasına rastlanmamaktadır. Üstelik mahfili alttan destekleyen dört sütunun ortadaki ikisi taşken yanlarda kalan ikisi ahşaptır. Bu özelliğiyle de çalışma alanı kapsamında sıradışı bir uygulamadır. Bu vadiden sonra mahfili destekleyen sütuların hep ahşap oldukları görülmektedir (Şekil 569).
- Doğu yönündeki mahfillerin çoğunlukla üç ya da dört yönde devam etmesiyle daha fazla ahşap sütun kullanıldığı ve genellikle sütunlarda kullanılan ahşap oyma motiflerin birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Bu durum camiyi inşa eden usta grubu içinde sütunların farklı ustalar elinden çıkmış olma ihtimalini ya da farklı desen ve motiflerin meydana getirdiği zenginlikle güzel ve estetik olanı ortaya çıkaracağı anlayışı sonucu gelişmiş olabilir. Yine bu durum da vadilerdeki farklı etnik kökene sahip toplumların farklı estetik anlayışlarından kaynaklanıyor olabilir (Şekil 570).

Şekil 568. Kalanima Deresi Vadisi; Işıklar Beldesi Orta Mahalle Camisi, Gökçeler Köyü Merkez Camisi, Taşocağı Köyü Merkez Camisi

Şekil 569. Yanbolu Deresi Vadisi; Atayurt Mahallesi Merkez Camisi mahfili destekleyen ahşap ve taş sütunlar birarada

- Çalışma alanında doğuya doğru ilerlerken çift katlı son cemaat yeri uygulamasıyla karşılaşılmaktadır. İlk olarak Manahos Deresi Vadisi'nin Karacakaya Köyü Camisinde karşılaşılan bu uygulama Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde daha sık görülmektedir. Çift katlı açık son cemaat yerinde genellikle iki katta da ahşap sütun kullanımı yaygın olup Manahos Deresi Vadisi; Karacakaya Köyü ve Solaklı Deresi Vadisi; Gürpınar Hacı Bayramlı camilerinde alt kısımda taş sütun düzeni varken üst katta ahşap sütunlar kullanılmıştır. Karacakaya Köyü Camisi son cemaat yeri giriş katında kullanılan kare ya da kareye yakın kesitli taş sütunlar son derece dikkat çekicidir. Duvarlarda kullanılan kaba yonu taşların yatay şaşırtmalı derzlerle bir araya getirilerek oluşturulan bu sütunlar çalışma alanı kapsamındaki sıradışı bir uygulamadır. Karacakaya Köyü'nün karşı yamacında bulunan kiliseden dönüşme Dirlik Köyü Camisi'nin (Cida kilisesi) son cemaat yerini destekleyen sütunlarda da benzer bir uygulama sözkonusudur. Karacakaya Köyü Camisi sütunlarını inşa eden ustalar zamanında karşıdaki kiliseyi görerek benzer yapım tekniğini burada uygulamış olmaları muhtemeldir (Şekil 571).

Şekil 570. Manahos Deresi Vadisi; Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi (üst sıra), Solaklı Deresi Vadisi; Çambaşı Köyü Orta Mahalle Hacı Ömerli Camisi (orta sıra), Taşçılar Köyü Merkez Camisi (alt sıra) sütunlarındaki ahşap oyma ve kalemişi bezemeler

Şekil 571. Karacakaya Köyü Camisi ve Dirlik Köyü Camisi (kiliseden dönüşme) son cemaat yeri sütunları

- Bazı ahşap sütunların taş sütun gibi biçimlendirildiği görülmektedir. Bu durum, taş malzemenin ahşaba göre daha prestijli olarak kabul görmesi ve çevrede bulunan kilise gibi başka anıtsal yapılardan etkileşim sonucu olabilir. Kalanima Deresi Vadisi orta bölümünde bulunan Şinik Mahallesi Camisi'nin mahfili alttan ve üstten destekleyen dairesel kesitli ahşap sütunların taş sütunlarda olduğu gibi altta daha kalın yukarıya doğru daha ince kesitli ve taş sütunlarda kullanıldığı gibi kare kesitli başlık kısmı uygulaması ve ayrı bir parça gibi şekillendirilmiştir. Küçükdere Vadisi'nde Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi Camisi'nde de benzer bir durum söz konusudur (Şekil 572).

Şekil 572. Şinik Mahallesi Camisi ve Kefeli Mahallesi Camisi ahşap sütunları

Sonuç olarak; çalışma alanının batısında kullanılan ahşap sütunlar genellikle sade iken doğuya doğru gidildikçe sütunların son derece özenli ahşap işçiliği ve bazılarının aynı zamanda kalemişi boyamalarla bezendiği görülmektedir. Doğuda kullanılan kıvrımlı, sarmal dallar, çiçek, lale motifleri ve mühr-ü Süleyman gibi motifler alanın batısında kullanılmamıştır. Bu anlamda çalışma alanının doğusu ve batısı arasında ciddi ayrışmalar olduğu ve bazı vadi içlerinde sıradışı uygulamalarla da karşılaşılabileceği görülmektedir. Bu durum, çalışma alanının doğusu ve batısında sosyal, kültürel, etnik açıdan bir ayrım olduğu, vadi içindeki farklılıkların ise yine vadi içinde farklı etnik topluluklar olabileceği, vadiler arasında dolaşan usta grupları olabileceği ya da vadilerin iç kesiminde ya da belli kısımlarda birbirlerine geçiş sağlayan vadiler arasında sosyal, kültürel açıdan etkileşim olabileceği biçiminde açıklamak mümkündür.

3.13. Malzeme Kullanımı ve Yapım Tekniği

Çalışma alanı kapsamında incelenen kırsal camilerde malzeme olarak ahşap ve taş malzeme ile karşılaşılmaktadır. Vadilerde taş yığma, ahşap yığma, taş ve ahşap yığma bir arada ya da ahşap karkas teknikleriyle bir araya kullanıldığı karma yapım teknikleri görülmektedir. Alanın doğusunda yapım tekniğinde tekdüzelik söz konusuyken batısında taş, ahşap ve taş ve ahşabım birlikte kullanıldığı zengin karma varyasyonlarla karşılaşmak mümkündür. Özellikle Solaklı ve Baltacı Deresi Vadisi bu çeşitliliğin en fazla görüldüğü vadilerdirler. Üstörtü olarak alanın doğusu ile batısı arasında fark olmayıp hepsi dört omuzlu kiremit çatıdır. Sadece alanın doğusuna doğru ilerledikçe saçak genişlikleri artmakta ve 1,5-2 m'ye kadar ulaşabilmektedir. Yapılardan yapım tekniklerinin şematik gösterimleri aşağıdaki tablodaki gibidir (Tablo 50), (Ek Tablo 126, 134).

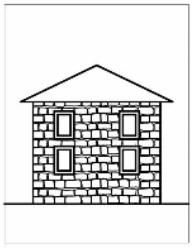
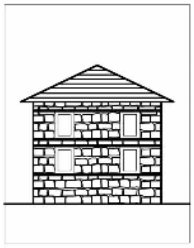
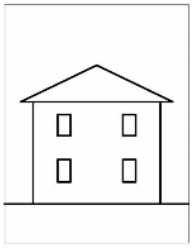
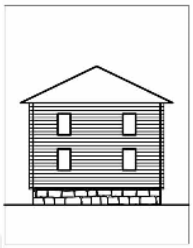
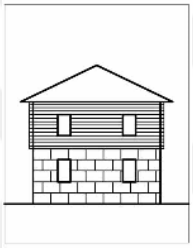
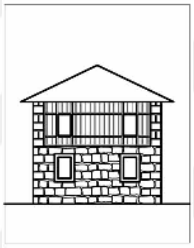
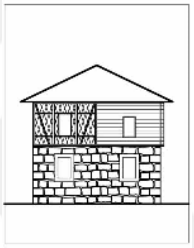
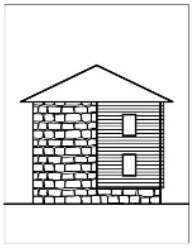
Akhisar Deresi Vadisi'nden Küçükdere Vadisi'ne kadar taş yapı olarak tekdüze olan yapı cephelerinde farklılık oluşturan tek unsur taşın kesme, kaba yonu veya ince yonu olarak kullanılmasıyla oluşan zenginliktir (Tuluk ve Kazaz, 2015b). Fol Deresi Vadisi Çamlık Köyü Yukarı Mahalle Camisi'nin son cemaat yerinin üst kat duvarının ahşap karkas oluşu, Değirmendere Vadisi Güzelce Köyü Camisi duvarlarında kullanılan ahşap hatıllar, Karadere Vadisi; Keçikaya Köyü Camisi ve Turnalı Köyü Camisi'nin son derece özenli ince yonu duvarları arasında belli aralıklarla hem uzunlamasına hem de dikine kullanılan ahşap hatıllar bahsedilen alan içinde ahşap kullanılan sıradışı uygulamalardır.

Yığma taşlı camilerde köşe taşları, pencere söveleri ve kapı açıklığı etrafındaki taşlar genellikle kesme taş olup duvarlar kesme taş, ince yonu, kaba yonu ve/veya moloz taş yığma tekniğiyle inşa edilmiş olabilir.

Çalışma alanının doğusunda duvarlar içinde ahşap hatıl uygulamasına rastlanmazken batıya ilerledikçe ilk kez Değirmendere Vadisi'nde Güzelce Köyü Camisinde ahşap hatıl uygulaması görülmektedir. Daha sonra Karadere Vadisi ortasındaki Turnalı ve Keçikaya Köyü Camileri, Küçükdere Vadisi'ndeki Gültepe Köyü Kefeli Mahallesi II ve Yukarı Ovalı Köyü Camilerinde ve Solaklı Deresi Vadisi'nde; Bölümlü Büyük Mahalle, Akdoğan Köyü, Soğanlı Üçdirek Mahallesi Camilerinde ahşap hatıl uygulamalarına rastlanmaktadır.

Çamlık Deresi Vadisi'nde taş yığma olan Çamlık Yukarı Mahalle Camisi'nin mahfil katında giriş cephesi ahşap karkas tekniğiyle inşa edilmiş olup bölgedeki kırsal camiler içinde sıradışı bir uygulama olarak değerlendirilmektedir. Bu durum yapıyı inşa eden ustaların farklı bir yerden ya da vadiden gelmiş olması ihtimalini düşündürmektedir.

Tablo 50. Yapım Tekniği ve malzeme kullanımının şematik gösterimi

Taş Yığma				
Ahşap Yığma				
Karma Yapım Tekniği				

Batıdan doğuya doğru ilerleyen vadiler içinde ilk kez Küçükdere Vadisi'nin aşağı kısmında yer alan Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi ile ahşap yığma küçük ölçekli bir kırsal cami ile karşılaşılmaktadır. Küçük bir harim, çok amaçlı oda ve son cemaat yerinden oluşan caminin bütün duvarları çatlı tekniği olarak da adlandırılan ahşapların üst üste konularak birleştirilmesiyle inşa edilmiştir. Sadece çok amaçlı odanın dar bir duvarında ahşap karkas tekniği uygulanmıştır. Doğuya doğru ilerlendikçe bu tip ahşap yığma camilere rastlamak mümkündür. Manahos Deresi Vadisi'nin kıyı kesimindeki Çamburnu Kuşluca Mahallesi Camisi, Solaklı Deresi Vadisi'nin aşağı kesimindeki Bölümlü Fatih Mahallesi Kaban Camisi, vadinin orta bölgesindeki Merkez Güney Mahallesi Camisi, yukarı bölgesindeki Uzungöl Filak Mahallesi Camisi ve Baltacı Deresi Vadisi'nin aşağı kısmına yakın Hüseyin Hoca Köyü Sahil Camisi (eski Keler Köyü Camisi) ve vadinin ortasındaki Dereyurt Köyü Camilerinde ahşap yığma tekniği kullanılmıştır.

Ahşap yığma yapım tekniği tek başına kullanılabileceği gibi bir yapının bir bölümü ya da alt kısmı taş yığma iken üst katı ahşap yığma olan karma yapılar da bulunmaktadır. Bu tip uygulamalar çalışma alanının en doğusundaki Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde

görülmektedir. Solaklı Deresi Vadisi'nde: Bölümlü Mithat Paşa Camisi, Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi, Taşçılar Köyü Camisi, Taşkıran Köyü Camisi, Çambaşı Köyü Ömerli Camisi, Yukarı Kumlu Köyü Camisi ve Akköse Köyü Camisi, Baltacı Deresi Vadisi'nde: Sugeldi Köyü Camisi bu gruptaki yapılara örnek olarak verilerbilir.

Çalışma alanı kapsamında taş yığma ve ahşap karkas tekniğinin veya ahşap yığma ve ahşap karkas tekniğinin bir arada kullanıldığı ya da taş, ahşap yığma ve ahşap karkas tekniklerinin hep bir arada kullanıldığı uygulamalarda görülmektedir. Bunlar yine Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde ortaya çıkmaktadır Solaklı Deresi Vadisi'nde: Zincirlitaş Köyü Camisi, Kondu Camisi, Soğanlı Üçdirek Camisi, Günebakan Köyü Camisi, Uğurlu Molla Ömerli Camisi, Baltacı Deresi Vadisi: Dereyurt Köyü Camisi, Sarmaşık Köyü Camisi, Sarayköy Camisi bu gruptaki yapılara örnek olarak verilebilir.

Sonuç olarak çalışma alanının batısında taş yığma yapım tekniği ile kırsal camilere rastlanırken doğusuna doğru ilerledikçe yapım tekniğine ahşabında sokulmasıyla ahşap yığma ya da taş, ahşap ve ahşap karkas gibi farklı tekniklerin bir araya geldiği zengin karma teknikler uygulanmaktadır. Bu konuda en zengin yapım tekniklerini Solaklı Deresi Vadisi'nde görmek mümkündür.

4. SONUÇLAR ve ÖNERİLER

Doğu Karadeniz bölgesi, Trabzon il sınırları içinde vadiler esas alınarak çalışılan "Trabzon kırsal cami mimarisi" son derece zengin bir mimariye sahiptir. Doğu Karadeniz'in coğrafik yapısından kaynaklanan denize dik uzanan vadiler bu zenginliği tetikleyen en önemli sebeplerden biridir. Coğrafi olarak birbirinden yalıtılmış olan vadiler, çeşitli sosyal, kültürel ve etnik toplulukların kendi içlerinde korunaklı bir biçimde yaşayabilmeleri için en uygun ortamlar olmuşlardır. yapı geleneğini de etkileyen bu durum farklı plan tipolojisi, malzeme, yapım tekniği ve bezeme anlayışıyla cami mimarisine de yansımıştır.

Doğu Karadeniz bölgesi tarih boyunca birçok farklı devletin egemenliğine girmiş olmasına rağmen vadilerin iç kesimlerine ulaşmanın zorluğu nedeniyle buralarda yaşayan çoğu topluluğun bağımsız yaşamlarını sürdürdükleri gibi kendi kültür, gelenek ve etnik kimliklerini sürdürmeye devam ettikleri bilinmektedir. Bölgede, fetihten sonra Osmanlı Devleti'nin zaman zaman dışarıya sürgünler ya da Anadolu'nun farklı yerlerinden bölgeye yerleştirilenler ya da vadilerin birinden diğerine geçişler biçiminde nüfus hareketleri yaşanmıştır. Bu nedenle, Doğu Karadeniz bölgesinde tek tip bir halktan bahsetmek mümkün değildir. Vadiler arasında farklı sosyal, kültürel ve etnik kökenlere sahip halklar olduğu gibi vadi içlerinde de bu çeşitlilik devam etmektedir.

Vadiler korunaklı yapıları yanında aynı zamanda belli noktalarda güneydeki iç kesimlerle bağlantı kurulabilecek önemli stratetejik geçitlere de sahiptirler. Altındere, Larhan ve Değirmendere Vadileri'nden geçen alternatif yollara sahip İpek, kervan ve ticaret yolları, Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri'nin sırtından geçen yazlık kervan yolu, Karadere vadisi içinden geçen kışlık yol, Fol Deresi Vadisi'nden Erikbeli Geçidi vasıtasıyla güneydeki Kürtün ve iç bölgelere ulaşım, Solaklı Deresi Vadisi'nden Soğanlı ve Demirkapı geçitleriyle Bayburt'a ulaşım bölgedeki en önemli yol güzergahları ve geçitlerdir. Bu yol güzergahları birçok yerleşimin kaderini etkilemiştir. Yollar üzerinde belli noktalarda oluşturulan dinlenme durak yerleri, yollarla bağlantılı kurulan pazar yerleri zamanla halkın toplandığı çarşı pazar merkezlerine dönüşmüş ve bu merkezlerde dini mekan ihtiyacı olan camilerin yapımı gündeme gelmiştir. Böylece kırsal alanda yol güzergahlarıyla bağlantılı olarak çarşı pazar yerleri aynı zamanda camilerin konumlarını belirleyen en önemli etkenlerden biri olmuştur.

Kısacası, Doğu Karadeniz bölgesinin birbirine paralel vadilerden oluşan özel coğrafik yapısı, vadilerin korunaklı yapısı sebebiyle izole olmuş farklı sosyal, etnik ve dini yapıya sahip olan halklar ve kıyı ile güney kısımlar arasındaki geçitler ve yollar bölgenin kırsal cami geleneğini etkileyen en önemli sebepler olmuşlardır.

Araştırmanın amaç ve kapsamı çerçevesinde, Trabzon kırsal cami mimarini ortaya koymaya yönelik olarak sorgulanan durumlar ve hedeflere yönelik olarak çalışmanın sonuçları şu şekilde sıralanabilir:

- Trabzon'un kırsal yaşamını oluşturan vadilerdeki sosyal, kültürel ve etnik yapılanmayı ortaya koyarak tarihsel bağlamda vadilerin bu altyapısıyla kırsal cami mimarisini ilişkilendirmek,

Tarihsel bağlamda Trabzon'un batısında Akhisar Deresi Vadisi'nden doğusunda Baltacı Deresi Vadisi'ne kadar her vadinin kendine has ve zengin bir sosyal, kültürel ve etnik yapı çeşitliliği vardır. Vadilerde yaşayan toplulukların zengin soyo-kültürel ve etnik yapısı, yapı kültürünü de etkilemiştir. Bu nedenle vadilerde tek tip kırsal cami geleneğinden söz etmek mümkün değildir. Kendi içlerinde farklılık olmakla birlikte çalışma alanı içinde Çepni kültürünün en yoğun yaşandığı Akhisar, Çamlık ve Fol Deresi Vadileri kırsal camilerinin plan şemaları, mahfil-tavan biçimleri, kapı-pencere açıklıkları ya da mihrap gibi mimari elemanlarının çalışma alanındaki diğer vadiler içinde bir grup oluşturdukları görülmektedir.

Meryemana, Vazelon, Kuştul manastırları ve bir çoğu yıkılmış olsa da çok sayıda kilisenin bulunduğu Değirmendere Vadisi'nin özellikle Galyan Deresi Vadisi'nde kırsal camilerin birçoğunun bölgedeki kiliselerin plan şemalarından etkilendiği görülmektedir. Oğulağaç ve Bahçekaya Köyü Camileri'nin merkezde dört ayaklı baldaken üzerine oturan kubbe ya da kubbemsi üstörtüleri ve yanlarda tonozlu bölüntüleri kiliseden camiye dönüştürülmüş olan Anayurt, Gürgenağaç ve Alaçam[112] Köyü Camileri'nin üstörtüleriyle dikkate değer bir benzerlik göstermektedirler.

Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde sülale adları ve yer isimlerinden yola çıkarak vadilerin farklı bölümlerinde tarihsel süreçte Koman Türkleri, Tibar, Şalip ve Musnik olarak adlandırılan Türk kabileleri yanı sıra Proto-Türkler olarak adlandırılan Kimmerler

[112] Alaçam Köyü Camisi kiliseden dönüştürülürken kubbeli üstörtüsü kemerlerin üzerinde belli bir seviyeye kadar yıkılarak kırma çatıyla örtülmüştür. Tavan ise çevrede sıkça rastlanan kademeli ahşap tavan olarak değiştirilmiştir. Dolayısıyla orijinal üstörtünün kemerleri, kubbeye geçiş için kullanılan pandantiflerin bir kısmı ve yanlardaki tonozlar çatı arasında kalmıştır.

ve İskitler'in yaşadığı ve fetihten sonra Çepni, Akkoyunlu, Dulkadiroğulları ve Karamanlı'lardan toplulukların bölgeye yerleştirildiği bilinmektedir. Dolayısıyla her iki vadinin kendi içlerinde de zengin sosyal ve kültürel çeşitlilik söz konusudur. Ayrıca fetihten sonra 16.yy'a kadar Hristiyan dinin hakim olması ve farklı zaman aralıklarında Müslümanlaşma yaşanmasına rağmen çok sayıdaki medresesiyle ünlü bölgede din eğitimine verilen önem ortadadır. Dolayısıyla farklı sosyal, kültürel ve etnik grupların müslümanlaşmasıyla ortaya çıkan dini mekanda da homojen bir yapı söz konusu değildir. Vadilerdeki etnik yapılanma ve cami geleneğini bağdaştıran en önemli fiziki delillerden biri camilerde bezeme için kullanılan motifler ve desenlerdir. Farklı yapılarda dikkat çeken üzüm, asma yaprağı, lale, yıldız motifleri, şamdan uygulamaları, kıvrımlı eğrisel biçimlerin belli yapılarda yoğunlaşması, bazı yapılarda mahfil çıkmalarının köşelerinde koç ya da geyik boynuzu gibi uygulamaların olması ya da "mühr-ü Süleyman" motifi sosyal, kültürel ve etnik yapıdaki çeşitliliğin vadilerdeki kırsal yapılara yansıması olarak nitelendirilmektedir.

Bu duruma örnek olarak; Solaklı, Baltacı, Manahos Deresi ve Küçükdere Vadileri kırsal camilerinde yedi kollu şamdan süslemeleri ve "mühr-ü Süleyman" motiflerine sıkça rastlanırken alanın batısında bu biçimlere ender durumlar dışında rastlanmamaktadır. Ağasar Deresi Vadisi'nin iç kesiminde yer alan Doğancı Köyü Camisi minber ve mahfil ön yüzünde 'mühr-ü Süleyman' ve benzer motiflerin bezeme olarak kullanılması son derece çarpıcıdır. Bu durumda Ağasar Deresi Vadisi'nin yukarı kesiminde vadinin genelinden farklı bir sosyal, kültürel ve etnik yapı söz konusu olabileceğini ya da vadi içindeki usta grupları dışında başka bir vadiden usta grubunun yapıyı inşa ettiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan, Doğancı Köyü Camisi'nin hemen yanındaki konutun duvarında görülen işlemeli devşirme taşlar caminin yerinde ya da yakın çevrede yıkılan bir kilisenin taşlarının kullanıldığını ve dolayısıyla öncesinde bölgede gayr-i müslim halkın yaşadığını göstermesi bakımından anlamlıdır.

Baltacı Deresi Vadisi'nin yukarı bölgesindeki Dağönü Köyü Camisi'nin kemerli taç kapısı içindeki dikdörtgen açıklıklı kapısı kırsal camilerde ya da bu vadide rastlanan bir uygulama olmayıp kilise kapılarıyla daha çok benzerlik göstermektedir. Dağönü Camisi kapısı ile Manahos Deresi Vadisi'ndeki kiliseden dönüşme Dirlik Köyü Camisi'nin kapısının aynı biçime sahip olması bu durumu desteklemektedir.

Çamlık Deresi Vadisi'nde İskenderli Merkez Camisi üstörtüsü ve Galyan Deresi Vadisi'nde Oğulağaç Köyü Camisi ile aynıdır. Değirmendere Vadisi'nde hala ayakta ve

cami olarak dönüştürülen Anayurt ve Gürgenağaç kiliselerinin de aynı üstörtüye sahip olmasından dolayı bölgedeki kilise mimarisinin cami mimarisini de etkilediğinden bahsedilebilir.

- Gayr-i Müslim nüfusun 1924 yılında mübadele ile gönderilmesinin ardından inşa edilen kırsal camilerde olası değişikliklerin izlenmesi,

Trabzon, Komnenos Devleti'nin sona ermesinden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar değişen oranlarda Rum, Ermeni gibi gayr-i müslim nüfusu barındıran bir yer olmuştur. Osmanlı Devleti iskan politikasından dolayı fetihten sonra da önemli oranda gayr-i müslim nüfusun varlığı devam etmiştir. Sosyal yapı olarak askere gitmek ve savaşlara katılmakla yükümlü olan Müslüman nüfus uzun süreli uğraş gerektiren mesleklerle ilgilenememiştir. Vergi vererek askerlikten muaf olan gayr-i müslim halk ticaret, inşa işleri ve maharet gerektriren işlerde ustalaşmışlardır. Yazılı kaynaklarda kırsal camilerin ustaları hakkında bilgiye ulaşmak mümkün olmasa da alan çalışmasında sözlü kaynaklardan edinilen bilgiye göre köylerindeki camilerin Rum ustalar tarafından yapıldığı söylemi bu durumla örtüşmektedir.

Mübadeleden önce bölgede birçok köyde gayrimüslim Rumların tek ya da Müslüman halkla yaşadıkları da bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla camilerin yanı sıra kiliseler de bölgede önemli ibadet mekânlarıdırlar. Bu nedenle mimari olarak özellikle Değirmendere Vadisi'nde kilise mimarisi ile camiler arasında bir etkileşim olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek olarak; Değirmendere Vadisi'nin bir kolu olan Galyan Deresi Vadisi'deki Bahçekaya ve Oğulağaç Köyü Camileri'nin kubbeli ve tonozlu üstörtülerini vermek mümkündür. Vadinin daha yukarı bölümündeki Güzelce Köyü Camisi'nin giriş kapısı ve vadideki birçok caminin ahşap kapı kanatları veya mihraplarında bezeme motifi olarak kullanılan vazodan çıkan kıvrımlı dallar, yapraklar ve üzüm motifleri kiliseden dönüşme Yazlık Köyü Camisi'nin orijinal kapısındaki motiflerle aynı ya da benzerdirler.

İnşa tarihlerine göre gerek plan özellikleri gerekse özenli işçilik gerektiren ahşap ve taş malzemelerde vadi içinde ön plana çıkan ya da sıradışı uygulamalar olarak değerlendirilen yapıların mübadeleden önce inşa edildikleri görülmektedir. Genellikle alanın doğusunda özellikle Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde kapı, minber, mahfil, sütunlar ve üstörtü gibi son derece özenli ahşap işçiliği ve bezeme detaylarının olduğu görülmektedir. Kapı portalleri, mihrap gibi taşın kullanıldığı yerlerde de özenli taş işliği ile karşılaşılmaktadır. Bu yapılar ağırlıklı olarak 19.yy'da inşa edilmişlerdir. Sonuç olarak,

yerel halk tarafından sözlü olarak ifade edildiği gibi bölgede kırsal camilerin inşasında büyük oranda gayr-i müslim ustaların çalışmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

- Komşu vadiler arasında kırsal cami mimarisi açısından benzerlik veya farklılıkları tespit etmek,

Komşu vadiler arasında ulaşımla doğru orantılı olarak birbiriyle etkileşimden ve dolayısıyla kırsal cami mimarilerinin benzerliğinden söz etmek mümkündür. Vadilerin coğrafi yapısı elverdiği ölçüde bazı vadiler arasında geçitler söz konusudur. Vadiler arasındaki bağlantı akslarını oluşturan bu geçitler sosyal, kültürel olarak vadiler arasındaki geçiş kapıları olmalarının yanısıra usta gruplarının da heareket güzergarları olmaları muhtemeldir. Bu nedenle bazı vadiler arasında kırsal cami mimarisinde benzerlikler söz konusudur.

Akhisar Deresi Vadisi'nde Türkelli Köyü Merkez, Dolanlı Köyü ve Merkez Eski Camilerinde olduğu gibi birbirine yakın konumdaki camilerde ve komşusu olan Çamlık Deresi Vadisi'nin kıyıya yakın bölgesindeki Vardallı Köyü Camisinde gizli kubbe uygulamasının benzerliği yakın bölgelerde camilerin biçim olarak birbirlerini etkiledikleri ve aynı usta grubu ya da aynı geleneğe sahip usta gruplarının bölgesel olarak çalıştıklarını göstermektedir. Diğer taraftan Akhisar Deresi Vadisi'nin orta kısımda Düzköy Merkez Camisi'nde olduğu gibi başka bir gizli kubbenin farklı bir yapım tekniğiyle uygulanması vadi içinde farklı usta gruplarının ya da farklı yapı geleneğineşiyan sütunlar ve sahip usta gruplarının bulunduğunu gösteren en önemli fiziksel göstergelerdirler.

Birbirine komşu Akhisar Deresi Vadisi'nin yukarı bölümündeki Doğancı Köyü Camisi ile Çamlık Deresi Vadisi'nin yukarı bölümüne yakın Kozluca Köyü Camisi mihrapları, mahfilleri, mahfili taşıyan sütunları, duvarlardaki kalemişi desenleri olarak son derece benzer olmaları ile benzer bir durumu ifade etmektedir.

Sera Deresi Vadisi'nde eski Akçaköy Camisi'nin üzüm kabartmalı ahşap kapısı ile Değirmendere Vadisi'nde Kaynarca, Karşıyaka Köyü Camileri'ndeki hemen hemen aynı motifleri kullanan ahşap kapı kanatları komşu vadiler arasındaki usta hareketlerine karakteristik örnek olarak verilebilir.

- Vadilerin, Trabzon'un doğusu ile batısı arasında kırsal cami mimarisinde bir ayrışmaya neden olup olmadığını belirlemek; bunların izlerini sürmek; bu bağlamda Trabzon kentinin bir bariyer görevi görüp görmediğini ortaya koymak,

Trabzon'un doğu il sınırını oluşturan Baltacı Deresi Vadisi ile batı il sınırı olan Akhisar /Ağasar Deresi Vadileri arasında cami mimarisi bağlamında derinlemesine bir

ayrışma vardır. Konumu ve coğrafik yapısı nedeniyle Trabzon kentinin merkezinde yer alan Değirmendere Vadisi, kıyı ile iç kesimler arasında Zigana geçidi vasıtasıyla bağlantı sağlamış ve aynı zamanda tarihsel süreçte ev sahipliği yaptığı İpek yolu ve kervan yolları vasıtasıyla geçiş güzergahı olmuştur. Birçok vadinin dışa kapalı yapısına karşılık Değirmendere Vadisi'nin adeta Trabzon'a giriş kapısı niteliğindeki konumu ile diğer vadiler arasında özel bir konuma sahiptir. Bu bağlamda Değirmendere Vadisi'nin kırsal cami mimarisinde alanın doğusu ile batısı arasında geçiş yada bariyer görevi gördüğünden bahsedilebilir.

Yalnız bu durum coğrafi konumundan öte sahip olduğu sosyal, kültürel ve etnik yapı ile ilgilidir. Değirmendere Vadisi Sümela,Vazelon ve Kuştul gibi Ortodoks Hristiyanlar için çok önemli üç büyük manastırı ve tarihsel süreçte yüzlerce kiliseyi bünyesinde barındıran bir vadidir. Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar sosyal, kültürel ve etnik yapı olarak Müslüman ve gayr-i müslim nüfusun birarada yaşadığı vadide cami ve kilise etkileşimi açık bir biçimde yaşanmıştır. Vadide dikkat çeken camilerden Bahçekaya ve Oğulağaç Köyü Camileri bunun en önemli delilleridir.

Trabzon'un batısında ahşap camilere rastlanmazken ve mimari eleman olarak kullanımı son derece sade iken doğuya doğru ilerlendiğinde gerek yapı malzemesi gerekse minber, kürsü, kapı, sütunlar, mahfil gibi mimari elemanlarda oldukça özenli, gösterişli bir biçimde bezenmiş olarak ahşap malzemenin arttığı görülmektedir.

Genellikle mihrap aksı boyunca dikdörtgen planlı ve mihrap aksı üzerinde girişin yer aldığı, son cemaat yeri olma durumunda mutlaka mihrap aksının kullanıldığı ve son cemaat yerinin iki kat boyunca devam ettiği örnekler varken merkezdeki Değirmendere Vadisi'de dahil doğuya doğru ilerlendiğinde kare ya da doğu batı aksı boyunca dikdörtgen planlı yapılar bulunmaktadır. son cemaat yerinin, girişin doğu batı aksı üzerinde yer aldığı örneklere rastlanabilmektedir. Son cemaat yerinin iki kat halinde ikisinin de açık ya da alt kat açıkken üst katın kapalı olduğu örneklere rastlanabilmektedir.

Mahfillerde alanın doğusunda mihrap aksı üzerinde tek yönlü bir uygulama hakimken alanın doğusuna doğru ilerlendiğinde üç yada dört yönde harimi saran uygulamalara sıkça rastlanmaktadır.

Genel olarak Trabzon'un doğusu ve batısı olarak nitelendirilebilecek bu ayrım dışında doğusu ve batısı arasında da belli aralıklarda ayrımlardan bahsedilebilir.

Çalışma alanının batısında sıkça görülen kaş kemer uygulaması batıdan doğuya ilerlerken Kalanima Deresi ağzının batı tarafında bulunan Çilekli Köyü Camisinde son

bulmaktadır. Bu durum Akhisar, Çamlık ve Fol Deresi Vadileri ile yine alanın batısındaki Kalanima ve Sera Deresi Vadileri arasında da önemli bir ayrıma sebep olmaktadır. Sonuç olarak, sosyal, kültürel olarak Çepni kültürünün etkili olduğu Akhisar, Çamlık ve Fol Deresi Vadilerinin kırsal cami geleneğinde de ayrışmış olması son derece anlamlıdır.

Trabzon'un doğusunda hatta tüm çalışma alanında kalemişi bezeme olarak batıdan doğuya doğru incelendiğinde Yanbolu Deresi Vadisi bir bariyer olarak düşünülebilir. Vadide yer alan Atayurt Beldesi Merkez Camisi, Güneyce Büyük Mahalle Camisi, Güneyce Orta Mahalle Camileri'nin mihrap, minber, mahfil ve üstörtü gibi farklı bölümlerinde uygulanan kalemişi boyama son derece dikkat çekici olmakla birlikte kendi aralarında uyumludurlar ve bütünlük oluşturmaktadırlar.

- Tipoloji, biçim, malzeme, yapım teknolojisi vb ayrışmaları belirlemek,

Zengin bir kırsal cami mimarisini barındıran çalışma alanında belli bir tipoloji, malzeme, yapım tekniği ya da mimari elemanların biçiminden söz etmek mümkün değilsede vadiler bazında ya da bazı vadi gruplarında plan, kapı ve pencere açıklıkları, mahfil ve tavan biçimleri gibi özellikler için tipoloji oluşturmak mümkündür. "Bulgular ve İrdeleme" başlığı altında detaylı bir biçimde işlenen bu konuya örnek olarak plan şeması olarak bakıldığında, alanın batısından Değirmendere Vadisi'ne kadar ekseni boyunca uzunlamasına dikdörtgen planlı ve girişi mihrap aksı üzerinde olan plan tipinden bahsetmek mümkün olmakla birlikte Kalanima Deresi Vadisi'nin batısında yer alan Çilekli Köyü Camisi'nin kare plan şeması, doğu cephesi üzerindeki yer alan son cemaat yeri ve giriş uygulaması ve Fol Deresi Vadisi'nde Kayacan Köyü I Camisi'nin kare plan şeması sıradışı uygulamalardırlar. Bunun yanında girişler olarak bakıldığında Akhisar Deresi Vadisi Dolanlı Köyü Camisi'nin doğu, Akçiriş Köyü Camisi'nin batı, Çarlaklı Köyü Camisi'nin doğu cephelerinde, Çamlık Deresi Vadisi Kozluca Köyü Camisi'nin doğu, Kalanima Deresi Vadisi'nin batı cephesinde bulunan Aydın Mahallesi Camisi'nin doğu cephesinde bulunan girişler alandaki sıradışı uygulamalardan biridir.

Bu anlamda Değirmendere Vadisi'nde her türlü uygulamaya rastlanmaktadır. Alanın doğusuna doğru ilerlendiğinde yine plan şemasında çeşitlilik artmakla beraber, kare, mihrap aksı boyunca ya da doğu batı aksı boyunca dikdörtgen olacak şekilde bir sınıflama yapmak mümkündür.

- Tipolojilerden hareketle vadi içlerinde ve vadiler arasında olası usta hareketlerini izlemek,

Sümerkan'ın da belirtiği gibi daha çok vadi içerinde inşa faaliyetinde bulunan usta grupları gerekli durumlarda komşu ve başka vadilere de gidebilmektedirler. Bu anlamda vadiler arasında belli noktalarda yer alan geçitler sosyal, kültürel anlamdaki en önemli bağlantı akslarını oluşturuken usta gruplarının da hareket güzergahlarını belirlemektedirler.

Vadilerin kendi usta grupları yanı sıra Gümüşhane, Bayburt, Ordu gibi farklı bölgelerden vadilere gelerek kırsal camilerin inşasını gerçekleştiren usta ya da usta grupları da vardır. Vadiler ve güneydeki iç kesimlerle bağlantı sağlayan önemli geçitler ustaların bu yönde hareketleri için kullandıkları en önemli güzergahlardır.

Örnek olarak; güneydeki iç kesimlerle ulaşım sağlayan Yanbolu Deresi Vadisi'nden geçen yol güzergahı ve Karadere'den geçen kışlık kervan yolu, ustalar için de kıyıdaki vadilere geçiş için hareket güzergahlarını oluşturmuşlardır. Yanbolu Deresi Vadisi'nin kıyıya yakın kesimindeki Ortaköy Merkez Camisi'nin ustaları olan Bayburt'tan gelen Mevlit ve Yusuf ustalar buna örnek teşkil etmektedir. Karadere ve Değirmendere Vadisi'ni de içine alan daha geniş bir alanda hizmet veren Santa'lı ustalarda bu bölgede yaygın bir biçimde inşa faaliyetinde bulunmuşlardır.

- Vadi içlerinde, kıyı ile yüksek kesim arasında bir ayrışmanın olup olmadığını belirlemek; varsa, nedenlerini ortaya koymak,

Vadiler içinde yer alan kırsal camilerde benzerliklerden bahsetmek mümkün olmakla beraber vadilerin aşağı ve yukarı kesimlerinde belirgin farklılıklar olabileceği anlaşılmaktadır.

Yanbolu Deresi Vadisi'nde vadinin aşağı kesimlerinde sade bir biçimde düz, kademeli ahşap tavan veya gizli kubbeli üstörtü biçimleri kullanılırken vadi ortasında ve yukarı bölüme doğru yer alan Güneyce Köyü Büyük Mahalle ve Atayurt Mahallesi Merkez Camileri üstörtülerindeki özenli ve detaylı kalemişi boyamalar ve ahşap işçiliği son derece dikkat çekicidir.

Genel olarak gizli kubbeli camilerin vadilerin kıyı kesimine yakın, aşağı bölgelerinde kullanılırken yukarı bölgelerde pek rastlanmaması vadilerin aşağı ve yukarı kesimlerinde önemli bir ayrışmayı ortaya koymasının yanı sıra yine iç kesimlerin kırsal yapı geleneklerine daha bağlı bir tutumda inşa edilirken aşağı bölgedekilerin ilçe merkezindeki anıtsal kubbeli yapılardan etkilenerek kubbeli biçimi kullanma tercihleri olduğu anlaşılmaktadır.

Akhisar Deresi Vadisi'nin yukarı kısmında bulunan Doğancı Köyü Camisi mahfilinin derinliği, mahfil çıkmaları, kademeli tavanı, kapı, pencere açıklıkları, mihrap,

minber, kürsü gibi mimari elemanları ve zengin kalem işi süslemeleriyle vadideki diğer camilerden kesin olarak ayrılır**.** Ayrıca ahşap işçiliği ve kalemişi bezemeleriyle vadideki sıradışı bir uygulama olan bu yapının vadinin yukarı kısmında bulunması da son derece çarpıcıdır. Bu durum, vadi içinde farklı sosyo-kültürel ve etnik alt yapıya sahip toplulukların göstergelerinden biri olmalıdır. Başka bir bakış açısıyla vadinin aşağı kısımları, ulaşım açısından birbiriyle daha kolay etkileşime girebilirken ya da yer yer nüfus yapısı olarak daha benzer kültürlere sahipken iç ya da vadinin yukarı kısımlarında çevreden izole olarak yaşamlarını sürdüren toplumların yapı geleneklerinin daha az çevreden etkilendiği biçiminde de yorumlanabilir.

- Merkezi mimarlık pratikleriyle örtüşen, sıra dışı uygulamalar olup olmadığını belirlemek; varsa, nedenlerini ortaya koymak,

Çalışma alanı içindeki kırsal camiler, yapıldıkları dönemin nüfusuyla orantılı olarak küçük ölçekli, genellikle dikdörtgen ve kırma çatılı yapılar olmakla beraber aralarında anıtsal ve gösterişli uygulamalarda bulunmaktadır. Geç Osmanlı Dönemi mimarisi olarak nitelebilecek Trabzon kırsal camileri içinde Osmanlı'nın büyük açıklıklı, kubbeli, baldaken uygulamalarıyla benzerlik gösteren bazı sıradışı uygulamalar bulunmaktadır. bu yapılar merkezi dini mimari uygulamalarının kırsaldaki yorumu ve uygulamaları olarak bahsedilebilir. Bunlar, Akhisar Deresi Vadisi'nde Türkelli Merkez, Dolanlı Köyü, Düzköy Camileri, Çamlık Deresi Vadisi'nde Vardallı Köyü, İskenderli Merkez Camileri, Değirmendere Vadisi'nde Çamkonak (Konak), Çayırlar Köyü Camileri, Yanbolu Deresi Vadisi'nde, Çiçekli Köyü Camisi, Karadere Vadisi'nde Kalecik Mahallesi Camisi, Manhanos Deresi Vadisi Yeniay Baştımar Mahallesi Camisi, Solaklı Deresi Vadisi'nde Şahinkata Köyü Gülveren Mahallesi Camisi, Baltacı Deresi Vadisi'nde Kireçli Köyü Camisi olarak sıralanabilirler. Bu camilerin ortak özelliği genellikle iki ya da dört ayakla taşınan kubbeli yapılar olmalarıdırlar. Bazılarında kubbe betonarme olarak sonradan ilave edilmiştir. Alanda daha küçük ölçekli başka gizli kubbeli yapılar da mevcuttur. Solaklı Deresi Vadisi'nde Zincirlitaş Köyü Camisi kırma çatısına sonradan yapılan bir müdahale ile çatı feneri uygulanması merkezdeki kubbeli mimari uygulamaların yerelde ya da kırsaldaki sıradışı yorumu olarak değerlendirilebilir.

Bölgede gayri Müslimlerin dini yapıları karşısında daha ihtişamlı ve gösterişli yapılar yapma isteği sosyal, kültürel ve etnik sebepler olarak sayılabilir.

İlçe ve il merkezlerinde büyük, kubbeli, ihtişamlı camilerden etkileşim sonucu benzer bir etkiyi kırsala da yansıtmak biçiminde düşünülebilir. Kırsalda varolan malzeme ve kendi yapım teknolojileri ile merkezdeki uygulamaların kırsaldaki uygulamaları olarak düşünülebilir.

- Olabildiğince envanter oluşturmak,

Doğuda Baltacı Deresi Vadisi'nden batıda Akhisar Deresi Vadisi'ne kadar 152 adet kırsal cami belgelenmiştir.

"Trabzon ili kırsal cami mimarisi" adlı bu çalışmada bölgenin coğrafik yapısından kaynaklanan vadi sistemi içinde kırsal cami mimarisini hem coğrafik hem de sosyal, kültürel ve etnik yapıyı göz önünde bulundurarak farklı yönlerden ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışma kendi içinde büyük bir alanı kapsıyor olmasına rağmen vadi sisteminin egemen olduğu Doğu Karadeniz ve hatta Orta Karadeniz bölgesi içinde belli bir alanı kapsamaktadır. Sosyal, kültürel ve etnik yapı zenginliği olarak benzer süreçleri yaşamış olan diğer vadilerde yapılacak başka çalışmalar bölgenin kırsal cami mimarisini daha etraflıca anlamak açısından önemlidir. bu anlamda bu çalışmanın diğer çalışmalar için bir olacağı ve yöntem açısından referans oluşturabileceği düşünülmektedir.

Kırsaldaki kültür varlıklarımızın önemli bir bölümünü oluşturan kırsal camilerin büyük bir bölümü artan cemaat, merkezdeki kubbeli camilere duyulan özen ya da daha büyük dini mekana sahip olma gibi sebeplerle yıkılarak yerele özgü hiçbir kültürel değeri taşımayan, adeta birbirinin kopyası olan niteliksiz, kubbeli, betonarme yapılara dönüştürülme tehlikesi ile karşı karşıyadırlar. mutlaka aralarda gözden kaçan birkaç yapı olmakla birlikte ololabildiğince envanter oluşturulmaya çalışılan bu çalışmada Trabzon kırsal cami mimarisi belgelenmiş olmaktadır. Başka bölgeler için yapılacak bu tür belgeleme çalışmaları kırsal camiler ve kırsaldaki kültür varlıklarımızın korunması için bilincin artırılması ve sonraki nesillere bu yapıların aktarılmasına katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Baltacı Deresi Vadisi'nden Akhisar Deresi Vadisi'ne kadar geniş bir alan çalışması içeren bu çalışmada şüphesiz gerek vadilerin sosyal, kültürel alt yapısı gerekse yapıların incelenmesinde belli detaylara kadar inilebilmiştir. Bu durum bazı vadilerle ilgili zengin literatür birikimi varken bazıları için yeterli kaynak olmamasıyla da ilgili olmakla beraber her bir vadinin daha detaylı alan çalışmasıyla yerel halktan camilerin tarihi geçmişi, yapılarda çalışan ustalar, usta isimleri, yapılardaki zengin bezeme programları gibi

konularda daha derinlemesine çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu bağlamda bu çalışma başka çalışmalara yol gösterici olabilir.

5. KAYNAKLAR

Acun, F., 1999. Tarih Boyunca "Pontus", Milli Mücadele Döneminde Giresun Sempozyumu, 6-7 Mart 1999 Giresun, Bildiriler Kitabı.

Aktepe, M.M., 1953. Tuzcuoğulları İsyanı, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 3, 5-6, 21-52.

Aktuna, M., 2007. Geleneksel Mimaride Binaların Tasarım Kriterleri Bağlamında Değerlendirilmesi Antalya Kaleiçi Evleri Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Akyüz, J., 2008. Göç Yollarında: Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç hareketleri, Bilig, 46, 37-56.

Albayrak, H., 2003. Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus, Babıali Kitaplığı, Göksu Ofset, İstanbul.

Albayrak, H., 2013. Çaykara Sultanmurat Yaylası ve Sultanmurat Savaşları, Kurtuba Yayınları, Ankara.

Alşan, M.H., Topal, Z., Bölükbaşı, A.A., Yıldız, L., 2014. Akçaabat'ın Epik Tarihi, Kurtuba Yayınevi, İstanbul.

Andreadis, G., 2007. Faith Unseen: The Crpyto-Christians of Pontus, Part I, A Journal of Orthodox Faith and Culture Road to Emmaus, 8,4-31, 48-49.

Andreadis, Y., 2009. Gizli Hristiyanlar, Belge Yayınları, İstanbul.

Arslan, E., 2015. Trabzon İli Tonya ve Beşikdüzü İlçelerinde Yüzey Araştırmalarına Dayalı Yerel Tarih Araştırmalarının Genel Tarih Anlayışına Yadsınamaz Katkısı ve Düşünceler, (http://www.enverarslan.com/bildiri/), 8 Nisan 2015.

Aslan, H., 2012. Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri: İhtida-Gizli Din-Tanassur Ve Osmanlı, Toplum Bilimleri Dergisi, 6,12, 55-82.

Atmaca, M., 2005. Tarih İçinde Tonya, Tonya Belediyesi Yayınları, Topkar Matbaacılık, Trabzon.

Ayar, T., 2011. Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği (1826-1922), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı (İslam Tarihi Bilim Dalı), Ankara.

Aydın, H., 2008. Tanzimat Döneminde İhtida, 1839-1876, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara.

Aygün, N., 2008. XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı, Karadeniz Araştırmaları, 5,17, 75-111.

Aygün, N., 2010. Osmanlı Devleti'nde İdari Taksimat Alanındaki Düzenlemelerin Taşra'daki Yansımaları: Vakfkebir-Şarlı ve Tonya Örneği, Karadeniz Araştırmaları, 26, 35-77.

Başkan, S., 2008. Geleneksel Doğu Karadeniz Evleri, Erdem, 52, 41-90.

Bayraktar, H., Doğu Karadeniz ve Ağasar Çepnileri, (http://www.geyikli.org/arastirmaek-bilgi/dogu-karadeniz-ve-agasar-cepnileri.htm), 2 Mayıs 2015

Berber, F., 2011. 19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler, Karadeniz Araştırmaları, 31, 17-49.

Bijiskyan, M., 1969. Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819, ter: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Bilgin, M., 2007. Doğu Karadeniz Tarih-Kültür-İnsan, Ötüken, İstanbul.

Bilgin, M., 2006. Doğu Karadeniz'de Bir Derebeyi Ailesi, Sarıalizadeler, Serander Yayınları, Esen Ofset, Trabzon.

Bilgin, M., 2013. Karadeniz Dünyası, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul.

Bilgin, M., 1980. Sürmene Tarihi, Damla Ofset, İstanbul.

Bilgin, M., 1990. Sürmene Tarihi, Sürmene Belediyesi, İstanbul.

Bilgin, M., 1990. Sürmene, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, Damla Ofset, İstanbul.

Bostan, H., 2012. Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul.

Bostan, H.,2005. Çaykara ve Dernekpazarı Tarihi, Geçmişten Geleceğe Çaykara ve Dernekpazarı, Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti, Seçil Ofset, İstanbul.

Bostan, H., 2002. XV. Ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'ında Sosyal ve İktisadi Hayat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Brendemoen, B., 2002. The Turkish Dialect of Trabzon I-II, Harrassowitz Verlag, Viesbaden.

Bryer, A. ve Lowry, H., 1982. Rural Society in Matzouka, Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, Dumbarton Oaks.

Bryer, A. ve Winfield, D., 1985. The Byzantine Monuments and Topography of Pontos, Volume: 1, Dumbarton Oaks Publication Center, Washington, D.C.

Cramer, J. A., 1971. A Geographical and Historical Description of Asia Minor, vol. I, Adolf M. Hakkert, Amsterdam.

Çelik, A., 2000. Trabzon ve Çepniler, Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, Bildiriler Kitabı, 609-630.

Çelik, A., Çepnilerin Anadolu'nun Türkleştirilmesindeki Yeri Ve Önemi, s: 13 (https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=372138) 2 Mayıs 2015.

Çelik, A., 2009. Trabzon-Şalpazarı Çepni Kültürü, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Eser Ofset, Trabzon.

Çolak, Ö., 2007. Hurmalık'ta İlim, Samimiyet Dergisi, Eser Ofset, Trabzon, 2, 10-11.

Davulcu, M., 2009. Sakarya Yöresi Kırsal Yerleşmelerinde Konut Mimarisi ve Ustalık Geleneği Üzerine Bir İnceleme, Kastamonu Üniversitesi Eğitim Dergisi, 17, 687-706.

Demir, A., 2009. Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda İhtida Hareketleri, Gazi Türkiyat, 4, 199-206.

Demir, N., 2005. Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinin Tarihi Alt Yapısı, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Anakara Genelkurmay Basımevi.

Demiriz, Y., Geç Dönem Osmanlı Mimarisi, http://bagimsizrehberler.blogcu.com/gec-donem-osmanli-mimarisi/12239712, 2 Mayıs 2015.

Deringil, S., 2012. Conversion and Apostasy in Late Ottoman Empire, Cambridge University Press, New York.

Doğan, K., 1958. Osmanlı Dini Mimarisi'nde İç Mekan Teşekkülü, Güven Basım ve Yayınevi, İstanbul.

Durmuş, A., 2011. Tarih ve Kültürü ile Hamsiköy ve Meryemana Vadileri Maçka, Eser Ofset, Trabzon.

Durmuş, A., 2010. Tarih ve Kültürü ile Maçka, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon, 2010.

Durmuş, A., 2013. Soyut ve Somut Kültürel Belgelerle Meryemana Vadisi'nin Tarihi, Dergi Karadeniz, 20, 204-228.

Durmuş, S., 1996. Suiçmez, H. ve Dilek, Z., Her Yönüyle Araklı, Araklı Anadolu Öğretmen Lisesi Kültür Yayınları, Eser Ofset, Trabzon.

Düzenli, H.İ, 2006. Temel'in Bir Yapı Ustası Olarak Portresi ya da Yumurta Nallama Sanatı, Temel Kimdir, Heyamola Yayınları, İstanbul.

Emecen, F., 2010. Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü, Serander Yayınları, Trabzon.

Emecen, F., 2006. Of Kasabasının Ortaya Çıkışı Üzerine Notlar, Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 1, 45-54.

Emir, O., 2012. Eskiçağda Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Jeopolitik Önemi, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 13, 9-26.

Emir, O., 2011. Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi, Serander Yayınları, Eser Ofset.

Emiroğlu, K., 1993. Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869-1870, Cilt 1-2. Trabzon Vakfı Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Trabzon.

Erler, M.Y., 2009. Pont Aşhena (Karadeniz) Mirası Karşısında Türk Stratejisinin Tarihi Zemini Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2,6, 224-238.

Erüz, C., Erüz, G., Kandemir, R. ve Üçüncüoğlu G., 2010. Antik Çağdan Günümüze Gümüşhane-Torul-Kurum (Gorom-Kromni) Vadisi Demografik Değişimi, İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi Ve Ekonomisi Sempozyumu, (ed.: Ekrem Cengiz), Bildiriler Kitabı: 1-15.

Eyice, S., 1992. Batılılaşma maddesi, DİA, İstanbul.

Gedikli, F., 2004. 1560-1566 Yıllarında Akçaabat ve Köylerinin Sosyal ve Hukuki Durumu, Akçaabat Yazıları I, Haz: Fethi Gedikli, Yedirenk İstanbul, 53-103.

Gedikli, F., 2010. 1847 tarihinde Akçaabat'ın Nüfusu: Kaza-i Akçaabad Der Liva-i Trabzon Ber Muceb-i Tahrir-i Cedid Sene 64, Akçaabat Yazıları II, haz: Fethi Gedikli, Yedirenk, İstanbul, 55-79.

Gedikli, H., 2010. Akçaabat Yöresi Ağız Özellikleri, Akçaabat Yazıları II, Haz: Fethi Gedikli, Yedirenk, İstanbul.

Goloğlu, M., 2013. Trabzon Tarihi Fetihten Kuruluşa Kadar, Seranden Yayınları, Eser Ofset, Trabzon.

Gül, M., 2003. XIII. - XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri ile Trabzon İmparatorluğu Arasındaki İlişkiler, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13, 2, 421-437.

Günaydın, M., 2008. Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12, 101-136.

Hacısalihoğlu, M., 2014. Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzade Hasan Ağa, Ömer Ağa, Büyük Ali Ağa (1737-1844), Sonhaber Matbaacılık, Serander Yayınevi, Trabzon.

Haldon, J., 2007. Bizans Tarih Atlası, (çev: Ali Özdamar), Kitap Yayınevi.

Haliloğlu, S., 2007. Dünden Bugüne Ğorğor Camisi, Eset Ofset, Trabzon, Samimiyet, 2, 23-26.

Lowry, H.W., 1982. "Privilege and Property of Maçuka in the Opening Decades of the Tourkokratia: 1461-1553",Continuity and Cahange in the Late Byzantine and Early Ottoman Society, Dumbarton Oaks, 97-128.

Işık, A., 2001. Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

İbrahim, T., 2009. Kommenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461), Serander Yayınları, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon.

İnan, K., 1999. Trabzon'da İhtida Olayları (1648-1656), Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı, Kasım 1998, Kozan Ofset, Ankara.

İnan, K., 2003. Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14, 71-84.

İslam Ansiklopedisi, 2014. s:296-301- 296-297.

İşbilir, Ö., 2007. Savaş ve Bölgesel Ekonomi: İran Savaşlarında Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM, 21, 19-40.

Jennings, R.C., 1986. "The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640." Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, eds. Anthony Bryer and Heath Lowry (Washington, DC: Dumbarton Oaks) 129-54.

Karagöz, İ., 2013. Doğu Karadeniz, Maçka Yöresinde İlk Yerleşim İzleri, http://www.yusufbulut.com/index.php/makale/775-izler, 2 Mayıs 2015.

Karagöz, İ., 2006. Grek, Bizans ve Eski Türk Kaynaklarına Göre Trabzon Yer Adları, Derya Kitabevi, Trabzon.

Karagöz, İ., 1998. Tarihsel Süreçte Trabzon Halkı, Derya Kitabevi, Trabzon.

Karagöz, İ., 2006. Trabzon Yer Adları, Derya Kitabevi, Trabzon.

Karaman, H. ve Durmuş, S., 2009. Dünden Bugüne Dorukkiriş Köyü, Ağasar Kültür Araştırma Dergisi, 2,3, 34-36.

Karpuz, H., 2004. Akçaabat'ın Tarihi Eserlerine Toplu Bakış, Akçaabat Yazıları I, Haz: Fethi Gedikli, Yedirenk, İstanbul.

Karpuz, H., 2010. Taşocağı Köylerinde İnsan ve Mekan, Akçaabat Yazıları II, Haz: Fethi Gedikli, Yedirenk, İstanbul.

Karpuz, H., Trabzon'un Çaykara İlçesi'nde Bulunan Bazı Ahşap Camiler, Vakıflar Genel Müdürülüğü, 281-298.

Kazıcı, Z., 2005. Osmanlı Döneminde İhtida, Hidayet: Dine Yöneliş, Köprü Dergisi, 91, 3-5.

Keçiş, M., 2009. Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler: 1204-1404, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı.

Konak, A., 2013. Maçka Tarihi Üzeri'ne, http://www.trabzonmackam.com/dokumanlar/MACKA_TARIHI.pdf

Korkmaz, K., 2006. Ağaçseven (Samri) Köyü'nde Kur'an Öğretiminin Dünü, Bugünü, Yarını, Eset Ofset, Trabzon, Samimiyet Dergisi, 2, 20-22.

Köse, İ., 2012. The Monastry of Soumela and Ancient Trade Routes Connected to It, Codrul Cosminului, 18,1, 7-28.

Köse, İ., Yazlık Köyü ile Bağlantılı Antik Ticaret Yolları, (http://www.mackayazliklivera.com/?sayfa=ismailkose) , 15 Mayıs 2015.

Ksenephon, 2011. Anabasis Onbinlerin Dönüşü, çev: Oğuz Yarlıgaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Kuban, D., 2007. Osmanlı Mimarisi, Yem Yayın, İstanbul.

Küçük, M. Atalar, M. ve Alemdar, İ.H., 2008. 1500'den Günümüze Şalpazarı/Ağasar'ın Tarihçesi, Ağasar Kültür Araştırma Dergisi, 1,1, 4-6.

Lermioğlu, M., 2011. Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş, Hicret Hatıraları, Has Matbaa, İstanbul.

Meeker, M.E., 2002. A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity, Berkeley, University of California Press.

Meeker, M.E., 2005. İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Meeker, M.E., 1971. The Black Sea Turks; Some Aspects of Their Etnic and Cultural Background, Middle East Studies, 2, 318-348.

Mehmet, B., 1980. Sürmene Tarihi, Damla Ofset, İstanbul, 1980.

Mehmet, Y., 2009. Doğu Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2,6, 306-322.

Melek, S., 2010. Sidiksa (Çayırbağı) Köyü, Akçaabat Yazıları II, Haz: Fethi Gedikli, Yedirenk, İstanbul.

Mesut Çapa, 1991. İstikbal Gazetesi'ne Göre Trabzon'da Mübadele ve İskan, Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, 8, 631-642.

Nural, G., 1991. Doğu Karadeniz'de Kültürel Kimliğini Koruyan Saklı Bir Yerleşme: Santa, Trabzon, Sayı: 5, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayını, Ankara, s. 56-60.

Okur, M. ve Usta, V., 2009. Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme, History Studies, 1,1, 35-69.

Oliver, P., 2006. Built to Meet Needs Cultural Issues in Vernacular Architecture, Architectural Press, Burlington.

Osman, E., 2011. Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kasar Trabzon ve Çevresi, Serander Yayınları, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon.

Öksüz, M., 2005. XVIII. Yy'lın ikinci yarısında Trabzon'da Ayan, Eşkıya ve Göç Sorunları, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5,1, 169-186.

Öksüz, H. ve Altunbay, M., 2002. Tarihi Seyir İçinde Çaykara", Çaykara'nın Manevi ve Kültürel Değerleri Sempozyumu, Trabzon, Türkiye, Bildidirler Kitabı:17-44.

Öksüz, M., 2004. 1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.

Öksüz, M., 2005. Kuruluşundan 19.yy'la kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış I, Karadeniz Araştırmaları, 5, 11-25.

Örgün, T., Aksoy, F., Akgül, Z., 2008. Her Yönüyle Yomra, Celepler Matbaacılık, Trabzon.

Özen, H. ve S. Keleş, S., 2008. Vernacular Building Heritage in the Eastern Black Sea Region in Turkey, CHRESP: 8th EC Conference on Sustaining Europe's Cultural Heritage, Ljubljana, Slovenia.

Özgüner, O., 1970. Köyde Mimari, Doğu Karadeniz, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Ankara.

Özsait, M., 2000. İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi, Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları:81, Trabzon.

Öztekin, K., 1989. Akçaabat "Ortamahalle", Mimarlık Dergisi, 2, 68-70.

Pekak, M.S., 2009. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrımüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinasos), Bilig, 51, 173-174.

Petronotis, A., 2004. Hacıustalar Akmadeni'nden Aridea'ya Bir Mübadele Öyküsü, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Rudolfsky, B., 1965. Architecture Without Architects, The Museum Modern Art, New York.

Sav, M., 2012. Rize-Kalkandere Hüseyin Köyü Sahil Camisi, Vakıf Restorasyon Yıllığı, 4, 161-169.

Saydam, A., 2005. Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793–1851), Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM, 18, 286-317.

Saydam, A., 2010. XIX. Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaabad Kazası, Akçaabat Yazıları-II, Haz: Fethi Gedikli, Yedirenk İstanbul, 11-54.

Seyfi, B., 2008. Geleneksel Doğu Karadeniz Evleri, Erdem Dergisi, 52, 43-44.

Shukurov, R., 2000. Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar", trc. Kemal Çiçek, Trabzon Tarihi Sempozyumu (6/8 Kasım 1998) Bildiriler, Trabzon, 111-121.

Sümerkan, M.R., 1989. Gelenekselden Betonarmeye Trabzon Kırsal Mimarisi, Mimarlık Dergisi, 234, 82-86.

Sümerkan, M.R., 1990. Biçimlendiren Etkenler Açısından Doğu Karadeniz Kırsal Kesiminde Geleneksel Evlerin Yapı Özellikleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

Sümerkan, M.R., 1991. Doğu Karadeniz'de Kırsal Kesim Geleneksel Ev Plan Tiplerinin Yöresel Dağılımı, Türk Halk Mimarisi Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 173-184.

Sümerkan, M.R. ve Okman, İ., 1999. Kültür Varlıklarıyla Trabzon, Cilt. 1 (İlçeler ve Köyler), T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Trabzon.

Şen, Ö., 1998. Trabzon Tarihi, Derya Kitabevi, Trabzon.

Şen, Z., Başlangıcından Trabzon'un Fethine Kadar Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Yerleşim Tarihi, http://www.zafersen.com/baslangicindan-fethe-dogukaradeniz-yerlesim-tarihi.pdf.

Taşkın, M., 2008. Trabzon- Ticaret- Tarım- Fındık-Çay, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon.

Tellioğlu, İ., 2004. Doğu Karadeniz Bölgesindeki Rum Varlığı'na Dair Görüşler, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 20,60, 1-9.

Tellioğlu, İ., 2005. Doğu Karadeniz'in Bölgesinin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler, Karadeniz Araştırmaları, 5, 1-10.

Tellioğlu, İ., 2007. Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler, Serander Yayınları, Eser Ofset, Trabzon.

Tellioğlu, T., 2009. Kommenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461), Serander Yayınları, Eser Ofset, Trabzon.

Topal, Z., 2010. Hatuniye İmareti Evkafına (Gülbahar Hatun Vakfı) Tahsis Edilen Gelirler, Akçaabat Yazıları.II, haz: Fethi Gedikli, Düzey Matbaası, Yedirenk, İstanbul.

Trabzon İl Özel İdaresi, 2012. "Acil Durum Planı".

Tuluk, Ö.İ., Of'un Mimarlık Mirasının Kökenleri Üzerine Yorumlar, (Basılmamış makale)

Tuluk, Ö.İ., 2006. Osmanlı Camilerinde Mekan Kurgusu Açısından Kare Tabanlı Baldaken Varyasyonları (15.-17. Yy), Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi, 21,2, 275-284.

Tuluk, Ö.İ., 2007. Araklı'nın Çok kubbeli Camileri, Arredamento Mimarlık, 12, 110-116.

Tuluk, Ö.İ., Durmuş, S., 2010. Araklı'nın Çok Kubbeli Camileri Üzerine Birkaç Not, Trabzon Kent Mirası, Klasik, İstanbul, 205-214.

Tuluk, Ö.İ., 2010. Osmanlı Dönemi Trabzon'unda Mimari Yapı Kültürü, Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza, Klasik Yayınları, Denizatı Ofset, İstanbul, 31-53.

Umur, H., 1951. Of Tarihi Vesikalar ve Fermanlar, Güven Basımevi, İstanbul.

Umur, H., 1956. Of Tarihine Ek, İstanbul.

Umur, H., 1949. Of ve Of Muharebeleri, Güven Basımevi, İstanbul.

Usta, V., 1999. Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon, Eser Ofset, Serander Yayınları, Trabzon.

Uzun, E., 2010. Akçaabat'ta Zeytincilik, Akçaabat Yazıları II, Haz: Fethi Gedikli, Yedirenk İstanbul, 177-189.

Uzun, E., 2007. Trabzon'un Yer Adları, Celepler Matbaacılık, Trabzon.

Uzun, N., 2003. Akçaköy Tarihi, Trabzon Haber Gazetesi Yayınları:13, Esen Ofset Matbaacılık, Trabzon.

Weeks, E.L., 1986. By Caravan From Trebizond to Tabreez, From The Black Sea Through Persia and India, Harper&Brother Publishers, New York.

Yavruoğlu, M., 2004. Medeni Kanundan Önce Akçaabat'taki Vakıflar, Akçaabat Yazıları I, Yedirenk Yayınları, Umut Matbaası, İstanbul.

Yavuz, M., 2009. Çaykara ve Dernekpazarı'nda Geleneksel Köy Camileri, Dernekpazarı Kaymakamlığı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara.

Yavuz, M., 2009. Oslu Müderrris Hacı Hasan Efendi ve Onun Manevi Etki Alanında Oluşan Mimari Yapılaşma, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2,7, 263-305.

Yavuz, Y., 2006. Son Dönem Osmanlı ve Çağdaş Mimarlığında "Orientalist" Yaklaşımlar", Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi.

Yazıcı, M., 2007. Ekmeğin Tarihi ve Vakfıkebir Ekmeği, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon.

Yediyıldız, B., 1982. Kültür ve Yenileşme, Türk Kültürü, 231, 525-542.

Yıldız, E. ve Ak M., 2012. Doğu Karadeniz'de Kültürel Kimlik (Çaykara ve Tonya Örneklemleri), Çatı Kitapları, İstanbul.

Yılmaz, M., 2010. Trabzon Gayri Müslimlerinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu (1881-1888), Basılmamış Bitirme Tezi, K.T.Ü. Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Trabzon.

Zaman, M., 2012. Trabzon İlinin Turizm Coğrafyası Potansiyel-Alternatifler-Planlama, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Mega Ofset Matbaacılık, Erzurum.

Zehiroğlu, 1999. A.M., Antik Çağlarda Doğu Karadeniz, İstanbul.

Zhai, Z.J. ve Previtali, J.M., 2010. Ancient vernacular architecture: characteristics categorization and energy performance evaluation. Energy and Buildings, 42,3, 357-365.

URL-1, http://www.trabzonozelidare.gov.tr. 15 Mayıs 2015.

URL-2, https://www.google.com.tr/search?q=trabzon+eski+askeri+haritasi. 15 Mayıs 2015.

URL-3, http://www.diyadinnet.com/YararliBilgiler-746&Bilgi=trabzonunco%C4%9Frafyas%C4%B1-ve- co%C4%9Frafi-konumu-yap%C4%B1s%C4%B1. 15 Mayıs 2015.

URL-4, http://haritane.com/trabzon-haritasi/. 15 Mayıs 2015.

URL-5, http://www.trabzon.gov.tr/icerikDetay.asp?ID=4. 15 Mayıs 2015.

URL-6, http://www.gislab.ktu.edu.tr/mapgaleri/maps.tm) . 15 Mayıs 2015.

URL-7, http://www.karalahana.com/karadeniz-forum/index.php?topic=16572.0. 15 Mayıs 2015.

URL-8, http://www.rehberim.com/il-trabzon.61,sayfa-daglikalanlar.5,d-tr. 15 Mayıs 2015.

URL-9, http://www.cerezforum.com/turkiye-cografyasi/54993-turkiye-deki-vadiler.html. 15 Mayıs 2015.

URL-10, http://en.wikipedia.org/wiki/Vernacular_architecture. 15 Mayıs 2015.

URL-11, http://e-dergi.atauni.edu.tr/ataunidcd/article/view/1021006752/1021006199. 15 Mayıs 2015.

URL-12, http://dogatarih-dogukaradeniz.blogspot.com.tr/2011/11/tonya-iskenderli-kasm-2011.html. 15 Mayıs 2015.

URL-13, http://www.61haber.com/k10-yasam/h8029-tarihi-tas-evler-zamana-direniyor-foto-galeri.html. 15 Mayıs 2015.

URL-14, http://bagimsizrehberler.blogcu.com/gec-donem-osmanli-mimarisi/12239712. 15 Mayıs 2015.

URL-15, http://www.learn.columbia.edu/ha/related_ sites/sultan_ahmet_360/index.html. 15 Mayıs 2015.

URL-16, http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=378&RecID=2910. 15 Mayıs 2015.

URL-17, http://www.auzefcografya.com/dersler/guzelsanatlar/13.hafta.pdf. 15 Mayıs 2015.

URL-18, http://dome.mit.edu/handle/1721.3/65906?show=full. 15 Mayıs 2015.

URL-19, http://www.karadenizgezi.net/safranbolu-tarihi-eserleri.htm. 15 Mayıs 2015.

URL-20, http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=34626&sessionid= 4048f04d3f9c67a601f4cf e90b398252) . 15 Mayıs 2015.

URL-21, http://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/34.php. 15 Mayıs 2015.

URL-22, http://www.sanattasarim.com/haberdetay.asp?bolum=62&uyeid=0. 15 Mayıs 2015.

URL-23, http://islamic-arts.org/2012/ortakoy-mosque-turkey/. 15 Mayıs 2015.

URL-24, http://www.geyikli.org/arastirmaek-bilgi/dogu-karadeniz-ve-agasar-cepnileri.htm. 15 Mayıs 2015.

URL-25, http://enverarslan.awardspace.com/iskenderli.htm. 15 Mayıs 2015.

URL-26, https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=372138. 15 Mayıs 2015.

URL-27, http://www.e-tarih.org/makaleler.php?sayfa=makaledetay&makaleno=75. 15 Mayıs 2015.

URL-28, http://www.cerezforum.com/turkiye-cografyasi/54993-turkiye-deki-vadiler.html. 15 Mayıs 2015.

URL-29, http://tr.wikipedia.org/wiki/Tonya. 15 Mayıs 2015.

URL-30, http://www.vakfikebir.gov.tr/default_B0.aspx?content=195. 15 Mayıs 2015.

URL-31, http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/TR,57627/tonya.html. 15 Mayıs 2015.

URL-32, http://tr.wikipedia.org/wiki/Kal%C4%B1n%C3%A7am,_Tonya. 15 Mayıs 2015.

URL-34, http://devrimcikaradeniz.com/2014/04/16/trabzonun-tonya-ilcesinin-pontos-rum-kokenleri/. 15 Mayıs 2015.

URL-35, http://tr.wikipedia.org/wiki/Tonya. 15 Mayıs 2015.

URL-36, http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1132/13299.pdf. 15 Mayıs 2015.

URL-37, http://www.vgm.gov.tr/icerikdetay.aspx?Id=153. 15 Mayıs 2015.

URL-38, http://tr.wikipedia.org/wiki/Sertkaya,_Ak%C3%A7aabat. 15 Mayıs 2015.

URL-39, http://www.akcakoy.net/akcakoeyden/akcakoeyden/akcakoyde-aileler.html. 15 Mayıs 2015.

URL-40, http://akcakoy.net/akcakoy-haberler/item/139-akçaköy-merkez-Cami.html. 15 Mayıs 2015.

URL-41, http://www.trabzonmackam.com/dokumanlar/MACKA_TARIHI.pdf. 15 Mayıs 2015.

URL-43, http://www.zafersen.com/baslangicindan-fethe-dogukaradeniz-yerlesim-tarihi.pdf. . 15 Mayıs 2015.

URL-44, http://www.macka.gov.tr/default_B1.aspx?content=186. 15 Mayıs 2015.

URL-45, http://www.mackayazliklivera.com/?sayfa=ismailkose. 15 Mayıs 2015.

URL-46, http://www.yusufbulut.com/index.php/makale/775-izler. 15 Mayıs 2015.

URL-47, http://www.trabzon.org/macka/macka_tarihi.htm. . 15 Mayıs 2015.

URL-48, http://www.bakimliyiz.com/genel-kultur-paylasimlariniz/93466-ipek-yolu-haritasi-ipek-yolu-hangi ulkelerden-gecer.html. 15 Mayıs 2015.

URL-49, http://www.turktarihim.com/%C3%87ald%C4%B1ran_Sava%C5%9F%C4%B1.html. 15 Mayıs 2015.

URL-50, http://tr.wikipedia.org/wiki/Celali_isyanlar%C4%B1. 15 Mayıs 2015.

URL-51, http://www.turkcebilgi.o rg/tarih/osmanli-tarihi/derbend-derbent-teskilati-31782.html. 15 Mayıs 2015.

URL-52, http://www.uludagsozluk.com/k/m%C3%BCltezim/. 15 Mayıs 2015.

URL-53, http://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87atak,_Ma%C3%A7ka. 15 Mayıs 2015.

URL-54 https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Arsin,_Trabzon. 15 Mayıs 2015.

URL-55, http://www.dokap.gov.tr/userfiles/file/Raporlar/DOKAP%20%C4%B0l%20Raporlar%C4%B1/ Trabzon%20%C4 %B0l%20Raporu.pdf. 15 Mayıs 2015.

URL-56, http://mehmetakifbal.net/2013/08/20/arakli-dosyasi-i-ii-iii-iv/. 15 Mayıs 2015.

URL-57, http://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87iftep%C4%B1nar,_Arakl%C4%B1. 15 Mayıs 2015.

URL-58, http://forum.kanka.net/archive/index.php/t-900862.html. 15 Mayıs 2015.

URL-59, http://www.panoramio.com/photo/16359989. 15 Mayıs 2015.

URL-60, http://www.panoramio.com/photo/62711312. 15 Mayıs 2015.

URL-61, http://tastepe.org/koyumuzden-goruntuler/. 15 Mayıs 2015.

URL-62, https://bilgi-bilgi.com/tasonu_arakli_turkiye_koy. 15 Mayıs 2015.

URL-63, http://ayancuk.com/Koylerimiz/resim_detay.asp?id=100210&koy_id=22977. 15 Mayıs 2015.

URL-64, http://www.karalahana.com/makaleler/karadeniz-cevre/surmenenin-dereleri-manahos.htm. 15 Mayıs 2015.

URL-65, www.kervanyoluı.org. 15 Mayıs 2015.

URL-66, http://tr.wikipedia.org/wiki/Yeniay,_S%C3%BCrmene. 15 Mayıs 2015.

URL-67, http://www.serander.net/karadeniz-kulturu/karadeniz-tarihi/633-lazlarin-tarihi-bu-mu.html. 15 Mayıs 2015.

URL-68, http://www.tarihnotlari.com/trabzon-ve-tarihi/. 15 Mayıs 2015.

URL-69, http://www.koprubasi.net/index.php?option=com_smf&Itemid=27&topic=65.0. 15 Mayıs 2015.

URL-70, http://forum.kanka.net/archive/index.php/t-900862.html. 15 Mayıs 2015.

URL-71, http://www.faikyeni.com/anasayfa/makaleler/sel-fel%C3%A2keti-1929/. 15 Mayıs 2015.

URL-72, http://www.caykaragundem.com/forum/index.php?topic=914.0. 15 Mayıs 2015.

URL-73, http://www.kameraarkasi.org/yonetmenler/belgeseller/2012/eskiofmedreseleri.html. 15 Mayıs 2015.

URL-74, http://www.kameraarkasi.org/yonetmenler/belgeseller/2012/eskiofmedreseleri.html. 15 Mayıs 2015.

URL-75, www.hatrat.net/html/oftarihi.htm. 15 Mayıs 2015.

URL-76, http://www.milliyet.com.tr/tarihi-cami-nakledilince-minare-ortada-kaldi/gundem/gundemdetay/22.03.2012/1518643/default.htm. 15 Mayıs 2015.

EKLER (1 ADET EK CD)

ÖZGEÇMİŞ

1979 yılında Trabzon doğdu. İlk ve orta dereceli öğrenimini Trabzon'da tamamladı ve 1995 yılında Affan Kitapçıoğlu Lisesi'nden mezun oldu. 1996 yılında başladığı KTÜ Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü'nden 2000 yılında mezun oldu. 2000-2003 yılları arasında KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans tez çalışmasını gerçekleştirdi. 2004 yılında ODTÜ Mimarlık Fakültesinde başlamış olduğu Doktora çalışmalarına 2008 yılında ara vererek, özel sektörde çalışmıştır. Emriye KAZAZ 2001-2003 yılları arasında KTÜ Mimarlık Fakültesinde, 2003-2008 yıları arasında ODTÜ Mimarlık Fakültesinde, 2012 yılından beri arasında Atatürk Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesinde araştırma görevlisi olarak bulunmaktadır. 2009-2012 yılları arasında Sağlık Bakanlığı, Kamu Özel Ortaklığı Dairesi Başkanlığında mimari danışman olarak çalışmıştır. Emriye Kazaz evli ve iki çocuk annesidir. İyi derecede İngilizce bilmektedir.